LORD KINROSS

ATATÜRK

BİR MİLLETİN YENİDEN DOĞUŞU

KİTABIN ORİJİNAL ADI
ATATÜRK
THE REBIRTH OF A NATION
Bu kitabın telif hakları İngiltere'de
International Literary Agency'den
Akcalı Ajans aracılığıyla alınmıştır.

ISBN 978 – 975 – 405 - 035 - 6

ALTIN KİTAPLAR YAYINEVİ
Göztepe Mah. Kazım Karabekir Cad.
No: 32 Mahmutbey – Bağcılar / İstanbul
Tel.: 0.212.446 38 88 pbx
Faks: 0.212.446 38 90

http://www.altinkitaplar.com.tr
info@altinkitaplar.com.tr

LORD KINROSS

ATATÜRK

BİR MİLLETİN YENİDEN DOĞUŞU

TÜRKÇESİ
NECDET SANDER

Christopher Sykes'e...
Lord Kinross

TEŞEKKÜRLER

En başta, Çankaya'daki Cumhurbaşkanlığı arşivlerinden yararlanmama izin verdikleri ve araştırmalarıma yardımcı oldukları için Sayın Cemal Gürsel ile Türkiye Cumhuriyeti hükümetine teşekkürlerimi sunmak isterim. Atatürk'ün savaş alanları ile ülkenin diğer bölgelerini gezmemi kolaylaştıran ve gerekli fotoğrafları sağlayan Turizm ve Tanıtma Bakanlığı'na da ayrıca teşekkür ederim. Hem bilgi ve resim sağlamak hem de çalışmalarımı teşvik etmek suretiyle yardımda bulunan Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Bölümü Başkanı Profesör Enver Ziya Karal'a da teşekkür borçluyum.

İngiltere'de teşekkür etmem gerekenler, 1920-1924 yıllarında İstanbul'da büyükelçilik ve yüksek komiserlik görevlerinde bulunmuş olan babası Sir Horace Rumbold'un dosyalarından beni yararlandıran Sir Anthony Rumbold, Bt, CB, CMG; yayımlanmamış olan *Naval Memories-Bahriye Anıları*'nı bana okutturan Amiral Sir Bertram Thesiger, KBE, CB, CGM; Atatürk'ün yayımlanmamış Gelibolu notlarını veren Alan Moorehead; Ali Fuat Cebesoy'un *Moskova Anıları*'nın henüz yayımlanmamış olan İngilizce çevirisini veren Manchester Üniversitesi'nden J. D. Latham'dır.

Ayrıca Amiral Bristol'ün belgelerini okumama izin verdikleri için Washington'daki Kongre Kitaplığı'na; bazı resmi kayıtları okumamı sağladıkları için yine Washington'da Ulusal Arşiv Dairesi Dışişleri Bölümü'ne; Büyükelçi Grew'un belgelerinden yararlanmamı sağlayan Harvard Üniversitesi Widener Kitaplığı'na; Louis E. Browne'un belgelerinden yararlanmamı sağlayan Kaliforniya'daki Stanford Üniversitesi Hoover Kitaplığı'na; Kemalist hükümet ile Bombay'daki

Hilafet Fırkası’nın ilişkilerini belirten belgeleri okumama izin veren İstanbul’daki Pakistan Basın Ataşesi S. Hasan’a teşekkürlerimi bildiririm.

Araştırmamla ilgili sözlü bilgileri sağladıkları için aşağıdaki kimselere de teşekkür borçluyum: İsmet İnönü, Rauf Orbay (Hüseyin Rauf), Orgeneral Refet Bele (Refet Paşa), Orgeneral Ali Fuat Cebesoy (Ali Fuat), Tevfik Rüştü Aras, Bayan Ahi Okyar, Osman Okyar, Halide Edip Adıvar, Falih Rıfkı Atay, Kılıç Ali, Hasan Rıza Soyak, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Bayan Ruşen Eşref Ünaydın, Dr. Afet İnan, Bayan Sabiha Gökçen, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Hasan Âli Yücel, Behiç Erkin, Fuat Bulca, Tevfik Bıyıkoğlu, İsmail Hakkı, Kâzım Özalp, Fuat Köprülü, Şakir Zümre, Yusuf Kemal Tengirşenk, Dr. Hüseyin Pektaş, Ahmet Adnan Saygun, Uluğ İğdemir, Cevat Dursunoğlu, Ahmet Emin Yalman, Şevket Süreyya Aydemir, Kadri Cenani, Ahmet ve Abbas Celal, Behçet Kemal Çağlar, Dr. Akdes Nimet Kurat, Bayan Esma Nayman, Bayan Leyla Çambel, Bayan Şefika Urgan ve Bayan Süreyya Ağaoğlu.

Ayrıca teşekkür etmeyi istediklerim: HRH Windsor dükü, Türkiye’deki eski İngiliz büyükelçilerinden Sir Percy Loraine ve Sir Knox Helm, eski Fransız büyükelçisi Mösyö Ponsot, eski İran büyükelçisi General Hasan Arfa, eski Polonya büyükelçisi Mösyö Sokolnicki, General Rangabe ve Atina’dan A. A. Pallis, Sofya’dan Madam Dayanova ve Simeon Radev; İstanbul’dan Yüzbaşı Weeb Trammel, Edward Whittall ve Sami Günzberg; Lady (Charles) Townshend, Bayan Ethel McLeod-Smith, Sir Clifford Heathcote-Smith, Albay J. C. Petherick, J. G. Wilson-Heathcote, J. G. Bennett ve Bayan S. F. Newvombe.

Bundan başka yardımlarını gördüklerim: Neşat Sönmez, Yusuf Mardin, Sofya’dan L. T. Naslednikov ve N. Todorov, Paris’ten B. T. Naslednikov, Dr. Tayyip Gökbilgin, Kemal H. Karpat, Satvet Lütfi Tozan, Reşit Saffet Atabinen, Özcan Ergüder, Yüzbaşı İrfan Orga ve eşi, Dr. Ernest Altunyan, Albert Hurani, Münster’den Dr. Gotthard Jaeschke, Harvard Üniversitesi’nden Sir Hamilton Gibb, Princeton Üniversitesi’nden Dr. L. V. Thomas, New York’taki Columbia Üniversitesi’nden Dr. Dankwarkt A. Rustow ve Dr. J. C. Hurewitz; Salt Lake City Üniversitesi’nden Dr. Frederick P. Latimer, Rutgers Üniversitesi’nden Dr. Walter F. Weiker, Ankara’dan Lawrence Moore, New York’tan Bayan John Earl Davis,

Türkiye'deki eski Fransız elçilerinden M. Gaston Bergery, eski İngiliz büyükelçilerinden Sir James Bowker ve Sir Bernard Burrows, Bay ve Bayan Geoffrey Lewis'le İstanbul'daki İngiltere Başkonsolosluğu'ndan John Hyde.

Kitabın metnine gelince, üzerindeki bütün yapıcı eleştirmeleri için Bayan Adele Doğan ile Robert Rhodes James'e ve Andrew Mango'ya, daha önceki safhalarda verdiği öğütler için W. E. D. Allen'e ve benim adıma kitabın ayrıntıları ve bütünü üzerinde dikkat ve yardımlarını esirgememiş olan Bayan Jasper Streater'a teşekkür ederim.

Bayan St. George Saunders İngiliz basın kaynakları alanında yaptığı araştırmalarla bana değerli yardımlarda bulunmuştur. Ankara'dan Bayan İçten Erkin ve Bilge Karasu da Türk kaynaklarını sabırla okuyup İngilizceye çevirerek bana yardım ettiler. Hepsinden üstün olarak benim adıma uzun süre canla başla çalışıp araştırma, okuma ve çeviriler yapan İstanbul Üniversitesi İngiliz Edebiyatı Bölümü'nden Profesör Dr. Mina Urgan'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Onun yorulmak bilmez ve bilgili işbirliği olmasaydı bu kitap bu şekli alamazdı.

ÖNSÖZ

MUSTAFA KEMAL, sonraki adıyla Kemal Atatürk, yirminci yüzyılın ilk yarısını olağanüstü kişiliğiyle etkilemiş büyük bir asker ve devlet adamıydı. Onu çağının diktatörlerinden ayıran iki önemli nokta vardı: Dış politikası, sınırları genişletmek yerine daraltmak esasına; iç politikası ise kendi ölümünden sonra da ayakta kalabilecek bir siyasal sistem kurmak düşüncesine dayanıyordu. Bu gerçekçi ruhladır ki, memleketini yeniden canlandırmayı ve yıkık, dağınık Osmanlı İmparatorluğu'ndan yeni, katıksız bir Türkiye Cumhuriyeti yaratmayı başarabildi.

Atatürk'ün dış görünüşü alışılmış Türk tipine uymaz. Çoğu Türklerden daha sarışıncaydı ve çıkık elmacıkkemikleri ile çelik mavisi ayrık gözleri vardı. Yapısı ince, hareketleri ölçülüydü. Vücudundan dinlenme halindeyken bile enerji fışkırır; sanki her şeyi gören ve çelişik ruh halleriyle ışıldayan canlı, keskin gözleri bu enerjiyle parıldardı. Bazen düşüncelerini büyük bir açıklıkla anlatır, bazen çok az konuşurdu. İçindeki gerilim arada bir hırçın bir öfke halinde patlak verir, arkasından nazik ve sevimli bir ifade içinde yatışırdı. Dış görünüşünden övünç duyar, titiz bir zevkle giyinir, kaşlarını kıvırır, ellerinin ve ayaklarının biçimli oluşuyla övünür; hatta çok yakın dostlarının yanında, serinlemek bahanesiyle, bahçedeki havuza yalınayak girmekten çekinmezdi.

Halkın alkışlarından kendisine aşırı bir gurur payı çıkarmazdı. Yüklendiği görevi yerine getirmek için bu gösterilere ihtiyacı olduğunu bilir, ama bunları çok kez hafife alır ve pek seyrek kanardı. Dostlarından biri, bir gün halkın hoşuna gidecek bir davranışta bulunmasını söyleyince o küçümsemeyle, "Ben yaptığımı gösteriş için değil, milletimi ve kendimi tatmin için yaparım," diye karşılık vermişti. Bu iki amaç birbirine uygundu.

Atatürk, yurdunu sahip olduğu bütün sevgi gücüyle severdi. İktidarı, hayal gücünün tutuşturduğu, üstün yaradılışının ve bükülmez iradesinin sürüklediği bir hırsla isterdi: Ama, yalnızca, milletine en yararlı olan şeyi, kendi zihninde tasarlayıp kararlaştırdığı biçimde sağlayabilmek için.

Huzursuz bir zihindi bu. Batı uygarlığının, on dokuzuncu yüzyıldan beri Türk liberal düşününü etkilemiş olan ilkeleriyle beslenmişti. Boyuna, başkalarının düşüncelerini alır, kendine uydurur, benimser; ama hiçbir zaman sağduyudan uzaklaşmaz ve teorilere karşı şüpheci davranırdı. Denemeci yöntemle hareket eder, "istenilen amaca doğru adım adım" ilerlemek için yaradılışındaki sabırsızlığı frenlemesini bilirdi. Bu adımları yine de hızlı atar; çok kere düşmanlarına olduğu kadar dostlarına karşı da sert davranarak, liberal amaçlara liberal olmayan yollardan ulaşırdı.

Atatürk, zaman zaman insan hayatını önemsememekle beraber, gaddar değildi. İnsanların karakterlerini kavramakta, nasıl davranacaklarını önceden görmekte yanılmaz bir sezgisi vardı. Onlara karşı davranışlarında da esnekti. Ne zaman inandırmak, ne zaman okşamak, ne zaman korkutup emretmek gerektiğini tam olarak kestirmekte büyük bir siyasi incelik gösterirdi. Yaşamaktan ve insanlarla bir arada bulunmaktan zevk alır, söyleşiden hoşlanırdı. Ülkenin yönetimi üzerine kararları sofra başında aldığı olurdu. Sarah Bernhardt'ın erkeksi tonu diyebileceğimiz o berrak, çınlayıcı sesi ve keskin kuruluşlu cümleleriyle her zaman açık açık, çok kere uzun uzun, zaman zaman iğneli ve nükteli şekilde konuşmayı severdi. Uzun yıllar süresince başbakanlık görevinde bulunan İsmet İnönü için bir defasında, "Onun karnında elli tilki birbirini kovalar, ama hiçbiri ötekinin kuyruğunu yakalayamaz," demişti.

Atatürk, çevresindeki hayatı zenginleştiren bir insandı. Kadınların kendisini beğenmelerinden hoşlanır ve buna açıkça karşılık verirdi. Ölümünü izleyen ruhsal çöküntü döneminde, yerine daha gelenekçi bir insan olan İnönü geçtiği vakit, Atatürk'ün hayranlarından bir kadın, "Türkiye, sevgilisini kaybetti," demişti. "Şimdi artık uslu uslu kocasıyla oturması gerekecek."

Bu, Türklerin çoğunun paylaştığı bir duyguydu.

BİRİNCİ KISIM

Osmanlı İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküşü

BİRİNCİ BÖLÜM

Bir Makedonyalının Doğuşu

Sarp dağları, sel gibi akan ırmaklarıyla Makedonya, Osmanlı İmparatorluğu içindeki çeşitli milletlerin bir yandan rastlaşıp karıştıkları, bir yandan da kendilerine özgü farklı yaşayışlarını sürdürdükleri bir yerdi. Buraya, Türklerin, beş yüz yıldan beri Doğulu ve Batılı birçok farklı ırkı bir arada tutmak için uyguladıkları gevşek fakat etkili organizmanın küçük bir örneği denebilirdi. Makedonya, Osmanlıların "Rumeli" diye adlandırdıkları, Bizanslı Rumlarınsa eskiden "Romalıların diyarı" dedikleri Avrupa Türkiyesi'nin tam ortasındaydı. Makedonyalılar, Müslüman, Hıristiyan ya da Musevi; Türk, Yunan, Slav, Ulah ya da Arnavut, hepsi ülkelerinin toprak yapısının ve en soğuktan en sıcağa kadar değişen ikliminin gerektirdiği disiplinle sertleşmiş, sağlam, dayanıklı insanlardı. Batı uygarlığı bunların üzerinde içten ve dıştan yumuşatıcı bir etki yapabilmiş; ama, Makedonyalılar yine, bu birbirine karşıt unsurlardan dolayı, kişisel özgürlüklerine sımsıkı bağlı kalmışlardı.

Mustafa Kemal bir Makedonyalıydı. Doğum yeri, vilayetin denize açıldığı kozmopolit bir liman olan Selanik, doğum tarihi ise 1881'di. Hıristiyanların Müslümanlara ve Yunanlılara, Slavların Türklere ve birbirlerine karşı ayaklandıkları, Rumeli'nin tümünü oluşturan çeşitli unsurların birbirinden kopup dağıldıkları bir tedirginlik çağı... Milli duyguları kabarmış olan bu topluluklar, imparatorluktan silkinip kurtulmaya ve ülkeyi Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan yararına kesip biçmeye çalışıyorlardı. Yayılma isteği peşinde koşan büyük devletler, birbirlerine rakip Rusya ve Avusturya-Macaristan imparatorlukları, bitişik sınırları

arkasında entrikalar çeviriyor, uydularını ayaklandırıyor, vakti gelince harekete geçip bölgeyi istila için hazırlık yapıyorlardı. İngiltere toprak kazanmak için değilse bile, daha doğudaki sömürgeleriyle olan ulaşım yollarını koruyabilmek için bir kuvvet dengesi kurmak çabasındaydı. Böylece Mustafa'nın doğduğu sıralarda, bir zamanlar Batı nasıl Doğu'nun önünde dize gelmişse, Doğu da Batı'nın önünde dize geliyor ve Osmanlı İmparatorluğu, gerileyiş ve çöküşüne doğru hızla kayıyordu.

O zamana kadar imparatorluğun karşılaştığı baskı kendi sınırlarının içinden gelmişti. Ama Mustafa'nın doğuşundan dört yıl önce, 1877'de bu baskı dışarıdan kendini gösterdi. Akdeniz'e doğru yayılmak konusundaki Panslavist rüyalarının peşinde koşan Ruslar, sınırı aşarak İstanbul'un dış mahallelerine kadar ilerlediler. Burada onları ancak İngiliz donanması durdurabilmişti. Büyük devletlerin işe karışması sonucu Ayastefanos'ta[1] bir antlaşma imzalandı. Bu, aslında en başta Bulgaristan'ın yararına olarak, Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarının parçalara bölünmesi demekti. Ama, bu da, Düveli Muazzama'nın[2] işine gelmedi. İngiltere ile Avusturya, Rusya'nın Avrupa'ya bu kadar yayılmasından telaşa düştüler. 1878'deki Berlin Kongresi'nde, en çok Disraeli'nin etkisi ile karar değiştirildi ve buna karşılık Rusya'ya Doğu'da birtakım haklar tanındı. Böylece Rumeli, yeni bir yaşama hakkı kazanıyordu, ancak temeli çürük bir hak. Çünkü yanı başında komşu olarak daha küçük, ama daha şamatacı bir Bulgaristan ve henüz Osmanlı İmparatorluğu içinde olmasına rağmen her an patlamaya hazır bir Makedonya vardı.

´Mustafa, böylece içeride kargaşalıklar ve dışarıda yabancı tehditler ile kuşatılmış tedirgin bir dünyaya gözlerini açtı. Türk soyundan, küçük bir orta sınıf aileden, Müslüman bir Osmanlı olarak doğmuştu. Makedonyalıların birçoğu gibi kanında bir parçacık Slav ya da Arnavut karışımı olup olmadığı hiçbir kanıta dayanmayan bir varsayımdan öteye geçemez. Ama, büyüdükçe ten rengi ve görünüşü bakımından başkalarına pek benzemediği de aşikârdı. Zaten bu kadar karışık bir ortamda doğan bir çocuğun, ana babasından daha geride hangi ırklarla ilişkisi olduğunu araştırmak boşunadır.

Mustafa'nın babası Ali Rıza Efendi, anası da Zübeyde Hanım'dı. Zübeyde Hanım, Bulgar sınırının ötesindeki Slavlar kadar sarışındı;

düzgün, beyaz bir teni, derin ama berrak, açık mavi gözleri vardı. Ailesi Selanik'in batısında, Arnavutluk'a doğru, sert ve çıplak dağların geniş, donuk sulara gömüldüğü göller bölgesinden geliyordu. Burası, Türklerin Makedonya'yı ve Tesalya'yı almalarından sonra Anadolu'nun göbeğinden gelen köylülerin yerleştikleri yerdi. Bu yüzden Zübeyde Hanım, damarlarında ilk göçebe Türk kabilelerinin torunları olan ve hâlâ Toros Dağları'nda özgür yaşamlarını sürdüren sarışın Yörüklerin kanını taşıdığını düşünmekten hoşlanırdı. Mustafa da annesine çekmişti; saçları onun gibi sarı, gözleri onun gibi maviydi. Annesinin, üzerindeki etkisi büyük oldu. Mustafa bu etkiye zaman zaman saygıyla, zaman zaman da başkaldırarak karşılık verdi. Bir halk kadını olan ve bundan başka türlü görünmek de istemeyen Zübeyde Hanım güçlü bir iradeye ve sağlam bir köylü güzelliğine sahipti. Doğuştan akıllı bir kadındı, yalnız yeteri kadar eğitim görmemiş, okuma yazmayı ancak öğrenebilmişti.

Karısından yirmi yaş daha büyük olan Ali Rıza Efendi'nin daha silik bir kişiliği vardı. Ancak, bir ilkokul öğretmeninin oğlu olduğu için biraz eğitim görmüş ve bu yüzden küçük bir devlet memuru olabilmişti. Gümrüklerde ve Evkaf İdaresi'nde çalıştı. Mesleğinde hiçbir zaman fazla yükselemedi. Zübeyde Hanım'la evlenmeye talip olduğu sırada, ailesinin istediği ağırlığı bile verememişti. Neyse ki Zübeyde'nin ağabeyi Hüseyin onun tarafını tuttu da Selanik'te evlendiler.

Bundan sonra Ali Rıza Efendi'nin görevi nedeniyle, Olympos Dağı eteklerinde bir köye yerleştiler. Gümrükten aldığı azıcık aylıkla zor geçinen Ali Rıza Efendi, bu zengin ormanlık bölgede birçok kişinin keresteden bol para kazandığını görüyordu. Ticaret konusunda hiç tecrübesi olmadığı halde, memurluktan ayrılıp kereste işi yapmaya karar verdi. Tekrar Selanik'e dönerek Cafer Efendi adında birisiyle ortak oldu ve elindeki birikmiş parayı bu işe yatırdı. Başta, işler iyi gitmişti. Ali Rıza Efendi bundan cesaret alarak ailesine daha büyük bir ev yaptırdı. Bu, iki katlı, geniş odalı bir evdi. Arnavutkaldırımı döşeli bir sokağa bakıyordu. Arkada bakımsız bir bahçesi, kızgın güneşe ve meraklı komşulara karşı kafesle örtülmüş cumbaları vardı.

Ancak Ali Rıza Efendi, işe atılmak için tarihin kötü bir anını seçmişti. Bu dağlar, çok eskiden beri Türk beylerinin baskısından kaçan ve kendilerine

yerli Hıristiyanların koruyucusu süsü veren Rum çetecilerle doluydu. Şimdi, Türklerin Ruslara yenilmesi ve vilayetteki hükümet otoritesinin zayıflaması üzerine işi büsbütün azıtmışlar, açıkça başkaldırıp çapulculuğa girişmişlerdi.

Ali Rıza Efendi de bu eşkıyaların sürekli saldırılarının hedefi oldu. “Kerestelerini yakarız!” tehdidiyle ondan para sızdırıyor, parayı aldıkları halde yine de yakıyorlardı. İşçilerinin gözlerini korkutup ayartıyorlar, kütüklerin kıyıya taşınmasına engel oluyorlardı. Ali Rıza Efendi ormanda eşkıyalarla çarpışmak zorunda kalıyordu. En sonunda, görevi çapulcuları temizlemek olan Selanik jandarma komutanının sözünü dinledi ve zararın neresinden dönülse kârdır diyerek bu işten vazgeçti. Makedonya Vilayeti’nde Türk kanun ve düzeni bu kadar zayıflamıştı.

Zübeyde Hanım’ın Ali Rıza Efendi’den beş çocuğu olmuştu. Ama bunlardan yalnız ikisi, Mustafa ile Makbule yaşadı. Ali Rıza Efendi, göreneğe uyarak, Mustafa’nın adını doğduğu zaman kulağına fısıldamıştı. Bu, kendisinin küçükken kazayla beşiğinden düşürüp ölümüne sebep olduğu bir kardeşinin adıydı. Ataları köle olan bir Arap dadı, Mustafa’ya bakıyor, beşiğini sallarken Bizans, Slav ve Türk melodilerinin bir karışımı olan eski Rumeli türkülerini söylüyordu. Bu türküler ömrü boyunca Mustafa’nın kulağından gitmeyecekti.

Zübeyde Hanım, atalarının geleneksel inançlarına körü körüne bağlı, beş vakit namazında, sofu bir kadındı. Gerek kendi ailesi, gerek kocasının ailesi içinde hacılar bulunmasıyla övünürdü. Mustafa’nın da onların yolunu izlemesini, hafız, hatta hoca olmasını istiyordu. Bunun için de şimdiden mahalle mektebine gidip, dini bütün Müslüman çocukları gibi, Kuran ilkelerine uygun bir eğitim görmeliydi.

Ali Rıza Efendi’nin bu konuda oğluna bir yardımı oldu. Kendisi eğilim bakımından softalığa karşı, açık görüşlüydü. Batı’dan özellikle Makedonya’ya sızmakta olan yeni düşüncelere saygı beslediği için, oğlunun Selanik’te yeni açılan ve çağdaş eğitim uygulayan bir okula, Şemsi Efendi Mektebi’ne gitmesi için ısrar etti. Epey tartışmadan sonra bir uzlaşmaya vardılar. Ali Rıza Efendi, karısının isteğini yerine getirmeye razı olur gibi yaptı ve Mustafa, göreneğe uygun dini törenlerle, Fatma Molla Kadın Mektebi’ne gönderildi. Sonradan bunu Mustafa şöyle anlatır:

“Okula gideceğim sabah annem bana beyaz bir entari giydirmiş, başıma da sırma işlemeli bir sarık sararak süslemişti. Elimde yaldızlı bir dal vardı. Sonra hoca efendi, yanında bütün okul çocuklarıyla, evimizin yeşilliklerle bezenmiş kapısına geldi. Duadan sonra anneme, babama ve hocaya temenna ederek ellerini öptüm. Ardından yeni arkadaşlarımın alkışları arasında, sevinçli bir alay halinde şehrin sokaklarından geçerek, caminin yanındaki okula gittik. Oraya varışımızda hep bir ağızdan yeniden dualar okundu, sonra hoca beni elimden tutarak, çıplak ve kemerli bir odaya götürdü, Kuran’ın kutsal kelamını orada bana açıklamaya başladı.”

Zübeyde Hanım’ın gönlü yapılmış, konu komşunun gözünde itibarı korunmuştu. Mustafa da okula pek ses çıkarmadı. Ama, Türkler arasında hâlâ çok yaygın olan ve annesinin de gönülden katıldığı Müslüman göreneklerine ve bunların uygulanış şekillerine karşı, içinde şimdiden bir çeşit irkilme doğmaya başlamıştı. Böylece Arapça güzel yazı derslerinden ve sınıfta çocukların bağdaş kurup yere oturarak dizlerinin üstünde yazmalarından hiç hoşlanmadı. Yabancı çocukların bu biçimde oturmadıklarına, yazıyı da böyle yazmadıklarına dikkat etmişti.

Günün birinde kalkıp ayakta durdu. Hoca oturmasını emredince de dizlerinin tutulduğunu ileri sürerek sözünü dinlemedi.

“Ne!” dedi hoca. “Bana karşı mı geliyorsun?”

“Evet, karşı geliyorum,” diye cevap verdi Mustafa.

Bunun üzerine öteki çocuklar da ayağa kalkarak, “Biz de hepimiz size karşı geliyoruz,” dediler. Hoca, çocuklarla uzlaşmak zorunda kaldı.

Bundan biraz sonra Ali Rıza Efendi, Mustafa’yı mahalle mektebinden alarak Şemsi Efendi Mektebi’ne gönderdi. Zübeyde Hanım’ın başta istediği yerine getirilmişti, onun için bu işe artık ses çıkarmadı. Mustafa, yeni okulunda eğitimini oldukça başarılı bir şekilde ilerletti.

Mustafa, açık renk saçları, yüzünün daha düzgün çizgileriyle öteki çocuklardan hemen ayrılıyordu. Onlar sokakta aşık atar, meyve çekirdekleriyle oynarken o, kendilerini büyük bir insan gibi, ağırbaşlılıkla seyrederdi. Aralarına hiç karışmazdı. Bir gün onu da birdirbir oynamaya çağırdılar; kambura yatmayı kabul etmedi. Ayakta dururken üzerinden atlasınlar diye çocuklara meydan okudu. Ötekilerden uzak durur, mağrur

davranır, üstünlük taslardı. Ufacık bir hakaret belirtisine karşı hemen tepki gösterirdi.

Şimdi artık daha iyi tanımaya başladığı işlek bir ticaret şehri olan Selanik, Mustafa'nın çocukluğu, delikanlılığı ve daha sonra da gençliği üzerinde biçimlendirici bir etki yapacaktı. Dağ eteklerinden yukarıya doğru tırmanan, büyük, durgun körfezinin sularına yayılan Selanik, çevresindeki Roma, Bizans ve Türk surlarının sınırlarını çoktan aşmış, çağdaş Batı ölçüsündeki rıhtım ve bulvarları boyunca gelişmeye başlamıştı. Coğrafya durumu ve bundan doğan tarihi, ona kozmopolit bir şehir niteliği vermişti. Yıkık istihkâmlarının üzerindeki karmakarışık çatıların arasından minareler ve çan kuleleri yükselirdi. Halkı, kat kat yaşar gibiydi. Müslüman mahallesi en yukarıdan, tepeyi çevreleyen ortaçağ surlarından başlar, arnavutkaldırımlı, dik, dolambaçlı sokaklardan meydana gelen bir labirent halinde aşağıya doğru inerdi. Bunun altında ve limanın çevresinde, nüfusun aşağı yukarı yarısını oluşturan Museviler otururlardı. Bunlardan "dönme" denilen bir kısmı Müslümanlığı kabul etmişti. Rum mahallesi, ikisi arasında, şehrin merkezini kaplar; çevresinde de denizle dağ arasında çeşitli yönlere doğru Bulgar, Ermeni, Ulah ya da Çingenelerin ve en önemlisi her milletten "Frenkler"in mahalleleri uzanırdı. "Frenkler," İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya ve Portekiz'in zengin tüccarlarıyla güçlü konsoloslarıydı.

Tepenin eteklerinde, Rum kiliselerinin çan seslerini duyabilecek kadar yakınında oturan Mustafa, böylece yabancıların yaşama tarzına alışarak, onları uyanık ve ihtiyatlı bir şekilde değerlendirmesini öğrenerek büyüdü. On sekizine gelmeden, Selanik'e trenin ilk kez girişini görecek ve bu burnundan soluyan çelik canavarın yarattığı heyecanı paylaşacaktı. Şehrin yerlilerinden biri, "Yüzyıl sona ermekteydi," diye yazar. "Batı, usul usul içeri sokularak, harikalarıyla Doğu'yu ayartmaya çalışıyordu... Kamaşmış gözlerimizin önüne, bilimin büyüsünü ve buluşlarının mucizesini seriyordu. Işıltısını bir an için gözlerimizle görmüş, bizi kendine çağıran sesini ürkek kulaklarımızla işitmiştik. Kendimizi, büyük bir ziyafetteki köylüler gibi, küçük ve yabani görüyorduk. Ama yine de bu parlaklıktaki soğukluğu ve bu yakınlaşmanın bize ne kadar pahalıya mal olacağını içimizden sezmiyor değildik."[3]

Bu arada Mustafa bir süre için Selanik’ten ayrılacaktı. Ali Rıza Efendi, sermayesinin geri kalanını da tuz ticaretinde yiyip bitirmişti. Yeniden memurluğa dönmek için başvurdu; almadılar. Kendini içkiye verdi, bağırsak veremine yakalandı ve üç yıl sonra bu hastalıktan öldü. Zübeyde Hanım çok zor durumda kalmıştı. Mustafa’yı okuldan aldı; kız kardeşi Makbule ile beraber, Selanik’in otuz kilometre kadar dışında Dangaza yakınlarında bir çiftlik işleten ağabeyi Hüseyin’in yanına götürdü.

Burada, ovanın yazın kurak, kışın batak olan kızıl toprağında çeşitli ekinler yetişiyor ve hasattan sonra ekin diplerinde hayvanlar otluyordu. Mandalarla çift sürülürken peşlerinden giden uzun bacaklı leylekler sapan izlerini gagalıyor ve gıcırtılı kağnılar ürünleri pazara taşıyordu. Yeşilliğin, toprağın, suyun ve gübrenin kokusunu içine çeken Mustafa, ömründe belki ilk kez toprağa ve doğaya karşı bir sevgi duymaya başladı. Açık havada yaşamaktan hoşlanıyor, çiftlik işlerinin kolayca üstesinden geliyordu. En yakın arkadaşı, tombul, dik kafalı, sözünü sakınmaz ve ağabeyinden daha iri bir kız olan Makbule’ydi. İki kardeş sık sık kavga ederlerdi. Gündüzleri, iki çocuk tarlada bir kulübede oturarak fasulyelere dadanan kargaları gözleyip kovarlar; kış geceleri de ocak başında, ateşin yanındaki bir çuvaldan aldıkları kestaneleri kavururlardı.

Bu sağlıklı çiftlik hayatı Mustafa’ya yarıyordu. Kasları gelişmiş, güçlenmişti. Yemek boldu. Dayısı Hüseyin de iyi bir insandı. Ama Mustafa, çok geçmeden sıkılmaya başladı. Bu köylü yaşamından hoşlanmıyordu.

Zekâsı uyanmaya başlamıştı. Artık bir şeyler öğrenmek istiyordu. Oysa, eğitimi büsbütün geri kalmaktaydı. Köyde öğretmen olarak yalnız Müslüman hoca ile Rum papazı vardı ki, bunların arasında da büyük bir fark yoktu. Mustafa’yı sırayla ikisine de gönderdiler. Ama, Mustafa kendisine yabancı olan Rumcayı sevmedi, Hıristiyan çocuklarının soğuk davranışları da gururunu incitti. Kısa bir süre de hocaya gittikten sonra, “Ben medresede okumam,” diye diretti. Zübeyde Hanım ona özel bir öğretmen buldu, ama, üç gün sonra Mustafa, adamın bilgisiz olduğunu ileri sürerek ondan ders almayı reddetti. Arkasından bir komşu kadın ders verme önerisinde bulundu. Ama, Mustafa bir kadından ders almak istemiyordu.

Zübeyde Hanım, artık oğlunun doğru dürüst bir eğitim görmesi gerektiğini iyice anlamıştı. Mustafa’yı yine Selanik’e, teyzesinin yanına

gönderdi. Mustafa, Selanik Mülkiye Rüştiyesi'ne devam etmeye başladı ama, burada da uzun süre kalmadı. Bir gün çocuklar, aralarında kavgaya tutuşmuşlardı; Arapça öğretmeni Kaymak Hafız, onu elebaşı yerine koyarak fena halde dövdü ve yara bere içinde bıraktı. Mustafa buna adamakıllı içerledi. Okula gitmeyi reddetti. Büyükannesi de onun tarafını tutarak, Mustafa'yı okuldan aldı.

Mustafa bu arada, ne olmak istediğini yavaş yavaş kestirmeye başlamıştı. Çocukluğundan beri dış görünüşüne düşkündü; şimdi giyinişine ve üstünün başının temizliğine daha da önem veriyordu. Öğrencilerin giymek zorunda oldukları şalvarlı, kuşaklı geleneksel giysi sinirine dokunmaya başlıyordu. Bu, artık modası geçmiş bir üniformaydı. Oysa sokaklarda bıyık burup caka satmak, azametli bir tavırla kılıçlarını kaldırım taşlarına vurup şakırdatarak geçerlerken kendilerini saygıyla izlediği askerlerin üniforması buna hiç benzemiyordu. Mustafa onların sorguçlarına, güvenlerine, üstün durumlarına, yabancılarla dolu bir şehirde, Türklüklerini ortaya koyuşlarına özenerek bakıyordu.

En çok imrendiği, Askeri Rüştiye'ye giden ve üniformasıyla caka satan Ahmet adındaki komşu çocuğuydu. Bu arada annesi de Selanik'e dönmüştü. Mustafa, askeri okula gitmek için ona yalvardı. Ama Zübeyde Hanım kabul etmedi. Oğlunun, Peygamber'in izinden gitmesini yürekten istemişti. Ama Mustafa bunu yapmayacaksa, hiç olmazsa babasının başaramadığı işi başarmalı, tüccar olmalıydı. Zübeyde Hanım da her ana gibi savaştan, ölümden ve her Osmanlı askerinin başına gelen bitmez tükenmez sürgünlerden korkuyordu. Hele, olur a, bir de rütbe alamazsa...

Ama, Mustafa'ya söz dinletmek kolay değildi. İsteğini komşu çocuğu Ahmet'in binbaşı olan babasına gizlice anlattı ve onun yardımıyla, annesine haber vermeden, Askeri Rüştiye'nin giriş sınavlarına katılmayı başardı. Sınava çok sıkı çalışmıştı. Girdi, kazandı ve böylece Zübeyde Hanım'ı bir oldubittiyle karşı karşıya bıraktı. Ama yine de okula yazılabilmesi için annesinin imzalı iznini alması gerekiyordu. Mustafa aklını kullanarak, annesine, babasının doğumunda ona bir kılıç armağan etmiş ve bu kılıcı, beşiğinin başucuna, duvara asmış olduğunu hatırlattı. Bunun tek bir anlamı olabilirdi: Babası, onun bir asker olmasını istemişti. Mustafa bir kahraman

tavrı takınarak annesine, “Ben asker olarak doğdum,” dedi. “Asker olarak öleceğim.”

Zübeyde Hanım yumuşamaya başlamıştı. En sonunda ona kararını verdiren, tam zamanında gördüğü bir rüya oldu. Rüyasında oğlunun bir minarenin tepesinde, altın bir tepsi içinde oturduğunu görmüştü. Minareye doğru koşarken, kulağına bir ses geldi: “Oğlunun asker okuluna gitmesine izin verirsen, hep böyle yüksekte kalacak. Vermezsen yere atılacak,” diyordu. Oğlunu askerlikte parlak bir geleceğin beklediği anaya malum olmuştu. İsteğini yerine getirdi, gerekli kâğıdı imzaladı, Mustafa saygı ile onun elini öptü, annesi de ona hakkını helal etti. Böylece Selanik Askeri Rüştiyesi’ne girmiş oldu.

Mustafa, şimdi on ikisine gelmişti. Ailesinin elinde altı yıldır geçirdiği çeşitli öğrenimlerden sonra, mesleğini kendi seçmişti. Bu seçimde de yanılmamıştı. Subay sınıfı, ülkenin seçkin tabakası sayılıyordu. Ödenekleri padişah tarafından sağlanan askeri akademiler, öğrencilerine yalnız askerlik konusunda değil, tarih, iktisat ve felsefe konularında da temel bilgiler veren eğitim yuvalarıydı. Bunlar, toplumun bütün sınıflarını içine alan demokratik kuruluşlardı. Öğrenciler ancak yetenek ve değerleriyle yükselebilirlerdi. Bundan başka okulu bitirenler orduya girdikleri vakit seyahat etmek, dünyayı görmek ve geniş Osmanlı İmparatorluğu’nun ücra köşelerindeki insanların nasıl yaşadıklarını öğrenmek olanağını da buluyorlardı ki, bu, sivillerin kolay kolay elde edemedikleri bir fırsattı.

Mustafa, derslerini çok kolay buldu ve çabuk kavradı. En sevdiği ve en iyi başardığı ders, matematikti. Sınıf arkadaşları henüz basit aritmetik konularıyla uğraşırlarken o, cebir problemlerini bile çözmeye başlamıştı. Kendi adı da Mustafa olan matematik öğretmeni, onu, bu alanda kendisine eşit sayacak kadar takdir ediyordu. Küçük Mustafa, güç matematik soruları bulup büyüğüne verirdi. Bir gün öğretmen, adları birbirinden ayırt edilsin diye, eski bir Türk göreneğine uyarak, öğrencisine ikinci bir ad taktı. Geniş anlamıyla “olgunluk, eksiksizlik” demek olan “Kemal” adını seçti. Bu ad, ölünceye kadar onda kalacaktı. Bazen öğretmeni, dersleri iyi bildiklerini öne süren çocukları, ötekilerin önünde sınava çağırırdı. İçlerinde bu cesareti gösterebilen pek azdı. Yalnız, öğretmenlerinin bile kendinden üstün

olabileceğini kabul etmeyen Mustafa, hemen kalkar ve sınıfın en iyi öğrencisi olduğunu ispatlardı.

Mustafa Kemal, çabucak çavuş rütbesine yükseldi. Artık, öğretmenin yokluğunda onun yerine geçiyor, karatahtanın önünde arkadaşlarına ders veriyordu. Öğretici yaradılışta olduğu için, öğretmen rolünde hiç yabancılık çekmiyordu. Olgun davranışı onu arkadaşlarından ayırıyor, ötekiler gibi bir çocuk olmadığı belli oluyordu. Büyük sınıflardaki çocukların arkadaşlığını yeğlediği için, kendi yaşıtları arasında pek az arkadaş edindi. Teninin o alışılmamış sarışınlığı, yalnızlığı, o mavi gözlerindeki ağır, gururlu, hatta küçümseyici bakış, ona, sanki apayrı bir yaratık niteliği veriyordu. Otoriteye içgüdüsüyle karşı geliyor; öğretmenleri ona söz geçirmekte güçlük çekiyorlardı.

Evde de Zübeyde Hanım’la olan ilişkileri çoğu zaman fırtınalıydı. Kadınlarla dolu bir evde tek erkek olarak, onların davranışlarını küçümsüyor ve kendisini aralarında yaşamaya zorlayan babasızlığına kızıyordu. Arkadan Zübeyde Hanım yeniden evlendi. İkinci kocası, Ragıp Efendi adında, oldukça varlıklı, dul bir adamdı. İki oğlu, iki de kızı vardı. Mustafa, anasının hayatına giren bu ikinci adamı, bir âşık gibi kıskandı. Annesinin, para sıkıntısı yüzünden evlenmek zorunda kalışı ağırına gitmişti. Ama Ragıp Efendi’nin, annesi için iyi bir koca olduğunu görünce, onunla iyi geçinmeye başladı. Subay olan ve ona iyi öğütler veren bir üvey ağabeyiyle de dostluk kurdu. Genç adam, çocuğa, haysiyet ve şerefin önemini anlattı. Mustafa kimseden dayak yememeliydi, hiçbir hakaretin altında kalmamalıydı. Şerefine karşı girişilecek herhangi bir davranışa karşı koymalıydı. Ona, kendini savunması için bir de bıçak verdi, ama bunu hiçbir zaman düşüncesizce kullanmamasını da söyledi. Bundan sonra, Mustafa, evden uzun süre ayrı kalacaktı. Çünkü on dört yaşındayken rüştiyeyi bitirmiş ve yatılı olarak, Manastır Askeri İdadisi’ne yazılmıştı.

Sıradağlar arasında genişleyen ovanın yüksek bir yerinde kurulmuş olan Manastır, yakındaki Arnavutluk ve Yunanistan sınırlarıyla daha uzaktaki Sırbistan ve Bulgaristan sınırlarına hâkim bir durumdaydı. Bu yüzden büyük bir stratejik önemi vardı. Makedonya’nın başlıca askeri merkeziydi ve bir taşra şehri olmasına karşın, Selanik’in kozmopolit havasını ve zarifliğini taklide özenirdi. Oldukça gösterişli ve süslü bir yapı olan askeri

idadi, Manastır'ın biraz dışına düşüyordu ve karşısında zarif görünüşlü bir dağ yükseliyordu ki, bu dağa Rumlar, kışın kar tabakasıyla örtülen zirvesinin yumuşaklığından ötürü "Pelister', yani güvercin derlerdi.

Burada Mustafa Kemal, ilk olarak kendini bir çatışma ortasında buldu. Makedonya'daki Türk otoritesi, Yunan ve Slav çeteleri karşısında gittikçe zayıflayıp dağılmaktaydı. Bu hava, subay adayı öğrenciler arasında aşırı taraf tutmaların ve ateşli rakipliklerin doğmasına yol açıyordu. Okul içinde de karşıt görüşler çarpışıyor, çeşitli entrikalar dönüyor, çok kere kan dökülmesine kadar varan iç çete savaşları oluyordu. En güçlü çete, Selanikli öğrencilerin kurduğuydu. Mustafa Kemal bu çetenin önderlerinden biri olmakla beraber, akıllı davranarak geride kalıyor, kavgalara hiç karışmıyordu. Bu dönemdeki bir anısını, yıllar sonra bile unutmamıştır: Bir gece yatakhanede gözlerini açmış ve bir çocuğun, elinde bir bıçakla, kendi çetesinden olan başka bir çocuğun yatağının üzerine eğilmiş olduğunu görmüştü. Neyse ki, yataktaki tam zamanında uyanarak, saldırganın elinden bıçağı çekip almıştı.

Mustafa Kemal, şimdi okul dışındaki geniş dünyada ne olup bittiğini ilk olarak fark etmeye başlıyordu. Çocukların içi Osmanlıların Makedonya'yı fethini anlatan kahramanlık hikâyeleri, türküler ve efsanelerle doluydu. Şimdi ise ortalıkta, isyan ve bu toprakların elden çıkması tehditleri dolaşıyordu. Mustafa Kemal, Rumların, Bulgarların ve Sırpların Türk topraklarını ele geçirmek için bütün Rumeli'de nasıl çalıştıklarını öğrenmişti. 1897'de Yunanlılar, Girit'te bir bağımsızlık savaşı başlattılar, Türkler de Rumeli'de onlara karşı yürüyüşe geçti. Manastır tam bir seferberlik halindeydi. Sokaklar adam almaz oldu. Erkekler, davul zurna sesleri arasında askere çağrılıyor; sokaklarda öğrenciler, ellerinde bayraklarla yürüyüş yapıyorlardı. Yakın dağlardaki Türk çeteleri Rumlarla kıyasıya dövüşmekteydi. Bir gece Mustafa Kemal'le bir arkadaşı, gönüllü olarak askere gitmek amacıyla okuldan kaçtılar. Ne var ki, öğrenci oldukları anlaşılınca, yaka paça okula geri gönderildiler. Ama, genç Mustafa Kemal'in içinde yurtseverlik alevi tutuşmuş ve vatanına karşı, koruma isteğiyle karışık, şiddetli bir sevgi uyanmıştı.

Genç adam, imparatorluğun her yanından gönüllülerin akın ettiğini gördükçe, onlara katılamadığı için yakınıyordu. Manastır'dayken Ömer

Naci adında genç bir şairle arkadaş olmuştu. Boş zamanlarında, beraberce Selanik tren istasyonuna giderek, askerlerin cepheye hareketlerini izliyorlardı. Bir akşam, istasyondaki kalabalığın arasında uzun, bol cüppeleri ve sivri külahlarıyla bir derviş grubu gördüler. Dervişler, çaldıkları davul zurna ve neylerin tiz sesleri arasında kendilerinden geçmiş gibi görünüyorlardı. Çevrelerindekiler de onların bu coşkusuna uyarak isteri nöbetine tutulmuşçasına bağırıp çağırıyor, düşüp bayılıyorlardı. Mustafa, bu sahneyi soğuk bir tiksinti ile seyretti. Ömer Naci'ye utancından yüzünün kızardığını açıkladı. İçinde, bu çeşit yobazlıklara karşı büyük bir tepki doğmuştu.

Okul hayatının sert koşulları, Mustafa Kemal'in vücutça gücünü artırdı. Ama, programdaki jimnastik dersleri dışında herhangi bir spora merak sarmadı. Bütün dikkatini çalışmaya vermeyi daha uygun buluyordu. En sevdiği ders hâlâ matematikti. Ama bunun yanında, başka konulara da ilgi duymaya başlamıştı. Ömer Naci, yazdığı şiirleri yüksek sesle okumaktan hoşlanırdı. Mustafa Kemal bunları dinliyor ve kelimelerin ahengi, ona çocukluğunda öğrendiği Rumeli türküleri gibi zevk veriyordu. Ömer Naci ona, okumak için kitaplar vermiş, Mustafa Kemal de böylece, edebiyat diye bir şeyin varlığını öğrenmişti. Şiirle ilgilenmeye başladı. Hatta kendi de biraz yazmayı denedi ama, matematik öğretmeni onu bu hevesten vazgeçirdi.

Mustafa Kemal, başka bir arkadaşı sayesinde de "siyaset diye bir şey"in varlığının farkına vardı. Bu arkadaşı, kendisi gibi Makedonyalı olan Ali Fethi'ydi. Fethi rahat, çekici bir karakter ile kıvrak ve esnek bir zekâyı kendinde birleştirmişti. Mustafa Kemal'in epey geri olduğu Fransızcayı çok iyi bilirdi. Fransızca öğretmeninden işittiği azarlara üzülen Mustafa Kemal, tatilde, kendi kendine Fransızca çalışmaya başlamıştı. Şimdi işe daha sıkı sarıldı. Dil bilgisi ilerledikçe, Fethi, ona Rousseau, Voltaire, Auguste Comte, Desmoulins, Montesquieu gibi Fransız filozoflarının eserlerini tanıttı. Çok geçmeden iki öğrenci, bu üstatların kendi ülkelerinin sorunlarını ilgilendiren düşünceleri üzerinde, heyecanlı tartışmalar yapmaya başladılar.

Artık çocukluktan çıkmış olan Mustafa Kemal, Selanik'e döndükçe, bu değişik ve serbest yaşayışlı şehrin zevklerini tatmaya başlamıştı. Çoğu zaman, üvey babasının yakınlarından olan genç bir arkadaşıyla[4] rıhtımdaki

dört yol ağzını çeviren ve çoğu Rumlar tarafından işletilen Olympos, Kristal, Yonyo gibi gazinolara giderlerdi. En çok Yonyo'dan hoşlanıyorlardı. Orada bira ile beraber o kadar bol meze verirlerdi ki, ayrıca para harcayıp, yemek ısmarlamaya ihtiyaç kalmazdı. Daha kuvvetli içkileri tattıkları öteki gazinolarda, ancak seyyar satıcılardan en ucuz yiyecek olan kestane kebap almaya güçleri yetiyordu. Öyle ki bir gün Ömer Naci, "Hayat kuru bir kestaneden başka nedir ki?" diye şairce bir laf etmek zorunda kalmıştı. Ama, ne de olsa bu alafranga hayattı ve gençler bunu alaturka çalgılı birtakım kahvelerdeki hayata tercih ediyorlardı.

Alafranga hayatı daha yakından tanımak isteyen iki genci Fransız öğretmenleri, gayrimüslimlerin devam ettiği bir dans okuluna götürdü. Delikanlılar burada vals ve polka yapmayı öğrendiler. Ama danslara kızlar katılmadığı için, erkek erkeğe dans ediyorlardı. Bununla beraber şehrin öbür ucundaki kafeşantanlarda kızlar da bulunuyordu. Bunları Fuat'ın ağabeyi tanıtmıştı. Bu gazinolarda orkestra çalıyor, kızlar şarkı söyleyip oynuyorlardı: Napoli şarkıları okuyan tombul İtalyan kadınları, ellerinde tefler ve ayak bileklerinde zillerle şıkır şıkır göbek atan Ermeni kızları. Sonradan kızlar müşterilerin masasına gelip içki içiyorlardı. Aralarında hiç Müslüman yoktu. Sadece Hıristiyan ve Yahudi kızları; peçesiz, elde edilmesi kolay kızlar. Sarışın Mustafa Kemal o kadar beğeniliyordu ki, çok zaman, kadınların ondan para bile almadıkları oluyordu. Böylece kadınlarla olan ilişkilerinin ana çizgisi belirmeye başlamıştı; daima "isteyen"den çok "istenen" durumunda olacak, ama peşinde koşanlara, o da, istekle karşılık verecekti. Duygu bakımından da "seven"den çok "sevilen" bir insandı. Hele şu sıralarda, tatillerde özel dersler verdiği iyi bir aile kızının ateşli ilgisi, onun gururunu iyice okşamaktaydı.

Yaşıtlarının çoğunluğundan hâlâ kendini ayrı tutuyordu. Onu konuşturmak, içinden geçenleri ve amaçlarını öğrenmek istedikleri vakit, onlara sadece, "Önemli bir insan olacağım," demekle yetiniyordu. Bir şeyler olmak hırsı, henüz tam yönünü bulamamış olsa bile, içinde tutuşmaya başlamıştı.

Bitirme sınavlarını başarıyla verdi ve 13 Mart 1899'da İstanbul'daki Harp Okulu'nun piyade sınıfına girmeye hak kazandı.

1 Yeşilköy.

2 Büyük devletler.
3 Leon Sciaky, *Farewell to Salonika* (Selanik’e Veda).
4 Fuat Bulca.

İKİNCİ BÖLÜM

Bir Subayın Eğitimi

İstanbul, yüzyılın dönümünde, birbirinden ayrı iki şehir halindeydi. Haliç'in kuzeyinde Pera, yani Beyoğlu yükseliyordu; Hıristiyanların şehri. Güneyindeyse İstanbul tarafı; Müslümanların şehri. Limanın üstündeki Galata Köprüsü'nden geçmek, bir dünyadan bir başka dünyaya, bir tarih çağından öbürüne geçmek demekti.

İstanbul, sıra sıra kubbe ve minareleri, Sarayburnu'nun üstünde saf halinde dizilmiş kasırlarıyla, on altıncı yüzyılda mimari bir Rönesans'la gelişmiş bir ortaçağ şehriydi. Şimdi ise, pitoresk bir çöküntü içinde çürümeye doğru gidiyordu. İnsanları hâlâ yüzyıllarca öncesi gibi yaşıyor ve gitgide çoğalarak sokakları bir arı kovanına döndürüyorlardı. Labirenti andıran yollarda ve kapalı çarşılarda işleriyle meşgul oluyor, sonra o geniş, ferah cami ve türbelerde huzur arıyorlardı. Ama şehrin güzel günleri çoktan sona ermiş, eski görkemi erimiş, gösterişi, parlaklığı tarihten bir yaprak olmuştu. Duvarlar yıkılıyor, boyalar dökülüyor, avluların taş döşemeleri çatlıyor, ara yolları otlar bürüyordu. Şehrin kadınları kara çarşaflı, peçeli hayaletler halinde, karanlık basmadan evlerine varmak için duvar diplerinden süzülerek kaldırımlarda telaşla yürürler, erkekler kahvelerin derme çatma peykeleri üzerinde, asma çardaklarının ya da çınar ağaçlarının gölgesinde sessizce otururlar ve yalnız günde beş kez namaza çağıran müezzinin sesiyle yerlerinden kımıldarlardı. Geceleyin İstanbul, Haliç'in ötesinde ölü bir siluetten ibaret kalır ve bunun ardında Türkler, Doğu'nun sonsuz sessizliğine bürünmüş olarak uyurlardı.

Oysa, bugünün şehri Beyoğlu, pırıl pırıl ışıklarıyla bir denizkızı gibi, öbür kıyıdan insanı çekerdi. Tavernaların sıralandığı kalabalık rıhtımlarından başlayan baş döndürücü yokuşlar, İtalyan stilini andıran dar ve yüksek binaların uçurumları arasından yukarılara doğru tırmanırdı. Yer yer, çift kanatlı, gösterişli bahçe kapıları ya bir konsolosluk avlusuna ya da zengin bir tüccarın güzel konağına açılırdı. Bu konakların bahçeleri çoğu zaman kat kat, Boğaz kıyılarına kadar inerdi. Sözde Batı zarifliği ve havası ile Levantenliğin bayağılığını birleştirmiş olan Beyoğlu, kendini çağdaşlığın örneği sayarak böbürlenirdi. Saray gibi otellerinin palmiyeli salonlarında son moda giyinmiş madam ve mösyöler, kibar orkestra müziğini dinlerdi. Sokaklar şık faytonlardan geçilemezdi. Mağazaları Viyana ve Paris'ten gelme en yeni mallarla doluydu. Eğlencelerinse çeşidi oradaydı: Tiyatrolar, müzikholler, kabareler ve yüksek tabakanın poker oynadığı, piyasa ve Saray dedikodularının edildiği Fransız özentisi kulüpler.

Beyoğlu, yabancıların şehriydi ve imparatorluğun bütün serveti yabancıların elindeydi. Yabancılar sırtlarını kapitülasyonlara dayamıştı. Kapitülasyonlar, yabancıları vergiden muaf sayan, merkezi Türk hükümetine önem vermeden kendi dinini ve kendi kanunlarını uygulamakta serbest bırakan birtakım ayrıcalıklardı. İlk sultanlar, bu ayrıcalıkları, kendi çıkarları için bağışlamışlardı. İmparatorluğun genişlediği sırada, Batı pazarlarının kapısını açacak yabancı satıcılar, Türkler için yararlı ve gerekliydi. Ama sonradan Batı dünyası gelişip, Türkler gerilemeye başladıkça bu ayrıcalık bütünüyle yabancıların yararına dönmüştü. Artık, Türklerin yoksun olduğu özgürlüklerden, yabancılar yararlanıyordu. Böylece devlet içinde güçlü yabancı devletler doğmuş, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki yabancı baskısı o kadar şiddetlenmişti ki, Türklere, kendi vatanlarında kendileri esir, yabancılar ise efendiymiş gibi gelmeye başlamıştı. Böylece modern Beyoğlu, eski İstanbul'u iyiden iyiye egemenliği altına almıştı.

Şimdi on sekizinde dinç bir delikanlı olan Mustafa Kemal büyük başkentin yaşayışına kendini bırakıverdi. Üzerinde henüz az çok bir taşralılık olmakla beraber, yaşama isteğiyle dopdoluydu ve görgüsünü artırmak için can atıyordu. Yeni İstanbul, onu, eskisinden daha çok

ilgilendirmişti. Kozmopolit Beyoğlu çevresinde her türlü eğlence vardı; genç adam hepsinin tadına bakıyor, hiçbir isteğine gem vurmuyordu.

Seziş ve kavrayışı eskiden beri güçlü olduğu için İstanbul adlı bu *facire-i dehr*'in[5] gerçek karakterini değerlendirmekte gecikmemişti. Okul arkadaşlarından Ali Fuat'a bir gün bu konudaki düşüncelerini anlattı. Osmanlı hanedanının ilk padişahlarının memleketi dürüst ve iyi şekilde yönetmiş olmalarına hiç şaşmıyordu. Çünkü onların merkezleri Bursa ve Edirne gibi küçük ve katıksız Türk şehirleriydi. Oysa köhne gelenekleri, yozlaştırıcı etkileriyle bu karışık ve için için kaynayan Konstantiniye'de er geç çürüyüp gitmeye mahkûmdular. Keyif sürülecek yerdi burası, devlet yönetilecek değil.

Ali Fuat, Mustafa Kemal'in hayatında bir boşluğu dolduracaktı. İstanbul' da ilk gün ve geceleri, her türlü eğlenceye rağmen yalnızlık içinde geçmiş, yabancı bir ilde eşsiz, dostsuz, kimsesiz kalmıştı. Selanik'te, gösterişsiz ve dar da olsa kendine göre bir çevresi varken, şimdi onu adeta yutmuş olan büyükşehir ortamında, silik bir taşralıdan başka bir şey olmadığını anlamıştı.

Sonra Ali Fuat'la dost oldu. Fuat ondan küçük olmakla beraber yaşına göre olgundu. Doğma büyüme İstanbullu olduğu için üzerinde, kendini evinde hissetmenin verdiği bir rahatlık ve güven vardı. İyi bir ailenin çocuğu olduğunu Mustafa Kemal hemen anlamıştı. Saraydaki zadegân soylarının dışında yüksek tabaka yerini tutan eski asker ailelerinden biriydi bu. Onlara kıyasla Mustafa Kemal kendi ailesini gösterişsiz ve sönük buluyordu. Fuat'ın babası İsmail Fazıl hatırı sayılır bir emekli paşaydı. Oğlu bundan hep sevgi ve övünçle söz ederdi. Mustafa Kemal ona biraz hüzünle, baba sevgisi nedir hiç bilmemiş olduğunu açıkladı.

Fuatlar, Boğaziçi'nin Anadolu yakasında Osmanlı kişizadelerinin yalılar ve korular içinde yaşadıkları Kuzguncuk'ta oturuyorlardı. Fuat bir gün yeni arkadaşı Mustafa Kemal'i aldı, evine götürdü. İsmail Fazıl Paşa, bu sırım gibi, uyanık, sarışın gençteki seçkin kaliteleri hemen sezmiş, onun Selaniklilere özgü terbiyesini beğenmişti. Burasını kendi evi saymasını söyledi. Mustafa da paşayı bir bakıma çocuk yaşta kaybettiği kendi öz babasının yerine koymaya başladı. Artık hafta sonlarını Fuatlarla birlikte geçiriyor ve orada kendini gerçekten evindeymiş gibi görüyordu.

Mustafa Kemal’le Fuat, boş vakitlerinin çoğunu birlikte geçiriyor ve bu geniş, değişik şehrin her yerini geziyorlardı. İstanbul’u her yönüyle keşfetmeye kararlıydılar. İsmail Fazıl Paşa’nın şehrin tam bir haritasını çıkarmaları için verdiği öğüt, onları büsbütün kamçılamıştı. Kayıkla Boğaziçi’ni ve Marmara kıyılarını geziyorlardı. Yazın, bir hafta sonunu Büyükada’da geçirmeye karar verdiler. Oteller pahalıydı. Onun için, kumsal kıyılara kadar inen ve bu adalara bir Akdeniz görünüşü veren çamlıklarda kamp kuracaklardı. Yanlarına kap kacak, çıra, yiyecek ve en önemlisi, içecek şeyler almaları gerekiyordu. Mustafa, her zamanki içkisi olan birayı önerdi. Ama, Fuat kasayla bira taşımanın ağır olacağını söyleyerek, onun yerine bir şişe rakı almayı önerdi. Mustafa Kemal, bu anason kokulu, keskin Türk içkisini henüz tatmış değildi. Ama içer içmez hoşlandı ve ondan sonra bol bol rakı içmeyi âdet edindi.

Mehtaplı bir geceydi. Yemeğin ve rakının verdiği hararetli, romantik duygulara daldılar. Çevrelerindeki doğal güzellik, mis gibi kokan çamlar, parıltılı deniz, yıldızlı gökyüzü kendilerinden geçirmişti onları. Heyecandan uykuları kaçmıştı. Birbirlerine aşkla ilgili hayallerini anlatmaya, şiirler okumaya başladılar. Bir ara Mustafa Kemal, “Fuat,” dedi, “eğer matematiğin üzerinde durduğum kadar şiir ve resim üzerinde de dursaydım, Harbiye’de, dört duvar arasında kapanıp kalmazdım. Mehtaplı gecelerde, okuldan kaçıp buraya gelir ve şiir yazardım. Sabahleyin ortalık aydınlanır aydınlanmaz da resim yapmaya başlardım.”

Bunlar geçici hayallerdi. Harbiye’nin ilk yılında gençlik hülyaları ve çeşitli eğlenceler yüzünden, kendini derslerine tam olarak veremeyen Mustafa, ikinci yılda canla başla çalışmaya başladı. Zihnini geliştirmeye ve kafasını dolduran düşünceleri düzenlemeye çalışıyordu. Başlıca ilgilendiği, hâlâ askeri sorunlardı. Ama bir yandan da, bilgi alanını genişletmeye başlamıştı. Fransızcasını ilerletmeye çalışıyor ve artık Fransızca gazeteleri okuyabiliyordu. Manastır’da Fethi’nin tanıtmış olduğu Fransız yazarlarını da şimdi daha iyi anlayarak ve daha derinine inerek inceleyebiliyordu. Bu çeşit bozguncu kitaplar öğrencilere yasak olduğu için, Mustafa Kemal bunları geceleyin gizlice okurdu. Bunlarla beraber yakın bir ihtilalin öncüleri olan Namık Kemal’i ve diğer aydın düşünceli şairleri de okuyordu ki, o devirde, bunların adlarını ağza almak bile büyük suç sayılırdı.

Okul dışında, Harbiye öğrencileri açık tartışmalar düzenler ve halk içinde konuşmayı talim ederlerdi. Kemal'in önerisi üzerine güzel konuşma yarışmaları da düzenlemeye başladılar. O bir konu seçiyor, konuşma süresini sınırlıyor ve sonra saat tutuyordu. Kendisi daha şimdiden, dinleyicilerini etkileyip sözlerine inandırmakta büyük bir beceri göstermeye başlamıştı. Fakat siyaset dünyasının daha eşiğinde sayılırdı. Zihni, henüz tam olarak kavrayamadığı bir sürü duygu ve düşünceyle uğraşmaktaydı. Bunlar, genç bir adamın politik bilincinin gelişme sancılarıydı. Bu bilinç geliştikçe, Mustafa Kemal'in kişisel tutkusuyla yurt sevgisi, memleketi kurtarıp yükseltmek uğrunda kendisinin bir şeyler yapabileceği düşüncesinde birleşti.

Mustafa Kemal, memlekette gelişmekte olan özgürlük hareketinin zorbalığın tepkisiyle bastırıldığı bir devirde doğmuştu. Üzerinde şimdi bilgi edinmeye başladığı Fransız İhtilali'nden beri Osmanlı İmparatorluğu, ruhani bir ortaçağ devletinden çağdaş bir anayasa devleti olmaya doğru, ağır ve inişli çıkışlı da olsa, sürekli bir gelişim göstermekteydi. On dokuzuncu yüzyılda bu eğilim, zaman zaman gözle görülür bir hal aldı. Bu da kısmen, aydın bir sultan olan genç Abdülmecit'in inisiyatifiyle 1839'da ilan olunan ve halkın haklarıyla hükümdarın sorumluluklarını belirten Tanzimat Fermanı ve onu izleyen Batı usulü reformlarla; kısmen de, 1876'da, daha az ilerici bir sultan olan Abdülhamit'in, azınlıkların çıkarlarını korumak amacıyla hareket eden Batılı devletlerin baskısı altında parlamenter bir anayasayı kabul etmesiyle oldu.

Sultan Abdülhamit, reform ve yenileşme hareketlerini sosyal hayatın bazı yönlerinde sürdürüyordu. Ama, siyaset yönünden demokratik bir düzene, uzun süre göz yummasına olanak yoktu. Çünkü imparatorluğunu her koldan tehdit eden yakıcı güçlere karşı bazen delilik derecesine varan bir korku besliyordu. 1877'de Rus savaşını bahane ederek Meclis'i dağıtmış ve ülkeyi baskıyla yönetmeye koyulmuştu. Bir çeşit polis devleti kurmuş bulunuyordu. Kişi, söz ve basın özgürlüklerini kökünden kazımış, geniş bir casusluk örgütü kurmuş ve atalarının sarayı olan Dolmabahçe'yi bırakarak şehrin oldukça dışında kalan Yıldız Sarayı'nın yedi sekiz metre yüksekliğindeki duvarlarının güvenliği içinde hüküm sürmeye başlamıştı.

Bu çeşit bir baskı ve onun yanı sıra gelişen ahlak bozukluğu karşısında duyulan öfke, şüphesiz er geç bir ayaklanma şeklinde patlak verecekti. Ama başlarda Türk devrimcileri ya başka ülkelere kaçıyor ya da yeraltı faaliyetlerine girişiyorlardı. Eskiden beri hürriyetin beşiği sayılan Paris ve Cenevre gibi şehirlerde komiteler kuruyor, Batı dünyasını kendi davalarıyla ilgilendirmeye çalışıyor, propaganda yazıları yazıp basıyor ve bunları yabancı posta kanallarıyla gizlice ülkeye sokuyorlardı. Artık onlara sadece reform da yetmez olmuştu. Amaçlarına ancak ihtilalle, sultanı devirmekle erişebileceklerdi.

İstanbul'daki hürriyet taraftarları, çalışmalarını gizli yürütmek zorundaydılar. Onlar da, aynı ihtilalci izde yürüyorlardı. Tuhaftır ki, kendisini devirmek için ilk faaliyete geçenler, bizzat Abdülhamit'in yetiştirmiş olduğu seçkinler, yani rejimi korumak ve güçlendirmek için geliştirdiği askeri okullarda okuyan genç öğrencilerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümeti devirmek amacı güden ilk gizli cemiyet, Askeri Tıbbiye-i Şahane öğrencileri tarafından, Fransız İhtilali'nin yüzüncü yıldönümünde, 1889'da kurulmuştu. 1896'da –Mustafa Kemal'in henüz Manastır'da öğrenci olduğu sırada– bu ihtilalciler, bir hükümet darbesi yapmaya kalkıştılarsa da, başarıya ulaşamadılar. Elebaşılarının hepsi tutuklanıp yargılandı ve imparatorluğun uzak köşelerine sürgüne gönderildi. Abdülhamit böylece, Türkiye'deki kaçınılmaz ihtilal hareketini bir on küsur yıl için erteleyebilmişti.

Mustafa Kemal, 1902'de teğmen olarak Kurmay Okulu'na geçtiğinde, politik düşünceleri, hızla, daha belirli bir biçim almaya başladı. Bir zamanlar matematik ve şiire karşı duyduğu hevesle şimdi kendini tarih konusuna vermişti. Napoléon üzerine ne buluyorsa okuyor ve onu –bazı yönlerini eleştirmekle beraber– çok beğeniyordu. John Stuart Mill'i okuyordu. Çağın "halkçı" düşüncelerine kapılmaktan, o da kendini alamamıştı. Birkaç arkadaşıyla birlikte gizli bir komite kurup elyazısıyla bir gazete çıkarmaya başladılar. İdare ve siyaset alanındaki kötülükleri açığa vurmak amacı güden yazıların çoğunu, Mustafa Kemal yazıyordu.

Sonunda bu işler sarayın kulağına kadar gitti. Okul müdürü kınandı ve kendisine suçluları cezalandırması bildirildi. Müdür, Mustafa Kemal'le arkadaşlarını Veterinerlik Bölümü'nün bir okuma odasında gazetelerinin

gelecek sayısını hazırlarken yakaladı. Ama hoşgörü sahibi bir adam olduğu ve ordudaki birçok kıdemli subay gibi o da sultanı pek sevmediği için, gençlerin yaptığını görmezlikten geldi. Sadece derslerini ihmal ettikleri için hafif bir ceza verdi ve sonunda bunu bile uygulamadı.

Mustafa Kemal, siyasete karşı uyanan bu yeni merakının mesleki eğitimine zarar vermesini istemiyordu. Kafası, bir kurmay subay adayının bilmesi gereken daha büyük strateji ve taktik problemleriyle uğraşmak zorundaydı. Gece, yatakhanede, arkadaşları uyurken o, gözlerini kapamaz ve geç saatlere kadar düşünür dururdu. Ancak, sabaha karşı uyuyabilirdi. Öyle ki, sabahleyin kalk borusu çaldığı zaman, nöbetçi subayı onu uyandırabilmek için dürtmek zorunda kalırdı. Arkadaşları onu hep yarı uykuda sanırlardı. Sonra ansızın derste, Mustafa, hepsinden iki kat daha uyanık olduğunu ortaya koyardı: Öğretmene çapraşık bir soru sorar, hepsini düşünüp kafa patlatmak zorunda bırakırdı. Özellikle, gerilla konusuna çok meraklıydı. Bir gün, keramete yaklaşan bir öngörüyle sınıfta, başkente karşı Anadolu yakasından girişilebilecek bir ayaklanma hareketini varsayan bir soru sormuştu.

1905 yılında Kurmay Okulu'nu bitirip yüzbaşı çıktığında, yirmi dört yaşındaydı. Beyazıt'ta oturuyordu; birkaç arkadaşıyla beraber, komşu bir Ermeni evinde bir oda kiralamıştı. Siyasal eylemlerini orada sürdürüyorlardı. Aslında bu, dertleşmekten ve âdet olduğu üzere sultanı kötüleyip, şimdi bir kitaplığı dolduracak kadar çoğalan "yasak" kitapları okumaktan ileri geçmiyordu. Aralarında Harbiye'den kovulmuş ve gidecek yeri olmadığı için yanlarında barındırdıkları bir genç vardı. Bu genç, onları saraya jurnal etti ve sonra düzmece bir mektupla yakındaki kahvelerden birine çağırıp orada yakalattı.

Mustafa Kemal, Ali Fuat ve yeni yüzbaşı çıkmış olan iki arkadaşı daha hapse atıldılar ve teker teker sorguya çekildiler. Mustafa bu sorgu sırasında, epey hırpalandı. Protokol bilen bir adam olan Ali Fuat ise, sultanın üniformasını giyen bir subaya, sultandan daha aşağı rütbeli birinin el kaldıramayacağını ileri sürerek ucuz kurtuldu. Sonra Mustafa Kemal, arkadaşının bu diplomatça manevrasını duyunca kendi tecrübesizliğine acı acı gülecekti. Tutuklu kaldığı sırada, annesi onun başına kötü bir şeyler gelmesinden çok korktuğu halde, kendisi o kadar tasalanmamıştı. Şiir

yazıyor, kaçak olarak edindiği kitapları okuyor ve serbest kalınca neler yapacağını tasarlıyordu.

Tutuklular, soruşturma sona erinceye kadar, birkaç ay hapiste kaldılar. Okul müdürü, işlenen suçun bir gençlik yanlışından ileri geçmediği tezini savunuyor ve tutuklulara yumuşak davranılmasını istiyordu. Sonunda onun görüşü ağır bastı ve gençler başkentten sürülmek koşuluyla serbest bırakıldılar. Edirne ve Selanik'teki 2. ve 3. ordulara atanmaları kararlaştırıldı. Kendi aralarında bir karara varamazlarsa, hangisinin nereye gideceğini tayin için kura çekilecekti. Kemal'in bir işareti üzerine, hepsi buna razı olduklarını bildirdiler. Bu kadar çabuk karar vermeleri, önceden hazırlanmış bir tertip şüphesi yarattı.

Böylece subayların birçoğu "kolay kolay dönemeyecekleri" yerlere sürüldüler. Mustafa Kemal'le Ali Fuat da Şam'daki 5. Ordu'ya atanmışlardı. Mustafa, kaderine razıydı. "Pekâlâ," dedi. "Biz bu çöle gider ve orada yeni bir devlet kurarız." Hemen vapurla yola çıktılar ve iki ay kadar sonra Beyrut Limanı'na vardılar.

5 Facire-i dehr: Dünyanın koca kahpesi (Tevfik Fikret'in "Sis" şiirinden)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Kıta Hizmeti

Mustafa Kemal, böylece, subaylık mesleğinin ilk dönemine başlamış oldu. Bir süvari alayında yüzbaşı olarak başlıca görevi, kıtasında bulunan, fakat onun modern askeri okullarda gördüğü eğitimi paylaşmamış olan öteki subaylara, kendi askeri bilgilerini aktarmaktı. Bu işe ciddiyetle sarıldı ve öğretmenlik konusundaki sevgi ve yeteneği sayesinde, kolayca başarı sağladı.

Ali Fuat'la Mustafa Kemal, bir süre birlikte bulundular. Sonra Fuat, özel bir görevle, o sıralarda Türk egemenliği altında pek adı sanı anılmayan, Güney Arabistanlı bir kabile şeyhi olan İbni Suut'un yanına gönderildi. Mustafa Kemal'i de yanına almak için başvuruda bulundu, fakat bu isteği kabul edilmedi. Tarih böylece bir fırsat kaçırmış oluyordu. Birbirini andıran yollarda yükselmeleri alınlarında yazılı olan bu iki insan, hiçbir zaman karşılaşamayacaklardı.

5. Ordu'nun görevlerinden biri de, Dürzileri denetim altında tutmaktı. Kökenleri bilinmeyen ve kendilerine özgü gizli bir dinleri olan, bu başına buyruk, özgür kavim, Şam'ın güneyindeki dağlık Havran bölgesinde yaşıyordu. Uzun süre Türk egemenliğine karşı koymuşlar, fakat on yıl kadar önce dize gelerek, Osmanlı ordusundaki askerlik görevlerini, yalnız kendi bölgeleri içinde yapmalarına izin verilmesi koşuluyla yerine getirmeye ve vergi ödemeye razı olmuşlardı. Çıkan karışıklıkları bastırmak için, arada, Havran'a asker göndermek zorunluluğu beliriyor, bu da, Osmanlı subayları için bir yağma vesilesi oluyordu.

Mustafa Kemal bir gün, alayı Havran’a gitmek üzere emir aldığı halde kendisine böyle bir emir gelmediğini görünce hayret etti ve ortada bir şeyler döndüğünü ilk olarak sezinledi. Amirine, bölük komutanı olarak birliğinin başında gitmesi gerektiğini söyleyerek itirazda bulundu. Ama komutanı kaçamaklı cevap verdi: Kemal henüz staj dönemindeydi, karargâhtan ayrılması doğru olmazdı. Mustafa Kemal’in tepesi attı. Besbelli işin içinde eski subayların, Kurmay Okulu’ndan yeni çıkmış subaylardan gizli tutmak istedikleri bir şeyler vardı. Kendisi gibi, bu harekâta katılmaktan alıkonmuş Müfit[6] adında bir subay arkadaşıyla beraber aldığı emre karşı geldi ve bir Çerkez köyünün yakınlarında konaklamış olan birliğine gitti. Çadırları olmadığı için, o gece er çadırlarında yattılar.

Mustafa Kemal, ertesi gün, kendi yerine geçirilmiş olan subayı gördü. Bu subay ona, önceki tecrübelerinden ötürü kendisinin buraya, “özel görev”le gönderilmiş olduğunu anlattı. Bununla beraber, Kemal sonradan kimseye bir şey söylememeye söz verirse, onlarla birlikte gelmesine izin verebilirdi. Neler olup bittiğini anlamak isteyen Mustafa Kemal, adama söz verdi. Öğrendiği de şu oldu: Askerler, ödenmesi gecikmiş vergileri toplamak bahanesiyle, halktan para sızdırmaya çalışıyor, olmazsa evleri ve köyleri yağma ediyorlardı.

Mustafa Kemal, böyle bir işe karışmayı reddetti. Vicdanlı bir subay olarak, Dürzileri güzellikle idare etmeyi daha uygun buluyordu. Bir köyde, halkı, kendisiyle arkadaşının oraya yağma için değil, yardım için gelmiş bulunduklarına inandırmayı başardı. Köyün ileri gelenlerinden birisiyle derhal bir anlaşmaya vardı. Adam, Mustafa Kemal’in dediklerini yapmaya razıydı. Ama, üzerlerine zulüm ve yağma için asker yollayan Osmanlı Devleti’nin istediğini yapmayı reddetti. Bir başka köyde ise, bir Osmanlı binbaşısını tehlikeli bir durumda buldu ve tam vaktinde yetişti. Uzun bir konuşmadan sonra köylüler onun iyi niyetine inanarak binbaşıyı salıvermeye razı oldular.

Mustafa Kemal bu çeşit olaylarla dikkati üzerine çekiyor, yeni yetişmiş subaylarda kendisine karşı saygı, eskilerdeyse kuşku uyandırıyordu. Eski tip bir Osmanlı subayı, sultanın kendisinden beklediğini yerine getirmek koşuluyla, kendi çıkarlarını gözetmekte serbest olduğunu düşünür ve hesap verme zorunluluğu duymazdı. Askerliğin eğitim, taktik ve modern teknikler

konusunda ilerleyebilmek amacıyla, bilime dayanan bir meslek olarak ele alınması gerektiğine kafası pek yatmazdı. Bu çeşit bir subayın gözünde, bu Harbiye mezunu gençler, kuşku ile bakılması gereken birer zıpçıktı sayılıyorlardı.

Mustafa Kemal, İstanbul'a gönderilmek üzere hazırlanan şişirilmiş raporlara itiraz etmeye başladı. “Zafer” diye nitelendirilmiş bir hareketin aslında hiç de öyle olmadığına dikkati çekti. Düşman kendi isteğiyle geri çekilmişti. Komutan, onun saflığıyla alay etti: “Sen henüz cahilsin. Sultan efendimizin ne istediğini anlayamıyorsun.”

Mustafa Kemal, “Ben cahil olabilirim,” diye cevap verdi. “Ama padişahımız cahil olmamalıdır ve sizin gibilerin ne olduklarını anlayabilmelidir.”

Dürzi köylerinden yağma edilen ganimetlerin bölüşülmesine sıra gelince, yaşlı subaylar, Mustafa Kemal'le Müfit'e de pay ayırdılar. Müfit'in tereddüt ettiğini görerek ona döndü ve sordu: “Sen bugünün adamı mı olmak istiyorsun, yoksa yarının adamı mı?”

“Elbette ki yarının adamı.”

“Öyleyse sen de benim gibi bu parayı kabul etmeyeceksin.”

Mustafa Kemal bu sözlerle, düşüncelerini açıklamış oluyordu. Kendini de bu açıdan görmeye başlamıştı. O, çevresindeki bu içi geçmiş yaratıklar gibi, eski devir adamı değil, geleceğin insanıydı. “Zamane adamı”, çöküş halindeki bu imparatorluğun beceriksizliğini ve ahlaki bozukluğunu benliğinde canlandıran insandı. Bu gibilerin davranışları karşısında Mustafa Kemal, bir “ahlakçı”dan çok, bir “gerçekçi” olarak irkiliyordu. Bunlar sadece ahlakdışı değil, daha kötüsü, artık işe yaramaz hale gelmiş usullerdi. Dürzileri yola getirmek, imparatorluğu kurtarmak gibi işler, bugün şiddet, baskı ve rüşvetle başarılamazdı artık. Daha bilimsel bir yoldan, ustalık, diplomasi ve akıl kullanarak çözmek gerekti bu sorunları.

Şam, bu “Yarının İnsanı” üzerinde bir başka yönden de derin bir etki bırakacaktı. Mustafa Kemal, ömründe ilk olarak hâlâ ortaçağ karanlığında yaşamakta olan bir şehir görüyordu. Şimdiye kadar tanıdığı Selanik, İstanbul ve son olarak Beyrut, hep kozmopolit yerlerdi; çağdaş bir uygarlığın çeşitli konfor ve eğlenceleriyle canlı şehirler. Oysa kutsal bir Arap kenti olan Şam, bir ahret şehriydi. Karanlık bastıktan sonra dolaştığı

sokaklar, bomboş ve sessizdi. Evlerin yüksek duvarlarından ve kafesli pencerelerinden dışarı ne ses ne de soluk sızardı. Sonra bir gece Mustafa Kemal, bir kahveden çalgı sesleri taştığını duyarak şaştı. Kapıdan bakınca içerisinin Hicaz demiryolunda çalışan İtalyanlarla dolu olduğunu gördü. Mandolin çalıp şarkı söyleyerek, karıları ve kız arkadaşlarıyla dans ediyorlardı. Mustafa Kemal oraya, sırtındaki üniformasıyla giremezdi. Ama, içinden gelen davranışa uyarak, hemen eve döndü, üstünü değiştirip geri geldi ve İtalyanların sevinçli ve sınırsız eğlencelerine katıldı.

Bunun dışında her şey karanlık içinde ve hava, gericilik, baskı ve derinden derine ikiyüzlülükle doluydu. Mustafa Kemal, milletinin gerçek düşmanının, sadece yabancılar olmadığını artık anlıyordu. Türklerin, bütün saldırganlıklarına rağmen, yabancılardan öğrenecekleri bir şeyler vardı. Gerçek düşman kendi aralarındaydı: Onları, başka milletlerin yürüdüğü ışıklı yoldan alıkoyan, gelişmeleri önleyen, baskı altında tutan softalık ve yobazlık, Mustafa Kemal'in görüşüne göre Osmanlı İmparatorluğu, Müslüman olmayanların cennetin bütün nimetlerinden yararlandıkları, Müslümanların ise cehennem azabı çekmeye zorlandıkları bir yerdi.

Burada, Şam'da, Mustafa Kemal kendini zindanda gibi görüyor, önüne set çeken parmaklıkları yıkıp, bu ölü topluluğa hayat vermek istiyordu. Bunun tek yolu siyasal eyleme girişmekti. Bir gün iki subay arkadaşıyla çarşıda dolaşıyordu. Bir dükkânın önünde bir masa ve birkaç sandalye görüp oturdular. Dükkân sahibi, onları Arapça değil de Türkçe olarak selamlamıştı. Mustafa Kemal meraklandı. İçeri girdi. Bir masa üzerinde felsefe, sosyoloji ve tıp konusunda Fransızca kitaplar gördü. Dükkâncıya, "Siz esnaf mısınız, yoksa filozof mu?" diye sordu.

Adam, "Esnafım ama okumayı severim," dedi. "Hele özgürlük edebiyatını."

Sonra İstanbul'da, ihtilalci hareketlerin beşiği sayılan Askeri Tıbbiye'de okuduğu sırada bozguncu girişimlerinden ötürü hapse atıldığını, arkasından da sürgüne gönderildiğini açıkladı. Adı Hacı Mustafa'ydı. Mustafa Kemal'le arkadaşlarını, birkaç gece sonrası için evine çağırdı.

Mustafa Kemal yanına Müfit'i ve kendi siyasi düşüncelerine katılan iki subay arkadaşını daha alarak eve gitti. Ev dar, karanlık bir sokaktaydı. Hacı Mustafa kapıyı sakınarak açtı. Gelenleri içeri almadan, kim olduklarını

iyice görmek için elindeki gaz lambasını kaldırıp baktı. İçeride, hepsi de çekinmeden konuşmaya başladılar. Hacı Mustafa çoktandır gizli bir siyasi dernek kurmak istemiş, ama güvenecek arkadaş bulamamıştı.

Mustafa Kemal'le arkadaşlarından ikisi ona yardım etmeye söz verdiler. Üçüncüsü ise, “Kalbim sizinle beraber, ama ben çoluk çocuk sahibi adamım, benden faal yardım beklemeyin,” dedi. Ötekilerin de isteği üzerine onlardan ayrıldı. Kalanlar geç saatlere kadar konuştular. Genç subaylar, “ihtilal uğruna can vermek” gibi isteklerle coşmaya başlamışlardı. Gerçekçi Mustafa Kemal, onları bu rüyadan uyandırdı. Sert bir çıkışla, “Amacımız ölmek değil, ihtilali başarıya ulaştırmak ve düşüncelerimizi gerçekleştirmektir. Bunları halka benimsetmek için de, yaşamak zorundayız,” dedi.

Böylece, 1906 yılının güzünde, “Vatan” adında gizli bir cemiyet kurdular. Bunun önemi, bundan sonra kıta hizmetindeki subaylar arasında kurulacak olan çeşitli ihtilal hücrelerinin öncüsü oluşudur. İhtilal, artık İstanbul'da padişahın casusluk ağları arasında değil, ancak burada, kıtada gelişebilirdi.

Mustafa Kemal, sözde askeri görevle gittiği Yafa, Kudüs ve Beyrut'ta cemiyetin şubelerini kurdu. Ama bu şehirler anavatandan çok uzaktaydı. Buraları, genel akışın dışında kalmış bir yer, üstelik bir Arap diyarıydı ki, bir Türk ihtilalinin bu topraklar halkından toplu destek görmesine olanak yoktu. Bu hareketler subaylar arasında kalmaya mahkûmdu. İhtilal için en belirli merkez yine Makedonya'ydı. Dış dünyaya daha yakın olduğu için, yeni düşüncelere de daha açık olan Makedonya'da yabancıların her yerde hazır ve nazır oluşları, bir yandan milliyetçilik duygularını körüklüyor, bir yandan da bu duyguların daha rahatlıkla yayılmasını sağlıyordu. Saray otoritesinin zayıflamış oluşu, hareket serbestliğini kolaylaştırmaktaydı. Üç yıl önce bu vilayete birtakım reformlar sokmak isteyen Avusturya ve Rusya, Rumeli'de yabancı subayların yönetimi altında bir jandarma teşkilatı kurulmasını Türklere kabul ettirmişlerdi. Bu yüzden sultanın gizli polisi, Selanik'te, İstanbul'daki kadar etkili olamıyordu.

Mustafa Kemal ne yapıp yapıp Selanik'e gitmeyi kafasına koymuştu. Yafa komutanı, onun sözde izinli olarak ayrılmasına göz yumdu. Yokluğu dikkati çekerse, komutan, ona hemen haber uçuracaktı. Mustafa Kemal,

Mısır üzerinden Pire'ye ve oradan da bir Yunan gemisiyle Selanik'e gitti. Sivil giyinmişti. Dikkati çekmeden karaya çıkabildi. Kendisini bir arkadaşı karşılamıştı. Doğruca annesinin evine gitti.

Zübeyde Hanım onu görünce, hem çok sevinmiş hem de telaşlanmıştı. Mustafa nasıl olur da padişah efendimizin emirlerine aykırı olarak buraya gelmeye cesaret ederdi? Mustafa Kemal, "Gelmem gerekiyordu, geldim," diye cevap verdi. "Padişah efendimizin aslında ne denli güçsüz olduğunu da sana göstereceğim, ama daha sonra." O gün evden hiç dışarı çıkmadı. Akşam olunca, kendisini Selanik'e gelmeye teşvik etmiş olan Şükrü adında ileri düşünceli bir topçu paşasının evine gitti.

Paşa onu karşısında görüverince şaşırdı ve mevkii dolayısıyla kendisine fiili bir yardımda bulunamayacağını bildirdi. Ancak, ona engel de olmayacak ve girişeceği işleri hoşgörüyle karşılayacaktı. Sadece, kendisini işin içine karıştırmamasını diliyordu. Mustafa Kemal istenilen sözü verdi ve yine annesinin evine döndü. Paşanın tutumuna çok canı sıkılmıştı. Gece geç vakitlere kadar uyuyamadı. Ne yapacağına, nereye gideceğine, işe nereden başlayacağına karar veremiyordu.

Sabahleyin üniformasını giyerek karargâha gitti. Burada Askeri Rüştiye'den tanıdığı bir kurmay albayı gördü. Kim olduğunu hatırlattıktan sonra, yurtsever bir adam olduğuna inandığı albaya, içinde bulunduğu durumu anlattı. Albay, ona yardım etmek için bir yol düşündü. İstanbul'a yazmasını ve birliğinin adını bildirmeden, sadece Genelkurmay kadrosundan bir yüzbaşı gibi, hastalık izni istemesini söyledi. Bu işlemin yürümesine kendi de yardım etti. Bu hile, umdukları sonucu verdi ve Mustafa Kemal, dört aylık bir hastalık izni kopardı. Böylece Selanik'te kalıp serbestçe dolaşabilecekti.

Yine de, başta karşılaştığı aksiliklere canı sıkılmış ve kendi gibi düşünen subaylar arasında bile, planlarına pek uymayan akımlar sezmiş olduğu için ihtiyatı elden bırakmıyordu. Bununla beraber, dört ay içinde, Selanik'te, Şam'daki Vatan Cemiyeti'nin bir kolunu kurmayı başardı. Cemiyetin adı şimdi "Vatan ve Hürriyet" olarak genişletilmişti. Yarım düzineyi bulan üyeleri arasında eski okul arkadaşı şair Ömer Naci'yle askeri okul öğretmenlerinden iki subay vardı. Toplantılar bunlardan birinin evinde

yapılıyordu. Bu, müzik seven, flüt çalan, arkadaşlarını sırtında Japon pijamasıyla karşılayan bir adamdı.

En sonunda bir gece, hürriyet davasına ilk bağlılık yeminini etmek üzere burada toplandılar. Duruma uygun birkaç kahramanlık söylevinden sonra Mustafa Kemal bir kartın üzerine not ettiği, cemiyetin üç ilkesini okudu. Arkadan bir tabanca çıkarılıp ortadaki masanın üzerine kondu. Osmanlı geleneğindeki gibi, Kuran ya da subaylık şerefi üzerine değil, bu tabanca üzerine yemin edilecekti. Bu, onların ihtilale bağlılıklarını ve gerekirse silaha sarılacaklarını belirtiyordu. Teker teker tabancayı öperek ant içtiler. Sonra Mustafa Kemal, “Bu silah kutsal oldu artık,” dedi. “İyi saklayın. Bir gün bana verirsiniz.”

Bu arada Mustafa Kemal’in Yafa’daki görevinin başından ayrılmış olduğu İstanbul’a duyurulmuş, yakalanması için Selanik’e emir verilmişti. Bir arkadaşının uyarısı üzerine, Selanik’ten ayrılarak Yafa’ya döndü. Kaçmasında yardımcı olan komutan onu karşıladı ve hemen Bir Üs-Saba şehrine yolladı. Buraya, İngiliz-Mısır hükümetiyle Akabe Limanı konusunda çıkan bir anlaşmazlık üzerine, Türk haklarını korumak amacıyla bir sınır kuvveti gönderilmiş bulunuyordu. İstanbul’un, Mustafa Kemal’in hareketleri konusunda açtığı bir soruşturmaya cevap olarak düzenlenen raporda, Yüzbaşı Mustafa’nın aylardır Akabe bölgesinde olduğu belirtildi. Selanik’teki subay bir başka Mustafa olsa gerekti. Osmanlı kırtasiyeciliğinin labirenti içinde, dosyalar rasgele tutulur ve birbirinin aynı olan isimler de ayırt edilemezdi. Bu kargaşalık içinde böyle bir hikâye rahatça yutturulabilirdi.

Akabe, Türklerin elinde kaldı. Mustafa Kemal de Şam’a döndü. Şimdi, “sürgün” cezasının kaldırılmasını sağlamak için gayet akıllı uslu hareket etmeye başlamıştı. Zamanı gelince kolağası (önyüzbaşı) rütbesine yükseldi ve Şam’daki Kurmay Heyeti’ne gönderildi. 1907 yılının güzünde de, umduğu gibi, Rumeli’deki 3. Ordu emrine verildi. Ama oraya geldikten sonra kıtaya değil, Selanik’teki Genelkurmay’a atandı.

6 Sonradan milletvekili olan Müfit Özdeş.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

“Jön Türk” Devrimi

Makedonya için için kaynıyordu. Kafası işleyen herhangi bir Türk’ün, imparatorluğun parçalanmak üzere olduğunu sezmemesine imkân yoktu. Her yerden, “Makedonya, Makedonyalılarındır,” bağrışmaları yükseliyordu. Ortalık, Rus ve Avusturyalı casuslarla doluydu. Bulgarlar aslında tedhişçi çetelerden başka bir şey olmayan “komitacı” ordusuyla devlet içinde devlet gibi güçlü bir yeraltı örgütü kurmuş, bombalama ve terör olaylarıyla her yana dehşet saçıyorlardı. Sınırlarda güvenlik diye bir şey kalmamıştı. Rum, Bulgar, Sırp ve Arnavut çeteleri birbirleriyle ve Türk makamlarıyla durmadan çatışmaktaydı. Büyük devletler ise, cesedi didikleyip bölmek için çevresinde gittikçe yaklaşarak dönüp duruyorlardı. Bu leşkargaları şölenine sonradan bir “davetsiz misafir” daha katılmıştı: “Drang nach Osten” (Doğu’ya baskı) amacı gütmekte olan Alman İmparatorluğu. Bismarck, İngiltere’de Disraeli’nin düşmesinden ve yerine Yunan dostu, Türk düşmanı Gladstone’un geçmesinden yararlanarak, Abdülhamit’e, Mareşal Von der Goltz başkanlığında bir askeri heyet göndermiş; arkadan da kayser, sultana, çok gürültü koparılan resmi bir ziyarette bulunmuştu.

Doğru dürüst bir siyaset güdecek yerde, hileye başvuran Abdülhamit, bütün kozları birbirine karşı oynuyor, yabancıyı yabancıya, Türk’ü Türk’e karşı kullanıyordu. Rumeli’deki hafiyelerinin sayısını artırmıştı. Şimdi Selanik’te, bunların kırk bini bulduğu söyleniyordu. Hıristiyan azınlıklar, hiç olmazsa, yabancı devletler tarafından korunuyordu. Türkler ise, kendi sınırları içinde baskıya uğrayan bir azınlık gibiydiler. Çevrelerinde bir

kurtuluş çaresi arıyorlardı. Görünüşe göre, tek umut, Türk ordusunun genç subaylarındaydı.

İhtilal hareketi böylece güçlenmekte ve hızla genişlemekteydi. İmparatorluğun her yerinde kollar kuruluyor, özgürlük ve kurtuluş düşüncelerini bütün halk tabakaları arasına yaymakla görevli propagandacılar yetiştiriliyordu. İhtilal hareketi, 1907 sonunda, Mustafa Kemal'i geride bırakmış bulunuyordu. Selanik'e dönünce, Suriye'deki "sürgün" cezasının kendisini hareketin liderleri arasına katılmaktan alıkoymuş olduğunu acı acı fark etti. Kendi dar çerçeveli Vatan ve Hürriyet Cemiyeti, İttihat ve Terakki Komitesi diye anılacak olan daha geniş bir örgütün gelişmesiyle, gölgede ve geride kalmıştı. Lider adayı üyeler arasında, o zaman postanede çalışan Talat ve albay olan Cemal vardı ki, ikisi de sonradan iktidarın üst basamaklarına kadar yükseleceklerdi. Bu cemiyette, Mustafa Kemal'in Ali Fethi'den başka pek arkadaşı yoktu. Talat'ın girişimiyle, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti, bu kendinden büyük grupla birleşti ve adı artık tarihe karışmış oldu.

Selanik'in öteden beri gizli cemiyetler doğurmaya uygun bir siyasi havası vardı. Çok eskiden de burada Aziz Pavlus'un ardından Hıristiyanlığı kabul edenler, Neron'un zulmünden kaçmak için gizli olarak örgütlenmişlerdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti de, farmasonların binalarından ve tekniklerinden bol bol yararlanıyordu. Giriş töreninde aday üye, gözleri bağlanarak pelerinli ve maskeli üç kişinin huzuruna alınıyor ve memleketi kurtaracağına, cemiyetin emirlerini tutacağına –ki bunların arasında, verdiği ölüm cezalarını yerine getirmek de vardı– sırlarını elevermeyeceğine hem Kuran hem de kılıç üstüne yemin ediyordu. Bu çeşit maskaralıklar, Mustafa Kemal'in yaradılışına aykırıydı. Zaten önceden sadece tabanca üstüne ant içmişken, bu yeminin içine din karıştırılması sinirine dokunuyordu. Ama şu sırada ihtilalcilerle iyi geçinmekten başka yapacak şey yoktu.

Onlarsa Mustafa Kemal'i inatçı, kendini beğenmiş ve atılgan buldukları için pek sevmiyorlardı. Makedonya demiryollarının denetlenmesi işi de, Mustafa Kemal'in kurmaylık görevleri arasındaydı. İttihatçılar bu görevin, Selanik dışındaki propaganda çalışmaları için yararlı olacağı bahanesiyle, onu yanlarından uzaklaştırdılar. Sırbistan ovasının kenarından Üsküp'e kadar tüm Vardar boyu Mustafa Kemal'in bölgesi haline geldi. İstediğini

yapamamanın azabı içinde kıvranmakla beraber, kendi önderlik yeteneğine gün geçtikçe daha çok inanmaya ve çevresine küçük bir grup toplamaya başlamıştı. Arkadaşlarıyla kahvelerde ya da annesinin evinde buluşarak gece geç saatlere kadar oturuyor ve konuşup planlar kuruyorlardı. İkinci kez dul kalmış olan Zübeyde Hanım, kızı Makbule'yle birlikte oturmaktaydı. Ana kız, Mustafa'nın bozguncu çalışmalarına artık boyun eğmişlerdi ve bu gece toplantılarında ihtilalcilere kendi elleriyle kahve pişiriyorlardı.

İhtilal hareketi gitgide olgunlaşmaktaydı ama henüz tam anlamıyla olmamıştı. Olayların vakitsiz patlak vermesine uluslararası durum neden oldu. İngiltere Kralı VII. Edward ile Çar II. Nikola, Baltık Denizi'nde birtakım nezaket görüşmeleri yapmışlardı. İttihatçılar bunu, İngiltere'nin Türkiye'ye karşı siyasetinde kötü bir değişme olduğu şeklinde yorumladılar. Henüz Trakya ve Anadolu'daki subayları kendilerinden tarafa çekebilmek için zamana ihtiyaçları olmakla beraber, artık ellerini çabuk tutmaları gerekiyordu. Çünkü Abdülhamit de uyanmaya başlamıştı. Açıkça faaliyete girişerek Selanik'e soruşturma heyetleri gönderdi. İttihatçılar ilk heyetin başkanını vurup yaraladılar. İkincisi, rüşvet ve uzlaşma yolunu daha uygun buldu.

Cemiyetin bazı üyeleri, birtakım ödül ve terfi vaatleriyle İstanbul'a çağrılmışlardı. Bunların arasında, cemiyetteki durumu pek o kadar önemli olmayan Enver adında genç bir binbaşı vardı. Enver, çağrıyı dinlemeyerek dağa çıktı ve bir direnme hareketi hazırlamaya başladı. 4 Temmuz 1908'de Arnavut asıllı, tecrübeli bir çeteci olan Ahmet Niyazi adında bir binbaşı, yanına Manastır garnizonundaki taraftarlarını da katarak onu izledi. Cemiyet işleri için o dolaylarda bulunan Ali Fuat, yanına bir müfreze asker alarak Niyazi'nin yardımına koştu ve ona, amacını açıkça ilan etmesini söyledi. Niyazi, isyan halinde olduğunu sultana bir telgrafla bildirdi. Cemiyet de 1876 Anayasası'nın geri getirilmesini isteyen bir bildiriyle ortaya çıktı. Padişah hemen Anadolu'dan Rumeli'ye asker gönderdiyse de, bunların başındaki subaylar da isyancılardan yana geçtiler.

Abdülhamit, yenilmiş olduğunu anlamıştı. İki günlük bir tereddütten sonra –ki bu arada müneccimbaşısına danıştığı söylenir– cemiyetin ültimatomunu kabul etti. İttihatçılar istekleri reddedilirse, İstanbul'a yürüyeceklerini ve onu tahttan indirip yerine kardeşini geçireceklerini

söylemişlerdi. Şûrayı Devlet'in sabaha kadar süren bir toplantısından sonra Abdülhamit, bir kuşak önce kaldırdığı Anayasa'yı geri getirmeyi kabul etti. 23 Temmuz'da açıklanan bu haber, bütün imparatorlukta büyük bir sevinç yarattı.

Niyazi askerleriyle beraber, "Hürriyet, Uhuvvet, Müsavat, Adalet" yazılı sancaklarla süslenmiş olan Manastır'a girdi. Ama siyasetten pek hoşlanmadığı için çok geçmeden Arnavutluk dağlarına çekildi. Öte yandan genç ve gösterişli Enver, Selanik'teki Olympos Oteli'nin balkonundan muzaffer bir tavırla halkı selamlıyor ve müthiş bir kalabalık tarafından günün politik kahramanı olarak alkışlanıyordu. Halka keyfi idarenin artık sona erdiği ve bundan sonra din ve ırkları ne olursa olsun, bütün vatandaşların Osmanlı olmaktan şeref duyarak, bir arada kardeş gibi yaşayacaklarını bildirdi.

Enver'in dedikleri, sevinç sarhoşluğuyla dolu ilk günlerde gerçekleşir gibi oldu. Müslüman hocalar, Hıristiyan papazlar, Musevi hahamlar, yollarda kucaklaşıp, kol kola geziyorlardı. Türk kadınları peçelerini yırtıp attılar. Hapishane kapıları ardına kadar açıldı. İçeride yaşlanıp gitmiş siyasi suçlular, güneşe karşı gözlerini kırpıştırarak dışarı çıktılar ve artık yüzlerini bile unutmuş oldukları hısım akrabalarıyla kucaklaştılar. Aubrey Herbert'in deyişine göre İstanbul, "bir gül gibi parıldıyor ve heyecandan titriyordu." Halka durmadan söylevler veriliyor, demokrasi ilkeleri açıklanıyordu. Henüz ne olduğu pek bilinmeyen büyülü "meşrutiyet" kelimesi herkesin ağzında dolaşıyor ve sanki cennet vaat ediyordu. Böylece yeni bir çağ açılmıştı.

Mustafa Kemal'in bu çok önemli olaylarda bir rolü olmamıştı. Selanik'teki okul balkonunda, Enver'in arkasında silik bir siluet gibi duruyordu. Enver'inse hürriyet kahramanı olarak sivrilmesi az çok rastlantıydı. Bununla birlikte o da bu role yaraşıyordu. Üniforması içinde tığ gibi narin, zarif ve pırıl pırıl, o bakımlı bıyıkları ve keskin selam alışlarıyla halkın gözünde, yakışıklı genç Türk subayının tam bir örneğini canlandırıyordu. Yürekliliğine diyecek yoktu. Düşman ateşi altında bile istifini bozmadan askerlerinin önünde yürürdü. Kendini beğenmiş olduğu için halkın o hayranlık gösterilerinden büyük haz duyar, bir aynanın önünden geçerken gözucuyla kendine bakmadan edemezdi. Dindardı,

savaşa girerken koynundan Kuran’ı eksik etmezdi. İçkisi, sigarası yoktu. Özel yaşayışı da lekesizdi. Saray’ın ahlaksızlık ve düşüklüğüne karşı yönelmiş olan bir ihtilal hareketinin burjuva duygularını tam okşayacak bir şey. Ama bu, aynı zamanda romantik bir ihtilaldi ve Enver de onun istediği gösterişli romantik hayali canlandırıyordu.

Karakterinin hemen her yönüyle Enver’in tam karşıtı olan Mustafa Kemal ise, onu, şans eseri kahraman rolüne fırlatılmış bir kukla olarak görüyordu. Olympos Oteli’nin balkonundaki gösteriden sonra Kristal Gazinosu’na gitti. Orada, ihtilal şerefine kadeh kaldırıp Enver’i göklere çıkaran subay arkadaşlarını buldu. Sinirlenerek, “Ne bu, hep Enver’i övüyorsunuz!” diye söylendi. “Enver de Enver; Enver’den başka bildiğiniz yok. Onu bu kadar yüceltmek iyi bir şey değil.”

Subaylardan biri, “Enver’i kıskanma,” dedi. “Hürriyet için dağa çıktı o. Elbette överim.”

“Niçin kıskanmayayım? Ben de orta halli bir ailenin evladıyım. Anlamıyor musunuz? Bütün bu övgü ve söylevler sonunda öyle şımaracak, kendini öyle beğenmeye başlayacak ki, ülkenin başına bela kesilecek.” Evet, Mustafa Kemal, Enver’i kıskanıyordu, ama kendi yeteneklerine, ondan üstün olduğuna sarsılmaz bir inancı olduğu için. Yoksa onun askerlik bakımından değerini övmekten geri kalmazdı. Ama, Enver’in kendinden beklenecek işleri yapabilecek kıratta bir adam olmadığını ilk baştan görmüştü.

Gerçekten de çok geçmeden güçlükler birbirini kovalamaya başladı. Jön Türkler diye anılan subayların yurtseverlikleri tartışılamazdı, ama siyaset bakımından tecrübeleri, daha doğrusu belirli bir siyasetleri yoktu. İhtilalin tek amacı Abdülhamit’i dize getirmek ve her derde deva sayılan o ilacı, yani meşrutiyeti elde etmekten ibaret kalmıştı. Bunun dışında onların yaptığı aslında tutucu bir devrimden başka bir şey değildi. Ardında herhangi bir ideoloji ya da program yoktu. Osmanlı İmparatorluğu’nun karşı karşıya bulunduğu temel sorunlar anlaşılıp incelenmiş değildi. Çağdaş dünyayı etkileyen milliyetçi akımları göremeyen ve ruhça emperyalist olan Jön Türklerin istediği, sadece atalarının imparatorluğunu daha liberal bir biçimde sürdürebilmekti.

İttihatçıların getirdikleri rejimi bundan öncekilerden ayıran en önemli nokta, anayasal güvence altında olmasıydı; halka ittihat (birlik) ve terakki (ilerleme) vaat ediyordu. Birlik; yani hangi ırk ve dinden olursa olsun, bütün vatandaşlara aynı hak ve görevlerin tanınması. İlerleme; yani eğitim, öğrenim ve ekonomi alanlarında gelişmeler. Ve Fransız İhtilali'nin ilkeleri olan "Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik" sloganına eklenmiş olan "adalet." Ama, Türkler yine Osmanlı kalacaklardı. Bağımsızlık için sabırsızlanan Hıristiyan azınlıklarına sunulan tek şey, bir Türk devleti içinde ayrı dinden özgür birer vatandaş olabilme hakkıydı.

Buna karşı gösterilen tepki hızlı oldu. İhtilal, Jön Türklerin umduğu gibi, imparatorluğun çözülmesini önleyeceği yerde, hızlandırmaya yaradı. Bu tepki, aslında bir Balkan karşıdevrimi niteliğindeydi. Meşrutiyetin üzerinden daha üç ay bile geçmeden, Bulgaristan, bağımsızlığını ilan edecek; aynı hafta içinde Avusturya, Bosna-Hersek'i ilhak edecek ve Girit, Yunanistan'la birleşmeye karar verecekti. Avusturya'nın Berlin Antlaşması'nı hiçe sayan bu hareketi, uluslararası kuralların tek taraflı bozulmasıydı ki, Sir Edward Grey, bunu izleyen "Avrupa'nın anarşi çağı"nı bu olaya bağlamaktadır.

Mustafa Kemal, olaylardaki karışıklığı bütün çıplaklığıyla görebiliyordu. Yeni idareyi açıkça eleştiriyordu. Hemen her gece, çocukluğundan beri alışık olduğu Selanik kahvelerinde subay arkadaşlarıyla oturuyor, içip konuşuyordu. İhtilalden sonra bütün yasaklardan kurtulmuş olan Olympos ve Kristal gazinoları, kaldırımlara, hatta caddelere doğru taşmış ve masaları tramvay raylarına kadar yaklaşmıştı. Deniz kıyısının öbür ucunda, bütün koyu tepeden gören ve akşam rüzgârını alan yuvarlak ortaçağ kulesinin dibinde de Beyaz Kule diye yeni bir gazino açılmıştı. Burada konuşmalar, sokak satıcılarının yaygarasına ve kalabalık mermer masalardan yükselen domino ve tavla şakırtılarına karışırdı.

Mustafa Kemal'in keskin sesi, bunların arasından yükselerek, çevresine açıklıkla yansırdı. Güçlü bir şekilde tartışır, kendine karşı çıkanları mat ederdi. İttihatçıları açıkça ve sözünü sakınmadan yeriyordu. İhtilal yapılmış ve meşrutiyet ilan edilmiş olduğuna göre, İttihat ve Terakki Komitesi'ne artık ne gerek vardı?

Bu Mustafa Kemal de can sıkıyordu artık. Bir cemiyet işi uydurulup Selanik'ten uzaklaştırılması gerekiyordu, hem de bu sefer Üsküp'ten filan daha da uzaklara. Bu sırada bir fırsat çıktı. Trablus'ta cemiyet temsilcisi oradan ayrıldıktan sonra karışıklıklar olmuştu. Kendisinin bulunmadığı bir toplantıda, durumu gözden geçirmek, İttihat ve Terakki adına gereken önlemleri almak üzere Trablus'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Mustafa Kemal bu kararı duyunca ardındaki nedenleri hemen sezdi. Anlaşılıyordu ki, düşmanları Trablus'u onun gerçek olmasa bile, siyasi mezarı olarak seçmişlerdi. Buna rağmen o, adeta bir meydan okuyuş olan bu öneriyi kabul etmeyi uygun buldu ve gereken parayı aldıktan sonra, Kuzey Afrika'ya giden bir gemiyle yola çıktı.

Yolda gemi Sicilya'da bir limana uğradı. Mustafa Kemal bir yol arkadaşıyla beraber kıyıya çıktı ve arabayla bir gezinti yaptı. Yolda çocuklar, başlarındaki fesleri alaya alarak üzerlerine limon kabuğu attılar. Mustafa Kemal'in milli gururunun incineceği umulabilirdi. Ama öyle olmadı. Aksine, uğradığı hakarete kızacağı yerde, o andan sonra başındaki festen –Osmanlı itibarının bu sokak çocuklarına bile maskara olan sembolünden– nefret etmeye başladı.

İttihat ve Terakki'nin, henüz Araplar ve daha da gerici olan Türkler üzerinde tam otorite sağlayamamış olduğu Trablus'ta, Mustafa Kemal düşmanca bir hava ile karşılaştı. Cemiyet temsilcisi olarak, önce bölge komutanı olan paşanın dostluğunu kazanması gerekiyordu. Bu işi, paşayla kahve içtikleri sırada, tehditle diplomasiyi bir arada kullanarak başardı. Birtakım Arap isyancılarının kendisini ele geçirmeyi tasarladıklarını öğrenince, hiç çekinmeden, isyancıların karargâhı olan camiye gitti. Elebaşılarına, hükümetin şikâyetlerini dikkate alacağına söz verdikten sonra avludaki kalabalığın önünde söz aldı. Onları, din kardeşlerim diye selamlayarak, uzun, ateşli bir söyleve girişti ve yeni rejimin gücünü övmekle beraber bu gücün sadece onları korumak uğruna kullanılacağını ısrarla belirtti. Bu sözler dinleyenleri etkilemişe benziyordu.

Ama kurnaz bir adam olan Arap şeyhi onu çağırttı ve, "Sen kimsin, ne gibi yetkilerin var?" diye sordu. Mustafa Kemal cebinden, cemiyetin vermiş olduğu yetki mektubunu çıkarınca şeyh güldü ve kendi cebinden, buna

benzer üç belge çıkarıp gösterdi: Bunlar daha önce gelen ve gelir gelmez hapse atılan temsilcilerin itimat mektuplarıydı.

Mustafa Kemal, taktiğini hemen değiştirdi. “İstersen bu kâğıdı al, yırt,” dedi. “Benim kâğıda ihtiyacım yok. Doğrudan doğruya seninle konuşmaya gelmiş bir adam say beni.”

Şeyh, “Öyleyse seninle konuşabilirim,” dedi. Ve sonunda öteki üç mahpusun da serbest bırakılması konusunda anlaştılar.

Selanik’e dönmeden önce Mustafa Kemal, Bingazi’ye de uğradı. Burada Mansur adında güçlü bir Arap şeyhinin, Türk yönetimine kafa tuttuğunu gördü. Mansur, idarecileri kukla gibi oynatıyor, onlara her istediğini yaptırıyordu. Mustafa Kemal, bu sefer, daha sert hareket etmek gerektiğine karar verdi. Şeyh kendilerini ziyarete geldiği zaman, hemen saldırıya geçerek onu tehditle karışık olarak azarladı. Sonra da, bölgenin komutanına, bütün askerleri bir denetleme için kışlada toplamasını söyledi.

Öteki subaylar, bu denetlemeyi kusur bulma bahanesi sanarak, itiraz edecek oldular. Mustafa Kemal, övgü sözleriyle onların şüphelerini giderdi. Sonra kendilerine ufak bir piyade talimi yaptıracağını söyledi. Subaylar buna razı oldular. Mustafa Kemal onlara talimat verdi: Bingazi istikametinde bir piyade alayı soldan gelen bir düşmana karşı yürüyor; o sırada, sağ taraftan yaklaşan daha güçlü bir düşmana karşı koymak için manevra yapma emri alıyor.

Bu hareket, kimsenin şüphesini çekmeden yapıldı ve son hedefin Şeyh Mansur’un evi olduğu ortaya çıktı. Ev bir anda sarılmıştı. İçeriden elinde beyaz bayrak sallayan bir adam çıkarak teslim olduklarını söyledi. Mustafa Kemal, Mansur’un gelip kendisiyle görüşmesi koşuluyla kuşatmayı kaldırmaya razı oldu. Bu görüşmede de yeni rejimin niyetlerini ve devrim programını şeyhe anlattı. Şeyh, koynundan bir Kuran çıkararak, “Halife efendimize ilişmeyeceğinize dair bu kitap üstüne yemin eder misiniz?” diye sordu.

Mustafa Kemal, Kuran’ı alıp öperek, “Bu kitabı kutsal sayarım,” dedi. “Onun ve kendi şerefim üstüne yemin ederim ki, bu kitabın içinde yazılan ilkeler gereğince halife denilen adama ilişmeyeceğim.” Böylece dini kuruntuları yatışan ve şerefi kurtulan şeyh, siyasal yenilgiyi kabul etti.

Yapılan anlaşma sonunda, hükümet ve ordunun otoritesi tekrar tanınıyor ve akılcı bir güç dengesi kurulmuş oluyordu.

Mustafa Kemal, görevinin sonucundan memnun olarak Selanik’e döndü. Askerlikle diplomasiyi bir arada yürütmekteki ustalığını kendi kendine kanıtlamıştı; bunu ondan başka değerlendirecek kimse olmasa bile.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Karşıdevrim

Mustafa Kemal, Kuzey Afrika’dan yurda dönünce siyasal bir huzursuzlukla karşılaştı. Kaçınılmaz olan tepkiler baş göstermişti. İttihat ve Terakki daha başta yabancıların hızla karşı koymaları yüzünden güçlüğe uğramıştı. Şimdi de içeride gitgide artan bir muhalefetle karşılaşmaktaydı. Devrimcilerin, gerekli gücü kendilerinde bulamadıkları için deviremedikleri Abdülhamit, hâlâ tahtında oturuyor ve zamanın kendi lehine işlediğini biliyordu. Tahtta kaldığı sürece henüz ayakta duran gerici çevrelerin gözü ondan ayrılmayacaktı. Eğitimsiz halk yığınları kendisine hâlâ bağlı kalıyor ve onu yalnız halife değil, Tanrı’nın yeryüzündeki gölgesi sayıyorlardı.

Hem sonra devrim Selanik’ten çıkmıştı. Selanik ise imparatorluğun merkezi değildi. İttihatçılar İstanbul’da durumu tam olarak ellerine alamamışlardı. Zaten başlangıçtan beri Jön Türkler, iki karşıt eğilimli kümeye ayrılmış durumdaydılar. Sağda asıl “merkezi umumi” bulunuyordu. İttihat’ı, yani Birlik’i, merkeziyetçi bir hükümet biçiminde görüyor ve otoriter bir ruh taşıyordu. Sol kanatta ise, birçok küçük gruba ayrılmış liberaller vardı ki, bunlar daha demokratik ilkeler üzerinde kurulup azınlıklara özerklik hakları tanıyan “ademimerkeziyetçi” bir rejimden yanaydılar. Açık bir güç denemesinde aşırılar ağır basarak, liberal bir sadrazam olan Kâmil Paşa’yı düşürüp, yerine kendi seçtikleri birini geçirdiler. Bu, sadece ılımlıları öfkelendirmekle kalmadı, gizli gerici güçlere de kapıyı açmış oldu.

Gerginlik gittikçe artıyordu. Durumdan hoşnut olmayan çeşitli unsurları alevlendirmek için ufacık bir olay yetecekti. Bu da bir gece Galata

Köprüsü'nde liberal bir gazetenin önemsiz başyazarının sözde İttihatçılar eliyle öldürülmesi şeklinde ortaya çıktı. Gazeteci, basın özgürlüğünün bir şehidi olarak, iyi bir mizansenle toprağa verildi. Sonuç olarak şeriat ve onun temsil ettiği "üstün İslam otoritesi" adına, bir karşıdevrim patlak verdi.

12-13 Nisan 1909 (30-31 Mart 1327) gününün gecesinde, 1. Ordu'nun birçok birliği kışlalarında başkaldırdı. Subaylardan bazılarını hapsederek, bazılarını da vurup öldürerek Galata Köprüsü'ne indiler, şafak sökünce de Ayasofya Meydanı'ndaki Meclisi Mebusan binası önünde toplandılar. Yolda aralarına başka birlikler de katılmış, hatta cemiyetin Selanik'ten gelmiş olan kendi birlikleri bile taraf değiştirerek isyancılarla birleşmişlerdi. Medrese öğrencileri ile erlere nutuk çeken beyaz sarıklı hocaların araya karışmaları, kesik kesik, "Şeriat isteriz!" diye bağıranları büsbütün azdırmıştı. Böylece isyancılar, Meclisi Mebusan binasını bastılar. Meclis başkanının çekilmesini, İttihat ve Terakki Fırkası'nın kapatılmasını, hükümetin istifasını, yeni bir hükümet kurulmasını istiyorlardı. İttihatçılar, meclisten kaçıp saklanmışlardı. İsyancılar, mecliste dinleyicilere ayrılmış yerlere oturarak sabırsızlıkla ve arada bir de alaylı şekilde lafa karışarak tartışmalarda hazır bulundular. Sonunda isteklerini sultana bildirme kararı alındı. Abdülhamit ancak, akşamüzeri yeni bir sadrazam tayin etmeye karar verebildi. Orta derecede bir meşrutiyet taraflısı sayılan Tevfik Paşa'yı seçti. Haberi isyancı askerlere bir süre önce hafif bir felç geçirmiş olan yeni harbiye nazırı boğuk çıkan bir sesle bildirdi. Askerler, sevinçten, tüfekleriyle havaya ateş ederek dağıldılar. İstanbul'u bütün bir gün ellerinde tutmuşlardı ya, yeterdi.

Ne var ki bu, Abdülhamit'in tahtını kurtaramayacaktı. Selanik'in tepkisi çabuk ve sert oldu. Merkezi Umumi toplanarak, derhal askerle müdahale kararı aldı ve bilgili bir komutan olan Mahmut Şevket Paşa'nın emrine bu iş için önemli bir kuvvet verildi. Mustafa Kemal, toplantıyı, asık suratla ve ses çıkarmadan izlemişti. Trablus'taki başarıları, kendisine Merkezi Umumi'de pek az bir itibar sağlamış, terfi bile etmemişti. Hâlâ adı sanı pek anılmayan bir kolağasıydı. Ataşemiliter olarak bulunduğu Berlin'den, harekâtta üzerine düşen rolü oynamak için aceleyle dönen Enver'in bu olaylardan kendisine çıkaracağı zafer payını, şimdiden kestiriyor ve buna canı sıkılıyordu.

Bununla birlikte, Mustafa Kemal’e ilk olarak kurmaylık yeteneğini göstermek fırsatı verildi. Mahmut Şevket Paşa emrindeki bir tümene –ki aslında bütün orduya– kurmay başkanı atandı. Hareket planlarını hazırlamak için büyük bir dikkat ve çaba gösterdi. Kuvvete, Hareket Ordusu adının verilmesi, biraz da onun düşüncesiydi. Bu ordu, yönetim, disiplin, moral ve hareket çabukluğu bakımından, genç Türk subaylarıyla onların eğitimine yardımcı olan Alman heyetinin övünebileceği bir eserdi. Ordu, bir haftaya varmadan, İstanbul’u karadan kuşatmış ve karargâhını surların hemen dışındaki Ayastefanos’ta kurmuş bulunuyordu. Denizde ise, mürettebatı Fırka tarafını tutan savaş gemileri, kuşatma zincirini tamamlamaktaydı. Mahmut Şevket Paşa’ya, zahmetinin boşuna olduğunu söylemeye gelen bir Meclis heyeti, nazik bir ret cevabıyla geri çevrildi.

Merkezi Umumi’nin ileri gelenlerinden çoğu ve bu arada bir hafta önceki olaylardan beri gizlenmekte olan bazı mebuslar da orduya katılmıştı. Bunlar şehre girmeden önce, komutanlarla baş başa verip, padişahı ne yapacaklarını kararlaştırmak için bir Milli Divan kurdular. Hepsi onu tahtından indirme düşüncesinde birleşiyor, kafası çok kızanlar ise, idamını istiyorlardı. Sonunda, padişahın tahttan indirilip yerine veliaht olan kardeşinin geçirilmesine karar verildi. Ancak, subaylar, İstanbul halkını telaşlandırmaktan, hatta kendi askerleri arasında hoşnutsuzluk çıkarmaktan korktukları için, bu kararı açıklamadılar.

Mahmut Şevket Paşa, şehir halkını yatıştırmak amacını güden bir bildiri yayımladı. İsyancılar cezalandırılacak, sivil halk korunacaktı. Görevlerinden biri de Mahmut Şevket’in telgraflarını kaleme almak olan Mustafa Kemal, bildirinin yazılmasına yardım etmişti. Hüseyin Rauf adında genç bir deniz subayı onu telgrafhanede gördü. Soluk benizli, yorgun ve sessiz duran Mustafa Kemal, omzuna bir pelerin atmış, koltukta oturan Mahmut Şevket Paşa’nın emirlerini not etmekteydi. Deniz Kuvvetleri’nin ortak harekâtını planlamakta olan Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Hüseyin Rauf’la Mustafa Kemal’i tanıştırdı. Bu önemli bir karşılaşmaydı, çünkü Rauf, sonradan Mustafa Kemal’in en yakın arkadaşı ve yardımcılarından biri olacaktı.

Geceleyin kurtuluş kuvvetleri sessizce şehre sızmaya başladı. Öğleye kadar süren sokak çarpışmalarından ve belli başlı iki kışlanın

kuşatılmasından sonra, İstanbul'u ele geçirdiler. İsyanın elebaşılarından birkaçı, Galata Köprüsü'nde, halkın gözü önünde asıldı. Mahmut Şevket Paşa gerçekten sözünde durmuş ve sivil halka ilişmemişti. Ama yine de bir Rum vatandaş, *Times* gazetesinin muhabirine, bir çukur içindeki cesedi göstererek, bunun *Times*'ın muhabiri olduğunu söylemekten geri kalmadı.[7]

Fırka, sultanın tahttan indirilmesinin, yasal koşullar içinde ve şeriat kurallarına göre yapılmasını kararlaştırmıştı. Meclis toplandı. Şeyhülislam istemeye istemeye padişahın tahttan indirilmesi için fetva vermeye razı edildi. Böylece Abdülhamit oybirliğiyle tahttan indirildi ve kendisine bu haberi uygun şekilde bildirmek için Yıldız Sarayı'na bir heyet gönderildi. Sultan, "Kısmet böyleymiş," dedi. Sonra hayatının bağışlanıp bağışlanmayacağını sordu. Heyetin böyle bir soruyu cevaplandırma yetkisi yoktu. Padişah öfkeden titreyen bir sesle, "Bu felakete sebep olanları Allah kahretsin!" diye haykırdı. Yanında bulunan küçük torunu ağlamaya başladı; heyet de bu arada saraydan ayrıldı. Akşamüzeri padişahı istasyona götürmek üzere bir subay heyeti geldi. Kendisi için özel bir tren hazırlanmıştı. Sürgün edileceği yerin, başına bütün bu felaketleri açan Selanik olduğunu öğrenince, Abdülhamit, baş haremağasının kolları arasına düşüp bayıldı.

Bu sırada Abdülhamit'in küçük kardeşi Mehmet Reşat, tahta geçirilmek üzere, ağabeyinin kendisini otuz yıldır hapsetmiş olduğu saraydan çıkarıldı. Utangaç, nazik bir ihtiyar olan Mehmet Reşat cülus töreni için kayıkla Boğaz'dan geçerken top seslerini duyunca, korkudan benzi attı. Bunun, şerefine atılan 101 pare top olduğunu söylediler ama, rengi ancak karaya çıkıp da, "Padişahım çok yaşa!" seslerini duyunca yerine gelebildi. V. Mehmet sanıyla padişah ve halife ilan edildi.

İsyan bastırılmış, İttihat ve Terakki tehlikeyi atlatmıştı. Ama işleri iyi yönetemediği de açıkça ortadaydı. Dışarıda, şiddetini artıran dış baskılara karşı koymayı başaramamış, içerideyse sağlam, temelli bir politik bünye kuramamıştı. Mustafa Kemal'le Mahmut Şevket Paşa'nın maiyetindeki arkadaşlarından birkaç subay, bu başarısızlığın nedenini, ordunun siyasete karışmasında buluyorlardı. Hüseyin Rauf da aynı düşüncedeydi. Karargâhta tekrar buluşmuş ve durum hakkında uzun uzadıya konuşmuşlardı. Rauf, görevli olarak İngiltere'de bulunduğu sırada, orada gördüğü demokratik

kuruluşlara derin bir saygıyla bağlanmıştı. O da, Kemal gibi İttihatçı liderlerin, serbest seçimle başa gelmiş bir parlamentoya değil de, kuvvete, yani ordunun desteğine dayandıklarını ileri sürüyordu. Bu, değil yalnız amacı ülkeyi kalkındırmak olan meşrutiyet rejimi için, vatanı korumakla görevli olan ordu için de tehlikeli ve zararlı bir yoldu. Resmi raporlar da bu görüşün doğruluğunu belirtecekti. İsyanın nedenlerini araştırmakla görevlendirilen kurul, karşıdevrimin, önemli mevkilerdeki bazı subayların askerlik görevlerini ihmal ederek, siyasetle uğraşmaları sonucu ortaya çıkmış olduğuna karar vermişti.

Kemal’le Rauf’un düşüncelerini, Kâzım Karabekir adında genç bir subay daha paylaşmaktaydı. O, bu düşünceleri 1908 İhtilali henüz patlamadan öne sürmüştü. Aynı tezi destekleyenlerden biri de İsmet’ti (İsmet İnönü). O da ötekiler gibi askeri okullardan yetişmiş, oldukça kültürlü bir subaydı. Mustafa Kemal kendinden iki yaş küçük olan bu subayın kişiliğini beğeniyor ve meslekteki ilerleyişini saygıyla izliyordu. Mustafa Kemal, Selanik’teki 3. Ordu’da ihtilal için çalışırken, İsmet de Edirne’deki 1. Ordu’da aynı amaç için çaba göstermişti. Bir yandan Selanik’teki Fethi Bey’le, öte yandan İzmir’deki subayları ihtilale hazırlayan Doktor Nâzım’la bağlantı kurulmuştu. Hareket Ordusu’nun demiryolu ulaşımıyla görevli olan Refet adında enerjik bir subay da İsmet’i destekliyordu. Orduda böylece, rejimin özünü değilse bile, yöntemlerini açıkça eleştiren, yurtsever subaylardan kurulu küçük ama etkili bir grup doğdu: Mustafa Kemal, Fethi, Rauf, İsmet, Kâzım Karabekir, Refet, Ali Fuat ve bir askeri doktor olan Tevfik Rüştü ile birkaç kişi daha. Enver ve Merkezi Umumi’deki İttihatçılar, bu gruba gitgide artan bir kuşkuyla bakmaya başladılar.

Mustafa Kemal, kendi grubunun düşünüşünü, Merkezi Umumi üyelerine bildirmiş, ama kimse lafına kulak asmamıştı. Partidekiler onun içtenliğine pek inanmıyorlardı, bunda da büsbütün haksız değildiler. Çünkü Mustafa Kemal’in hem asker hem de siyaset adamı olmak istediği açıkça belli oluyordu. Bununla birlikte, içtenlikten büsbütün yoksun değildi. Ortada henüz düzenli siyasi partiler olmadığına göre devrimin şu sırada ancak ordunun desteği ile güçlenip toparlanabileceğini gayet iyi biliyordu. Bu yüzden ordunun bu dönemde, teorik bakımdan zararlı olsa bile, siyasete pratik olarak yararı dokunabilirdi. Ama politikanın orduya zarar

vereceğinden şüphe edilemezdi. Son olaylar da bunu ispatlamıştı. Bir yurtsever ve asker olarak Mustafa Kemal, ordunun ve dolayısıyla durumu gittikçe nazikleşen ülkenin geleceğini tehdit eden bu tehlikelerin varlığına içtenlikle inanıyordu.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın yıllık kongresi, İstanbul'un kurtuluşundan üç ay sonra, Selanik'te toplandı. Kongreye Trablus delegesi olarak katılan Mustafa Kemal, grubunun sözcülüğünü yaparak ilk kez siyaset sahnesinde görünmüş oldu. İmparatorluğun ve meşrutiyetin sürmesi isteniyorsa, askeri bir partinin değil, bir yanda güçlü bir ordunun, öbür yanda da güçlü bir partinin gerekli olduğunu ileri sürdü. Üyeler, bu düşünceyi yadırgamışlardı. Ama, Mustafa Kemal geçici olarak dikkati üzerine çekti. İki efendiye birden hizmete kalkışan bir subay, hem kötü bir asker hem de kötü bir siyaset adamı olmaya mahkûmdur, diyordu. Son isyanın gösterdiği gibi, askerlik görevlerini savsaklar, halkla ilişkisini kaybeder ve böylece siyasi kargaşalıklara ve genel hoşnutsuzluğa sebep olurdu. Bundan da zarar görecek ülkeydi. Subaylar ya partide kalıp ordudan ayrılmalı ya da orduda kalıp partiden çekilmeliydiler. Sonra da askerlerin siyasal kuruluşlara girmesini önleyen bir kanun çıkarılmalıydı.

Mustafa Kemal'in tezindeki güçlü ifade ve mantık, ona kongrede birkaç taraftar sağladı. Ama bu konuda başarabildiği tek iş, Edirne'deki 2. Ordu'nun düşüncesini öğrenmek üzere oraya iki delegenin gönderilmesi oldu. Mustafa Kemal'in tezi, İsmet tarafından şiddetle desteklenmesine rağmen çoğunluk sağlayamadı. Birkaç subay bu düşünceye uyarak ordudan, birkaçı da partiden ayrıldılar. Ancak, orduyla parti birbirine o kadar kaynaşmıştı ki, onları ayırmaya imkân yoktu. Bu kaynaşma, özellikle yüksek kademelerde inatla sürdürülüyordu. Gerçi, bir yıl önce Enver, politikadan çekilir gibi yapmış ve Berlin'e ataşemiliter olmuştu. Ama, tam bir karşıdevrimin arkasından böyle bir jesti tekrarlamaya niyeti yoktu. Şimdi onu ürkütmeye başlayan halk yığınlarını denetleyebilmek için askeri ve siyasi iktidarın bir elde toplanmasını gerekli görüyordu. Mustafa Kemal'in haklı olduğunu ancak zaman ortaya çıkaracak ve, "Teklifim kabul olunsaydı, ilerideki birçok felaket önlenebilirdi," sözünü doğrulayacaktı.

Parti liderleri Mustafa Kemal'i şimdiye kadar sadece can sıkıcı bir adam saydıkları halde, artık tehlikeli bir kişi olarak görmeye başlamışlardı.

Komitacıları işe karıştırdılar. Parti üyelerinden biri Mustafa Kemal'i ortadan kaldırmakla görevlendirildi ve sözde, onun kongrede ortaya attığı sorunu konuşmak üzere bürosuna geldi. Mustafa Kemal onun davranışlarından kuşkulanmıştı; bir yandan hiçbir şey belli etmeksizin konuşurken, öte yandan yazı masasının çekmecesinden bir tabanca çıkararak önüne koydu. Sonra genç subayın sorduğu soruları yine hiç istifini bozmadan cevaplandırdı. Mustafa Kemal'in güçlü konuşmasıyla, tabancanın gücü bir araya gelince genç adam dayanamayarak onu öldürmek üzere geldiğini, ama şimdi düşüncesini değiştirmiş olduğunu açıkladı. Mustafa Kemal, bundan ve daha sonra ona karşı girişilen iki öldürme teşebbüsünden söz ederken, "Ben kendi kendimin koruyucusuyum," diye övünürdü.

İkinci sefer, ona koruyuculuk eden, aslında, onu öldürmekle görevlendirilmiş biri oldu. Bu, eskiden Fırka için birkaç kez buna benzer işleri görmüş olan, ama her nasılsa Mustafa Kemal'e karşı büyük saygı besleyen Yakup Cemil adında biriydi. Yakup Cemil, bu seferki görevini yalnızca reddetmekle kalmayıp, gizlice Kemal'i uyardı. O da geceleyin sokağa çıktığı zaman, çok daha dikkatli davranmaya başladı. Bir gece, arkasından birinin geldiğini sezerek, hemen bir kapı aralığına sokuldu ve sırtını duvara dayayarak elinde tabanca, adamın saldırısını bekledi. Ama, Enver'in akrabalarından biri olduğunu anladığı adam, onu görmemiş gibi yaparak, önünden geçip gitti. Mustafa Kemal de ona ilişmedi.

7 Philip Graves, *Briton and Turk.*

ALTINCI BÖLÜM

Bir Kurmay Subayın Olgunlaşması

Mustafa Kemal, davranışlarını inançlarına uydurarak politikadan çekilmiş ve kendini askerlik görevlerine vermişti. Hükümet, orduda yenilikler yapmaya girişmişti. Düşman dıştan kapıya dayanmış, ayrıca içeriden de etrafı sarmış olduğu için yapılacak çok iş vardı. İlk başta, çoğu henüz yeni askeri okullarda öğretilen komuta prensiplerinden ve modern savaş tekniklerinden habersiz olan subayların eğitimi geliyordu. Mustafa Kemal, 3. Ordu'nun eğitim koluna ayrılmıştı. Kendine düşen dersleri enerjiyle vermeye koyuldu. Orduda hâlâ yürürlükte olan, modası geçmiş eğitim yöntemlerini açıkça yerdiği için yaşlı subaylardan çoğunu kızdırmıştı. Bunlar şimdi bu geveze, kendini beğenmiş gencin işbaşında neler yapacağını merakla bekliyorlardı.[8] Mustafa Kemal, öğreticilikteki yetenekleri sayesinde çok geçmeden kendi subaylarının saygısını kazandı. Bir yandan da ona şaşıyorlardı: geç vakte kadar oturup konuşarak içki içtiği halde, her sabah karargâha ilk gelen yine o olurdu.

Mustafa Kemal, Abdülhamit'in Türk ordusunu yetiştirmek için getirtmiş olduğu Alman subaylarını, bir yurtsever olarak hiç çekemiyordu. Ama meslekten bir asker olarak onların değerlerini de takdir ediyordu. Çünkü ister dost ister düşman tarafından uygulansın, askerliğe bilim olarak saygı duyardı. Hatta Berlin Askeri Akademisi'nin eski müdürlerinden General Litzmann'ın takım ve bölük talimleri konusundaki bir kitabını Türkçeye bile çevirmişti. Bunun bir kısmını yeni çıkan *Türk Piyade Eğitimi Elkitabı*'na ek olarak yayımladı. Hızla değişmesi gereken eski tabiye

sisteminin yerine yenisi uygulandığı zaman, askerlerin karşılaşacağı sorunları da yazdığı önsözde belirtti.

Abdülhamit'in bir zamanlar durdurmuş olduğu ordu manevralarına şimdi yeniden başlanmıştı. 1909 yılının ağustos ayında Mustafa Kemal, Köprülü yakınındaki eğitim manevralarının denetlenmesiyle görevli olarak, Ordu Kurmay Başkanlığı emrine verildi. Bu, yıllardır benzeri görülmemiş bir askeri harekâttı. Bütün bir süvari tugayı, ordu komutanları ve kurmay başkanlarının önünde manevralar yapmak üzere toplanmıştı. Mustafa Kemal, bunu, çoktandır özlediği askerlik hayatının gerçek başlangıcı sayıyordu. Bir gün Alman askeri heyetinin saygıdeğer başkanı Mareşal Von der Goltz'un bir manevrayı yönetmek için Selanik'e geleceğini öğrendi ve onun için daha önceden bir manevra planı hazırlamaya karar verdi. Yüksek rütbeli subayların, bu küstahlık karşısında tepeleri atmıştı.

"Mareşal hazretleri buraya bizlere ders vermeye geliyor," dediler. "Bizden ders almaya değil!"

Mustafa Kemal askerlik sanatının büyük üstadının bilgisinden yararlanmak gerektiğini kabul ediyordu. Ama Türk Genelkurmayı'nın da, kendi ülkesinin nasıl savunulacağı konusunda birtakım düşünceleri olduğunu mareşale göstermesi de aynı derecede önemliydi. Hem mareşali plan hazırlamak zahmetinden kurtarmak da bir nezaket gereğiydi. Sonra, isterse planı beğenmeyip kendininkini uygulamakta serbestti.

Mareşal geldiğinde, Mustafa Kemal'in hazırladığı planı görünce bunu uygulamaya karar verdi. Kendisi, manevra için seçilen araziye yabancıydı, oysa Mustafa Kemal burasını, demiryolu yolculuklarından çok iyi tanıyordu. Mareşal, bütün manevra boyunca genç Türk subayını yanından ayırmayarak ona akıl danıştı. Von der Goltz'un son eleştirilerini de dinledikten sonra Mustafa Kemal, sevinçten göğsü kabararak, en aşağı mareşal kadar usta bir asker olduğuna inandı. Bu çeşit manevralar gitgide daha sık yapılmaya başlandıkça, Mustafa Kemal her zaman ön saflarda görünür oldu. Bu manevralar bir yandan ona değerli bir tecrübe sağlamış, bir yandan da kolağası rütbesini aşan bir askeri ün kazandırmıştı.

Taktikçi olarak savaşı kendisi idare ediyormuş gibi davranır, kendi başına bir plan yapar, vereceği emirleri önceden yazarak sonradan verilen asıl komutlarla kıyaslardı. Strateji yönünden de planlar yapar ve gözde bir

Alman subayı olan General Rabe’ye sunardı. Onun cevaplarını dikkatle inceler ve düşünceleri birbirine uyduğu zaman sevinirdi. Bir öğretmen olarak, manevra sonuçlarını özetlediği zaman açık seçik, uyarıcı, incelemelerinde kesindi. Astlarına karşı sertti, ayrıntılara dikkat etmedikleri, örneğin, haritayı yanlış okudukları, saate bakmadıkları zaman onları azarlar, böyle küçük yanlış ve ihmallerin savaşta felaketlere yol açabileceğini söylerdi. Onlara, her zaman “en iyi”nin peşinde koşma isteğini aşılamış ve hepsinin saygısını kazanmıştı.

Buna karşılık hâlâ eğitim ve manevra konularında sözlü ya da yazılı olarak sunduğu toksözlü raporlarla üst kademedeki subayları sinirlendiriyordu. Bunlar onu, savaş alanında kıta başında başarısızlığa mahkûm bir nazariyeci olarak görüyorlardı. Sonunda öğretmenlikten alarak, bir piyade alayı komutanlığına atadılar. Böyle bir komuta için rütbesi henüz küçüktü. Besbelli onu kendi kazdığı kuyuya düşürmek amacını gütmüşlerdi. Ama o, kıtadaki askerleri yönetmekte de, karargâhtaki subayları eğitmekte gösterdiği kadar başarılı oldu.

Osmanlı İmparatorluğu’nun Rumeli’deki çözülmesi sürüp giderken, Arnavutluk’ta bir isyan patlak vermişti. Bunun bastırılmasına Mustafa Kemal de katıldı. Komutayı alan Mahmut Şevket Paşa, Hareket Ordusu’ndaki hizmetlerinden ötürü beğenmiş olduğu Mustafa Kemal’i kurmay başkanlığına seçti. Mustafa Kemal, sonradan taraftarları grubuna katılacak seçkin subaylardan biri olan Albay Fevzi Bey’le bu sefer sırasında tanışmıştır. Durumu dikkatle tarttıktan sonra, hayati önemi olan bir geçidi ele geçirmek amacıyla bir tabiye planı çizdi. Şevket Paşa bunu kabul etti. Plan o kadar başarılı oldu ki, geçit, Mustafa Kemal’in sonradan övünerek söylediği gibi “tek Türk askerinin burnu bile kanamadan” zapt edildi. Böylece isyan bastırılmış ve Mustafa Kemal’in şöhreti yine parlamıştı. Ama, bu ona terfi sağlayacak yerde, ancak onu çekemeyenlerin kıskançlığını artırdı. Osmanlı ordusunun gizli kırtasiyecilik sisteminde kişisel düşmanlıklar büyük rol oynardı. Mustafa Kemal yine kolağası olarak kaldı.

Seferin başarısını kutlamak üzere, Selanik’te verilen bir akşam yemeğinden sonra, Albay Von Anderten, isyanı bastırmış olan Osmanlı ordusu şerefine kadeh kaldırdı. Şerefe içildikten sonra, Mustafa Kemal

ayağa kalkarak, ortadaki kahramanlık havasını söndürmek için, alaycı ve uzun bir konuşma yaptı. Bir Türk subayı olarak, ülke sınırları içinde olan Arnavutluk gibi bir yerin dize getirilmesi cinsinden ufak bir olay şerefine kadeh kaldırmayı kendine yakıştıramıyordu. “Ama,” dedi. “Zamanı gelince Osmanlı değil, Türk ordusu, Türk milletinin bağımsızlığını kurtaracaktır.”

Sonradan bu Alman subayıyla konuşurken Mustafa Kemal, Türk ordusunun ülkeyi yalnızca düşmandan değil, aynı zamanda yobazlıktan ve düşünce üzerindeki baskılardan da kurtardığı zaman görevini başarmış sayılacağını anlattı. Türkiye’nin ana sorunu, Batı dünyasından geri kalmış olması ve Türkleri “muasır medeniyet seviyesine” ulaştırmak zorunluluğuydu.

O yılın sonbaharında Mustafa Kemal, Fransız ordusunun Picardie’de yapacağı manevraları görmek için Fransa’ya gidecek olan Türk heyetine üye seçildi. Bu onun Batı Avrupa’ya yapacağı ilk yolculuktu. Selanik’ten kendine Avrupa kılığı sandığı bir takım elbiseyle, sınırı aşınca giymek üzere bir de şapka aldı. Yanındaki subay, fesini başından çıkarmadı, çünkü bunun hâlâ Türk saygınlığının bir sembolü olduğunu sanıyordu. Ama Belgrad’da vagon penceresinden dışarı baktığı zaman, yemiş satmakta olan küçük bir Sırp çocuğu ona hakaret dolu bir sesle, “Tuh! Turkos!” diye bağırdı. Ancak, Mustafa Kemal’in Batılı kılığı pek bir şeye benzememişti. Paris’te ataşemiliter olan Fethi onu görünce, “Bu ne biçim kılık?” diye kahkahayla gülmeye başladı. Mustafa Kemal’in kostümü koyu yeşildi, kafasında da Tirollülerin giydiği gibi acayip bir şapka vardı. Fethi’nin öğüdü üzerine şapkayı da kostümü de bir kenara atıp Paris modasına daha uygun bir kıyafet seçtiler.

Mustafa Kemal ve arkadaşları, üniformalı oldukları zaman kalpak giyiyorlardı. Bu, Türk subaylarının kullandığı resmi başlıktı. Ama onları hemen öteki subaylardan ayırt ediyor ve hele Fransızların gözünde, onlara komik bir “opera bouffe” oyuncusu havası veriyordu. Manevraların yanı sıra yürütülen eleştiri konferanslarından yabancıların Türk subaylarını pek ciddiye almadıklarını, Mustafa Kemal, kolayca fark etti. Ama, onların bu şık kıyafetleri altında, askerlik bilgilerinde birtakım eksiklikler olduğunu anlamamış değildi. Kendini hiçbir Avrupalıdan aşağı görmediği için, onların kendisine böyle yan bakmaları; yalnız başındaki kalpak yüzünden

değil, bozuk Fransızcası yüzünden de küçük görmeleri onu üzüyordu. Genellikle, ağzını hiç açmadan duruyor, ilk olarak gördüğü bu modern Batı ordusunu dikkatle, kendi içinde değerlendirmekle yetiniyordu. Ara sıra bu sessizliği bozma, karşısındakilerden üstün bulduğu kendi düşüncelerini ortaya vurma isteğini duyuyordu.

Bir gün kendine cesaret vermek için konyak içti ve harita başında ertesi günkü manevra planları tartışılırken uluorta lafa karışarak, büsbütün başka bir plan teklif etti. Hazır bulunan kurmay subaylara, kararlaştırmış oldukları saldırı noktasını değiştirmeleri gerektiğini söyledi. Subaylar onun bu iddialı, küstah konuşmasını, küçümsemeyle karışık bir sinirlilikle karşıladılar. Ama, ertesi günkü manevrada, onun haklı olduğu meydana çıktı. Yüksek rütbeli yabancı subaylardan biri bunu onun yüzüne karşı itiraf ederek, “Sizin görüşünüz herkesin görüşünden daha doğruymuş,” dedi. Sonra şakayla, “Ama başınıza bu tuhaf şeyi neden giyiyorsunuz?” diye ekledi. “Bunu giydiğiniz sürece kimse sizin görüşlerinize değer vermeyecektir.”

Mustafa Kemal hiç olmazsa kendi heyet başkanı üzerinde olumlu bir etki bırakmıştı. Başkan, onun kafası işleyen bir subay olduğunu görüyor ve planlarını dikkatle dinliyordu. Ama Selanik’e döndükten sonra Mustafa Kemal yine zaman zaman umutsuzluk nöbetlerine kapılmaya başladı. Çünkü hâlâ terfiinden söz edilmiyordu. Bir akşam onu bürosundan almaya gelen bir arkadaşına, “Ordudan istifaya karar verdim,” dedi. Beyaz Kule Gazinosu’na doğru yürürlerken öfkeyle, “Bu adamlarla daha fazla çalışamam,” diye tekrarladı. “Geçinemiyorum onlarla.” Ama, bir saat kadar içip konuştuktan sonra, fikrini değiştirdi.

Siyasal alandaki hevesleri de içinde kalmaktaydı. Gerçi Fırka işlerine faal olarak katılmaktan vazgeçmişti ama, asıl amacının siyasal iktidar olduğu artık belirmeye başlıyordu. Gazinolardaki gece âlemlerinde içerken, iktidara geçtiği zaman yanındaki arkadaşlarını nerelere atayacağını anlatmaya başlamıştı. Fethi’yi büyükelçi, Tevfik Rüştü’yü hariciye nazırı, Kâzım’ı harbiye nazırı ve Nuri adında başka bir arkadaşını da başvekil yapacaktı. Bütün arkadaşlarına birer yer veriyordu.

“Peki ya sen, sen ne olacaksın?”

Mustafa Kemal bu soruya esrarlı bir tavırla cevap veriyordu: “Ben de, sizi bu yerlere atamaya yetkili adam olacağım.” Fethi gülerek, ona Bekri Sultan Mustafa diye takılmaya başlamıştı.

Mustafa Kemal, büyük bir adam olacağını ta içinde duyuyordu. Gerçek büyüklüğün ne olduğunu da iyi biliyordu. Hareket Ordusu’nun İstanbul’a yürüyüşünden az sonra, bir gece, Kristal Gazinosu’na gitmiş ve salonda yer olmadığını görünce, yukarıda sigara dumanı dolu bir odaya çıkmıştı. Burada birkaç arkadaşı rakı ve bira içerek, ihtilal hakkında büyük laflar ediyor ve başarıya ulaşması için büyük adamlara ihtiyaç olduğunu söylüyorlardı. Mustafa Kemal, onları dinledi. Biliyordu ki her biri kendini, ülkenin muhtaç olduğu büyük adam olarak görmektedir. Söz, büyük adam olmak için, ne gibi nitelikler gerektiğine geldi.

İçlerinden biri, Enver ve Talat’la birlikte Fırka’nın başında bulunan binbaşıyı kastederek, “Ben Cemal gibi olmak isterdim,” dedi.

Ötekiler de böyle düşünüyorlardı. Mustafa Kemal’e de düşüncesini sordular, ama o lafa karışmayarak arkadaşlarına sessiz, soğuk bir bakışla karşılık verdi. Onlar bunu, biraz da haklı olarak, onun kendi üstünlüğüne olan inancının bir ifadesi olarak gördüler. Bundan sonraki tartışmalar sırasında iki ayrı görüş ortaya çıktı. Birisine göre, vatanı kurtaracak insan doğuştan büyük adam olmalıydı. İkincisine göre ise, büyüklük ancak yapılacak işle ölçülebilirdi. Bu ikinci fikir, Mustafa Kemal’indi.

Birkaç gün sonra Cemal’le birlikte işten çıkmış, tramvayla Olympos Oteli’ne gidiyorlardı. Cemal ona Selanik gazetelerinden birinde çıkan imzasız bir yazıyı gösterdi. Mustafa Kemal, makaleyi okudu ve rasgele bir gazeteci karalaması diyerek önem vermedi. Cemal o zaman, yazıyı kendinin yazdığını açıkladı. Bunun üzerine Mustafa Kemal ona, “büyüklük” konusunda uzun bir öğüt verdi. Kendini halk yığınlarına beğendirmeyi amaç edinmek kısa görüşlü bir politikaydı. Mustafa Kemal, “Büyüklük, memleketin mutluluğu için ne gerektiğini kestirmek ve doğruca bu amaca doğru yürümekten başka bir şey değildir... Kendi kendinin büyük değil, küçük ve zayıf olduğuna, ama hiçbir yerden yardım ummadan sonunda bütün engelleri aşacağına inanacak ve arkadan biri çıkıp da sana büyük adam derse gülüp geçeceksin,” dedi.

Bunlar, Cemal’in dinlemeye alışık olduğu türden sözler değildi. Ama Mustafa Kemal’in parlak laflara karşı beslediği güvensizliği yansıtıyordu. O, bir gerçekçi olarak görünüşe değil, düşünerek tasarlanmış, bilim yoluyla planlanmış ve sistematik olarak gerçekleştirilmiş işe önem veriyordu. Çevresinde, sözüm ona ülkeyi yönetmekte olanlardan birçoğu gevezelikten başka bir şey bilmeyen, duyguları ham, düşünceleri belirsiz birtakım kişilerdi. “Bugünün adamları”nın Doğulu kafaları, soyut düşünceler ve bunların duygular üzerinde uyandırdığı etkilerle gelişirdi. “Yarının adamları”nın Batılı kafaları ise, pratik kavramlara ve bunların eyleme dönüştürülmesine dayanırdı.

Mustafa Kemal’in Doğu’nun yalnızca zihniyetine değil, yöntemlerine de güveni yoktu. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Avrupa anlamında bir parti olmadığını görebiliyordu. Bu parti, ancak, imparatorluğun çeşitli eyaletlerine dağılmış, merkezi bir yönetimden olduğu kadar kendi aralarında da uyumlu bir anlaşmadan yoksun, bir heyetler topluluğuydu. Belli bir lideri de yoktu. Yalnızca durmadan değişen birçok lideri vardı. Üstelik, Fırka’nın içini, Doğu biçimi bir gizlilik ve entrika havası kaplamıştı. Hâlâ bir gizli cemiyet gibi çalışıyor, kararlarını, kapalı kapılar ardında, gizli törenlerinin maskaralığı arasında alıyordu. Teşkilat içinde entrikalar, çekemezlikler, birbirinden öç almalar almış yürümüştü. Jurnalcilerin, fesatçıların ve katillerin hâlâ gözde olması yüzünden, yetkiler kötüye kullanılıyordu.

Bütün bunlar Mustafa Kemal’in yaradılışıyla hiç bağdaşmayan şeylerdi. “Sokak başlarında işlenen siyasi cinayetler”den öteden beri nefret ederdi. Doğduğu yer ya da yetişme tarzı yüzünden değil, kendi içgüdüsüyle, düşünce ve yöntem bakımından tam anlamıyla Batılıydı. Geleceğin toplumlarına biçim verebilecek yapıcı ruhun ancak Batı’da bulunduğunu anlamıştı. Doğu politikasının dalaverelerinden, kaçamaklarından, düşünce ve sözlerindeki kaypaklık ve örtülülükten nefret ediyordu. Kendisi, içinden geçeni olduğu gibi açıklamayı, aka ak, karaya kara demesini severdi. O kadar ki, bu açıksözlülüğü düşmanlarını çileden çıkarmakla kalmaz, çok vakit dostlarını bile zor durumda bırakırdı.

Mustafa Kemal’i, kendinden önce gelmiş olan reformculardan ayıran nokta, Tanzimat hareketi gibi yalnızca yasalar ve yönetim alanında

kalmayıp bütün politikayı içine alan bir değişiklik istemesiydi. Ülkenin siyasi yapısını değiştirmek, halkı uyandırıp onun Fransız İhtilali ile doğan ve şimdi Batı Avrupa'nın birçok ülkesinde gelişen milli egemenlik kavramıyla ilgilenmesini sağlamak istiyordu. Böyle bir değişikliğin pek çabuk olamayacağını Mustafa Kemal de biliyordu: Nedeni İslam diniydi. Dini güçler, demokrasinin yerleşmesine karşı koyacaklardı. Müslümanlık, gücünü tartışmadan değil, baskıdan; düşünce özgürlüğünden değil, kayıtsız şartsız itaatten alırdı. Mustafa Kemal'in nefret ettiği dolambaçlı düşünce ve yöntem alışkanlıkları, İslam zihniyetinin yapısında vardı. Onun için, Mustafa Kemal, siyasi reformu her şeyden önce dini reform olarak görüyordu.

Çocukluğundan beri annesinin kör inançlarına ve tapınma âdetlerine meydan okuyan tepkisi, onun bilinçaltında, evren sırlarının çözülemeyeceği düşüncesine yol açmıştı. Şimdi bu düşüncelerini, kendi agnostisizmini farmasonlara katılmakla göstermiş olan Fethi de paylaşmaktaydı. Ama bunu kendilerinden başka pek kimse bilmeyecekti. Mustafa Kemal hâlâ ihtiyatlı davranıyor, İslam âdetlerini uyguluyor ve ancak çok yakınlarına açılabiliyordu.

Çünkü karşısındakiler, yalnızca aşırı gericiler ve cahil halk yığınları değildi. Aydın ve seçkin kişiler olan kendi arkadaşlarının çoğu da hâlâ, din bakımından gelenekçi kimselerdi ve ihtilali de, Müslümanlık çerçevesi içinde gerçekleştirmişlerdi. Bazı gericiler, her ne kadar subaylar aleyhinde "imansız" yaygaraları koparıyorlarsa da, aslında bunlar dine bağlı insanlardı ve onların gözünde de "imansız" olan Mustafa Kemal'den başkası değildi. Çünkü, içki içiyor, densizlik ediyor, kadınlarla düşüp kalkıyor ve ahlak kurallarını hiçe sayıyordu. Kendileri, orta sınıftan akıllı uslu bir Müslüman olarak geçiniyor, bundan hoşnut görünüyorlardı. Oysa Mustafa Kemal, bu göreneklere karşı gelmeye kalkıyordu. Politik görüşlerinden, askerlikteki hırsından çok, bu tutumundan dolayı ona karşı cephe almışlardı.

Yine de yeni yetişen bazı gençler, Müslümanlıktan din olarak değil de, siyasal bir güç olarak uzaklaşmaya başlamışlardı. Onun yerinde dine kıyasla ırka öncelik tanıyan, Türkleri ilk olarak Türk diye niteleyen yeni bir milliyetçilik kavramı doğmaktaydı. Bu zamana kadar Türk adı, Türkler arasında bile ancak Anadolu köylüsünün en aşağı tabakası için

kullanılabilecek küçültücü bir sözdü. Yıllar sonra, Mustafa Kemal'in bir vecize olarak ortaya attığı bir yurtseverlik sözünde bile bilinçli bir kinaye vardı: “Ne mutlu Türk'üm diyene!” Ama artık Türk adı, yeni ve daha soylu bir anlam kazanmaktaydı. Taze kökler arayan Jön Türkler, ırklarının Orta Asya steplerindeki geçmişine uzanmaya başlamışlardı. Burada Türkler, Osmanlı ve Müslüman olmadan önce, yalnızca Türk olarak yaşamışlardı. Yeni bir geleceğin kurulması için gerekli olan ortak sosyal ve kültürel kökler herhalde burada bulunabilirdi.

Böyle düşüncelerin isteğine karşılık veren bir düşünür de ortaya çıkmış bulunuyordu. Bu, Selanik Rüştiyesi'nde felsefe ve yeni bir bilim olan sosyoloji öğretmenliği yapan Ziya Gökalp'ti. İttihat ve Terakki'nin gözde üyelerinden biriydi ve o da, Mustafa Kemal'in ilk olarak kendini gösterdiği, 1909'daki Fırka kongresinde, bir eylem adamından çok, bir entelektüel olarak dikkati çekmişti. Gökalp'in milliyetçi düşünceleri önce Turancılık yolunu izliyordu. Rusya'daki Türk asıllı azınlıklar arasında Panslavizm'e bir karşılık olarak başlayan Turancılık, Türkiye sınırları içinde olsun olmasın, dünyadaki bütün Türkleri birleştirmek hülyasını güdüyordu. Bütün insanların dinsel ve sosyal bakımdan birleşmesi gibi mistik düşüncelerden hoşlanan Enver de bu teze katıldı. Ama, zamanla bunun boş bir hayal olduğu ortaya çıktı ve Ziya Gökalp, düşüncelerini yalnızca imparatorluk sınırları içindeki Türkleri kapsayan bir Pantürkçülük'e yöneltti.

Bu utangaç tavırlı, tuhaf görünüşlü, ufak tefek, dalgın bakışlı adam, alnının orta yerindeki istavrozu andıran yara iziyle –delikanlılığında, bir umutsuzluk anında kendini vurmaya kalkışmıştı– Selanik gazinolarındaki gürbüz genç subaylar arasında biraz yadırganıyordu. Ama, Gökalp'in düşüncelerine karşı saygı besliyorlardı. İçlerinde, onun etkisiyle yeni bir Türklük duygusu gelişmeye başlamıştı. Bununla birlikte Müslümanlıktan önceki Türk törelerine dönülmesini isteyen Ziya Gökalp ile Batı geleneklerini yeğleyen Mustafa Kemal arasında bir görüş ayrılığı vardı. Mustafa Kemal, bu bakımdan başka bir entelektüel olan ve Türk okuyucusuna Avrupa'nın ve özellikle Fransa'nın sosyal ve kültürel yaşayışını tanıtmak isteyen şair Tevfik Fikret'e ve daha sonraları, “İkinci bir uygarlık daha yoktur, uygarlık demek Batı uygarlığı demektir ve gülüyle,

dikeniyle kabul edilmelidir," düşüncesini savunan Abdullah Cevdet'e daha yakın bir ilgi gösteriyordu.

Mustafa Kemal'in politikadan uzak kalmasına olanak yoktu. Çevresindeki arkadaş topluluğu, zamanla siyasal bir grup niteliği almıştı. Şimdi tümenindeki subaylarla sık sık buluşarak strateji konusunda konuşmalar yapmaya başlamıştı. Amirleri, bunun altında da siyasi bir amaç sezdiler. Fırka'nın hafiyeleri onu İstanbul'a jurnallediler. Harbiye nazırlığına getirilmiş olan Mahmut Şevket Paşa'nın talimatı üzerine Mustafa Kemal kıtadan alındı ve başkente atandı. Burada Genelkurmay bürolarında gözaltında bulundurulabilecekti.

Ama, Mustafa Kemal İstanbul'da fazla kalmadı. Çünkü 1911 yılının yazında dünya durumu yepyeni bir gelişme göstermişti. Dikkatler artık Rusya ve Avusturya'nın Balkanlar üzerindeki emperyalist faaliyetlerine değil, Almanya ile onu hızla kovalayan İngiltere ve Fransa'nın Afrika Kıtası'ndaki emellerine çevrilmişti. Almanların Fas'taki Agadir'e yaptıkları "panter sıçrayışı" orada bir savaş tehlikesi yaratmıştı. Bunun sonucunda doğan Fransız-Alman antlaşmasıyla Fas, Fransa'ya, Kongo'nun ufak bir kesimi de Almanya'ya verildi. Bu olay emperyalizm sahnesinde İtalya'nın da görünmesine yol açtı. Kuzey Afrika yağma edilecekse, bundan ona da pay ayrılmalıydı. İtalya böylece Türklerin ihmal ettikleri Batı Trablus ve Bingazi mutasarrıflıklarını kendine katmaya karar verdi: Türkiye'ye savaş açarak Trablus'la Bingazi'yi işgal etti.

Şimdi Enver'e kendine çok yaraşan kahraman şövalye rolünü oynamak için yeni bir fırsat çıkmıştı; hem de bu sefer bir İslam mücahidi kılığına girerek. Birçok Balkan eyaleti ve Girit gibi, Batı Trablus'un da ihmal yüzünden elden gitmesine göz yumulamazdı. Yoksa Müslüman âlemine karşı çok küçük düşülürdü. Böylece Enver, birtakım ateşli genç subaylarla birlikte, bir savunma kuvveti kurmak üzere Kuzey Afrika'ya gitti.

Mustafa Kemal, bu seferin akıllıca bir iş olduğuna inanmıyordu. Asıl tehlikelerin Balkanlardan geleceğini pek iyi bilmekteydi. Arkadaşları, onun aksine, her şeyi olduğu gibi kabul ediyor, Batı Trablus'un işgalinin Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiyesi yolunda atılmış yeni bir adım olduğunu ve bu gidişin ancak anavatan dolaylarında önlenebileceğini kavrayamıyorlardı. Ama o da, kamu isteklerinin akıntısına karşı gelemezdi. Savaş alanındaki

başarıları, Fırka içindeki durumunu sağlamlaştırmaya da yardım edebilirdi. Hem zaten nasılsa burada, İstanbul'da, Mahmut Şevket Paşa ona göz açtırmıyordu. Ayrıca Enver'den geri kalmayı da kendine yediremezdi.

Böylece Enver'e katılmak üzere gemiyle yola çıktı. Sözde sivil bir gazeteci olarak, uydurma belgelerle seyahat ediyordu. Şimdi, Fırka'nın gözde bir hatibi olan şair arkadaşı Ömer Naci'yi de yanına almıştı. Son dakikada iki parti üyesinin daha yanlarına katılması, Mustafa Kemal'in oldukça canını sıktı. Çünkü bunlardan biri, bir zamanlar onu öldürmekle görevlendirilmiş olan Yakup Cemil'di ki, kendisine kalsa, böyle bir işte, yol arkadaşlığı için herhalde onu seçmezdi.

Yola çıkmadan önce buradaki işlerini, sonradan yaveri olacak olan yakın arkadaşı Salih'e (Bozok) emanet etti. Ona, annesine verilmek üzere para bıraktı, ama şimdilik gittiği yeri Zübeyde Hanım'a bildirmemesini söyledi. Gemiden Salih'e yazdığı mektupta, "Alaydaki arkadaşlara selam söyle," diyordu. "Birlikte hazırlamış olduğumuz manevra programı çok güzel sonuçlar verdi. Sakın sıkılıp vazgeçmesinler. Yine eskisi gibi, tembellik ederlerse, hiçbir şey başaramayız."

8 Mustafa Kemal, arkadaşları arasında bu üst kademedeki subayları çoğu zaman küçümser ve yeni orduda, binbaşıdan yüksek rütbelilerin komuta etmesinin yasaklanması gerektiğini, yarı şaka olarak ileri sürerdi. Ona kalsa, sadece binbaşıya kadar olan subayların dosyalarını tutup, ötekileri ortadan kaldırırdı. Yarbaylarla daha yüksek rütbedeki subaylar ay başında maaşlarını almaya geldikleri zaman kendilerine, "Efendim, defterde sizin adınız yok, sizi tanımıyoruz," denirdi.

YEDİNCİ BÖLÜM

Batı Trablus Savaşı

Kuzey Afrika Cephesi iki kesime ayrılıyordu: Batı'da Trablus, Doğu'da Bingazi. Fethi şimdi Paris'ten kalkmış, aceleyle Trablus'a yetişmeye çalışıyor, Mustafa Kemal de Bingazi'ye gidiyordu. Buraya varmak için Mısır'dan geçmesi gerekiyordu. Mısır ise, İngilizlerin elinde olduğu için tarafsızdı. Savaşa katılmaya giden Türk subay ve erlerinin ülkeden geçmesine izin verilmiyordu. Bu yüzden, Enver ve ötekiler tanınmamak için çok dikkatli davranmak zorundaydılar. Bir gün Selanik şivesiyle konuşan bir esnaf, "Olmayasın sakın sen Enver?" diye sordu. Enver buna soğukkanlılıkla, "Keşke olabilseydim!" diye cevap verdi ve başka bir soruyla karşılaşmadan alışverişini bitirdi.

Mustafa Kemal'e gelince, Kahire sokaklarında hepsinden çok göze çarpıyordu. Göz alıcı açık teni, askerce duruşu ve yürüyüşüyle onun bir Türk subayı olduğunu kestirmek güç olmasa gerekti. Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın huzuruna çıktı. Hidiv, onun giriştiği işle yakından ilgilendi ve manen destekleyeceğine söz verdi. Mustafa Kemal bundan sonra İstanbul'dan ek ödenek ile subay istedi ve Bingazi'ye göndermek üzere oradaki Sünusilerden de gönüllüler topladı. Sonra Arap kılığına bürünerek ilk fırsatta Batı Sahra'ya doğru yola çıktı. İsteği üzerine, Selanik'ten iki dostu daha kendilerine hukuk öğrencisi süsü vererek İskenderiye'de ona katılmışlardı.

Çöldeki son tren istasyonuna yanlarında üç kişi daha olduğu halde ulaştılar. Bir Türk topçusu, bir Arap çevirmen, bir de Mısırlı kılavuz. Yolcular arasında bulunan beş Türk subayını tutuklamak üzere emir aldığını

açıklayan Mısırlı bir subay trende araştırma yaptı. Sadece Arap kılığına girmiş olmakla bu subayı atlatamayacaklarını anlayan Mustafa Kemal, kimliklerini açığa vurdu ve Mısırlı subayın dinsel duygularına hitap ederek onunla konuştu. Bu savaş, Hıristiyan gâvurlarına karşı açılmış bir kutsal cihattı. O da, iyi bir Müslüman ise, peygamberimizin ve Kuran'ın buyruklarına karşı gelmeye, Tanrı iradesini engellemeye kalkışmazdı herhalde.

Mustafa Kemal'in güzel ve akıcı konuşmasının etkisi altında kalan subay, sonunda uzlaşmaya razı oldu. Üç Türk subayını serbest bırakacak, yalnız yanlarındaki üç kişiyi alıkoyarak amirlerinden talimat isteyecekti. İçlerinden birini, üstlerine herhalde Mustafa Kemal diye yutturabilirdi. Ertesi gün Türk topçusu dışında hepsi serbest bırakıldı.

Mısır'daki yeraltı örgütünün, tren hattının gerisinde oldukça ustalıkla kurmuş olduğu bir kampa doğru yol aldılar. Burada at, deve, yiyecek, kırba gibi kendilerine gerekli her şeyi sağladılar. Yalnız bir ilaç sandığı eksikti. Onu da zaten beraberlerinde getirmişlerdi. Çölün göbeğinde bir hafta kadar deve sırtında yol aldıktan sonra bir gece nihayet sınır sandıkları bir yere vardılar. Sesleri duyulmasın diye develerin ağızlarına ıslak bez bağladılar. Çadır kurup sırtlarındaki Arap giysilerinin yerine üniformalarını giyerek, silahlarını gizlemiş oldukları yerden çıkardılar. Ama başlarında İngiliz ve Mısırlı subaylar bulunan bir müfreze asker gelip yollarını kesti.

Sözcülüğü yine Mustafa Kemal yaptı. Tehdit edici bir tavırla burasının Osmanlı toprağı olduğunu söyledi, ötekilerin buraya girmeye yetkileri yoktu. Onlarsa sınırın yakın zamanda değiştirildiğini ve şimdi burasının Mısır toprağı olduğunu ileri sürdüler. Mustafa Kemal yine kafa tutarak onlara derhal çekilmeleri için bir ültimatom verdi. Yoksa ateş açtıracaktı. İngilizler aradaki sayı farkına gülmekle beraber sonunda boş vererek çekildiler. İki gün sonra Mustafa Kemal ve arkadaşları Tobruk dışındaki Türk ordugâhına varmış bulunuyorlardı.

İtalyanlar Trablus'u, Bingazi'yi ve Libya'nın diğer limanlarını çabucak ele geçirmişler, Tobruk'la çevresindeki yüksek tepelerde sağlam bir savunma durumu almışlardı. Türklerin karargâhı şehrin batısına düşüyordu. Ellerinde ancak küçük bir garnizon kuvveti vardı. Daha çok Sünusi kabilelerinin yardımına bel bağlamışlardı ki, Enver'in gösterdiği bütün

çabalara rağmen, onlara da tam olarak güvenemiyorlardı. Enver bir şeyh kıyafetine bürünmüş olarak gösterişli bir çadırda Arapları kabul ediyor ve onlara altın dağıtıyordu. Araplar yine de dövüşmeye yanaşmıyorlardı.

Enver'den geri kalmayı kendine yediremeyen Mustafa Kemal de hemen onunki gibi bir kılığa girdi. Şeyh kıyafetinin kendine çok yakıştığını gördü. Sonradan bu kılığıyla Kahire sokaklarında dolaşıp gösteriş yapacaktı. Ama Mustafa Kemal, askerlik bakımından Enver'den daha gerçekçi davranıyordu. Siperleri at üstünde denetledikten sonra şeyhleri ve kabile reislerini bir toplantıya çağırdı. Düzensiz bir kalabalıkla karşılaştı. Çoğunun elinde modası geçmiş tüfeklerden ve sopalardan başka silah yoktu. Mustafa Kemal hepsinin önderi durumunda olan Şeyh Mebre'yi huzuruna getirtti, ona "din kardeşim" diye hitap ederek İslam illerini işgale gelen kâfirlere karşı bir kutsal savaş açmaya çağırdı. Tobruk'un doğusunda, savunma bakımından zayıf olan bir kesime geceleyin saldırmayı teklif etti. Ama şeyh bu kadar kolay harekete geçecek adamlardan değildi. Sopadan başka silahları pek bulunmayan adamlarının dövüşemeyeceklerini ileri sürdü. Bunun üzerine Mustafa Kemal de cebinden bir defter çıkardı ve içinden bir şeyler okur gibi yaptı. Sonra, "Senin kim olduğunu şimdi anladım, Şeyh Mebre," dedi. "Mısır'dayken senden bana söz etmişlerdi. İtalyanların hesabına çalışan belli başlı casuslardan biriymişsin. Ben buraya İtalyan casuslarıyla değil, ülkeleri uğruna dövüşe hazır olan Araplarla görüşmeye geldim. Daha fazla konuşmakta fayda yok. Ben daha hazırlıklı ve daha iyi donanmış olan öteki kabileleri destekleyeceğim."

Bu manevra başarılı oldu. Ertesi gün şeyh, öbürlerinin yardımına tenezzül etmeyerek sadece kendi kabilesiyle saldırıya geçeceğini bildirdi. Araplara birkaç tüfek dağıtıp, nasıl kullanacakları da öğretildikten sonra, saldırı sabaha karşı yapıldı ve başarıyla sonuçlandı. Yetmiş kadar top ele geçirilmiş veya yok edilmiş ve iki yüz İtalyan esir alınmıştı. Bu İtalyan askerleri –bundan sonraki çöl seferlerinde de görüleceği gibi– artık savaşa devam etmeyecekleri için sevinçliydiler. Türkler bu esirleri, Sahra'dan ya da Mısır üzerinden, nasıl yolunu bulurlarsa, ülkelerine dönmek üzere salıverdiler.

Bununla birlikte, Tobruk'u ele geçirmek olanaksızdı. Kıyı boyundaki öteki kalelerde olduğu gibi, burada da Türklerin elinden gelen tek şey,

sadece İtalyanların surlardan dışarı çıkmasını önleyebilmekti. Bu savaşta Türklerin tek başarısı, İtalyanları yardımcı birlikler getirmek zorunda bırakmaları oldu ki, deniz yoluyla geldiği için bunu da önlemeye olanak yoktu. Bu savaş, böylelikle Mustafa Kemal'e sonradan Gelibolu Savaşı'nda çok işine yarayacak olan bir askerlik dersi verdi: Deniz üstünlüğünün önemini ve denizden topçu ateşiyle desteklenen bir düşmanın, karaya çıkarma yapmasını önlemenin olanaksızlığını anlamış oldu. Türk deniz kuvvetleriyse bu arada varla yok arasında bir durumdaydı. Abdülhamit sürekli olarak Haliç'te demir atmış duran donanmasının çürüyüp gitmesine bile bile göz yummuştu. Bu arada Türk silah ve donanımı, Trablus'a türlü tehlikeli yollardan sokuluyordu. Bu iş de Hüseyin Rauf'a düşüyordu.

Rauf'un elinde, Çanakkale dışındaki biricik Türk savaş gemisi olan *Hamidiye* kruvazörü vardı. *Hamidiye*, Amerikalılardan alınmıştı ve aslında Bucknam Paşa diye anılan tuhaf bir Amerikalı maceracının kumandası altındaydı. Amerika, gemiye Atlantik'i geçmek için bir deniz subayı vermeyi reddedince, bu işi, eski şilep kaptanı olan Bucknam üzerine almıştı. Şimdi de taşıdığı her gemi yükü silah için, karşılığında makbuz göstererek, uygun bir yüzde almaya yetkisi vardı. Silahlar Suriye'ye götürülür ve orada Kuzey Afrika kıyısına gidecek gemilere aktarılırdı. 1912 ilkbaharında İtalyanlar Rodos'u ve Onikiadalar'ı işgal edince, Bucknam Paşa'nın işi de güçleşti.

Bu arada Mustafa Kemal, kendisinin Derne'deki Türk karargâhına atanmasını sağlamıştı. 1912 yılı sonbaharına dek Tobruk'la Derne arasında gidip geldi. Enver'in yakınında ilk olarak kıta hizmeti görüyor ve rakibinin askerlikteki bilgi ve değerini ölçme fırsatını buluyordu. Enver'in zayıf taraflarını hemen sezmişti. Cesurluğuna her zaman saygı duymuştu, ama şimdi, onun mantık ve muhakeme gücü bakımından şaşılacak derecede saf olduğunu görüyordu. Enver, "hüsnükuruntu" sahibi bir insandı. Sadece görmek istediği şeyleri görüyor ve taktik ya da strateji gerçekleriyle pek ilgisi olmayan düşlerle kendi kendini kandırıyordu.

Mustafa Kemal açık görüşlü asker mantığıyla, bu seferin çapının dar olduğunu çabuk anladı. Türklerin İtalyanları kıyıdaki mevzilerden söküp atmalarına olanak yoktu. Öte yandan İtalyanlar da, kendi yönlerine çekmeyi başaramadıkları Arapların elinde bulunan susuz iç bölgelere doğru daha

fazla ilerleyemezdi. Sonuç bir çıkmazdan ibaretti. Kafası işleyen herhangi bir kurmay subayı, burada İtalyanların ilerlemesini önlemeye yetecek kadardan fazla bir kuvvet bulundurmanın Türklerin başka cephelerde şiddetle muhtaç oldukları asker ve malzemeyi yok yere harcamak olduğunu görürdü. Ne var ki, Enver durumu başka türlü görüyor, daha doğrusu seziyordu. Romantik hülyalarla kendini, büyüdükçe büyüyen topraklar üzerinde Trablus Araplarının sultanı olarak düşlüyordu. Böylece İtalyanların Derne'den atılıp seferin şanlı bir zaferle biteceğine hem kendini inandırıyor, hem de düzenlediği tozpembe raporlarla İstanbul'u kandırmaya çalışıyordu. Derne'yi ele geçirmek için boşuna bir çabayla, Derne Vadisi'ndeki çukurlar cesetlerle doluncaya kadar çok pahalıya mal olan bir sürü harekâta girişti. Subaylarından bir kısmı bu taktiği yerinde bulmuyorlardı ama, durumu açıkça eleştirmeyi göze alamıyorlardı. Bakışlarını daha üstün kıratta bir komutan olarak gördükleri Mustafa Kemal'e çevirmişlerdi.

Ama, Mustafa Kemal de güç bir durumdaydı. Bu kadar küçük bir kuvvet topluluğu içinde çıkacak bir ikiliğin, hem burada hem de anavatanda felaketli sonuçlar doğurabileceğini biliyordu. Onun için, ne olursa olsun, Enver'le kendi arasındaki anlaşmazlığı açığa vurmak istemiyordu. Bu yüzden sabırsızlığına gem vurup sesini çıkarmıyor ve Enver'e karşı resmi ama nazik davranarak onun saçmalıklarını elinden geldiği kadar önlemeye çalışıyordu. En sonunda binbaşı olabilmişti. Terfi haberi kışın geldi. Cepheye gönüllü olarak katılması, hiç olmazsa bu kadarcık bir takdir görmüştü. Bu arada Derne vadilerinde, İnkılap'a yeni bir ruh getirmek azmiyle, yurtsever genç subaylardan kurulu bir topluluk doğmuştu ki, bunlar zamanla Mustafa Kemal'in çevresinde birleşmeye başlayacaklardı.

Mustafa Kemal, bir sonuca varmayan çarpışmalarıyla Derne seferini çok can sıkıcı bulmakla birlikte, yine de İstanbul'daki arkadaşı Salih'e, kahramanlık havasıyla dolu bir mektup yazdı:

> *"Silah arkadaşlarından bazılarının, donanmasına sırtını dayamış bir düşmana karşı çıkmak için Akdeniz'i ve uzak çölleri aşmış olduklarını ve buralardaki yurttaşlarıyla kucaklaştıktan sonra, düşmanı, kıyının bazı kesimlerinde durdurmayı başardıklarını bilmek herhalde seni memnun etmiştir... Bilirsin ki, benim askerlik mesleğinin en çok*

sevdiğim tarafı ustalığıdır. Burada bu sanatın bütün gereklerini yerine getirmek için fırsat ve zaman bulursak, ülkenin yüzünü güldürecek işler yapabileceğiz. Ah, Salih, Tanrı şahidim olsun ki, hayatta tek istediğim orduya yararlı bir eleman olabilmektir. Ülkeyi koruyup vatandaşlarımızı mutluluğa kavuşturmak için her şeyden önce, ordumuzun yine eski Türk ordusu olduğunu dünyaya ispat etmek gerektiğine öteden beri inanmaktayım.”

Ama, cephedeki subaylar, biraz sonra anavatandaki işlerin kötü gittiğine dair haberler almaya başladılar. İttihat ve Terakki Fırkası güçlükler içinde çalkalanıyordu. Uzadıkça uzayan ve millete yük olan Batı Trablus Savaşı'nın da bunda rolü vardı. Fırka, muhalefeti susturmak amacıyla Meclis'i dağıtmış ve uydurma bir seçim yaparak kendi taraftarlarının büyük çoğunluğu oluşturduğu yeni bir meclis toplamıştı. Böylelikle perde gerisine itilen muhalefet, askeri bir kılığa büründü. Tarih bu sefer tersine tekrarlandı ve bir avuç genç subay Rumeli dağlarına çıkarak demokrasi adına, Fırka'nın zorbalığına karşı başkaldırdılar; nasıl ki dört yıl önce İttihatçı subaylar da sultana başkaldırmışlardı. Rumeli'deki subaylar, İstanbul'daki “Halaskâr Subaylar”[9] grubuyla işbirliği yaparak yeni hükümetin çekilmesini ve Meclis'in serbest bir şekilde yeniden seçilmesini istediler. Aynı zamanda bir zamanlar Mustafa Kemal'in söyleyip dinletemediği şeyi, yani ordunun siyasetten el çekmesini de istiyorlardı. Arnavutluk'ta çıkan bir isyandan sonra hükümeti devirmeyi ve daha liberal bir kabineyi işbaşına getirmeyi başardılar. Bütün subaylar derhal “gizli ya da açık hiçbir siyasi cemiyete girmeyeceklerine ve ülkenin iç ve dış işlerine hiçbir surette karışmayacaklarına” dair ant içmek zorunda kaldılar. Mustafa Kemal, Derne'den Selanik'teki eski silah arkadaşı Behiç'e (Erkin) Fırka'nın çöküşü karşısındaki üzüntüsünü belirten bir mektup yazdı ve vaktiyle kimsenin aldırış etmediği öngörüleri hatırlatarak, “Zaman ve olayların akışı bütün gerçekleri ortaya çıkarır ve gösterir,” diye ekledi.

Ne var ki, çok geçmeden, içteki bu sarsıntıyı felaketlerle dolu dış buhranlar izleyecekti. 1912 yılının ilkbaharında Rusya'nın kışkırtması ve Avusturya'nın politik bir bozguna uğraması sonucu, Balkan milletleri, tarihlerinde ilk ve son kez, aralarında anlaşıp Türklere karşı bir askeri

anlaşma imzaladılar. İki ay sonra Yunanistan da bu ittifaka katıldı. Böylece İstanbul'un çevresindeki demir çember tamamlanmıştı.

Avrupa'daki Osmanlı İmparatorluğu'na öldürücü darbeyi indirmek zamanı artık gelmişti. Viyana borsasında bir kumara girişen Karadağ kralı, elini herkesten çabuk tuttu ve 8 Ekim 1912'de Türkiye'ye savaş ilan etti. Birkaç gün sonra Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan da ona katıldılar. Aynı zamanda Türkler de İtalya'yla barış imzalayarak Batı Trablus'u boşaltmaya başladılar.

Mustafa Kemal, hemen anavatan yolunu tuttu. Bu sefer Mısır sınırında herhangi bir güçlükle karşılaşmadı. Bir İngiliz subayı ona, "Sizi tanıyorum," dedi. "Mustafa Kemal'siniz siz. Bu Tanrının belası ülkede istediğiniz yere gitmekte serbestsiniz." Mustafa Kemal, Sırpların Manastır'ı, Yunanlıların da kendi doğduğu yer olan Selanik'i ele geçirdiklerini Kahire'de duydu. Avusturya, Macaristan ve Romanya üzerinden dolambaçlı bir yol izleyerek İstanbul'a geldi.

9 Halaskâr: Kurtarıcı.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Balkan Savaşları

Mustafa Kemal İstanbul'a vardığı zaman, Birinci Balkan Savaşı bitmiş gibi bir şeydi. Bütün Rumeli elden gitmişti. Bir ay bile sürmeyen bir yıldırım savaşında Türkler, iki cephede de bozguna uğramışlardı. Yenilgilerinin nedeni, sayı azlığından daha çok, ikmal örgütünün yok denecek kadar yetersizliği ve gerek subayların gerekse erlerin, Almanların verdiği modern donatımı kullanmaktaki acemilikleriydi.

Makedonya elden gitmişti. Mustafa Kemal'in annesiyle kız kardeşi de evlerini bırakmışlar, Selanik'ten ayrılarak, düşmandan kaçan Müslüman göçmenlerle, yaralı askerlerden oluşan sele katılmışlardı. Bu insanlardan binlercesine İstanbul'a varmak nasip olmayacaktı. Eski sultan Abdülhamit, hemen bir Alman savaş gemisine konularak, maiyeti ve on üç karısıyla birlikte Boğaziçi'nin Anadolu yakasındaki Beylerbeyi Sarayı'na getirilmişti. Burada şehri görüp de üzülmesin diye, arkada bir odaya yerleşti ve altı yıl sonra orada öldü.

Eteklikli bir Efzon müfrezesi ardından Selanik'e giren Yunan ordusunu, "Zito! Zito!" diye haykıran ve gül yağmuruna tutan çılgın bir kalabalık karşıladı. Pencerelerde, damlarda mavili-beyazlı Yunan bayrağı dalgalandırılıyordu. Ay-yıldız büsbütün ortadan kalkmıştı. Onların arkasında da bir Bulgar tümeni, şehrin bir kesimini işgal etti ve evlerle kiliselere el koydu. Bu, ittifakla ortaya çıkan ve İkinci Balkan Savaşı'na yol açacak olan çatlağın ilk belirtisiydi.

Ömrünün çoğunu geçirdiği yerin düşman eline düşmesi, Mustafa Kemal'e çok dokunmuştu. İstanbul'daki bir gazinoda bazı subay

arkadaşlarını görünce, baştan savma bir selam vererek, sesini çıkarmadan, isteksizlikle yanlarına gitti. Sonra birden parladı: “Nasıl yapabildiniz bunu? O güzelim Selanik’i düşmana nasıl teslim edebildiniz? O kadar ucuza nasıl satabildiniz?” Binlerce Selanikli Müslüman’ı cami avlularına yığılmış, perişan, aç, sefil bir halde, kışın insafsız soğuğunda, ölüp giderlerken gördü. En sonunda annesiyle kız kardeşini buldu. Evinden olmanın acısıyla birden çökmüş olan Zübeyde Hanım oturduğu yerde bir ileri bir geri sallanıp durmaktaydı. Yanında ölmüş kocasının yeğeni olan Fikriye de vardı. Mustafa Kemal’in çocuk olarak bıraktığı Fikriye, artık yetişkin bir kız olmuş, daha da olgunlaşacağı şimdiden görülmeye başlanmıştı. Mustafa Kemal onlara bir ev bulduktan sonra, Genelkurmay’daki görevinin başına döndü. Görevi, Gelibolu Yarımadası’nın nasıl savunulacağını araştırmaktı.

Anadolu’dan gelen askerlerle Batı Trablus’tan dönen subaylar, İstanbul önündeki Çatalca hattını takviye etmiş oldukları için, Bulgarların ilerlemesi durmuştu. Edirne, açlığa ve bombardımanlara aldırmayarak, yılmadan düşmana karşı koyuyordu. Ama Türklerin moralini asıl yükselten şey *Hamidiye* kruvazörünün kahramanlıklarıydı. Savaşın başında Varna’yı bombardıman ettiği sırada bordasından yara alan “hayalet” kruvazör, Rauf’un idaresiyle zar zor Haliç’e gelebilmişti, ama bir daha denize açılabileceğini kimse ummuyordu. Derken Çanakkale Boğazı’nı geçip Yunan donanmasını atlatarak Ege Denizi’ne çıktığı duyuldu. Emekli kruvazör şimdi eski zamanlardaki korsan gemileri gibi, Ege ve Adriyatik denizlerinde kol geziyor, kıyı şehirleriyle adaları topa tutup, Yunan nakliye gemilerini batırıyordu. Ama, yine eski zaman şövalyeleri gibi, yolcularla tayfaların hayatlarını kurtarıyor ve onları ıssız kıyılara çıkarıp bırakıyordu. Alçakgönüllü, efendi bir adam olan Rauf, bu kahramanlıklardan bir pay çıkarmıyor, her şeyi emrindeki denizcilere borçlu olduğunu ısrarla ileri sürüyordu. Halk da onları, birer ulusal kahraman gibi değerlendiriyordu.

Savaşı önleyememiş olan Düveli Muazzama, şimdi barışı sağlama çabasına girişmişlerdi. Yeniden sadrazam olan Kâmil Paşa, Trakya’nın büyük bir bölümüyle Edirne’yi gözden çıkarmıştı. Bu olursa, Türkiye’nin Avrupa’daki toprakları, İstanbul’la arkasındaki küçük bir toprak parçasından ibaret kalacaktı. Ama o sırada Enver Bey, Afrika’dan döndü ve Merkezi Umumi’yi Edirne’nin düşmana verilmesine kuvvetle karşı

koymaya ikna etti. Kabine, Babıâli'nin sırmalı ve yaldızlı Meclis salonunda barış koşullarını tartışırken, elleri bayraklı bir kalabalık, binanın önüne geldi. Kalabalığın başında olan Enver, arkasında Talat ve öbürleri olduğu halde, hızla mermer merdivenleri çıktı, geniş holü geçerek salonun kapısına geldi. Kapıyı, Harbiye Nazırı Nâzım Paşa açtı. Türk yenilgisinin başlıca sorumlusu olan Nâzım Paşa, heyeti, ağzında sigara, teklifsiz bir şekilde karşıladı. İçlerinden biri onu vurup öldürdü. Paşa, "Köpekler, kıydınız canıma!" diyerek yere yığıldı.

Sadrazam, soğukkanlılıkla, "Zannımca Mühr-ü Sadaret'i istiyorsunuz," dedi. Mührü uzattıktan sonra istifa mektubunu yazdı. Padişah, Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesini kabul etti. Mahmut Şevket, Babıâli'ye gelerek tayin emrini halka okudu. Bir hoca bularak, zorla dua ettirdiler. Sonra kalabalık dağıldı, nazırlar serbest bırakıldı. Enver, artık iktidarın eşiğine ulaşmıştı.

Mustafa Kemal, bu hükümet darbesini ve özellikle yapılış şeklini hiç beğenmemişti. İleride görüleceği gibi, kanuna uygun idamlara itirazı olmamakla birlikte, siyasi cinayetlerden nefret ederdi. Bir gerçekçi olarak, barışın elde edilebilecek en iyi koşullarla imzalanması gerektiğini biliyordu. Ama partideki arkadaşlarına hükümeti, önce anayasaya uygun yollarla çekilmeye zorlamalarını ısrarla söylemişti. Ancak, hükümet bu isteği reddeder ve serbest seçimlere gitmekten kaçınırsa, bir darbe düşünülebilirdi. O zaman da bu darbe, ne olursa olsun kan dökülmeden yapılmalıydı. Bu çeşit bunalımları ileriyi görerek, uygarca çözmenin yolu buydu. Ama Mustafa Kemal'in bu düşüncelerine Fethi'den ve birkaç yakın arkadaşından başka kulak asan olmamıştı.

Bu arada halk, genellikle hükümet darbesini tutmuştu. Ülkenin şerefsiz bir teslimden son anda kurtarıldığına inanıyorlardı. Yeni rejim, şimdi Sırplardan da yardım gören Bulgarların büsbütün şiddetle düşürmeye çalıştıkları Edirne'yi kurtarmayı umuyordu. Genelkurmay, harekâta yeniden başlamadan önce bir süre dikkatle hazırlanmayı gerekli görüyordu. Ama Enver göz alıcı bir manevrayla Edirne'yi kurtarmak hülyasındaydı. Marmara kıyısından başlayan bir saldırıyla Çatalca hattının dışından dolanacak ve böylece Bulgar ordusunu kuşatacaktı. Komuta kendisinde olmadığı halde bu yeni saldırının ilham kaynağı Enver oldu.

Mustafa Kemal, Gelibolu’daki kolordunun harekât dairesi başkanlığına atanmıştı. Fethi de kolordu kurmay başkanıydı. Herhangi bir Bulgar saldırısına karşı Çanakkale Boğazı’nı ve dolayısıyla İstanbul’u savunmak onlara düşüyordu. Bu tehlikeli saldırının sivri ucunu oluşturuyorlardı. Oysa böyle ciddi bir durumda bu kadar geniş bir harekete girişmenin şiddetle karşısındaydılar. Gerçekten de saldırı ilk andaki bir başarıdan sonra feci bir yenilgiyle sonuçlandı. Yiyecekleri bol Bulgar ve Yunanlılardan kurulu bir beşinci kol, aç Türk garnizonunun direnişini içerden torpilleyerek, Edirne’nin düşman eline düşmesini çabuklaştırmıştı.

Londra’da toplanan bir barış konferansında Mahmut Şevket Paşa, önce küçültücü bularak geri çevirmiş olduğu koşulları olduğu gibi kabul etmek zorunda kaldı. Kamuoyunu yatıştırmak için onun Edirne’yi ancak düştükten sonra düşmana verdiği söylendi. Oysa eski hükümet, kenti, daha düşmana karşı direnirken teslim etmeye kalkışmıştı. Aradan daha on beş gün geçmemişti ki, Mahmut Şevket Paşa arabasıyla Harbiye Nezareti’nden Babıâli’ye giderken yanına bir başka araba yaklaştı ve içindeki adam ateş etti. Sadrazam yanağından vurulmuştu. Kendini kaybetmiş halde Babıâli’ye götürüldü ve yarım saat sonra öldü. Bu, Nâzım Paşa’nın öldürülmesine karşı bir misilleme hareketiydi.

Bu olay, Enver’e ve İttihatçılara anayasayı bir yana itip diktatörce bir yönetim kurmak fırsatını verdi. Muhalefetin başlıca liderleri asıldı ve Enver, Cemal ve Talat’tan kurulu bir “triumvira”[10] bundan sonra iktidarın tek yöneticisi durumuna geldi. Amacı kişisel yönetimi yıkmak olan Jön Türk İhtilali, böylelikle, hemen hemen padişahın yönetimi kadar zorba bir parti oligarşisine dönüşmüş oluyordu.

Tam o sırada dış olaylar oligarşinin itibar kazanmasını sağladı. Balkan devletlerinin, savaş amacıyla kurdukları iğreti birlik, savaştan sonra dağılmaya mahkûm, uydurma bir birleşmeydi. Ganimeti paylaşırlarken kavgaya tutuşacakları baştan belliydi. Sonunda, bu sefer Bulgarlarla ötekiler arasında İkinci Balkan Savaşı patlak verdi. Türkler batıya doğru yürüyerek Edirne’yi ve Doğu Trakya’nın önemli bir parçasını yeniden ele geçirdiler. Plan gereğince, Türk kuvvetleri Edirne’ye hep bir arada girmeye hazırlanırken, Enver, onları geride bırakarak bir süvari müfrezesinin

başında herkesten önce şehre girdi ve bir kez daha, bir zafer kahramanı olarak alkışlanmayı sağladı.

Savaş planını hazırlamakla görev almış olan ve aralarında Mustafa Kemal'le Fethi'nin bulunduğu bazı subaylar onun bu aceleci davranışına kızmışlardı. Edirne valisi onların Enver'le aralarını bulmak için şehir eşrafından birinin evinde hepsini bir araya getirdi. Orada gazeteci olarak hazır bulunan Falih Rıfkı, sahneyi şöyle anlatır: "Fahri Paşa ve Fethi Bey sedirdeydiler. İyice sarışın, genç bir zabit, bu sedirin karşısındaki duvarın dibinde bir iskemleye oturdu. Yakışıklı, temiz giyinmiş, keskin bakışlı, gururlu, bütün dikkatleri üzerine çeken bu zabitin pek söze karıştığı yoktu. Ama seziliyordu ki, bu olup bitenlerde onun, rütbesinden üstün bir önemi vardır." Bu, Mustafa Kemal'in, kendisini Birinci Dünya Savaşı'nın karanlık günlerine kadar bir daha göremeyecek olan Falih Rıfkı'da uyandırdığı ilk izlenimdi. Falih Rıfkı, onun "başı külahlı, göğsü fişekli, omzu tüfekli fedai komitacılar kılığında bir zabit olmadığını ve itibarının, olsa olsa başka değerlerden ileri gelmesi gerektiğini" görmüş ve sezmişti.[11]

İkinci Balkan Savaşı böylece sona erdi. Sırbistan'la Yunanistan, Bükreş'te imzalanan bir antlaşma gereğince Bulgaristan'ın kaybettiği toprakların çoğunu paylaştılar, Edirne de kesin olarak Türkiye'de kaldı. Enver yükseldikçe yükseldi. Harbiye nazırlığına getirildi; paşa oldu; Osmanlı prenseslerinden biriyle evlendi ve Boğaziçi'ndeki bir sarayda prensler gibi yaşamaya koyuldu. O yumuşak başlı "Hürriyet Kahramanı" böylece tam bir askeri diktatör olunca herkes, "Enver Paşa, Enver Bey'i öldürdü," demeye başladı.

Cemal, iktidar üçlüsünün ikinci adamıydı. Dıştan bakıldığında zarif tavırları, vahşi bir çekiciliği vardı. Ama bunun altında yatan sert ve acımasız enerjisi, soğukkanlı zekâsıyla birleşince ona çoğu zaman insafsız ama becerikli bir yönetici niteliği veriyordu. Üçüncü adam, Talat, aralarındaki tek sivildi. İriyarı bir Trakya köylüsüydü. Kırmızı yanakları ve Çingeneler gibi kapkara, parlak gözleri vardı. Eğitimini, bir Musevi okulunda tek Müslüman olarak yapmış ve sonradan postanede memurluk etmişti. Kurnaz ve esnek zekâsını maskeleyen babacan halleriyle herkesin güven ve sempatisini kazanırdı. Hükümette yalnızca iki kişi daha önemli bir rol oynuyordu. Bunlardan biri, hükümetin sözde başında olan Sait Halim,

centilmen tavırlı, liberal düşünceli zengin bir Mısırlı paşaydı. Yaşça kendilerinden büyük olduğu için “triumvira” onu şimdilik sadrazamlığa uygun bulmuştu. Hükümetin “ruhu habis”i ise, Cavit adında, serçe gibi ufak ve nazik bir Selanikli Yahudi (dönme) idi. Cavit, çekici, iyi konuşan ve mali işleri çabuk kavrayan bir adamdı.

1913’te Balkan Savaşı’nın alanlarını gezen İngiliz generali Sir Henry Wilson, İstanbul’da Enver ve Cemal’le tanıştı. Ne bunlar, ne de gördüğü öteki subaylar, İngiliz generalinin üzerinde yetenekli birer asker izlenimi bırakabilmişlerdi. Yalnız, bir subay onlardan ayrılıyordu. General, “Mustafa Kemal diye bir adam var,” dedi. “Genç bir kurmay yarbay. Ona dikkat edin. Çok yükselecektir.”[12] O sırada ortada henüz böyle bir belirti yoktu. Türkiye’nin yönetimini ellerinde bulunduranlar İngiliz generalinin bu ileri görüşünü paylaşmıyorlardı.

Yaşı otuz ikiyi bulan Mustafa Kemal, Enver’den pek de genç olmadığı halde askerlik ve siyaset alanlarında fazla ilerlemiş değildi. Akıp geçen önemli olaylara hep seyirci kalıyordu. Savaş alanından başka her yerde önemli olaylara hep seyirci kalıyordu. Savaş alanından başka her yerde sabırsız olan bir insandı. Kişisel iktidara dayanan bir rejimde, kendisine yararı ya da zararı dokunabilecek kimselere yaranmaya tenezzül etmiyordu. Kendi kendini denetlemeyi henüz öğrenmemişti. İkiyüzlülükten, evet efendimcilikten anlamıyor; başa geçmek istediğini kimseden saklamadığı gibi, hep kendisinin haklı, herkesin haksız olduğunu da çevresindekilere zorla kabul ettirmeye çalışıyordu. Bu öfkeli genç adam, böylece yakınındakileri gücendirip kuşkulandırıyor, vatanına karşı olan büyük bağlılığına rağmen, askerlik ve siyaset alanında ilerlemesi bu yüzden gecikiyordu.

Bu arada siyaset alanında Mustafa Kemal’in önüne bir fırsat çıktı. Fırka’nın genel sekreterliğine Talat’tan sonra Fethi getirilmişti. Mustafa Kemal bir süre için Fethi’nin evine yerleşti ve ne yapmak gerektiğine dair uzun tartışmalara giriştiler. Enver’le aralarındaki uzlaşmazlık, son harekât sırasında iyice artmıştı. Kendisini hem açıkça eleştiriyor, hem de aleyhinde imzasız broşürler yayımlayarak suçluyorlardı. Mustafa Kemal gibi Fethi de, partiyi komitacılardan, bu Balkan tedhişçilerinden temizlemek zamanının geldiğine kuvvetle inanıyordu. Ama komitacıların ödeneklerini kesmek için

bütçede kısıntı yapılmasını öne sürmekle fazla ileri gitmiş oldu. Mustafa Kemal onu, bu çeşit taktiklerin komitacıları düşmanlarıyla el ele vermeye kışkırtacağını söyleyerek uyardı. Bu düşüncesinde haklı olduğu da çok geçmeden anlaşıldı. Yeni genel sekreterin aleyhinde gittikçe kuvvetlenen bir cereyan uyanmaya başlamıştı.

Bir gün Fethi, evinde Mustafa Kemal'le birlikte otururken Talat'ın geldiğini bildirdiler. Talat, Fethi'yi bir başka odaya aldı ve ona Sofya elçiliğini teklif etti. Fethi de bu görevi kabul etmenin, akıllıca bir hareket olacağını anlamıştı. Çok geçmeden Cemal de Mustafa Kemal'i çağırttı ve ona da bütün Balkan ülkeleri nezdinde ataşemiliterlik göreviyle Sofya'ya gitmeyi önerdi. Mustafa Kemal, önce buna şiddetle karşı koydu. Ama içindeki bütün kırgınlığa rağmen, bu görevi kabul etmekten başka çaresi olmadığını biliyordu. 1905'te, Harbiye'den çıktığı zaman Şam'a gönderilişi gibi, bu da, gerek kendisi, gerek Fethi için bir sürgün cezasından başka bir şey değildi.

Ancak, Mustafa Kemal'in hayatı, belki de bu sürgün yüzünden kurtulmuş oldu. Çünkü parti ile arasında çıkan ilk anlaşmazlık sırasında olduğu gibi, komitacılar, yine canına kıymaya hazırlanıyorlardı. Üzerlerine aldıkları cinayet görevini, belki bu sefer başarıyla yerine getirebileceklerdi.

10 İktidarın üç eşit güç arasında bölüşülmesi. (ç.n.)

11 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Dünya Yayınları, İstanbul, 1958, Cilt 1, s. 57.

12 *Times* gazetesi, 11 Kasım 1938.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Sofya'da Görev

Mustafa Kemal'in Sofya'daki yaşantısı onun için yeni ve yararlı bir deneme oldu. Bu onun Batılı bir toplum içinde ilk yaşayışıydı. Paris'te hem az kalmış, hem de zamanının çoğunu askerlik görevleriyle harcamıştı. Şimdi ilk olarak, bir Avrupa başkentindeki toplum hayatının incelikleriyle karşılaşıyordu. Sofya, aslına bakılırsa, pek önemli olmayan, orta bir Balkan kentinden başka bir şey değildi. Ama, 1913 sıralarında üzerinde kuvvetli bir Batı cilası taşıyor ve bu da, Mustafa Kemal'in gözüne, Orta Avrupa'nın büyük şehirlerinden taşan tatlı yaşam havasını yansıtır gibi görünüyordu.

Aslında bir Coburg prensi olan Bulgar Kralı Ferdinand, Avrupalılarca "tilki" diye anılan, gözü yükseklerde bir adamdı. Ondan önceki kral, on dokuzuncu yüzyıl sonlarında, girintili çıkıntılı eski Türk tarzındaki Sofya'yı kökünden kazıyarak yerine uzun, düz sokakları ve geniş bulvarlarıyla, Avrupa stilinde bir şehir kurdurmuştu. Romantik bir zevkle düzenlenmiş parkları, koruları, küçük bir Alman başkentini andırıyordu. Sarı alçı ve mermer karışımı kabartma süslü yapıları, taşra çapında da olsa yine bir rokoko inceliği taşıyordu. Sofya'nın kibar kadınları Viyana'dan giyinir ve operada Viyana müziği dinlerlerdi.

Mustafa Kemal, Fethi Bey'in arkasından ataşemiliter olarak Sofya'ya geldiği zaman şehirde bir savaş sonrası havası esiyordu. Balkan Savaşları'nın acısı, bir sürü eğlence arasında unutulmaya çalışılıyor, danslı çaylar, yemekler, kabuller, balolar birbirini izliyor; dışarıdan kimsenin alınmadığı subay kulübünün haftalık danslı toplantılarında şık üniformalı subaylar, kadınları bile gölgede bırakarak ilgileri üzerlerine çekiyorlardı.

Bulgarlar, dünkü düşmanları Türklerle kaynaşmaya istekli görünüyorlardı. Fethi Bey, herkese karşı uysal ve nazik davranışlarıyla, onların gözünde Avrupalılaşmış Türk tipini canlandırıyordu. Az zamanda Bulgar sosyetesinin sevgisini kazanmıştı.

Mustafa Kemal de onun yanından hiç ayrılmıyordu. İkisi de bekâr olduklarından çoğunlukla her yere birlikte çağrılıyorlardı. Eski Osmanlı zabitlerinin palabıyığı yerine, Jön Türklerde yeni moda olan kırpık bıyıklarıyla, asker duruşlu, ince, göz alıcı genç ataşemiliter, iyi giyiniyor, düzgün davranıyordu. Yine de, pişkin ve yontulmuş arkadaşından ayrı bir yaradılışta olduğu kolayca anlaşılıyordu. İçkiyi fazlaca seviyor, salonlarda pek eğilip bükülmüyordu. İçine kapanık duruşu, az konuşması yüzünden Bulgarlar ona, “Türk gibi bir Türk” damgasını vurmakta gecikmediler. Mustafa Kemal, etkisi altında kaldığı sosyete hayatına daha tam olarak alışmamıştı. Bu yüzden çekingen davranıyordu. Balkanlardaki görevi sırasında öğrendiği Bulgarcayı henüz düzgün konuşamıyordu. Ama Bulgar çevrelerine girip çıktıkça onu da ilerletmeye başladı. Çocukluğundaki Rumeli türkülerinden kalma bir ritm duygusuna sahip ve ayaklarına hâkim olduğu için iyi dans ediyordu. Birkaç dersten sonra, vals ve tangoyu da öğrendi. Bu yüzden, her hafta subay kulübünde verilen danslı toplantılarda, hanımlar arasında sükse yapmaya başladı. Kadınlar onun ilginç görünüşünün etkisinde kalıyor ve havadan sudan konuşmayı bilmemesine, biraz da sallapati davranmasına karşın onda esrarlı bir havanın varlığını seziyorlardı.

Bir gece, Bulgar Türklerinden Şakir Zümre adında bir arkadaşıyla operada verilen bir galaya gitti. Bu çok şık bir toplantıydı. Seyircilerin parlaklığı, zarifliği, Mustafa Kemal’in üzerinde derin bir etki yaptı. Perde arasında Kral Ferdinand’la tanıştırıldı. Kral ona izlenimlerini sordu. Mustafa Kemal sadece, “Fevkalade!” diyebildi. Operadan sonra iki arkadaşı, bazı tanıdıklarını Grand Hotel de Bulgarie’de yemeğe götürdüler. Misafirler gittikten sonra Mustafa Kemal, duyduğu heyecanı Şakir Zümre’ye açıkladı. Batı uygarlığı buydu işte. Türkiye’de böyle şeyler yoktu. İstanbul’da opera şöyle dursun, adamakıllı bir tiyatro bile yok sayılırdı. Türkiye, yakın bir gelecekte bu gibi şeylere kavuşmalıydı.[13] Türkler, Avrupa’daki toplum hayatının inceliklerini, güzelliklerini

öğrenmeliydiler. Gecenin eğlencelerinden yorgun düşmüş olan Şakir Zümre, onu gidip yatmaya güçlükle ikna edebildi.

Bununla birlikte, Mustafa Kemal, Sofya'ya gitmeden önce de sosyete hayatına büsbütün yabancı sayılmazdı. İstanbul'dayken, Ömer Lütfü adında bir subay arkadaşının eski eşi olan Corinne'le bir ilişki kurmuştu. İtalyan asıllı ve müziğe istidatlı bir kadın olan Corinne, Beyoğlu'ndaki evinde gece toplantıları düzenler, çeşitli kimseleri çağırırdı. Mustafa Kemal de bu toplantılara sık sık gitmeye başlamış; Corinne onun sosyete hayatını öğrenmesine, Avrupa edebiyatını tatmasına ve özellikle Fransızcayı ilerletmesine yardımcı olmuştu. Mustafa Kemal şimdi, Sofya'da nasıl vakit geçirdiğini, hâlâ biraz uydurma ve imlası da bozuk olan Fransızcasıyla Corinne'e anlatıyor, arada sırada da Latin harfleriyle Türkçe yazıyordu:

> *"Son mektubunu aldım. Her gün beni düşündüğünüzü öğrenmek beni çok sevindirdi. Afrika savaşından ne kazandığımızı bildirdiğiniz için de teşekkür ederim... Sofya'ya geldiğim zaman inmiş olduğum Bulgaria Oteli'nden çıktığımı biliyorsunuz. Şimdi, yeni yapılmış olan Splendide Palace'ta kalıyorum. Gerçekten konforlu bir otel. Banyoları, ropdöşambrları, kısacası istediğiniz her şey var. Oteldeki eğlenceler de ayrı. Bu yüzden kalmaya değiyor. Ama hayır Corinne, hayır! Sofya'da bir tek güzel kadın görmenin imkânı yok. Uygun bir ev bulamadığım için otelde kalıyorum. Cevdet Bey'le dostluğumuz çok iyi. Onun bu kadar cana yakın ve iyi bir dost olacağını hiç sanmazdım. Önceki gece beni, Madam Denigi adında, eskiden tanıdığı Parisli bir hanımın evine götürdü. Orada önemli biri vardı. Birkaç nazırla yanlarındaki kimseler de bakara oynuyorlardı. Ben oynamadığım için onlarla selamlaşıp bir iki laf ettikten sonra ayrıldım. Şunu söyleyeyim ki, Parisli hanımı güzel bulmadım. Sanırım ki, Cevdet Bey'e beni getirmesini o söylemiş. Ayrılırken bana, 'Mon Commandant,' dedi. 'Bu akşam evimde pek eğlenemediniz, ama emin olunuz ki gelecek sefere sizi memnun etmeye çalışacağım.' Yalnız, ben bundan pek emin değilim.*
>
> *Arkadan Novia Amerika adındaki çalgılı kahveye gittik. Bir sürü Alman, Fransız vb. şarkıcı kadın vardı, davet edilmek umuduyla locaların çevresinde dolaşıp duruyorlardı. Cevdet Bey iki Macar kızı çağırdı. Bir tanesi Almanca biliyordu. Daha küçük olan ötekisi,*

Macarcadan başka dil bilmiyordu. Neden bilmem, hiç eğlenemedim. Canım sıkıldı. Arkadan, kızları locada bırakarak gazinodan ayrıldık. Otele dönüp yattığım zaman, saat gece yarısını geçmişti.

Bana sık sık yazın. Sizi bütün kalbimle kucaklarım."

Corinne'in bu mektuba verdiği cevap üzerine, öğrencisi yeni bir mektup yazdı:

"Son mektubumda beklediğinizden daha az imla yanlışı bulunduğunu ve... bunun başka birisinin kaleminden çıkmış olabileceğini yazıyorsunuz. Bunu ben bir çeşit iltifat olarak kabul ediyorum."

Arkadan, daha içten, ama daha tumturaklı bir ifade taşıyan mektuplar yolladı:

"Bütün o yüksek mevkili dostlarınıza rağmen beni hatırdan çıkarmadığınızı ve bu haşmetlu, devletlu[14] *kişilerle sürdürdüğünüz ahbaplık arasında benimle uğraşacak bir an bulabildiğinizi bilmek beni öyle sevindiriyor ki... Birtakım tasarılarım, hatta büyük tasarılarım var. Ama bunlar yüksek bir mevki elde etmek ya da zengin olmak gibi maddi cinsten şeyler değil. Bu tasarılarımın gerçekleşmesini, hem ülkemin yararına olacak, hem de bana görevimi yapmış olmaktan dolayı zevk verecek büyük bir fikri başarıya ulaştırmak için istiyorum. Bütün ömrümce tek ilkem bu olmuştu. Daha çok gençken edindiğim bu ilkeden, son nefesime kadar vazgeçmeyeceğim."*

Bir süre sonra Mustafa Kemal, arkadaşı Şakir'le birlikte, elçiliğe yakın bir ev bulup taşındı. Evin döşenmesi tamam olunca, iki arkadaş, Bulgar adalet bakanı bir ziyafet verdiler. Yemekte havyar, Türkiye'den özel olarak getirtilmiş en iyi cins rakı, en sonunda da şampanya vardı. Yemeğin güzelliği ve gecenin çok başarılı geçtiği, İkinci Balkan Savaşı'nda Mustafa Kemal'e karşı savaşmış olan Savaş Bakanı General Kovaçev'in kulağına gitti. General daha önce, Makedonyalı olan karısıyla birlikte, Türk ataşemiliterini evinde ağırlamıştı. Kendisi de ailesiyle birlikte, Mustafa Kemal'in evine davet edilmek istediğini bildirdi. İkinci bir ziyaret

düzenlendi ve Mustafa Kemal'le Kovaçev ailesi arasında, derin bir dostluğun temeli böylece atılmış oldu.

Mustafa Kemal, şimdi sık sık Kovaçevlere gidiyor, generalle oturarak iki eski silah arkadaşı gibi savaş anılarından konuşuyor, savaş sanatı üzerinde uzun tartışmalara girişiyordu. Başlarda generalin sevimli, terbiyeli kızı Dimitrina'ya pek dikkat etmemişti. Sonradan bu ince vücutlu, koyu renk saçları bukleli genç kızla, yavaş yavaş ilgilenmeye başladı. Şimdi onunla çekinerek, saygıyla konuşuyor; rastlaştıkları toplantılarda dansa kaldırıyordu.

Mustafa Kemal, kısa bir süre sonra her yere çağrılmaya başlandı. Bir general karısı olan ve sosyetede sözü çok geçen Sultana Raçko Petrova, onu tanıtmakta önayak olmuştu. Mustafa Kemal, sosyete hayatındaki en büyük başarısını, sarayda verilen bir maskeli baloda elde etti. İstanbul'a bir emir eri göndererek Askeri Müze'den kavuğu ve mücevher kakmalı kılıcıyla tam takım bir yeniçeri üniforması getirtmişti. Bu parlak kılık içinde büyük bir heyecan yarattı ve gece yarısı, davetliler maskelerini çıkardıkları zaman, Kral Ferdinand kendisini çağırarak tebrik etti. Hediye olarak gümüş bir sigara tabakası verdi. Yıllar sonra, Kral Ferdinand sürgüne gönderildiği zaman, Mustafa Kemal de onun devlet adamlığına karşı beslediği saygıyı belirtmek için kendisine altın bir tabaka gönderecekti.

Sofya'da hayat güzel geçiyordu. Mustafa Kemal'in kültürü de gelişmekteydi. Bu sırada bir yerde, şu eski Fransız sözlerine rastladı ve bunları, bir dostuna yazdığı mektupta tekrarladı:

La vie est breve La vie est vaine
Un peu de reve, Un peu de peine,
Un peu d'amour Un peu d'espoir,
Et puis bonjour. Et puis bonsoir.[15]

Ama Sofya'da sevişmekten, gülüp oynamaktan başka yapacak işler de vardı. Mustafa Kemal görevlerine ciddi olarak sarılmıştı. Fethi Bey'le kendisinin düşüncesi de, bu görevin askeri olduğu kadar siyasi olduğu yolundaydı. Memleketi yakından tanımak ve özellikle nüfuzlu Türk azınlığıyla daha yakın ilişki kurmak çabasına girişti. Şakir'le birlikte

Türklerin oturduğu bölgeleri dolaştı. Soydaşlarının bu yabancı ülkede çok iyi bir hayat sürdüklerini görerek hayret etti. Bulgaristan Türkleri rahatça ticaret yapıyor, bunda da başarı gösteriyorlardı. Oysa, Türkiye'de alışveriş, sadece yabancıların elindeydi. Türkler, Plevne'de ve daha başka yerlerde endüstri kurmuşlardı. İçlerinden birçoğu büyük para kazanmıştı. Kadınları da anayurttaki kadınlara göre daha serbesttiler, çoğunlukla peçesiz dolaşıyorlardı. Her yerde, daha Türkiye'de benzeri görülmeyen güzel okullar açılmıştı. Mustafa Kemal, kendi ülkesinde de kendi milletinin nasıl bir yaşam düzeyine erişebileceği ve erişmesi gerektiği üzerinde belirli bir düşünce edinmeye başladı.

Bu geziler sırasında, köylülerde gördüğü sağlamlığı da takdir etmeye başlamıştı. Bir gün danslı çay saatinde, Sofya'da şık bir gazinoda oturmuş, orkestrayı dinliyordu. O sırada köylü kılığında bir Bulgar girip, yanındaki masaya oturdu. Garsonu üst üste çağırdı; garson onu önce önemsemedi, sonra da servis yapmayı reddetti. Arkadan da gazinonun sahibi, köylüye çıkıp gitmesini söyledi. Köylü, "Beni buradan atmaya nasıl cesaret edersiniz?" diye kalkmayı reddetti. "Bulgaristan'ı benim çalışmam yaşatıyor. Bulgaristan'ı benim tüfeğim koruyor." Bunun üzerine polis çağırdılar. O da köylüden yana çıktı. Köylüye çay ve pasta getirmek zorunda kaldılar, o da bunların parasını tıkır tıkır ödedi. Mustafa Kemal sonra, bu olayı arkadaşlarına anlatırken, "İşte ben Türk köylüsünün de böyle olmasını istiyorum," dedi. "Köylü memleketin efendisi durumuna gelmedikçe, Türkiye'de gerçek bir ilerlemeden söz edilemez." Kafasında, ilerideki Kemalist slogan böyle filizlenmişti: "Köylü, memleketin efendisidir."

Bundan başka bir parlamento rejiminin nasıl işlediğini de gözüyle görüp öğrenecekti. Şakir Zümre, Bulgar Meclisi'nde milletvekiliydi. Birçok partiden oluşan bu mecliste, Türk milletvekillerinden kurulu on yedi kişilik küçük grup, sayısıyla ölçülmeyecek bir önem taşırdı. Karışık tartışmalar arasında dengeyi korur, arada bir de oylarıyla bir tarafın ağır basmasını sağlardı. Mustafa Kemal geceler gecesi, meclisin balkonunda oturur, görüşmeleri dikkatle izler, ileride yararlanmak üzere parlamento taktiklerini derinlemesine incelerdi; tıpkı bir savaş alanında askeri taktikleri incelediği gibi. Üstelik, burada daha elle tutulur bir amaç da güdüyordu. Türk azınlığı

eliyle, politika mekanizmasını kendi ülkesi yararına işletmenin mümkün olduğu kanısındaydı.

Bulgaristan Türklerinde, ilkönce, milliyetçi bir bilinç uyandırmak gerekiyordu. Mustafa Kemal bunun için, elçilik yoluyla, iki Türkçe gazeteyi denetimi altında bulunduruyor, haber ve yorumlarına istediği gibi yön veriyordu. Türk azınlığı içindeki hocaları ve öteki nüfuzlu kişileri etkilemek için ajanlar yolladı ve örtülü ödenekten hesaplı şekilde para dağıttı. Bu çalışmaları sırasında, gerici unsurlarla çatışmak zorunda kaldı. Bunlar, Mustafa Kemal'le Fethi Bey'in Sofya sokaklarında fesle değil de, şapkayla dolaşmasını bir türlü hazmedemiyorlardı. Bir Türk elçisinin, bu biçimde davranışını, çok utandırıcı bir hal olarak görüyorlardı. Bu da Mustafa Kemal'e, öteden beri meraklı olduğu bir konuda, şapka ile fesin kıyaslanması konusunda, birtakım konuşma ve tartışmalara girişme fırsatını verdi.

Bulgaristan'da Türklerden yana çekilebilecek başka bir unsur daha vardı. Bu da, İkinci Balkan Savaşı'ndan sonra buraya göçmüş olan Makedonyalılardı. Mustafa Kemal, Makedonyalılar komitesiyle yakın ilişkiler kurdu. Onlara para yardımında bulundu. Dostu, Bulgar savaş bakanının karısı, Madam Kovaçeva, Makedonyalıydı. Yerli dedikoducular, kızı Dimitrina ile Mustafa Kemal arasında gelişen arkadaşlığın altında siyasi bir koku seziyorlardı.

Oysa bu arkadaşlıkta daha çok romantik bir çeşni vardı. Mustafa Kemal, Batı inceliğiyle yetişmiş, iyi aileden bir genç kızla ilk olarak tanışıyor, Dimitrina ile asıl bu yüzden ilgileniyordu. Aralarındaki flört bir maskeli baloda iyice ilerledi. Mustafa Kemal, boyuna Dimitrina'yla dans etti. İlkönce müzikten konuştular. Genç kız müziği çok seviyordu. Az sonra siyasetten söz etmeye başladılar. Mustafa Kemal, heyecanlı bir ciddilikle, Türkiye'yi Batılılaştırmak ve özellikle kadınları özgürlüğe kavuşturmak yolundaki tasarılarını anlatmaya başladı. Onlar da peçelerini çıkarıp atmalı, bu balodaki kadınlar gibi, erkeklerle konuşup kendilerini bağladığı kölelik zincirlerinden kurtulmalıydılar. Dimitrina, Mustafa Kemal'in bu güçlü, akıcı konuşması karşısında, kendinden geçmiş gibiydi.

O da, Dimitrina'yı kafasında tasarladığı Avrupalı eş olarak görüyordu. Ama, bunun için genç kızı babasından istemesi gerekliydi. O zaman da bir

ret cevabıyla karşılaşma tehlikesi vardı. Hıristiyan olan general, kızının bir Müslüman'la evlenmesine razı olur muydu? Kendi de başka bir Bulgar kızına, General Raçko Petrov'un kızına tutulmuş olan Fethi'ye danıştı. Birtakım aracılar yoluyla kız babalarının ağzını arattılar, ama sonuç cesaret kırıcı oldu. General Petrov hiç düşünmeden karşılık vermişti. "Kızımı bir Türk'e vermektense kafamı keserim, daha iyi." General Kovaçev de, arkadaşı gibi düşünüyordu. Türk Elçiliği'nde verilen bir balo çağrısını kendisi ve ailesi adına nezaketle reddetti. Mustafa Kemal'le Dimitrina birbirlerini bir daha göremediler.[16]

Bu arada Enver ve üçlüsü, 1914 başlarında, bir sürü hızlı ve yapıcı reform hareketine girişmişlerdi. Balkan Savaşları en sonunda Türklerde bir milliyetçilik ruhu doğurmuştu. Başlarında da, bütün keyfi davranışlarına rağmen, bu ruhu milli bir birlik biçimine sokabilecek yeterlikte bir hükümet vardı. Yönetimin birçok alanında, özellikle Silahlı Kuvvetler'de, bu reformlar daha hızlı geliştirilmekteydi. Enver orduyu, Cemal de deniz kuvvetlerini yeni baştan örgütleme işine girişmişlerdi. Enver, enerjik ve verimli bir çalışmayla, eski subay sınıfını temizleyip yerlerine yeni yetişmiş subayları getirmeye başladı.

Böylece yeni bir ün daha kazanmış oluyordu. Artık yalnızca yiğit bir savaşçı değil, aynı zamanda keskin görüşlü, becerikli bir genç teşkilatçıydı. Yaptıklarını Mustafa Kemal bile beğeniyordu. Sofya'dan Enver'e bir mektup yazarak onun harbiye nazırlığındaki başarılarını kutladı. Tevfik Rüştü'ye de bu yolda bir mektup yazdı, ama Enver'in kurmay başkanının bilgisizliğini eleştirerek onun yerine kendisinin, rakibinin emri altında çalışmaya hazır olduğunu bildirdi. Ancak, onun bu göreve atanması, gerçekleşmesi pek kolay olmayan bir işti.

Aslında Türk ordusunun bu yenileştirilmesi karşılığında ödenecek bir bedel vardı: Bu da, Almanların Türk ordusunu gittikçe denetimleri altına almalarıydı. Ordudaki reformları, Alman askeri misyonu düzenliyordu. Heyetin şimdiki başkanı, güvenilir, akıllı bir kumandan olan General Liman von Sanders'e Türk ordusu üzerinde geniş bir yönetim yetkisi verilmişti. Alman subayları, Genelkurmay'la öteki ordu birliklerini zaten doldurmuşlardı. 1914 yılında bunların sayısı hızla kabardı. Artık en yüksek

noktasına ulaşan bu “Alman yardımı” politikası, Enver’in elinde, Osmanlı İmparatorluğu için büyük felaketler doğuracaktı.

Çünkü, savaş çok yakındı. Avusturya veliahtı Arşidük Franz Ferdinand, 28 Haziran 1914’te Saraybosna’da tedhişçi bir Sırp örgütünce tutulup silahlandırılan, genç bir öğrenci tarafından öldürüldü. Bir ay sonra, Avusturyalılar, Sırbistan’a savaş açtılar; kayser de onları destekledi ve Birinci Dünya Savaşı başlamış oldu. Bundan iki gün önce, Türkiye ile Almanya, Rusya’ya yönelmiş gizli bir anlaşmaya varmışlardı. Bundan, kabine üyelerinden yalnızca dört kişinin bilgisi vardı. Anlaşma, 2 Ağustos’ta imzalandı.

Bununla birlikte, bu henüz Türkiye’nin savaşa katılacağı anlamına gelmiyordu. Talat Paşa, ittifakı, Türkiye’nin büyük devletlerden birinin desteğine ihtiyacı olduğuna inandığı ve yalnız kalmasından korktuğu için istemişti. Geleneksel düşman Rusya’ya karşı İngiltere ve Fransa’dan yeterli garantiler elde etmek yolundaki çabaları boşa çıkmıştı. Ancak, Enver’in giriştiği reformlara rağmen, Türk ordusunun toparlanıp güçlenmesi için daha zaman gerektiğini bilen Talat Paşa, Türkiye’nin mümkün olduğunca tarafsızlığını koruması düşüncesini savunmaktaydı.

Sofya’da Mustafa Kemal, Türkiye’nin Almanya yanında savaşa katılmasının şiddetle karşısındaydı. Almanya savaşı kazanırsa, Türkiye’yi bir uydu haline getirecek, kaybederse Türkiye de her şeyi kaybetmiş olacaktı. Mustafa Kemal, Enver’in aksine, yalnız Almanları sevmemek ve onlara güvenmemekle kalmıyor; onların savaşı kazanacak yetenekte olduklarına da inanmıyordu. Paris’i ziyareti ona askeri durumun, hesaplanması güç birtakım faktörlere bağlı olduğunu öğretmişti. Gerçi, Alman ordusu Paris’e doğru hızla ilerliyordu ama, asker Mustafa Kemal, arkadaşı Salih’e yazdığı mektupta söylediği gibi, “Almanların, çeşitli faktörlerin etkisi altında zikzaklı şekilde ilerlemek zorunda kalacağını ve bunun da onlar için zararlı sonuçlar doğurabileceğini” görüyordu. “Biz, amacımızın ne olduğunu belirtmeden seferberlik ilan ettik. Bizim için büyük bir silahlı kuvveti uzun zaman ayakta tutmak zararlı olacaktır. Bunun, kendimiz ya da müttefikimiz için ne gibi bir sonuç vereceği kestirilemez.”

Öte yandan, savaş daha yayılacak olursa, Türkiye'nin uzun süre tarafsız kalamayacağını da biliyordu. Bu durumda, savaşa Almanya'nın karşısında katılmasını uygun bulmaktaydı. 16 Temmuz 1914'te Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya gönderdiği bir raporda, Sofya'daki gözlemlerine dayanarak, Bulgarların Büyük Bulgaristan tasarılarını gerçekleştirmek umuduyla, gittikçe Avusturya'ya yaklaşmakta olduğunu bildirmişti. Mustafa Kemal, onların bununla yetinmeyeceklerini de ileri sürüyordu. Doğuya doğru da genişlemek isteyeceklerdi ki, bu da ancak Türkiye'nin zararına olarak gerçekleşebilecek bir şeydi. Onun için Mustafa Kemal, Türkiye'nin hareketsiz durmasını tehlikeli buluyordu. Bulgarların, çeşitli yollarla, Türklerin güvenini kazanmaya çalışacakları belli bir şeydi. Bu arada herhangi bir Batılı grupla bağlantısı olmayan Türkiye'nin, Bulgaristan'la dost geçinir görünmesi kendi yararına olurdu. Ama, Mustafa Kemal'in önceden gördüğü gibi, Türkiye savaşa katılmak zorunda kalacak olursa o zaman da "yapılacak şey, bir bahane uydurup Bulgaristan'ı işgal etmekti." Bu çeşit bir siyaset, Türkiye'nin Yunanistan'daki çıkarları açısından da yararlı olurdu.[17]

Bu arada, İstanbul'daki dostlarına da ısrarla mektuplar yağdırıyor, uluslararası gerçekler üzerinde ne kadar uzak görüşlü olduğunu gösteren düşüncelerini onlara açıklıyordu. Daha o zamandan, Amerika'nın er geç savaşa katılmak zorunda kalabileceğini ve bunun da aslında bir dünya savaşı demek olacağını görmüştü. Şimdilik Türkiye'nin yararına olan tek şey, tarafsız kalıp askeri gücünü artırmaya bakmak, olayların gelişmesini izleyerek, karar almak zamanı gelinceye kadar, iki taraf arasında bir denge kurmak olmalıydı. Savaşa katılıp katılmamak ya da hangi tarafta katılmak sonra düşünülecek bir şeydi. Aceleye gerek yoktu. Çünkü bu uzun bir savaş olacaktı. Mustafa Kemal bunu çok iyi biliyordu.

Öte yandan, Enver Paşa, savaşın kısa süreceğine ve Türkiye bundan bir şey koparmak istiyorsa, bir an önce savaşa katılması gerektiğine inanıyordu. Durumun onun istediği yönde gelişmesini sağlayan iki olay oldu. Bunlardan birincisi Türkiye için Armstrong-Whitworth tezgâhlarında yapılmış ve parası ödenmiş olan iki kruvazöre, İngiliz Deniz Bakanlığı'nın el koymuş olmasıydı. Kontratta, savaş çıktığı takdirde, anlaşmanın yürürlükten kalkacağı konusunda bir madde bulunmasına karşın, bu davranış, İtilaf

Devletleri'nden yana olan çevrelerde bile öfkeli bir tepki yarattı.[18] İkinci olay da, *Göben* ve *Breslau* adındaki Alman zırhlılarının tam bu sırada, Enver'in de bilgisi altında, Akdeniz'deki İngiliz filosunu atlatarak Boğaziçi'nde boy göstermeleriydi. Bu gemilerin silahtan arınmaları gerekirken, Türk hükümeti onları satın alarak *Yavuz* ve *Midilli* diye adlandırdı. Gemilerdeki Alman deniz subay ve erleri, halkın hoşuna gidecek bir jestle, başlarından kasketleri çıkarıp fes giyerek yerlerinde kaldılar.

Türkiye'nin savaşa katılması için şimdi tek eksik, Ruslarla bir çatışmaydı. Kabine üyelerinden çoğunun buna karşı olmalarına rağmen, Enver için böyle bir olayı yaratmak işten bile değildi. *Göben* ve *Breslau*'yu, bir çatışma çıkar umuduyla, sözde manevra için, sık sık Karadeniz'e göndermeye başlamıştı. Ekim sonunda *Yavuz,* yanında emektar *Hamidiye* ve başka gemiler de olduğu halde denize açıldı ve ortada hiçbir neden yokken, ihtarda bile bulunmadan, Rusların, Karadeniz'deki Odesa, Sivastopol ve Novorosisk limanlarını bombardıman etmeye başladı. Alman amiralinin cebinde, Enver Paşa'nın gizli bir emri bulunuyordu: "Türk donanması Karadeniz'e zorla hâkim olmalıdır. Rus filosunu arayınız ve nerede rastlarsanız, savaş ilan etmeyi beklemeden, saldırıya geçiniz."[19] Çıkan çarpışmada birkaç Rus gemisi battı. Bu bir savaş durumuydu.

Enver Paşa, sözde, bu saldırı hakkında bilgisi olmadığını ileri sürdü. Talat Paşa her şeyi, ancak olduktan sonra öğrendi. "Keşke ben ölmüş olsaydım da, memleket sağ kalsaydı," dedi. Ama yine işbaşında kaldı. Cemal Paşa, haberi, Cercle d'Orient Kulübü"nde kâğıt oynarken öğrendi. Büyük bir şaşkınlık geçirdi, yüzü bembeyaz oldu ve kızının başı üstüne, hiçbir şeyden haberi olmadığına yemin etti. Ama o da çekilmedi.[20] Sadrazam Sait Halim Paşa, padişaha istifasını sundu. Padişah, onu kucaklayarak, kendini tek güvendiği dayanaktan yoksun bırakmaması ve beceriksiz adamların ellerine atmaması için yalvardı. Paşa da yerinde kalmaya razı oldu. Fransız ve İngiliz elçileri, pasaportlarını istemeye geldikleri zaman, sadrazamın gözlerinden yaşlar akıyordu. Yalnızca Cavit, önemsiz üç nazırla birlikte istifa edecekti. "Savaşı kazansak bile, mahvolacağız," demişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileyiş ve çöküşündeki son dönem, böylece başlamış oldu.

13 On beş yıl sonra Ankara için hazırlanan planlarda büyük ve modern bir opera binası yapımına yer verilecekti.

14 Fransızca olan bu mektupta Mustafa Kemal, “Gros bonnets, grosses legumes” şeklindeki kelime oyununu kullanmıştır. (ç.n.)

15 Hayat kısacık Hayat anlamsız
Azıcık hayal, Biraz ıstırap,
Sevgi azıcık Ve umut yalnız,
Derken merhaba. Derken elveda.

16 Dimitrina, Mustafa Kemal’i hiç unutmadı, çünkü o da genç kızın ailesiyle teması kesmemişti. Dört yıl sonra, Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru, Dimitrina babasıyla İstanbul’a gitmeye kalktı. Orada Mustafa Kemal’i görmeyi umuyordu. Ancak Bulgar cephesinin çökmesi, bu yolculuğu engelledi. Sonraları bir Bulgar mebusuyla evlendi, ondan dul kaldı. (Dimitrina Kovaçev, 9 Ağustos 1966 tarihinde hayata gözlerini yumdu. Yakınlarının anlattığına göre, son günlerde bile Mustafa Kemal’den söz etmekteymiş.) [ç.n.]

17 Cumhurbaşkanlığı arşivleri, Çankaya, Ankara.

18 Bu savaş gemilerinin satın alınması için halk arasında açılan kampanyaya Türk kadınları mücevherlerini ve değerli eşyalarını vererek katılmışlardı.

19Ernest Jaeckh, *The Rising Crescent* (Yükselen Hilal).

20 Sonradan sefil bir şekilde Rus boyunduruğu altına girmektense, savaşa katılmanın daha iyi olduğunu ileri sürecekti.

ONUNCU BÖLÜM

Birinci Dünya Savaşı

Mustafa Kemal, Türkiye'nin savaşa girmesine karşı gelmişti. Ama bu iş artık olup bittikten sonra bütün enerjisi ve yurtseverliği ile kendini savaşa verecekti. Almanları hiç sevmediği halde, şimdi müttefik olduklarına göre, sabrı yettiği kadar onlarla bir arada çalışmaya hazırdı. Sofya'daki ilk işi Bulgarlara savaşa girmeleri için baskı yapmak oldu. Her yoldan bu amaca varmak için çalışarak Fethi'ye yardım etti. Karşılarında da Ruslar yoğun bir propaganda barajı kurmuş bulunuyorlardı.[21]

Mustafa Kemal'in bir başka görevi de, Bulgarlardan Türk orduları için silah ve yiyecek sağlamaktı. Bulgarlardan peşin para karşılığı büyük miktarda un vereceklerine dair söz aldı ve bu iş için Şakir Zümre'yi İstanbul'a gönderdi. Şakir Zümre, o sırada maliye nazırı olan Talat Paşa'yı gördü. Ama, Talat onu, istifa etmekle birlikte perde arkasında çalışan ve milli politika konusunda hükümete öğütler veren Cavit'e gönderdi. Cavit, bu paranın verilmesini uygun görmedi. Elde böyle bir iş için para olmadığını söyledi ve, "Bu savaşın yıllar yılı süreceğini sanıyorsunuz galiba!" diye ekledi.

İşin sonucunu sabırsızlıkla beklemekte olan Mustafa Kemal, Şakir Zümre'yi Sofya Garı'nda karşıladı. Cavit'in ret cevabını öğrenince öfkeyle, "Böyle bir adam asılmayı hak etmiştir!" diye bağırarak bir öngörüde daha bulundu.[22]

Savaş sürüp gittikçe Mustafa Kemal de sabırsızlıkla kıvranmaya başladı. Artık yarbay olduğu için tümen komutanlığına hak kazanmıştı. Enver Paşa'ya yazarak rütbesine uygun bir görev istedi. Ancak Enver, "Orduda

size her zaman görev bulunabilir ama Sofya’da ataşemiliter olarak kalmanız özellikle gerekli görüldüğünden sizi orada bırakıyoruz,” diye cevap verdi. Mustafa Kemal, kendini daha kutsal bir görevin cepheye çağırmakta olduğunu ileri sürerek, “Eğer beni yüksek rütbede bir subay olmaya layık görmüyorsanız açıkça söyleyin,” diye yazdı. Enver Paşa buna cevap vermedi.

Bununla birlikte, İstanbul’dan gelen bir haberci, Enver Paşa’nın bir tasarısı üzerinde Mustafa Kemal’in ağzını aradı: İran üzerinden Hindistan’a üç alaylık bir kuvvet göndererek Hint Müslümanlarını İngilizlere karşı ayaklandırmak. Mustafa Kemal böyle bir kuvvetin komutasını kabul eder miydi? Mustafa Kemal’e göre, Enver’in saçma hülyalarından biri olan bu öneri, daha savaş başlangıcında onun zihninin nasıl işlediğini gösteren endişe verici bir belirtiydi. Teklifi acı bir alayla, “Ben o kadar kahraman değilim,” diyerek karşıladı. Ardından böyle bir iş için üç alayın fazla olduğunu da ekledi. Yol üzerinde gönüllü toplayabilecek tek bir subay yeter de artardı bile. Ama, böyle bir şeye olanak yoktu tabii. Mustafa Kemal, “İmkân olsaydı, ben kimseden emir beklemezdim. Başımı alıp gider ve asker toplardım. Sonra da Hindistan’ı fetheder ve imparator olurdum,” dedi. Kendi ülkesinin cephelerinde çarpışmak niyetinde olduğunu ekledi.

Savaşın ilk ayları Türkiye için çok felaketli olmuştu. Baştakilerde akıl olsaydı, bu süreyi bir savunma stratejisi kurmaya ayırırlar, askeri güçlerini harcamayarak kuvvetlerinin eğitimini tamamlar, önceden hazırlanmış planlara göre yerleştirir ve İtilaf Devletleri’nin hangi yönden saldırıya girişeceklerini tahmine çalışarak beklerlerdi.

Ancak, Enver bunların hiçbirine yanaşmıyor, büyük ve romantik serüvenleri yeğliyordu. Kendini Asya’da yeni bir Türk imparatorluğu kurmak için İngilizlerin üzerine yürüyen Müslüman bir İskender rolünde görüyordu. Onun bu hayalleri de, Almanya’nın dünyayı fethetmek planına uygun düşmekteydi. Enver, hayallerini gerçekleştirmek için, derhal iki hücum emri verdi: Birincisi kuzeyde Rusya’ya, ikincisi de güneyde Mısır’a doğru. Kafkaslardaki Rus kuvvetlerini çember içine kıstırmak amacını güden ve Alman komutanı General Liman von Sanders’in öğütlerine rağmen girişilen ilk saldırı tam bir bozgunla sonuçlandı. Korkunç kış koşulları altında Türkler hemen hemen bütün bir orduyu yitirdiler; oysa bu

önemli kuvvetin Doğu Cephesi'nin savunması için, yedek olarak tutulması gerekirdi.

Mustafa Kemal, ancak Enver'in bu felaketli sefere çıkmasından sonra göreve çağrıldı. Zaten izinsiz de olsa Sofya'dan ayrılmaya kararlıydı ve hatta gönüllü er olarak cepheye gitmekten bile söz ediyordu. Tam Sofya'dan ayrılmak üzereyken, Enver'in yokluğunda harbiye nazır vekili olan kişiden, 19. Tümen komutanlığına atandığını ve hemen İstanbul'a dönmesini bildiren bir telgraf aldı.

Genel karargâha gelince, onu, doğudan henüz dönmüş olan Enver'in yanına götürdüler. Zayıf ve solgun görünüyordu. Mustafa Kemal, "Biraz yorgunsunuz galiba," dedi.

"Yok, o kadar değil."

"Ne oldu?"

"Çarpıştık, o kadar."

"Şimdiki vaziyet nedir?"

"Çok iyidir..."

Mustafa Kemal onu daha fazla sıkıştırmak istemeyerek, sözü, kendine verilen göreve getirdi: "Beni numarası 19 olan tümenin komutanlığına tayin etmek lütfunu gösterdiğiniz için teşekkür ederim. Bu tümen hangi orduda ya da kolorduda bulunuyor?"

Enver, belirsiz bir şekilde, "Haa, evet," dedi. "Herhalde Genelkurmay'dan daha kesin bilgi edinebilirsiniz."

Mustafa Kemal bunun üzerine, Genelkurmay'da oda oda dolaşarak tümenini aramaya başladı, ama boş yere! Sonunda birisi ona, büroları Harbiye Nezareti binasına taşınmış olan Liman von Sanders ordusuna bir sormasını öğütledi. Mustafa Kemal buradaki kurmay başkanına gitti. O da, "Bizim kuruluşlarımız arasında böyle bir tümen yok," diye cevap verdi. "Ama, Gelibolu'daki 3. Kolordu'nun böyle bir birlik kurmayı tasarlamış olması pek mümkündür. Oraya gitmek zahmetine katlanırsanız, herhalde gerekli bilgiyi edinebilirsiniz."

Mustafa Kemal ayrılmadan önce General von Sanders'in karşısına çıktı. Henüz tanışmamışlardı ama, Mustafa Kemal'in açıkça ortaya koyduğu Alman aleyhtarı duygulardan dolayı birbirlerini tanıyorlardı. Alman generali onu dostça bir nezaketle karşıladı. Sofya'dan ne zaman döndüğünü

sordu. Sonra, “Bulgarlar savaşa katılmaya karar verebilecek mi acaba?” diye bilgi istedi.

Mustafa Kemal kendi düşüncesince onların henüz böyle bir karar vermeyeceklerini söyledi. Bulgarlar iki şeyden birini bekliyorlardı: ya Almanların göz alıcı bir başarısını, ya da savaşın kendi topraklarına sıçramasını. Bu cevap karşısında, von Sanders, sinirli bir hareket yapmaktan kendini alamadı ve alayla, “Demek Bulgarlar, Alman ordusunun başarısına inanmıyorlar,” dedi.

Mustafa Kemal sükûnetle, “Hayır,” diye cevap verdi.

Bunun üzerine von Sanders kuşkulu bir şekilde, “Ya sizin görüşünüz nedir?” diye sordu.

Mustafa Kemal bir an durdu. Daha sadece, o da ortada bile olmayan, bir tümenin komutanıyken, nasıl olur da fikir yüretebilirdi? Öte yandan, görüşlerini çoktan beri yazılı olarak belirtmiş bulunuyordu. Şimdi bundan geri dönemezdi. Bundan başka, herkesin içinde söyledikleri bir yana, Bulgarların ihtiyatlı siyasetini doğru ve haklı bulmaktan da kendini alamıyordu. Açık konuşmaya karar verdi ve kısaca, “Bence Bulgarların hakkı var,” dedi.

Liman von Sanders tek kelime söylemeden ayağa kalktı. Mustafa Kemal de oradan ayrıldı. Tümeninin henüz kuruluş halinde bulunduğu Gelibolu Yarımadası’na gitti.

Bu sırada Enver, yine Liman von Sanders’in öğütlerine kulak asmadan ikinci göz alıcı saldırısına hazırlanmaktaydı. Süveyş Kanalı’na doğru hızla inecek ve İngilizleri Mısır’dan kovacaktı. Alman subayı Albay von Kress’in komutasında çölü geçen Türk kuvveti, Süveyş Kanalı’na tam yedi günde varabildi. Ama, geceleyin yürüdükleri için İngilizleri gafil avlamışlardı. Bir kısmı kanalın öbür kıyısına ayak bastı. Fakat batı kıyısı iyice tutulmuştu ve çok geçmeden İngiliz kara ve deniz bataryalarıyla daha da takviye edildi. Böylece Türk kuvveti gerilemek zorunda kaldı. Türklerin bu baskını, İngilizleri uyarmaya yaramıştı. Kanal bölgesinin savunmasını öylesine sağlamlaştırdılar ki, Türklerin bundan böyle Mısır’a saldırmalarını tümüyle önlemiş oldular.

Yaptıkları iki saldırıda da başarısızlığa uğrayan Türkler şimdi İtilaf Devletleri’nin bir saldırısıyla karşı karşıyaydılar. 1915 yılının başından beri

düşmanın kara ve deniz hareketlerine ilişkin elde edilen istihbarat raporlarından düşmanların Çanakkale önündeki adalara yığınak yapmakta oldukları ve Çanakkale Boğazı'yla Marmara üzerinden İstanbul'a karşı bir İngiliz-Fransız saldırısının her an beklenebileceği belli olmuştu. Kafkas ve Mısır seferlerinin yenilgiyle bitmesi maneviyatı çökertmiş ve İstanbullular, umutsuzluk içinde şehrin düşman eline geçmesinden, olmuş bir şey gibi söz etmeye başlamışlardı. Rusların çıkıp geliverecegi korkusuyla sinirleri bozulan Almanlarsa, ayrı bir barıştan söz eder oldular. Türk aileleri Anadolu'ya göç etmeye başladı. Hükümet Anadolu yakasında bir saat içinde harekete hazır iki özel tren bekletiyordu: biri sultan ile maiyeti, öbürü de kordiplomatik için. Beylerbeyi Sarayı'nda sürgünlüğünü çeken Abdülhamit'e ailesiyle birlikte gitmesi teklif edildi. Ama o, yerinden kımıldamayı reddetti ve şimdi padişah olan kardeşine, yerinde bir görüşle, "İstanbul'dan bir kere ayrılırsan bir daha dönemezsin," dedi.

Hükümet Eskişehir'e taşınmayı tasarlıyordu. Babıâli arşivleriyle bankalardaki altınlar daha şimdiden oraya gönderilmişti. İstanbul'un polis karakollarında, şehri tutuşturmak üzere teneke teneke petrol hazırlanmıştı. Sanat eserleri müze mahzenlerinde saklanmış ve Ayasofya da içinde olmak üzere, birtakım resmi binaların dinamitle uçurulması kararlaştırılmıştı. Amerikan büyükelçisi, Ayasofya'ya dokunulmamasını isteyince Talat, "İttihat ve Terakki içerisinde eski şeylere meraklı olanlar parmakla sayılır," diye cevap verdi. "Biz hepimiz yeni şeyleri severiz."

Şehir bir "yenilgi ve perişanlık tablosu" halindeydi. Binlerce Türk, gizliden gizliye, savaşı İtilaf Devletleri'nin kazanması için dua ediyor, emniyet müdürü ise bir ihtilal korkusuyla, işsiz güçsüzleri şehirden sürmeye bakıyordu. 1915 yılının şubat ayında İngiliz donanması Çanakkale Boğazı'nın ağzındaki kaleleri tahrip edince halk arasında, kocaman iki tepenin yerle bir olduğuna dair söylentiler yayılıverdi. İstanbullular top sesleri duyuluyor mu diye kulak kabartmaya ve düşman denizaltılarının periskoplarını görmek merakıyla, Marmara'daki adalara akın etmeye başladılar.

Yalnızca Enver Paşa, Kafkas yenilgisinden sonra pek ortalarda görünmemekle birlikte, hâlâ soğukkanlı ve sakin duruyordu. Enver'in seçkin niteliklerinden biri de buydu. Hiçbir zaman telaşlı ya da heyecanlı

görünmez, bir odaya girdiği vakit beraberinde bir sükûnet havası getirirdi. Şimdi de İngilizlerin Çanakkale Boğazı'ndan asla geçemeyeceklerinden yüzde yüz emin olduğunu söylüyordu. Herkes, "budalaca bir paniğe" kapılmıştı. Çanakkale istihkâmları aşılamazdı. Aşılacak olsa bile, İstanbul'u Türkler son damla kanlarına kadar savunurlar ve düşmana asla teslim etmezlerdi. Enver yeni bir hülya peşindeydi; ne Almanya'nın ne de başka herhangi bir ulusun başarabileceği şeyi yapmak: İngiliz donanmasının yenilmezlik efsanesini yıkan insan olarak tarihe geçmek.

Enver Paşa, olayların sonucunda haklı çıktı ama ters nedenler yüzünden. 18 Mart'taki İngiliz saldırısı Boğaz'ı zorlamakta başarı kazanamadı. Arkadan başka bir saldırı da olmadı. İngilizler birçok karışık neden yüzünden, donanmayı karadan bir ilerlemeyle destekleyinceye kadar, seferi durdurmayı uygun bulmuşlardı. (Liman von Sanders onların böyle yapmak zorunda kalacaklarını önceden tahmin etmişti.) İstanbul'da hükümetin emriyle bayraklar asıldı. Ama Türklerin arasında bunun nihai bir zafer olduğuna inananlar pek azdı. Önlerinde daha bir sürü çetin savaş vardı.

Enver, Çanakkale'nin savunulması için, 5. Ordu adıyla ayrı bir ordu kurmayı kararlaştırdı ve komutasını Liman von Sanders'e verdi. Sanders, yeni kurulmuş olan 19. Tümen'in de kendi emrine verilmesini istedi. Yarbay Mustafa Kemal, işte bu tümenin başına atanmış ve karargâhını Maydos'ta kurmuştu. Düşman saldırısı başlamadan, birliklerini savaşa hazırlamak için, önünde ancak iki aylık bir zaman vardı.

21 Madam Petrova'nın anlattıklarına bakılırsa, bir akşam evlerinde içkiyi biraz fazla kaçıran Mustafa Kemal, bu gibi karşı etkileri önlemek için olacak, Bulgarlara bol keseden vaatlerde bulunmaya başlamış. Bir yanlış anlamayı önlemek için araya giren Fethi Bey de işi şakaya boğmuş. Bu anıda üzerinde durulacak tek önemli nokta, Mustafa Kemal'in yine bir öngörüyle Türkiye için Anadolu'da bir hükümet merkezi gerektiğinden söz etmesidir.

22 Cavit 1926'daki İzmir Suikastı davaları sonunda Ankara'da asılmıştır.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

Gelibolu Çıkarmaları

Mustafa Kemal, Gelibolu bölgesini, Balkan Savaşı sırasında Bulgarlara karşı yürütmüş olduğu harekâttan tanıyordu. Karargâhı, o zaman da, şimdiki gibi Maydos'taydı. O zaman yarımadanın savunulmasına dair kesin görüşler edinmişti. Bunlar öteki kurmayların düşünceleriyle çelişiyordu. Onlar kıyıda yeterli bir tel örgü tahkimatı yapmakla düşman çıkarmasının önlenebileceğini, Mustafa Kemal, tersine, denizden topçu ateşiyle desteklenen herhangi bir düşmanın, karaya çıkabileceğini ve savunmanın görevinin bundan sonra içerideki mevzilerinden hareketle düşmanı püskürtmekten ibaret olduğunu ileri sürüyordu.

Bir gün, deniz subayı olarak, aynı görüşü savunan Rauf'la tartışırken, kendini düşman yerine koyarak, "Siz istediğiniz kadar tel örgü tahkimatı yapın," demişti. "Ben bunları kolaylıkla yarıp karaya çıkabilirim. Ve eğer karada benim ilerlememi durduracak üstün bir kuvvetle karşılaşmazsam, yarımadayı pekâlâ işgal edebilirim." Mustafa Kemal, bu askerlik dersini Batı Trablus seferi sırasında, İtalyanlar deniz topçusunun ateşine sığınarak karaya çıktıkları ve Türklerin kıyı savunmasını olanaksız hale getirdikleri zaman öğrenmişti. Böylece denizden yapılan bombardımanların taktik yönünden etkisini anlamış bulunuyordu. Oysa, öteki Türk kurmayları deniz-kara işbirliği konusuna yabancı oldukları için bu dersi şimdi ilk olarak, acı denemelerle öğreneceklerdi.

Alman komutanlığı da, Mustafa Kemal gibi, Türk savunmasının, yarımadanın belkemiği demek olan yalçın tepeleri tutmak prensibine dayanması gerektiğini düşünüyordu. Düşmanı, karaya çıktıktan sonra, bu

tepelere saldırmak zorunda bırakacaklardı. Emrindeki altı tümenin, kıyı boyuna küçük birlikler halinde serpildiğini gören Liman von Sanders, onları içeride daha yoğun ve büyük gruplar halinde topladı. Kıyıda ise, gayet küçük bir örtücü kuvvet bıraktı. Ama, asıl sorun, düşmanın nereden çıkarma yapacağını kestirmekteydi. Mustafa Kemal, araziyi yakından tanıdığı için, bunun iki belli başlı noktadan yapılacağına inanmıştı: Birincisi, yarımadanın güney ucundaki Elles Burnu (Seddülbahir) ki, düşman burada deniz topçusuyla iki yandaki kıyıyı kontrol edebilir, ikincisi de batı kıyısındaki Kabatepe, ki boğazın doğu kıyısına en kolay buradan inebilirdi.

Ancak, Liman von Sanders'in tahminleri bambaşkaydı. Onun düşüncesinde çıkarma iki noktadan yapılabilirdi: Biri, Çanakkale Boğazı'nın Asya kıyıları, ki elindeki tümenlerin ikisini bu düşünceyle Truva dolaylarına gönderdi; biri de kuzeydeki dar Bolayır Geçidi, ki buraya da iki tümen ayırdı. Elinde kalan iki tümenden birini, Helles Burnu'na yolladı. Doğrudan doğruya kendi denetiminde olan, fakat gerçekte Mustafa Kemal'in komutasında bulunan sonuncusunu, yani 19. Tümen'i, yedek kuvvet olarak Maydos yakınlarında bıraktı. Bu tümen, saldırının geleceği yöne göre, kuzeye, güneye ya da batıya gönderilmek üzere hazır tutulacaktı. Mustafa Kemal kendine verilen rolden memnun kaldı ve karargâh olarak boğazın kuzeyine düşen ve her iki kıyıya da yakın olan küçük Boğalı köyünü seçti. Buraya yerleşerek, çıkarmayı beklemeye ve tepelerin savunması için hazırlanmaya başladı.

25 Nisan sabahı, düşman kuvvetleri, Mustafa Kemal'in önceden tahmin etmiş olduğu iki kumluğa çıkarma yapmaya başladılar: İngilizler Elles Burnu'ndan, Avustralyalılarla Yeni Zelandalılar da Kabatepe'nin kuzeyinden. Aynı zamanda iki oyalama manevrasına da girişildi: Fransızlar Asya yakasına baskın yaparken, Kraliyet Bahriye Tümeni de Bolayır'da bir gösteriye kalkışıyordu. Von Sanders, bu ikinci oyalama manevrasına kandı. İtilaf Devletleri kuvvetlerinin, yarımadayı en dar yerinden keserek ordusunu çevirmek istediklerini sandı. Bu yüzden tümenlerden birini kuzeye, Bolayır'a gönderdi. Kendi de maiyetiyle birlikte oraya gitti. Böylelikle kuvvetlerini asıl savaş yerinden uzaklaştırmış oldu. Sonradan, kolordu komutanı Esat Paşa'yı güneyden gelebilecek saldırıyı karşılamaya

gönderdiyse de, takviyesiz bıraktı. Oysa, az sonra Esat Paşa'nın buna çok ihtiyacı olacaktı.

Beri yandan Mustafa Kemal, o sabah Boğalı'da deniz toplarının sesiyle uyandığı zaman, kendini savaşın tam ağırlık noktasında buldu. Top sesleri, Sarıbayır sırtlarının ardından geliyordu. Sarıbayır, batı kıyısına paralel uzanan, üç noktada üçer yüz metrelik zirveler halinde yükselen ve sonra uçurumlar ve sarp kayalıklarla dolu küçük tepeler şeklinde denize inen bir silsileydi. Mustafa Kemal hemen durumun keşfi için doğu sırtından yukarıya, kuzeydeki Kocaçimen Tepesi'ne doğru bir süvari bölüğü gönderdi. Az sonra dağın batı bayırından yukarı, güneydeki Conkbayırı zirvesine doğru "küçük bir düşman kuvveti"nin ilerlemekte olduğuna dair bir rapor aldı. Komşu tümen de bu düşman kuvvetinin durdurulması için bir tabur gönderilmesini istiyordu.

Mustafa Kemal durumu hemen kavramıştı. Bu gelen "küçük bir düşman kuvveti" filan değildi. Büyük çapta bir düşman saldırısı karşısındaydılar. Askeri durumların özünü hemen kavrayabilen Mustafa Kemal, Sarıbayır sırtlarının ve özellikle Conkbayırı Tepesi'nin şimdi bütün Türk savunmasının kilit noktasını teşkil ettiğini anladı. Düşman burayı ele geçirirse, yarımadanın her tarafına hâkim olmuş sayılırdı. Tek bir taburun Conkbayırı'nı tutabilmesine olanak yoktu. Bunun için bütün tümen gerekliydi. Mustafa Kemal derhal sorumluluğu üzerine alarak tümen komutanlığı yetkisini aşan bir emir verdi; alaylarının en iyisi olan 57. Alay, bir dağ bataryasıyla birlikte Kocaçimen Tepesi'ne gidecekti. Bir rastlantı olarak, 57. Alay o gün yapılması kararlaştırılan bir manevra için toplanmış bulunuyordu. Mustafa Kemal aldığı kararı karargâha bildirdikten sonra, yanına yaverini ve doktorunu alarak ilerleyişini yönetmek ve hızlandırmak için, atını alay karargâhına sürdü.

Mustafa Kemal cüretli bir karar vermişti. Düşmanın kuvveti üzerinde açık bir bilgisi bile yokken, asıl saldırı karşısında bulunduklarını ancak içgüdüsüyle anlayarak, von Sanders'in yedek ordusunun büyük kısmını savaşa sokmuştu. Yanılsaydı –eğer düşman asıl çıkarmaya başka taraftan girişseydi– karşısında yalnızca tek bir Türk alayı bulacaktı. Ama Mustafa Kemal yanılmamıştı. Kendine olan sonsuz güveniyle de, yanılmadığını biliyordu.

Avustralyalılarla Yeni Zelandalılar ise kendilerinin tasarlamış olduğu ve Türklerin de beklediği gibi Kabatepe'ye değil, bir buçuk kilometre kadar kuzeyde, daha sarp bir yer olan Arıburnu'na çıkabilmişlerdi. (Burası sonradan Anzak Koyu olarak adlandırılacaktır.) Türkler hazırlıksız oldukları için, Anzaklar arazinin oldukça çetin olan engellerine rağmen, ancak zayıf bir direnmeyle karşılaşarak, dağın batı yamaçlarına doğru ilerlemeye başladılar.

Doğudaki yamaçlarda, Mustafa Kemal ve yanındaki alay subaylarıyla erler, kaya parçalarıyla dolu, kurumuş su yataklarının ortasından geçen ve sık çalılıklar arasında yükselen yılankavi patikayı güçlükle izliyorlardı. Öncü çıkarılan iki rehber, asıl birlikte bağlantıyı kaybetmişlerdi. En sonunda Mustafa Kemal, kendisi, bir bölüğün başında atını ileri sürerek, pusula ve harita yardımıyla yolu buldu. Kocaçimen Tepesi'nden aşağı bakınca ışıltılı denizin üzerine serpilmiş duran düşman gemilerini gördü. Ama aşağıdaki tepeler ilerleyişi görmesine engel oluyordu. Erlerin dik bayırı tırmanmaktan yorulmuş olduklarını görerek, subaylara, on dakikalık bir mola vermelerini emretti. Sonra kendisi, yanında maiyetinden birkaç kişiyle birlikte Conkbayırı'na doğru yol aldı. Önce at üstünde gidiyorlardı, fakat arazi çok engebeli olduğu için indiler ve yollarına yaya olarak devam ettiler. Tepeye yaklaştıkları sırada, sırttan aşağı koşarak inen tam ricat halinde bir bölük askerle karşılaştılar. Bu, düşman çıkarmasını gözetlemek için gönderilmiş ileri karakol birliğiydi ve üç saattir düşmana karşı koymakta olan tek kuvvetti.

Mustafa Kemal onları durdurarak, "Ne oluyor?" diye sordu. "Neden kaçıyorsunuz?"

"Geliyorlar! Geliyorlar!" cevabını aldı.

"Kim geliyor?"

"Düşman geliyor efendim. İngiliz, İngiliz."

Askerler, yamacın altında fundalık bir arazi parçasını gösterdiler. Bir dizi Avustralyalı burada serbestçe ilerliyordu. Mustafa Kemal'e, dinlensinler diye geride bırakmış olduğu kendi askerlerinden daha yakındılar. O anda, sonradan söylediği gibi "belki mantıkla, belki de içgüdüsüyle", ricat eden askerlere, "Düşmandan kaçılmaz!" dedi.

Erler, "Cephanemiz kalmadı," diye itiraz ettiler.

Mustafa Kemal, “Süngüleriniz var ya!” dedi. Süngü takıp yere yatmalarını emretti. Geriye bir subay göndererek kendi piyade erleriyle, mümkün olduğu kadar çok sayıda dağ topçusunun son hızla gelmesini söyledi. Arkadan, kendi anlattığı gibi, “Bizimkiler yere yatınca düşman da yere yattı. Böylece bir anlık bir zaman kazanmış olduk.”

Bu bir anlık zamanda Anzakların geçirdikleri duraksama belki de yarımadanın kaderini tayin etti. Onların bu duraksaması sırasında 57. Alay yaklaşmaktaydı. Mustafa Kemal alayı doğruca savaşa sürdü. Kendisi atıyla en önde gidiyor ve askerleri sarsılmaz bir enerjiyle sırtın yukarısına gönderiyordu. Dağ bataryalarını sırta yerleştirirken topların yerlerine konmasına yardım etti. Harekâtı, kendi güvenliğine hiç önem vermeden, ufuk çizgisinin üstünde yönetiyordu. Verdiği bir günlük emirde, “Size ben taarruz emretmiyorum; ölmeyi emrediyorum... Biz ölünceye kadar geçecek zaman içinde yerimizi başka kuvvetler ve başka kumandanlar alabilir...” diyordu. Gerçekten de o çarpışmanın sonunda 57. Alay’ın hemen hemen bütün erleri ölmüş bulunuyordu. Düşman tüfeklerinin açtığı ateş perdesi arasından, durmadan hücum ederek, Türk ordusunun tarihinde ölmezliğe eriştiler.

Ancak, Türklerin açtığı ateş de bunun kadar öldürücüydü. Anzaklar ne zaman bir sırtın ardından görünecek olsalar bu ateşle karşılaşarak durmak zorunda kalıyorlardı. Dağ bataryası da bir yandan onları korkunç bir şarapnel yağmuruna tutuyor, dağılmak, bodur çalıların arasına saklanmak zorunda bırakıyordu. Ateşe karşılık verecek durumda değillerdi. Çünkü topları henüz işlemeye başlamamıştı; deniz bataryaları bile bu kadar karışık bir cephede kendi askerlerinin üzerine ateş yağdırmaktan çekinerek susuyorlardı. Göğüs göğüse karşılaşmalar ve mevzi değiştirmelerle savaş o kadar karışık duruma gelmişti ki, gerek Türkler, gerekse Anzaklar dört bir yandan yağan kurşun yağmuru altında kimin dost, kimin düşman olduğunu kestiremez olmuşlardı. Bu arada Mustafa Kemal yine yetkisi olmadan bir emir verdi ve Arap askerlerinden kurulu ikinci bir alayı, birincisini takviye için, ateş hattına sürdü. Sonra atına atlayarak Maydos’taki karargâha döndü ve Esat Paşa’ya durumu anlatarak eldeki bütün mevcutla saldırıya geçmenin gerekli olduğunu bildirdi. Esat paşa, onun görüş ve davranışlarını yerinde

bularak 19. Tümen’in geri kalan son alayını da emrine verdi ve böylece bütün Sarıbayır Cephesi Mustafa Kemal’in komutası altına girdi.

Öğleden sonra Anzaklar gerilemeye başladılar; ama Mustafa Kemal’in istediği gibi denize kadar değil, sadece sabahleyin kıyıda işgal etmiş oldukları çıkıntılara ve tepelere kadar. Gece olunca ortalık biraz duruldu. Ancak, resmi tarih yazarının dediği gibi, “O gece, bu sarp bayırlarda kimsenin gözüne uyku girmedi. İki taraf da yorgunluktan halsiz düşmüş, dağılmış, parçalanmıştı. Herhangi bir ilerleme kaydetmelerine olanak yoktu. Ancak, savaş gürültüleri dinmiyordu. İstilaya kalkanlar da, uğrayanlar da, yönlerini sadece düşman tüfeklerinden çıkan parıltıya göre ayarlayarak, ateşi aralıksız olarak sürdürdüler.”

Mustafa Kemal de o geceyi uykusuz geçirdi. At üstünde bütün cepheyi dolaşıp bilgi edinmeye çalıştı, ertesi gün için emirler verdi. Bu sırada düşman da gece karanlığından yararlanarak kıyıya takviye birlikleri çıkarıyordu. Ancak, alışık olmadıkları şarapnel ateşi, arazinin önceden kestirememiş oldukları sarplığı ve birliklerin dağılarak başsız kalan yüzlerce erin kıyıya doğru kaçması Anzakların moralini bozmuştu.

Gece yarısına doğru, İngilizlerin başkomutanı Sir Ian Hamilton’u *Queen Elizabeth* gemisinde uykudan kaldırarak, kendisine Anzak komutanı General Birdwood’un bir mesajını verdiler. Komutan yenilgiyi kabul ediyor ve hemen tahliyeye girişilmesini öneriyordu. Hamilton, Birdwood’a acele cevap yazarak her ne pahasına olursa olsun dayanmasını söyledi. Güneydeki kuvvetler Elles (Seddülbahir) çevresinde bir köprübaşı tutmuş bulunuyorladı. Ertesi gün harekete geçerek Arıburnu üzerindeki baskıyı hafifleteceklerdi. Sonunda, “İşin zor kısmını atlattınız, şimdi tek yapacağınız şey, selamete erinceye kadar kazmak, kazmak, kazmaktır,” diye ekledi. Sonradan hatıra defterine, “Maraton bozgununda kumsalda koyunlar gibi boğazlanmış olan Perslerin durumuna düşmektense, düşman toprağında kahramancasına ölmek daha iyidir,” diye yazdı. İşte o ölüm kalım gününde Türk kuvvetlerinin dışında Mustafa Kemal’in bulunması, bu sonucun elde edilmesini sağlamıştı.

Avustralyalılar kendilerini biraz toparlayarak siper kazmaya başladılar. Kazma kürek sesleri tepeden duyuluyordu. Mustafa Kemal o sabah savunma durumunda kaldı. Savaşın başında ağır kayıplar vermişti. Hem

aslında tehlikenin bu sefer güneydeki Seddülbahir’den geleceğini ve bütün yedek kuvvetlerin orada kullanılması gerekeceğini biliyordu. Ancak Bolayır’dan takviye geldikten sonra yeniden saldırıya geçti. Düşman bu sefer denizden ve karadan kuvvetli şarapnel ateşiyle cevap veriyordu. Harekâtı gemisinden izleyen Hamilton, sonradan *Gelibolu Hatıraları*’nda şunları yazacaktı:

> *“İndirdiğimiz onca vahşi darbeye rağmen, gebe dağlar hâlâ Türk doğurmaktaydı. Yer yer ilerleyen çizgiler; yeşil çimenlerin üzerinde kımıldayan noktalar; Sarıbayır sırtında, yara izine benzeyen geniş bir kırmızı toprak üzerinde birbirini izleyen noktalar... İşte yeni bir nokta dizisi... ve yine bir tane daha... Yaklaşıyor, gözden kayboluyor, yine ortaya çıkıyorlar... mevzimizin en yüksek ve en orta yerine, birbirini kovalayan dalgalar halinde yükleniyorlar. Büyük topların gümbürtüsünün yanı sıra, makinelilerin ve tüfeklerin takırtısı duyuluyor, gök gürültüleri arasında bir limonluğun damına inen dolunun çıkardığı sesler gibi... Sonra ateş hafifledi... Saldırı püskürtülmüştü. Bizimkiler oldukları yerde tutunabilmişlerdi. Yeşil çimenliklerin üzerinden geriye az, çok az nokta döndü. Ötekiler, karanlıklar âlemine göçmüşlerdi.”*

Mustafa Kemal’in elinde kalan erler yorgunluktan bitkin haldeydiler. Yeni gelenler ise araziyi tanımıyorlardı. Deniz toplarının ateşi hepsinin gözünü yıldırmıştı. Mustafa Kemal, elindeki kuvveti harcamış, ama düşmanı, deniz kıyısında dar ve sınırlı bir toprak parçasına kadar sürmüştü. Burası, çevresi zor savunulabilecek bir yerdi ve ancak, hem değişik rüzgârlara, hem de düşman ateşine açık olan bir kumsaldan beslenebiliyordu. Üstelik, Türklerin gerçek ve psikolojik üstünlüğü altındaydı. Çünkü Türkler, düşmana görünmeden onu görebilecek durumdaydılar. Mustafa Kemal, yarımadanın kilit noktası olarak gördüğü tepeleri tutabilmişti. İstilanın nereden başlayacağını önceden kestirerek daha ilk anlarında; kesin görüş ve sezişi, yerinde kararları ve önderlikteki azmi sayesinde Türkleri, düşmana İstanbul yolunun açılmasıyla sonuçlanabilecek olan bir yenilgiden kurtarmıştı.

Anzaklar gibi, şimdi Türkler de siper kazmaya başladılar. İki tarafın da düşmanı gafil avlamaya dayanan ilk hızı kesilmişti. Ama, Mustafa Kemal

30 Nisan’da yaptığı küçük çapta bir saldırının arkasından, düşmanın karaya yeniden kuvvet çıkarmasına meydan bırakmadan, üçüncü bir karşı saldırıya geçmeye karar verdi. Erlerin moralini ve subayların komuta gücünü yüksek tutmak gerektiğini biliyordu. Şimdi Kemalyeri denilen mevkide, subayları çevresine topladı. Çadırın içinde, yere bağdaş kurup oturdular ve ellerindeki defterlere not aldılar. Mustafa Kemal, “Karşımızdaki düşmanı hepimizin ölümü pahasına da olsa denize dökmek zorundayız,” dedi. “Düşmana kıyasla durumumuz zayıf değildir. Düşmanın maneviyatı tamamen kırılmıştır. Sığınacak bir yer bulmak için durmadan siper kazmaktadır. Siperinin yanına birkaç mermi düşer düşmez nasıl kaçtığını gördünüz... Şuna inanıyorum ki, komutamız altındaki birliklerde, Balkanlardaki felaketimizin tekrarını görmektense ölmeye razı olmayacak tek bir er bile yoktur. Aramızda böyle adamlar olduğunu sanıyorsanız, bunları kendi elimizle vuralım.”

Askerlere de şu “günlük emri” verdi:

> *“Burada benimle beraber dövüşen her asker bilmelidir ki, tek bir adım dahi gerilememek namus borcudur. Hepinize şunu hatırlatırım ki, siz şimdi dinlenmek isterseniz yurdumuz hiçbir zaman huzura kavuşamaz. Bütün silah arkadaşlarımızın bu düşüncede olduğuna ve düşmanı denize dökünceye kadar yorgunluk belirtisi göstermeyeceğine inanıyorum.”*

Manga komutanlarına da erlerinin süngüsünden başka hiçbir şeye güvenmemeleri bildirilmişti. Erler, ilerleme sırasında düşman siperlerine gelmeden durmayacak ve karanlık basar basmaz düşmana saldıracaklardı.

Saldırıdan bir gün önce, Albay Kannengiesser şu sırada Mustafa Kemal’in tümeniyle karışmış olan bir başka tümenin komutasını almak üzere karargâha geldi. Bu “sakin, ne istediğini bilen, çalışkan ve zeki adam” onu çok etkilemişti. “Başkasından ne yardım, ne de destek bekleyerek, her meseleyi kendi kendine ölçüye vuruyor ve kendi başına karar veriyordu. Yerinde, ama az konuşuyordu. Soğuk olmamakla birlikte her zaman uzak ve içine kapanık bir hali vardı. Vücut yapısı pek kuvvetli değilse bile, ince ve çevikti. İnatçı enerjisi sayesinde hem emrindekilere, hem de kendi kendine tamamıyla hâkim olduğu belliydi.”

Saldırı iyi başladı. Karşıda tek bir kıyı bataryası vardı. Yalnız, Mustafa Kemal hesabında bir yanlışlık yapmıştı. Deniz topçusunun koruması altında yapılan bir çıkarmaya engel olunamayacağını takdir ettiği halde, aynı topçunun kıyıya ayak basmış kuvvetlere yapabileceği yardımı küçümsemişti. İngiliz zırhlılarıyla kıyıdaki ağır bataryalar Türklerin sadece köhne dağ toplarıyla korunan mevzilerine mermi yağdırmaya başladı ve hücum hemen yavaşladı. Türklerin birbiri ardından yaptığı saldırılar, düşmanın ezici topçu üstünlüğü karşısında eriyip gidiyordu. Sonunda bazı bölükler paniğe uğrayıp kaçmaya başladılar. Mustafa Kemal, düşman hatlarını geceleyin yarabilmek umuduyla bütün yedeklerini savaşa soktu. Ama mevzilere sızmayı başaramadı. İlk olarak, taktik bir yenilgiye uğramıştı. Not defterine, "Yirmi dört saat süren savaş, askerimizi yorgun düşürmüş olduğundan, saldırının durması için emir verdim," diye yazdı.

Sonradan onunla gazeteci sıfatıyla konuşmaya gelen Ruşen Eşref'e savaş sırasında bir ara ancak on metre kadar ötede olan düşman hattından açılan ateşle, ilk siperdeki bütün Türk askerlerinin nasıl biçildiğini anlattı. İkinci siperdeki erler hemen onların yerlerini almışlardı. Kendilerinin de öleceklerini biliyor, ama yılmıyorlardı. Okuma bilenler ellerinde Kuran'lar, bilmeyenler dudaklarında Tanrı'nın adı olduğu halde öldüler. Hepsi de cennete gideceklerine güveniyorlardı. Mustafa Kemal ise Türk askerlerinin bu ruh gücü sayesinde zafere erişeceğine inanıyordu. Ama bu gibi boşuna saldırılar Türk ordusunun kolayca kaldıramayacağı ağır kayıplara yol açıyordu. Kolordu kumandanı Esat Paşa, Elles Burnu'ndaki saldırıya karşı koyabilmek için elindeki kuvvetleri idare etmek zorundaydı. Bundan dolayı Mustafa Kemal'e ileride bir çeşit harekâttan kaçınmasını bildirdi.

Yine de 18 Mayıs'ta Türkler, Anzakların tuttuğu köprübaşına büyük bir saldırıda daha bulundular. Bu, General Liman von Sanders'in planı olmakla beraber, işin içinde Enver'in gösteriş merakı sezilmiyor değildi. Mustafa Kemal, sadece bir tümen komutanı olduğu için, bu saldırının tasarlanmasında hiçbir rol oynamamıştı. Strateji bakımından büyük bir inceliği olmayan bu plan, Seddülbahir'den ve Asya yakasından desteklenen üstün bir kuvvetle Arıburnu'na yüklenerek Anzakları yok etmek, ya da olduğu gibi denize dökmek amacı güdüyordu. Anzaklar Elles'i güçlendirmek için Arıburnu'ndan asker çekmiş olduklarından, şimdi

Türkler düşmandan sayıca bire üç üstündüler. Ama şimdi Anzakların üstünde ve ancak birkaç metre ötelerinde oldukları için, toplara açık hedef oluyorlardı. Düşmanın önceden hazırladığı siperlere saldırmak zorundaydılar. Sonuç adeta bir katliam oldu.

İki tarafın da uğradığı ağır kayıplar, onları, ölülerini gömmek için aralarında bir ateşkes anlaşması yapmaya zorladı. Anlaşmayı görüşmek için düşman mevziine giden Türk subayları arasında Mustafa Kemal de vardı. Anzaklar onların gözlerini bağladılar ve siperlerini geniş göstermek için var olmayan tel örgülerin üstünden atlatarak kıyıdaki bir mağaraya götürdüler. Burası, General Birdwood'un sığınaydı. Burada dokuz saatlik bir ateşkes anlaşmasına varıldı. Anlaşma yapılıncaya kadar Aubrey Herbert de Türk kesimindeki dostları yanında şerefli bir rehine olarak alıkonmuştu ve halinden pek şikâyetçi olduğu söylenemezdi.

Haziranda Mustafa Kemal albaylığa yükseldi. Liman von Sanders onu biraz başına buyruk bulmakla birlikte, tümen komutanı olarak yeteneklerini beğeniyordu. Buna karşın Enver Paşa, hâlâ ondan kuşkulanıyor ve yanlışını çıkarmak için fırsat kolluyordu. Ay sonunda cepheye yaptığı kısa bir ziyaret sırasında aradığı bahaneyi buldu. Aralarındaki uyuşmazlık ciddi şekilde patlak verdi. Komutasına verilmiş olan seçkin bir alaya güvenen Mustafa Kemal, Esat Paşa'dan Avustralyalıların kilit mevzilerinden birine saldırı için izin almıştı; bu mevzi düşerse düşmanın yarımadadan çekilmek zorunda kalabileceğine inanıyordu. Ama, Enver Paşa buna karşı geldi ve Mustafa Kemal'i, belki de biraz haklı olarak, çok can telef etmekle suçladı. Von Sanders aralarını buldu ve saldırı yapıldı. Fakat, bir yandan Anzakların Türkleri şaşırtmak için attıkları havai fişek ve meşalelere karışan şiddetli bir fırtınanın kopması, bir yandan da alay komutanının daha saldırıya geçmeden ölmesi yüzünden başarısızlıkla sonuçlandı.

Mustafa Kemal başarısızlığın suçunu, Enver'in işe karışmasına yükledi. Enver de askerlerin kahramanlığını överken onun komutasını küçümseyen sözler söyledi. Mustafa Kemal derhal istifa etti. Fakat, Enver'in İstanbul'a dönüşünden sonra Liman von Sanders'in yatıştırmasıyla yine tümeninin başına geçmeye razı oldu.

Ama, durumundan memnun değildi. Gerçi Gelibolu Savaşı'nın ilk raundunu milletine kazandırmıştı ama, savaşın genel yönetiminde söz sahibi

olamamıştı. Ayrıca, kolordu merkezi ile yetkilerinin derecesi, kuvvetlerinin yetersizliği ve şimdi yanına verilen Alman subayının yetkilerinin belirtilmesi konularında boyuna çatışıyordu. Kolordu komutanı Esat Paşa'nın bu Arıburnu mevkiine yeteri kadar önem vermediğine inanıyor ve ona durmadan, burasını savunma sorunları üzerinde uzun ve ayrıntılı raporlar gönderiyordu. Kafası, Sarıbayır'ın ötesindeki Conkbayırı ve Kocaçimen tepelerine takılıp kalmıştı. Düşman, birliklerini güçlendirdikten sonra yeniden saldırıya geçmek niyetinde olduğunu belli etmişti. Mustafa Kemal saldırının bu sefer de Sarıbayır'a yöneltileceğini iyi biliyordu. Bu yerin önemine daha önce de inanmış ve haklı çıkmıştı; hâlâ da inanıyordu.

Esat Paşa'yı da buna inandırmaya çalıştı ama başaramadı. Tepelerin savunulmasında Mustafa Kemal'in kilit noktası olarak gördüğü bir yer vardı: doğrudan doğruya Conkbayırı'na çıkan Sazlıdere yatağı. Dağın eteklerinden yukarı tırmanacak bir düşman, bu kayalık dere yatağının içinden kendini göstermeksizin ilerleyebilirdi. Başlangıçta kendi komutasında olan bu yer şimdi iki komuta arasında bir sınır çizgisi haline gelmiş gibiydi. Bu önemli bölge kimin idaresi altındaydı? Mustafa Kemal'in mi, yoksa Binbaşı Willmer'in mi? Bu noktanın açıklanması gerekiyordu.

Esat Paşa, durumu kendi gözüyle görmek için, kurmay başkanıyla birlikte tümen karargâhına geldi. Mustafa Kemal onları zirveye çıkardı ve durumu tepeden gösterdi. Aşağıda, çepeçevre yayılan ve Sazlıdere'yi iki yandan saran kayalık, sarp arazi, alttaki kumsal, Suvla Körfezi ve daha geride kalan Tuzlu Göl'le Kocaçimen doruğuna doğru kuzeydoğu yönünde yükselen sıra tepeler. Bulundukları yerden, göğe yükselen bu sıra tepeler aşılması imkânsız gibi görünüyordu.

Kurmay başkanı bu sarp araziden ancak küçük baskın gruplarının ilerleyebileceğini söyledi. Esat Paşa da Mustafa Kemal'e, “Düşman nereden gelebilir?” diye sordu. Mustafa Kemal eliyle, Arıburnu yönünden Suvla'ya kadar uzanan kıyıları işaret ederek, “Buradan,” diye cevap verdi.

Paşa, “Pekâlâ,” dedi. “Buradan geldiğini farz edelim, sonra nasıl ilerleyecek?”

Kemal yine Arıburnu'nu gösterdi ve Kocaçimen'e doğru geniş bir yarım daire çizerek, “İşte böyle ilerler,” dedi.

Paşa gülümseyerek onun omzunu sıvazladı. “Merak etmeyin beyefendi. Bunu yapamazlar.”

Mustafa Kemal tartışmayı uzatmanın bir işe yaramayacağını görerek, “İnşallah,” dedi. “Umarım ki siz haklı çıkarsınız.”

Hatıra defterine bu konuşmayı not etti. Sonradan gelişen olaylar üzerine bu satırların altını kırmızı mürekkeple çizerek yan tarafa da kendi düşüncesini kabul etmeyerek “askeri durumu ve ülkenin geleceğini büyük bir tehlikeye atanlar” hakkında pek yerinde olan bazı yorumlarda bulundu. Çünkü ikinci kez olarak, Mustafa Kemal iddiasında haklı çıkacaktı.

Bu arada seferin başlangıcından beri mektuplaşmakta olduğu Corinne’e şunları yazıyordu:

> *“Burada hayat o kadar sakin değil. Gece gündüz durmaksızın başımızın üzerinde şarapneller ve türlü mermiler patlıyor. Kurşunlar ıslık çalarak geçiyor ve bombalarla topların gümbürtüsü birbirine karışıyor. Gerçekten, cehennemde gibiyiz. Neyse ki, askerlerim düşmandan çok daha cesur ve dayanıklı. Öte yandan, içlerindeki inanç, çoğu zaman canlarını feda etmelerini gerektiren emirlerimin yerine getirilmesini çok kolaylaştırıyor. Çünkü, onlara bakılırsa, bu işin yalnız iki yüksek sonucu vardır; ya gazi, muzaffer olmak ya da şehit. Bu sonuncusu ne demektir, biliyor musunuz? Doğrudan doğruya cennete gitmek. Orada Tanrı’nın en güzel kadınları, hurileri onları karşılayacaklar ve ebediyen emirlerine amade olacaklar. Ne büyük mutluluk!”*

Mustafa Kemal, “olayların sertleştirdiği karakterini biraz yumuşatmak ve hayatın güzel, tatlı taraflarından zevk duyabilmesine yardım etmek için” biraz roman okumak istediğini mektubuna eklemişti. Corinne’den bir roman listesi çıkarıp İstanbul’da ikisinin de tanıdığı bir arkadaşına vermesini rica ediyordu. O, kendisine gönderirdi. Bunlar, Corinne’in o herkesi büyüleyen tatlı ve zeki konuşmalarının boş bıraktığı yeri belki birazcık doldurabilirdi.

ON İKİNCİ BÖLÜM

Bir Türk Zaferi

Seferin başından beri ikinci kez olarak Mustafa Kemal'in görüşü doğru, üstlerininki ise yanlış çıktı. 6 Ağustos'ta düşman, tam Esat Paşa'ya söylemiş olduğu çizgi üzerinde saldırıya geçti. Gerçekten de bu sefer Britanyalıların niyeti, saldırının ağırlığını, Seddülbahir'den Arıburnu cephesine kaydırmaktı. Anzakların tuttuğu köprübaşına, gizlice 25.000 asker daha çıkardılar. Sarıbayır'a önden saldırmayı tasarlıyorlardı. Bir kol tam Sazlıdere çukurundan Conkbayırı batısına doğru ilerleyecek, ikinci bir kol daha kuzeyden dolambaçlı bir rotayla vadi ve sırtları aşarak Kocaçimen'e ve Conkbayırı'yla Kocaçimen'in arkasındaki tepelere çıkacaktı. Bu çifte ilerleyişi desteklemek için Suvla Körfezi'ne yeniden, çoğu Kitchener'in "Yeni Ordu"suna bağlı 20.000 askerin çıkarılması öngörülmüştü. Bunlar da Anafartaların kuzey sırtına tırmanacaklar ve böylece Anzakların da katıldığı bir kuşatma hareketiyle boğaza doğru ilerleyerek yarımadayı ikiye bölecek; Türk ordusunun büyük kısmını üst yanından ayırmış olacaklardı.

Daha ilk baraj ateşinin gümbürtüsü sırtları sarsmaya başladığı anda Mustafa Kemal, saldırının önceden tahmin ettiği gibi, tam merkezde gelişmesini bekliyordu. Oysa Liman von Sanders, saldırının ya tam sağ kanada ya da hemen sol kanada, Bolayır'a karşı yapılacağını sanmış ve bu kesimlerdeki birliklere tetikte bulunmaları için emir vermişti. Düşmanın Sarıbayır'ın güney sırtlarına da saldırabileceğini düşünüyordu. Gerçekten de o akşam Anzaklar, Sarıbayır'ın güney sırtlarında bir oyalama hareketine giriştiler ve Esat Paşa'nın yedek kuvvetlerinin önemli kısmını ortaya

çektiler. Böylelikle, Mustafa Kemal'in bile tahmin etmemiş olduğu bir saatte, geceleyin başlayacak olan saldırı için meydan boş kalmış oldu. Bu saldırıda tepelerin gün doğmadan önce ele geçirilmesi tasarlanmıştı.

Hücuma, karanlık bastıktan sonra, birkaç gün önceden prova etmiş oldukları başarılı bir hileyle, Türk siperlerinin denizden bombardımanıyla giriştiler. Yine gecenin tam o saatinde mermiler yağmaya ve projektörler sırtları taramaya başlamıştı. Türkler de aynı saatte, bir önceki gibi siperlerini bırakıp başka yerde mevzi almışlardı. Bu sefer düşman ışıktan yararlanarak onların izinden gitti ve böylelikle Türklerin ilk mevzileri ele geçmiş oldu. Çarpışma, Sazlıdere boyunca devam etti. Türkler, Mustafa Kemal'in uyarmalarına rağmen elverişli bir savunma durumuna geçirilmemiş olan bu yerden çekilmek zorunda kaldılar. Türk ileri karakollarından çoğu sadece örtücü kuvvetler tarafından savunulmaktaydı. Tepelere yapılacak olan ana saldırı için yol açık bırakılmıştı. Durum, Anzaklar için çok umutlu görünüyordu.

Mustafa Kemal'in tümeni, sürekli ateş altında olmakla beraber, başta çarpışmaya doğrudan doğruya katılmadı. Çünkü düşmanın Sazlıdere çukurunun kuzeyindeki tepelere doğru izlediği asıl çatallı yol, zirveler de içinde olarak, yandaki birliklerin Zırhlı Tepesi diye adlandırmış oldukları bir tepedeki gözetleme yerinden, çarpışmanın yapıldığı kesimle telefonlaşıyordu. Sadece tam sağındaki Conkbayırı'ndan, daha kuzeydeki Ağıldere tarafından da sürekli olarak piyade ateşinin gürültüsünü duyuyordu. Er geç, belki de sabaha doğru, kendi cephesine de bir saldırı bekliyordu. Bunun için, sık sık kısa emirler çıkararak birliklerinin tetikte bulunmasını sağladı. Sabaha karşı 3.30'da şu talimatı verdi:

> *"Düşmanın sabahleyin bizim cephemize saldırıda bulunması muhtemeldir. Aramızdaki mesafe çok azdır. Herhangi bir ani saldırıyı geri püskürtebilmek için, askerimizin uyanık ve silah kullanmaya hazır bulunması gereklidir. Subaylara, askerlerini uyanık tutmalarını ve nazik tabiye durumunun gerektirdiği şekilde, her an hazırlıklı bulundurmalarını bildiririm."*

Saldırı, bir saat sonra, şafağın ilk ışığıyla birlikte başladı. Bu saldırı, Conkbayırı'nın alınmasıyla aynı zamana rastlamak ve işgal kuvvetlerinin

sağ kanadını, Mustafa Kemal’in tümeninden gelecek yan ateşe karşı korumak amacıyla tasarlanmıştı. Zirveden inen bir kol, Zırhlı Tepe’ye yüklenecek, bir başka kol da aşağıdan yukarıya akın edecekti.

Ancak, gece iyi başlayan düşman saldırısı çok geçmeden güçlükle karşılaştı. Anzakları yenen karanlık olmuştu. Birinci kolun bir bölüğü öncülerin yanlışlığına kurban olarak yolunu kaybetti ve boşuna bir sürü iniş çıkıştan sonra, kendini yine başladığı yerde buldu. İkinci bölük bir sırta kadar tırmandıysa da, öbürleri olmadan daha ileri gidemedi. Kuzeydeki Ağıldere çukuruna sapmış olan ikinci kolun sonu ise, daha da kötü oldu. Karanlıkta yollarını kaybeden askerler, uzun zaman nereye gittiklerini bilmeden yürüdükten sonra, yorgun ve perişan bir halde sırtlara yayılıp kalmışlardı. İtilaf kuvvetleri Sarıbayır’ı şafaktan önce, doğru dürüst savunulmadığı bir sırada ve ani bir baskının şaşkınlığından yararlanarak ele geçirme fırsatını kaçırmışlardı.

Buna karşın, aşağıdaki kuvvetler, artık yukarıdan desteklenmek imkânı kalmadığını ve Mustafa Kemal’in savunma mevzilerinin Türklerin en kuvvetli hattı olduğunu bile bile, saldırıya geçtiler. Bu da felaketle sonuçlandı. Yürekli ama tecrübesiz olan Avustralyalılar, Mustafa Kemal’in uyanık ve hazırlıklı erlerinin üzerine, intihar edercesine dalga dalga atılarak, eriyip gittiler.

Bu sırada İngilizlerin “Yeni Ordu”sunun askerleri kuzeyde, Suvla Körfezi kıyılarına çıkarma yapmaktaydılar. Karşılarındaki Türk kuvveti Binbaşı Willmer’in komutasında, hafif silahlı üç taburdan ibaret olduğu için fazla direnmeyle karşılaşmadılar. Buna rağmen ilerlemekten çekinir gibi bir halleri vardı. Liman von Sanders ise asıl saldırının burada, merkezde olduğunu en sonunda anlamıştı. Bolayır’dan, Asya yakasından ve yardımcı İngiliz saldırısının çökmüş olduğu Elles Burnu’ndan, Suvla’ya ve Anzak koyuna takviye istedi. Ama bunların gelmesi için geçecek yirmi dört saatlik süre boyunca Türklerin ve Sarıbayır’ın durumu çok tehlikeliydi.

Mustafa Kemal tehlikeyi olduğu gibi görüyordu. Bu kadar az direnişle karşılaşan bir düşman kuvveti, kuzeydoğudan gelerek kendi tümenini kuşatabilir ve bu da Türklerin bütün Arıburnu cephesinden çekilmesine yol açabilirdi. Mustafa Kemal kuşku içerisinde, gözlerini kendi komutasında olmayan Conkbayırı’ndan ayıramıyordu. Sabahın erken saatlerinde kendi

tümeninin giriştiği çarpışmayı kazandıktan sonra tümen yedek birliğini Conkbayırı aşağısındaki çıkıntıya ileri karakol olarak gönderdi. Az sonra Albay Kannengiesser de güneyden iki alay askerle gelerek zirveyi tuttu ve sabahleyin, üç ay siper içinde kalmaktan yorgun düşmüş Anzakların sağdan giriştiği saldırıya karşı, göğsünden ağır yaralanmak pahasına burasını elinden bırakmamayı başardı.

Ertesi gün şafakla birlikte Anzaklar, Mustafa Kemal'in "tarif edilemeyecek vahşette" diye nitelendirdiği yeni bir saldırıya giriştiler. Bir gün önceki gibi ağır kayıplar vereceklerini sanıyorlardı ama, korkuyla çıktıkları tepenin ardından hiç ateş gelmeyince şaşırdılar. Zirveye vardıkları zaman sadece bir Türk makinelisinin başında uyuyakalmış bir avuç asker buldular. Piyade erleri, anlaşılmaz bir nedenden ötürü doruktan çekilmişti. Conkbayırı böylece ele geçirilmiş oldu.

Ama, Anzaklar da tehlikeli bir durumda kalmışlardı. Gün doğar doğmaz, iki yandan birden şiddetli bir yaylım ateşine tutuldular. Ateş, sağda Mustafa Kemal'in Zırhlı Tepe'sindeki mevziinden ve solda, saldırının püskürtülmüş olduğu tepelerden geliyordu. Toprak çok sert olduğu için doğru dürüst siper kazmalarına imkân yoktu. Askerlerin çoğu öldü. Yine de, sağ kalanlar, komutanlarının yürekliliği yüzünden tepeyi tutabilmişlerdi. Karanlık basınca takviye birlikleri yetişti. Böylece ertesi sabaha kadar biraz dinlendiler.

Türklerin kendileri kadar tehlikeli bir durumda olduğunu nereden bileceklerdi? Mustafa Kemal için bu, sinir, kuşku ve çaresizlik içinde geçen bir gün olmuştu. Sağında Türk savunma hatlarının kaosa yaklaşan bir karışıklık içinde bulunduğunu daha sabahın erken saatlerinde anlamıştı. Karargâha gelen haberler ortada belli başlı bir komuta bulunmadığını apaçık beli ediyordu. Örneğin, bir subaydan şöyle bir mesaj alınmıştı:

> "*Conkbayırı'na hücum edilmesi için emir geldi. Bu emri kime ileteceğim? Tabur komutanlarını arıyorum, ama bulamıyorum. Her şey karmakarışık. Durum ciddi. Hiç olmazsa araziyi bilen bir komutan tayin edilse. Ne rapor, ne de bilgi alabiliyoruz. Ne yapacağımı şaşırmış haldeyim.*

Bütün birlikler birbirine karışmış durumda. Ortada bir tek subay yok. Olduğum yerdeki eski alay komutanı vurulmuş. Ne olup bittiğine dair bir bilgi veren olmadı. Subayların hepsi ya ölmüş ya da yaralanmış. Bulunduğum yerin adını bile bilmiyorum. Gözcü yerinden hiçbir şey göremiyorum. Milletimizin selameti adına, bölgeyi yakından tanıyan bir subayın atanmasını dilerim.”

Şaşkına dönmüş olan bir başka subay da şunu bildiriyordu: “Şafakla beraber birtakım askerlerin Şahinsırt’tan Conkbayırı’na doğru çekildikleri görüldü. Şimdi Conkbayırı’nda siper kazıyorlar. Ancak bu askerlerin düşman mı, yoksa bizimkiler mi olduğu bilinmiyor.”

Mustafa Kemal bunların düşman askeri olduğunu tahmin ederek, keşif için tümen emir subayı ile yaverini oraya gönderdi. Yaver vurulup öldü. Bu sefer tümen kurmay başkanını gönderdi. Onun raporu kendi gözlemlerine uyuyordu. Bu arada Nuri adında bir alay komutanı (ki sonradan Mustafa Kemal’in yaveri olacaktır) grup karargâhından telefon açtı. Dediğine göre, grup komutanı ona Conkbayırı’na yürüyüp oradaki düşmana saldırmasını emretmişti. Nuri, Conkbayırı’ndaki birlikler ve komuta hakkında bilgi istemiş, ama çok sinirli görünen komutanla kurmay başkanı bu bilgiyi vermekten çekinmişlerdi, ya da bilgi verecek durumda değillerdi. Şimdi Nuri, Mustafa Kemal’e, “Lütfen durum hakkında beni aydınlatınız,” diye yalvarıyordu. “Ortalıkta komutan diye bir şey yok!”

Mustafa Kemal, ona hemen Conkbayırı’na yürümesini emretti ve, “Komutanı olaylar tayin edecektir,” diye ekledi.

Aslında tepeyi tutmakta olan tümenin iki komutanı birbiri ardına vurulmuş ve yerlerine hemen başkaları geçirilmişti. Şimdiki komutan, İstanbul’dan yeni gelmiş olan bir yarbaydı ve cephe harekâtından çok, cephe gerisindeki demiryolu ulaşımını yönetmekte tecrübesi vardı. Üstelik kendinden daha yüksek rütbedeki kurmaylara emir vermek gibi zor bir durumda bulunuyordu. Tehlikeyi önlemek için düşünebildiği tek çare, eline geçen bütün askerleri, plana filan bakmaksızın Conkbayırı’na yollamaktan ibaretti. Mustafa Kemal, grup komutanlığına telefon ederek bu durumu eleştirdi ve hemen önlem alınmasını istedi. Ama, “Elimizden geleni yapıyoruz,” cevabından başka cevap alamadı. Bu telefon konuşmasından ve okuduğu emirlerden şu sonucu çıkardı: Grup komutanlığındaki kurmaylar

ne yapacaklarını şaşırmışlar ve sorumluluğu birbirlerinin üstüne atmaya başlamışlardı. Bu durum üzerine o akşam hatıra defterine, “Sorumluluk yükü ölümden de ağır,” diye yazdı.

Çok geçmeden, durum daha da gerginleşti. Anafartalar Grubu Komutanı Albay Fevzi Bey, Von Sanders’in istediği takviye tümenleriyle birlikte Bolayır’dan gelmişti. Mustafa Kemal ona hemen bir mesaj göndererek, kendisinden milletin selameti adına, Conkbayırı’ndaki nazik duruma Von Sanders’in dikkatini çekmesini istedi. Az sonra kurmay başkanı, Von Sanders adına kendisine telefon ederek durum üzerindeki görüşünü sordu. Mustafa Kemal düşüncesini kesin bir dille bildirdi. Düşman genel bir saldırıya geçmişti. Yaptığı çıkarmalar sonucu, çok üstün bir durumdaydı. Bütün dağ dizisinin elden gitmesini istemiyorsa, hemen harekete geçmek gerekirdi. Mustafa Kemal, “Tek bir dakikamız kaldı,” dedi. “O dakikayı da kaçırırsak genel bir felaketle karşı karşıya geleceğiz.”

Buna karşı ne düşündüğü sorulunca, “Birleşik bir komuta,” diye cevap verdi. Sonra daha da ileri giderek, “Tek çare, bütün birlikleri benim emrime vermektir,” dedi.

Kurmay başkanı biraz alayla, “Çok gelmez mi?” diye sordu.

Mustafa Kemal, “Az gelir!” diye cevap verdi.

Felaket sadece Sarıbayır’ı değil, kuzeyindeki Suvla cephesinde bulunan Anafartalar sırtını da tehdit ediyordu. Anafartalarda Binbaşı Willmer’in emrindeki üç tabur, kırk sekiz saate yakındır tepeyi tutmaktaydı. Bu askerler hayatlarını sadece İngilizlerin kararsızlığına borçluydular. İngiliz askerleri o günü tepelere tırmanacak yerde, kolordu komutanları General Stopford’un sayesinde kumsallarda denize girmekle geçirmişlerdi. Ama bu elbette böyle sürüp gidecek değildi. İngilizler her an saldırıya kalkabilirlerdi.

Fevzi Bey, Bolayır’dan gelen askerlerinin hemen o gün, yani 8 Ağustos sabahı İngilizlere karşı harekete geçmeye hazır olacaklarına dair Von Sanders’e düşünmeden söz vermişti. Ama şimdi o da kararsızlık içindeydi. Vakit öğleyi geçtiği halde askerler hâlâ hazır değildiler. Fevzi Bey onların ertesi sabah şafaktan önce saldırıya hazır olamayacaklarını ileri sürüyordu. Von Sanders öfkeyle o akşam saldırıya girişilmesinin gerekli olduğunda ısrar etti. Fevzi, tümen komutanlarının düşüncesine göre bunun mümkün

olmadığını söyledi. Askerler yorgun ve açtılar. Araziyi tanımıyorlardı. Yeteri kadar topları yoktu.

Von Sanders, “Grup komutanı sizsiniz, siz ne diyorsunuz?” diye sordu. Fevzi Bey, “Ben de onlar gibi düşünüyorum,” diye cevap verdi. Liman von Sanders hemen o an Fevzi’yi komutanlıktan aldı. Sonradan, “O akşam Anafartalar kesimindeki bütün kıtaların komutasını 19. Tümen Komutanı Mustafa Kemal Bey’e verdim,” diye yazacaktı. “Kendisi sorumluluğu sevinçle karşılayan bir önderdir... Enerjisine tam güvenim vardır.” Mustafa Kemal de o akşam kendi kendini kutlayan bir ruh durumu içinde hatıra defterine şu felsefi düşünceleri not ediyordu: “Tarih ne güzel bir ayna! İnsanlar, özellikle ahlakça geri kalmış soylardan gelenler, kutsal davalar karşısında bile kötü duygularını açıklamaktan kendilerini alamazlar. Büyük tarih olaylarına katılanların davranış ve tutumları, ahlaklarının gerçek niteliğini ortaya çıkarır.”

Mustafa Kemal en sonra bütün cephenin denetimini ele almıştı. Sükûnetle, önce sabahleyin Conkbayırı’na yapılacağından emin olduğu saldırıya karşı gerekli önlemleri aldı. Sonra tümen komutanlığını başkasına devretti. Tümene, askerlere cesaret veren ve fedakârlıklarını öven bir ayrılık mesajı yazdı. Gece yarısından az önce de atına binerek kuzeye, Anafartalar sırtlarına doğru yola çıktı. Asıl tehlike şimdi buradaydı. Anafartalar henüz savaş görmemişti. Mustafa Kemal hatıra defterine, “Dört aydır ilk olarak, az çok temiz bir havayı içime sindiriyorum,” diye yazdı. “Çünkü Arıburnu ve dolaylarında teneffüs ettiğimiz hava çürümüş insan cesetlerinin kokusuyla zehirlenmişti.”

Hem kendine bakması, hem de kayıpların ağır olacağını sandığı Anafartalar cephesinde revir teşkilatı kurması için, tümen doktorunu da yanına almıştı. Mustafa Kemal, kaç gecedir uyku uyumamış, sadece yorgunluktan değil, aynı zamanda bir türlü silkip atamadığı, sürekli bakım isteyen sıtma nöbetlerinden ötürü halsiz düşmüştü. Avurdu avurduna yapışmış, benzi sararmış; çukura batık gözlerine dalgın bir ifade gelmişti. Özellikle şu anda elinde ne kendinin, ne de düşmanının kuvvetine dair kesin bir bilgi olmayışından çok tasalanıyordu. Ama bu dış gerginliğin ötesinde, içi güven doluydu. Sorumluluk ona uyarıcı bir ilaç etkisi yapıyordu. Kendinden aşağı gördüğü birtakım kişilerin yanlışlarına ve yarattıkları

karışıklıklara karşı bir şey yapamamaktan doğan bir öfke içinde, eli kolu bağlı olarak seyirci kalmayacaktı artık. İstediği gibi hareket etmekte serbestti ve askeri durumu keskin ve hesaplı bir şekilde kavradığı için, yapılması gereken işi, henüz ayrıntılarıyla değilse bile, genel çizgileriyle biliyordu. Aldatıcı bir iyimserliğe kapılmış değildi. Başka komutanların, hayatları ya da meslekleri pahasına kaybetmiş oldukları bir savaşı devralmış olduğunun farkındaydı. Kendisi de başarısızlığa uğrayabilirdi. Ama bütün iradesi, bütün yurtseverliği ve kendi yeteneğine olan bütün inancıyla zafere ulaşmak isteğindeydi. İleride o geceki duygularını şöyle anlatacaktı: “Böyle bir sorumluluğu yüklenmek kolay iş değildi; ama zaten vatanım mahvolduktan sonra ben de yaşamamaya karar vermiş olduğum için, bu sorumluluğu layık olduğu gururla üzerime aldım.”

Mustafa Kemal, cephedeki kargaşalığın izlerini hemen gördü. “Bıçağın kemiğe dayanmış olduğu şu sırada”, askerlerinin çarpıştığı yerden çok uzaklarda bomboş duran bir tümen komutanıyla maiyetine rastladı. Hemen cepheye gitmelerini emretti. Bir başka karargâhı zifiri karanlık içinde buldu. Ne bir ışık vardı, ne de bir ses. Herkes uykudaydı. Mustafa Kemal’le yanındakiler onlara seslendiler. Bu sahneyi hatıra defterinde şöyle anlatır: “Çadırların birinden bağırışlarımıza cevap olarak gecelikli bir adam çıktı. ‘Burası neresi?’ diye sordum. ‘Binbaşı Willmer’in karargâhı,’ dedi. Ama pek bir şeyden haberi yok gibiydi. Beni komutana götürmesini söyledim. Fakat adam komutanı tanımadığı için dediğimi yapmak istemedi. Sadece eliyle karanlıkta bir yeri gösterdi. Bizi oraya götürmesi için zorladım. Willmer’in yattığı kulübeye götürdü. Willmer uyuyordu. Maiyetindeki subaylardan biri olan Haydar Bey’le görüştüm. Anafartalar Grubu karargâhının nerede olduğunu sordum. ‘Bugün buradaydı, ama sonra,’ dedi eliyle kuzeyi göstererek, ‘şu taraflara bir yere kaldırıldı.’” Subay, Mustafa Kemal’in bilmediği bir yer adı söylemişti.

Vakit kaybetmek istemeyen Mustafa Kemal, karanlıkta atını o yöne doğru sürdü. Gece yarısından sonra, saat 1.30’da, grup karargâhını buldu. Kurmay başkanı, subaylarla beraber kendisini bekliyordu. Mustafa Kemal’in ilk işi, düşmanın yerini ve kuvvetini sormak oldu. Kendi emrindeki iki tümen neredeydi, durumları neydi? Grup komutanlığının onlara vermiş olduğu son emirler nelerdi? Kurmay başkanı bunlara kesin

bir yanıt veremiyordu. O zaman Mustafa Kemal, kendinden önceki komutan Fevzi Bey'in nerede olduğunu sordu. Çadırında uyuyor, dediler. Uyandırılması ve son verdiği emri kendi önünde doğrulaması gerektiğini söyledi. Kurmay başkanı, imzasız bir emir kâğıdı gösterdi.

Mustafa Kemal, "Bu emri Fevzi Bey verdiyse altını imzalasın," diye ısrar etti.

Kurmay başkanı, Mustafa Kemal'le Fevzi arasında birkaç kere gitti geldi. Ama, Fevzi imza atmayı reddediyordu. Mustafa Kemal en sonunda imzadan vazgeçti. Kurmay subaylarını toplayarak tümenlerin nerede olduğunu ve hücum için ne emir aldıklarını sordu. Subaylar bildikleri kadarını söylediler. İçlerinden biri, cepheyi biraz görmüş olan bir kurye, ötekilerden biraz daha açıklayıcı bilgi verdi. Ama durum yine de aydınlanmış olmadı. Neredeyse sabah olacaktı; fazla soruşturma yapacak zaman yoktu. Mustafa Kemal hemen bir emir yazarak komuta yetkisinin kendine geçtiğini bildirdi ve bir sırttan öbürüne kadar bütün cephe boyunca genel bir saldırı emri verdi. Subaylardan mevzilerini ve almış oldukları önlemleri hemen kendisine bildirmelerini istedi. Emrin birer örneğini iki subay eliyle tümen komutanlarına gönderdi. Sağlık hizmetleri, kumanya ve öteki levazım konusunda hiçbir hazırlık yapılmamış olduğunu görerek, bu konuda da gereken önlemleri aldı. Sonra sabaha karşı saat 4.30'da atına bindi ve yanındaki bir gözetleme yerine gitti. Yakında başlayacak olan çarpışmayı buradan izleyecek ve yönetecekti.

Çarpışmanın sonucu, Türklerle İngilizlerin Anafartalar sırtı doruklarında ve özellikle Tekketepe'ye ulaşmak için yapacakları yarışa bağlıydı. İki taraf da –özellikle, Türklerden çok, İngilizler– iki günlerini boşa geçirmişlerdi. Şimdi kaybettikleri zamanı kazanmak için acele ediyorlardı. Liman von Sanders, acımaksızın grup komutanlarını değiştirirken, daha az sert bir kumandan olan Ian Hamilton en sonunda Suvla önüne gelmiş bulunuyor ve isteksiz tümen komutanlarına, Tekketepe'yi şafakla beraber almaları için söz dinletmeye çalışıyordu. Tepede, Türkleri engelleyecek tek bir taburun bile, geriden gelen orduya hesapsız yardımı dokunabilirdi.

Ne var ki, bu bir tek tabur da kısa zamanda güçlüklerle karşılaştı. Komutan askerlerini toplamak için fazla vakit harcamıştı. Erler yorgunluktan sersem gibiydiler; yola koyulmadan bir gecikme daha oldu.

Bir bölük, ötekilerin arkadan gelmesini söyleyerek önden gitti. Bu arada Türkler de bayırın öbür yanından tepeye doğru tırmanmaktaydılar. Fundalık arasından ilerlemek zordu ve İngiliz bölüğü dağınık gruplara ayrılmıştı. Gün doğar doğmaz önden ve yandan Türklerin sürekli ateşiyle karşılaştılar. Sonunda tepeye varan bir avuç İngiliz, karşı yamaçtan gelmiş olan bir Türk müfrezesini karşısında buldu. Tekketepe yarışını tam yarım saat farkla Türkler kazanmıştı.

Mustafa Kemal'in askerleri yokuş aşağı, düşman kuvvetlerinin arasına ölüm ve felaket saçarak iniyorlardı. Sir Ian Hamilton, zırhlısının güvertesinden teleskopla izlediği sahneyi sonradan şöyle anlatır:

> "*Çok geçmeden şarapneller solumuzdaki siperlerin üzerine düşmeye ve askerler kuzeyden güneye panik halinde kaçmaya başladılar. Daha dikkatli bakınca, düşmanın kendi attığı şarapnellerin ardından ilerlemekte ve bizim hattı soldan merkeze doğru püskürtmekte olduğunu görebiliyorduk... Bizim merkez kesimi, durmadan ilerleyen Türkleri geri püskürtmek için son bir gayretle silkinir gibi oldu... Sonra sabah saat 6.00 sıralarında bütün kesimler, sağ kanat da içinde olarak, ansızın çöküverdi. Bizimkiler sadece gerilemekle kalmadılar, bazıları hemen hemen denize kadar kaçıp geldiler.*"

Bütün sırtlarda görünüş aynıydı. Kitchener ordusundaki askerler, "Türkler üzerimizde!" feryadıyla darmadağın olmuştu. Türklerin ateşi o kadar şiddetliydi ki, fundalar tutuşuyor ve İngilizler canlarını kurtarmak için çil yavrusu gibi kaçışıyorlardı. Öğle olunca, Mustafa Kemal, Suvla savaşının kazanıldığına inandı. Askerlerine siper kazmalarını emretti. Tam mevcutlu bile olmayan tek bir tümenle, çok daha güçlü bir düşmanı yerinden söküp atabilmişti. Sonradan, bu zaferin düşmanı gafil avlamak sayesinde kazanılmış olduğunu söyledi. Küçük kümeler halinde ilerleyen düşman, çarpışmaların hafif olacağını sanmıştı. Oysa, komutanları tarafından iyi örgütlenen ve nişancılık bakımından daha üstün olan Türk askerleri yokuş aşağı daha da etki kazanan atışlarıyla düşmanın maneviyatını kırmışlardı. Mustafa Kemal, orada bulunduğu halde, emirlerinin uygulanmasını sağlayamayan Hamilton'un tereddüdü karşısında şaşıp kaldığını belirtmekten kendini alamadı. Hamilton'un komutanlarının

zamanında karar almakta yetersiz ve “yenilgiye yol açan bir sorumluluk korkusu” içinde olduklarını sezmişti. Öyle ki, General Stopford’un nazikliğinden savaşa bir türlü başlamayıp kendisinin gelmesini bekler gibi bir hali olduğunu alaycı bir dille belirtti.

Anafartalar, böylece güven altına alındı. Suvla saldırısı püskürtülmüştü. Ama düşmanın, Sarıbayır’dan da atılması gerekiyordu. Conkbayırı’nda durum, her zamankinden daha korkuluydu. Anzakların geceleyin yaptıkları yeni bir saldırı, tam başarıya ulaşmamış da olsa, sırttaki yerlerini biraz daha sağlamlaştırmaya yaramıştı. Conkbayırı’nı hâlâ bütün savaşın mihveri olarak gören Mustafa Kemal, Suvla Ovası’ndaki ilerleyişi durdurdu ve en güvendiği iki alayı sırta doğru bir karşı saldırıyla görevlendirdi. Erler gecenin yarısından beri savaşmaktaydılar ve dinlenmeye hak kazanmışlardı. Onun için Mustafa Kemal, iki tümenin komutan vekillerine şu talimatı verdi: “Bu gece Conkbayırı’ndaki askerlerimizden büyük fedakârlıklar isteyeceğim. Bu arada bölgede savaşa katılacak olan iki piyade alayına sıcak çorba sağlamanızı bildiririm.”

Sonra Liman von Sanders’le hücum planı üzerinde görüşmeye gitti. Liman, Kocaçimen Tepesi’nin altındaki Ağıldere bölgesinde, düşmanın sol kanadına doğru bir saldırıyı uygun buluyordu. Mustafa Kemal ise doğrudan doğruya tehlikenin kaynağı olan Conkbayırı’na cepheden saldırmayı tercih ediyordu. Orası tekrar ele geçirilirse, Ağıldere’deki düşman kendiliğinden çekilmek zorunda kalacaktı. Liman, Mustafa Kemal’i karar vermekte serbest bıraktı. “Bu harekâtın sorumluluğunu siz üzerinize aldınız. Planlarınıza karışmak istemem,” dedi. “Sadece aklımdan geçeni, bir düşünce olarak söylemek istedim.”

Mustafa Kemal, savaşı cephe üzerinde bizzat yönetmek niyetindeydi. Akşamüzeri atına binerek maiyetiyle birlikte sırt boyunca Conkbayırı’na doğru gitti. Bir düşman uçağı alçalarak tepelerine doğru gelmeye başladı. Subaylar kaçıştılar; Mustafa Kemal yanında bir tek subayla patikanın ortasından ilerlemeye devam etti. Uçak da, onları bir süre izlediyse de, saldırıya geçmedi. Zirvenin arkasındaki tümen karargâhına gelince, atıyla siperler arasında dolaştı ve birlik komutanlarıyla ayrı ayrı görüştü.

Komutanlara, askerlerini toplayarak onlara, taze bir ruhla dövüşmeleri için cesaret vermelerini söyledi. Komutanın zayıflaması erlerin de

maneviyatını sarsmıştı. Bütün sıkıntılar bundandı. İnisiyatifi kıt, eğitim ve öğrenimden yoksun olan Osmanlı askeri, yönetimsiz de kalınca ne yapacağını bilemezdi. Bu yönetimi yeniden kurmak görevi Mustafa Kemal'e düşüyordu. 8. Tümen'e şafakta saldırıya geçmek üzere hazırlık emri verdi. Yolda olan iki alay da bu tümeni takviye edecekti. Biraz sonra tümen komutanı, yanında Galip adında bir kurmay subayı olduğu halde onu görmeye geldi. Galip, maiyetindeki bazı subayların görüşlerini belirtmek için izin istedi. İki gündür Conkbayırı'na saldırmaktaydılar. Ağır kayıplar vermiş, fakat hiç başarı sağlayamamışlardı. Cesaretleri iyiden iyice kırılmış durumdaydı ve yeni bir saldırının, dışarıdan gelen iki alayın yardımıyla bile, başarıya ulaşabileceğine inanmıyorlardı. Üstelik alaylardan biri de henüz gelmemişti. Onsuz başlanacak bir saldırı bozgunla sona erebilirdi.

Mustafa Kemal bu subayı tanır ve sayardı. Onun ateş altında ne kadar yürekli olduğunu görmüştü. Başta onun bu disipline aykırı davranışına canı sıkılmakla beraber, içinden, düşüncelerinin akla uygun olduğunu kabul ediyordu. Ancak, sonradan hatıra defterine şöyle yazmıştı: "Bazı inançlar mantık ve muhakeme kurallarıyla açıklanamaz. Savaşın en kanlı ve ateşli anında içimizde duyduğumuz inançlar da böyledir. Galip'in söyledikleri durumu çok iyi açıklıyordu. Ama yine de görüşleri benim kararımı değiştiremezdi. Düşmanı apansız bir baskınla gafil avlayarak yenebileceğimiz sonucuna varmıştım. Bunu başarabilmemiz için bize sayı üstünlüğünden daha çok, soğukkanlılık ve cesur bir komuta gerekiyordu."

Böylece, Mustafa Kemal tümen komutanına, kararın kesin olduğunu ve ikinci bir alay gelse de gelmese de uygulanacağını bildirdi. O geceyi tümen karargâhında, her şeyi kendisi denetleyerek geçirdi. Bu, uykusuz kaldığı dördüncü gece oluyordu; cephede sıtmaya yakalanmıştı; ateşi yüksekti. Ama, dinlenmesine olanak yoktu. Bir yandan saldırı düzenlerken, bir yandan da Anafartalar cephesini yönetmek zorundaydı. Bu cepheden gelen haberler ya eksik ya da yanlış oluyordu. Ayrıca, buradaki kuvvetlerin içindeki karışıklığı bir düzene sokmaya çalışıyor, fakat ya kayıp birliklerini ya da komutanlarını arayan subaylar çadırına girip çıkarak kendisini boyuna tedirgin ediyorlardı.

Şafaktan önce Mustafa Kemal, çadırının önüne çıktı ve her şeyin hazır olup olmadığını görmek için çevresine bakındı. Düşmana ancak yirmi metre

kadar uzaklıkta olan gözetleme mevzilerine bir alay yerleştirmişti. Bunun otuz metre kadar gerisindeki bir başka hatta da, karanlığın da yardımıyla sessizce, iki alay daha sürmüştü. Sonuncu alay da vaktinde yetişirse, durumun gerektirdiği şekilde savaşa sokulacaktı. İlk saldırı tam bir sessizlik içinde yapılacaktı. Top ya da tüfek atışı yapılmaması için kesin emir vermişti. Süngüden başka hiçbir silah kullanılmayacaktı. Her iki hattaki askerler de karanlıkta hiç ses çıkarmadan, hızla düşmanın üzerine atılacaklardı. Savaşın kaderi bu ilk iki dakika içinde sürprize bağlıydı. Ondan sonra ne olacağını olaylar gösterecekti.

Mustafa Kemal saatine baktı ve hemen hemen 4.30 olduğunu gördü. Birkaç dakika sonra ortalık aydınlanacak ve düşman birbirine yakın kümelenmiş duran Türk askerlerini görebilecekti. Eğer görür ve ateş açarsa, saldırı suya düşerdi. Mustafa Kemal ileriye doğru koştu. Tümen komutanı da yanına geldi. Öteki subaylarla bir arada erlerin önünde durdular. Mustafa Kemal, siperler boyunca ilerleyerek alçak sesle erlere talimat verdi: “Askerlerim, karşınızdaki düşmanı mutlaka yeneceğiz. Yalnız acele etmeyin. Ben önden gideceğim. Kırbacımı kaldırır kaldırmaz hepiniz ileri atılın.” Öteki subaylara da erlere aynı işareti vermelerini söyledi. Sonra, birkaç adım ilerledi ve kırbacını kaldırdı. Bir an içinde, erler süngü takmış, subaylar kılıçlarını çekmiş olarak, sonradan kendi anlattığına göre, “aslanlar gibi” karanlığın içine atıldılar. Bir an sonra düşman siperlerinden yalnız, “Allah!” sesleri duyuluyordu.

İngiliz askerleri, silaha davranmaya bile vakit bulamamışlardı. Siperlerdekiler, ezici bir sayı üstünlüğü altında can vermiş, açıktakiler de çabucak yok edilmişlerdi. Hamilton’un cephe hattı yıkılmıştı. Kendi anlatışıyla, “ezici düşman yığını” tepeden, bayırlardan aşağı sel gibi inerek sağ kanadını sarmış ve aşağıdaki hatları yarıp geçerek, birliklerini tepeden aşağı silip süpürmüştü. “Generallerin er safında dövüştüğü ve erlerin ellerindeki silahları atıp gırtlak gırtlağa boğuştuğu bir çarpışmaydı bu... Türkler tekrar tekrar saldırıyor, Tanrı’nın adını anarak şahane bir şekilde dövüşüyorlardı. Bizimkiler de bu saldırıya göğüs geriyor ve ırklarının geleneklerine yakışır şekilde kahramanlık gösteriyorlardı. Korkup kaçmak yoktu. Saflarında, gerilemeden can verdiler.”

Ama İngiliz topları da, Türklere tam bir karşılık verdi. Gün ağardıktan sonra, Mustafa Kemal'in yazdığı gibi, Conkbayırı'nı "cehenneme çeviren" bir mermi yağmuruna tuttular. "Gökten şarapnel ve demir sağanakları yağıyordu. Deniz toplarının ağır gülleleri toprağa gömülüyor, sonra çevremizde kocaman çukurlar açarak patlıyordu. Bütün Conkbayırı koyu bir duman ve ateş tabakasıyla örtülüydü. Herkes kadere boyun eğmiş, başına geleceği bekliyordu." O ilk hücumun kahramanlarından pek azı sağ kaldı. Sırtlar ceset doluydu. Birçoğu, hâlâ hücum emri beklercesine tüfeklerine sımsıkı sarılmış olarak ölmüşlerdi. Yüksek rütbeli komutanlardan biri, Mustafa Kemal'e, "Kuvvetleriniz nerede?" diye sorunca, "Kuvvetlerim mi? İşte bu yatan ölüler!" diye cevap verdi.

Mustafa Kemal korkusuzca ateş altında durarak emirler veriyor ve askerlerini cesaretlendiriyordu. Bir ara bir şarapnel parçası tam göğsüne isabet etti. Yaverlerinden biri dehşet içinde, "Vuruldunuz efendim!" diye bağırdı. Mustafa Kemal başkaları duymasın diye eliyle yaverinin ağzını kapayarak, "Yok öyle şey!" diye cevap verdi. Şarapnel parçası, göğüs cebine çarparak cebin içindeki saati parçalamış ve göğsünde yalnız büyükçe bir çürük bırakmıştı. Sonradan, Harbiye'deki günlerinden beri kullandığı saati çıkardı ve, "İşte bir saat ki bir hayat değer!" diye felsefe yürüttü. Çarpışmanın sonunda Liman von Sanders'in isteği üzerine bu saati, bir hatıra olarak ona armağan etti. Liman von Sanders de karşılığında, üzerinde aile arması işlenmiş olan güzel bir kronometre verdi.[23]

Bombardıman, Türklere çok kayıp verdirmekle birlikte, Anzakların Sarıbayır'da tutunmalarını sağlayamadı. Bazı inatçı düşman birlikleri yer yer akşama kadar çarpışmaya devam ettiler. Fakat Anzakların ana kuvveti, sabah 10.00'a doğru bayırın eteklerine ve daha aşağıdaki kıyıya kadar püskürtülmüş bulunuyordu. Cephe saldırısı sonucu yanları açık kalan sağ kanattaki üstün düşman kuvveti de geri çekilmek zorunda kalmıştı. Böylece, Mustafa Kemal'in Liman von Sanders'e karşı, saldırının yandan değil, cepheden yapılmasını ileri sürmekte haklı olduğu ortaya çıkmıştı. Sir Ian Hamilton hâlâ iyimserlik içinde şöyle yazıyordu: "Conkbayırı'nı hemen hemen iki gün iki gece elimizde tuttuk. Şimdiye kadar Türkler biraz sıkıca yerleştiğimiz mevzileri bir daha ele geçirmeyi başaramamışlardı. Bu sefer başardılar mı acaba? Pek sanmıyorum... Türk komutası çok iyiydi: Bunu

itiraf ederim. Generalleri bizi hemen Conkbayırı'ndan söküp atmazsa başına ne geleceğini biliyordu. Onun için ilk işleri bu oldu. Ama ziyanı yok, daha son sözümüzü söylemiş değiliz."

Her şeye rağmen, İngilizler için, tek bir cılız umut daha vardı. Gerçi Conkbayırı büsbütün elden gitmişti ama Suvla'da durumu kurtarabilmeleri henüz mümkündü. Tekketepe'yi almak için girişilen yeni bir saldırı da başarısızlığa uğradı. Ancak Türkler, Anafartalar cephesinin kuzeyindeki Kiraztepe'de oldukça zayıftılar. Liman von Sanders kuvvetlerini toplayamadan, buraya yapılacak bir düşman saldırısının, sağ yanı da sarıp bütün ordusunu kuşatmasından ciddi olarak korkuyordu. Onun için, ertesi gün de Türkler zaferi henüz tam kazanılmış saymıyorlardı. Sinirleri iyice gergin olan Mustafa Kemal, yorgun erlerini durmadan dövüştürüyor ve onlara hâlâ cephe hattında, bizzat kumanda ediyordu. Şimdi artık hiç yaralanmayacağına güvenerek düşman ateşi altında sanki kendini koruyan bir büyü varmış gibi dolaşıyor ve askerlerinin gözünde bir masal kahramanı niteliğine bürünüyordu. Komutanları bilgiliydi, yürekliydi. Ama, her şeyden çok, şanslıydı da.

Bir gün, söylendiğine göre, bir çarpışma sırasında Mustafa Kemal'in bulunduğu sipere düşman bataryası ateş açar. Menzili tam olarak hesaplamışlardır, mermilerden biri siperin ilerisine düşer; ikincisi yirmi metre kadar yakına ve üçüncüsü daha da yakına... Dördüncü merminin tam siperin kenarına, Mustafa Kemal'in oturduğu yere isabet edeceği kesin şekilde bellidir. Subaylardan biri kaçması için yalvarırsa da o, "Artık çok geç," der. "Askerlerime kötü örnek olamam." Ve sigarasını içmeye devam eder. Siperdekiler dehşetten donakalmış bir halde dördüncü merminin düşmesini beklerler. Fakat hiçbir şey olmaz. Düşman üç mermi atmış, dördüncü atışı yapmamıştır.

Kireçtepe savaşında takviye birlikleri getirmek için cephe gerisinde at üzerindedir. Geçebilecekleri tek yol, denizle sırt arasında, düşman filosunun ateşine açıktır. Askerler bu boğaza gelince dururlar. Mustafa Kemal'e, "Düşman ölüm saçıyor, kuş bile geçirmiyor," derler. O hemen, "Böyle geçebilirsiniz," diyerek kurmay başkanı ve yaveriyle ileri doğru atılır ve ötekilere de peşinden gelmelerini emreder. Askerler tek sıra halinde onun

peşinden koşarlar ve çok kayıp vermekle beraber, mevzii yeniden ele geçirirler.

Kendisinin her an canını vermeye hazır oluşu, emrindekileri de öyle davranmaya zorluyordu. Bu da onu büsbütün efsaneleştiriyordu. Birkaç gün sonra Anafartaların iki tepesini almak için yapılan bir çarpışma sırasında, yedek piyade kuvvetlerinin yetişebilmesi için biraz zaman kazanmak gerekmişti. Mustafa Kemal, Fransız atlılarının Asya kıyısında, piyadelerinin ilerleyişini korumak için, ölüme gittiklerini bile bile şövalyelere yakışır bir saldırıya giriştiklerini duymuştu. Bunu hatırladı ve sert bir kararla, aynı şeyi tekrarlayarak, süvarilerin komutanına saldırı emri verdi. Komutan önce, "Başüstüne" dedi, sonra bir duraksama geçirdi. Mustafa Kemal onu geri çağırdı: "Ne dediğimi anladınız, değil mi?"

"Evet efendim. Ölmemizi emrettiniz."

Süvarilerin çoğu öldü. Ama onların saldırısı, düşman akınını geciktirmiş ve böylece o önemli zirvenin kurtulmasını sağlamıştı.

Anafartalardaki bu son kanlı çarpışmalar, aslında Gelibolu seferinin son çalkantılarıydı. Conkbayırı'nın Türklere geçmesinden hemen bir hafta sonra Sir Ian Hamilton telgrafla Kitchener'e başarısızlıklarını bildirmişti. Türkler şimdi sadece sayıca değil, moral bakımından da üstünlük kazanmışlardı. Artık sürprizden de yararlanamayacak olan Hamilton'un saldırıya tekrar başlayabilmesi için yeniden 100.000'e yakın asker getirmesi gerekmekteydi. Hamilton, raporunu, "Karşımızdaki ordu, kahramanca dövüşen ve mükemmel yönetilen gerçek Türk ordusudur," diye bitiriyordu.

İngilizler iki kez "sürpriz" silahını kullanmaya kalkışmışlar, ancak arazinin sarplığı, planlarının yanlışlığı ve komutanlarının kararsızlığı yüzünden başarısızlığa uğramışlardı. Üstelik, önceden hor gördükleri Türkler, bu silahı kendilerine karşı çevirmişlerdi. İngilizleri şaşırtan ilk şey, savaşın tam can alıcı anında ve yerinde, askerlikteki ustalığı kendilerine yalnız eşit değil, üstün bile olan bir Türk komutanının ortaya çıkışıydı. İkinci sürpriz de, asıl Türk askeri olmuştu. Mustafa Kemal strateji bilgisinin temellerini kavradığı kadar askerlerinin ruhunu da anlamıştı. Türk psikolojisini ve Türk'ün bir kere başındakilere güvenip de kanı kızıştıktan sonra, nasıl azimle, kıyasıya dövüşebileceğini biliyor, bundan yararlanmayı da iyi başarıyordu. Böylece, Mustafa Kemal ile Mehmetçik bir araya

gelerek Gelibolu Yarımadası'nı kurtarmışlardı. İngiliz resmi tarihçisinin deyişiyle: “Tek bir tümen komutanının üç ayrı seferde kazandığı başarıların, sadece bir savaşın gidişi üzerinde değil, bütün bir seferin akıbeti ve hatta bir milletin kaderi üzerinde bu derece derin bir etki bırakması, tarihte eşi çok az görülmüş bir olaydır.”

Mustafa Kemal sonradan Conkbayırı ve Anafartalar çarpışmalarını tarihin en çetin savaş alanları olarak niteledi. Yıllar sonra Çanakkale'deki savaş alanlarını gezerken söylediği sözde hiç yapmacık yoktur. Yanındakilerden biri buraya neden büyük bir anıt dikilmediğini sorduğu zaman, “En büyük anıt Mehmetçiğin kendisidir,” diye cevap verdi. “Bu yerlerin Türkiye sınırları içinde kalması onun sayesindedir.”

Mustafa Kemal şimdi artık dinlenip kendine bakabilirdi. Savaş sırasında bile rahatını sağlamasını bildiği için, çadırından çıkarak ağaç kütüklerinden yapılma rahat bir kulübeye yerleşti. İstanbul'dan gelen bir heyetin üyeleri burasını, “savaşmak için değil de, huzur içinde denizi seyretmek için yapılmış” bir yere benzettiler, derli topluluğun ve kendilerine sunulan dört türlü yemeğin karşısında şaşırıp kaldılar.

Alman bir dostu[24] sıtmanın Mustafa Kemal'i çok zayıf düşürmüş olduğunu gördü ve onun çökmüş hali karşısında dehşete düştü. Ama, Mustafa Kemal'in zihni her zamanki gibi işliyordu. Arkadaşıyla hemen askerlik konularında konuşmaya başladı. Kazanmış olduğu zaferin kesinliğine inanmak kendi kendini aldatmak olurdu. Deniz kuvvetlerinin can alıcı önemine hâlâ eskisi gibi inanıyordu. “Karada kıstırılmış durumdayız, tıpkı Ruslar gibi,” diyordu. Boğazları ve Çanakkale'yi tıkamakla Rusları Karadeniz'in içine kapamış oldum ve eninde sonunda çökmeye mahkûm ettim. Çünkü böylece müttefikleriyle bağlarını kesmiş oldum. Ama biz de çökmeye mahkûmuz, hem de aynı nedenden. Gerçi Akdeniz'in, Kızıldeniz'in ve Hint Okyanusu'nun eteklerindeyiz ama herhangi bir okyanusa açılamıyoruz. Deniz kuvvetinden yoksun bir kara kuvveti olarak yarımadamızı, kara kuvvetlerini çekinmeden getirebilecek olan bir deniz kuvvetine karşı hiçbir zaman savunamayız.”

Aylar geçtikçe savaş şiddetini azalttı ve yeniden siper çarpışmasına döndü. Mustafa Kemal düşmanın yarımadayı boşaltmaya hazırlandığına inanmaya başlamıştı. Buna fırsat vermeden onu yok etmek için son bir Türk

saldırısının tam zamanıdır, diyordu. Ama, yine üstlerine söz dinletemedi. Saldırı için istediği izin, “Harcanacak kuvvetimiz, hatta bir tek erimiz bile yok,” diye geri çevrildi. Bunun üzerine, Mustafa Kemal yarımadadaki görevinden alınmasını istedi; von Sanders de onu başka bir göreve atamayı kabul etti. Zaten sağlık durumu kötüleşmişti; cephede kalacak hali yoktu. Burada yapabileceği bir iş de kalmamıştı.

Bu arada Selanik’ten arkadaşı Tevfik Rüştü, doktor olarak Gelibolu’ya gelmişti. Mustafa Kemal o anda aldığı bir kararla, “Ben de seninle beraber İstanbul’a geleceğim,” dedi. Çoktandır aylık almadığı için bir sürü parası birikmişti. Bunu birlikte harcayacaklardı. Mustafa Kemal böylece Gelibolu Yarımadası’ndan ayrıldı.

Başkente varışından on gün sonra İtilaf kuvvetlerinin belli etmeden, hiçbir kayıp vermeden yarımadadan çekilip gitmiş olduklarını haber aldı. Sonuna kadar, her dediğinde haklı çıkmıştı.

23 Sonradan Türk hükümeti, saati bir müzeye koymak üzere Almanya’dan geri almak istediği zaman, Alman hükümeti, saatin çalınmış olduğunu bildirdi.

24 Ernst Jaeckh.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Doğu Cepheleri

İngilizlerin Çanakkale'deki yenilgisi, geçici de olsa, Türklerin iç güçlerini yükseltti. Yakın tarihlerde ilk olarak, bir Avrupa devletine karşı zafer kazanmışlardı. Gerçi böylelikle yabancı baskısının kalkacağına ve imparatorluğun kendini toparlayıp yeniden dirilebileceğine inanan pek azdı. Ama ne de olsa kötümser ve karanlık ufkun üstünde bir umut ışığı belirmişti. Eski Türk ruhu hâlâ ayaktaydı demek! Milletin şanlı geçmişindeki nitelikler, azim, cesaret ve gurur, Gelibolu sırtlarında bir kez daha kendini göstermişti.

Türkler kahraman peşinde koşan bir ırktır; şimdi ortaya onları kurtaracak yeni bir kahraman çıkmıştı. Gerçi, Mustafa Kemal, İstanbul'a dönüşünde bir zafer alayı ile karşılanmış değildi. O zamana kadar pek kimsenin tanımadığı genç albayın başarılarına basında da çok yer verilmedi. Adı az anıldı, resmi az basıldı. Gelibolu Savaşı üzerine bir gazeteye verdiği demecin yayımlanmasına da Enver Paşa engel oldu.

Bununla birlikte, ağızdan ağıza yayılan bütün efsaneler gibi onun da adı ve başarıları halk arasında duyulmaya başlanmıştı. Korku nedir bilmeyen, ölüme şerbetli olduğu için vücuduna kurşun işlemeyen, başının üstünden İngiliz mermileri kuş gibi uçup giderken yaylım ateşleri arasında yürüyüp geçen Türk savaşçısı, masal gibi dillerde geziyordu. Özellikle artık, Jön Türk yöneticilerinde aradıklarını bulamamış olan genç kuşağın seçkinleri için, iyiden iyiye bağlandıkları bir sembol olmuştu. Herkesin özleyip beklediği milli kahraman bu Mustafa Kemal miydi acaba?

Gerçi onun askerlik kalitelerine değer veren Enver Paşa'nın kendisinden, "Yerime geçebilecek tek adam," diye söz ettiği duyulmuştu. Ama, Enver Paşa bu işi çabuklaştırmak için ortada bir neden görmüyordu. Yüksek bir askeri rütbenin ve paşa unvanının sadece orduda değil, ordu dışında da itibar ve otorite demek olduğunu pek iyi biliyordu. Bunu Mustafa Kemal de biliyordu. Gelibolu'dayken albaylığa yükselmişti. Enver de onun şimdilik albay olarak kalmasını uygun buluyordu.

Böylece İstanbul'a dönüşünde Mustafa Kemal kendini yine eli kolu bağlı ve huzursuzluk içinde buldu. Sağlık durumu düzelinceye kadar annesiyle kız kardeşinin yanında, Selanik'ten kaçtıkları zaman onlara tutmuş olduğu Beşiktaş'taki evde kalıyordu. Ama buradaki kadınca hava sinirine dokunmaktaydı. Gerçi üvey babasının yeğeni olan Fikriye'nin gitgide olgunlaşan güzelliği, sıkıntısını az çok hafifletiyordu, ama artık kendi başına bir ev bulmanın zamanı gelmişti. Bu arada, daha olgun ve daha modern bir hava özlediği için yine Corinne Lütfü'nün arkadaşlığını aradı. Corinne'le bütün Gelibolu Savaşı boyunca mektuplaşmış; Mustafa Kemal'in geleceğinin parlaklığına inanan Corinne, ona hep cesaret vermişti.

Bir akşam bir müzikli toplantıda Corinne, piyano başındayken, Mustafa Kemal'in gitmesi gerekti ve ayaklarının ucuna basarak sessizce odadan çıktı. Gittiğini fark eden Corinne, çaldığı parçanın yarısında duruverdi. Davetlilerden biri, bir Türk şairi, hastalandı sanarak telaşla yanına koştu. Fakat o, salondakilere dönerek, "Ayaklarının ucuna basarak dışarı çıkan subayın kim olduğunu biliyor musunuz?" dedi. "Mustafa Kemal. Bir gün büyük bir adam olacak ve sadece Türkiye'ye değil, bütün dünyaya ün salacak."

Ne var ki, Mustafa Kemal'in birlikte çalıştığı insanlar pek böyle düşünmüyorlardı. Yine uluorta söylediği düşünceleri ve insanı şaşırtan hoyrat davranışlarıyla başlarına dert olmuştu. İçin için sabırsızlıkla kaynıyor ve kendini dinlemek sabrını gösteren eşe dosta, görüşlerini zorla kabul ettirmeye uğraşıyordu. Çanakkale Zaferi gözlerini kamaştırmış değildi. Savaşın Türkleri felakete sürüklediğini ve Alman askeri misyonunun işleri gitgide daha kötü yönettiğini açıkça görüyordu. Sadrazama, öne sürdüğü şeyleri belgelerle destekleyerek, ayrıntılı raporlar yazdı. Asker ve donatım boş yere harcanmaktaydı. Yanlış kararlar

alınıyordu. Mustafa Kemal, Bahriye Nezareti'ndeki arkadaşı Rauf'a yanıp yakılıyordu. Bütün suç Almanların elinde oyuncak olan Enver'deydi.

Almanlar, batıdaki çıkarları uğruna, Türkleri kazanamayacakları bir savaşta mahva sürüklemekteydiler. Enver Paşa da bütün bunlara göz yumuyor, ses çıkarmıyordu. Ülkeye daha çok gerekli olan silahlarla donatılmış en iyi birlikler Almanların Doğu Avrupa'daki savaşlarına gönderiliyordu. Geriye kalan birlikler ya adı var, kendi yok cinstendi; ya da on altı, on yedi yaşındaki acemi erlerden kuruluydu. Bunların eğitimi subayların bütün zamanını alıyor, başka işlerle uğraşmalarına engel oluyordu. Silah azdı; sekiz bin kişilik bir birliğe sadece bin tüfek düşüyordu. Alman subayları ise, Türkiye'nin kaynaklarının sonsuz ve askeri durumunun her zamandan daha iyi olduğunu söyleyerek, kendi başkomutanlıklarını kandırıyorlardı.

Mustafa Kemal görüşlerinden ve içine doğan felaket korkularından hükümeti haberdar etmek için hariciye nazırından bir randevu sağladı. Nazır, genel durumdan büyük bir iyimserlikle söz ediyordu. Mustafa Kemal tam aksi görüşü savundu ve savaşı yakından görmüş biri olarak kuşkularını anlattı. Sinirlenmeye başlayan nazır, ona gerçek durumla ilgili Genelkurmay'dan bilgi edinmesini söyledi. Kemal, daha yüksek perdeden konuşarak, bütün ömrünü askerlik mesleğine vermiş bir insan olarak, Türk ordusunu ve bu ordunun değerini herkesten iyi bildiğini ileri sürdü. (Tabii bu, nazır beyden de, anlamına geliyordu.) Ortada bir tek Genelkurmay bulunduğunu, bunun da kendisini asidir diye ordudan attırmaya çalışmış olan Alman askeri misyonunki olduğunu sözlerine ekledi.

İstanbul'un havasından kaçmak için bir süre Sofya'ya gitti, oradaki eski dostlarıyla bir süre birlikte oldu. Akla uygun bir görev teklifiyle karşılaşacak olursa, kendi adına kabul etmesi için yaverine talimat bırakmıştı. Bir süre sonra, gene bir sürgün anlamına gelen bir atama haberi aldı. Bu, Gelibolu'dan çekildikten sonra Edirne'de dinlenmekte olan, fakat daha uzak bir cepheye gönderilmesi düşünülen 16. Kolordu'nun komutanlığıydı. Mustafa Kemal, Gelibolu cephesinden yeni gelmiş olan bir piyade tümeninin başında Edirne'ye girdi ve son savaşta kazanmış olduğu ün yüzünden, halk tarafından sevgi gösterileriyle karşılandı. Bulgaristan'ın bir an önce savaşa girmesini aklına koymuştu ve Kral Ferdinand'ın

kaçınılmaz olan bu adımı atmaktan çekindiğini gördükçe sabırsızlanıyordu. Edirne’ye gidişini fırsat bilerek Bulgaristanlı Türk milletvekillerinden bir heyeti bir denetleme gezisine çağırdı. Mustafa Kemal Edirne’de altı hafta kadar kaldı. 16. Kolordu ile birlikte 2. Ordu, Enver’in o felaketle biten ilk seferinin döküntülerini biraz olsun toparlamak için Rus cephesine gönderildi. Rus saldırısıyla geri püskürtülmüş olan 3. Ordu’yu güçlendirecekler ve onunla birlikte 1916 yılının yazında bir karşı saldırıya geçeceklerdi.

Mustafa Kemal, kendisine sorumluluğu ağır bir komuta verilmesine karşın, henüz albaylıktan generalliğe yükselmiş değildi. Bunda da, İttihat ve Terakki’nin eskilerinden olan ve Mustafa Kemal’in hareketlerini daima kuşkuyla izleyen Doktor Nâzım’ın biraz rolü vardı. Doktor Nâzım, Gelibolu Savaşı’ndan sonra Mustafa Kemal’e “Napolyonluk taslamaması” için uyarıda bulunmayı gerekli görmüştü. Mustafa Kemal de bir gün Şakir Zümre’ye –daha önce Cavit için söylediği gibi– “Böyle adamı asmak gerek,”[25] demişti. Doktor Nâzım, Enver Paşa’ya, Kafkas cephesine gitmeye pek istekli görmediği Mustafa Kemal’in, ancak yola çıktıktan sonra terfi ettirilmesini salık vermişti. Terfi haberi, Mustafa Kemal oraya vardıktan birkaç hafta sonra geldi. Böylece, en sonunda paşa olabilmişti.

Diyarbakır yakınlarında Silvan’da bulunan karargâhına ulaştıktan sonra Corinne’e şöyle yazacaktı:

> *“İnsan uzun ve yorucu bir yolda, batıdan doğuya iki ay süren bir yolculuktan sonra bir an olsun dinlenmeye hak kazanır, derdiniz, değil mi? Ne gezer! Dinlenmek galiba ancak öldükten sonra nasip olacak. Ama, bu hayal rahata erişmek için bile olsa, sizin Bon Dieu’nüzün (Tanrı) cennetine gitmeye pek öyle kolay kolay razı olmayacağım.”*

Kitap okumayı elden bırakmadığını Corinne’e göstermek için olacak, bir Fransız askerlik tarihinden aldığı parçayı da ekledi ve mektubunu Chateaubriand’ın bir vecizesiyle bitirdi: *“Büsbütün unutulmaktansa hiç doğmamış olmayı yeğlerim.”*

Mustafa Kemal, karargâha geldiği zaman, büyük bir karışıklıkla karşılaştı. Buradaki birlikler, yorgun, morali bozuk, hastalıktan kırılmış, silahsız, cephanesiz bir ordunun döküntülerinden başka bir şey değildi.

Vicdansız subaylar, ahlaksız müteahhitlerle birlik olmuş, askerleri sömürüyorlardı. İstanbul'a telgraf çekerek silah, yedek kuvvet ve sağlık malzemesi istedi. Ama cevap alamayınca da pek şaşmadı. Kolorduyu az çok dövüşebilecek bir biçime sokmak için tek başına uğraşması gerekiyordu. İyi bir şans eseri olarak, burada aklı başında, çalışkan bir komutan yardımcısı buldu. Bu, Selanik'te, onun orduyu siyasetten ayırmak yolundaki çabalarını desteklemiş olan Kâzım Karabekir'di.

Yılın ilk aylarında Ruslar, Enver'in uğradığı bozgundan, geç de olsa yararlanmaya karar vererek Anadolu'ya yürümüş ve önemli Erzurum müstahkem mevkiini aldıktan sonra, Karadeniz'deki başlıca Türk limanı olan Trabzon'u işgal etmişlerdi. Türkler Erzurum'u almak için temmuz ayında bir karşı saldırıya geçmeyi tasarlıyorlardı. Ancak, 2. Ordu henüz hazır değildi. 3. Ordu'yla tam bir bağlantı da kurulamamıştı. Böylece, Ruslar Türklerden çabuk davranarak, bütün cephe boyunca bir kere daha saldırdılar. Türkler de kanlı çarpışmalardan sonra daha gerilere çekilmek zorunda kaldılar.

Kendi kolordusuyla 2. Ordu'nun sağ yanında dövüşen Mustafa Kemal, çarpışmanın en hareketli yerindeydi. Bir ara, askerleriyle beraber, çevrelerini neredeyse büsbütün kuşatan bir "süngü ormanı" arasında, büyük bir piyade kuvvetiyle göğüs göğüse dövüşmek zorunda kaldı. Ancak, soğukkanlılığı ve kendi süngüsünü bütün gücüyle kullanması sayesinde, bu çarpışmadan sıyrıldı ve böylelikle muhtemel bir ölümden ya da esirlikten kurtulmuş oldu. Sonra sorumluluğu üzerine alarak genel bir çekilme emri verdi. Rusların, arkadan gelmeyeceklerine güveniyordu. Gerçekten de öyle oldu. Emir dışı hareketiyle tehlikeye atmış olduğu meslek hayatı, böylece kurtuldu.

Geri çekiliş sırasında yanı başında bir erin, "Şu bizim komutanlar da amma korkak yahu! Rusları öldürüp duruyordum. Bizi ne diye geri çekerler?" diye söylendiğini duydu.

"Pekâlâ," diye cevap verdi. "Ama savaş bir tek senin Rusları öldürmenle kazanılmaz. Kocaman bir ordu bu. Geri çekilmesinin belki de, senin anlayamadığın bir nedeni vardır."

"Sen kim oluyorsun ki?"

"Ben senin komutanınım."

Askerin yüzünde bir şaşkınlık belirdi. Sonra yumuşayarak, “O zaman başka,” dedi. Subaylarının, her zamanki gibi, en önden kaçtığını sanmıştı.

Türkler ellerindeki kuvveti yeniden toparladılar. Mustafa Kemal, ordu komutan yardımcısıydı, komutan da İzzet Paşa. Eski okuldan, liberal siyasi düşünceli bir general olan İzzet Paşa önce Abdülhamit’e muhalefet etmiş, arkadan bir süre İttihat ve Terakki’nin harbiye nazırlığını yapmış, ama sonunda onlarla da geçinememişti. Mustafa Kemal gibi o da, Türkiye’nin savaşa katılmasına karşı gelmişti. 1914’ten beri boyuna, kayserin hem ülke, hem de ordu yönetecek kıratta bir adam olmadığı düşüncesine dayanarak, Almanların mutlaka yenileceğini söyleyip duruyordu. Tatlı yüzlü, iri yapılı, kararsız yaradılışta bir adamdı.

2. Ordu, ağustos başlarında karşı saldırıya geçti. Mustafa Kemal, yenilgiden sonra birliklerinin moralini öyle yükseltmişti ki, komutasındaki iki tümen beş gün içinde yalnız Bitlis’i değil, onun kadar önemli olan Muş’u da ele geçirerek Rusların hesaplarını altüst etti. İzzet Paşa, 2. Ordu’nun üst yanıyla cephenin öteki kesimlerinde aynı başarıyı gösteremeyince, saldırı pek bir sonuca bağlanmadan sona erdi. Böylece birbirini izleyen yenilgiler arasında, tek Türk zaferini Mustafa Kemal kazanmış oldu. Yararlığına karşılık kendisine “Altın Kılıç” madalyası verildi. Corinne Lütfü’ye Diyarbakır’dan, “İnsanın değer verdiği kimseler arasında ateş ve ölüme göğüs germesi ne büyük zevk!” diye yazdı. Mektup, son zamanlarda âdet edindiği gibi, Fransızca bir deyişle sona eriyordu. Şimdi boş zamanlarını okumakla geçiriyordu. Hatıra defterine, “*Est-il possible de renier le Dieu?* adlı kitabını okumaya devam ediyorum,” diye not aldı.

Birlikler çetin ve sert geçecek bir kışa karşı hazırlığı tamamlamışlardı. Uzun ve yetersiz ulaştırma hatlarına bağlı olan İzzet Paşa’nın orduları sadece silah değil, yiyecek bakımından da sıkıntı içindeydiler. Böyle bir yerde bir orduyu uzun süre beslemek de çok zordu. Ermeniler göçmüş olduklarından, ne ürün yetiştirecek köylü, ne de iş görecek zanaatkâr kalmıştı. Tümenlerden birinde adam başına üçte bir tayın düşüyordu; yük hayvanları için yem hiç yok gibiydi. Erlerden birçoğunun sırtında sadece yazlık üniformaları vardı. Ayaklarına postal yerine paçavralar sarıyorlardı.

Şiddetli tipilerden sonra mağaralarda soğuk ve açlıktan ölüp kalmış müfrezelere rastlamak olağandı.

O kış, Mustafa Kemal işte bu mevcudu azalmış ordunun komutanlığına terfi ettirildi. Şimdi hem 2. hem de 3. orduların başına geçirilmiş olan İzzet Paşa'nın yerini aldı. Neyse ki, ilkbaharda savaşmak zorunda kalmadılar. Çünkü 1917 martında dünya çapında önemli bir olay –Rus İhtilali– patlak vermişti. Kafkas cephesi şimdi az çok sakindi. Erlerin subayların rütbelerini söküp onlara komuta etmeleri yüzünden düzeni bozulan Rus ordusu, yavaş yavaş parçalanarak en sonunda Tiflis'e doğru çekildi.

Bu arada Mustafa Kemal'in bu ilk ordu komutanlığının başlıca önemli yanı, sonradan en yakın işbirliği yapacağı kişiyle arkadaşlık kurmasıydı. Bu, tıpkı Kâzım Karabekir gibi, Selanik'teki parti çatışmasında onu desteklemiş olan Albay İsmet'ti. İsmet Bey, yumuşak bakışlı, gözlerinin içi ışıldayan, kulağı biraz ağır işiten, ufak tefek, sessiz bir adamdı. Ağır, fakat sağlam işleyen bir kafası vardı; görevine düşkündü. İkisinin de öğrenimleri ve sonra meslekte gelişmeleri birbirine aşağı yukarı paralel olmuştu. Mustafa Kemal, Trablus'ta İtalyanlarla dövüşürken, İsmet, Yemen'de bir Arap isyanıyla uğraşmış ve o da Mustafa Kemal gibi, Balkanlar tehlikedeyken, orduları bu uzak Arap ülkelerine bağlayan Panislamist politikayı üzüntüyle karşılamıştı. Orada, sıkıntı içindeyken tek avuntusu İzzet Paşa ile ya satranç ya da briç oynamaktı.[26] İsmet Bey şimdi yine İzzet Paşa'nın maiyetine verilmiş ve Mustafa Kemal'in arkasından Kafkas cephesine gelmişti. Yolda, iki gün durarak, babasının ısrarıyla, yüzünü bile görmediği bir komşu kızıyla evlenmişti. Eşini, düğünden sonra da pek görememişti. Askerlik mesleğinin gerekleri yüzünden, ancak altı yıl sonra uzun, mutlu ve düzenli bir aile hayatına başlayabilecekti.

İsmet, okumayı, düşünmeyi seven bir adamdı. Mustafa Kemal'le aynı radikal düşünceleri paylaşıyor, görüşleri birçok noktada birbirine uyuyordu. Savaşın felaketli gidişini, batıdaki siper savaşının Almanları yıprattığını, Türkiye'yi kurtarmak için bir an önce barışa gidilmesinin şart olduğunu, Türk askerlerinin Avrupa'ya gönderilmesine yol açan politikanın yanlışlığını, Asya'daki Türk ordularının acıklı durumunu ikisi de açıkça görüyorlardı. İsmet Bey, pratik, modern bir asker olarak, özellikle 2. Ordu'nun başına iş açmış olan levazım sorunlarının üzerinde duruyordu.

“Yarının adamı” olarak demiryollarının hayati önemini kavramıştı. Ruslar, bu bakımdan Türklerden ilerideydiler. Erzurum’u alır almaz şehre ve şehrin ötesine dar bir demiryolu döşeyerek kendi iç ikmal hatlarıyla birleştirmişlerdi. Türklerse, Torosların doğusunda demiryolu bulunmadığı için, ikmal bakımından kötürüm gibiydiler.

Mustafa Kemal’le İsmet Bey aynı görüş ve amaçları beslemekle beraber yaradılış bakımından o kadar ayrıydılar ki, sanki birbirlerini tamamlıyorlardı. Mustafa Kemal’in kafası geniş çözüm yollarına, alışılmamış tepkilere açık, cesaretli yargılara varmaya hazır, çabuk ve esnek çalışırdı. İsmet’in düşünceleriyse, daha dar bir çerçeve içinde daha ağır, daha temkinli işler ve ayrıntılar üzerinde titizlikle dururdu. Mustafa Kemal’in maceracı bir ruhu, bağımsız bir karakteri vardı; hareketlerinde kesin kararlıydı. İsmet Bey ise ihtiyatlı, başkalarının görüşüne bağlı, inisiyatifi az, karar vermekte acele etmeyen bir insandı. Mustafa Kemal, insan karakterini ve davranışını içinden gelen bir seziyle anladığı halde, İsmet, insanlar üzerinde pek kesin yargıda bulunmaz ve herkese karşı çekingen, hatta biraz şüpheci dururdu. Kemal ne derece içi içine sığmaz, çabuk kızan, ruh halleri sık sık değişen, içki ve kadına düşkün bir erkekse, İsmet o kadar sakin, sabırlı, ağırbaşlı, içkiye düşkünlüğü olmayan bir adam, örnek bir aile babasıydı. Kısacası, Mustafa Kemal’in tam karşıtı ve bu yüzden de tam gereken yardımcıydı. Daha doğrusu İsmet, tam bir kurmay başkanı olarak yaratılmıştı; dürüst ve özenli. Mustafa Kemal ona planlarını not ettirdiği zaman, İsmet’in bunları doğru olarak yorumlayacağına ve etkinlikle uygulayacağına güvenebilirdi. İsmet böylece Mustafa Kemal’in vazgeçilmez “gölge”si haline geldi.

Mustafa Kemal, imparatorluğun bu uzak, vahşi köşesinde bile komutanlık sofrasında uygar bir görünüşe uyulmasını ısrarla isterdi. Subaylar yemeğe vakitli vakitsiz gelmeye alışmışlardı. Yemek yerken kalpaklarını başlarından çıkarmadıkları gibi, ceketlerinin düğmelerini de çözüyorlardı. Mustafa Kemal bu görgüsüzce alışkanlıklara derhal son verdi. Giyiniş konusunda her zaman titiz olduğu için, subaylara uygun bir biçimde giyinmelerini ve davranışlarına dikkat etmelerini bildirdi. Sofraya, Avrupalı subaylar gibi baş açık oturmalıydılar. Subay kantininde, hele savaş aralarındaki geçici durgunluk zamanlarında, Batı’daki gibi, az çok üslup

gözetilmeliydi. Nitekim, Mustafa Kemal istediğini de yaptırdı. Masa başında oturur, içer ve konuşurdu. Subaylarını ilgi çekici tartışmalara teşvik eder ve bu çeşit konuşmalarda kendini göstermekten hoşlanırdı. Bir gün, karargâha yeni gelmiş olan bir telsizciye, İstanbul'da neler olup bittiğini sormuştu. Adam, "Çok üzücü şeyler efendim," diye anlatmaya başladı. "Eski görenekler hep unutuluyor. Kadınlarımız önüne gelen yerde peçelerini açmaya başlıyorlar."

Mustafa Kemal, meydan okurcasına, bu gibi şeylerin burada, doğu illerinde de olması gerektiğini ileri sürdü. Hemen, Zabitan Mahfeli'nde bir danslı toplantı düzenledi ve dolaylardaki birkaç Ermeni hanımını da, Türk subaylarına dansta eşlik etsinler diye çağırdı.

Ancak, çarpışmaların durmuş olduğu şu sırada, Mustafa Kemal'i, kitap okuyup dans etmek dışında uğraştıran şeyler de vardı. Altı yıl önce Selanik'te kendisini öldürmekle görevlendirilmiş, ama sonradan onun en sadık yandaşı kesilmiş olan komitacı Yakup Cemil, İstanbul'da tutuklanmıştı. Suçu, hükümeti devirip baştakileri öldürmeyi tasarlamaktı. Yakup Cemil, savaşın daha şimdiden kaybedildiğini ve ülkenin artık ayakta duracak hali kalmadığını ileri sürüyordu. Yeni bir hükümet kurulmalı ve Mustafa Kemal harbiye nazırı olmalıydı. Aynı zamanda Enver'in yerine başkomutan vekilliğini üzerine alarak ayrı bir barış için görüşmelere başlamalıydı. Yakup Cemil, Mustafa Kemal'in bu düşünceleri desteklediğini biliyordu.

Yakup Cemil'in yargılanması sırasında, üstü kapalı şekilde, bu davaya Mustafa Kemal'in de karışmış olduğu söylendi. Söylentilere bakılırsa, Diyarbakır'dan öteki ordu komutanlarına birer telgraf göndererek savaşın yönetilişini ve hükümetin kararsızlığını yermiş ve alınacak önlemleri görüşmek üzere bir toplantı yapılmasını öne sürmüştü. Bunları, Enver'e, Mustafa Kemal'in düşmanı olan bir paşa anlatmıştı. Ondan sonra şifreli yazışmaları gizlice incelenmeye başlandı. Yakup Cemil ölüm cezasına çarptırıldı, suç ortakları da hapsedildi. Mustafa Kemal sonradan, Rauf'la konuşurken, komutanlara telgraf çektiği söylentisini yalanladı ve bunu bir düşmanın kişisel garazı olarak niteledi. Komploya gelince, darbe başarıya ulaşıp da kendisine Enver'in yerine geçmesi teklif edilmiş olsaydı, bunu

kabul edebileceğini saklamadı. Ancak o zaman ilk işi, şu Yakup Cemil denilen adamı asmak olurdu.

Bu arada Mustafa Kemal de İsmet de dağılmakta olan Rus cephesinde fazla kalmadılar. Başka yerlerde, özellikle güneydeki Suriye cephesinde, yapılması gereken daha acele işler vardı. Önce İsmet Bey, kolordu komutanlığı ile Suriye'ye gönderildi. Biraz sonra da Mustafa Kemal, başta hâlâ 2. Ordu'nun, arkadan da Halep'te kurulmakta olan önemli 7. Ordu'nun komutanı olarak onu izledi.

İngiliz ordusu hem Suriye'de, hem de Mezopotamya'da baskısını artırmıştı. 1917 yılının martında Almanlar, bu cephelerdeki askerleri serbest bırakabilmek için, Enver Paşa'yı Medine'deki kolordu garnizonunu geri çekmeye razı ettiler. Medine şimdi, savunulması güç olan uzun Hicaz demiryolunun ucunda, çevresi düşmanla kuşatılmış bir yer durumuna gelmişti. Kutsal Mekke şehri, Emir Faysal'ın ayaklanması sonucunda zaten Arapların eline geçmiş bulunuyordu. İngilizler şimdi Albay Lawrence ve başka subaylar eliyle Faysal'a yardım ediyorlardı.

Enver Paşa, Medine'nin boşaltılmasını sağlayacak olan kuvvete komutan olarak Mustafa Kemal'i seçti. Medine Müslümanlar için Mekke'den sonra ikinci kutsal şehir olduğuna göre bu boşaltma işini üzerine alan subay, milletçe lanetlenmeyi de göze almalıydı. Üstelik, bu iş askerlik açısından da çok tehlikeliydi ve Arap baskısı karşısında bütün Türk kuvvetinin esir ya da yok edilmesiyle sonuçlanabilirdi. Mustafa Kemal bu görevi kesinlikle reddetti. Zaten garnizonun dinine bağlı komutanı Fahri de şehri bırakmaya razı olmuyordu. Böylece Enver'in planından vazgeçildi. Yoksa, Mustafa Kemal'in Lawrence'a esir düşmesi bile akla gelebilirdi. Medine şimdilik Türklerin elinde kalmıştı. Lawrence'ın deyişiyle Türkler, "Siperlerde oturuyor ve artık besleme gücünde olmadıkları hayvanları kesip yiyerek, kendi hareket imkânlarını ortadan kaldırıyorlardı."[27]

Bu sırada Medine'yi ikinci plana atan daha büyük bir felaketle karşılaşıldı. İngilizlerle Hintliler Bağdat'ı ele geçirmişlerdi. Bağdat'ın kaybı ülkede geniş üzüntü ve öfke yarattı ve ilk olarak halk arasında, Enver Paşa'ya karşı belirli bir hoşnutsuzluk baş gösterdi. Enver, Bağdat'ı geri almak için hemen harekete geçti. Bulduğu çare her zamanki gösterişli stratejik tasarılardan biriydi ve bu sefer, hemen hemen yalnız Almanlar

tarafından yürütülecekti. Saldırı için “Yıldırım Orduları Grubu” diye adlandırılan bir kuvvet kuruldu.[28] Bu ordunun amacı, en aşağısından gösterişli bir yürüyüşle çölü yarıp geçerek Bağdat’ı İngilizlerin elinden almaktı. Bağdat’ın ötesinde de İran ve Hindistan uzanmaktaydı ki, bu da, Alman İmparatorluğu’nun ancak Doğu’da büyük topraklar ele geçirmekle kurtulabileceğine inanmaya başlayan von Ludendorff’a pek çekici geliyordu.

Almanlar, Türk ordusuna sadece eğitmenlik ve danışmanlık ettikleri iddiasını artık bırakmak zorundaydılar. Bu seferki grup, kurmay heyetiyle komutanı Alman olan, tam bir Alman ordusuydu. Komutanı General von Falkenhayn’dı. Önceleri Alman Genelkurmayı’nın başkanı olan von Falkenhayn, bir yıl önce Verdün’ü düşüremediği için bu görevden alınmış ve yerine von Hindenburg getirilmişti. Bu yüzden von Falkenhayn şimdi parlak bir Doğu seferiyle itibarını yeniden kazanmak isteğindeydi. Yıldırım Orduları Grubu’nun çekirdeği, Türklerin 7. Ordu’suydu ve bunun komutası da, başkası yokmuş gibi, Mustafa Kemal’e verildi. Yaver bu atanmayı bildiren telgrafı getirdiği zaman Mustafa Kemal uykudaydı. Yatağında doğrularak telgrafı okudu ve sonra yaverinin sorusuna karşılık, “Evet,” dedi. “Elbette kabul ediyorum; ama sizin düşündüğünüz sebeplerden değil, sadece bu Alman generalinin Bağdat’a karşı kanlı bir saldırıya girişmesini önlemek için.”

Mustafa Kemal, Bağdat’ın geri alınmasının, düşman eline gecmesi nasıl önlenememişse, aynı nedenlerden dolayı mümkün olmadığını biliyordu; çöldeki ulaştırma sisteminin kötülüğü, demiryolundaki kesintiler, trenler için yakıt bulunamaması, Fırat Nehri üzerinde taşıt olmayışı.[29] Von Falkenhayn’ın ne ülkenin iklim ve koşulları, ne de halkı hakkında bilgisi vardı. Buraları daha iyi bilen yurttaşlarına, yani Alman askeri heyetindeki subaylara da akıl danışmıyordu. Zorbalık taslayan, inatçı, patavatsız bir adamdı ve çok geçmeden çevresinde herkesi aleyhine döndürmüştü. Yalnız Enver Paşa, bunların dışındaydı.

Alman mareşali her nedense, bütün Türklerin satın alınabileceğini sanıyordu. Mustafa Kemal’e de rüşvet teklif etmek akılsızlığını gösterdi. Subaylarından biriyle ona hediye olarak “zarif küçük kutular” yolladı. Kutular açılınca içinden altın çıktı. Bu komik mizansenle için için alay eden

Mustafa Kemal, altınların ordu giderlerine karşılık gönderildiğini sanmış gibi davrandı ve ordu mutemetliğine yatırılmasını söyledi. Alman subayı, sıkıla sıkıla amacının bu olmadığını anlattı. O zaman Mustafa Kemal ona parayı saydırttı, karşılığında bir de makbuz yazdı. Subay bunu istemeye istemeye aldı. Mustafa Kemal de altınları yine makbuz karşılığında veznedara teslim etti.

Mustafa Kemal daha baştan beri von Falkenhayn'ı açık açık eleştirmekteydi. Sert ve alaycı bakışlarını mareşale dikerek, Alman subaylarının gözü önünde onun planlarını yererdi. Suriye'de tıpkı bir kral debdebesiyle hüküm süren ve son zamanlara kadar sözü kanun yerine geçen Cemal Paşa da Mustafa Kemal'i destekliyordu. Filistin cephesi komutanı olarak Cemal de tıpkı onun gösterdiği nedenlerden dolayı Bağdat projesine şiddetle karşıydı. Eldeki kuvvetleri Halep'le Şam arasında toplamak ve duruma göre, nereye gerekirse oraya göndermek istiyordu. Enver Paşa, Halep'te Mustafa Kemal'in de katıldığı bir ordu komutanları toplantısında buna cevap olarak sadece seferin kararlaştırılmış ve eldeki en iyi Alman generalinin başa getirilmiş olduğunu söyledi. "Rica ederim," diye ekledi. "Beni fikrimden caydırmaya çalışarak zaman kaybetmeyin."

Neyse ki, mareşal, önemli kurmay subaylarından biri olan Binbaşı Franz von Papen'in yerinde öğütleri sayesinde, fikrini değiştirmeye başlamıştı. Filistin cephesinde von Papen'le yaptığı bir gezi sırasında tehlikeyi gördü. İngilizler hücuma kalkarlarsa Türk mevzilerini yarıp Filistin ve Suriye'ye geçerek Bağdat'la bütün ulaştırma yollarını kesebilirdi. Böylece von Falkenhayn, ün peşinde koşmak yerine ihtiyatlı davranmayı daha uygun gördü ve Bağdat saldırısını şimdilik ertelemeye karar verdi.

Boyuna itibarını korumak sevdasında olan Enver Paşa da yine o eski hülyasına dönmüştü: İngilizleri Mısır'dan kovmak! Sina Çölü üzerinden bir saldırıya girişilirse İngilizleri, karşı saldırıya geçmelerine fırsat vermeden, ta Süveyş Kanalı'na kadar sürmek mümkün olabilirdi. Cemal Paşa'nın şiddetli karşı koymalarına rağmen plan kabul edildi. Zaten şimdi Cemal her konuda von Falkenhayn'a kendinden üstün yetkiler verildiğini görmekteydi. Enver'in yeni planına Mustafa Kemal de şiddetle itiraz ediyordu. Von Papen ona ordusuyla birlikte Nablus'a giderken rastladı ve alınacak

önlemler konusunda von Falkenhayn'la anlaşamadığını ve müthiş bir öfke içinde olduğunu gördü. Bu, "son derece üzücü" bir durumdu.[30]

Mustafa Kemal, o sırada zaten görevinden istifa etmeye niyetlenmişti. Bundan önce, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1917 yılının eylül ayındaki durumunu nasıl gördüğünü, Talat ve Enver paşalara gönderdiği uzun ve ayrıntılı bir raporda belirtti. Raporun kaleme alınmasında, İsmet Bey de kendisine yardım etmişti. İsmet Bey, İstanbul'a uğradıktan sonra, yeni bir ordu grubunun başına geçmek üzere Halep'e gelmiş bulunuyordu. Keşiş Dağı'nın[31] şifalı sırtlarında bir haftalık, gecikmiş bir balayı geçirmek onu büsbütün zindeleştirmiş gibiydi. Mustafa Kemal raporunun başında, Türk halkının savaştan bıkıp usanmış olduğunu ileri sürüyordu:

> *"Şimdiki Türk hükümetiyle arasında hiçbir bağ kalmamıştır. Zaten 'milletimiz', hemen hemen sadece kadınlardan, çocuklardan ve sakatlardan ibaret. Herkesin gözünde de hükümet kendilerini ısrarla açlığa ve ölüme süren bir kuvvettir. Devlet teşkilatı otoriteden yoksundur. İdare anarşi içindedir. Atılan her adım halkın hükümete karşı duyduğu derin nefreti artırmaktadır. Bütün memurlar rüşvet almakta, görevlerini kötüye kullanmakta, her türlü yolsuzluğu yapmaktadırlar. Adalet mekanizması işlemez hale gelmiştir. Emniyet kuvvetleri çalışamıyor. Ekonomik hayat korkunç bir hızla çökmektedir. Ne halk, ne de devlet memurları geleceğe güvenebilmektedir. Hayatta kalabilme çabası yüzünden, en iyi ve en dürüst kişiler bile, her türlü kutsal duyguyu unutuyorlar. Savaş daha uzun sürerse, hükümet ve hanedanın çökmeye yüz tutmuş olan yapısı birdenbire paramparça olabilir."*

Bundan sonra Mustafa Kemal, Türk ordusunun zayıf durumunu ayrıntılarıyla açıklıyordu. Birliklerin çoğu gereken kuvvetlerinin beşte birine inmişti. 7. Ordu'nun İstanbul'dan gönderilmiş olan bir tümeni, yarısı ayakta bile duramayacak kadar zayıf erlerden kuruluydu. En iyi örgütlenmiş tümenler bile, erlerin kaçması ya da hastalanması yüzünden, daha cepheye varmadan yarı yarıya azalıyordu.

Mustafa Kemal bu durumu düzeltmek için gerekli askeri stratejiyi şöyle anlatıyordu:

“Bu topyekûn bir savunma stratejisi olmalı ve askerlerin hayatını mümkün olduğu kadar ölümden korumayı öngörmelidir. Yabancı devletlerin çıkarları için tek bir er bile vermemeliyiz. Türkiye’nin hizmetinde hiçbir Alman çalışmamalıdır. Türk ordusunun elde kalanı da bir von Falkenhayn’ın kişisel hırsları yüzünden çılgınca tehlikeye atılmamalıdır. Almanların, bu savaşı, Türkiye’yi el altında bir sömürge durumuna düşürünceye kadar, uzatmalarına fırsat verilmemelidir.”

Mustafa Kemal, komutanın yeniden Cemal Paşa’ya verilmesini istiyordu. Avrupa’daki bütün Türk kuvvetleri geri alınmalı ve İngilizlerin hazırladıkları saldırıya karşı Suriye’yi savunmalıydı. Sonra bütün cephe bir “Müslüman Osmanlı komutanının” emrine verilmeli ve von Falkenhayn, kullanılması kaçınılmazsa, onun emrinde çalışmalıydı. Kendisi de, rütbe kaybını bile göze alarak, kurulacak böyle bir komuta sistemi içinde görev almaya hazırdı. Bu dedikleri kabul edilmediği takdirde 7. Ordu komutanlığından affını rica ediyordu.

Enver ve von Falkenhayn, Kemal’i düşüncesinden vazgeçirmeye çalıştılar. Ama o, caymadı. Enver de istifayı kabul etmekten başka çare bulamadı. Bu onun için, can sıkıcı bir durumdu. Çünkü Mustafa Kemal’in dilini tutmayacağı belli bir şeydi; bu yüzden İstanbul’da durumu karıştırabilirdi. Von Falkenhayn disiplin cezasından söz ediyordu. Görünüşü kurtarmak için Mustafa Kemal’i yine Diyarbakır’daki 2. Ordu komutanlığına tayin ettiler, ama o bunu kabul etmedi. Genelkurmay sonunda, uzlaşma yolu olarak ona bir aylık izin verdi.

Mustafa Kemal, bu mücadeleyi Cemal adına vermiş ve kaybetmiş olduğu için, onun da istifa etmesi gerektiğine inanıyordu. Cemal istifayı düşündüğünü, yalnız yakında Şam’a gelecek olan Enver’i beklemeyi tercih ettiğini söyledi. Ancak Enver geldiği zaman, hem onun, hem de kendi maiyetindeki memurların yalvarmalarına dayanamayarak, görevinde kalmaya karar verdi. Mustafa Kemal, görevinden ayrılmadan önce, Alman mareşalinin ona rüşvet niyetine göndermiş olduğu altın kutularını hatırladı. Bu kutuları bir makbuz karşılığında kendi yerine gelen komutana teslim etti. Sonra bu makbuzun Falkenhayn’a ilk verilmiş olan makbuzla değiştirilmesini istedi. Yaverlerinden ikisini bir mesajla Falkenhayn’a gönderdi: “Paranız buraya yatırılmıştır, ama Mustafa Kemal’in bu paradan

çok daha değerli olan imzası sizde kalamaz.” Von Falkenhayn önce böyle bir paradan haberi olmadığını ve makbuzun dosyalarında bulunmadığını söyledi. Ancak, Mustafa Kemal işin aslını ortaya çıkaracağına dair üstü örtülü tehditlerde bulunarak ısrar edince, makbuzu geri verdi.

Mustafa Kemal şimdi İstanbul’a dönmek için tren parası bile olmadığını görmüştü. Yaverine, kendi malı olan bir düzine atı satmasını söyledi. Ordu el koyar korkusuyla atları kimse almak istemiyordu. En sonra, atların cins olduklarını bilen Cemal Paşa bunları satın aldı. Mustafa Kemal de İstanbul trenine binebildi. Yine de, kendisiyle birlikte istifa etmediği için Cemal’e kırgındı. Onları sonunda barıştıran Rauf oldu. Cemal’in İstanbul’a bir gelişi sırasında ikisini de Pera Palas’ta yemeğe çağırdı. Cemal’in bir başka hareketi, Mustafa Kemal’i daha da yumuşatmaya yaradı. Cemal ona gönderdiği bir haberle atları aldığı fiyatın iki katına satmış olduğunu söylüyor ve aradaki farkı nereye yatırabileceğini soruyordu. Oysa, atları kesin olarak satın aldığı için böyle bir fiyat farkı ödemek zorunda değildi. Mustafa Kemal bu jest karşısında memnunluğunu gizlemedi. İstanbul’daki şu işsiz ve gözden düşmüş durumunda, bu para çok işine yarayacaktı.

Bir süredir yapmak istediği gibi, annesinin evinden ayrıldı ve daha serbest olabileceği Pera Palas Oteli’ne taşındı. Yapılması gereken işlere ait ateşli inançlar içinde, sabırsızlıktan yerinde duramıyordu. Ne pahasına olursa olsun, ülkenin nüfuzlu insanlarını savaşın kaybedilmiş olduğuna ve ayrı bir barışla sona erdirilmesi gerektiğine inandırmak zorundaydı. Muhalefetin liderlerinden olan Fethi ve daha birkaç dostu onun bu görüşünü destekliyorlardı. Bu dostlardan biri de Rauf’tu. Rauf, Mustafa Kemal’e göz kulak oluyor ve başını derde sokabilecek siyasi entrikalardan uzak tutmaya çalışıyordu. Mustafa Kemal’e durmadan ihtiyatlı, sabırlı ve soğukkanlı davranması için kardeşçe öğütler veriyordu.

Bu genel hoşnutsuzluk ortamı, entrika için gerçekten uygundu. Mustafa Kemal’le Fethi yüksek görevdekiler arasında kendileri gibi savaşa son vermek isteyen kimseler buldular. Hatta Harbiye Nezareti’ndeki bir dostu Mustafa Kemal’in ağzını arayarak barış yapmak için yeni bir askeri kabine kurulacak olursa burada görev alıp almayacağını sordu ve Enver Paşa’nın böyle bir hareketi engelleyip bastırmak amacıyla, iş arkadaşlarına bildirmeden gizli bir silahlı kuvvet toplamış olduğunu da haber verdi.

Mustafa Kemal'le Fethi, bu haberi gizlice Talat'a bildirdiler. Olayların gidişinden zaten memnun olmayan Talat, Enver'e böyle bir kuvvetin varlığını zorla itiraf etti. Ama, Enver bu kuvvetin Talat'ın içinde görev aldığı herhangi bir kabineye karşı kullanılmayacağı konusunda teminat verdi.

Bu arada Enver, Mustafa Kemal'den hâlâ kuşkulanıyordu. Bu kuşkuyu gidermek için, Rauf Bey yine arabuluculuk yaparak, ikisini Pera Palas'ta bir öğle yemeğinde buluşturdu. Mustafa Kemal, yemek süresince gayet iyi davranmıştı. Bunu, yemekten sonra Rauf Bey'le konuşurken, Enver de itiraf etti. Sadece, onun yedi yıl önceki itirazını bilinçaltı bir alayla tekrarlayarak, "Ancak orduya siyaset karıştırmasına izin vermeyeceğim!" diye ekledi. Bir gün Mustafa Kemal'i çağırdı ve onu kendi kazdığı kuyuya düşürmek istercesine, ordudan çekilip Meclis'e girmeye davet etti. O da milletvekili olmak istemediğini, ordudan çekilmeye de niyeti olmadığını söyledi. O dönemde milletvekilliğinin sadece bir memuriyet, ordununsa tek iktidar kaynağı olduğunu çok iyi biliyordu.

Bu arada Suriye'deki olaylar da çok geçmeden onun belli başlı iddiasını haklı çıkarmaya başlamıştı. Önceden tahmin etmiş olduğu gibi, meşhur "Yıldırım Harekâtı" sadece lafta kalmıştı. Mustafa Kemal buna içinden sevindi. Daha Türkler harekete geçmeden Allenby'nin kuvvetleri Sina cephesine saldırmışlardı. Von Falkenhayn, saldırıya geçmek şöyle dursun, bu saldırıyı önleyecek kadar bile hazırlıklı değildi. Kıyıdaki Gazze cephesine yöneltileceğini tahmin ettikleri saldırı, içerideki Bir Üs-Saba cephesine yapıldı ve savunma hattı az zamanda yarıldı. Türkler, İngilizlerin bir hilesine aldanmışlardı. Sözde "keşif'le görevli bir İngiliz kurmay subayı, Türk nöbetçisinin kovalamasından kaçarken evrak torbasını düşürmüştü. İçindeki kâğıtlarda, Bir Üs-Saba'ya yapılan saldırı hazırlıkları bir aldatmacadan başka bir şey değilmiş gibi gösteriliyordu. Gayet şiddetli bir topçu bombardımanıyla geri püskürtülen Türkler, yedek kuvvetlerini zamanında getirip ikinci bir savunma hattı kurmayı başaramadılar.

Lloyd George, Allenby'den, İngilizlere Noel hediyesi olarak, Kudüs'ü almasını istemiş, o da almıştı. Allenby, böylece Türklerin maneviyatına son bir acı darbe indirmiş oldu. Mekke ve Bağdat'tan sonra Kudüs, düşman

eline düşen üçüncü kutsal şehirdi. 1917 yılı Osmanlı İmparatorluğu için bir felaket yılı olmuştu.

25 Nâzım da Cavit gibi 1926'da Ankara'daki suikast duruşmalarından sonra asıldı.

26 Yeni bir oyun olan briçi, subaylara İzzet Paşa öğretmişti. Ama, İsmet Bey'i asıl avutan, İngiliz subaylarından kalma bir yığın gramafon plağıydı. Bunlar ona, ömrünce sürecek bir klasik müzik sevgisi aşıladı.

27 *Seven Pillars of Wisdom* adlı kitaptan. Fahri, Muhammet'in mezarını savunmayı, mütarekeden sonraya kadar inatla sürdürdü. Sonunda İstanbul'dan üst üste gelen emirler ve kendi kurmay subaylarının yaptığı bir toplantı karşısında istemeye istemeye şehri teslim etti. Bu yüzden bütün Müslüman Türklere kendini sevdirmiş oldu. Bununla birlikte, türbeyi gölgeleyen palmiyeleri kestirmiş olduğu için ona kızanlar da yok değildi.

28 Napoléon'un Mısır seferine Türklerin vermiş oldukları addı.

29(1) Trenleri işletmek için yakıt olarak pamuk tohumu, zeytin dalı, asma kütüğü, meyan kökü, hatta deve tezeği kullanılıyordu.

30 Franz von Papen'in *Hatıralar*'ından.

31 Uludağ.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Bir Almanya Ziyareti

Bu arada, Mustafa Kemal’in eline Almanya’nın içinde bulunduğu durumu, kendi gözleriyle görme fırsatı geçti. 1917 yılının aralık ayında kayser, padişahı Alman imparatorluk karargâhını ziyarete davet etmişti. Padişah, böyle bir yolculuğa çıkabilecek durumda olmadığından, yerine kardeşi Veliaht Şehzade Vahdettin Efendi’nin gitmesine karar verildi. Enver Paşa, Mustafa Kemal’den kısa bir süre bile olsa kurtulmak için, bu fırsattan yararlanmak istedi. Kendisine şehzadenin maiyetindeki heyetle beraber, Almanya’ya gitmeyi teklif etti. O da bu çağrıya “peki” dedi.

İsyancı, cumhuriyetçi Mustafa Kemal öteden beri Saray’a ve onun temsil ettiği şeylere değer vermezdi. Ama Saray’dan kendi düşünceleri için yararlanmakta da bir sakınca görmüyordu. İleride tahta geçecek olan veliaht ile bu çeşit bir ilişki kurmak pekâlâ işine yarayabilirdi. Birlikte yapacakları bu yolculuk, ona Almanya’nın içyüzünü bütün çıplaklığıyla görme olanağını da sağlayacaktı. Oysa, Enver Paşa, herhalde bunun tam tersini umuyordu.

Şehzade, yola çıkmadan önce kendisini kabul etti. Görüşme, jaketatay giymiş bir sürü adamın bulunduğu bir kabul resmi sırasında oldu. O sırada yine jaketataylı bir adam gelmiş, sedirin en ucuna oturmuştu. Mustafa Kemal, bunun veliaht olduğunu sonradan anladı. Elli yaşlarında, zayıf, düşük omuzlu, yüzü uzun ve kemikli, karga burunlu bir adam.

Mustafa Kemal, bundan sonra geçenleri dikkatle ve alaycı bir gözle izledi. Sonradan anlattığına göre, “Adam, ilkönce, sanki derin bir düşünceye dalmış gibi gözlerini kapamıştı. Bir süre sonra, gözkapaklarını

kaldırarak şu sözleri söylemek lütfunda bulundu: ‘Sizinle tanıştığıma sevindim.’ Arkadan gözlerini yine kapadı. Ben bu nazik laflara karşılık vermeye hazırlanırken, adamın bir kere daha rüya âlemine dalmış olduğunu fark ettim. Cevap vereyim mi, vermeyeyim mi diye düşünürken, konuşma gücünü tekrar elde etmesini beklemeyi daha uygun buldum. Biraz sonra gözlerini bir daha açtı ve: ‘Yolculuğa birlikte çıkacakmışız, öyle mi?’ dedi.” Mustafa Kemal de öyle olduğunu söyledi. Saraydan ayrılırken, arabadaki arkadaşıyla ileride başına hükümdar diye böyle bir yaratık geçecek olan ülkenin geleceği üzerinde acı acı konuştular.

Bu ziyaret askeri bir nitelik taşıdığı için, Mustafa Kemal Saray erkânından birine şehzadenin üniforma giymesi gerektiğini hatırlatmıştı. Oysa, istasyona geldikleri zaman, sivil giyinmiş olduğunu gördü. Şehzade, veliaht olarak, rütbesinin feriklikten mirlivalığa[32] indirilmiş olmasına alınmış ve yolculuğa sivil kılıkla çıkmayı daha elverişli bulmuştu. Mustafa Kemal’in sonradan söylediğine göre, “aslında hiçbir asker rütbe taşımaya layık değildi.” Veliaht, istasyondaki şeref kıtasını, hiç yakışık almayacak şekilde, iki elini alnına götürüp alaturka selamlayarak teftiş etti. Tren kalkacağı sırada, Mustafa Kemal, camdan halkı selamlamasının uygun olacağını söyledi. Şehzade, “Gerçekten gerekli mi?” diye sordu. Evet cevabını alınca razı oldu.

Tren, Trakya ovaları arasından geçerken Vahdettin, Mustafa Kemal’i kompartımana çağırttı. Bu sefer onu, gözleri açık olarak karşılamıştı. Kısa bir nutuk çekerek, onun kim olduğunu ancak yeni öğrenmiş olduğundan dolayı özür diledi. Kendisini Gelibolu’daki başarılarından dolayı iyi tanıdığını, yol arkadaşlığından onur ve kıvanç duyduğunu da ekledi. “Sizin en büyük hayranlarınızdan biriyim,” dedi. Bunun üzerine Mustafa Kemal, veliahtın o kadar akılsız bir adam olmadığına karar verdi. Saraydaki garip davranışı, herhalde üzerindeki baskılardan ileri geliyordu. Şimdi bu baskılar kalkmış olduğu için, şehzadenin iyi yönleri ortaya çıkabilirdi. Mustafa Kemal şimdi onu, hem kendisinin, hem de ülkenin iyiliği için harekete geçirebilecek bir adam olarak görmeye başlamıştı. Bundan sonraki konuşmalarında durmadan veliahta olaylar üzerindeki kendi özel görüşlerini aşılamaya çalıştı.

Heyet, kayserin genel karargâhını kurmuş olduğu küçük şehre vardı. Heybetli bir salonun ucundaki platformda duran kayser, yanında von Hindenburg, von Ludendorff ve bütün Genelkurmay üyeleriyle birlikte, veliahtı karşılamak için bekliyordu. Willhem'le Vahdettin birbiriyle kucaklaşarak karşılıklı birkaç nezaket sözü söylediler. Sonra veliaht maiyetindekileri tanıtmaya başladı. Bir elini Napoléon pozuyla ceket düğmelerinin arasına sokmuş olan kayser, sıra Mustafa Kemal'e gelince öbür elini uzatarak, yüksek sesle, "16. Kolordu! Anafarta!" diye bağırdı. Hazır bulunanlar, o anda sesini çıkarmadan duran Mustafa Kemal'e doğru döndüler. Kayser, Almanca olarak, "Siz o, 16. Kolordu'ya komuta eden ve Anafartaları düşmana vermeyen Mustafa Kemal değil misiniz?" diye sordu. O da buna, en düzgün Fransızcasıyla, öyle olduğunu söyleyerek cevap verdi.

İmparatorluk karargâhı olarak kullanılan otele rahatça yerleşen veliaht, yanına Mustafa Kemal'i alarak von Hinderburg'la von Ludendorff'a resmi ziyaretler yaptı. Hinderburg'un odasında oldukları sırada, mareşal bu derece resmi bir görüşmenin protokolünü aşarak, veliahda, dolayısıyla Türk milletine, savaş durumu üzerinde iyimser bir yorumlamada bulundu. Şehzade, bu avutucu bildiriye teşekkür etti. Savaş durumu üzerindeki düşünceleri çok daha az iyimser olan Mustafa Kemal ise, mareşalin bu sözlerini sadece bir nezaket gösterisi gibi gördü.

Von Ludendorff da aynı derecede nazik ve iyimserdi. Zafere olan güveninin nedenlerini açıkladı ve özellikle Batı Cephesi'nde İtilaf Devletleri'ne karşı girişilmiş olan parlak saldırı üzerinde durdu. Mustafa Kemal, artık kendini tutamadı. Saldırı hakkında az çok bilgisi vardı. Von Ludendorff'un bunu, Alman milletiyle savaş ortaklarının moralini düzeltmek için kullanmakta olduğunun da farkındaydı. Lâfını esirgemeden, "Bu saldırı sonunda hangi hatta kadar ulaşabiliriz?" diye sordu.

Bu kadar açık bir soru karşısında şaşalayan von Ludendorff bir an düşündü, sonra ona dönerek kaçamaklı bir cevap verdi: "Biz kendi açımızdan saldırıyı başarıyla yürütmekteyiz. Olayların nasıl gelişeceğini zaman gösterecek."

Mustafa Kemal hemen karşılık verdi: "Bence, bu saldırının etkilerini değerlendirmek için ne olayların gelişmesini, ne de sonucu beklemek

gerekir. Çünkü aslında bu yeni saldırı ancak bölgesel bir saldırıdır.” Von Lunderdorff ona iyice bir baktı, ama cevap vermedi.

Mustafa Kemal bu arada, konuşmaları dikkatle dinleyen ve düşüncelerini paylaşır gibi görünen Vahdettin’le oldukça samimi bir ilişki kurmuştu. İttihat ve Terakki Fırkası’nı hiçbir zaman tutmamış olan veliaht, Talat’la Enver’den hoşlanmadığını ve onların ülkeye zarar verdiklerine inandığını Mustafa Kemal’e açıkladı. Bir gün veliahtın oteldeki odasında konuşuyorlardı. Mustafa Kemal ona, Türk halkını, Başkomutanlık’ın yaptığı gibi, katlandığı fedakârlıkların Alman orduları sayesinde zaferle ödeneceğine inandırmaya çalışmanın faydasız olduğunu anlatmak istiyordu. Von Ludendorff bile savaşın kaderinin Allaha kaldığını ima eder yollu konuşmamış mıydı? Mustafa Kemal inandırıcı şekilde konuşuyor, veliaht da onun sözlerine hak verir görünüyordu.

Tam o sırada otelin içinde bir patırtı koptu ve, “Kayser! Kayser!” diye bağrışmalar duyuldu. Kayser, Veliahd-ı Şahane’ye saygı ziyaretinde bulunmaya gelmişti. Bütün centilmenliğini takınmış olan imparator, Osmanlı Devleti’nin güvenilir ve yakın dostluğundan ve müttefik olarak Almanların gözündeki değerinden hararetle söz etti. Enver Paşa’nın, görevini iki devlet arasındaki birliğin önemini kavramış olarak yürüttüğünü belirtti ve Alman Genelkurmayı’nın bu değerli subaya sonsuz güveni olduğunu da sözlerine ekledi. Veliaht ise bu demece, duruma uygun gördüğü dolambaçlı bir üslupla ve çevirmen aracılığıyla şöyle cevap verdi:

> *“Majestelerinin, Türk milletinin Almanya’ya karşı duyduğu dostluk ve bağlılık üzerindeki sözleri ve savaş ortaklarımızın pek yakında dileklerine kavuşacakları konusunda besledikleri umut, görevi ülkesinin geleceğini düşünmek olan bendenize sevinç ve teselli vermiş bulunuyorlar. Ancak, genel durumun incelenmesinden doğabilecek bazı düşünceleri de bir yana bırakarak, bir nokta üzerinde aydınlatılmak ihtiyacını duyuyorum: İmparatorluğumuzun bağrına indirilen darbelerin arkası alınmış değildir, aksine bu darbeler gittikçe daha şiddetlenmektedir. Bu böyle devam ederse, Osmanlı İmparatorluğu yok olacaktır. Demecinizde bana bu darbelerin önleneceği umudunu verebilecek herhangi bir teminata rastlamak mutluluğuna erişemedim;*

bu noktayı biraz aydınlatmak suretiyle endişelerimi bir parça giderebileceğinizi umarım.”

Kayser dimdik ayağa kalktı. Birtakım kimselerin veliahdın zihnini bulandırmaya çalıştıklarının farkına vardığını söyledi. “Ama şimdi ben, bizzat Alman imparatoru size gelecekten ve yakında kazanacağınız başarıdan söz ettikten sonra hâlâ şüpheniz var mı, olabilir mi?” Veliaht korkularının büsbütün giderilmediği cevabını verdi. Kayser tekrar oturmayıp ayakta durarak artık gitmek istediğini belirtti.

Kayserin verdiği bir yemekte Mustafa Kemal, von Ludendorff’un sağına düşmüştü. Bu gösterişli Alman komutanıyla, kafasındaki başlıca konu, yani savaşın aldığı yön üzerinde konuşup tartışmak için can atıyordu. Ancak, von Ludendorff buna yanaşmadı. Yemekten sonra, von Hinderburg daha konuşkan çıktı. Suriye’deki durumun düzelmiş olduğunu, son günlerde cepheye yeni bir süvari tümeninin gönderildiğini söyledi. Mustafa Kemal’se onun sadece Suriye’deki Alman generallerinden aldığı raporları tekrar etmekte olduğunu biliyordu. Sözü geçen tümen, kendisinin aylarca önce Yıldırım Orduları’nın takviyesi için istemiş olduğu tümendi. O derece bitkin bir haldeydi ki, atlarını işe yarar duruma getirmek için önce otlağa salıp besiye çekmek gerekmişti. Bir süre sonra tümenin hazır olup olmadığını sormuş ve bu tümenden hiçbir şey beklenmemesi gerektiği cevabını almıştı.

Mustafa Kemal bu ayrıntılı bilgileri von Hinderburg’a anlattıktan sonra, sözüne, “Korkarım benim söylediklerim size gelen raporlara uymuyor,” diye devam etti. “Ama sözlerimin gerçek olduğuna sizi temin ederim; Suriye’deki durum düzelmiş değildir, inanın bana.” Yemekte içtiği bol şampanyadan da cesaret alarak, “Mareşal hazretleri,” diye ekledi. “Bunun dışında, şu sırada önemli bir saldırıya girişmiş bulunuyorsunuz. Ama ben buna pek güvendiğinizi sanmıyorum. Aramızda kalacağına söz verirsem, bana bu saldırıda ne gibi bir amaç ve hedef güttüğünüzü söyler misiniz?”

Mustafa Kemal bu soruya tabii cevap beklemiyordu. Sonradan von Hinderburg’u, “gözleri her şeyin derinine inen, dili ise susmanın değerini bilen bir adam” olarak niteleyecekti. Mareşal ayağa kalkmıştı. Sadece, “Size bir sigara ikram edebilir miyim ekselans?” dedi.

Veliaht ile maiyeti, Batı Cephesi'nin, üzerlerinde iyi etki bırakmak ve güven vermek amacıyla seçilmiş birçok kesimini gezdiler. Ama, Mustafa Kemal'in düzenlenen programa uymayarak, kendi başına incelemeler yapması ve kıtadaki subayları sorguya çekmesi yüzünden bu gezintiler pek başarılı olmadı. Krupp fabrikasını da gördükten sonra, Berlin'e gittiler ve kayserin konuğu olarak Adlon Otel'de kaldılar. Veliahdın yanındaki uzun ve sinir gerici yaşayıştan sonra Mustafa Kemal şehrin kabare ve *Nachtlokal*'lerinde[33] eğlenerek biraz kendini avuttu.

Bir gün, Adlon Otel'de yalnız oldukları bir sırada veliaht, Mustafa Kemal'e dönerek, "Ne yapmam gerekiyor?" diye sordu.

Mustafa Kemal, "Tarihimizi biliyorsunuz," diye cevap verdi. "Osmanlı tarihi, sizi haklı olarak korku ve endişeye düşüren olayların benzerleriyle doludur. Şimdi size bir teklifte bulunacağım. Kabul ederseniz hayatımı sizin hayatınıza bağlayacağıma söz veriyorum. İzin verir misiniz?"

"Buyrun."

"Henüz hükümdar değilsiniz. Ama Almanya'da, imparatorun, veliahdın ve bütün prenslerin birer görevi olduğunu gördünüz. Siz niye devlet işlerinden uzak kalıyorsunuz?"

"Ne yapabilirim ki?"

"İstanbul'a döner dönmez bir ordu komutanlığı isteyin. Ben sizin kurmay başkanınız olurum."

"Hangi ordunun komutanlığı?"

"5. Ordu'nun." Bu, Boğazları savunmakla görevli olan orduydu.

Vahdettin itiraz etti: "Vermezler ki."

"Siz yine de isteyin."

Şehzade ihtiyatla, "İstanbul'a dönüşümüzde düşünürüz," diye cevap verdi.

Dönüşte, Sofya'dan geçerlerken, Şakir Zümre ile bazı diğer dostları Mustafa Kemal'i istasyonda karşıladılar. Onlara, "Almanya savaşı kaybetmiştir," dedi. İstanbul'a döndüğü zaman da, Osmanlı İmparatorluğu'nun tek başına barış imzalaması için eskisinden daha şiddetle bir mücadeleye girişti. Ama yeniden hasta düşünce bu çabası yarıda kaldı. Birkaç yıldır yakasını bırakmayan ve bir gençlik hastalığına karışarak şiddetlenmiş olan[34] böbrek hastalığı ona iyice sancı vermeye başlamıştı.

Doktorları kendisini Viyanalı bir uzmana gönderdiler. Uzman onu şehir dışındaki özel bir hastanede bir ay tedavi etti. Sonra kendisini toplasın diye Karlsbad'a gönderdi. Sofya'dan aynı trene binmiş olan Şakir Zümre de yanından ayrılmamıştı.

Bu zoraki dinleniş Mustafa Kemal'e yeniden kitap okuma ve ülkesinin geleceği üzerinde düşüncelerini bir düzene sokma fırsatını verdi. Fransızca olarak tuttuğu hatıra defterinde siyasal görüşlerini açıklığa kavuşturuyordu. Bu arada Avusturyalı bir kızla flört etti. Kendisine gönül veren ya da sonradan arkadaşlarına övünmek için böyle anlatan genç kız, onunla evlenmek istiyordu. Mustafa Kemal ona umut vermemek için, ülkesinde bir nişanlısı olduğunu söyledi. Kız üzüldü ve nişanlısının kim olduğunu sordu. Mustafa Kemal gülerek, “Vatanım,” diye cevap verdi. Kızın yüzünde bir şaşkınlık ifadesi belirmişti. Mustafa Kemal, sözüne, “Ben askerim,” diye devam etti. “Ömrümün sonuna kadar vatanımı sevmek ve onunla yaşamak zorundayım.”

1918 temmuzunun başlarında bir gün Mustafa Kemal'i görmeye gelen bir arkadaşı, sultanın öldüğünü ve tahta Vahdettin'in geçtiğini haber verdi. Bunu duyar duymaz, şu anda İstanbul'da bulunmadığına çok canı sıkıldı. Bu durumda yeni padişaha bir tebrik telgrafı göndermekten başka yapacak bir şey yoktu. Bu telgrafına, alışıldık biçimde bir teşekkürle karşılık verildi.

Vahdettin tahta kuşku içinde çıktı. Şeyhülislama bu makama geçmek için hazır olmadığını açıkladı. “Ne yapacağımı bilemiyorum, benden duanızı eksik etmeyin,” dedi. Enver'le birlikte arabasına binip törene giderken, romatizmalarından yakındı. Arabadan inince bastonunu istedi, ama almamışlardı. Vahdettin, “Ne felaket,” diye sızlandı. Saraya ilk ayak basarken ağzından çıkan bu sözler, saltanatının geleceği için hiç de uğurlu sayılamazdı.

Mustafa Kemal, Karlsbad'da, Doğu Cephesi'nde beraber bulunmuş olduğu İzzet Paşa'nın zat işleri reisliğine getirildiğini, yani aslında padişahın askeri danışmanı ve kurmay başkanı olduğunu haber alınca, yeni bir umuda kapıldı. İzzet Paşa'nın İttihat ve Terakki'yle arası iyi olmadığı için, bu atama Enver'in yetki alanının daraltılması anlamına gelebilirdi. Bu da cesaret verici bir şeydi. Yaverinin hemen İstanbul'a dönmesini tavsiye eden telgrafları üzerine Mustafa Kemal temmuz sonunda Karlsbad'dan

ayrıldı, ama Viyana'da bir süreden beri Avrupa'yı kırıp geçirmekte olan İspanyol nezlesine yakalanması onu geciktirdi. İstanbul'a dönünce İzzet Paşa onu görmeye Pera Palas'a geldi ve şimdi Sultan VI. Mehmet adıyla tahta çıkmış olan Vahdettin'le yeniden ilişki kurmasını öğüt verdi. Kendilerinin savaş durumunun ciddiyeti yolundaki düşüncelerine, padişahı nasıl çekebileceklerini tartıştılar. İzzet Paşa'nın da uygun görmesiyle, Mustafa Kemal, sultanın huzuruna çıkmak isteğinde bulundu. Bu isteği kabul edildi.

Yeni padişah, onu dostça karşıladı ve eskiden nasılsa yine öyle davranır gibi göründü. Mustafa Kemal, onun izniyle, her zamanki düşüncelerini tekrarladı ve padişahın artık başkomutanlığı kendi eline almasını ve kendisini de kurmay başkanlığına getirmesini diledi.

Ama, Vahdettin ilk karşılaştıkları günkü haline dönmüştü. Gözlerini kapadı. Bir süre sonra açarak, "Sizin düşüncelerinizi paylaşan başka komutanlar da var mı?" diye sordu.

"Var efendimiz."

"Bu hususu düşünürüz." Görüşme sona ermişti. Birkaç gün sonra İzzet Paşa ile beraber tekrar huzura çağrıldı. Ama, padişah bu sefer, daha ihtiyatlı davrandı. Ancak genel konular konuşuldu. Mustafa Kemal yılmayarak, bir üçüncü görüşme isteğinde bulundu. Vahdettin bu sefer ondan önce davrandı:

"Paşa," dedi. "Ben her şeyden önce İstanbul halkına yiyecek sağlamak zorundayım. Millet aç. Bu duruma çare bulunmadıkça başka ne yapsak boştur."

Mustafa Kemal, "Düşünceleriniz çok yerinde," diye cevap verdi. "Ama İstanbul halkını doyurmak için yapılacak işler ülkenin kurtarılması için gerekli olan çabuk ve kesin önlemleri almaktan zatı şahanelerini alıkoymaz. Kamu güvenliğinin sağlanabilmesi için girişilecek her çaba, bütün mekanizmanın iyi işlemesini gerektirir. Bütünü işlemedikçe mekanizmadan yarım yamalak da olsa bir sonuç alınamaz. Söylediklerimin doğru olduğundan eminim. Belki zatı şahaneleri benim bu hareketimi yerinde bulmayacaklardır ama, yeni sultanın yapacağı ilk işin otoritesini göstermek olduğunu söylemek zorundayım. Vatanın, milletin ve müttefiklerimizin

güvenliğinin bekçisi olan bu kuvvet, başkalarının elinde bulundukça, siz de ismen sultan olursunuz."

Mustafa Kemal fazla ileri gitmiş olduğunu fark etti. Padişah ona verdiği cevapta, "Yapılması gereken şeyleri Talat ve Enver paşalar hazretleriyle görüştüm," cümlesini kullandı. Bir kere daha gözlerini kapadı ve Mustafa Kemal'e elini, hiçbir şey söylemeden, uzattı.

Mustafa Kemal, düşmanlarının, padişahı elde etmiş olduklarını anlamıştı. Buna rağmen, bir ordu komutanı olarak, her hafta Yıldız Sarayı'nda yapılan "cuma selamlığı" törenlerinde görünmeye devam etti. Yine böyle bir günde, bekleme salonunda Enver, İzzet ve Balkan Savaşları'ndan kalma birkaç "alaylı" paşayla karşılaştı. Namazdan sonra padişahın, Mustafa Kemal'i kabul salonunda görmek istediğini söylediler. Mustafa Kemal, "Yalnız mı?" diye sordu.

"Hayır. Yanında bir iki Alman generali var."

Vahdettin, generallere, Mustafa Kemal'i, "Çok değer verdiğim ve çok güvendiğim bir komutandır," diye tanıttı.

Oturdukları zaman, "Sizi Suriye'de ordu komutanlığına atadım," diye ekledi. "Oradaki harekât büyük önem kazanmış bulunuyor. Sizin oraya gitmeniz gerekti. Sizden isteğim şu: Bu yerlerin, düşman eline düşmesine meydan vermeyin. Size güvenerek verdiğim bu görevde, parlak başarılar kazanacağınızdan hiç şüphem yok. Göreve derhal başlamalısınız." Atama emrini imzaladıktan sonra, Alman generallerine döndü ve, "Bu zat benim söylediğim işi başaracaktır," dedi.

Görünürde, Mustafa Kemal'e büyük bir şeref verilmişti. Ama o, böyle düşünmüyordu. İçinden padişaha şunları söylemek geçti: "Efendimiz, bana öyle bir görev veriyorsunuz ki, şimdi orada bulunan birtakım generaller, aslında bu işle daha önceden görevlendirilmişlerdi. Beni onların başına komutan olarak gönderiyorsunuz, öyle mi? Eğer öyleyse, benim için büyük bir şeref olan bu buyruğa, seve seve boyun eğerim. Ama acaba siz sorunu temelinden kavramış durumda mısınız? Beni, bir süre önce komutanlığından istifa etmiş olduğum ve doğrusunu söylemek gerekirse, o cephedeki bütün ordular gibi, benden sonra yenilgiye uğramış olan bir ordunun başına gönderiyorsunuz. Bu koşullar altında bana verdiğiniz görevi nasıl başarabilirim?"

Ama bunların hiçbirini söyleyemeyeceğini biliyordu. Padişahtan izin isteyerek mabeyine döndü. Enver Paşa gülümseyerek ona doğru geldi. Mustafa Kemal, “Bravo! Tebrik ederim! Siz kazandınız!” dedi. Sonra daha ciddi olarak, “Dostum,” diye ekledi. “Sizinle hiç değilse bazı temel sorunlar üzerinde konuşmak istiyorum. Benim bildiğim ve anladığım kadarıyla, Suriye’deki ordumuz, kuvvetimiz, durumumuz sadece laftan ibarettir. Beni oraya göndermekle iyi öç almış oldunuz. Aynı zamanda geleneklere aykırı bir iş yaptınız. Padişahın bana şahsen emir vermesine yol açtınız.”

Enver’le yanındaki paşa güldüler. Ötekiler pek oralı olmadı. Salonun bir köşesinde Balkan Savaşı’na katılmış olan birkaç subay ateşli bir konuşmaya dalmışlardı. İçlerinden birisi, “Bu Türk askerleriyle hiçbir şey yapılamaz,” diyordu. “Öküz gibidirler. Sadece kaçmasını bilirler. Acırım böyle beyinsiz bir sürüyü idare etmek zorunda kalanlara.”

Mustafa Kemal bu sözleri duyunca öfkeyle lafa karıştı. “Paşa,” dedi. “Ben de askerim. Bu orduda ben de komutanlık ettim. Türk askeri kaçmaz. Kaçmak ne demektir bilmez. Onun sırtını döndüğünü gördünüzse, mutlaka başındaki komutanı kaçmıştır. Kendi kaçışınızın ayıbını Türk askerlerine yüklemek haksızlıktır.”

Mustafa Kemal’i tanımayan, ya da tanımazlıktan gelen paşa, bir an sesini çıkarmadı. Sonra arkadaşlarına dönerek, “Kimdir bu adam?” diye sordu. Fısıldayarak cevap verdiler. Mustafa Kemal de sessizlik içinde oradan ayrıldı.

Rauf Bey, onu Haydarpaşa’da uğurlamaya geldi. Mustafa Kemal ona, padişahın huzuruna çıkışını anlattı ve tam tren kalkacağı sırada kulağına, “Fethi’yle bağlantıyı kesme. Durumu yakından izle,” diye fısıldadı. Rauf Bey onu bir kez daha uyardı: “Askerlikte kaldığım sürece, siyasi işlere karışmamaya kesin olarak karar verdim. Fethi’yi Meşrutiyet’ten beri tanırım, ama siyasi bakımdan onunla işbirliği yapmayı doğru bulmuyorum.” Tren, istasyondan ayrıldı ve güneydoğuya doğru ilerlemeye başladı.

32 Tümgenerallikten tuğgeneralliğe.

33 Gece kulübü.

34 Mustafa Kemal gençliğinde iyi tedavi edilmeyen ve sonradan tepen bir belsoğukluğuna tutulmuştu. Düşmanlarının çıkardığı söylentilerin aksine, frengiye yakalanmış olduğu düpedüz yalandır.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

Türk Yenilgisi

Mustafa Kemal, düşmanın Türkiye'yi büsbütün saf dışı etmek için tasarladığı son saldırıdan bir ay önce, 7. Ordu'nun komutasını yeniden ele almak üzere Filistin'e geldi. Von Falkenhayn gitmiş, onun yerine ordu grubu komutanlığına Liman von Sanders getirilmişti. Mustafa Kemal, ordusunu korktuğundan daha da perişan ve bitkin halde buldu. Enver ona sadece asılsız umut vermekle kalmamış, bilgi ve rakamları da yanlış olarak göstermişti. Batıdan doğuya doğru uzanan cephe boyunca üç Türk ordusu yerleştirilmişti; 4. Ordu da nehrin doğusunda mevzi almıştı. Ama bunlar, yedekten yoksun birer ordu iskeletinden başka bir şey değildi. Mustafa Kemal, İstanbul'dan ayrılmadan önce bütün bu ordu kalıntılarının tek komuta altında ve yoğun bir kuvvet halinde toplanması için ısrar etmiş, ama bu öneri, yine onun kişisel hırslarının bir göstergesi olarak yorumlanıp önemsenmemişti. Nablus'taki karargâhından, cephenin merkez kesimini uzun uzun ve baştan başa denetledikten sonra savaşın daha başlamadan kaybedilmiş olduğu sonucuna vardı.

Birliklerin birçoğu altı aydır hiç dinlenmemişlerdi. Türklerin o geleneksel dövüşme gücü, yiyecek yokluğundan çökmüş durumdaydı. Takviye birlikleri, yolda erlerin çoğunun kaçması yüzünden, dökülerek geliyordu. Bundan sonra bu kadarı bile gelmeyecekti. Çünkü bir ikinci cephe daha açılmıştı. Enver Paşa'yla Almanlar, milletin içinde bulunduğu korkunç tehlikeye bakmadan Kafkaslara yeni bir ordu göndererek o eski Panislam, Pancermen hülyaları uğruna, dağılan Rus ordularını kovalamaya kalkmışlardı. Mustafa Kemal'in emrindeki tümenlerden birine gönderilen

bir alay, komutansız ve kurmaysız olarak geldi. Bunlar kendilerine haber bile verilmeden, yerlerine yenileri de atanmadan Kafkas cephesine gönderilmişlerdi. Alayın iki taburundan biri, Türk ordularının durumunun umutsuz olduğu yolunda İngiliz ajanı Arapların yaydığı propagandaya kanmış ve olduğu gibi kaçmıştı.

Eylül başlarında Mustafa Kemal, bir doktor arkadaşına şöyle yazıyordu:

> *“Suriye acınacak halde. Ne valisi var, ne de komutanı. İngiliz propagandası almış yürümüş. İngiliz gizli servisi her yanda faaliyet halinde. Halk, hükümetten nefret ediyor ve İngilizlerin gelmesini bekliyor. Düşman hem asker, hem de ulaştırma bakımından güçlü. Onların karşısında biz pamuk ipliği gibiyiz. İngilizler artık bizi propaganda yoluyla savaştan daha kolay yenebileceklerine inanıyorlar. Her gün uçaklarından bombadan çok, boyuna ‘Enver ve Çetesi’nden söz eden kâğıtlar atıyorlar...”*

Bu, Türklerden iki kat kuvvetli, süvari ve uçak bakımından da ezici bir üstünlükte olan General Allenby’nin, Türk ordusunun kalıntısına indirmeyi tasarladığı “strateji şaheseri”ne hazırlık olarak girişilen yıpratma yöntemlerinden biriydi. Allenby’nin planı cüretli ve basitti. Önce piyade kuvvetiyle Türk cephesini yaracak, sonra da üç Türk ordusunun ikmallerini sağladıkları üç noktaya geriden süvariyle hücum edecekti. Bu plan hızla ve bir aksilik çıkmadan uygulanırsa, Allenby bu orduları sadece yenmeyi değil, büsbütün yok etmeyi umuyordu. İlk yarma hareketi, kıyıdaki 8. Ordu’ya karşı yapılacaktı. Ama İngilizler içerideki 7. Ordu’ya hücum edecekmiş gibi davranarak Türkleri aldatmak ve gafil avlamak niyetindeydiler. Bu, Allenby’nin bundan önceki seferde kullandığı taktiğin tam tersiydi.

Bu aldatma manevrası öyle inceden inceye hazırlandı ki, örneğin İngilizler Kudüs’te bir otele el koyarak ona genel karargâh süsü verdiler; Şeria Nehri’nde köprüler yaptılar; vadide yeni kamplar kurdular ve hatta çuvaldan yapılma on beş bin tane at mankeni bile hazırladılar. Arada bir, sözde atların nehirden su içmeye gittiği izlenimini vermek için, katırların çektiği kızaklarla yerden toz kaldırıyorlardı. Bu arada saldırıda kullanılacak asıl kuvvetler geceleyin yürüyerek tepelerden kıyıdaki ovalara doğru

inmekteydi. Çadır kurmuyor, zeytinliklerde ve portakal bahçelerinde gizleniyorlardı. Böylece yerli halka bile belli etmeden mevcutları iki katına yükselmiş oldu.

Bu aldatma gerçekten başarılı oldu. Türkler, saldırıdan bir gün öncesine kadar düşmanın kıyıdaki yığınağından habersiz, kuvvetlerini Şeria Vadisi'nde bekledikleri saldırıya karşı yığmaktaydılar. Vadinin komutası Mustafa Kemal'deydi. İki gün önce İngiliz ordusundan kaçan bir Hintli gerçek saldırı yönünü, tarihi ve saatini Türklere bildirmiş, ama buna Mustafa Kemal'den başka kulak asan olmamıştı. Raporu alır almaz, nüksetmiş olan böbrek sancısı yüzünden hasta yattığı yataktan fırladı. Kurmay heyetini topladı ve düşmanın 19 Eylül sabahı saldırıya geçeceği tahminine dayanan bir emir yazdırdı. Saldırının yönü konusunda da aldanmamak için komutası altındaki bütün birliklerin alacakları önlemleri ayrıntılarıyla saydı. Emrin bir kopyasını da bilgi edinsin diye Liman von Sanders'e gönderdi. Liman, Mustafa Kemal'in saldırı tarihine dair tahminini ciddiye almamakla birlikte, hazırlıklı bulunmaktan zarar gelmeyeceği cevabını verdi.

18 Eylül akşamı Mustafa Kemal, gerekli önlemleri almış olduklarından emin olmak için emrindeki iki kolorduya komuta eden arkadaşları İsmet ve Ali Fuat'la telefonlaştı. Daha telefonu henüz kapatmıştı ki, İngiliz topçu bombardımanının ilk gümbürtüsünü duydu. İngilizler ellerindeki bütün toplarla on beş dakika süren ani ve çok şiddetli bir bombardımana giriştiler, bunun arkasından da dakikada yüz metre kadar hızla ilerleyen bir baraj ateşi açtılar.

Kendi cephesinde bir iki ufak çarpışmadan sonra asıl darbenin buraya, merkeze değil de, kaçan Hintlinin söylediği gibi sağ kanada yöneltildiği hemen belli oldu. Gerçek darbeyi yiyen 8. Ordu'ydu. Türkler şaşalayıp yıldırımla vurulmuşa dönmüş, karşı koyamamışlardı. Çok geçmeden darmadağın halde kuzeye, Megiddo Ovası'na doğru çekilmeye başladılar. Allenby, burasının, tarihin başlangıcından beri, kesin sonuçlu savaşlara sahne olduğunu çok iyi biliyordu. Piyadelerini Türklerin peşine salarken atlılarını da ana çekiliş yolunu kesmek üzere doğuya yöneltti. Etkili bombardımanlar Türklerin haberleşme hatlarını kesmişti. Bu yüzden Liman von Sanders, bozgunun büyüklüğünü ancak yirmi dört saat sonra

anlayabildi. Nasıra'daki karargâhı geceleyin yol almış olan düşman atlı kuvvetleri tarafından basıldı. Daha yatakta olan Liman von Sanders'le bütün kurmay heyeti az kalsın esir düşüyorlardı.

Allenby'nin atlıları Türk ordusunun yanlarını hızla çevirerek çemberi sıkıştırmaktaydılar. Wavell bu harekâtı "menteşeleri dağ eteklerinde ve tokmağı kıyıda olan geniş ve ağır bir kapıyı" tokmağından tutup iterek açmaya benzetir. Mustafa Kemal'in 7. Ordu'su kapının menteşelerinin bulunduğu yerdeydi. Ordunun sağ kanadı dağılmış ve esir düşmüştü. Mustafa Kemal geri kalan kuvvetini bir araya topladı ve sağ kanattaki yenilginin yayılmasını önlemek için dayanabildiği kadar dayandı. Düşmanın, Şeria Nehri'nin doğusuna geçmesini önlemenin şart olduğunu görüyordu. Bu kesimdeki 4. Ordu zaten Türklerin tek gerileme yolunu kesmeye çalışan Faysal ve Lawrence komutasındaki Arap lejyonlarının baskısı altındaydı. Düşmanın geçici olarak durdurulmasından yararlanan Mustafa Kemal, sağ ve sol kanadındaki ordu kalıntılarıyla bağlantısını mümkün olduğu kadar kesmemeye çalışarak Şeria yönünde çekilme emri verdi.

Eski karargâhları olan Nablus'tan geçtiler. Halk, sessiz ve ilgisizdi. Başka yerlerde de Arap köylülerinin İngilizleri karşılamak üzere bayramlıklarını giymiş olduklarını görmüşlerdi. Türkler adım adım ve düzenli olarak gerilemekteydiler. Yer yer yapılan İngiliz hücumlarına karşı koyuyor ve sayıca çok az oldukları halde onları durdurmaya ve yeniden toparlanmaya zorluyorlardı. Yeterli yedek kuvvetleri olsa mevzilerini pekâlâ tutabileceklerdi. Ama elde yedek kuvvet diye bir şey yoktu.

Askerin maneviyatı üzerinde yıkıcı bir etki yapan hava akınları yüzünden büyük kayıplara uğruyorlardı. Buna karşın Mustafa Kemal azimli ve yılmak bilmeyen önderliği ve güçlüklerle dolu bir haftanın sonunda, askerini düşmanın çemberinden kurtarıp Şeria Nehri'nin karşı kıyısına geçirmiş bulunuyordu. Kolordusuyla geriyi tutan İsmet Bey, hücumların şimdi güneyden değil de kuzeyden gelmeye başladığını fark etmişti. İngilizler, kolordunun Şeria'yı geçmesini önlemek için süratle güneye sarkmaktaydılar. Şeria Vadisi daha şimdiden Yıldırım Orduları'nın dağınık döküntüleriyle doluydu. İsmet Bey taşıt araçlarını tahrip etti. Tümenlerini elden geldiği kadar düzenli tutmaya çalışarak atları yüzdürdü, askerlerini

suya daldırdı ve onlarla birlikte, düşman ateşi altında, karşı kıyıya geçti. Kuvvetli bir akıntı vardı. Yarı bellerine kadar suya girmişlerdi. Yanındaki Alman subayı, karısıyla kızının fotoğrafları ıslandı diye üzülüyordu. İsmet Bey, “Uğurdur, uğurdur,” dedi. “Kutsal Şeria suyunda vaftiz oldular, fena mı?”

İsmet Bey, Mustafa Kemal’i, Aclun’da, bir zamanlar Selahattin’in Haçlıları Şeria Nehri’ni geçmekten alıkoyduğu kalenin duvarları altında, hasta ve sancılı olarak buldu. Ne olup bittiğini ve işin nereye varabileceğini henüz ikisi de kestiremiyorlardı. 4. Ordu çorak çöl yollarından Şam’a doğru çekilmeye başlamıştı bile. Acaba von Sanders Şam’ı savunacak mıydı? Bilemiyorlardı. Ertesi gün dağlar arasından Derie’ye yollandılar. Arap köylüleri de onlara saldırmaya kalkıştılar, ama Türkler dönüp üzerlerine yürüyünce dağıldılar. Derie’ye varınca Şam’a doğru çekilmelerini bildiren bir emir aldılar. Mustafa Kemal, 7. Ordu’ya Şam’ın güneyinde Kisve’de toplanma emri verdi.

Mustafa Kemal Şam’a maiyetinden birkaç kişiyle yalnız girdi. Askerlerini biraz dinlenip sonradan gelsinler diye geride bırakmıştı. Şam’ı askerliğinin ilk günlerinden tanıdığı için yerli halkın Türklere karşı takındığı soğuk, düşmanca tavrı sezmekte gecikmedi. Pencerelerde Faysal’ın bayrağı asılıydı. Silahlı Arap çeteleri heyecandan sarhoş bir halde sokaklarda dolaşıyor ve havaya ateş edip binicilik gösterileri yaparak eğleniyorlardı. Şehrin elden gittiği belliydi. Kisve’ye dönünce von Sanders’in bir emrini buldu. Birliklerini 4. Ordu komutanına teslim ederek Rayak’a gitmesini ve cephenin çeşitli yerlerinden kurtulmuş birlikleri toparlayıp komutası altına almasını bildiriyordu.

Von Sanders aslında Şam’ı savunmayı tasarlamış, ama askerlerin yorgunluğu ve düzensizliği, bağlantı yokluğu ve düşmanın görülmedik hızı karşısında planından vazgeçmek zorunda kalmıştı. Şimdi artık geri çekilen birlikleri daha kuzeydeki Humus’ta yeniden toparlamak, Barada Vadisi’nden Rayak Ovası’na uzanan bir savunma hattı kurmak umudundaydı. Bu hat aynı zamanda Beyrut’u da koruyabilirdi. Böylece Emir Faysal zafer şenlikleri içinde Şam’a girdi. Ondan bir iki gün önce de Albay Lawrence gelmişti. Şamlı kadınlar, onun şerefine peçelerini yırtıp atmışlar ve kafeslerden sarkıp çığlık çığlığa kahkahalar savurarak,

sokaklarda üstü açık Rolls-Royce’uyla dolaşan Lawrence’ın üzerine hamam taslarıyla esanslar serpmişlerdi.

Arap askerleri Şam’a girerken Mustafa Kemal Rayak yolundaydı. Liman von Sanders’i Alman Asya Kuvvetleri Karargâhı’nda buldu. Karargâha komuta eden Alman albayı onlara birer bardak buzlu bira sundu. Biralar içilirken albay, yeni komutanına her şeye rağmen mükemmel kuvvetlerinin mükemmel durumunu harita üzerinde canlandırmaya çalışıyordu.

Albay sözlerini bitirince, Mustafa Kemal, von Sanders’e sordu: “Bu subay benim emrimde midir?”

“Evet.”

“Öyleyse, albayım, bana birliklerinizin bulundukları yerleri, sayılarını ve durumlarını söylemek lütfunda bulunur musunuz?”

Albay şaşakalmıştı. “Kesin olarak söyleyemem,” dedi. “Birliklerin hareket halinde oluşu durumu biraz karıştırıyor.”

Mustafa Kemal, “Albayım, burada benim ülkemin hayatı söz konusudur,” diye devam etti. “Vatanımı savunmakla görevli olanlar tahminlerle yetinemezler. Hemen şu anda birtakım kararlar almak zorundayım. Sizden ne umabilirim? Lütfen söyler misiniz?”

Albay biraz düşündükten sonra doğruyu söyledi: “Güvenebilecek hiçbir kuvvetim olmadığını itiraf etmek zorundayım komutanım.”

“Demek oluyor ki, karşımda sadece bir albayla kurmayından başka hiçbir şey yok, öyle mi?”

“Öyle.”

“Haydi karargâhımıza gidelim o halde.”

Mustafa Kemal’in karargâhı Rayak’ta, von Sanders’inki ise Baalbek’ teydi. Anladığına göre buralardaki askeri birlikler, sadece birliklerini kaybetmiş, moralleri iyice bozulmuş birtakım dağınık gruplardan başka bir şey değillerdi. Mustafa Kemal güvendiği subayları, bu askerleri toplayıp birlik şeklinde örgütlemekle görevlendirdi. Birkaç yüksek rütbeli subayın at sırtında kuzeye doğru geçmiş olduklarını öğrendi. Şam’ı savunmakla görevlendirilen general şehirden ayrılmış; kolordu komutanlarından biri de askerlerini düşmana teslim ederek Beyrut’a kaçmıştı.

O akşam Mustafa Kemal artık hiçbir cephede ve hiçbir birlikte otorite diye bir şey kalmamış olduğunu anladı. Durumu kendi eline almanın

zamanı gelmişti. Yine yetkilerini aşarak bütün kuvvetlerine kuzeye doğru yollanma emri verdi. Bunlar Şam bölgesinde İsmet'in, Baalbek bölgesinde de Ali Fuat'ın komutası altında bulunan birliklerdi. Humus'taki von Sanders'e de bildirdiği bu emir yüzünden ağır eleştirilere uğrayabilirdi. Çünkü, artık bir daha geri dönemeyecek şekilde geniş ölçüde bir gerilemeye girişmişti. Ama Mustafa Kemal kendi görüşüne güveniyor ve bu davranışını savunabileceğini biliyordu.

Von Sanders, Rayak'ın boşaltılması için emir vermişti. İngilizler Şam'ın kuzeyindeki yoldan ilerlemeye başladıklarına göre Rayak'ı elde tutmak artık olanaksızdı. Mustafa Kemal, şehir halkının açtığı ateşe karşılık tren istasyonunu ateşe verdi, makine ve su tesislerini yok etti. Bütün askerleri topladıktan sonra da Baalbek'e doğru yola çıktı. Burada emrini Ali Fuat'a tekrarlayarak geceleyin trenle Humus'a gitti. Liman von Sanders'i görerek, aldığı kararın bu koşullar altında alınabilecek tek karar olduğunu ısrarlı bir ifadeyle anlattı. Von Sanders ona hak verdi.

"Dedikleriniz çok doğru. Ama ben ne de olsa bir yabancıyım. Böyle bir karar alamam. Bunu ancak ülkenin sahipleri yapabilirler." Von Sanders bu kararın, önemli Suriye Eyaleti'nin hemen hemen tümünü düşmana bırakmak anlamına geleceğini biliyordu.

Mustafa Kemal en etkili tavrıyla cevap verdi. "Öyleyse karar uygulanacaktır."

İkisi bir arada, hasta yatan Türk kurmay başkanını görmeye gittiler. O da Mustafa Kemal'e hak verdi. Ellerinde kalan kuvvetlerin hepsini 200 kilometre kadar kuzeydeki Halep'e, yani Suriye'nin en uç köşesine gönderecek ve orada toplayarak yeni bir karar alacaklardı. Son emri veren von Sanders oldu, ama artık gerçek komuta Mustafa Kemal'in elindeydi. Kaderin garip bir cilvesi olarak, başlangıçta istediği şey, yani üç ordunun aynı komuta altında toplanması en sonunda gerçekleşmişti ama, ordular hemen hemen yok olduktan sonra.

Böylece Allenby'nin tam anlamda bir "yıldırım harekâtı" olan saldırısı bir süre için duraklamış oldu. Allenby, cüretli bir karar vererek asıl kuvvetinin izleyemeyeceği ufak bir öncü kuvvetiyle yürüyüşünü sürdürdü. Ama düşmanla arasını hayli açmış olan Mustafa Kemal dağınık kuvvetlerini toplayıp Türk topraklarını savunmak için hazırlığa girişecek kadar zaman

kazanabilmişti. Halep, bunaltıcı bir sıcak altında cansız bir şehir gibi görünüyor, askeri araçlar geçtikçe havalanan sarı renkli kalın toz bulutları sokakları kaplıyordu. Mustafa Kemal, kolordu komutanları İsmet ve Ali Fuat'ın başkanlığında reorganizasyon komiteleri kurmuştu. Yavaş yavaş iki yeni tümen meydana getirdiler. Bunlardan biri Katina'da mevzi aldı. Kuzey ve batıda İskenderun Limanı'na doğru inen dağ yollarını kontrol altında tutuyordu. Von Sanders maiyetinin büyük kısmını limanın gerisindeki Adana şehrine göndermişti. Bir süre sonra kendi de onları izledi ve böylece hemen hemen savaş sahnesinden çekilmiş oldu.

Gerileme harekâtı sırasında yakasını bırakmamış olan böbrek sancıları, Halep'e varışından az sonra Mustafa Kemal'i yine yatağa düşürdü. Ermeni Hastanesi'ne yattı. Hastabakıcıların oturma odasında yerli idareciler ve generallerle toplantılar yapıyor ve hastalığa karşı gösterdiği dayanıklılık doktorları şaşırtıyordu. Bu arada İngilizlerin zırhlı araçlardan kurulu bir ileri birliği Türk artçılarıyla küçük bir çarpışmadan sonra şehre yaklaşmış ve Türklere teslim olmaları için haber göndermişti. Türkler teslimi kabul etmediler. İngilizler, takviye birlikleri gelinceye kadar iki gün beklediler ve bu arada şehrin savunma tesislerini keşfe çalıştılar. Bir ara Araplar şehrin kalesiyle hükümet konağını ellerine geçirdiler. Mustafa Kemal şimdi Baron Otel'de kalıyordu. Sancıları geçmemişti. Odasında yatarken sokaktan ateş sesleri duydu ve balkona çıkıp baktı. Aşağıda büyük bir kargaşalık vardı. Bir sürü Arap, paniğe kapılmış olan Türk askerlerini yarıp geçerek, onu ve subaylarını ele geçirmek için otele girmeye çalışıyorlardı. Mustafa Kemal aşağı indi ve kamçısını sallayarak Arapları dışarı kovdu. Bu sırada garnizon komutanı, korkusundan okuyamadığı bir raporu onun eline tutuşturdu. Mustafa Kemal sükûnetle okudu. Rapor, şehrin düşman hücumuna uğradığını bildiriyordu.

Arkadan Mustafa Kemal'in, sırtında kusursuz üniforması, ağzında sigarası, kurşuni gözlerinde emin bakışı ile, dimdik, otelin taraçasına çıktığı görüldü. Sakin, telaşsız birkaç emir verdi. Sonra sokağa çıkıp ağır ağır yürümeye başladı. Savunmaya çalıştığı Halep halkından bazılarının damlardan başına el bombaları attığını içinden acı acı gülerek görüyordu. Tedbirli davranarak yakınlara yerleştirmiş olduğu askerler süratle yetiştiler,

derhal yayılarak makineli ateşiyle Arapları dağıttılar. Cesetler kaldırımlara serilip kalmıştı. Şehirde düzen kısa zamanda sağlandı.

Ama, Halep'i boşaltma zamanı gelmişti. Allenby'nin yaklaşan saldırılarından başka, geriden İskenderun'a bir çıkarma tehlikesi de vardı. Mustafa Kemal otomobiline binerek şehri dolaştı ve gereken emirleri verdi. Sonra oteline döndü. O gece ordunun artçıları, harekete tam bir çekilme süsü vererek şehrin güneyini boşalttılar. Aslında ana kuvvet şehrin kuzeybatı varoşlarına çekilmişti.

Mustafa Kemal'in bir süre önce yattığı hastanede bütün savaş boyunca kalan iki İngiliz hemşiresinden biri, bundan sonraki "ana baba günü"nü şöyle anlatır:

> *"Sabahın saat altısında silah sesleri şehrin her yanını sarmıştı. Gökten sanki kurşun yağıyordu. Değil sokağa, balkona bile çıkmaya olanak yoktu. Araplar sokakları tutmuş, rasgele ateş ediyorlardı. Evlerin çoğunu yağma eden Araplar kap kacağa kadar ne bulurlarsa alıp götürüyorlardı. Karşımızdaki bir eve saldırıp girdiklerini ve ele geçirdikleri yatak, yastık gibi her türlü eşyayı atlarına yükleyip götürdüklerini gözümüzle gördük. Saat sekiz olunca bizim ordunun önünden gelen Hicazlı Arap birlikleri bağırıp şarkılar söyleyerek şehre girdiler. Atlarını dörtnala sürüyor ve tüfeklerini, kılıçlarını, bayraklarını havada sallıyorlardı. İngilizlerin de uzakta olmadığını biliyorduk. Saat dokuzda başı miğferli askerlerimizin zırhlı arabalarla şehre girişlerini görerek sevindik. Şükran duygularımız içimizden taşıyordu. Dışarıdakilerin alkışları ve yaşa sesleri arasında kendi bayrağımızı çektik. Hastanemizin karşısına düşen tepelerden siyah bir çizginin gitgide yaklaşmakta olduğu görülüyordu. En sonunda atlılarımız da şehre girdi. Yarım saatlik bir moladan sonra mevzi almak üzere şehrin kuzeyine geçtiler. Yazık ki Türkler orada pusuya yatmışlardı. Birden hücuma kalkınca askerlerimizden bir kısmı can verdi ve birçoğu da yaralandı."*[35]

Bunu izleyen bir sürü artçı harekâtı sırasında Mustafa Kemal'in ordusu üst üste hücuma uğradığı halde hiçbir zaman yenilmeden şehrin arkasındaki tepelere kadar çekildi. İngilizler Şam'dan takviye getirtmek zorunda

kaldılar. Türkler şimdi ilk kez olarak Arap topraklarını değil, kendi vatanlarının toprağını savunuyorlardı, çünkü burası Türkiye'nin doğal sınırıydı.

Ama, Mustafa Kemal, her şeyin sona ermek üzere olduğunu çok iyi biliyordu. Osmanlı İmparatorluğu imparatorluk olmaktan çıkmıştı artık. Balkan Savaşları, imparatorluğu Avrupa'daki topraklarından etmiş, Dünya Savaşı da bütün Arap eyaletlerini elinden almıştı. Bu yenilgi kendisine acı gelmekle beraber, Mustafa Kemal bu toprakların kaybına o kadar üzülmüyordu; bir bakıma bunun böyle olacağını öteden beri görmüştü. Bu onun, kanserli dış organlarını kesip atmış, atalarının bereketli toprağında yoğun ve sağlam bir beden halinde tekrar hayata kavuşmuş yeni bir Türkiye hayalini daha da elle tutulur hale getirmişti. Yabancı toprağı olan Suriye elden gitmişti. Ama Türk anayurdu Anadolu henüz yaşıyordu, yaşaması da gerekliydi. Ülkenin geçmişi ve geleceği, işte burada, şu sıradağların ardında yatıyordu.

35 Hemşire Ethel Curry (Mrs. E. McLeod Smith), *Nurses'League Journal.*

ON ALTINCI BÖLÜM

Mütareke

Bu hayalin gerçekleşmesi için vakit daha erkendi. Bu arada, tehlike en yüksek noktasını bulmuştu. Humus'tan Halep'e çekildikleri sırada ve daha sonraları, Mustafa Kemal hep çok yakın olduğunu bildiği yenilginin doğuracağı sonuçları düşünüp durmuştu. Eğer Osmanlı hükümeti geçen yıl, kendisinin ısrarla istediği gibi, Almanlardan ayrı olarak barış yapmış olsaydı, belki İtilaf Devletleri'nden daha uygun koşullar koparılabilecek ve ülkenin şerefli bir şekilde yaşaması sağlanmış olacaktı. Ama şimdi Türkiye'nin bütün varlığının tehdit altında olduğunu görüyordu. Bu tehdide nasıl karşı konulabilecekti?

Kabinenin her an istifası bekleniyordu. Artık barış istemekten başka yapacak bir şey kalmamıştı. Ama bu, çökmüş ve gözden düşmüş olan Talat Paşa'nın yapacağı iş değildi. Yeni bir hükümet kurulmalıydı. Mustafa Kemal'e göre bu hükümetin başına getirilebilecek tek adam İzzet Paşa'ydı. O da savaşa karşı gelmişti; siyasi görüşleri ılımlı olmakla beraber, yurtsever bir adamdı. İttihat ve Terakki'ye karşı öteden beri cephe almış, milliyetçilere daha yakınlık göstermişti.

Mustafa Kemal bu düşüncesini, başyaveri yoluyla padişaha iletmek üzere bir telgraf çekti. "Durum son derece ciddidir," diyordu. "Askerlerimizin maneviyatı gün geçtikçe çökmektedir... Sadece ordumuzun varlığı değil, devletimizin geleceği de tehlikededir... Onun için her ne pahasına olursa olsun barış yapılmasını ısrarla salık veririm." Yaverden bu görüşü sultana açıklamasını ve İzzet Paşa'yı yeni bir kabine kurmakla görevlendirmesi için ısrarda bulunmasını rica etti. Mustafa Kemal, kabineye Fethi ve Rauf beyler

ve harbiye nazırı (dolayısıyla başkumandan vekili) olarak kendisinin alınmasını açıkça istiyordu. Telgrafını, “Bu kabine derhal İtilaf Devletleri’yle temasa geçerek askeri harekâtın durmasını sağlayacak bir mütareke imzalamalıdır,” diye bitirdi.

İstanbul’da da olaylar zaten bu yönde gelişmekteydi. Talat Paşa Almanya’ya yaptığı bir ziyaretten dönmüştü. Sofya Garı’ndayken Bulgar cephesinin çöktüğünü ve Kral Ferdinand’ın tahttan çekilmeden önce bir mütareke imzalamaya çalıştığını haber almıştı. Böylece Osmanlı İmparatorluğu hem Doğu’dan hem de Batı’dan tehdit altına giriyordu. Selanik’e kadar sokulmuş olan düşman kuvvetlerine İstanbul yolu açılmış demekti. İstanbul sokaklarında, herkesin nefret ettiği Fransız generali Franchet d’Espérey’nin şehre çok yakında gireceğine dair söylentiler dolaşmaya başlamıştı. Bu generalin, İstanbul’u bir Frenk şehri yapacağı ve Türkleri köle durumuna sokacağı söyleniyordu.

Talat Paşa, döner dönmez padişaha istifasını sundu. O da bunu başta ret, ama sonra kabul etti. Bundan biraz sonra Enver, Cemal ve Talat bir Alman zırhlısıyla Karadeniz’e kaçtılar. Talat, Almanya’ya gitti, üç yıl sonra orada intikamcı bir Ermeni’nin kurşunuyla vurulup ölecekti. Enver’le Cemal, Rusya’ya sığındılar ama onların da sonu daha az kanlı olmadı. İttihat ve Terakki Fırkası son bir toplantı yaparak suçlarını kabul etti ve kendi kendini dağıtmaya karar verdi.

Eskiden beri yasak savmak için kendisine başvurulan ihtiyar Tevfik Paşa, yeni bir hükümet kurmayı başaramayınca, bu görev İzzet Paşa’ya teklif edildi. Mustafa Kemal’le arkadaşlarının ısrarı karşısında İzzet Paşa görevi, başkomutanın emrine boyun eğen bir asker olarak, kabul etti. Güdeceği siyaset, Wilson İlkeleri’ne uygun bir barış sağlamak olacaktı.

Rauf Bey, İzzet Paşa’nın Mustafa Kemal’i ya harbiye nazırı ya da genelkurmay başkanı yapması için çok çalıştı. Ama paşa şimdilik bu görevlerin ikisinin de kendi elinde bulunmasını daha uygun görüyordu. Mustafa Kemal’in cephedeki işinin henüz bitmediğini ileri sürerek, barışa ulaşıldıktan sonra harbiye nazırlığına geçebileceğini söyledi. Bu arada İsmet Bey’i Harbiye Nezareti müsteşarlığına, Rauf Bey’i bahriye nazırlığına ve Fethi Bey’i de dahiliye nazırlığına getirdi. Mustafa Kemal’in

eksikliğine rağmen bu, içinde milliyetçilerin yer aldığı ilk kabineydi. İlk işi de mütareke yollarını araştırmak olacaktı.

Daha önce İngilizler, Lawrence’ın subaylarından Albay S. F. Newcombe eliyle Talat’a gayriresmi görüşme teklifinde bulunmuşlardı. Newcombe, Filistin’de esir düşerek Bursa’ya getirilmiş ve buradan, sonradan evleneceği Bursalı bir kızın yardımıyla İstanbul’a kaçmıştı. Bir İngiliz kurmayı olarak İngilizlerce kabul edileceğini umduğu koşulları Türklere bildirmiş ve aracılık önerisinde bulunmuştu. Bu teklifi, İzzet Paşa hükümetine de tekrarladı, ama daha yüksek rütbeli bir subayın bu işi daha iyi yapabileceğini ileri sürdü. Bu da, Bağdat seferi sırasında başarısız Kut savunmasına komuta eden ve şimdi de gözde bir esir olarak Büyükada’da bulunan General Sir Charles Townshend’di. General, bunun arkasından İzzet Paşa’ya, Rauf Bey’le haber göndererek İngiliz makamlarıyla barış görüşmeleri için aracılıkta bulunmayı teklif etti. İzzet Paşa, nasıl olsa bir mütareke yolu aradığına göre, bu kendi gelen teklifi kabul etmekte sakınca görmedi.

Böylece İngiliz generalini çağırarak serbest bıraktı. Britanya’ya karşı beslediği saygı ve dostluk duygularını belirttikten sonra ülkesinin bu savaşa karşı taraftan girmiş olmasını bir suç olarak niteledi. İngiltere askeri harekâtı derhal durdurursa, Türkiye şu anda İtilaf Devletleri’nin elinde olan bütün Arap eyaletlerine özerklik vermeye hazırdı. Yalnız işgal altında olan başka topraklarla ülkenin geri kalan kısmında Türklerin siyasal bağımsızlığı tanınmalıydı. Bu görüşmenin ardından Rauf Bey de, generali, Büyükada’da ziyaret etti. Mütareke koşullarında Türkiye’nin askeri şerefine saygı gösterileceğini umduğunu belirtti. “Biz Bulgarlara benzemeyiz,” dedi. “İngiltere’nin sorunu sessizce çözümlemesi ve Türkiye’nin centilmenliğine güvenmesi iyi olur.” General Townshend, Bozcaada’ya ve oradan da bir Türk bahriye romorkörüyle Midilli’ye götürüldü. Onu burada bir İngiliz deniz subayı karşıladı. Aralarında şu konuşma geçti:

“Kimsiniz?”

“General Townshend.”

“Ne diyorsunuz? Sizi gördüğüme çok sevindim generalim.”

“Yine İngiliz bayrağı altındayım.”[36]

24 Ekim 1918'de İzzet Paşa'ya İngiliz hükümetinin mütareke görüşmelerine hazır olduğu ve bu iş için Amiral Calthorpe'u görevlendirdiği bildirildi. Townshend daha önce özel olarak Türk heyetine Rauf Bey'in de katılmasını öne sürmüştü. İzzet Paşa kabineyi topladı, sonra durumu padişaha anlatmaya gitti. Padişah, heyete, eniştesi Damat Ferit'in başkanlık etmesini istediğini söyledi.

İzzet Paşa, padişahın, hükümdarlık otoritesini belirtir bir tonla yaptığı bu olmayacak teklif karşısında şaşırıp kaldı. Önce hiç sesini çıkarmadı. Sonra, "İyi ama, o mecnunun biridir!" diye bağırdı. Damat Ferit, padişahın kız kardeşi Mediha Sultan'la evli olmaktan başka hiçbir değeri olmayan bir adamdı. Mediha'nın ilk kocası ölünce Abdülhamit, prenses için otuz kırk yaşları arasında, iyi aileden gelme, hiç kadın yüzü görmemiş bir koca bulunmasını emretmişti. Londra'daki Türk Elçiliği'nde silik bir birinci kâtip olan Ferit bu nitelikleri taşıdığı için İstanbul'a getirilmiş, Mediha Sultan'la evlendirilmişti. Sonradan Ferit karısını Abdülhamit'e göndererek Londra elçiliğini istetmişti. Ancak padişah, "Hemşire, Londra okul değildir, gayet önemli bir elçiliktir. Oraya ancak siyasi yetenek ve tecrübesi bulunanlar atanabilir," diye cevap vermişti. Böyle terslenen Ferit evine kapanmış ve otuz yıl dışarı çıktığını gören olmamıştı.

İşte Abdülhamit'in kardeşi şimdi bu adamı mütareke koşullarını görüşecek heyete başkan yapmak istiyordu.[37] İzzet Paşa, kabinesine danışması gerektiğini söyledi. Sultan buna razı olduysa da, Damat Ferit'in kabineden talimat beklemek üzere kendisiyle beraber Babıâli'ye gitmesini istedi. İzzet Paşa, Damat Ferit'i bekleme odasında bırakarak toplantı salonuna girdi ve durumu kabine arkadaşlarına bildirdi. Önce kimse ağzını açmadı. Sonra Rauf Bey birden patlayarak sessizliği bozdu. Ona kalırsa, sultan, İtilaf Devletleri'nin kendisini tahttan çekilmeye zorlayacaklarından korkuyordu. İngilizlerce tanınan ve beğenildiği söylenen eniştesinin baş delege olması böyle bir hareketi önleyebilirdi. Rauf Bey, kendi tahtını kurtarmaktan başka düşüncesi olmayan bir adamın bu yolda davranışını normal görüyordu. Ancak acaba sultan, gerçekten, ülke tarihinin şu tehlikeli anında, bir yarım akıllının Türk haklarını hükümet üyelerinden daha iyi koruyabileceğini mi sanıyordu? İzzet Paşa'yla öteki kabine üyeleri kendisini desteklediler. Dışarıya bir haber gönderilerek Damat Ferit'e daha

fazla beklemesinin gerekli olmadığı bildirildi. Sultan karara boyun eğmek zorunda kaldı. Damat Ferit'in yerine delegeliğe Rauf Bey seçildi. Heyetteki öteki üyelerle beraber, Amiral Calthorpe'un geçici amiral gemisi *Agamemnon*'un Mondros önlerinde demir atmış olduğu Limni Adası'na gitti.

Görüşmeler gemide, centilmence bir hava içinde yapıldı. Tam otuz altı saat sürdü ve sadece askeri koşulları kapsadı. Rauf Bey, büyük bir dürüstlükle her şartı tek tek tartıştı. Amiral Calthorpe, iki deniz subayı arasındaki bu konuşmalarda uzlaşıcı şekilde davranıyordu. İlk yirmi dört saat içinde, İstanbul'un onaylamasına bağlı olarak, genel bir anlaşmaya vardılar. İngilizlerin öne sürdüğü başlıca koşullar Çanakkale ve İstanbul boğazlarının açılması; bütün önemli stratejik noktaların İtilaf Devletleri tarafından işgali; sınırlarda güvenlik ve iç düzeni sağlamak için gerekli birlikler dışında bütün Türk ordusunun terhisi; işgal altındaki topraklarda bulunan Türk garnizonlarının teslim olmasıydı. Yalnız bu garnizonlardaki silahların teslim edileceği ayrıca belirtilmiş değildi. Türkler içişlerine herhangi bir karışma önerisi karşısında duyarlı davranıyor, özellikle bu koşullardan İstanbul'un işgali anlamı çıkacak diye kuşkulanıyorlardı. Ama kendilerine böyle bir şeyin söz konusu olmadığına dair güvence verildi. Ancak, Türkler güvenliği sağlayamayacak olursa, İtilaf Devletleri kendi vatandaşlarını korumak gereğini duyabilirlerdi.

Görüşmelerin yarı yerinde Fransızlar, amiralleri Amet'nin de görüşmelere katılmasını isteyen sert bir nota göndermişlerdi. Bu istek, Türklerin yalnız İngiliz heyetiyle görüşmeye yetkili olduğu gerekçesiyle reddedildi. Son zamanlarda Fransızlar İngilizlere danışmaksızın Bulgarlarla mütareke imzalamışlardı. Bununla birlikte, görüşmelere alınmamalarının baş nedeni, boyuna Paris'e danışmak isteyerek konferansı uzatmaları korkusuydu. Bunu önlemek için Clemenceau ile doğrudan doğruya yüksek kademede temasa geçildi. Clemenceau, İngilizlerin varacağı anlaşma koşullarını ve İstanbul Boğazı'nın bir İngiliz amiralinin komutasına verilmesini baştan kabul etti.

Mütareke, böylece 30 Ekim'de karşılıklı kutlamalar arasında imzalandı. Amiral Calthorpe buna ilişkin olarak koşullardan bazılarını yorumlayıp açıklayan bir de gayriresmi mektup hazırladı. İmzadan sonra Calthorpe,

“Bu mütarekeyi imzalamakla yıllardır sürüp giden kan dökülmesini durduracağımızı umuyorum,” dedi. Rauf’un elini sıktı ve Türk-İngiliz ilişkilerinin dostça olması için beslediği “derin isteği” belirterek İngiltere’nin verdiği söze her zaman bağlı kaldığını, tanıklar önünde yineledi. Bütün maddeler, olduğu gibi, titizlikle uygulanacaktı. Rauf Bey verdiği cevapta, İngiltere’nin Türkiye’ye en yüksek değerde bir temsilci göndermesi dileğinde bulundu. Çünkü Büyük Britanya’nın bundan böyle Türkiye’de “rakipsiz bir mevki” işgal etmesini istiyordu.

Mustafa Kemal mütareke haberini ve ateşkes emrini aldığı sırada hâlâ Halep’in arkasındaki dağlarda düşmana karşı direnmekteydi. Liman von Sanders, “Bu son günlerdeki çarpışmalarda ordu, silahlarının yüksek şerefini korumasını bildi,” diye yazar. Böylece uzun ve felaketli dört savaş yılının kanlı boğuşmalarından, hiç yenilgiye uğramadan çıkan tek Türk komutanı, Mustafa Kemal’di.

Mütareke, Mustafa Kemal için bir son değil, bir başlangıçtı. Savaşta yenilmemiş olduğu gibi, ruhça da hiç yenilmiş değildi. Şimdi bir çeşit barış yapılacaktı. Ama adil bir barışın ancak savaşımla kazanılabileceğini ve savaşımın uzun ve çetin olacağını biliyordu. Kendini bu savaşımın önderi olarak görmeye başladı.

Bunun nasıl olacağını şimdiden pek kestiremiyordu. O sıralar yine kırgınlık içinde bulunmaktaydı. İzzet Paşa’nın harbiye nazırlığını ona vermemiş olması çok ağırına gitmiş ve paşanın “barıştan sonra” el ele çalışacaklarına söz vermiş olması da onu yumuşatmamıştı. Önlerinde nazik ve önemli bir geçiş dönemi vardır ki, Mustafa Kemal asıl bu sırada, ülkesine yararlı hizmetlerde bulunabileceğine inanmaktaydı. Bunu izleyecek olan dönemlerde ise harbiye nazırlığına kendinden daha uygun kimseler bulunabilirdi. Bu makam için ısrardan vazgeçmiyordu. Rauf Bey’e birisiyle haber göndererek, İzzet Paşa’yı razı etmesi için ricada bulundu. Ama, Rauf şu anda yapılacak hiçbir şey olmadığını söylemek zorunda kaldı. Mustafa Kemal, İzzet Paşa’ya disiplin dışı telgraflar gönderiyordu. Sadrazam yeni bir genelkurmay başkanı seçince bunu protesto ederek yeni başkanın sözünü dinlemeyeceğini bildirdi.

Bu arada, ordu grup komutanlığını Liman von Sanders’ten devralması bildirilmişti. Hemen Adana’daki karargâha gitti. Alman generali onu her

zamanki resmi nezaketiyle karşıladı. Ancak, ayrılık sözlerini söylerken, sesinde içten bir üzüntü ifadesi vardı.

“Ekselans,” dedi. “Sizi Arıburnu ve Anafartalar cephelerine kumanda ettiğiniz günlerde yakından tanıdım. Doğrusunu isterseniz, aramızda bazı önemsiz olaylar geçmedi değil; ama sonuç bakımından bunlar ancak bizim birbirimizi daha iyi tanımamıza yaradı. Artık samimi iki dost olduğumuzu sanıyorum. Bugün, memleketinizden ayrılmak zorunda olduğum şu anda, emrimdeki orduları, bu ülkeye ilk gelişimden beri takdir ettiğim bir askere emanet etmekteyim. Bu genel felaket içinde büyük bir üzüntü yükü altında ezilmemek elde mi? Beni tek avutan şey, komutayı sizin elinize bırakmamdır. Şu andan itibaren amir sizsiniz; ben sizin misafirinizim.”

Bu sözler karşısında heyecanlanan Mustafa Kemal sadece, “Oturalım,” dedi. Birer sigara yaktılar. Mustafa Kemal’in isteği üzerine von Sanders, iki kahve ısmarladı. Kahvelerini karşılıklı, geçmişe ve geleceğe dair düşüncelere dalmış bir halde, sessizlik içinde içtiler. O gece Adana gökleri, Almanların ateşe verdikleri mühimmat depolarının alevleriyle aydınlanmıştı. Alman ve Türk subaylarının ayrılış toplantısında bir Alman generali geçmişteki silah arkadaşlıklarını öven konuşmasını, “Yenildik,” diye bitirdi. “Bizim için her şey bitti artık.” Mustafa Kemal ise demecine, “Savaş, müttefiklerimiz için bitmiş olabilir. Ama bizi ilgilendiren savaş, İstiklal Savaşı’mız, ancak şimdi başlıyor,” diye son verdi.

İzzet Paşa’dan aldığı ret cevaplarına canı sıkılmakla beraber, Mustafa Kemal, Güney Anadolu’daki bütün orduların komutasını üzerine aldığı zaman, ne de olsa bir sevinç duydu. Bu görev, savaş bittiği için, ona büyük bir çalışma alanı veriyor sayılmazdı. Mütareke koşullarına göre, terhis neredeyse başlayacaktı. Ama öte yandan bu görev ona siyasi bir avantaj sağlıyordu. İlk kez İstanbul’daki hükümetle doğrudan doğruya temas edebilecekti. Hükümet de aslında onu tuttuğuna göre, hiç olmazsa artık sesini duyurabilir, belki de siyasete etki yapabilirdi. Düşmanları gitmiş, iktidara dostları gelmişti. En sonunda on yıldır hep elinden kaçmış olan siyasal emellerini gerçekleştirebilmek için bir umut kapısı açılmıştı.

Askerlik alanında da yapılabilecek birtakım şeyler vardı. Şimdilik elinin altında hiç olmazsa iki ordu bulunuyordu: 2. ve 7. ordular. Mütarekeye göre bunların görevi sadece sınır bekçiliği etmekti. Ama, Mustafa Kemal

bunların sembolik birer yerel ordu olarak kalmasını istemiyordu. Yerine geçici olarak Ali Fuat'ı bırakarak, ordularını gerçek bir milli savunma kuvveti haline getirmek için çalışmaya koyuldu. Birlikleri yeni baştan toplayıp düzenledi, yurtiçindeki merkezlere dağıttı; elindeki silah, cephane ve malzemeyi güvenli yerlere göndertti ve ilgili komutanlara gerekli emirleri verdi. Komutanlarını da dikkatle ayırıp seçiyordu. Onun mücadeleci görüşlerini paylaşmayan bazı subayları başka yerlere nakletti. Kesiksiz bir savunma hattı kurabilmek için yararlanmayı umduğu Musul'daki 6. Ordu'yla sıkı bir bağlantı sağladı. Önümüzdeki günlerde ne olursa olsun, hiç olmazsa kendi kendine yeterli bir çekirdek askeri kuvveti elde tutabilirdi. Daha sonradan bu kuvvetin sadece Güney Anadolu'nun değil, bütün memleketin savunmasında rol oynaması pekâlâ mümkündü.

Zihninde filizlenmekte olan tasarılardan bazıları daha şimdiden kendini belli etmeye başlıyordu. Mütarekeden önce İstanbul'dan Antep'e ailesini görmeye gelen Ali Cenani adında birine rastlamıştı. Ali Cenani, şehrin daha şimdiden düşman tarafından yağma edildiğini ve hele Türk ordusu Adana'ya çekilirse, halkın büsbütün düşman elinde kalacağını söylüyor, ailesini daha güvenli bir yere götürmeyi tasarlıyordu. Mustafa Kemal, ona, “Ülkenizde hiç mi erkek kalmadı?” diye sormuştu. “Kendinizi savunmanın bir çaresine bakın.”

“İyi ama nasıl? Neyle?”

“Örgütlenin. Milli bir kuvvet toplayın. Ben size gerekli silahları veririm.”

Kendilerine güvendiği subaylara da, “Gruplar halinde, çete savaşı için hazırlanın,” diye emirler veriyordu. Düşmanın anavatan topraklarına sokulmasını önlemek için çeteler kurmak gerekecekti. Mustafa Kemal, geleceği göz önünde tutarak İç Anadolu'da direniş merkezleri olabilecek Antep ve Maraş gibi yerlere silah dağıttı. Bunlar, gereğinde kullanılmak üzere gizlice depo edilecekti.

Şimdi kendine düşen görev, mütareke koşullarına karşı yılmadan mücadele etmekti. Mütarekeyi kayıtsız şartsız bir teslimden de daha kötü bir şey olarak görüyordu. Türkler, neredeyse düşmanın ülkeyi ele geçirmesine yardıma söz vermişlerdi. Mustafa Kemal, İtilaf Devletleri'nin her istediği kabul edilirse memleketin boydan boya işgal edileceğini ve

sonunda hükümeti de düşmanların kuracağını kabineye anlatmak istiyordu. Sonradan, “Bunu görebilmek için falcı olmaya gerek yoktu!” diyecekti.

Böylece Mustafa Kemal, İzzet Paşa’ya üst üste telgraflar göndermeye başladı. Bu telgrafların birçok yerinde soruna değiniyordu. Özellikle, mütarekenin Türk garnizonlarının Suriye’den çekilmesini isteyen maddesi ona kuşku vermekteydi. Bu anlaşmaya göre Suriye’nin sınırı neredeydi? Osmanlıların eskiden beri kabul ettikleri gibi, Halep’in ardındaki sıradağlardan mı geçiyordu; yoksa İskenderun’u da içine alarak ta Kilikya içlerine kadar mı uzayacaktı? Düşman şimdi İskenderun garnizonundaki 7. Ordu’nun, Suriye’de bulunduğunu öne sürerek, teslimini istemekteydi.

Mustafa Kemal’e göre, İngilizler terimlerdeki bu belirsizlikten bile bile yararlanmak istiyorlardı. İstanbul’a telgraf çekerek, “Açık ve samimi kanım şudur ki,” dedi. “Mütarekenin yanlış anlaşılıp yorumlanmasını önleyecek tedbirleri almadan ordularımızı dağıtır ve İngilizlerin her dediğine boyun eğersek, onların haris emellerine hiçbir şekilde set çekmemiz mümkün olmayacaktır.”

İzzet Paşa, cevabında, mütarekenin İngilizlere İskenderun’u işgal etme hakkını vermediğini bildirdi. Ancak, Türkler geri çekildikleri sırada güney demiryoluyla köprüleri yıkmış olduklarından, yaralı ve malzeme nakli için limanı ve Halep yolunu kullanabileceklerine dair, İngilizlerle sözlü bir “centilmenlik anlaşması” yapılmıştı. Bununla birlikte, İskenderun Limanı ve şehri Türk yönetiminde kalacaktı. Mustafa Kemal’in bunları İngiliz komutanına da bildirmesi isteniyordu.

Mustafa Kemal buna verdiği, üzerinde “Geciktirme ölümle cezalandırılır!” kaydı bulunan acele cevapta, karşı düşüncelerini tekrarlayarak İngiliz ordularının Halep ve dolaylarında bol malzeme depoları bulunduğunu ve asıl amaçlarının İskenderun’u işgal ederek yolları kesmek, böylece 7. Ordu’yu teslime zorlamak olduğunu ileri sürdü. Bu çeşit centilmenlik anlaşmalarını doğru bulmadığını da saklamıyordu. Onun için İzzet Paşa’nın söylediklerini İngiliz komutanına bildirmek niyetinde değildi. Daha da ileri giderek, “İngilizlerin, her ne bahane ile olursa olsun, İskenderun’a asker çıkarmak için yapacakları bir teşebbüse kuvvetle karşı koymak emrini verdim,” diyor, arkadan da, davranışlarını başkomutanlığın

resmi görüşlerine uydurmaya olanak olmadığı için, en kısa zamanda görevinden geri alınmasını rica ediyordu.

İzzet Paşa sert bir karşılık vererek Mustafa Kemal'in bu emrinin devletin çıkarlarına ve politikasına büsbütün aykırı olduğunu bildirdi ve hemen geri alınmasını istedi. Mütareke koşullarının yorumlanıp uygulanmasında gerçekten birtakım yanlışlıklar olmuştu. "Ama, her şeye karşın," diye devam ediyordu, "bu uygunsuz şartları, ileri görüşlü olmadığımız için değil, toptan yenilgimizin sonucu olarak kabul ettik. Devlet, durumu düzeltmek için diplomatik teşebbüslere girişmiştir ve bunların başarıya ulaşacağını ummaktadır. Bu zor zamanımızda, devletimizin geleceği için son derece önemli olan bu görüşme ve önlemleri yönetme konusunda size güvenebileceğimizden eminim. Ama, durum herhangi bir tartışma ve gecikmeyi kaldırmayacak kadar tehlikeli olduğu için ordularımıza verdiğimiz talimatın harfi harfine yerine getirilmesi şarttır." İzzet Paşa bundan sonra Mustafa Kemal'in komutasındaki ordu grubunun dağıtıldığını ve sadece 7. Ordu'ya indirildiğini bildiriyordu.

Sadrazama kafa tutup içini boşaltmış olan Mustafa Kemal, bu sefer uzlaşıcı bir yazı hazırladı. Ulu Tanrı'nın İzzet Paşa'nın politik çabalarına yardımcı olmasını umduğunu bildirdi ve hem kendisine, hem de ülkesine olan bağlılığını tekrarladı. Buna rağmen, olaylar onun kuşkularını yerden göğe kadar haklı çıkarmaktaydı. İngilizler, İzzet Paşa'ya fena halde baskı yapıyorlardı. Rauf, İngilizlerin imzalarını tanıyacaklarına dair vermiş oldukları şeref sözünü Calthorpe'a hatırlatıyor, Calthorpe da verilen sözü unutmadığı için Londra'ya protestolarda bulunuyordu. Londra, *Agememnon* zırhlısının güvertesinde iki kıdemli deniz subayı arasında doğan o centilmence havayı hemen dağıtmaya başlamıştı. Uzun bir süre için olmasa bile, bir kerecik olsun aralarında anlaşan eski askerlerle eski politikacılar, mütarekeyi daha sert bir şekilde yorumluyorlar, işlerine geleni alıp, gelmeyeni bırakıyorlardı. İstedikleri stratejik yerlerden biri İskenderun, öteki de Musul'du ki, Mustafa Kemal bunu bir telgrafında çoktan belirtmişti.

Dicle boyunca Türkleri izlemekte olan İngiliz birlikleri, mütarekenin imzası sırasında, Musul'un 60 kilometre kadar güneyinde bulunuyordu. Savaş kabinesinin talimatı üzerine daha ilerleyerek üç gün sonra Musul'a

girmişlerdi. Başlarındaki general, şehrin ve içindeki 6. Ordu'nun teslimini istedi. Rauf Bey bu işgal hareketinin, mütarekenin Calthorpe tarafından yorumlanmış olan koşullarına aykırı olduğunu söyleyerek itirazda bulundu ve, "Türk hükümeti, başkomutanınızın sözünde duracağına güvenmektedir," diye ekledi.

Amiral Calthorpe ise buna o kadar güvenmiyordu. Londra'ya telgraf çekerek Rauf Bey'in görüşünün kendi görüşüne uyduğunu bildirdi. Ama İngiltere Savaş Bakanlığı, uzlaşma tanımıyor ve Türk Genelkurmayı'nın haritasında Musul'un Osmanlı İmparatorluğu'nda değil, Irak'ta gösterildiğini belirtiyordu. Calthorpe, boyun eğmek zorunda kaldı. Böylece Musul'un boşaltılıp, silahların teslimi emredildi. Emri alan İzzet Paşa, biraz dalkavukça bir telaşla amirale, telgrafı sabah saat sekizde aldığını ve "aşağı yukarı aynı saatte" kendinin de Musul'a emir verdiğini bildirdi.

İskenderun'un başına da aynı şey geldi. Ne Londra Calthorpe'un lafına kulak asmıştı, ne de İzzet Paşa Mustafa Kemal'in. İngiltere hükümeti, İskenderun'un belirli bir zaman içinde General Allenby'ye verilmesini, yoksa kuvvete başvurulacağını bildirdi. İzzet Paşa bir kez daha baş eğdi ve 7. Ordu çekilmek zorunda kaldı. İzzet Paşa, İngilizlerin bu insafsız davranışındaki suçun, kendi emirlerine karşı sert ve nezaketsiz şekilde davranan Türk komutanına yüklendiğini ima ederek, "Ülkenin yüksek menfaatleri adına, ne derece zayıf durumda olduğumuzu unutmamamız ve kendimizi çok fazla aşağılatmamakla birlikte, sözlerimizde ve hareketlerimizde ölçülü olmamız çok önemlidir," diye talimat verdi.

Mustafa Kemal, sadrazamın imalarını şiddetle reddederek ısrarla, "Ne kadar zayıf ve güçsüz olduğumuzu çok iyi biliyorum," dedi. "Ama buna rağmen devletimizin kabul etmek zorunda olduğu fedekârlıkların bir sınırı olması gerektiğine inanmaktayım. Yoksa Almanların yanı sıra son yenilgiye kadar dövüşen bizler, İngilizlerin bize sormadan almaya çalıştıkları şeyleri kendi elimizle onlara verirsek genellikle Osmanlıların ve özellikle şimdiki hükümetin tarihine çok karanlık bir sayfa eklemiş oluruz."

Ama 7. Ordu her şeye karşın lağvedilmiş ve Mustafa Kemal'in elinde yalnız bir kolordu kalmıştı; milli bir savunma gücü kurmak yolunda bütün umutlarını bağladığı tek bir kolordu.

36 Sir Charles Townshend, *My Mesopotamian Campaign.*

37 Damat Ferit’in gerekirse Londra’ya gidip Kral V. George’la görüşmeye ve Türkiye’nin 1914’ten beri kaybettiği toprakların, hatır için, geri verilmesini istemeye hazır olduğunu söylediği rivayet edilir.

ON YEDİNCİ BÖLÜM

Sultan Meclis'i Dağıtıyor

İstanbul, İtilaf Devletleri'nin "himayesi" altında üzgün, umutsuz ve felaket duygusunun ağırlığı altında ezilmiş gibiydi. Herkes, "Şimdi artık bize istediklerini yaparlar," korkusu içindeydi. Soğuk, karanlık bir kış başlamıştı. Kömür yoktu. Tramvaylar işlemiyordu. Boğaz vapurları az ve seyrekti. Anacaddeler yarı aydınlık, yan sokaklarsa kapkaranlık olduğu için hırsızlara, soygunculara gün doğmuş, hava karardıktan sonra kimse tabancasız dışarı çıkmaz olmuştu. Polis azdı; onlara da, yolsuzluk yaptıkları için kimsenin güveni yoktu. Vurgunculuk almış yürümüştü; para değerini kaybetmiş, yiyecek fiyatları aşırı derecede yükselmişti. Türkler evlerine kapanmış, kendi kendilerinin gölgesi gibi, ancak –o da ateş pahasına– ekmek almak için dışarı çıkıyorlardı.[38] Bazıları şehre girmiş olan İtilaf Devletleri kuvvetlerinin yanında iş bulabilmek için feslerini atarak Türk olmadıklarını bile ileri sürüyorlardı.

Beri yandan Rumlar, sokaklarda caka satarak dolaşıyor ve rastladıkları Türkleri itip kakarak duvar kenarına sürüyorlar, geleni geçeni Yunan karargâhında dalgalanan mavi beyaz bayrağı selamlamaya zorluyorlardı. Türkler bu aşağılamaya boyun eğmemek için, arka yollardan dolaşmak zorunda kalıyorlardı. Bir gün İstanbul sokaklarında panik yaratan bir söylenti duyuldu: "Ayasofya'ya çan takıyorlarmış." Bir Müslüman kalabalığı çığırından çıkmış bir halde Ayasofya'ya koştu. Ama Türk askerlerinin hâlâ avluda nöbet tutmakta olduğunu görünce rahat nefes aldılar.

Kasımın ortalarına doğru İtilaf Devletleri orduları şehre girdi. Amiral Calthorpe, İngilizlerle öteki İtilaf savaş gemilerinden meydana gelmiş 16 mil uzunluğunda bir konvoyun başında gösterişli bir törenle Çanakkale'den geçerek Boğaziçi'ne geldi. Burada Haliç önlerinde demir attılar. Limanı öylesine doldurmuşlardı ki, gemilerin arasından deniz zor görülüyordu. Türkler için başka bir kara gün de, General Franchet d'Espérey'nin askerlerinin başında muzaffer bir tavırla İstanbul'a girdiği gündü. Dizginsiz, beyaz bir ata binmiş olan Fransız generali, Bizans'a aynı şekilde giren Fatih Sultan Mehmet'in hayalini belleklerden silmek istemişti. Çok geçmeden Fransızlar eski İstanbul semtine, İngilizler Beyoğlu yakasına, İtalyanlar da Boğaz sırtlarına yerleşmiş bulunuyorlardı. Siyasi ve idari denetim hâlâ Türklerin elinde olduğu için, şehri "teknik" bakımdan işgal etmiş sayılmazlardı. Ama, Türkler bunun, adından başka her şeyiyle, işgal demek olduğunu biliyorlardı.

Siyasi durum çok karışıktı. Enver, Cemal ve Talat üçlüsünün kaçması, Meclis'te bunalım yaratmıştı. İttihat ve Terakki milletvekilleri kendi canlarını kurtarmak telaşıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girişindeki kişisel sorumluluklarını unutuvermişler ve eski nazırlara karşı cephe alarak mahkeme edilmelerini istemeye kalkışmışlardı. İzzet Paşa kabinesindeki nazırlardan üçü de, bu arada hücuma uğramaktaydılar. Bunlar, savaşın ilanı üzerine istifasını vermiş olan Maliye Nazırı Cavit'le savaşı uygun bulmuş olan şeyhülislam, bir de 1913'te Parti'nin genel sekreterliğini yapmış olan Fethi Bey'di.

Sultan, şimdi bu durumdan kendine güç sağlamak için yararlanmaya bakıyordu. Âyan Reisi[39] Ahmet Rıza'yı İzzet Paşa'ya göndererek adı geçen üç nazırın istifasını istedi. Ya da kabine toptan istifa etmeli ve bu üç kişi dışarıda bırakılarak yeni bir hükümet kurulmalıydı. İzzet Paşa, Fethi ve Rauf'un da desteğiyle bunu reddetti ve anayasa gereğince sultanın emir vermeye değil, ancak görüşünü bildirmeye hakkı olduğunu, kişisel sorumluluğuna saygı göstermek durumunda bulunduğunu ileri sürdü.

Rauf Bey de mütareke koşulları ve Calthorpe'un gayriresmi mektubu hakkında bilgi vermek üzere huzura çıktığı zaman, her zamanki açıksözlülüğüyle sultanı uyarmıştı. Calthorpe, asayiş bozulmadığı ve İtilaf uyruklarının yaşamı tehlikeye girmediği sürece İstanbul'un işgal altına

alınmayacağına söz vermişti. Oysa, şimdi bu çeşit karışıklıkların çıkmasından korkuyordu. Çünkü, sultanın yakını olmaktan başka bir ünü bulunmayan Damat Ferit, hükümete zarar verecek ilişkilere girişmiş, hükümetin Rumları kesmeye hazırlandığını söyleyerek ortalıkta ikilik ve geçimsizlik yaratmaya başlamıştı. Rauf Bey, mütarekeden sonra karışıklık içine düşmüş olan Bulgaristan ve Avusturya'da bu durumdan en çok zararlı çıkanların o ülkelerin başındakiler olduğunu da sözlerinde belirtti.

Bunu duyan sultan heyecanlanmış, elleri titremeye başlamıştı. Sigarası ağızlığından yere düştü. Mabeyincisi sigarayı yerden alıp bir tablaya koydu. Padişah, eniştesinin düşüncelerine katılmadığını söyleyerek ayağa kalktı. Bu, görüşmenin sona erdiğini gösteriyordu. Padişah, Rauf Bey'e anlamlı anlamlı baktı ve biraz sertlikle, "Beyefendi, bizim millet koyun sürüsü gibidir," dedi. "Başında bir çoban ister. İşte o çoban da benim."

Rauf Bey bir şey söylemedi. Sağ eliyle isteksiz bir selam vererek huzurdan ayrıldı. Besbelli sultan, çoban rolünde, sürüsünü toplayıp, doğruca İtilaf Devletleri'nin ağılına sürmek niyetindeydi. Rauf Bey ertesi gün kabineye bilgi verdi. İzzet Paşa hastaydı. Üstelik asker olarak, savaş alanlarında dövüşmeye alışık olsa bile siyaset alanındaki savaşçılığı belli bir sınırdan öteye geçmiyordu. Hele, meşru hükümdarlarına karşı bir savaşa girmeye ne karakteri, ne de göreneği elverişliydi. İtilaf donanmasının Boğaz'da demirli olduğu şu sırada siyasi bir bunalım yaratıp birliği bozmaktan özellikle çekiniyordu. Padişah bu seferlik baş eğse bile, ileride bu türlü pürüzler eksik olmayacaktı. İzzet Paşa'ya yapacak bir şey kalıyordu: O da, padişahın anayasaya aykırı davrandığını ileri sürüp çekilmek. Öteki nazırlar da, ellerinden başka bir şey gelmediği için, buna razı oldular.

Padişah, hükümetin istifasını kabul etti. İzzet Paşa'ya veda ederken, "Fena oluyorum," dedi. "Pencereden dışarı bakamaz oldum. Bunları görmeye dayanamıyorum." Boğaz'daki gemileri gösteriyordu. Böylece, ülkenin gerçek çıkarları uğruna, demokratik ve liberal bir rejim kurmaya çalışan son Osmanlı hükümeti de, bir ayı biraz aşan bir görev süresinden sonra, iktidardan ayrılmış oldu.

Durumu kurtarmak için son bir teşebbüs daha yapıldı. Buna da en çok, mücadeleci ruhuyla, Adana'dan hemen trene atlayıp İstanbul'a gelen

Mustafa Kemal önayak oldu. Onun bu gelişi İngiliz donanmasıyla aynı zamana rastlamıştı. Bu manzara onu ilkönce kızdırdı, sonra da filozofça bir düşünce yürütmesine yol açtı: “Gelirler; ve bir gün, geldikleri gibi giderler.”

Rauf’la beraber doğruca İzzet Paşa’ya giderek onu kararından caydırmaya çalıştı. Sultan, sadrazamlığa Tevfik Paşa’yı atamıştı. Tevfik Paşa, kendisinin hep başkalarının bozduğu işleri düzeltmek için sadrazamlığa getirildiğinden yakınarak görevi kabul etmek istememiş, ama sonradan padişahın iradesine boyun eğmişti. Ancak bu atamanın daha Meclis’ten geçmesi gerekiyordu. Bundan dolayı Mustafa Kemal, İzzet Paşa’yı, tekrar sadrazamlığı kabul etmeye ve daha güçlü, daha milliyetçi bir kabine kurmaya razı etti. Rauf Bey de, biraz durup düşündükten sonra, onu destekledi. Bir arada, içinde en sonunda Mustafa Kemal’in adının da yer aldığı bir kabine listesi hazırladılar. Arkadan da, bütün güçleriyle milletvekilleri arasında bir kulis çalışmasına girişerek, Tevfik Paşa’nın Meclis’ten güvenoyu almasını önlemeye çalıştılar.

Mustafa Kemal, parlamento ve parlamenter usullerle ilk olarak karşı karşıya geliyordu. Sivil giyinerek kulislerde ve grup odalarında enerjik bir çalışmaya koyuldu. Milletvekillerinden çoğunun Tevfik Paşa’ya karşı olduklarını, ama Meclis’in dağıtılması korkusundan ona oy vermeye uygun bulduklarını gördü. Böylece zaman kazanmayı umuyorlardı. Kendisi daha gerçekçi görüşüyle kime oy verirlerse versinler, Meclis’in dağıtılmasının kaçınılmaz bir şey olduğunu, ama İzzet Paşa’ya zaman kazandırabileceklerini ileri sürdü. Fethi Bey’in aracılığıyla milletvekillerinin bir toplantısında kendisine söz verilmişti. Düşüncelerini güçlü ve etkili bir şekilde onlara açıklayarak, arkası ne olursa olsun, Tevfik Paşa’ya güvenoyu vermemeleri için ısrar etti. Hepsi bu keskin bakışlı, düzgün sivil kıyafetli, muzaffer genç generali ilgi ve sempatiyle dinlediler. Sesinde kendine güven vardı. İçten ve kesin konuşuyordu. Bazıları ona kesin olarak söz verdiler ve güvenoyu için toplantı zili çaldığı zaman, başarılı bir sonuç almayı umduklarını söylediler.

Mustafa Kemal balkonda bir yer bularak, oylamayı seyretti. Oylar atıldı, sayıldı ve başkan sonucu bildirdi. Tevfik Paşa kabinesi büyük çoğunlukla güvenoyu almıştı. Mustafa Kemal, şaşkınlığını gizleyemedi. Milletvekillerinin önemli bir bölümü onun önerisini kabul eder

görünmüşlerdi. Meclis havasına yabancı bir asker olarak milletvekillerinin dönekliği karşısında şaşırmıştı. Kendi durumlarına güvenemeyen, askerlere de inanmayan milletvekilleri, mücadeleye girmekten kaçınmışlardı.

Mustafa Kemal bu oylamayı, millet iradesinin bir yenilgisi saydı. Şimdi artık yalnızca sultanın iradesi hüküm sürüyordu. Bunu son umut olarak gördü. Alması gereken önlemleri açıkça anlatmak için sultandan bir görüşme rica etti. Birkaç günlük bir bekleyişten sonra selamlığa çağrıldı. Vahdettin ondan önce davrandı. “Ordu komutanlarıyla subaylarının size büyük saygı beslediklerinden eminim,” dedi. “Onların bana karşı bir harekete geçmeyeceklerine dair garanti verebilir misiniz?” Böyle tepeden inme sorulan bir soru, Mustafa Kemal’i şaşırtmıştı. Biraz düşündükten sonra, “Efendimizin ordu tarafından tahta karşı girişilmiş herhangi bir askeri harekete dair kesin bir bildikleri var mı?” diye sordu.

Sultan, gözlerini kapadı. Sonra sorusunu tekrarladı.

Mustafa Kemal, “İstanbul’a ancak birkaç gün önce gelmiş bulunduğumu söylemek zorundayım,” diye cevap verdi. “Onun için durumu pek yakından bilmiyorum. Ancak ordudaki komutan ve subayların zatı şahaneye cephe almaları için ortada herhangi bir neden olduğunu sanmıyorum. Bu bakımdan korkulacak bir şey olmadığına sizi temin edebilirim.”

Vahdettin gayet ciddi bir tavırla, “Sadece bugünü değil, yarını da kastediyorum,” dedi.

Padişah, herhalde ordunun hoşuna gitmeyecek bir siyaset gütmeye karar vermiş ve Mustafa Kemal’in, buna karşı nasıl bir tepki göstereceğini anlamak istemişti. Bu durumda o da görüş ve önerilerini açıklarsa hem kendini, hem de savunduğu davayı tehlikeye atmış olacaktı. Vahdettin gerçekten onun ağzını kapamıştı. Mustafa Kemal hiçbir şey söylemedi. Sultan da tekrar gözlerini açarak, “Siz akıllı bir subaysınız, eminim ki, arkadaşlarınızı nasıl aydınlatıp yatıştırmak gerektiğini de biliyorsunuzdur,” diye sözlerini bitirdi.

Görüşme, pek bir sonuca varılmadığı halde, bir saat sürmüştü. Tekrar bekleme odasına döndüğü zaman Mustafa Kemal, anlamlı ve soru dolu bakışlarla karşılaştı. Nedense, herkes onun, kendini ve asker arkadaşlarını başa getirecek bir rejime hazırlık olarak, padişaha, Meclis’in dağıtılması konusunda ordunun desteğini vaat etmiş olduğunu sanıyordu. Mustafa

Kemal'e kalsa, buna çoktan razıydı. Ancak sultanın tasarısı bambaşkaydı. Meclis'i dağıtmaya gerçekten kararlıydı. Ne var ki amacı, orduyu değil, İtilaf Devletleri'ni hoşnut etmekti. Sultan, kaderini, işgal kuvvetleriyle birleştirmeye karar vermişti.

Mustafa Kemal, Meclis'in bu şekilde dağıtılması kendi işine yaramayacağı için, buna şiddetle karşı koymaya başladı. Fethi Bey'in çıkardığı *Minber* adlı gazetede bir köşesi vardı. Burada Meşrutiyet ilkelerini savunuyor, yurttaşlarını kendilerini bekleyen tehlikelere karşı uyarıyordu. Meclis'in dağıtılması, hükümeti dilediği gibi hareketle serbest bırakacaktı, onun isteği de, düşmanla işbirliği yapmaktı:

> *"Meclis'in, bugün Osmanlı milletinin anayasasının simgesi olduğunu unutmamalıyız. Şimdiki Meclis üyelerinin seçim bölgelerinde, yeni bir seçim yapılmasına imkân vermeyen, olağanüstü durum hüküm sürmektedir. Sadece bu bile bize Meclis'i dağıtmanın nasıl bir çılgınlık olduğunu göstermeye yeter. Barış koşullarını kararlaştıracak olan baştaki hükümetin, milletvekillerin desteğine sahip olması şarttır."*

Ama sultan, "şu Allahın belası Meclis'ten" kurtulmayı aklına koymuştu. Tevfik Paşa'ya ve özel hukukçularına danışarak, anayasanın birbiriyle çelişen birçok maddesi arasında aradığı bahaneyi buldu. Yedinci madde gereğince çıkarılan fesih fermanı dahiliye nazırı tarafından Meclis'te okundu. Ferman epey gürültü kopardı. Milletvekilleri bağırıp çağırarak protesto etmeye ve hep bir ağızdan birbirini tutmayan sözler söylemeye başladılar. Sultanın davranışına karşı koyan çok oldu. Ama, Tevfik Paşa'ya çoğunlukla güvenoyu vermiş oldukları için, bu itirazları sağlam bir temele dayanmıyordu. Ferman böylece uygulandı. Milletvekilleri dağıldılar.

Ağabeyi Abdülhamit'in geleneğine, kendine özgü silik biçimde de olsa bağlı kalan padişah, demokratik güçleri yenmeyi şimdilik başarmıştı.

38 Arkadaşlar birbirine, "Beni karanlıkta görecek olursan selam verme; ne olur, ne olmaz," diyorlardı.

39 Senato başkanı.

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM

İmparatorluğun Paylaşılması

Acaba şimdi, padişahın elindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntıları ne olacaktı? 1919 yılının ocak ayında Paris'te toplanan Barış Konferansı, bu imparatorluğun geleceği üzerinde bir karara varma amacını güdüyordu. Türkler, mütareke isterlerken, Başkan Wilson'a, kendisinin On Dört İlke'sine –yani *self determination* (kendi kaderini tayin) ilkesine– uygun bir barış üzerinde görüşmeye hazır olduklarını bildirmişlerdi. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, İngiliz kabinesine şimdi, kendi anlayışına göre bu ilkeye uygun bir çözüm yolu sunmuştu. Böylece, yalnız Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler ve Araplar gibi Türk uyruklu etnik topluluklara değil, Türklere de kendi kaderini seçme hakkı tanınıyordu. Bağımsız bir Arabistan ve Ermenistan'dan başka, bir de bağımsız Türk devleti kurulmalıydı. Bu devlet, geçmişte olduğu gibi, Anadolu yarımadasının sınırları içinde kalmalı ve başkenti de ya Bursa ya da Ankara olmalıydı. Lord Curzon, Türkleri ancak bu şekilde tatmin edebileceklerini ve milliyetçi bir ayaklanmanın, ancak bu şekilde önlenebileceğini ileri sürüyordu.

Curzon, bir yandan da "yüzyıllardan beri herkesi uğraştıran, başına bela açan... bir entrika ve fesat kaynağı olan" Türkleri Avrupa'dan büsbütün çıkarıp atmak istiyordu. Böylece İstanbul ve Boğazlar Türklerin elinden alınıp Cemiyet-i Akvam'ın[40] yönetimine verilmeliydi. Bu türlü bir çözüm yolu, belki şu psikolojik anda, zayıf bir Türk hükümeti tarafından kabul edilebilirdi.

Ama bunu, İngiliz hükümeti kabul etmedi. Çünkü Lord Curzon'la sürekli çatışma halinde olan Lloyd George'un bambaşka düşünceleri vardı. Bunlar, öteki müttefiklerle, Fransa ve İtalya ile daha önemli sorunlar üzerindeki uyumun bozulmaması gerekçesine dayanıyordu. Ortadoğu sorunlarına karşı bilgisiz ve ilgisiz olan Lloyd George, Osmanlı İmparatorluğu'nu geçmişi, bugünü ve geleceğe yönelik istekleri olan canlı bir varlık gibi değil, harita üstünde bir şekil olarak görüyor; birtakım çıkarlar karşılığında, öteki ortaklarına peşkeş çekebilecek bir ambar sanıyordu.

İngiliz hükümeti, savaş sırasında müttefiklerinin savaşa girmesine karşılık bağış ya da rüşvet diye girişmiş olduğu dört gizli antlaşmayla bağlanmış durumdaydı. Balkan Savaşı'nda, Orta Avrupa devletleriyle uyduları, Avrupa Türkiyesi'ni nasıl paylaşmışlarsa, şimdi de İtilaf Devletleri bu antlaşmalar gereğince, imparatorluğun Asya Kıtası'ndaki topraklarını da bölüşmeyi tasarlıyorlardı. Birinci antlaşma, İngilizlerin İran'da bir nüfuz bölgesi sağlamalarına karşılık, İstanbul'u, Doğu Trakya'yı ve Boğazları Ruslara veriyordu. Ama yeni Sovyet hükümeti bu çeşit çarlık hırslarından vazgeçtiğini ileri sürdüğü için, bu antlaşma artık yürürlükten düşmüştü. İkinci antlaşma, yani Sykes-Picot Antlaşması, Arap dünyasının büyük bir kısmını Fransa'yla İngiltere arasında pay ederek Mezopotamya'yı İngiltere'ye ve Suriye ile Kilikya'yı Fransızlara bağışlıyordu. Üçüncü ve dördüncü antlaşmalar ise, İtalyanlara Anadolu'da oldukça geniş topraklar sağlıyordu. Antalya bölgesi, Onikiadalar, İzmir Limanı ve iç kesimi gibi. Böylece Anadolu'nun bütün Akdeniz ve Ege kıyıları ile iç taraftaki geniş bir toprak parçası, Fransa ile İtalya'nın eline geçiyordu. Türk devleti İç Anadolu'daki birkaç vilayete inecek, Karadeniz kıyılarını elinde tutmasına karşılık, Ege'de sadece bir tek limanı bulunabilecekti.

Ancak, bu bölüşme tasarısında en önemli –ve sonunda en tehlikeli– unsur, Yunanlıların gitgide artan ihtiraslarıydı. 1915 yılının başlarında Sir Edward Grey, Yunanlılara savaşa katılmalarını teşvik için "Anadolu kıyılarında geniş imtiyazlar" vaat etmişti. Bu vaatler, Yunan Başbakanı Venizelos tarafından kabul edilmişti ve Venizelos, Yunanlıların geleneksel "Megalo İdea"sını, yani "Helenizmin çağlar boyu hüküm sürdüğü toprakları kapsayacak gerçekten büyük bir Yunanistan" emelini beslemeye başlamıştı. Ama o sırada tarafsızlık politikası üstün gelmiş, Venizelos istifa etmiş ve

ancak 1917'de Kral Konstantinos, İtilaf Devletleri'nce tahttan indirilip, Venizelos yeniden iktidara geçtikten sonradır ki, Yunanistan savaşa katılmıştı.

Savaş biter bitmez Venizelos, Anadolu'nun bütün Ege kıyısıyla iç kesiminin Yunanistan'a verilmesi isteğiyle Lloyd George'a başvurdu. Oysa bu topraklar, İtalyanlara söz verilmiş bulunuyordu. Venizelos bu bölgede Yunanlıların çoğunlukta olduğunu ileri sürerek tezini etkin bir temele dayandırıyordu. Karadeniz dağlarındaki Pontus Rumları için de durum aynıydı. Venizelos barışın temelini oluşturması gereken "kendi kaderini tayin" ilkesinin gerçekleştirilmesini istiyordu. Nitekim iki ay sonra bu tezi "tatlı bir açıksözlülük maskesi altında" ve düzgün bir Fransızcayla Paris'teki Barış Konferansı'nda Yüksek Konsey önünde savunmaktan geri kalmadı.

Venizelos'u, "Perikles'ten sonra Yunanistan'ın yetiştirdiği en büyük devlet adamı" sayan Lloyd George, bu isteği hem haklı, hem de elverişli buluyordu. Hindistan'la İngiltere arasındaki ulaştırma yollarını koruma konusunda Yunanlıların Türklerin yerini alması, İngiltere'nin daha işine geliyordu. Lord Curzon ve İngiliz Dışişleri, Yunanlılara Trakya'da toprak verilmesini daha uygun görmekte; generaller onların Anadolu'ya girebilmelerini askeri yönden şüphe ile karşılamakta; İtalyanlar bir yana itildiklerinden dolayı yakınmakta; Başkan Wilson, Yunanlıların ileri sürdüğü kendi kaderini belirleme savını yersiz bulmaktaydı. Ama Lloyd George, bu güçlü nedenlere karşın, yine de Yunanlıların Anadolu toprakları üzerindeki isteklerini, bütün yüreğiyle desteklemekten vazgeçmedi.

İşte, İtilaf Devletleri, Türkleri, sultanın da yardımıyla, bu çeşit bir barışa zorlamayı tasarlıyorlardı. Mustafa Kemal, işsiz bir general olarak, Adana'dan İstanbul'a dönüşünde bu durumla karşılaşmıştı. Annesinin evindeki baskılardan sıkıldığı için Şişli semtinde, dar, uzun, büyücek bir ev tuttu. Bu arada, ailesinin ısrarıyla evlendiği bir Mısırlıdan boşanmış olan kuzini Fikriye de bu evde kendisini ziyarete gelebiliyordu. Mustafa Kemal'in ona karşı ilgisinin uyanmasında, genç kadının açığa vurduğu duyguların büyük payı vardı. Fikriye'nin onun kahramanlığına karşı beslediği taparcasına saygı, zamanla sevgiye dönmüş, şimdi Şişli'deki evde, Zübeyde Hanım'ın baskısından da kurtulan genç kadın, çekingenliğini

büsbütün atmış ve Mustafa Kemal'le aralarında çok yakın bir bağ kurulmuştu.

Meclis'in dağıtılmasından sonra, Mustafa Kemal'le arkadaşlarının sırtına, bir yenilgi duygusunun ağırlığı çökmüştü. Kötümserlik içlerini sarmış, bir şey yapamamak duygusu ellerini kollarını bağlamıştı. İngiliz dostlarının centilmenliğe sığmayan hareketleri karşısında üzülen ve düş kırıklığına uğrayan Rauf Bey, onlara karşı daha sert bir tutum takınmıştı. Fethi Bey, çıkardığı muhalif gazetede Tevfik Paşa'ya karşı bir kampanyaya girişmişti ve kuvvetli bir hükümetin gerekli olduğu şu sırada Tevfik Paşa kabinesinin, milli felaket karşısında sadece, sessiz bir seyirci olarak kaldığını öne sürüyordu. Mustafa Kemal elindeki paranın bir kısmını bu gazeteye yatırdı ve Fethi'yle birlikte gazete idarehanesinde çalışmaya başladı. Yazdığı imzasız yazılarla halkoyunu etkileyebileceğini ummaktaydı.

Üç arkadaş, Şişli'deki evin ilk katındaki büyük odada ülkeyi kurtarmanın bir yolunu bulmak için baş başa verip planlar yapıyorladı. Aslında, amacı hükümeti istifaya zorlamak, yeni bir kabine kurmak ve gerekirse sultanı tahtından indirmek olan bir ihtilal komitesi kurmuşlardı. Ama içlerinden en az biri, Mustafa Kemal'in fazla ileri gittiğini düşünüyor, karşılaşacakları tehlikelerden korkuyordu. Komite, bu yüzden dağıldı. Zaten belki de ihtilal bu iş için çıkar yol değildi. Çünkü böyle bir teşebbüsün İtilaf Devletleri'nce o anda bastırılacağı kesindi.

Mustafa Kemal şimdi de, belki İtilaf Devletleri yoluyla bir iş başarılabilir diye düşünmeye başlamıştı. Pera Palas'ın işgal kuvvetlerine ve İtilaf Kuvvetleri Yüksek Komisyonu'na bağlı subaylarla dolu, Şark taklidi mermer salonlarında, üzerinde madalyalar ve hünkâr yaveri işaretli süslü temiz üniforması ve farklı duruşuyla zaten göze çarpmaktaydı. Anafartalar kahramanı olduğu öğrenilince büsbütün ilgi topladı. Ama o, başlarda uzak durmayı daha uygun bulmuştu.

Ancak, şimdi karşı tarafla ilişki kurmanın kendi amaçlarına yarayabileceğini düşünmeye başlıyordu. Ne de olsa, ülkenin kaderini ellerinde tutan onlardı. Fransızlar, İskenderun'a çıkmış, Kilikya'ya doğru ilerliyorlardı. Antalya'ya çıkmak üzere olan İtalyanların daha da içeriye sokulmaları mümkündü. İngilizler, Trakya'dan Kafkasya'ya kadar

imparatorluğun her yerinde, ordunun terhisini ve silahtan arınmasını denetim altında bulundurmak için kontrol subayları yerleştirmişlerdi. İktidarı elinde tutan padişahın, Mustafa Kemal'i, kadrosu gitgide daralmakta olan Türk ordusunda önemli bir göreve ataması söz konusu değildi. Oysa, onun yetkisiz olmaktansa herhangi bir yetkili görevde bulunması, isteklerini, yani Lord Curzon'un çekindiği milli ayaklanmayı gerçekleştirebilmesi için şarttı. Acaba, İtilaf Devletleri'nden, hele Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprak isteğinde bulunmamış olan İngilizlerden bir mevki koparamaz mıydı? Onlar buradayken elde edilecek bir yetkinin, çekilip gitmelerinden sonra memlekete daha yararlı başka yollarda kullanılabilmesi pekâlâ mümkündü.

Mustafa Kemal, İngilizlerin ağzını dolaylı yoldan aratmaya karar verdi ve aracılığa, tanınmış bir gazeteci olan *Daily Mail* gazetesinin muhabiri G. Ward Price'ı seçti. Pera Palas Oteli'nin müdürüyle haber göndererek gazeteciyi kahve içmeye çağırdı. Ward Price da Genelkurmay'ın istihbarat servisindeki albaya danıştıktan sonra çağrıyı kabul etti. Mustafa Kemal onu üniformasıyla değil de, sırtında jaketatay ve başında fesle karşıladı. Ward Price, Mustafa Kemal'i yakışıklı ve erkek tipli buldu. Elini kolunu oynatmadan, sakin ve ölçülü bir sesle konuşuyordu. Yanında arkadaşı Refet Bey vardı.

Mustafa Kemal, gazeteciye, ülkesinin savaşa yanlış safta katılmış olduğunu itiraf etti. Türklerin İngilizlerle hiç çatışmamaları gerekirdi. Bunu sırf Enver'in baskısıyla yapmışlardı. Savaşı kaybetmişlerdi. Şimdi bunu çok pahalı ödeyeceklerdi. Anadolu bölünecekti. Mustafa Kemal, Fransızların ülke içine sokulmalarına karşıydı. Halk, belki bir İngiliz yönetimini daha az güçlükle hazmedebilirdi.

"Eğer İngilizler Anadolu'da sorumluluğu üzerlerine almak niyetindeyseler tecrübeli valilere ihtiyaçları olacaktır," dedi. "Bu sıfatla yardım arz edebileceğim bir makamla temasa geçmek isterdim."

Ward Price, gizli servisteki albaya bu konuşmayı anlattı. Albay bunun üzerinde durmayarak, "Yakında iş isteyen daha bir sürü Türk generali çıkacak," dedi.

İtalyanlar kendileri girişime geçerek Mustafa Kemal'e doğrudan doğruya öneride bulundular. İtalyan Yüksek Komiseri Kont Sforza, Lloyd

George’un Yunanlıları desteklemesine şiddetle karşıydı. Her ne kadar Türkiye’nin bölünmesi konusunda müttefikleriyle işbirliğini kabul etmişse de, herhangi bir başarısızlık olasılığına karşı milliyetçilik hareketinin liderleriyle bir bağ kuracak kadar kurnazdı. Bu liderlerin “kendi kuvvetlerine gerçekten güvendiklerini” görüyordu.

Kont Sforza’nın aracılarından biri, milliyetçi bir hükümet kurmak konusunda Mustafa Kemal’le Fethi’nin ağzını aradı. Ayrıca iki aracı da –İtalyanları tutmakta olan iki Türk gazetecisi– İzmir gerisinde Yunanlılara karşı Mustafa Kemal’in komutasında girişilecek bir askeri direnmeyi İtalyanların silahla destekleyeceğine söz verdiler. Gerekli ortam hazırlandıktan sonra, Mustafa Kemal, Sforza’yla tanıştırıldı. Kont ona, bütün girişeceği işlerde İtalya’nın desteğine güvenebileceğini açıkça belirtti. “Eğer başınız sıkışacak olursa, bu elçiliğin her zaman emrinize amade olduğuna güvenebilirsiniz,” dedi. Mustafa Kemal verdiği cevaplarda fazla açılmadı. Ama tasarıları daha geliştiği takdirde, İtalyanların desteğinden yararlanabileceğini anlamıştı.

Bu arada Allenby, Filistin’den gelerek İstanbul’a kısa ama fırtına gibi bir ziyarette bulunmuştu. Bazı Türk generalleri onun mütareke koşulları üzerindeki görüşüne aykırı olarak, askerlerini terhis etmekte zorluk çıkarıyorlardı. Allenby, harbiye ve hariciye nazırlarını çağırtarak ağızlarını açmaya bile fırsat vermeden onlara isteklerinin listesini okudu. Bunların arasında, ön planda suçlu gördüğü Musul cephesindeki 6. Ordu komutanının geri alınması da vardı. İstediklerini beş dakika içinde elde eden Allenby, vakit kaybetmeden Filistin’e döndü. Suçlu görülen 6. Ordu komutanıysa, İstanbul’a gelir gelmez İngiliz makamları tarafından tutuklandı.

Allenby’nin ziyaretinden az sonra –ve ona kalırsa bu ziyaretin bir sonucu olarak– Harbiye Nezareti, Mustafa Kemal’e ordu komutanı rütbesinin indirildiğini bildirdi. Hünkâr yaveri olarak sahip bulunduğu imtiyazlar kaldırılmış, emrindeki makam otomobili geri alınmış ve maaşı azaltılmıştı. Kendisine yine de, komutanının geri çağrılmasından sonra terhis edilecek olan 6. Ordu’nun komutanlığı teklif edildi. Mustafa Kemal bunu derhal reddetti. Böylece, büsbütün açıkta kalmış oluyordu.

1919 şubatının sonunda padişah, hükümeti değiştirdi. Öteden beri tasarladığı bir şeyi gerçekleştirmenin sırası gelmişti. Zaten kaç keredir çekilmek isteğinde bulunan Tevfik Paşa'yı görevinden affetti. Yerine, kimsenin adam yerine koymadığı eniştesi Damat Ferit'i getirdi. Ferit, otuz yıl önceki hariciye memurluğundan sonra, ilk olarak resmi bir görev almış bulunuyordu. Yurtsever Türklerin gözünde zerre kadar itibarı olmayan, işe yaramaz bir adamdı. Ama İngilizler onu, güven verici Batılı görünüşü, posbıyıkları ve üzerinde o Avrupa kültürü cilasıyla "tam bir Türk efendisi" sayıyorlardı. Damat Ferit aradıkları kuklanın ta kendisiydi.

Muhalefeti ortadan kaldırmaya kararlı olan Damat Ferit Paşa'nın ilk işi, yeni tutuklamalara girişmek oldu. Kuşkulandıkları asker ve politikacıları Malta'ya sürmeye başlamış olan İngilizler de onun bu hareketlerini desteklemekteydiler. Daha önce de, Tevfik Paşa, İtilaf Devletleri'nin zoruyla, eski İttihatçı nazırları hapse attırmıştı. Şimdi de Damat Ferit'in Dahiliye Nezareti, "Divan-ı Harp" yoluyla kestirme mahkeme yöntemleri uygulayarak yeni bir temizleme hareketine koyuldu. Fethi Bey de seçilen kurbanlar arasındaydı. Savaştan önce Parti'nin genel sekreterliğinde ve savaştan sonra da dahiliye nazırlığında bulunduğu için, düşmanları tarafından haksız olarak Enver, Cemal ve Talat üçlüsünün kaçmasına göz yummakla suçlanmaktaydı. Mustafa Kemal onun tutuklanmak üzere olduğunu haber alınca gece eve gitmemesini söyledi. Fethi Bey, her zamanki umursamazlığıyla, durumu hafife aldı. Damat Ferit'in ona tehlikede olmadığına dair teminat verdiğini söylüyordu. Ama daha o gece, evine döner dönmez tutuklandı.

Mustafa Kemal bir yolunu bularak Harbiye Nezareti hapishanesinde arkadaşını görmeye gitti. Bu uğursuz yere sanki kendi de mahpusmuş gibi geldi. Merdivende rastladığı jandarmaların, ne olur ne olmaz diye ellerini sıktı. Çünkü acı acı içinden geçirdiği gibi, kendi de tutuklanacak olursa bu adamlar onun işine yarayabilirdi. Arkadaşlarını üst katta, dar ve karanlık bir koridorun iki yanındaki karşılıklı hücrelerde buldu. Burası nazırlar, siyaset adamları, gazeteciler, önemli ve tanınmış kişilerle doluydu. Hepsi de savaş suçlusu gibi işlem görüyorlardı. Hücrenin kapısı açılınca çevresini sardılar. Konuşmaya can atıyorlardı. Aralarında savaşın ilk yıllarının sadrazamı olan Sait Halim Paşa da vardı. Mustafa Kemal, Fethi Bey'le çatı katına çıkarak

dolaşıp konuştu. Ama gözetlendiklerinden kuşkulandığı için, fazla kalmayı doğru bulmadı.

Artık kendi güvenliğinden de şüphelenmeye, gece geç vakit kapı çalınınca irkilmeye başlamıştı. Bir gazete, İttihatçılar yakalandığı halde, Mustafa Kemal'le Rauf'un niçin hâlâ "Beyoğlu'nda, ellerini kollarını sallaya sallaya dolaştıklarını" soruyordu. Mustafa Kemal, İtalyanlarla olan temaslarını daha çoğalttı. Kont Sforza'nın himayesi altında olduğu bilinirse, İngilizlerin onu yakalatmaktan çekinebileceklerini düşünüyordu. Son tutuklamalar karşısında duyulan öfke, milli duyguları canlandırmaya yaradı. Liberal eğilimli olmakla beraber, kesin programları bulunmayan birtakım politik gruplar, İstanbul tarafındaki bir evde, bir çeşit "Milli Kongre" kurmak amacıyla toplandılar. Ama yaptıkları iş, konuşmaktan pek ileri gitmedi. Daha kesin görüş ve planları bulunan Mustafa Kemal ve Rauf, bunların arasında ihtiyatı elden bırakmıyorlardı. Bu toplantıda bol miktarda iyi niyet buldular. Ama içlerinde kendi taraftarları dahil, bu iyi niyeti elle tutulur bir düşünce ya da hareket biçimine sokacak pek az kişi vardı. İşgalin çetin koşullarından yılmış olan birçoklarının kafası da, daha çok kendi kişisel çıkarlarına ve birtakım çekemezliklere takılıp kalmıştı.

Çözüm yolunu başka yerde aramak gerektiği belliydi. Bu yollardan birini, onlara, ordunun terhisinden sonra hastalık izniyle Adana'dan dönen Ali Fuat gösterdi. İstanbul'a gelir gelmez Mustafa Kemal'in Şişli'deki evine gitti ve geceyi orada geçirdi. Bundan sonraki haftalarda birçok geceyi bu evde geçirecekti. Kulağından rahatsız olan Mustafa Kemal, Ali Fuat'ı sırtında ropdöşambrla karşıladı. Yattığı odaya alarak koltukta yer gösterdi. Kendisi de başucunda gazeteler yığılı duran yatağının üzerine oturdu. Gece yarısına kadar konuştular.

Ali Fuat, ona, Anadolu'nun acıklı durumu üzerine bilgi verdi. İdare mekanizması felce uğramış, güvensizlik her yana yayılmıştı. Yerel idare etkisiz ve yetersizdi. Partilerin taşra örgütleri arasında birlik yoktu. Mustafa Kemal'in suratı asılmıştı. "Çok kötü," dedi. İkisi de, İtilaf Devletleri'nin ülkenin çoğunu işgal etmeye kararlı olduklarını, hükümetinse buna karşı koyacak istek ve yetenekten yoksun bulunduğunu anlıyorlardı. İşgal kuvvetleri, ordunun terhisi ve silahların toplanması işini hızlandırmaktaydılar. İşten anlayan görevliler, İttihatçıları tuttukları

bahanesiyle idareden ve ordudan uzaklaştırılıyor; yerlerine, işgalcilere boyun eğmeye hazır “evet efendimciler” geçiriliyordu. Tek çözüm yolu, bir milli direnme hareketiydi. Bunun için bir program hazırladılar.

Bu, yalnız iki yoldan biriyle gerçekleşebilirdi: Ya dışarıdan, hükümeti istifaya zorlayarak, ya da içeriden, Harbiye ve Dahiliye nezaretlerine milliyetçi unsurlar sızdırarak. Birinci yolu başaramamış olduklarına göre, şimdi ikinci yolu denemenin sırası gelmişti. En iyisi, Mustafa Kemal’in harbiye nazırı olmasıydı. Dahiliye nazırlığı için uygun bir aday da Fuat’ın aile dostu ve Damat Ferit koalisyonunun etkili üyesi Mehmet Ali Bey’di. Onun gibi bir kimsenin yardımı olursa, amaçlarına ihtilalle değil de, bir içeri sızma yoluyla erişebilirlerdi.

Ali Fuat, Mehmet Ali Bey’e Mustafa Kemal’den söz etti. O da Mustafa Kemal’in akıllı, enerjik, yurtsever bir genç subay olduğunu zaten duymuştu. İttihatçı olmadığına da inandıktan sonra kendisiyle tanışmaktan şeref duyacağını bildirdi. Ail Fuat’ın, Boğaz’ın Anadolu yakasındaki evinde bir akşam yemeği düzenlendi. Mehmet Ali, kendi çevresindeki grubun gitgide nüfuz kazandığını ve bu grubun önemli rol oynayacağı bir hükümet kurmak taraftarı olduğunu belirtti. Bununla birlikte harbiye ve dahiliye gibi önemli nazırlıkların Damat Ferit’in kendi güvendiği kimselere verileceğinden korkuluyordu. Yani, rejime taze milliyetçi kanı aşılamak pek öyle kolay bir iş değildi.

Mustafa Kemal kabinedeki nazırlarla gizlice ilişkiler kurmaya başladı. İçlerinden bazıları, Enver’le Talat’a cephe almış olduğunu bildikleri için onu kendi yönlerine çekmek istediler. Bunlardan biri Bahriye Nazırı Avni Paşa’ydı; ama o da bir hükümet darbesine istekli görünmüyordu. Bir tanesi de padişah üzerindeki etkisine güvenerek Damat Ferit’in yerine geçmeyi uman Âyan Reisi Ahmet Rıza’ydı. Gizli bir buluşmada bir milli cephe kurmak düşüncesini öne sürdü. Mustafa Kemal ihtiyatı elden bırakmamayı ve fazla açılmamayı daha uygun buldu. Nitekim, Ahmet Rıza’nın çevirdiği manevra bir sonuç vermedi. Damat Ferit iktidarda kaldı.

Hükümeti içten yıkmanın kolay olmadığı artık anlaşılmıştı. Durum ancak Anadolu’da çözümlenebilecekti. Ama sorun oraya gidebilmekti. Ali Fuat’ın izni bitmiş ve Mustafa Kemal’in eski ordusundan kalan tek birlik olan kolordusuna dönme zamanı gelmişti. Mustafa Kemal’e hâlâ komutan

gözüyle bakan Ali Fuat, karargâhını kuzeye, bir direnme hareketi için merkezi durumda olan Ankara’ya nakletmeye razı oldu. Demiryolu, İtalyanların denetimi altında bulunduğu için bu işi yapmak şimdilik zordu. Fakat gerekirse askerlerini yaya olarak götürecekti. Mustafa Kemal’den de gelip kendisini orada bulmasını istedi.

Şişli’deki evde Rauf’la beraber son bir akşam yemeği yediler. Ayaklanma hareketinden belirsiz bir hayal değil, kesin bir gerçek gibi söz ettiler. Rauf Bey’in, bir deniz subayı olarak Anadolu’ya geçmesi kolay değildi. Ama o, bu uğurda görevinden istifa etmeye bile hazırdı. Mustafa Kemal de Anadolu’da geniş yetkili bir görev ele geçirmek için ne mümkünse yapacak, bunu başaramazsa kendi başına Anadolu’ya geçecekti.

Rauf, görevinden alınması için Bahriye Nezareti’ne başvurdu. Damat Ferit kendisini çağırttı. Rauf Bey sırtında sivil elbiseyle gitti. Ferit Paşa ondan, kararından vazgeçmesini istedi. Rauf da açık konuşarak, hükümet bu yolda devam ederse ordunun üzerinde ısrarla durdu. Hükümet bunları memleketlerine göndermeye söz vermiş, ama bu sözünde durmamıştı. Askerler ortalıkta aç perişan serilip kalmışlardı. Sokaklarda yabancılara avuç açıyorlardı. Kan ve ateş arasında ülkeleri için dövüşmüş olan bu erler, şimdi ölümden daha kötü bir sefalet içindeydiler. Bütün bunlar isyana yol açacak şeylerdi.

Gerçeklerle böyle yüz yüze gelmeye alışık olmayan Ferit Paşa, “Ne demek? Bu da nesi?” diye mırıldanıyordu.

Rauf Bey sözüne devamla, “Size sadece kendi gözümle görmüş olduklarımı söylüyorum,” dedi. “Meşrutiyet’ten önce ve sonra bu ülkede yapılan bütün ihtilalleri gördüm... Bu işleri bilen bir insan olarak size, er geç bir isyan çıkacağını söylüyorum. Bu isyanda asker olarak rol oynamak istemiyorum. Kendi sorumluluğum altında hareket edebilmek için bütün resmi unvan ve ayrıcalıklardan kurtulmak istiyorum.”

Ferit Paşa şaşkınlık içinde ona bakakalmıştı. Sadece, “Pekâlâ efendim,” diyebildi. Rauf Bey’in Bahriye’den istifası bu şekilde gerçekleşti.

Mustafa Kemal, Şişli’deki evine İsmet Bey’i de çağırmış ve eski bir dost gibi karşılamıştı. İsmet, Harbiye Nazırlığı’nda müsteşardı. Paris’te yapılacak olan Barış Konferansı için gerekli belgeleri hazırlıyor ve buraya

gönderilecek Türk heyetine üye seçilmeyi umuyordu. Merhabalaşırken, gözleri parlayarak, “Ne haber? Bir şeyler var galiba?” diye sordu.

Mustafa Kemal, cevap olarak, ortaya bir Türkiye haritası koydu. Tecrübeli kurmay subayı İsmet, hemen cebinden bir pergel çıkardı. Mustafa Kemal ondan Anadolu’ya gitmek için en iyi yolun hangisi olduğunu sordu. Bir direniş hareketine girişmek için en elverişli bölge hangisiydi?

İsmet, onun ne düşündüğünü sezerek sevinçle baktı: “Demek kararınızı verdiniz?”

Mustafa Kemal, “Henüz bundan söz etmenin sırası değil,” dedi.

İsmet, ses çıkarmadan, dikkatle haritayı incelemeye başladı. Sonra ayağa kalkarak ihtiyatla, “Anadolu’ya gitmek için bir sürü yol var,” dedi. “Bir sürü de yer.” Arkadan, gülümseyerek, “Ne yapacağımızı bana ne zaman söyleyeceksiniz?” diye sordu.

Mustafa Kemal, “Sırası gelince,” diye cevap verdi.

Mustafa Kemal, böyle bir kararı aceleyle verecek adam değildi. Tehlikeli bir oyuna girişecekti. Durumu her açıdan, her şeyi tartarak incelemek gerekiyordu. Planını yapmak, arkadaşlarını kendi görüşüne inandırıp kararlarını sağlamlaştırmak ve direnmenin dayanacağı ideolojik temele hem kendi, hem de onların kafasında belirli bir biçim vermek için daha zaman gerekiyordu. Hâlâ padişahtan, İtilaf Devletleri’nden, Tanrı’dan ya da buna benzer başka bir kaynaktan bir şeyler uman kişiler çoktu. Düşmana kuvvetle karşı koymaktan başka çıkar yol olmadığının anlaşılması için olayların ve kafaların daha gelişmesi gerekiyordu.

Bu sırada, Trakya’da bir kolordu kalıntısına komutanlık etmekte olan Kâzım Karabekir Paşa İstanbul’a gelmişti. Gösterişli, ağır, sağlam Karabekir, askerlik bakımından tipik bir eski Türk savaşçısıydı, ama siyasi görüşü bakımından demokrasiye içten ve inatla inanan bir insandı. Kafkas şehrinde Mustafa Kemal’in komutan yardımcılığında bulunmuştu. Şimdi o cephedeki ordudan artakalan tek birlik olan 15. Kolordu’nun komutasını devralmaya giderken, Şişli’de kendisini görmeye gelmişti. Mustafa Kemal’e, Türkiye’nin kurtuluş umudunun orada, doğu bölgesinde olduğuna inandığını ısrarla belirtti.

Savaş hizmetinin çoğunu yapmış olduğu bu bölgelerde, halk kendisini sever ve sayardı. Ordusu kuvvetliydi. Halk da bu orduyu tutuyordu. Tek bir

eksik vardı: Gerçek ve azimli bir önder. Mustafa Kemal ne yapıp yapıp Anadolu'da bir komutanlık bulmanın çaresine bakmalıydı. Öteki yurtsever subaylar da ister görevli olarak, ister kendiliklerinden onun peşinden gitmeliydiler. Mustafa Kemal Anadolu'ya geçince hemen doğuya gelmeliydi. Orada bir milli hükümetin temelini attıktan sonra bunu Erzurum'da Kâzım Karabekir'e teslim ederek batıya gidebilirdi. Eğer, Mustafa Kemal, Anadolu'ya gelemeyecekse, Kâzım Karabekir kendi başına harekete geçecekti. Mustafa Kemal, onun düşüncelerini yerinde buldu ve Erzurum'da onunla temasa geçmeye çalışacağına söz verdi. Kâzım Paşa o gelinceye kadar gerekli ortamı hazırlamayı vaat etti.

Gerçekten de bir ihtilalci gözüyle Anadolu'daki durum, umut verici görünmeye başlamıştı. Oradaki karşı koyma isteğinin İstanbul'dakinden çok daha olumlu olduğu anlaşılıyordu. 1918 yılının aralık ayından beri Anadolu'da yer yer milliyetçi gruplar ortaya çıkmıştı. Bunlar kendilerine "Müdafaa-i Hukuk" ve "Redd-i İlhak Cemiyeti" gibi adlar vermişlerdi. Bu grupların en kuvvetli oldukları yerler, yabancı tehdidine en çok açık olan bölgelerdi. Yunanlılara karşı Trakya ve İzmir'de güçlüydüler. Fransızların ülkeyi işgale yardımcı olması için bir Ermeni lejyonu kurdukları Kilikya'da ve İtilaf Devletleri'nin uydurma bir Ermenistan yaratmayı tasarladıkları, savaşçı ve özgürlük duygusuna bağlı bir halkın yaşadığı doğu illerinde de durum böyleydi. Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'in de onayı ile, doğudaki bu çeşitli grupları bir araya toplayarak milliyetçi hükümetin temelini atmayı tasarlıyordu.

Kâzım Karabekir'in ziyareti Mustafa Kemal'i yüreklendirmekle kalmamış, kesin kararını vermesine yardımcı olmuştu. Mustafa Kemal şimdi Anadolu'da, biri ortada, biri de doğuda olmak üzere iki ordunun desteğine güvenebilirdi. Ama cevabı hâlâ verilemeyen bir soru vardı: Anadolu'ya nasıl gidecekti? Bu sorunun yanıtını, hiç umulmadığı halde işgal kuvvetleri kendileri verdiler.

40 Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Cenevre'de kurulan Milletler Cemiyeti.

ON DOKUZUNCU BÖLÜM

Direniş Hazırlıkları

İtilaf Devletleri, Anadolu'da işgalleri dışında kalan bölgelerin anarşiye doğru yuvarlandığını görüyorlardı. Birçok yerde kanun, düzen diye bir şey kalmamıştı. Eşkıya çeteleri, Balkan Savaşı'ndan önce Makedonya'da olduğu gibi, ülkeyi haraca kesmeye başlamışlardı. Halk dehşet içindeydi. Eşkıyalar yolcuları pusuya düşürüp soyuyor, işkence ediyor, adam öldürüyorlardı.

Türkler, İtilaf Devletleri'nin ülkenin tümünü işgal altına almalarından çekiniyorlardı. Oysa, onların bunu yapmaya ne istekleri, ne de olanakları vardı; durumu düzeltmek için de Türk makamlarının işbirliğine güvenmek zorundaydılar. Fakat, Türklere çok ağır geleceği kesin olan barış koşulları açıklandığı vakit, bu işbirliğini kaybedeceklerini de anlıyorlardı. Öyle ki Türklerin, Anadolu'daki Hıristiyanlar üzerinde bir misillemeye girişmeleri bile akla gelebilirdi.

İtalyanların, kendi toprak istekleri uğruna, Türkleri Yunanlılara karşı kışkırttıkları İzmir dolaylarında, durumun daha da alevlenmesini, ancak limandaki iki İngiliz savaş gemisi önleyebiliyordu. Samsun'da görevli İngiliz komutanı, Yunanlıların bağımsız bir Pontus krallığı kurmak hülyasını güttükleri bu bölgedeki durumu açıklayan bir rapor göndermişti. Yüksek Mütareke Komisyonu bu raporu, Damat Ferit Paşa'ya ileterek hükümetin Rum köylerini Türk tecavüzünden korumak, kanun ve düzeni yeniden kurmak için derhal önlem alması dileğinde bulundu. Komisyonun düşüncesine göre bu bir insanlık göreviydi. Hükümet bunu yapmazsa, işgal kuvvetleri duruma el atmak zorunda kalacaklardı. Damat Ferit Paşa

telaşlandı, ilk iş olarak dahiliye nazır vekilini çağırttı. İyi bir rastlantıyla bu zat, Mustafa Kemal'le Ali Fuat'ın daha önce görüşmüş oldukları Mehmet Ali Bey'di. Mustafa Kemal'in istediklerini yerine getirmek için fırsat kollayan Mehmet Ali Bey'in eline böylece bir şans geçmiş oldu.

Damat Ferit, ne yapmak gerektiği üzerinde düşüncesini sordu. Mehmet Ali Bey, İngilizlerin raporundan durumun artık İstanbul'dan denetimine olanak kalmadığı gibi, yerel makamların da bununla başa çıkacak güçte olmadıklarının anlaşıldığını söyledi. Ona kalırsa, tek çözüm yolu, hükümetin kendisine güvenebileceği genç ve enerjik bir subayı Samsun'a göndermekti. Görevi, askeri ve idari unsurları, kanun ve düzeni sağlayabilecek güçlü bir yönetim altında toplamak ve böylece İngilizlere güvenlik vermek olacaktı. Ferit Paşa bu işi yapabilecek bir subay göstermesini isteyince, Mehmet Ali Bey, Mustafa Kemal'i öne sürdü.

Damat Ferit birden karar veremedi. Mustafa Kemal'den biraz kuşkulanırdı. Öte yandan bu, onu uzaklaştırmak için iyi bir fırsat sayılabilirdi. Önce sicilini incelemek, ardından da ne çeşit bir adam olduğunu kendi gözüyle görmek istediğini söyledi. Mehmet Ali Bey, ikisini, Cercle d'Orient'de bir akşam yemeğinde karşı karşıya getirdi. Mustafa Kemal de iyi etki bırakacak şekilde davranmaya dikkat etti.

Kısa bir süre sonra Harbiye Nazırı Şakir Paşa kendisini çağırtarak, sadrazamın düşüncesini açıkladı. Damat Ferit, Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gidip Türklerle Rumlar arasındaki durum hakkında bir rapor hazırlamasını uygun görmüştü. Kemal, tereddüt etmeden cevap verdi: "Sevinerek giderim. Fakat, görevim yalnız bundan mı ibaret olacak?"

"Evet, öyle karar verildi."

"Pekâlâ! Yalnız, müsaade buyurursanız tayinim usulü dairesinde yapılsın. Zatıâlinizi bununla fazla meşgul etmeyeyim. Bu konuda genelkurmay başkanıyla görüşsem olur mu?"

Nazır, "Tabii," dedi. "Öyle yaparsınız."

O sırada genelkurmay başkanı, 7. Ordu'da önce kendi yerine geçen, sonra da kendisinin yerine geçmiş olduğu eski dostu Fevzi Paşa'ydı. Ancak kendisi hasta olduğu için Mustafa Kemal, onun yerine vekiline başvurdu. Burada da şansı ona yardımcı oldu. Çünkü Fevzi Paşa'nın yerine bakan

Diyarbakırlı Kâzım Paşa[41] da hem dostu, hem Şişli’den komşusuydu. Mustafa Kemal, ona düşüncelerini çok kez açıklamıştı.

Kâzım Paşa’nın Mustafa Kemal odasından içeri girinceye kadar, böyle bir görevden haberi bile yoktu. Gözlerindeki ifadeyi görünce gülerek, “Ne oluyor?” diye sordu. Kemal, Kâzım’ın amirlerinin, kendisini başlarından atmak için bir görev uydurmuş olduklarını söyledi. Bu da onun işine gelmişti. Şimdi Kâzım Paşa’nın, nazırın kendisinden tam olarak ne istediğini öğrenmesi gerekiyordu. Sonra birlikte ayrıntılar üzerinde çalışabilirlerdi.

Kâzım Paşa direktif alıp döndü. Mustafa Kemal, sadece Samsun dolaylarında Rumlara karşı koyan Türkleri cezalandırmakla kalmayacak, yakınlarında bulunan çeşitli milliyetçi kuruluşları da dağıtmakla görevlendirilecekti. Kemal, “Mükemmel!” dedi. “Haydi şimdi kâğıt kalem alalım...”

Baş başa, Mustafa Kemal’e geniş bir çalışma alanı sağlayacak birtakım yetkiler uydurmaya koyuldular. Bu bir “müfettişlik” görevi olacaktı. Asıl önemli nokta, kendisine geniş bir yetki sağlayabilmekti. Bütün Anadolu’ya emir verebilecek durumda olmalıydı. İki madde daha eklemek gerekiyordu: Samsun’un doğusundaki birliklere de komuta edebilmesi ve taşradaki valilere duyuruda bulunabilmesi için.

Kâzım Paşa kaşlarını kaldırdı, sonra gülerek, “Vazifemiz,” dedi. “Elimizden geleni yapmaya çalışacağız.” Bir taslak hazırladı, ertesi gün bir daha okuyup üzerinde düzeltmeler ve eklemeler yaptılar.

Kâzım Paşa, biraz şüpheyle, “Bu yetkiler biraz fazla olmadı mı paşa?” dedi. “Korkarım nazır bunu kabul etmeyecek.”

“Pekâlâ... Eğer kâğıdı imzalamak istemezse, hiç olmazsa mühürletmeye çalışın.”

Kâzım Paşa, taslağı alıp gitti. Nazır, biraz rahatsızdı. “Siz yüksek sesle okuyun, ben dinlerim,” dedi.

Kâzım Paşa okuduğu sırada nazır, “Siz 3. Ordu müfettişliği değil, Anadolu’nun tümüne yaygın bir müfettişlik kurmuşsunuz,” dedi. “Bu da ne demek?”

Kâzım Paşa, bunun normal bir usul olduğunu söyledi. Kendi alanı dışındaki mülki idare ile bağlantı halinde bulunmak da bir ordu müfettişinin

görevleri arasında sayılırdı. Anadolu müfettiş-i umumisi unvanı ilk kez kullanılıyor değildi ki. Nazırın, imzasını atmaktan çekindiği belliydi. En sonunda Kâzım Paşa'ya başını kaldırıp gülümseyerek baktı ve mührünü alıp önüne atarak, "Benim imzam şart değil," dedi. "Şunu alın, kendiniz mühürlersiniz."

Mustafa Kemal bunu duyunca, belgeye birkaç şey daha eklemek istedi. Kâzım Paşa, nazıra bildirmediğini söyleyerek şakadan itiraz ettikten sonra bunları da yazdı. Sonra iki nüsha olarak temize çektiler. Kâzım Paşa ikisini de mühürledi ve bir tanesini, "Paşa, inşallah başımıza bir iş açmazlar!" diyerek Mustafa Kemal'e uzattı.

Mustafa Kemal'in aldığı talimat, asayişin yeniden sağlanmasını ve şimdiki karışıklıkların nedenleri üzerinde bir soruşturma açılmasını; bütün silah ve cephanenin toplanıp depo edilmesini, başıbozuk birliklerinin silahtan arınmasını ve bundan sonra her türlü asker toplamanın ve silah dağıtmanın önlenmesini kapsıyordu. Bu iş için kendisine beş vilayet üzerinde doğrudan doğruya yetki tanınıyor, emrine de iki kolordu veriliyordu. Beş ayrı vilayet üzerinde de dolaylı yetkisi olacaktı. Buralara isteklerinin dikkatle göz önüne alınması bildiriliyordu. Sonradan harbiye ve dahiliye nazırları ile yapılan sözlü bir anlaşmaya göre bunlara iki vilayet daha eklendi.

Mustafa Kemal bu belgeyi cebine sıkıca yerleştirmiş, Harbiye Nezareti'nden ayrılırken "inanılmaz şansı" karşısında heyecandan dudaklarını ısırıyordu. Düşman sandığı adamlar, ruhları bile duymadan, ona yardımcı olmuşlardı. Sonradan bu halini, "Kafes açılmış, önümde geniş bir âlem vardı. Kanatlarını çırparak uçmaya hazırlanan bir kuş gibiydim," diye anlatır.

Haberi bildirmek için, Rauf Bey'le beraber hemen, hâlâ hapiste olan Fethi Bey'i görmeye gitti. Hapishane müdürü onu büyük saygı göstererek karşıladı. Mustafa Kemal bir zamanlar ona büyük bir iyilikte bulunmuştu. "Paşam," dedi. "Haberi duyduk. Anadolu'ya gidiyormuşsunuz. Ne zaman emrederseniz istediğiniz kişileri serbest bırakır ve kendim de onlarla beraber orada size katılırım."

Mustafa Kemal, bu sefer Fethi Bey'le yalnız kalabilmişti. Eskisinden daha rahat konuşarak kafasında dönüp duran ve nihayet şimdi gerçekleşme

yoluna giren planlarını açıkladı. Kendi komutasında milli bir ihtilal ordusu kuracak, Anadolu’da halk iradesine dayanan bir meclis toplayacaktı. Amacına ulaşmadan da İstanbul’a dönmeyecekti.

Atanmasının kesinleşmesi daha kabinenin onayına bağlıydı. Nazırlardan bazılarının kendisine verilen yetkileri aşırı bulmaları tehlikesi vardı. Mehmet Ali Bey bunu da önlemenin yolunu buldu. Damat Ferit’i Cercle d’Orient’da kâğıt oynarken gevşek bir anında yakaladı ve atama emrine imzasını attırdı. Öteki nazırların bu imzayı gördükten sonra itiraz edemeyeceklerini hesaplamıştı. Aralarında bir tek şüpheli olan şeyhülislamdı. Mustafa Kemal için, “Bu adamın hilafeti de, şeriatı da yıkmak istediği gözlerinden okunuyor,” dediği söylenirdi. Nihayet atama emri hükümetçe onaylandı ve 1919 nisanının son günü de padişahın onayından geçti.

Damat Ferit, altın çerçeveli gözlüklerinin arkasından gözleri kısık bakışıyla Mustafa Kemal’i kabul etti. Kendisine tam yetki vermiş olduğunu bir kere daha tekrarlayarak, “Bir isteğiniz olursa, doğrudan doğruya bana bildirin,” dedi. “Hiç gecikmeden yerine getirileceğinden emin olabilirsiniz.” Mustafa Kemal, yaptığı seçimden dolayı harbiye nazırını tebrikten dönen Mehmet Ali Bey’i de gördü. O da doğrudan doğruya kendisi ile temas etmesini söylüyordu. Haberleşme zinciri böylece tamamlanmıştı.

Mustafa Kemal şimdi aşağı yukarı yirmi subaydan kurulacak maiyetini seçme işine girişti. İsmet Bey’i görerek emrindeki iki kolordudan birinin komutanlığını önerdi. Bu, Ali Fuat’ın Ankara’da bulunan 20. Kolordu’suna karşılık, Sivas’ta kurulan 3. Kolordu’ydu. Ancak, İsmet, kendisi için vakti biraz erken buluyordu. Kemal’in istediği işin ne gibi bir sonuç vereceğini, hatta daha Anadolu’ya gidinceye kadar, nasıl bir gelişme göstereceğini bile pek kestiremiyordu. Bütün yurtseverliğe rağmen, bu derece riskli bir girişime atılacak karakterde bir insan değildi. Doğuştan temkinliydi. Üstelik sınırları açıkça belirlenmiş durumlara alışık, asker kafalı bir adamdı. Mustafa Kemal’in ilk karşılaşacağı mesele siyasi nitelikte olacak ve kaypak bir durumla uğraşmak zorunda kalacaktı. İsmet, Harbiye Nezareti’nde emniyetli bir yerde bulunuyordu. Saray’da da tanıdıkları vardı. İstanbul’da kalıp olup bitenlere göz kulak olması daha işe yarayacaktı; ya da kendisi böyle düşünüyordu. Sonra Paris’teki Barış Konferansı’na delege olarak

gönderilmesi hâlâ mümkündü. Orada milliyetçiler hesabına çalışabilir, İtilaf Devletleri'nin durumunu kollayabilir ve diplomatik oyunlardan bazılarını öğrenmeye fırsat bulabilirdi. Arkadan da Mustafa Kemal'e katılırdı.

Mustafa Kemal onun yerine kolordu komutanlığına Albay Refet Bey'i seçti. Refet de öteki beş yiğit Kemal'in düşüncelerini eskiden beri paylaşanlardan biriydi. Selanik'teki ilk ihtilal günlerinden beri tanışıyorlardı. Refet Bey, son zamanlarda İstanbul'da jandarma komutanlığı yapmış ve Mustafa Kemal ona rejimi burada, yerinde devirmek yolundaki tasarılarını açıklamıştı. Refet, ufak tefek, hareketli, şıklık meraklısı bir adamdı. Fransız kültürünün etkisiyle katı inançları alaya alan kıvrak bir zekâsı vardı. Süvari subaylığının parlak görünüşüne pek uygun düşen rahat, kayıtsız halleri birçok zor durumdan sıyrılmasını sağlamıştı.

Sonra sıra Rauf'a, bu yurtseverliği tartışılmaz, dürüst denizciye geldi. O Rauf ki, Batı dünyasının liberal ilkelerine sımsıkı bağlı ve İngilizlerin görenek ve geleneklerine hayran olduğu halde, bugün onların, karşısına düşman olarak dikildiklerini görüyordu. Onun da sivil kıyafetle Batı Anadolu'ya geçmesi, yolculuğa İzmir dolaylarında başlaması ve oralardaki durum ve çeşitli milliyetçi gruplar konusunda bilgi edinmesi kararlaştırıldı. Sonra Ankara'da Ali Fuat'ın karargâhına gidecek ve oradan Mustafa Kemal'le ilişki kuracaktı.

Mustafa Kemal, Samsun için planlarını yaparken, Lloyd George'la Venizelos da İzmir'le Batı Anadolu'da girişecekleri harekâtı tasarlamaktaydılar. O sırada Balfour'un yerine İngiliz Dışişleri'ne bakan Lord Curzon, Türkiye'deki durumu artan bir endişeyle izliyordu. Mart sonlarına doğru kabineye verdiği muhtırada Barış Konferansı'nın gecikmesi ve İtilaf kuvvetlerindeki galibiyet azminin azalması yüzünden, Türklerde direnme duygusunun canlanması tehlikesine işaret etmişti. "Eski rejimi hortlatmayı uman ihtiyar Türk ile mümkün olsa zaferimizin ganimetlerini elimizden kapıp kaçmak isteyen genç Türk, İstanbul'un harap yangın kulelerinin tepesinden" İtilaf kuvvetlerinin ne derece kararsızlık ve hayal kırıklığı içine düştüklerini seyrediyorlardı.

Lord Curzon'un bu sözlerine, İngiliz Dışişleri'ndeki bir avuç taraftarından başka kimse kulak vermedi. İtilaf Yüksek Konseyi şimdi İzmir ve dolaylarını Yunanistan'a vermeye niyetleniyordu. Lord Curzon bir

muhtıra daha yazarak, “Selanik’in iki adım dışarısında bile düzen sağlamayı beceremeyen Yunanlıların, Anadolu’nun böyle önemli bir kesimini yönetebileceklerine güvenilemeyeceğini, Yunan işgali gerçekleşince de göçmenlerin ülkede çıkaracakları karışıklık sonucu, değil yalnız Osmanlı İmparatorluğu’nun, hatta halifeliğin bile bilfiil ortadan kalkacağını” ileri sürdü. Müslüman bağnazlığının bütün Batı dünyasını kapsayacak “çılgın bir öfke” halinde patlak vermesinden korkuluyordu.

Bütün bunlar Lloyd George üzerinde hiçbir etki yapmadı. İtalya, Fiume sorunu yüzünden Yüksek Konsey’den çekilince, Yunan planlarını gerçekleştirmek için beklediği fırsat eline geçmiş oldu. Türkiye masası uzmanlarının uyarmalarına karşın, Başkan Wilson’u da Yunanlıların tarafına çekmeyi başardı. İşi başından aşkın olan Clemenceau da itirazda bulunmayınca, Üç Büyükler mayıs başında Yunanlıların İzmir’i işgallerine izin vermeyi kararlaştırdılar. İtalyanlar, Konsey’e tekrar döndükleri vakit, bu karara istemeye istemeye de olsa resmen katıldılar. Venizelos, böylece dört büyük devlet adına hareket ettiğini ileri sürebilecekti. Ancak, Churchill’in dediği gibi bu işe pek “baştan kara” girişmişti.

15 Mayıs günü bütün karşı koymalara ve uyarmalara karşın, Yunan birlikleri 20.000 kişilik bir kuvvet halinde İzmir’de karaya çıktılar. Yine Churchill’in deyişiyle “Küçük Asya’yı istila ve fetih yolunda bayraklarını dalgalandırarak” demiryolu boyunca ilerlemeye başladılar. Bir koordinasyon yanlışı yüzünden İstanbul’daki İtilaf Kuvvetleri Yüksek Komisyonu’nun bu çıkarmadan resmen haberi yoktu. Rapor kendilerine bir toplantı sırasında verildi ve bir hükümet darbesi kadar şaşkınlık yarattı. Kont Sforza ağzından ağır bir laf çıkmasın diye kendini zor tuttu ve kapıyı vurarak odadan dışarı fırladı. İtalyanlar hemen güney bölgesine asker çıkarmak yoluyla misillemeye girişti. Burası gizli bir anlaşmayla kendilerine verilmişti.

İzmir valisi işgal haberini İtilaf Devletleri’nin deniz kuvvetlerinden öğrenmişti. Silahlarını henüz teslim etmemiş olan birkaç birlikle karşı koymaya niyetlendi. Kararını İstanbul’a telledi. Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa daha önce bu çeşit bir istilaya kuvvetle karşı konulmasını bildirmişti. Gel gelelim şimdi harbiye nazırı, ona danışmadan, işgalin mütareke koşullarına uygun olarak yapıldığı gerekçesiyle, direnme

gösterilmemesini emredecekti. Fevzi Paşa, bunun üzerine nazıra istifasını verdi.

Yunanlılar böylece İzmir'e, geçit töreni yapar gibi, "Yaşasın Venizelos!" diye bağırarak girdiler. Silahlarını çatıp çevresinde sevinçten dans ettiler. Şehirdeki bütün sivil Rumlar sokağa dökülmüş, Müslümanlara küfür yağdırıyorlardı. O sırada bir kaza kurşunu patladı. Arkasından da silahlar atılmaya ve kan dökülmeye başladı. Türk birlikleri beyaz bayrak çekerek bir nakliye gemisine bindirilmek üzere elleri başlarının üstünde rıhtıma yürütüldüler. Rumlar sürü halinde arkalarından giderek erlere yuha çekiyor, sopalarla vuruyor, başlarındaki fesleri paralıyorlardı. Fesini başından çıkarıp çiğnemeyi reddeden bir Türk albayını vurup öldürdüler. Vali de tutuklanmış, evlerinden çekilip alınan şehir eşrafıyla beraber, sırtına süngü dayatılarak rıhtımda yürümeye zorlanmıştı.

Bunun arkasından büsbütün azgına dönen Yunan askerleri yüzlerce Türkü şehit ettiler. Cesetlerini doğruca denize fırlatıp atıyorlardı. Amiral Calthorpe, neredeyse emir verircesine, Yunanlı amirale duruma hâkim olmasını bildirdi. Bazı Türk subayları, şehrin merkezindeki Yahudi mezarlığında bir miting yaparak Wilson Prensipleri'ni ileri sürdüler ve her çeşit ilhaka karşı protestoda bulundular. Ancak Türk makamlarından hiçbir yardım görmedikleri için dağıldılar ve çoğunluğu direnme yuvaları kurmak amacıyla ülkenin içerilerine yayıldılar. Bu arada Yunan kuvvetleri, geniş Menderes ve Gediz vadilerinden içeriye, Aydın ve Manisa'ya doğru ilerliyorlardı.

İstanbul halkı, İzmir'in işgal haberi karşısında şaşkınlıktan donup kalmıştı. Ama şaşkınlık duygusu, derin bir öfkeyle karışıp sertleşerek birdenbire milliyetçi hareketin canlanmasına yol açtı. Yurdun İtilaf Devletleri'nce işgali, nihayet önüne geçilmesi olanaksız bir felaket olarak kabul edilebilirdi. Ancak, yüzlerce yıldan beri küstah ve hain bir uyruk olarak bilinen Yunanlıların işgaline uğramak, hiçbir yurtsever Türk'ün sindiremeyeceği bir hareketti. Bu tam, Türk'ün savaşçı ruhunu bir kere daha ateşlemek için gereken kıvılcımdı. Sultanahmet Camii'nin önündeki meydanda elli bin kişi toplandı. Çoğunun ellerinde siyah bayraklar vardı. Konuşmacıların arkasına ay-yıldızlı kırmızı-beyaz bayrağı sembolik bir şekilde kapatan siyah bir örtü asılmıştı. Karalar giymiş, yüzü peçesiz bir

kadın, ateşli bir konuşma yaptı. “Kardeşlerim, yurttaşlarım,” diyordu. “Gecenin en karanlık olduğu ve hiç bitmeyecek sanıldığı zaman, gün doğuşunun en yakın olduğu zamandır.”

Bu kadın Halide Edip’ti. Kendisi politikaya atılmış sayılı Türk kadınlarından biriydi ve ileride yeni ihtilalin saflarında güçlü bir rol oynayacaktı. Sonradan şunları yazmıştır:

“İzmir’in işgaline dair ayrıntıları öğrendikten sonra, girişmemiz gereken kutsal savaştan başka hiçbir şeyden söz edemez oldum. Türkiye, bu katillerin elinden, bu sözüm ona medeni Yunan ordularından temizlenmeliydi. Artık kişisel varlığımı unutmuş, sadece bu olağanüstü milli cezbe içinde bir birim olarak çalışıyor, yazıyor ve yaşıyorum.” Lord Curzon’un haklı olduğu böylece ispatlanmıştı. İşgal haberi sultanın da gözlerini yaşartmıştı. Bir divan toplantısından çıkarken amcazadesi Abdülmecit Efendi’nin koluna yaslanarak, “Bak, kadınlar gibi ağlıyorum,” dedi. Mustafa Kemal, haberi, hareketinden bir gün önce Babıâli’de Mehmet Ali Bey ve daha birkaç nazırla görüşmeye gittiği zaman duydu.

Mehmet Ali Bey, “Ya Rabbim, ne küstahlık!” diye haykırdı. “Duydunuz mu? Yunanlılar İzmir’i işgale başlamışlar.”

Mustafa Kemal, “Bu da mı oldu?” diye sordu. Heyecanlanmış, fakat fazla şaşırmamıştı. Birkaç günden beri basında, bu çeşit bir harekete dair haberler görülmüştü. Çevresindeki nazırların telaşlı, şaşkın yüzlerine baktı. Sonra sükûnetle sordu: “Ne yapmayı düşünüyorsunuz?” Aldığı umutsuz cevap, “Protesto edeceğiz,” karşılığından ibaret kaldı.

“Pek güzel. Ancak Yunanlıların ya da İngilizlerin bu protestoyla geri çekileceklerini mi sanıyorsunuz?”

Omuzlarını kaldırarak, “Elimizden başka ne gelir?” dediler.

“Belki de alınacak daha kesin önlemler bulunabilir!”

“Ne gibi örneğin?”

Düşüncelerini açıklamadı, yalnız ima yollu, “Benimle beraber gelebilirsiniz,” dedi. Sonra bahriye nazırına, “Beni Anadolu’ya götürecek gemi hazır mı?” diye sordu.

“Birkaç günden beri... *Bandırma* vapuru emrinize amadedir.”

Ertesi gün yola çıkacaktı. Yaveri, gemi süvarisine hitaben bir kâğıt yazdı, nazır da imzaladı. Mustafa Kemal, nazırları şaşkınlıklarıyla baş başa

bırakarak çıktı.

Bir akşam önce, daha işgal haberi duyulmadan, Damat Ferit Paşa'yla beraber yemek yemişti. Fevzi Paşa'nın yerine genelkurmay başkanı olan Cevat Paşa da oradaydı. Ferit Paşa tasalı görünüyordu. Hakkı da yok değildi. Çünkü İngilizler Mustafa Kemal'in adını pek duymamış olmakla birlikte, bu müfettişlik tasarısının o kadar akıllıca bir iş olmadığını, baş tercümanları Ryan'la[42] kendisine bildirmişlerdi. Ferit Paşa onlara gerekli teminatı vermişti. Ama şimdi Kemal'e soruyordu: "Komutanlığınızın tam sınırını bana harita üzerinde gösterebilir misiniz?"

Mustafa Kemal, kesinlikten kaçınarak eliyle şöyle bir iki vilayeti gösterdi ve, "Pek emin değilim," dedi. "Şöyle küçük bir yer olsa gerek." Cevat Paşa'ya bir göz işareti yaptı, o da aynı şeyi söyledi. Sonra bu işe önem vermiyormuş gibi haritanın başından uzaklaştı. Sadrazam ferahlamışa benziyordu.

Yemekten sonra Cevat Paşa, "Bir şey mi yapacaksın Kemal?" diye sordu.

"Evet paşam. Bir şey yapacağım."

Ertesi gün Yıldız Sarayı'na gitti. Vahdettin kendisini huzura kabul etti. "Paşam," dedi. "Şimdiye kadar devlete büyük hizmetlerde bulundunuz. Artık bunlar tarihe karıştı. Unutun onları. Şimdi yapacağınız hizmet hepsinden daha önemlidir. Paşam, isterseniz ülkeyi kurtarabilirsiniz."

Mustafa Kemal, padişahın sözlerinden, "Gücümüzü, kuvvetimizi kaybettik. Ülkeyi kurtarmanın tek yolu, İstanbul'u elinde bulunduranların isteğine boyun eğmektir," sonucunu çıkarmıştı.

Padişaha, "Merak buyurmayın," dedi. "Zatı şahanelerinin noktainazarlarını pek iyi anladım. Emirlerinizi bir an bile aklımdan çıkarmam."

Sultan kendisine başarılar diledi. Üzerine kendi turası işlenmiş bir de altın saat armağan etti.

Artık her şey yolundaydı. Mustafa Kemal, Harbiye Nezareti'ne geldiği zaman Fevzi Paşa, görevini Cevat Paşa'ya devretmekle uğraşıyordu. Onun da aynı ruhla çalışacağına inanıyordu. Masanın üzerindeki haritaya eğilerek İstanbul'u gösterdi. "Anlayamıyorum," diye kükredi. "Şuracıkta rahatımıza ilişmesinler diye bütün yurdu düşmana teslim ediyoruz. Delilik bu, delilik."

Cevat Paşa da aynı düşüncede görünüyordu. Mustafa Kemal, Fevzi Paşa'ya, "Haklısınız," dedi. "Anadolu'ya haklı olduğunuzu ispat etmek için gidiyorum. Uzun uzadıya konuşmamıza gerek yok. Sizden bir tek şey bekliyorum. Bana yardım edeceksiniz."

Cevat Paşa'ya döndü: "Siz de, özellikle siz. Çünkü sorumlu bir mevkide bulunuyorsunuz. Birlikte çalışabilecek miyiz?"

"Şüphesiz."

Mustafa Kemal bunun üzerine, "Şimdi Ulukışla'da bulunan 20. Kolordu'ya hemen Ankara'ya hareket emri verebilir misiniz?" diye sordu. "Yalnız, trenle değil, yürüyerek gitsinler."

Cevat Paşa, "Gereken emri veririm," dedi. Doğrudan doğruya haberleşmek için özel gizli şifresini de Mustafa Kemal'e verdi.

Artık Mustafa Kemal'in gidişine yalnız bir tek şey engel olabilirdi. O da İngilizlerin son anda girişecekleri bir hareket. Kendisi ve kalabalık maiyeti için gerekli vize bir hafta önceden, Harbiye Nazırlığı'nda irtibat subayı olarak bulunan Bennett adlı genç bir İngiliz yüzbaşısı eliyle İngilizlerden istenmişti. Yüzbaşı listeyi okurken, askeri kıratı fazla yüksek elemanlardan kurulmuş olduğu gözünden kaçmadı. Kendi üstleri o sırada orada olmadığından talimat istemek için listeyi Genel Karargâh'a götürdü. Oradaki nöbetçi kurmay subaya, bunun bir barış misyonundan daha çok bir savaş komitesine benzediğini söyledi. Kendisine biraz beklemesi bildirdi. İtilaf Yüksek Komisyonu'na sormak gerekiyordu. Bir saat sonra Yüzbaşı Bennett'i çağırdılar, kendisine, "Vizeleri verebilirsiniz," dediler. "Padişahın Mustafa Kemal Paşa'ya güveni tamdır."

Böylece Mustafa Kemal, İngiliz yüksek makamlarından imzalı vizeyi eline geçirmiş oldu.[43]

Hapishaneye giderek Fethi Bey'i son bir kez daha ziyaret etti. Vedalaşıp ayrıldıktan sonra, Fethi'nin hapishane arkadaşları ortada bir şeyler döndüğünü anladılar. Fethi Bey sinirli ve düşünceli görünüyor, sorulara nezaketle kaçamaklı cevaplar veriyordu. Bir şey söylememeyi tercih ederek yatağına uzandı, yüzünü duvara dönerek uyur gibi yaptı.

Ama sonra dayanamayarak komşusu Yunus Nadi'ye, Mustafa Kemal'in ertesi gün yola çıkacağını ve onun gideceği yere sağsalim vardığını öğreninceye kadar, üç gün gözüne uyku girmeyeceğini açıkladı. Gerçi

İngilizler durumdan habersiz görünüyorlardı. Ama içlerinden bu işlere aklı eren bir iki subay pekâlâ onun vapura binmesine engel olabilirler, ya da gittikten sonra arkasından kovalayabilirlerdi.

Fethi Bey, “Doğum sancısı çekeceğiz,” dedi. “Aman ötekilere bir şey sezdirmeyelim. Hatta bundan burada konuşmasak daha iyi.”[44]

Mustafa Kemal, İstanbul’daki son gecesini Beşiktaş’taki evde annesi ve kız kardeşiyle beraber geçirdi. Zübeyde Hanım’ın yatağının başucunda bir sininin çevresinde bağdaş kurup oturdular. Kendilerine, nereye olduğunu bildirmeden “çok önemli bir görevle” derhal yola çıkmak üzere olduğunu söyledi. Haber almalarına kadar birkaç gün geçecekti. İşi başarabilmesi için kafasının rahat olması gerekiyordu. Ne onlar kendisi için üzülmeli; ne de o, onların üzüntülerini kendisine tasa etmeliydi. Bankaya para bırakmıştı, ihtiyaçları oldukça ya kendi mühürleriyle ya da onun mührüyle çekebilirlerdi.

Zübeyde Hanım haberi duyunca fenalık geçirdi. Sonra sağlığına ve başarısına dua etti. Makbule, şaşkınlığını gizleyemedi. Eskiden savaşa giderdi, çarpıştığını bilirlerdi. Ancak bu sefer nereye, ne yapmaya gittiğini kestirmek zordu. Kemal, son kez vedalaşmak için Şişli’ye geldi. Kemal gittikten sonra da Makbule’yi teselli ederek bir asker kardeşi olarak hiçbir zaman gözyaşı dökmemesini, yabancıların önünde kederini ortaya vurmamasını tembih etti. Sonra oturarak, belki de günlerce, onun sağ salim gideceği yere vardığını kendilerine bildirecek olan telefonun çalmasını beklemeye başladılar.

Bir Yunanlıdan satın alınmış İngiliz yapısı küçük bir şilep olan *Bandırma*, rıhtıma yanaşmış bekliyordu. Rauf Bey Mustafa Kemal’i rıhtıma kadar geçirdi, ama uğurlamaya gelecek olan Mehmet Ali Bey, ikisini bir arada görmesin diye, çabuk ayrıldı. Kendisi de bir hafta sonra birkaç arkadaşıyla birlikte gizlice yola çıkacaktı. Kafileye son dakikada katılan Refet Bey’in vizesi yoktu. Ancak o böyle şeylere aldırmayacak kadar becerikli bir subaydı. Ağabeyinin kendisi için satın almış olduğu bir düzine atı, vapura yüklemek bahanesiyle, rütbe işaretlerini çıkararak içeriye girdi. Vapur Boğaz’dan çıkıncaya kadar atların arasında saklı kaldı.

Bandırma, 16 Mayıs akşamı yola çıktı. Mustafa Kemal, İngilizlerin vapuru yolda batırmaya, ya da kendisini yakalamaya kalkışmalarından

çekiniyordu. Rauf bu düşüncede olmadığını söylemişti. İngilizlerin böyle bir niyeti olsa kendisini yola çıkmadan alıkoyarlardı. Refet Bey de korkusunun boş olduğunu söylüyordu. Ancak, Mustafa Kemal işi rastlantıya bırakmak niyetinde değildi. Bindikleri vapur, denizci bir tekneye benzemiyordu, pusulası bozuktu, süvarisi de pek usta görünmüyordu. Mustafa Kemal ona rotasını değiştirmesini ve kıyıya yakın gitmesini emretti. Böylece bir düşman gemisi yollarını kesecek olursa kendilerini çabucak karaya atabilirlerdi.

Bu arada İngilizler, Mustafa Kemal'in bu yakın zamanda yola çıkışının arkasından neler gelebileceğini nihayet anlar gibi olmuşlardı. Yüksek Komisyon'da ataşemiliter olarak bulunan Wyndham Deedes,[45] gece yarısı Babıâli'ye, sadrazamı uyarmaya koştu. Ancak, Ferit Paşa koltuğunun arkasına yaslandı. İki parmağının ucunu şaklatarak yavaşça, "Çok geç kaldınız ekselans," dedi. "Kuş uçtu bile."

Buna rağmen İngilizler, vapuru yakalamaya kalkışmadılar. *Bandırma*, 19 Mayıs 1919'da fırtınalı bir havada Samsun Limanı'na demir attı.[46]

Yeni genel müfettişi ve maiyetini karaya çıkarmak için kıyıdan kayıklar geldi. Mustafa Kemal, küçük limanda rıhtım işi gören derme çatma tahta iskelelerden birine çıktı. Küçük bir birliğin başında üç subay ile şehrin ileri gelenlerinden iki kişi tarafından karşılandı. Kendisini bir Rum evine götürdüler. Karargâhını burada kurdu. Evin bulunduğu tozlu caddenin birkaç yüz metre aşağısındaki yerel banka binasında da bir Fransız ve iki İngiliz denetim subayı oturuyorlardı.

Böylece, Yunanlıların Ege kıyılarına işgal bayrağını dikmelerinden birkaç gün sonra, Mustafa Kemal de kurtuluş sancağını Karadeniz kıyılarına dikmiş bulunuyordu. Şimdi Anadolu savaşı başlayacaktı. Türk milletinin tarihinde yeni bir yaprak açılmıştı.

41 Kâzım İnanç.

42 Sonradan Sir Andrew Ryan.

43 Padişahın bazı yakınları onun o sırada iki taraflı bir politika izlediğini ileri sürerler. Bir yandan dışarıya karşı Ferit Paşa'yı tutarken, bir yandan da gizlice milliyetçileri teşvikten geri kalmazmış. Bu konuda kendine Diş Paşa diye lakap taktığı Sami Günzberg'e açılırmış. Mustafa Kemal'in başarısından sonra, bir gün, daha sonraları sadrazam olan Ali Rıza Paşa'nın da önünde, artık yapacak hiçbir şey kalmayınca, hiç olmazsa yurdun can evini kurtarsın diye onu Anadolu'ya sözde kendisinin yolladığını söylemiş.

44 Fethi Bey sonradan Malta'ya sürülmüştür.

45 Okuyucularımızdan bazıları, İkinci Dünya Savaşı sırasında Londra radyosunda Türkçe konuşmalar yapan Sir Wyndham Deedes'i iyi hatırlayacaklardır.

46 Yıllar sonra Mustafa Kemal, doğum tarihini soranlara 19 Mayıs 1919 derdi.

İKİNCİ KISIM

Kurtuluş Savaşı

YİRMİNCİ BÖLÜM

Savaşımın Başlangıcı

Mustafa Kemal, hem kendisi, hem de yurdu için büyük önem taşıyan bu döneme, kırkına yaklaşmış, olgun ve kendine güvenen bir savaşçı olarak başlıyordu. Geride bıraktığı on dört çetin savaş yılında askerlik alanındaki değerini ortaya koymuştu. Şimdi, siyaset ve devlet adamı olarak da kendini göstermesi gerekiyordu. İçin için kaynadığı halde istediğini yapmaya olanak bulamadığı yıllardan sonra, aradığı zor ve atılganlık isteyen iş, şimdi karşısına çıkmıştı.

Mustafa Kemal'in son zamanlarda vücudu gelişmiş, yüzü toplamış ve üzerinde çizgiler belirmeye başlamıştı. Saçlarının, bıyıklarının rengi donuklaşmıştı. Ama teninin açıklığı, bakışlarının canlılığı, tepkilerinin çabukluğu onu olduğundan daha genç gösteriyordu. Dik duruşu, yüzünün keskin çizgileri ona tam bir asker hali veriyordu. Ancak kendisinde, çevresindeki arkadaşlarını, ölçüsü, ritmi, temposuyla çok gerilerde bırakan gizli ve başka türlü bir üstünlük vardı. Vücut yapısı daha inceyken onlardan daha iri görünür, adımları ağır olduğu halde daha hızlı yürüyor sanılırdı. Solgun teni, geniş ve çıkık elmacıkkemikleri, parmakları yassı, ince uzun elleri ve süratli hareketleri bile onu, ötekilerden ayırmaya yeterdi.

Ancak Mustafa Kemal'deki diğer farklı unsuru asıl yansıtan şey, o açık renkli, sert ve kırpılmayan gözleriydi. Bu gözler, geniş alnı ve yukarıya doğru kıvrık kaşları altında, meydan okur gibi sabit, soğuk bir ışıkla parıldar; her an bir şeyi görür, saptar, yansıtır; bundan başka, akıl ermez bir şekilde, sanki aynı zamanda her tarafa birden bakıyor gibi görünürdü. Bu gözleri, büyük başı ve sağlam, çevik bacaklarıyla huzursuz bir kaplana

benzerdi. Askerce bir deyimle, çeliğe özgü sertlik ve esnekliği kendinde birleştirir, yüksek sinirsel gerilimi ile, her an boşalmaya hazır bir yayı andırırdı.

Hepsinin içten arzuladıkları milli savaşın bu ilk döneminde arkadaşlarının gereksinme duydukları şey, Mustafa Kemal’de gördükleri bu olağanüstü haldi. Onun düşünceleri ötekilerden her zaman bir adım daha ileride, hareketleri bir derece daha kesin olmuştu. Ötekilerin çoğunda eksik olan önderlik niteliği onda vardı. Rauf Bey, prensip sahibi ama kısır görüşlü; Kâzım Karabekir, dürüst ama esneklikten yoksundu. Refet, atılgan ancak ihtiyatsızdı. Ali Fuat’ın elinden iş gelir, ama zekâsı fazla işlek değildi. Hepsi yurtlarını seven, kafaları çalışan sağduyu sahibi, usta askerlerdi. Ancak aralarında iç ve dış sorunları etraflı biçimde kavrayan, özel bir akıl ve sağduyu karışımına sahip olan tek insan, Mustafa Kemal’di. Üstelik, böyle tehlikeli bir işi başarılı bir sonuca ulaştırmak için gerekli olan irade yalnız onda vardı.

Erişmeyi tasarladığı son amacı ve geçmesi gereken yolları, neredeyse gaipten haber almaya varan bir açıklıkla, önceden görüyordu. Dost düşman herkesin ruhunu okuyan görüşüyle, yolunun üzerine dikilecek olan askeri ve siyasi nitelikteki engelleri seziyor, bunları aşmak için kullanacağı çareleri araştırıyordu. Gerçekçi tabiatıyla mücadelenin uzun süreceğini ve sabırla, adım adım hazırlanacağını biliyor, düşüncelerini birdenbire açıklamayıp zamanın koşullarına ve duygusal havaya göre hesaplaması gerektiğini anlıyordu. Aydın kafasıyla, savaşın yalnız silahlarla değil, insanların zihnine ekilip geliştirilecek düşüncelerle kazanılabileceğini görüyordu. Bütün bunların başarıya erdirilmesi, ancak mükemmel bir öngörü ve insanüstü bir irade gücüyle olabilirdi ki, bu doğal sürükleyici güç, yalnız Mustafa Kemal’de bulunuyordu.

Bu kuvvetin kaynağı, her şeyin üstünde olan şiddetli bir tutkuydu: Bir yurtseverin, ülkeye yararlı olduğuna inandığı şeylerle kaynaşmış tutkusu. Mustafa Kemal kendi adına iktidar ya da şan ve şeref peşinde koşmuyordu. Bunu sadece, yarının Türkiye’si üzerinde beslediği yapıcı düşünceleri gerçekleştirmek için istiyordu. Mustafa Kemal, insan ilişkileri açısından, içinde sevgiye en son yer ayıran bir kimseydi. Kadınlara, pek az zaman ayırırdı. Eski silah arkadaşlarıyla maiyetindeki subayların dostluklarından

hoşlanır ve kendisiyle yarışmaya kalkışmadıkları sürece onlara açık yürekli davranırdı.

Kendisine eşit olan ya da olabilecek kimseler karşısında daha ihtiyatlı bir tavır takınırdı. Bu hali, şimdiki iş arkadaşları karşısında daha da kesinleşmişti. Çünkü onların da kendisine kıyasla bir çeşit üstünlükleri olduğunu hissediyordu. Arkadaşları türlü sosyal tabakalardan gelme kimselerdi. Rauf Bey Kafkas soyundan, Ali Fuat ise birkaç kuşak öncesinden beri saygı duyulan bir asker ailesinden geliyordu. Refet'in ataları Tuna ovalarında yaşamış özgür toprak beyleriydi. Hepsi, İngilizcedeki anlamıyla, soylarına karşı duyulan saygıdan ötürü kendilerine güvenen, dürüst davranmakta güçlük çekmeyen, önderliğe doğuştan alışkanlıkları olan birer "centilmen" sayılırlardı.

Mustafa Kemal, sert yönlerini yumuşatmış olan bütün inceliklerine rağmen, orta tabakaya mensup bir aileden geldiğini biliyordu. Bunu başka türlü göstermek şöyle dursun, kendi kişiliğini ve gücünü daha da belli etmek için, bir halk çocuğu olduğunu ileri sürmekten ve soyca kendisine üstün olanların göreneklerine karşı gelmekten çekinmiyordu.

Ötekilere gelince, onlar da ona sevgiden çok, saygıyla bakardı. İdealist Rauf onu bugün için yararlı bir adam olarak görüyor, ama gelecekte gerekliliğine pek inanmıyordu. Daha katı ve politikadan daha uzak bir insan olan Ali Fuat ise, onu bir eylem adamı olarak kabul ediyor, ayrıca eski bir arkadaş gözüyle görüyordu. Refet'e gelince, o Mustafa Kemal'in yeteneklerine değer vermekle beraber, niyetlerinden kuşkulanıyor ve kendisine ötekilerden daha az saygı gösteriyordu. Bununla birlikte, hepsinin ortak nitelikleri, ülkelerine karşı besledikleri köklü ve derin sevgiydi.

Yurt sevgisi, Mustafa Kemal'e iki kaynaktan geliyordu: Bir yandan gençliğinden beri ülkesinin kaderi karşısında duyduğu hicap, bir yandan da yurdun, yabancılar ve beceriksiz yöneticiler elinde gitgide çökmesinden doğan bir utanç duygusu. Bu sevgi, uğruna çarpıştığı ve daha da çarpışacağı vatan toprağına, Rumeli'nin ova ve dağlarına, Anadolu'nun geniş düzlüklerine karşı beslediği bağlılıkla daha derinleşmişti. Kendisiyle bir arada savaşmış olan insanları yakından tanımasının da bunda önemli payı vardı. Mustafa Kemal, Türk halkı üzerinde hayale kapılmıyordu. Onun katı, tutucu, kadere inanır, zekâ ve inisiyatif bakımından ağır davranışlı olduğunu

bilmiyor değildi. Ama aynı zamanda inatçı, sabırlı, dayanıklı, savaşçı, üstlerine bağlı ve gerekirse aldığı emre uyarak canını vermeye hazır olduğunu da biliyordu.

Osmanlı hükümdarları, Anadolu köylüsünü her zaman aşağı görmüş, ihmal etmişlerdi. Şimdi ise imparatorluğun belkemiğini oluşturan bu köylüydü ve Mustafa Kemal'e arkadaşları, imparatorluktan geri kalanı kurtarmak için ona güveniyorlardı. Derinden gelen bir duygu ona, atalarından kalan ve kutsal bir nitelik kazanan bu toprağın savunulması uğruna, içlerindeki kıvılcımın tutuşturulabileceğini söylüyordu. Uzun savaşlar, köylüyü bezdirmiş, maneviyatını çökertmişti. Yine de, vatanın kurtuluşu düşüncesi, altı yüz yıllık bir imparatorluktan sonra, onlarda bir övünç ve özgürlük duygusu uyandırabilirdi. Anadolu köylüsünü yeniden savaşa atılmaya razı etmeye Tanrı'nın bile gücü yetmeyeceği söyleniyordu. Ama bir Mustafa Kemal, Her Şeye Kadir Tanrı'nın bile gücünü aşan bir işte başarı gösterebilecek miydi?

İşe elverişli bir durumda başladı. İzmir'in İtilaf Devletleri'nce işgali, eline rahatça kullanabileceği umulmadık bir koz vermişti. Ancak, Anadolu halkını bu işgalin niteliği ve doğurabileceği sonuçlar konusunda uyarması gerekiyordu. Samsunluların çıkarma hakkında pek az bilgi edinmiş olduklarını gördü. İlk yaptığı işlerden biri, Abdülhamit'in kendi casusluk sisteminin iyi işlemesini sağlamak için kurduğu mükemmel telgraf şebekesinden yararlanarak, yetkisi altındaki idari ve askeri makamlara haber salmak oldu. Her yerde protesto mitingleri düzenlenmesini ve Babıâli ile yabancı devlet temsilcilerine, Türk milletine karşı işlenen haksızlığın onarılmasını isteyen telgraflar yazdırılmasını bildirdi. Samsun'un içinde de, halkta bir direnme duygusu uyandırmak amacıyla, Büyük Cami'de mitingler düzenledi. Askeri alanda, Anadolu ve Trakya'da kalmış birliklerle hemen ilişki kurdu; siyaset alanındaysa, çeşitli Müdafaa-i Hukuk grupları arasında bağlantı sağlamaya girişti ve kendisine verilen emre uyup da bunları dağıtacak yerde, yenilerini kurmaya koyuldu.

Bir yandan da, mütareke sırasında Adana'da yaptığı gibi, Harbiye Nezareti'ne, İngilizlerden şikâyetle dolu telgraflar yağdırmayı sürdürüyordu. Türk makamlarına haber vermeden bölgedeki kuvvetlerini artırmışlardı. İngilizler, mütareke koşullarına aykırı olarak daha içerilere

girmeye hazırlanıyor, işgalin daha da yayılmasını ve bir Pontus devleti kurulmasını isteyen Rum çetecilere göz yumuyor, yardım ediyorlardı.

İstanbul'da İngilizler telaşa düşmüşlerdi. Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçişinden tehlikeyi çok geç sezdiği için yola çıkışını önleyememiş olan başkomutanları Sir George Milne, şimdi onu geri çağırsınlar diye Harbiye Nezareti'ni zorluyordu. Kendisine önce, Mustafa Kemal'in Anadolu'da bulunmasının huzur bozucu değil, yatıştırıcı bir etki yaptığı cevabı verildi. Kabine, Kemal'in yetkilerini kısıtlamak yoluyla uzlaşmayı öngören bir teklifi görüşmek üzere toplandı. Nazırlardan birkaçı, İngiliz komutanının kuşkularını paylaşmaktaydılar. Kemal'in telgraflarındaki, sanki onların Anadolu'daki durum üzerindeki bilgisizliklerini yüzlerine vuran ve işleri dilediği gibi yönetmek kararını belirten, horlayıcı, saygısız ifade onları gittikçe düşündürmeye başlamıştı. Mustafa Kemal, yapacağı işler için önceden izin almayı gerekli görmüyor, sadece sonunda onlara bilgi vermekle yetiniyordu. Bu telgraflar, nazırlara okunduğunda, içlerinde hâlâ İttihatçıları tutanlar, "Biz demedik mi?" gibilerden gülümseyerek Damat Ferit'e baktılar. Sadrazam, "Müfettiş paşa bizi boyuna azarlıyor adeta," dedi. "Sanki, ben yapacağımı bilirim, siz kendi işinize bakın, der gibi." Bunun üzerine kabine, Mustafa Kemal'in geri çağrılmasını kararlaştırdı. Sonuç, İngiliz başkomutanına bildirildi.

Bu arada müfettiş paşa –Gelibolu kahramanı olduğunu açıklamayı henüz uygun görmediği için Samsun halkı onu böyle tanıyordu– burada kendini yeteri kadar serbest hissetmemeye başlamıştı. İngiliz denetim subaylarının bu kadar yakında bulunmaları onu tedirgin ediyordu. Zaten Refet Bey de onun verdiği demeçler ve giriştiği propaganda çalışmaları karşısında telaşa kapılmış görünüyordu. Mustafa Kemal, daha serbestçe çalışabilmek için, Samsun'da bir hafta kaldıktan sonra, karargâhını seksen kilometre içerideki Havza'ya taşıdı. Buna da bahane olarak, Samsun'a geldiğinden beri yeniden başlamış olan böbrek sancılarına karşı, Havza kaplıcalarından yararlanmak istediğini ileri sürdü.

Küçük subay grubu böylece, bozuk ve dönemeçli bir yoldan, geniş Anadolu yaylasına doğru tırmanmaya başladı. Denizden 1.200 metre yükseklikteki bu yayla, doğuda İran ve Rusya sınırları ile Ağrı Dağı'ndan başlayıp, batıda Eskişehir'e ve Ege ile Marmara kıyılarındaki dağlara kadar

1.500 kilometre boyunca uzanıyordu. Mustafa Kemal'in eski otomobiliyle, olgunlaşmaya başlayan mısır ve buğday tarlaları ve yeni yeşeren orman kümeleri arasında yükseklere doğru çıkarlarken, aşağıda Yeşilırmak kıyılara doğru kıvrılıp bükülerek akmaktaydı. Türklere mi, Rumlara mı ait oldukları minarelerinden ya da çan kulelerinden belli olan, kerpiç duvarlı evleri çökmeye yüz tutmuş köylerden geçtiler. Yolculuk sırasında, araba birkaç kez bozuldu. En sonunda Mustafa Kemal arabadan indi ve iki arkadaşıyla birlikte yola yaya olarak devam etti. Dağların temiz havasını ciğerlerine dolduruyor, bereketli toprağın kokusunu ciğerlerine çekiyorlardı. Çevrelerindeki özgürlük havasına uyan subaylar bir şarkı mırıldanmaya başlamışlardı. "Başını duman almış dağlardan, ağaçlardan, kuşlardan, gümüş derelerden" söz eden romantik bir İsveç şarkısı.

> *"... Yürüyelim, arkadaşlar!*
> *Sesimizi yer, gök, su dinlesin,*
> *Sert adımlarla her yer inlesin, inlesin!"*

Bu şarkı, sonradan genişleyerek bütün Anadolu'yu kaplayan "arkadaş" gruplarının ağzında ihtilal şarkısı olacak ve sonraları –yabancı bir kaynaktan geldiği bile unutulup– genç Cumhuriyet çocuklarının okul marşı olarak kutsal bir emanet gibi saklanacaktı.

Havza, Yunan çetecilerinin en çok faaliyet gösterdikleri bölgeydi. Hükümet, Birinci Dünya Savaşı sırasında kargaşalık çıkaran Rumları doğuya sürmüş, onlar da mütarekeye kadar orada uslu durmuşlardı. Şimdi, Pontus devleti uğruna kurulmuş bir siyasi örgüt, bir Rum patriğinin önderliği altında Rumları tekrar ayaklanmaya zorluyordu. Mustafa Kemal –tıpkı gençliğinde Makedonya'da olduğu gibi– bellerine fişeklikler dolamış, karalar giymiş Rum çetecilerinin Türklere korku saçtıklarını, yolcuları soyup öldürdüklerini, Türk köylerini yaktıklarını, ileri gelenleri dağa kaldırdıklarını, Türk askerlerini pusuya düşürdüklerini duymuştu. Buna karşı Türklerin elinden pek bir şey gelmiyordu. Çünkü İngilizler, bir yandan karışıklığa onların sebep olduğunu ileri sürerek, mütareke hükümlerine göre ellerinden silahlarını alırken, öte yandan Rumların elindeki silahları bırakmaktaydılar.

Böylece Havza ve dolaylarındaki köyler, bir direnme hareketinin başlangıcı için elverişli bir ortam yaratıyordu. Gelibolu kahramanı olduğu artık öğrenilmiş olan Mustafa Kemal, şehrin eşrafını karargâha toplayarak: “Düşman bizi öldürmek isteğinde değildir,” dedi. “Düşmanın niyeti bizi mezarımıza diri diri gömmektir. Şimdi çukurun tam kenarında bulunuyoruz. Fakat son bir gayretle toparlanırsak, kendimizi kurtarmamız mümkündür. Sonra onları kendi aralarında konuşmaya bıraktı. Belediye başkanına, kendi askerce usullerine göre, uzun bir soru listesi verdi. Bu bölgedeki Müslüman ve Hıristiyan halkın ne oranda olduğunu, ne gibi siyasi eğilimler beslediklerini, aradaki anlaşmazlığın nedenlerini ve buna bir çözüm yolu bulmak için alınacak önlemleri öğrenmek istiyordu. Türklerden ileri gelenlerin adlarını, davranış ve karakterlerini gösteren bir de dosya istedi. Halkın vergi borcu var mıydı, varsa ne kadardı? Mustafa Kemal şimdi nereye gitse, bu çeşit pratik ve dikkatli araştırmalarla, ihtilal amacıyla, ülkenin durumu üzerinde bilgi toplamaya çalışıyordu.

Bu arada şehrin ileri gelenleri, kendisinin isteyerek katılmadığı iki toplantı sonunda, direniş konusunda görüş birliğine varmışlar, bunun temelini oluşturmak üzere Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin bir şubesini kurmuşlardı. Camide büyük bir kalabalık toplandı, dualar edildi. Arkasından şehrin küçük meydanında bir toplantı düzenlendi. Hâlâ doğrudan doğruya işe karışmış görünmek istemeyen Mustafa Kemal, halkın tepkisini ölçmek için subaylarını kalabalığın arasına göndererek, toplantıyı karargâhın penceresinden izledi. Konuşmacılar, yurdun tehlikede olduğu ve düşman çizmesi altında can vermek istemiyorlarsa, bütün Müslümanların silaha sarılmaları gerektiği üzerinde durdular. Dini kurallara uygun şekilde ant içildi. Mustafa Kemal, bunu izleyen aylar içinde yurdun çeşitli yerlerinde birçok benzeri kurulacak olan direniş yuvalarından birincisinin temelini atmıştı.

İzmir bölgesinde direniş çabuk başlamıştı. Bunda tek başlarına işe gireşen subayların büyük payı vardı. Türkler başta, çeşitli direniş gruplarını birbirine bağlayan gevşek bir cephe kurmuşlar, ama sonradan işgal kuvvetlerinin İstanbul Harbiye Nezareti kanalıyla kendilerine gösterdikleri, Milne hattı denilen bir hatta çekilmek zorunda kalmışlardı. Bununla beraber, dağlarda çete savaşı yapan başka gruplar da vardı. Rauf Bey

İstanbul’dan bu dolaylara geldiği zaman, halkı tam anlamıyla ayaklanmış buldu. Daha savaş öncesinden beri Osmanlı hükümetine başkaldırmış olan efeler, kendisini görmeye geldiler. Şimdi düşmanları Yunanlılara karşı çarpışacakları için daha sevinçli görünüyorlardı. İçlerinden bir tanesi, Demirci Mehmet Efe, kızanlarının “kuzu gibi iyi niyetli” Rauf’un emri altına girdiklerini, ne derse yapacaklarını söyledi ve, “Analarımız bizi bugün için doğurdu,” dedi.

Şimdi Mustafa Kemal’in Havza’dan da ayrılması gerekiyordu. Topu topu otuz kilometre ötede, Merzifon yolu üzerinde konaklamış olan İngilizler, açık hava toplantısının haberini almışlardı. Bundan başka, Havzalılar İngilizlerin doğudaki Türk kuvvetlerinden alıp hayvan sırtında Samsun Limanı’na gönderdikleri on bin kadar tüfek mekanizmasını ele geçirmişler, onları gülünç duruma düşürmüşlerdi. Yurtsever Türklerden kurulu bir çete, taşıt konvoyunu pusuya düşürerek ele geçirdiği silahları bir depoda saklamış, hayvanları da direniş hareketine para sağlamak için satmıştı. Amasyalılar, Mustafa Kemal’e bağlılıklarını bildirmek için bir heyet göndermiş bulunuyorlardı. İngilizlerin daha sert davranmaya başlayacaklarını sezen Mustafa Kemal, daha uzak ve daha önemli bir şehir olan Amasya’ya gitmeyi uygun buldu.

Havza halkına sivil giyinmiş olarak veda etti. Böylece artık yalnız askeri değil, sivil bir direnmenin de söz konusu olduğunu göstermek istemişti. Şehrin dışındaki köprüde kendisini bekleyen arabasına kadar, halkla beraber yürüyerek gitti. Belediye başkanına son talimatını bildirirken, Merzifon Amerikan Koleji’ndeki Amerikalıları taşıyan iki otomobil yanlarında durdu. Başkan sesini alçalttı. Kemal’e de yavaş sesle konuşmasını söyledi. Ama o, inadına, meydan okur gibi daha yüksek sesle, “Saklayacak bir şeyimiz yok,” dedi. “Varsın duysunlar. Bu işte o kadar ileri gittik ki, artık geri dönemeyiz.”

Mustafa Kemal’in kafası da gözleri gibi, aynı zamanda iki ayrı yönü görebilecek nitelikteydi. İçeride Anadolu’ya baktığı gibi, dışarıda dünyayı gözünden kaçırmıyordu. Mütarekeden beri, Türkiye’nin tek umudu, Başkan Wilson’un On Dört İlke’sine dayanıp kalmıştı. Aydınların kurduğu bir Wilsoncular Derneği, Türkiye kendine gelinceye kadar, Amerika’nın garantisini ve yardımını sağlamak için bir tasarı hazırlamıştı. Şimdi, yurdun

bölünmesi tehdidi karşısında Paris'te doğan buna benzer başka bir görüş, İstanbul'da taraftar kazanmaya başlıyordu: Türkiye'nin bütününün ya da bir parçasının bir Amerikan, İngiliz ya da herhangi bir büyük devlet mandası altına verilmesi.

Başkan Wilson, 17 Mayıs'ta, İtilaf Devletleri Yüksek Kurulu'nca İzmir'in işgaline karar verildiği toplantıda, Ermenistan, İstanbul ve Boğazlar üzerinde böyle bir mandayı kabul edebileceğini söylemişti. 26 Mayıs'ta da Damat Ferit Paşa, "Türkiye'yi, büyük devletlerden birinin koruyucu yardımı altına koymak" için aldığı kararı açıkladı. Mustafa Kemal bu kararı derhal protesto etti. Haziran başlarında Ferit Paşa'ya ülkesinin durumunu barış konferansında tartışma fırsatı verildi. Türk delegasyonu bir Fransız kruvazörüyle Marsilya'ya ve oradan Paris'e gitti. İsmet Bey, o kadar istemesine rağmen, bu heyete alınmamıştı. Mustafa Kemal, daha heyetin gideceğini duyduğu anda, buna karşı tepki gösterdi. Emri altındaki grup komutanlarıyla valilere, milli hakların önemini belirten, sert üsluplu bir genelge yolladı. Damat Ferit'in Ermenilere özerklik verilmesi ilkesini kabul edişine ve bir İngiliz himayesi önerisine şiddetle çatıyor, Türklerin çoğunlukta oldukları Türk topraklarında haklarının korunması ve kendilerine tam bir özgürlük tanınması üzerinde ısrar ediyordu.

İki gün sonra Harbiye Nezareti'nden İstanbul'a dönmesini bildiren emri aldı. Ne bunu, ne de bundan sonra gelecek emirleri dinleyecekti. Arkadaşlarını toplamanın ve harekete geçmenin zamanı gelmişti. 20. Kolordu ile Ankara'ya varmış olan Ali Fuat'tan bir telgraf aldı. Kendisinden esrarlı bir şekilde "bildiğiniz bir kimse" diye söz ettiği Rauf Bey'in Güneybatı Anadolu'daki gezisinden döndüğünü bildiriyor ve iki karargâh arasında bir yerde buluşmayı öneriyordu. Mustafa Kemal, benzin azlığından dolayı, Havza bölgesinden ayrılamayacağını bildirdi. Kendi yerine onların, kıyafet değiştirerek ve kimliklerini gizleyerek Havza'ya gelmelerini istedi. Ali Fuat ile Rauf, at arabasıyla bozuk yollar üzerinde, elden geldiği kadar az mola vererek ve üzerlerine şüphe çekmemeye çalışarak, altı günlük bir yolculuktan sonra Havza'ya geldiler. Sonra Mustafa Kemal'le beraber Amasya'ya geçtiler.

Amasya, milli bir ayaklanmanın beşiği olmaya elverişli bir yerdi. Uzun ve seçkin tarihi boyunca hep özgürlük ruhuna bağlı kalmıştı. Moğol

istilasından kurtularak bir süre Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olmuştu. İstanbul'un alınmasından sonra da veliaht şehzadenin Amasya'da eğitim görmesi ve şehirde valilik yapması gelenek haline gelmişti. Bu yüzden Amasya, ayrıcalıklı durumunu koruyor ve sanki İstanbul'a ders veriyormuş gibi bir duygu besliyordu.

Mustafa Kemal, Amasya'ya yaklaşırken önüne yüksek dağlar dikildi. Daha ileride, Şam'ınkiler kadar yeşil, verimli ve sıcak meyve bahçeleri arasından geçerken bu yamaçların, Yeşilırmak'ın daralan vadisini kuşattıklarını gördü. Eski Pontus krallarının mezarlarıyla delik deşik olmuş sarp ve mağrur sırtlar, şehri yemyeşil akan nehrin kıyısına sıkıştıran, dar bir boğaz oluşturuyordu. Tepede eski kale görünüyordu. Amasya dış dünyayla ilgisi olmayan, kendi havasında yaşayan bir yerdi. Ama kendi dünyasının tam merkezi durumundaydı. Camilerin, türbelerinin, dinsel yapılarının bolluğu ile Bursa'yı andıran bir görünüşü vardı. Yalnız, Amasya, padişahların zararlı gerici etkilerinden uzak kalmış, saf İslam geleneklerini olduğu gibi koruyabilmiş, özgür bir şehirdi. Mustafa Kemal, burasının geriye değil, ileriye bakan bir yer olduğunu umuyordu. Yanılmayacaktı.

Ortodoks papazının emrindeki Rum çetecilere karşı koymak için Türk gönüllüleri de bir Müslüman hocanın çevresinde toplanmışlardı. Hoca hemen Mustafa Kemal hesabına çalışmaya koyularak camide bir vaaz verdi. Kemal de söz alarak, milli direniş hareketinin üç ayrı cephede başlamış olduğunu halka bildirdi: Batıda, Yunanlılara karşı İzmir'de; güneyde, Fransızlara ve Ermeni yardakçılarına karşı Adana'da; doğuda, Ermenilere karşı Erzurum'da. "Amasyalılar," dedi. "Daha ne bekliyorsunuz? Düşman, Samsun'a ayak basacak olursa, ayağımıza çarıklarımızı giyip dağlara çıkmamız, vatan toprağını son kaya parçasına kadar savunmamız gerekecek. Eğer, Tanrı'nın iradesi bizim yenilmemizi uygun görmüşse, yapacağımız şey evimizi barkımızı ateşe vererek, yurdu harabeye çevirdikten sonra ıssız bir çöle çekilmektir. Amasyalılar, hepimiz bunu yapacağımıza yemin etmeliyiz." Amasya halkı, Mustafa Kemal'in emirlerini yerine getirmeye hazır olduklarını bildirdiler.

Mustafa Kemal, en güçlü taraftarlarını din adamları arasında buldu. Dinsel güçlerden ilk olarak açıkça ve resmen yardım görüyordu. Sivil halktan olup da, kendisini tutanlar ise daha şüpheli bir kökene sahiptiler;

çünkü bunlar oradaki İttihat ve Terakki üyeleriydi. Mustafa Kemal, bütün Milli Mücadele boyunca, kendilerine karşı her zaman biraz güvensizlik beslediği İttihatçılarla işbirliğini fazla ileri götürmekten çekinmiştir. Ancak, bu işbirliğini büsbütün reddetmesi de mümkün değildi. Çünkü çok yerde, direniş yuvalarının çekirdeğini İttihatçılar kurmuşlardı. Öte yandan, aralarında gerçek yurtseverlerin de bulunduğu inkâr edilemezdi.

Kemalist Devrim böylece doğmuş oluyordu. İstanbul'da bunu tasarlamış olan dört arkadaş şimdi Amasya'da bir "Bağımsızlık Bildirisi" kaleme almak için buluşmuşlardı.

İlk olarak Ali Fuat Paşa ile Rauf Bey geldiler. Refet Bey ertesi gün kendilerine katılacaktı. Gelişlerini Kâzım Karabekir Paşa'ya telgrafla bildirdiler. Kemal artık niyetlerini açıklayacaktı. Arkadaşlarına, gerek askeri ve idari makamlarla, gerekse Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'yle sıkı bir bağ kurmuş olduğunu anlattı. Direniş düşüncesi, cesaret verici bir şekilde, her tarafta gelişmişti. Şimdi buna birleşik bir cephe niteliği vermek gerekiyordu. Bunun için Sivas'ta hemen milli bir kongre toplamaya karar verdi.

Burası coğrafi bakımdan "en güvenli yer" olarak gözüküyordu. İki yüz kilometre kadar daha doğuda, denizden de aynı uzaklıktaydı. Anadolu yaylasının kenarında, yüksekte kurulmuştu. Bütün vilayetlere bir genelge göndererek temsilcilerin, gerekirse kimliklerini saklayarak, Sivas'a gelmelerini bildirdi. Arkadaşları bu genelgeyi uygun buldular. Kemal onlara bir ara da, Doğu vilayetleri temsilcilerinin daha önce Erzurum'da toplanacaklarını bildirdi. Aslında bu toplantı, kendisi daha Anadolu'ya gelmeden önce, Kâzım Karabekir Paşa tarafından düzenlenmişti.

Ertesi gün arkadaşları Ali Fuat, Rauf ve Refet'e onaylayıp imzalamaları için bir bildiri verdi. Bu bildiride, ülkenin bağımsızlığının tehlikede olduğu açıklanıyordu. Başkent, yabancı işgalindeydi. Hükümet, yabancı kontrolü altında bulunuyordu. Dolayısıyla, ülkeyi yönetecek durumu kalmamıştı. Milletin kendisini, kendi iradesini kullanarak, kurtarması gerekiyordu. Kurulan çeşitli savunma grupları, milletin yabancı baskısına karşı direnme kararını açıkça belli etmiş bulunuyorlardı. Şimdi bunların, dışarıdan gelecek etki ve baskılardan arınarak, halkın isteklerini düşünüp dile getirecek düzenli bir milli kuruluş halinde birleştirilmesi gerekliydi. Sivas Kongresi

bu amaçla toplanacaktı. Ancak kongrenin yeri ve toplantı tarihi şimdilik gizli tutulacaktı.

Bu bildirinin, yalnızca ülkenin savunmasını örgütlemekten daha öteye gittiği belliydi. Sivas Kongresi, İstanbul'dan ayrı olarak, bir milli hükümet kurulmasını da öngörüyordu. Ali Fuat bunu hiç düşünmeden kabul ederek imzasını attı. Rauf Bey de kısa bir duraksamadan sonra imzaladı. Geç geldiği için ilk konuşmalara katılmamış olan Refet Bey ise bu kadar ileri gitmekten çekiniyordu. Ancak Ali Fuat Paşa onun tereddütlerini giderdi ve Refet Bey de kâğıdın altına gösterişli imzasını bastı. Böylece dört arkadaşı Türkiye'nin kurtuluş savaşında ilk düzenli tasarıyı oluşturan tarihi bir anlaşmaya varmış oldular.

İmzadan sonra, anlaşma metnini Kâzım Karabekir Paşa'ya ve Konya'da ordu komutanı olarak bulunan Mersinli Cemal Paşa'ya tellediler. İkisi de verdikleri cevaplarda bunu onayladıklarını bildiriyorlardı. Böylece anlaşma kuzeyden doğuya ve güneye kadar olan bölgeyi kapsamış oluyordu. Cuma namazından sonra, halkın silah altına çağrıldığı ilan edildi.

İstanbul'da Mustafa Kemal'in dostu Mehmet Ali Bey dahiliye nazırlığından ayrılmıştı. Yerine geçen Ali Kemal, vilayetlere bir genelge göndererek, Mustafa Kemal, İstanbul'a dönme emrini dinlemediği için, artık kendisiyle bütün resmi ilişkilerin kesilmesini ve emirlerinin dinlenmemesini bildirdi. Böylece, Mustafa Kemal artık Babıâli'nin her an kendisini yakalatmak ya da büsbütün ortadan kaldırmak için teşebbüse geçmesini bekleyebilirdi.

Erzurum Kongresi'ne giderken uğramaya niyetli olduğu Sivas'ta birtakım güçlüklerle karşılaşabileceğini haber almıştı. Amasya'dan bir sabah gizlice, yanına yalnız Rauf Bey'le yaverlerini alarak ayrıldı. Ancak, bir askeri birliğe de kendisini izlemesi ve bağlantıyı kesmemesi için talimat verdi. Amasya boğazından çıkıp, köylülerin ekinlerini biçmeye başladıkları Yeşilırmak vadisinden Tokat'a doğru yollandı. Tokat da Amasya gibi, üzerinde eski bir kale bulunan bir dağ eteğindeydi. Buraya gelince telgrafhaneye el koydu, yola çıktığının Sivas'a henüz bildirilmemiş olduğunu öğrendi. Şehrin ileri gelenlerinden bazılarını toplayarak kendilerine heyecanlı bir demeç verdi. "Savaşmak için topumuz, tüfeğimiz olmayabilir, bu takdirde dişimiz ve tırnağımızla dövüşürüz..." Altı saat

uzakta olan Sivas'a gitmek için yola çıkmadan önce, valiye geldiğini bildiren bir telgraf yazdı, ama bunun, hareketinden altı saat sonra çekilmesini söyledi.

Böylece valinin kendisinden erken davranmasını önlemek istiyordu. Çünkü İstanbul hükümetinin emriyle, Sivas'ta onu tutuklamak için bir komplo hazırlanmıştı. Böylece kongrenin yapılması önlenecek, milli hareket daha doğmadan boğulmuş olacaktı. İstanbul bu maksatla, Ali Galip Bey adında eski bir kurmay subayı, sözde Mamuretülaziz[47] valiliğine atayarak, Sivas'a göndermişti. Ali Galip, şehrin duvarlarına kâğıtlar astırmış, Mustafa Kemal'i, "hain, asi, tehlikeli adam" ilan etmişti. Vali Reşit Paşa'yı, Dahiliye Nezareti'nin emrine uyarak, Kemal'i tevkife zorluyordu. Vali ve çevresindekiler bu işe pek yanaşmamışlardı. Mustafa Kemal, şehre yaklaştığı sıralarda hâlâ aralarında tartışmaktaydılar.

Yol, yaylaya varmadan önce iki dağ engelini dolaşıyordu. Çamlıbel denilen ikinci geçidin tepesine geldikleri zaman, Mustafa Kemal, bir kaynak başında durarak biraz su içmek istedi. Yanındaki sürücülerden biri ona vermek için bir tasa su doldurmaya başladı. Kemal, ona, "Dur baba," dedi. "Ben elimle içerim." Adamın adı bundan sonra Durbaba kaldı.

Son sırtı da geçtikten sonra Mustafa Kemal nihayet yaylanın kuru havasını içine çekebildi. Önünde ve çevresinde, ta ufuktaki puslu tepelere kadar, kil renginde bir düzlük uzanıyordu. Kemal'in savaş alanı burası olacaktı. Yüzlerce yıl önce Orta Asya steplerinden buraya göç etmiş olan Türklerin yeni kaderi, işte bu "dünyanın damı"nda kararlaştırılacaktı. Bu kez başka bir büyük nehrin, Kızılırmak'ın kıyılarını izleyerek şehrin dış mahallelerine vardı.

Vali paşa koşarak kendisini karşılamaya gelmiş, şehre girişini ertelemeye çalışıyordu. Mustafa Kemal nazik bir manevrayla valiyi, Rauf Bey'in yerine, üstü açık arabasına aldı, yanına oturtarak şehre doğru hareket etti. Bu kez gelişi duyulmuştu. Şehrin kapısında selamlama töreni için dizilmiş askeri bir birlik ve yolun iki yanını dolduran coşkun bir halk topluluğu tarafından karşılandı. Bu karşılanış, kendisini tutuklamak için girişilecek herhangi bir teşebbüsü önlemiş ve Reşit Paşa'nın, pek içten olmamakla birlikte, bundan sonrası için kendisine bağlanmasını sağlamıştı.

Roller değişince Mustafa Kemal, Ali Galip'i yakalattırdı. Karşısına çekerek iyice azarladı, uzun bir söylevle direniş hareketinin ilkelerini açıklayarak, kendisini vatan hainliğiyle damgaladı. Geceleyin Ali Galip, Mustafa Kemal'i bir kez daha ziyaret etmenin kendi hayrına olacağını düşündü. Bu sefer iyi niyetinden söz etmeye başladı. Mustafa Kemal'in dediğine göre, "bin türlü delille" kendisini görünüşe aldanmaması gerektiğine inandırmaya çalıştı. Ali Galip sözde Sivas'ta Mustafa Kemal'i görüp emri altına girmek için geldiğini ileri sürüyordu. Mustafa Kemal, "Beni sabaha kadar meşgul etmeyi başarmış olduğunu itiraf etmeliyim," der.

Ertesi sabah yine eski arabasına atlayarak, doğuya doğru yola çıktı. Yayla üzerinden Erzurum'a doğru, yolda bilgi toplamak ve talimat vermek için durarak, bir hafta sürecek uzun ve yorucu bir yolculuktu bu.

47 Elazığ.

YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM

Erzurum Kongresi

Doğu Anadolu'nun başkenti sayılan Erzurum, koyu renkli, sert yüzlü bir şehirdi. Yaylanın İran ve Kafkas sınırlarına doğru kol attığı yerde kurulmuştu. Selçuklu Türkleri, ülkeye geldiklerinde burasını kendilerine kale yapmış ve şehri, askerce sağlamlık ile uygarca inceliği kendinde birleştiren yapılarla süslemişlerdi. Erzurum hep müstahkem mevki olarak kalmış ve son yüzyıllar boyunca sürekli Rus istilalarına karşı Türk savunmasına tabya görevi görmüştü.

İhtilali hazırlayanların beşincisi olan Kâzım Karabekir, burada, Enver Paşa'nın son Kafkasya ordusunun kalıntılarından, yurdun öte kesimlerinde kalanlardan daha güçlü bir askeri kuvveti kurtarıp ayakta tutmayı başarmıştı. Halkın, Büyük Ermenistan tehdidi altında şahlanmış olan özgürlük duygularını besleyerek, bölgeyi tatlılıkla yöneten Karabekir, Doğu'da bir baba gibi sayılır ve sevilirdi. Bu bölge, savaştan bütün diğer yerlerden daha çok zarar görmüştü. Rusların denizin yükselip alçalmaları gibi ilerleyip çekilmesi, yörenin yıkılmasına, halkın dağılmasına yol açmış, Ermenilerin Türkleri, Türklerin de Ermenileri kovalaması ve "geride düşmanın işine yarayacak bir şey bırakmamak" siyaseti, ekinleri mahvetmiş, sürüleri hiçe indirmişti. Nüfus, savaş öncesine oranla, onda bire düşmüştü. Hastalıklar salgın halindeydi; yiyecek diye yumurta ve kara ekmekten başka bir şey bulunmuyordu. Çaylarını, ortadan böldükleri şişe dipleriyle içiyorlardı: Bardak bile kalmamıştı.

Kâzım Karabekir Paşa, içinden gelen babalık ve sevgi duygusuyla, binden fazla öksüz çocuğu kendine evlat edinmişti. Dört ila on dört yaş

arasındaki bu çocuklara üniformaya benzer elbiseler giydirmiş, subaylarını da onlara bir çeşit asker eğitimi vermekle görevlendirmişti. Çocuklara ilköğretimi ve yararlı bilgileri vermek için okullar kurmuştu. Kâzım Paşa müziğe meraklıydı, boş zamanlarında biraz da keman çalardı. Bu yüzden çocuklara, sanat ve elişi bilgileri yanı sıra müzik eğitimi de veriyordu. Küçükler ona “Paşa Baba” der ve kendisini öylesine sever ve sayarlardı ki, Karabekir, hemen hemen hiç ceza vermeden onlara sözünü dinletir; özgür birer insan olarak yetişmelerini teşvik ederdi.

İtilaf Devletleri, Rawlinson adlı bir albayı resmi bir görevle Erzurum’a göndermişlerdi. Rawlinson, bağımsız bir Ermenistan kurulması olanaklarını araştırmak ve Türklerin silahlarını teslim etmelerini sağlamakla görevliydi. Karabekir’in eğitim faaliyetinin o derece etkisinde kaldı ki, “Bu iş bütün ülkede böyle devam edecek olursa, zaten doğuştan yürekli ve dayanıklı olan Türkler, yalnız Doğu’da değil, belki Batı’da da büyük bir güç haline geleceklerdir. Bu, Batılı devletlerin savaştan sonraki barış konferanslarında şimdiye kadar tuttukları yoldan ayrı olarak, önemle göz önünde bulundurmaları gereken bir şeydir,” diye yazdı. Paşanın zekâsına, dürüstlüğüne, mesleğinin her kolunu kapsayan bilgisine hayran kalmıştı. “Şimdiye kadar rastlamak mutluluğuna eriştiğim birinci sınıf Türk subayının tam bir örneği,” diyordu.

Albay Rawlinson da, Kâzım Karabekir’in sözde işbirliğiyle, görevini aynı dikkat ve dürüstlükle yapmaya çalışıyordu. Silahları, malzeme depolarını, cephanelikleri, tahkimatı, celp kâğıtlarını ve aylık bordrolarını dikkatle inceliyor, asker mevcudunu ve silah miktarını, mütarekenin izin verdiği sınıra indirmek istiyordu. Başlıca işi, top kamalarıyla tüfek mekanizmalarına el koyup bunları trenle İngiliz tümenlerinin konakladığı Transkafkasya’ya yollamaktı.

Ancak bu iş, “şüphe uyandıracak kadar çok olan tren kazaları” yüzünden pek ağır gidiyordu. Trenleri işletenler Kâzım Karabekir’in adamlarıydı. Bunların başka bir âdeti de vardı; trenleri basıp içindekileri alıyor, katırlara, arabalara yükleyerek kaçıyorlardı. Trenler bazen hiç işlemez hale geliyordu. Bir defasında bu arıza aylarca sürmüştü. Albay Rawlinson bu gibi hallerde, deve kervanları düzenlemek ve bunları dağ yollarından Trabzon Limanı’na yollamak zorunda kalıyordu. Bir gün albayın adamları yepyeni toplar ve

cephanelerle dolu gizli bir silah deposu keşfettiler. Türkler bunu bildirmeyi "unutmuşlardı." Oysa, Rus İhtilali patlak verdiği sırada çara bağlı kalan Rusların sakladıkları da hesaba katılırsa, İngilizlerin bulamadıkları daha bir sürü gizli depo olması gerekirdi.

Albay Rawlinson, Kâzım Paşa'nın silahlarını teslime niyetli olmadığını anlamakta gecikmedi. Karabekir, bütün sorularına dolambaçlı cevaplar vererek onu nazikçe atlatıyordu. İki asker, karşılıklı, dostça çatışmaktaydılar. Günün birinde Rawlinson, Kâzım Karabekir'e gözdağı vermek ister gibi, "İngilizlerin elinde kaç zırhlı var, biliyor musunuz?" diye sordu. Kâzım Paşa, "Türk Yılmaz!" diye cevap verdi. Bu, sözlerini ve müziğini kendi yazdığı heyecanlı bir parçanın adıydı ki sonraları Kurtuluş Savaşı'nın marşlarından biri olmuştu. "Türk'ün her biri bir zırhlıdır," diye sözünü sürdürdü. "Milyonlarca zırhlıyı emri altına almaya kimin gücü yeter?" Rawlinson, "Kahveniz pek nefis olmuş," diye karşılık verdi. "Bir fincan daha lütfeder misiniz?"

Yalnız müzik değil, tiyatro konusunda da yetenekli olan Karabekir Paşa, İzmir'in işgalini haber alınca hemen milli bir trajedi yazarak, öğretmenlerden ve subaylardan kurulu bir grupla halka gösterdi. İtilaf Devletleri'nin bu bölgede buna benzer bir harekete kalkışmaları olasılığına karşı da, Erzurum'da bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri Kongresi toplamak için çalışmaya girişti.

Kâzım Paşa, kongreyi hazırlarken belirli bir amaç güdüyordu. Geleneklerine bağlı bir subay olarak, üstündeki makamlara sağlam bir görev duygusu ve derin bir saygıyla bağlıydı. Bölgedeki milli hareket öncüleri, kendisine, Erzurum'u boşaltma emri verilirse ne yapacağını sordukları zaman, bir asker olarak emirlere boyun eğmek zorunda olduğunu söylemiş, arkasından da, "Ancak hükümetin emirlerinin üstünde başka bir irade, milletin iradesi vardır," diye eklemişti. "Millet, temsilcilerinin aracılığıyla, bana emir verirse, onu dinler ve istilaya karşı koyarım." Erzurum Kongresi böylece ona dilediği gibi davranmak için gereken kanuni yetkiyi sağlamış olacaktı.

Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'i bu doğu vilayetinin kendisine bağlılığını belirten bir törenle karşıladı. Kemal'in buna ihtiyacı vardı. Çünkü durumunu pek sağlam görmüyordu. Yolda gelirken uğradığı bir

yerde, Harbiye Nezareti’nden ve Saray’dan gönderilen, hemen istifa edip İstanbul’a dönmesini bildiren bir telgraf yağmuruna tutulmuştu. Çünkü dahiliye nazırının vilayetlere gönderdiği genelgeye rağmen, henüz görevinden resmen alınmış değildi. İngilizlerin giriştiği faaliyetlerden fazlasıyla kuşkulandıkları kendisine bildiriliyor ve barış imzalayıp da durum açıklığa kavuşuncaya kadar başka bir görevi kabul etmesi isteniyordu. Mustafa Kemal, bu emirlere ret cevabı vermişti.

Bu tel yağmuru, Erzurum’da telgraf makinesi başında padişahın başmabeyincisiyle karşılıklı bir konuşma şeklini aldı. Başmabeyinci neredeyse yalvarıyordu. Padişahın Mustafa Kemal’e karşı beslediği büyük sevgiyi kendisinin bile kıskandığını söylüyor, İstanbul’a dönecek olursa hayatının ve geleceğinin güven altına alınacağını bildiriyordu. İlle gelmek istemiyorsa, izinli olarak Anadolu’da kalabilirdi. Padişah böyle arzu ediyordu. Mustafa Kemal, zatı şahaneye olan bağlılığını ve saygısını bir kere daha bildirerek nazikçe cevap verdi, fakat görevini bırakmaya razı olmadı.

Ama artık işinden çok kısa zamanda atılacağı belli olmuştu. Rauf Bey ve Kâzım Karabekir Paşa, bu durumu önlemek için kendiliğinden istifa etmesini söylediler. Hatta değil yalnız görevinden, ordudan da çekilmeliydi. Bu, halkın üzerinde daha iyi bir etki yapacaktı. Sivas’ta bulunan Refet Bey de benzer düşüncedeydi. Ordudan ayrılırsa, artık İstanbul’a geri çağrılamayacağını ileri sürüyordu. Kâzım Paşa, kendi hesabına onu, ordu müfettişi değil de, herhangi bir vatandaş olarak daha fazla sayacağını söylüyordu.

Ama, Mustafa Kemal, kararını veremiyordu. Tasarladığı işi yapabilmek için, resmi bir sıfat taşımasının önemli olduğunu biliyordu. “Halkın, bir lideri sadece beslediği idealden dolayı sevdiğini düşünmek saçmadır,” diye cevap verdi. “Aksine, onu kudret ve kuvvetini açığa vuracak şekilde, gösterişli bir kılıkta görmek ister.” Askerlikteki rütbesi, ta çocukken, Selanik’teki askeri okula girmeyi başardığından beri, onun için her şeyi ifade ediyordu. Silik bir ailenin çocuğu olmaktan doğan güvensizlik duygusunu bu sayede yenebilmiş, yaşamı bu sayede bir anlam kazanmıştı. Şimdi sinirleri bozulmaya başlamıştı. Ruhsal bir çöküntü içindeydi. Rütbesi elinden gittikten sonra, çevresindekilerin kendini hâlâ sayıp saymayacağı,

tutup tutmayacağı düşüncesi onu tedirgin ediyordu. Kendi benliğine olan güveni birdenbire gevşemiş gibiydi.

Ama en sonunda arkadaşlarının istifanın kaçınılmaz bir şey olduğu yolundaki düşüncelerine katılmak zorunda kaldı. Biri Harbiye Nezareti'ne, biri de padişaha iki telgraf çekerek hem görevinden, hem de ordu hizmetinden ayrıldığını bildirdi. Bu telgrafları, İstanbul'dan gönderilen ve iki işinden de alındığını bildiren bir telyazıyla cevaplanmıştı. Mustafa Kemal, istifasını Erzurum halkına bildirirken, bundan sonra "kutsal milli ülkümüzün başarıya ulaşması için" bir vatandaş olarak savaşmaya devam edeceğini söylüyordu. Rauf Bey ise daha sınırlı bir şekilde, "Hilafet ve saltanatın güvenliği tamamen elde edilinceye kadar" onun yanında savaşacağını açıklıyordu. Ertesi gün, Kurmay Başkanı Albay Kâzım Bey'le[48] oturmuş, resmi telgrafları elden geçiriyorlardı. İş bitip de Mustafa Kemal kahve ısmarladığı sırada, Kâzım Bey ayağa kalkarak sükûnetle, "Paşam," dedi. "Ordudan istifa etmiş bulunuyorsunuz, artık sizin yanınızda göreve devam edemem. İzninizle, Kâzım Karabekir Paşa'ya, bana başka bir askeri görev vermesini rica edeceğim. Bu kâğıtları kime devredebilirim?"

Mustafa Kemal'in yüzü bembeyaz oldu. Kâzım Bey'in bu davranışı onu öyle sarsmıştı ki sadece, "Öyle mi beyefendi!" diyebildi. "Pekâlâ beyefendi, evrakı Hüsrev Bey'e devredebilirsiniz." Sonra, çıkıp gidebileceğini söyledi.

Kâzım Bey, bir kabadayı davranışıyla, rap rap yürüyerek kapıdan çıktı. Mustafa Kemal, büyük bir üzüntü içerisinde koltuğuna çökmüştü. Rauf Bey'e dönerek, "Görüyor musun Rauf?" dedi. "Hakkım yok muymuş? Mevki ve rütbe sahibi olmanın ne kadar önemli olduğunu gösteriyor... Kendisini uzun zamandan beri gayet yakından tanımışımdır. Hiç bu kadar endişeye kapıldığını görmemiştim."

Rauf Bey onu yatıştırmaya çalıştı. Ordudan ayrılmış olması, ne kendisine karşı duyulan saygıyı, ne de etkisini azaltabilirdi. "Mücadelemize girişmeden önce bu çeşit zayıf unsurlardan kurtulmamız daha iyi olur," dedi.

Mustafa Kemal, "Duygu bakımından belki haklısın," diye cevap verdi. "Ama pratik noktadan değil. İnşallah bu, buna benzer hareketlere bir başlangıç teşkil etmez." Hiç âdeti olmayan bir umutsuzlukla ekledi:

“Seninle bana, yapılacak bir tek iş kalıyor. O da ayaklar altında ezilmemek için güvenilir bir yere çekilip saklanmak.”

Rauf Bey böyle düşünmüyordu. Ordudan istifası, Mustafa Kemal’in itibarını daha da artırabilirdi. Kâzım Karabekir Paşa ona, kendilerine önderlik edebilecek tek adam olarak bakıyor, şimdiye kadar olduğundan daha fazla sevgi ve saygı gösteriyordu. Ama, Mustafa Kemal derin bir umutsuzluğa kapılmıştı. “İnşallah öyledir,” diye cevap verdi. Sonra birden patlayarak, “Şu Allahın belası Amerikan mandası mıdır nedir, varsın bir ayak önce kabul edilsin de ülke bu karışıklıktan kurtulsun!” dedi.

Yaveri içeri girerek Kâzım Karabekir Paşa’nın kendisini görmek istediğini söyledi. Mustafa Kemal’in gözlerinde endişeli bir bakış belirdi. Harbiye Nezareti’nin kendinden boşalan yeri Kâzım Paşa’ya teklif etmiş olduğunu biliyor ve şimdi bunu kabul etmiş olmasından çekiniyordu. Acı acı gülümseyerek Rauf Bey’e, “Görüyor musun, hakkım varmış,” dedi. Yavere de, paşayı içeri almasını söyledi.

Kâzım Karabekir, odaya üstünün karşısına çıkan bir subay tavrıyla girdi. Mustafa Kemal’i hazır ol vaziyeti alarak, resmi şekilde selamladı. Sonra, “Size maiyetimizdeki subay ve erlerin saygılarını iletmeye geldim,” dedi. “Geçmişte olduğu gibi, şimdi de saygıdeğer komutanımızsınız. Size makam arabanızı ve süvari muhafız kıtanızı getirdim. Hepimiz emrinizdeyiz paşam!”

Kemal, bir an heyecandan olduğu yerde sendeledi. Bir rüyadan uyanır gibi gözlerini ovuşturdu. Sonra gidip Kâzım Paşa’yı kucakladı, iki yanaklarından öptü, üst üste teşekkür etti. Rauf Bey de onu, hiç bu kadar heyecanlı halde görmemişti. Yalnız bir kez, o da Anafartalar Savaşı’ndan sonra kendisine, “Hamt olsun, İstanbul’u kurtardık,” dediği zaman böylesine heyecanlanmıştı. Şimdi durumu sağlamlaşmış, kendisine güveni geri gelmişti. Doğudaki kuvvetlere, iyice güvenerek dayanabilirdi. İki kat çoğalan bir enerjiyle, yurdun her yanına telgraflar göndermeye başladı. Kâzım Karabekir Paşa, bunlara sadece usule uysun diye imza atmakla yetiniyordu.

Mustafa Kemal, birkaç gün sonra, kendisini üniformayla değil de, külot pantolon ve sade bir ceketle görerek emrini dinlemekten çekinen bir başka subayla alay edebilecek kadar eski halini bulmuştu. Subayı sertçe

azarlayarak, “Size emri veren, apoletli ve yıldızlı üniforma değil, Mustafa Kemal’di,” dedi. “İşte karşınızda yine Mustafa Kemal var. Onun için emri alacak ve gereğini derhal yapacaksınız.” Subay baş eğdi. Mustafa Kemal, sonradan hikâyeyi anlatırken, “Kendi kendime düşünüyordum,” dedi. “Ya zile basıp da iki asker çağırsa ve beni yakalatsaydı, halim nice olurdu?”

İstifası duyulduktan hemen sonra, Mustafa Kemal, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi Heyeti Temsiliye başkanlığına seçilmiş, Rauf Bey de başkan yardımcısı olmuştu. Ancak, toplanacak olan kongreye katılabilmesi için daha bazı engelleri yenmek gerekiyordu. Kongreye gelen temsilciler, doğu illerindeki tüccar, çiftçi, avukat, gazeteci, hoca gibi çeşitli meslek adamlarıyla Kürt şeyhlerinden ve Laz reislerinden kurulu karma bir topluluk oluşturuyorlardı. Bunlar kongreye bölge içi bir sorun gözüyle bakmaktaydılar. Bu kongrede, sivil ve askeri idareyi daha iyi işler hale getirmek, silahların gizlice depo edilmesini ve İngiliz kontrol subaylarından geri alınmasını sağlamak, Ermeni tehdidine karşı evlerini barklarını korumak gibi konuları görüşeceklerdi. Bu batıdan gelme paşanın da bir Ermeni devleti kurulmasına karşı olduğu biliniyordu. Ancak ne de olsa, içlerinden biri değildi. Onu sadece adından tanıyorlar; bu da kuşkularını gidermeye yetmiyordu.

Aralarında bazı eski İttihatçılar da vardı ki, bunlar Mustafa Kemal’e düşman gözüyle bakıyorlardı. İstifasından sonra bile hâlâ üniforma ve hünkâr yaveri kordonlarıyla dolaştığını görenler olmuştu. Kemal’i tutanlar, yanına yeteri kadar sivil elbise almadığı için, böyle gezdiğini söylemekteydiler. Ama bazı kimseler de bunu, üstünlük hırsının belirtisi olarak gösteriyorlardı. Kimileri saltanat konusundaki tasarılarından şüpheleniyorlardı. Ayrıca, içkiye düşkün olduğu da duyulmuştu.

Yine de, en sonunda, Kâzım Karabekir’in itibar ve etkisi kendisini gösterdi. Kâzım Paşa, şüphesi olanlara, Mustafa Kemal’in milliyetçilik ülküsüne her şeyini feda etmekle güvenlerine hak kazandığını söyledi ve şimdi de onu desteklemek zorunda olduklarına kendilerini inandırdı. Kongreye temsilci olarak alınmakla kalmamalı, başkan seçilmeliydi.

Böylece delegeler arasından iki kişi kendi yerlerini Mustafa Kemal’le Rauf Bey’e bıraktılar. Kongre on beş gün gecikmeyle, 1908 Hürriyet Bayramı’nın on birinci yıldönümünde açıldı. Kâzım Karabekir Paşa, büyük

bir kır yemeği düzenlemişti. Subaylarla öksüz çocukların katıldığı heyecanlı tiyatro gösterileri yapıldı. Kongrenin açılmasına rastlayan bu tarihte Damat Ferit, bütün ülkede bir emir çıkartmış ve “sözde bir meclis toplantısı havası verilmek istenilen” bu gibi şeylerin önüne geçilmesini istemişti. Bir Ermeni okulunda toplanan kongre on beş gün sürdü. İlk oturumda, üyeler birkaç muhalife karşın, Mustafa Kemal’i başkanlığa seçtiler. Şimdi yine resmi bir sıfatı vardı, ama sivil olarak. Üstüne, bunu belirtmek için, Erzurum valisinden ödünç aldığı bir redingot giymişti. Yıllar sonra, kongredekiler kendisini başkan seçmemiş olsalardı ne yapacağını soranlara, hiç tereddütsüz, “Gider başka bir kongre toplardım,” diyebilecekti.

Mustafa Kemal, Havza ve Amasya’da, askeri direnişin temelini atmıştı; şimdi de Erzurum’da bunun siyasi karşılığını kuracaktı. Kongreyi açış söylevinde, devrimin iki temel ilkesini ortaya attı: Bunlardan biri milletin hakları, öteki, halkın iradesiydi. İlki, ikincisine dayanılarak yeni bir hükümet kurulmasıyla gerçekleşecekti. Çevrelerini saran “kara ve korkunç tehlike”den, “milli harekete ilham veren ve bir elektrik akımı gibi ülkenin en ücra köşelerine kadar yayılan yenilmez ruh gücünden” söz etti. Türk milletinin kendi kaderine sahip çıkma kararı ancak Anadolu’dan doğabilirdi. Ama bu, yalnız halkın iradesine dayanarak olmalıydı.

Mustafa Kemal’in önderliğindeki hareket, Jön Türklerinki gibi tepeden inen ve iktidarın birkaç kişinin elinde toplanmasıyla sonuçlanan, sırf askeri bir hareket olmayacaktı. Aksine, şimdiye kadar ne Türkiye’de, ne de başka bir Doğu ülkesinde uygulanmamış biçimde, milletin bağrından çıkmış bir çoğunluk idaresi hareketi olacaktı. Türkiye’nin, Türk halkının bütünü tarafından seçilmiş ve tutulmuş bir rejimi, gücünü halk çoğunluğunun dilek ve kararlarından alan bir hükümeti olmalıydı. Yöneticilik yerindeki kimse, kendi adına değil, herkesin adına hareket etmeliydi. Mustafa Kemal’in, Erzurum’dan sonra bütün Anadolu’da durmadan yineleyeceği mesaj işte buydu. Bu, Osmanlı İmparatorluğu’nun Batılı unsurlarıyla bir arada yaşamış, Batı demokrasisi prensiplerini incelemiş ve demokrasinin, Türkiye’nin bugünkü dünya içerisinde varlığını sürdürebilmesi için gereken tek siyasi temel olduğunu anlamış bir insanın mesajıydı.

Kongre sırasında kendisine, “Yoksa cumhuriyete doğru mu gidiyoruz?” diye soran bir arkadaşına, “Hâlâ şüphen mi var?” diye cevap verdi. Ama bu

henüz gizli tutulacaktı. Bu dönemde, girişilen hareketin padişahlığa ya da halifeliğe karşı olmadığını belirtmeye dikkat ediyordu. Sadece bunların arkasındaki yabancı tehdidine yöneltilmişti. Öte yandan, hareketinin, kanun çerçevesi dışına çıkmadığını belirtmeye de önem veriyor, yapılan işlerin yürürlükteki Osmanlı kurallarına uygun olarak, taşradaki valiliklerce resmen kayıt ve tescil edilmesini sağlıyordu.

Bu çerçeve içinde, kongre sonucunda elde edilen başlıca iş, sonradan Misakımilli diye tanınacak olan bir bildirinin kaleme alınması oldu.

Bu bildiri, Barış Konferansı'nda karara bağlanan ve sözde uygulanan *self-determination* (kendi kaderini tayin) ilkesini esas olarak kabul ediyordu. Anadili Türkçe olan halkın çoğunlukta bulunduğu Türkiye sınırlarının, olduğu gibi kalmasında ısrar ediyor, buralara karşı girişilecek her türlü teşebbüsün direnmeyle karşılaşacağını belirtiyordu. Geçici bir hükümet seçilmesi, Türk olmayan unsurlara hiçbir ayrıcalık tanınmaması öngörülmüştü. Ancak kongre, böyle geçici bir hükümet kurulacak olursa, merkezi hükümetin uyguladığı kanunları izleyeceğini ve "Misakımilli"yi gerçekleştirdikten sonra dağılacağını da karar altına almıştı.

Misak, bir bildiri şeklinde bütün yurda ve yabancı devlet temsilcilerine dağıtıldı. Mustafa Kemal, oldukça haklı olarak, "kongrenin ciddi kararlar almış ve bütün dünyaya karşı milletin varlığını ve birliğini dile getirmiş" olduğunu söyledi. "Tarih, bu kongrenin çalışmalarını, benzerine az rastlanır bir başarı olarak niteleyecektir," dedi.

Kongre sona erdiği sırada, Harbiye Nazırlığı'ndan kolordu karargâhına bir telgraf geldi:

> *"Babıâli hükümetinin emirlerine başkaldırmaları nedeniyle, Mustafa Kemal Paşa ile Refet Bey'in tutuklanarak İstanbul'a gönderilmesi karar altına alınmıştır. Yerel makamlara gerekli emirler verilmiş olduğundan, komutanlığınızın bu emri derhal yerine getirmesi ve sonucunu bildirmesi tebliğ olunur."*

Mustafa Kemal kısaca, "Kolordu komutanı gereken cevabı verdi," der. Kâzım Karabekir Paşa, bu yanıtta, bu iki aydın ve değerli vatandaşın yurdun yararına çalıştıklarını söyleyerek itirazda bulundu. Daha sonra, kongre çalışmaları üzerine hükümete verdiği raporda, bu toplantının milli

bir nitelik taşıdığını ileri sürerek, “Bu hareketi sadece iki kişiye yüklemekle onu küçültmüş oluyorsunuz,” dedi. Kongre, halkın içinden gelen duygu ve isteklerden doğmuş; hükümet genelgesi ise onların üzerinde çok kötü bir etki yapmıştı.

Erzurum Kongresi, Kâzım Karabekir Paşa’nın durumunu öylesine kuvvetlendirmişti ki, artık silahların teslimi konusunda, ne mütareke koşullarını, ne İngiliz subaylarını, ne de kendi hükümetinin emirlerini dinliyordu. Şimdi halkın işleri kendi eline aldığını ve hiçbir silahın ülkeden çıkarılmasına izin verilmediğini ileri sürüyordu. Bundan biraz sonra Albay Rawlinson, Londra’dan ayrılıp, durumu, Ermenistan sınırları içinde sayılan Sarıkamış ve Kars’tan izleme emrini aldı. İngilizler, Anadolu’daki mevcutlarını azaltmaya başlamışlardı. Batum Limanı’nın boşaltılması da düşünülüyordu.

“Misakımilli’nin bir örneği Albay Rawlinson’a gönderildi. Albay, kongrenin açılmasından önce Mustafa Kemal’le yaptığı uzun bir konuşmanın etkisinde kalmıştı. Arkadan Londra’ya giderek o da Amiral Calthorpe gibi, milliyetçi hareketin ileride gösterebileceği gelişmelerle ilgili İngiliz hükümetini boş yere uyarmaya çalıştı. Sözlerine, yalnız Curzon kulak verir gibi oldu. Mustafa Kemal’in ne gibi barış koşulları umduğunu ve kabul edebileceğini öğrenmek istiyor, ama Misakımilli’yi, üzerinde konuşmaya bile değmeyen bir şey gibi reddediyordu. Bu yüzden, Albay Rawlinson’u Mustafa Kemal’in ağzını aramak için yeniden Türkiye’ye yolladı. Ancak Rawlinson Erzurum’a gelinceye kadar kış bastırmış, Kemal, batıya geçmişti: Olayların bundan sonraki akışı, ikisi arasında böyle bir buluşmaya fırsat vermedi.

Bu arada, Damat Ferit’in Barış Konferansı’ndaki görevi bir fiyaskoyla sonuçlanmıştı. Ülkesi adına, bir yandan, olan işleri haklı göstermek isteyen, bir yandan, kendisini alçaltan, bir yandan da akıl almaz istekler öne süren uzun bir savunma yaptı. Savaş süresince, Türkiye’nin, “insan vicdanını dehşet içinde bırakan birtakım suçlar işlemiş olduğunu” itiraf etti. Ancak “Osmanlı milletini en kötü şekilde göründüğü kısa bir dönem içinde değil, bütün tarihi boyunca yargıya vurmanın daha insaflı bir hareket” olacağını ileri sürdü. Bütün bunlar, şimdi muhakeme edilerek suçlu bulunmuş olan İttihatçıların işiydi. Onların cezaya çarptırılması, Türkiye’nin uygar

dünyanın gözünde tekrar itibar kazanmasını sağlamıştı. Türkiye, bundan sonra kendini “yoğun bir ekonomik ve kültürel çalışmaya” verebilirdi. Damat Ferit Paşa, bütün bu hafifletici nedenler göz önünde tutularak *status quo ante bellum* (savaştan önceki durum) temeline göre, son kırk yıl içinde gittikçe küçülmüş olan Osmanlı İmparatorluğu sınırlarının olduğu gibi tutulmasını diliyordu. Bu görüşünü de, mütarekede tanınan Wilson İlkeleri’ni de aşarak, Panislamizm tezine dayamaktaydı. Ona kalırsa Osmanlı İmparatorluğu bölünmez bir bütündü. Parçalanması, “Doğu’daki barış ve huzurun zararına” olurdu.

Sadrazamın uzun savunması, Konsey üyelerini hiç etkilememişti. Birkaç gün sonra kendisine acı bir cevap göndererek, sadece, Türk hükümetinin savaş suçlarından sorumlu olduğu üzerindeki düşüncesine katıldıklarını bildirdiler. Ancak Türkiye’nin tarihinin “kritik bir döneminde, insanca duygu ve prensiplerden tümüyle yoksun olan başarısız kişilerin eline düşmüş olması” onu bu suçların cezasını çekmekten kurtaramazdı. Konsey, Türk milletinin nitelikleri ne kadar yüksek olursa olsun, bunlar arasında “yabancı ırkları yönetmek gibi bir yeteneğin bulunduğuna” inanmıyordu. “Ekonomik ve kültürel alandaki dilekleri”ne gelince, böyle temelli bir değişme, doğrusu çok şaşılacak bir şeydi ve yararlı olacağından kimsenin şüphesi yoktu! Arkadan Türk heyetine konferanstan ayrılma izni veriliyordu. Balfour, bu sorunların Türkiye’den başka devletlerin çıkarlarını da ilgilendirdiğini ve hemen bir çözüm yolu bulunmasının söz konusu olmadığını açıklamıştı. Amerika, mandaterliği kabul edip etmeme konusunda bir karar alıncaya kadar, görüşmelere ara vermek gerekiyordu. Ancak kötü bir rastlantıyla, birkaç gün sonra Başkan Wilson felç olunca, bu iş daha aylarca geri atılmış oldu.

Böylece Ferit Paşa, İstanbul’a elleri boş döndü. Veliaht Abdülmecit Efendi, zamanı uygun bularak, milletin durumunu anlatan bir muhtıra yazdı. Bu, Mustafa Kemal’in bile daha iyisini yapamayacağı, devlet adamlarına yakışır bir belgeydi. Hükümet ülkeyi parçalamaktadır, diyordu. Saltanat kurumu, parti politikalarının üstünde kalmalı ve tarafsız bir denge kurmalıydı. Hemen seçimlere gidilmesini ve milliyetçilerin de temsil edileceği bir koalisyon kabinesi kurulmasını istiyordu. Ancak ne padişah, ne sadrazam, bu ileri görüşlü öneriyi dikkate aldılar.

Kemal bu arada, Damat Ferit’in Paris’teki yenilgisinden yararlanarak, kendisine bir geçmiş olsun telgrafı gönderdi. İçerisine bir iki tehdit karıştırmayı da unutmamıştı:

> *“Dokuz aydan beri işbaşına gelen kabinelerin, hep, birbirinden daha çok güçsüzlüğe uğraması ve en sonunda, ne yazık ki, artık felçli bir hale düşmesi, milletin yüksek haysiyeti karşısında gerçekten çok üzücü oluyor... Yaşama hakkı ve bağımsızlığı için çalışan milletin maksadındaki temizlik ve ciddiliğe karşılık, merkezi hükümet düşmanca bir tutum takınmayı daha uygun buluyor. Bu türlü bir davranış çok üzüntü vericidir. Milleti, merkezi hükümete karşı, arzu edilmeyen hareketlere itebilecek niteliktedir. Çok açık yüreklilikle arz ederim ki, millet her türlü isteğini elde edebilecek güçtedir. Teşebbüslerinin önüne hiçbir kuvvet geçemez... Herkes, hükümetin, meşru olan milli akıma karşı koymaktan vazgeçerek Kuvayımilliye’ye güvenmesini ve giriştiği her türlü işte milli istekleri göz önünde tutmasını dilemektedir. Bunun için de milli varlık ve iradeyi temsil edecek olan Meclis’in en kısa bir zamanda toplanması sağlanmalıdır.”*

Mustafa Kemal, ağustos sonlarında, bu ruh hali içinde Sivas’a gitti. Yurdun çeşitli yerlerinden gelen delegelerin de yolda olduklarını öğrenmişti. Türk direniş hareketinin kuruluşundaki ikinci ve en önemli dönem, böylece başlıyordu.

48 Kâzım Dirik.

YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM

Sivas Kongresi

“Türk, budalalıkların yükü altında ezilmiş, suçlarla lekelenmiş, kötü yönetim yüzünden çürümüş, savaşta yenilmiş, bitmez tükenmez felaketler, savaşlarla çökmüş, çevresinde imparatorluğu paramparça olmuştu. Ama O hâlâ canlıydı. Göğsünde dünyaya meydan okumuş ve yüzyıllar boyunca bütün istilacılara karşı başarıyla savaş vermiş bir ırkın kalbi çarpıyordu. Elinde yine modern bir ordunun donanımı ve başında, kendisi hakkında bildiğimiz kadarıyla, kıyametin dört ya da beş olağanüstü insanıyla boy ölçüşebilecek kıratta bir başkumandan vardı. Dünya yasasına düzen verecek adamlar Paris’in duvarları kumaş kaplı, yaldızlı salonlarında toplanmışlardı. İstanbul’da İtilaf filolarının topları altında çalışan bir kukla hükümet bulunuyordu. Ancak Türk’ün anayurdu Anadolu’nun sarp tepeleri üzerinde bir avuç yoksul insan, kaderlerinin bu şekilde tayin edilmesini kabul etmiyorlardı. Şu anda, bir açık ordugâh ateşi önünde, bir mültecinin eski püskü elbiseleri altında oturan, yüce bir şövalyelik ruhuydu.” Winston Churchill, Mustafa Kemal için bunları yazmıştı.[49]

Şu sırada giriştiği hareket, henüz, yerinde bir deyimle, “diplomasi, örgütlü ayaklanma, çete savaşı ve açık savaş hali arasında alacakaranlık bir dönem”[50] denilen şeyin eşiğinde bulunuyordu. Çevresindekilere henüz tam olarak güvenemiyordu, modern ordusu ile donanımına güveni ise daha azdı. Erzurum’da çoğu başıbozuk olan Kuvayımilliye birliklerinin, İtilaf Devletleri’nin düzenli orduları karşısında ne işe yarayabileceğini soran kötümser bir dostuna şu cevabı vermişti: “Bu milli kuvvetler, namuslu bir adamın yastığının altındaki tabancaya benzer. Namusunu kurtarmak

umudunu büsbütün yitirdiği zaman, hiç olmazsa tabancasını çekip kendini öldürebilir.”

Mustafa Kemal, Erzurum’da, siyasi çalışmalarının yanı sıra, kongrenin sorunları ile Kuvayımilliye’nin kurulması işiyle uğraşmak zorunda kalmıştı. İlkönce kendine bağlı komutanları hem birbirleriyle, hem de sivil yöneticilerle bir araya getirmesi, sonra da içlerinden tutumu şüpheli görünen bazılarını seçip ayıklaması gerekmişti. Harbiye Nezareti’ndeki bazı dostları, özellikle Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa bu işte kendisine yardımcı olmuşlardı. Ama, bir yandan da düşmanları, Anadolu’ya padişaha bağlı subayları atayarak işini bozmaya çalışıyorlardı.

Şimdi elinde birleşik ve kayıtsız şartsız yardımlarına güvenebileceği iki ordu vardı: Doğuda Kâzım Karabekir’in ve batıda Ali Fuat’ınki. Ankara’da, Ali Fuat düzene uygun birliklerine ek olarak sağlam bir de düzen dışı savunma kuvveti kurmuştu. Bundan başka, Amasya’dan döndükten sonra telgraf merkezlerine el koymuş ve Orta Anadolu’nun bütün sivil yönetim mekanizmasını kontrolü altına almıştı.

Ancak, başka yerlerde milliyetçilerin durumu bu kadar sağlam değildi. Amasya Konferansı’ndan beri, kumandanlara, yerlerini bırakıp İstanbul’a dönmeleri için boyuna baskı yapılıyordu. Amasya Genelgesi’ni destekleyenlerden, Konya’daki ordu komutanı Mersinli Cemal Paşa, bu baskıların altında ezilenler arasında bulunuyordu. Bu yüzden Mustafa Kemal, bütün kumandanlara bir genelge gönderek görevlerinden ayrılmak zorunda kalsalar bile oldukları yerden uzaklaşmamalarını ve birliklerini dağıtma emrine uymamalarını istedi. Hiçbir subay hiçbir şekilde İstanbul’a dönmeyecekti.

Samsun’da, Mustafa Kemal’in 3. Kolordu’suna komuta eden Refet Bey şu anda tehlikeli bir durumda bulunuyordu. İngilizlere karşı lafını sakınmadığı için, onlar da İstanbul’a geri çağrılmasını istemişler ve Damat Ferit’in onayıyla kendisini getirmek için bir muhrip göndermişlerdi. Harbiye Nazırlığı’nca Refet’in yerine atanan Albay Selahattin Bey, yanında bir İngiliz kurmay binbaşıyla, aynı gemide bulunuyordu. Refet Bey alaycı bir şekilde, deniz tutmasından çekindiği için binemeyeceğini söyledi. Binbaşı kendisine bu kadar sudan bir mazeret gösterdiği için çıkışınca, “Doğrusunu isterseniz, beni Malta’ya götürürsünüz diye korkuyorum,”

yanıtını verdi. Bir İngiliz savaş gemisiyle dönmek, onuruyla bağdaşamazdı. Ama birkaç gün sonra kendiliğinden geleceğine söz verdi: Böylece kolordusunu, ileride milli kuvvetlere katılacağını umduğu Selahattin Bey'e teslim etti. Sonra, Harbiye Nezareti'ne istifasını göndererek, öteki delegelerin de toplanmakta olduğu Sivas Kongresi'ne gitmek üzere hazırlığa girişti.

Sivas Kongresi, milliyetçi dernekleri birer bölgesel kuruluş olmaktan çıkarıp milli plana yükselecekti. Ama kongreye katılan temsilcilerin sayısı ve geldikleri yerler yüzünden bu yapılamadı. Çağrılan iki yüzden fazla kişiden, yalnız doksan dokuzu gelmişti; bunların da on ikisi, Mustafa Kemal'in yanındaki subaylar ve arkadaşlarıydı. Yunan tehdidi altında bulunan Trakya'dan, önceden yapılan uyarılara rağmen kimse gelmemişti. Yine Yunanlıların, Türkleri içerilere sürdükleri İzmir'in ardındaki dağ ve ovalardan ancak birkaç kişi vardı. Ne Konya'nın çevresindeki Tuz Gölü yaylasından ne de güneyde İtalyan işgalindeki Antalya kıyılarından kimse gelmişti. Fransız işgali altında bulunan Toroslar ardındaki sıcak ve zengin Adana ovalarından, İngilizlerin bulunduğu Mezopotamya ve Kürdistan'ın çorak çöllerinden, dağ eteklerinden de gelen çıkmamıştı. En tuhafı, İngilizlerin çekilip gitmeye hazırlandıkları Karadeniz kıyıları ile dağlarından kimsenin gelmeyişiydi. Padişahın gerici müstahkem mevkii ve işgal kuvvetlerinin kalesi durumunda olan İstanbul bir tek üye göndermişti. Bir de Tıbbiye Okulu temsilcisi olduğunu ileri süren bir genç vardı.[51]

Bu yüzden Mustafa Kemal, işe, küçük ölçüde başlamak zorunda kaldı. Kendisini destekleyenler, sayıca, ülke nüfusunun ancak dörtte birini temsil ediyor; ancak toprak ölçüsü bakımından daha geniş bir alanı kapsıyordu. Erzurum'un batısındaki dağlık bölgeye kadar Anadolu yaylasının büyük kesimi kendisiyle beraberdi. Baştan beri istediği şeyi, Türkiye'nin yüreğini eline geçirmiş bulunuyordu. Buradan yeni bir yurt gelişip büyüyebilirdi artık.

Sivas Kongresi, 4 Eylül 1919'da, duvarları beyaz badanalı klasik bir lise binasında toplandı. Bahçeye, yeni kolordu komutanı Selahattin Bey'in askerlerinin kullandığı bir tek koruyucu sahra topu yerleştirilmişti. Okulun çevresinde, on üçüncü yüzyıl Selçuklu Türklerinden kalma zarif yapılar vardı. Sivas eski bir Selçuklu kalesiydi. Yüzyılların saf Türk gelenekleri ve

özgürlük duygusu, Amasyalılar gibi, Sivaslıların da içine işlemiş ve bugüne kadar gelmişti. Burası şimdi, sağlam Anadolu ırkından gelme köylülerin yerleşmiş olduğu bir hayvan yetiştirme merkeziydi.

Toplantılar, taşra zevkine göre süslenmiş, uzun, dikdörtgen biçimindeki bir sınıfta yapılıyordu. Sivaslılar, döşemeyle duvarları, getirdikleri halılarla süslemişledi. Odanın bir ucuna bir namaz seccadesi serilmişti. Temsilciler, üstüne mürekkep hokkası koymak için delikler olan yarım düzine kadar kaba okul sıralarına oturmuşlardı. Mustafa Kemal’e ayrı bir masa verilmiş, arkasındaki duvara da üzerinde “Padişahım çok yaşa” yazılı bir halı asılmıştı. Ancak o, bu halıyı, havı dökülmüş koltuğuna örterek üzerine oturmayı daha uygun buldu. Bununla birlikte, çoğunlukla öteki üyelerle bir arada oturuyordu. Yanda, onun için hazırlanmış olan yatak odasında geniş bir demir karyola, yaldız taklidi pirinçten lambalar ve özel toplantılar için birkaç sandalye bulunuyordu. Yatağın üstünde, fiyonklarla, çiçek motifleriyle ince ince işlenmiş ipek bir örtü seriliydi. Bu örtüyü, Sivaslı bir genç kız, çeyiz sandığından çıkararak, Mustafa Kemal Paşa’ya armağan etmişti.

Kongre üyeleri, en çok fasulye, pilavdan ibaret okul yemeğiyle karınlarını doyuruyor ve şehirdeki evlerde misafir kalıyorlardı. Akşamları, kahvede domino oynayarak, ya da Kızılırmak üzerindeki bir köprüye doğru gezmeye çıkarak vakit geçiriyorlardı. Sivaslılar burada onlarla konuşup kongreden haber sorarlardı. Rauf Bey’e yaklaşıp görüşmek kolaydı. Ancak Mustafa Kemal uzak duruyor, kongre binasından dışarı çıkmıyordu. Orada yalnız temsilciler ve kentin ileri gelenleriyle toplantılar yapıyor; onları inandırmak, aydınlatmak, yola getirmek, anlaştırıp birleştirmek için durmadan konuşuyordu. Sivas’a gelişi, halkta büyük bir ilgi uyandırmış, yakışıklı halini gören önemli bir hoca efendi bile yüksek sesle, “Tanrı nazardan saklasın, maşallah!” demekten kendini alamamıştı. Bu emredici gözlerin arkasında korkulup sayılmaya değer bir şef vardı. Değersiz kişiler yanına yaklaşmaktan çekiniyorlardı. Çünkü bu adamın bir bakışta kendilerinin ne olduğunu anlayacağını, gerçeği görüp sezeceğini ve üzerlerinde iğreti, yalancı ne varsa soyup, asıllarını bütün çıplaklığıyla ortaya çıkaracağını biliyorlardı.

Mustafa Kemal kendisini hâlâ hilafet adına hareket ediyor gibi göstermek zorundaydı. Bu yüzden temsilciler, Kuran'a el basarak aşağıdaki biçimde yemin ediyorlardı:

> *"Yurdumun ve milletimin kurtulup barışa kavuşması dışında herhangi bir kişisel hırs ya da çıkar peşinde koşmayacağıma, İttihat ve Terakki Fırkası'nı tekrar canlandırmaya kalkışmayacağıma, hiçbir siyasi partinin çıkarına hizmet etmeyeceğime Tanrı'nın adı üzerine yemin ederim."*

Bu sefer Mustafa Kemal'in kongreye başkan seçilmesine ilk itiraz eden Rauf Bey'in kendisi olmuştu. Demokrasi geleneklerine bağlı olan ve hareketin milliyetçi ve toplumsal karakteri üzerinde ısrarla duran Rauf Bey, Kemal'in başkanlığının daha baştan, çok kişisel ve istabdata kaçan bir durum yaratmasından korkuyordu. Yine de o, üç muhalif oya karşı, çoğunlukla başkan seçildi. Arkadan kongre çalışmaya başladı: Mustafa Kemal, kendilerini tehdit eden tehlikenin, ötekilerden daha çok farkında olduğu için süratle işe girişti; öyle ki, kongre işini bir haftada bitirmiş oldu.

Kongre, ilkönce, Erzurum Kongresi'nde alınan kararları onayladı, bunun yanında da Misakımilli'nin metnini daha güçlü biçime sokan değişiklikleri kabul etti. Bu kararları uygulamak üzere bir "Heyeti Temsiliye" seçildi. Buraya kadar bir anlaşmazlık çıkmamıştı. Anlaşmazlık, ülkenin ilerideki hukuki durumu konusunda baş gösterdi. Bütün yurtseverliklerine karşın, Sivas Kongresi üyeleri arasında ülkenin tam bir bağımsızlığa kavuşabileceğine candan inanan pek az kişi vardı. Bu, büyük bir inanç ve irade gücü isteyen bir şeydi ki, o da ancak Mustafa Kemal'le kendi gibi bir avuç insanda bulunuyordu. Üst tarafı, önlerine sürülen hazır lokmayı, yani Amerikan mandasını yutmaya hazır görünüyorlardı. Bu yeni ve "saygıdeğer" söz, durumu kollamak için kendini de buna taraftarmış gibi gösteren İsmet Bey'in deyimiyle "zamanın yaldızlı hapı", bütün ağızlarda dolaşıyor, o tiksindirici "ilhak" sözünün yerini almış bulunuyordu. Yurtseverler bile bunu hiç olmazsa "ehvenişer" gibilerden, haysiyet kırıcı bir barışın yerini alabilecek bir çözüm yolu olarak görmeye başlamışlardı.

Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi'nde havayı yoklamak için, Türkiye'den toprak istekleri bulunmayan bir büyük devletten yardım istemek

sorununu ortaya atmış, ama akıllıca bir davranışla, Amerika'nın adını anmaktan kaçınmıştı. Çünkü bu ad, doğuda o herkeste nefret uyandıran "bağımsız Ermenistan" projesi ile kaynaşmış gibiydi. Ne var ki, burada, Sivas'ta, durum değişikti. Ülkenin başka kesimlerinden gelmiş olan bu temsilcilerin gözlerinde Amerika adı bu derece uğursuz bir anlam taşımıyordu. Bu yüzden Amerikan mandası sorunu, Sivas Kongresi'nde, önceden zaten onaylanmış olan Milli Misak'a kıyasla, daha ön plana geçmişti. Amerikan mandasının İstanbul'daki uyanık taraftarlarından biri de Halide Edip'ti. Uluslararası politika işlerine aklı eren, zeki bir kadın olan Halide Edip, Paris'te Dört Büyükler tarafından kurulan King-Crane Komisyonu'nun başlarından Charles R. Crane'i yakından tanıyordu. Bu komisyonun görevi daha çok Arap eyaletleriyle ilgili bir manda sorununu incelemekti. Ancak aynı komisyon, doğrudan doğruya, Türkiye için de bir rapor hazırlamıştı. Bu raporda biri Ermenistan, biri İstanbul, biri de Anadolu'nun kalan kesimi üzerinde olmak üzere üç manda kurulması öngörülmekteydi.[52]

Halide Edip, Mustafa Kemal'e gönderdiği uzun bir mektupta, İtilaf Devletleri'nin Türkiye üzerindeki düşüncelerini özetleyerek İstanbul'da Amerikan mandasının en "az tehlikeli çözüm yolu" olarak görüldüğüne işaret etmişti. Böyle bir şey Türkiye'yi yabancı azınlıkların isteklerine karşı koruyacak, Türk köylüsünün çağdaş bir millet haline gelmesini sağlayacak –ki Türkiye bunu yapacak deneyimden ve mali kaynaklardan yoksundu– ve Avrupa emperyalizmine karşı savunmasını güven altına alacaktı. Halide Hanım, Birleşik Devletler'in Filipinlerde elde ettiği başarıyı örnek gösteriyor ve "yirmi yıllık bir süre içinde yeni bir Türkiye kurabilecek siyasal yeteneğin, yalnız Amerika'da bulunduğunu" ileri sürüyordu.

Halide Edip'in tavsiyesi üzerine, Sivas Kongresi'ne, Amerikalı bir gazeteci gönderildi. Louis E. Browne adlı bu gazeteci, görünüşte *Chicago Daily News* gazetesinin muhabiri, aslında ise Charles Crane'in özel temsilcisiydi. Mustafa Kemal kongrede tek Hıristiyan olarak hazır bulunan Browne'u iyi karşıladı. Aralarında geçen bir dizi konuşma sırasında Mustafa Kemal, hep "manda" kelimesi yerine Türk izzetinefsine daha uygun düşen "Amerikan yardımı" deyimini kullandı. Bu yardımın siyasal değil, sosyal ve ekonomik bir nitelik taşıması gerekiyordu. Sivas

Kongresi'nin, Amerika'yı bu çeşit bir mandayı kabule çağıran bir karar alıp almayacağı sorulduğu vakit Kemal, "Evet!" dedi. Arkasından bir şart ileri sürdü: "Ancak siz de bana, böyle bir şey istenecek olursa Amerika'nın bunu kabul edeceğine dair garanti vermelisiniz." Browne, ülkesinin bunu kabul edeceğine pek güvenmediğini söyledi. Kemal de bunun üzerine, elinden böyle bir garanti olmadan, Türkiye'nin bir yabancı yardımı istediğini resmen açıklamak sorumluluğunu üzerine alamayacağını bildirdi.

Manda sorununun tartışılması kongrenin iki uzun ve karışık oturumu boyunca sürdü. Mustafa Kemal ihtiyatlı bir tutum izliyordu. En sonunda, Rauf Bey'le birlikte, kongrenin de kabul ettiği uzlaştırıcı bir çözüm yolu buldu. Amerikan Kongresi'nden, ülkeyi incelemek ve gerçek durumu üzerinde bir rapor hazırlamak üzere, bir heyet gönderilmesi istenecekti. Bu istek ve Sivas Kongresi hakkında gereken bilgi, Mustafa Kemal, Rauf ve daha birkaç kişinin imzasını taşıyan bir telgrafla Amerikan Senatosu'na iletildi.

Bu yazının gönderilmesi, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını sorumluluk altına sokmakla beraber, mandadan yana olanları yatıştırmaya yaradı; ayrıca bir milliyetçi hareketin varlığını dünyaya duyurmuş oldu. Kemal, General J. G. Harbord başkanlığında bir Amerikan heyetinin manda konusunda Amerika'yı ilgilendiren sorunları incelemek üzere, Başkan Wilson'un emriyle Ermenistan'a gitmek üzere yolda olduğunu biliyordu. Senatoya gönderilen telgraf, bu heyet üzerinde de olumlu bir etki yapabilirdi. Sonuç olarak bu, Kemal'in diplomatik saldırısı içinde taktik bir hareketti ki, yararı zararından çok olabilecekti.

General Harbord ve heyeti, kongrenin bitiminden bir hafta kadar sonra Sivas'a geldiler. Harbord, Mustafa Kemal'i açık renk saçlarına ve çıkık elmacıkkemiklerine bakarak, "atalarında Çerkez ya da başka bir sarışın kan bulunan, güçlü ve çok zeki bir genç adam" olarak gördü. Kemal, sıtmadan rahatsız bulunuyor ve yorgun görünüyordu. Ama iki buçuk saatlik bir görüşme süresince kolaylık ve rahatlıkla konuşarak, düşüncelerini bir mantık düzeni içinde öne sürdü. Amerika ile bir "ağabey ilişkisi" kurmayı yadırgamıyor gibiydi; ancak bu ilişkinin, yalnız bir öğüt ve yardım temeline dayanmasını istiyordu. Amerika'nın otoritesini fazla duyurmasını, hele Türkiye'nin içişlerine karışmasını kabul etmiyordu. Harbord, Türkiye'nin

geçmişteki siciline değinerek, kendi kendisine saygısı olan hiçbir milletin, elinde tam bir otorite bulundurmadan mandaterlik sorumluluğunu alamayacağı cevabını verdi. Ve Ermeni kıyımından söz etti. Mustafa Kemal, başında bulunduğu hareketin her ırk ve dinden insanların haklarına saygı göstermek isteğinde bulunduğunu ve gerekirse bir açıklama yaparak Hıristiyanların bu konudaki korkularını gidermeye hazır olduğunu bildirdi.

Harbord, "Şimdi ne yapmak niyetindesiniz?" diye sordu.

Konuşmaları sırasında Mustafa Kemal, ince parmakları arasında çevirdiği bir tespihle oynamaktaydı. Bu anda, sinirli bir hareketle tespihin sicimini koparmıştı. Taneler yere düşüp dağıldı. Kemal, taneleri teker teker topladı ve bunun generalin sorusuna cevap olduğunu söyledi. Böylece, ülkenin dağılmış parçalarını bir araya getirmek, çeşitli düşmanlardan temizlemek, bağımsız ve uygar bir devlet yaratmak isteğini belirtmiş oluyordu. Harbord, bu türlü bir umudun ne mantığa, ne de askeri gerçeklere uyduğunu söyledi. "Birtakım insanların kendi canlarına kıydıklarını biliyoruz. Şimdi de bir milletin intiharına mı tanık olacağız?"

Mustafa Kemal, "Söylediğiniz doğrudur general," dedi. "İçinde bulunduğumuz durumda yapmak istediğimiz şey, ne askerlik açısından, ne de başka bir açıdan açıklanabilir. Ancak, her şeye rağmen, yurdumuzu kurtarmak, özgür ve uygar bir Türk devleti kurmak, insan gibi yaşayabilmek için yapacağız bunu."

Avucunu yukarıya doğru dönük olarak, elini masanın üzerine koydu. "Başaramazsak," diye devam etti. "Bir kuş gibi düşmanın avucu içine düşecek ve ağır ve şerefsiz bir ölüme katlanacak yerde..." –konuştuğu sırada parmaklarını yavaş yavaş kapatıyordu– "...atalarımızın çocukları olarak, dövüşerek ölmeyi tercih ederiz." Önünde, yumruğu tamamen kapanmıştı.

Mustafa Kemal'in kararlılığı, yılmazlığı, Harbord'u etkilemişti. "Her şeyi hesaba katmıştım, ama bunu değil," dedi. "Sizin yerinizde olsaydık, biz de aynı şeyi yapardık."

Ancak, Kemal, Harbord'un yanında bulunanlardan bir Türk'e, kendi çevresindeki adamları göstererek, "İstanbul'a döndüğünüz zaman," demişti. "Benden duanızı eksik etmeyin."

49 Churchill, *The World Crisis: The Aftermath.*

50 Dankwart A. Rustow, *The Army and the Founding of the Turkish Republic*.
51 Hakkârı temsilcisi olduğunu söyleyen bu üye, aslında Erzurum'dan gelmişti.
52 Bu rapor, Amerika Dışişleri'nce dikkate alınmamıştır.

YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Damat Ferit'in İstifası

Sivas Kongresi sona ermek üzereydi. Mustafa Kemal, bazı nedenlerden dolayı, konuşmaları kısa kesmek istiyordu. Gerçi, Refet Bey'in kendisine bildirdiği gibi, İngilizlerin kongreyi engellemek için Sivas'a yürümeleri, ya da Fransızların bütün bölgeyi işgal etmeleri gibi tehditlere kulak astığı yoktu. Hiçbir devletin, bu derece pahalıya mal olacak bir işe girişemeyeceğini biliyordu. Ancak şimdi eline geçen telgraflardan, padişahla hükümetin kongreyi dağıtmaya ve kendisini ve diğer temsilcileri yakalatmaya hazırlandıklarını öğrenmişti. Bu işle Elazığ Valisi Ali Galip görevlendirilmiş ve kendisine, yanına atlı Kürtlerden muhafızlar alarak, gizlice Sivas'a gitmesi bildirilmişti. Erzurum Kongresi'nin dışarıda bıraktığı kötü etkiden epey kuşkulanmış olan İstanbul, "Bu şehirde haydi haydi beş on kişinin katılacağı mitinglerden, önemli hiçbir şey çıkmayacağını, hükümet pekâlâ bilmektedir, ama bunu Avrupa'ya anlatmak güç oluyor," diye tel çekmişti.

Mustafa Kemal hemen harekete geçerek Ali Galip'in üzerine asker gönderdi. Ali Galip, Malatya'da, yanında E. W. C. Noel adında bir İngiliz binbaşıyla beraber Kürtlerden bir kuvvet topluyordu. Bu subay, Musul'un işgalinden sonra, Irak'ın kuzeyindeki Kürtlerin, birtakım yarı-özerk vilayetler halinde örgütlenmelerine yardım için Süleymaniye'ye gönderilmiş; şimdi de Osmanlı hükümetinin de onay ve desteğiyle, İngiliz makamları tarafından, sınırın ötesindeki Kürk aşiretlerinin durumunu incelemek üzere Malatya'ya yollanmıştı. Siyasi bir subay olan Noel'in kural dışı ilişki ve çalışmaları sadece Türkleri kuşkulandırmakla kalmaz,

çok kere Allenby ordusundaki kendi arkadaşlarına bile utanç verirdi. Şimdi de yanına eskiden bu bölgeleri haraca kesmiş olan Bedirhan adlı Kürt aşiretinden iki kişiyi almıştı.[53]

Mustafa Kemal, hem Ali Galip'in, hem de Noel'in tutuklanmaları için emir verdi. Ali Galip, bir gün önce Sivas'a gitmek için emir aldığı halde, bu işe harcanacak para konusunda hâlâ pazarlıkta olduğu için hareketini geciktirmişti. Biraz fazla gecikmiş olmalı ki, milliyetçilere yakalanmamak için, yüz kızartıcı bir şekilde, Malatya dağlarına kaçmak zorunda kaldı. Geride suçunu ortaya vuran birtakım kâğıtlarla önemli bir para bırakmıştı. Bunların yanında, amacının “Mustafa Kemal Paşa ve avenesinin tenkili” olduğunu belirten bir de makbuz bulundu.

Kürtler dağıtıldı. Binbaşı Noel de sınıra kadar gönderildi. Bu arada İstanbul'a biraz da saflıkla, şifresiz bir telgraf çekerek milliyetçilerin kendisine karşı kötü davrandıklarından yakınmıştı. Böylece, Ryan'ın telgrafı alır almaz düşündüğü gibi, işler kızışmaya başlıyordu. Mustafa Kemal'in eline, kendisine karşı sadece Damat Ferit tarafından değil, İngilizler tarafından da alçakça bir tertip hazırlandığını belirten kanıtlar geçmişti. Bunlardan bol bol yararlanacağı belli bir şeydi.

Ali Galip işi, onun için her bakımdan bir başarı olmuştu. Bu arada saatlerce telgraf başında durmuş, resmi bir devlet memuruna karşı harekete geçmekten korkan, ayrıca ellerinde yeterli kuvvet de bulunmayan komutanları yarı zorla, yarı tatlılıkla yola getirmeye çalışmıştı. İstanbul'dan gelen haberleri kopya ederek kendisine veren milli ülküye bağlı telgrafçılara da çok şey borçluydu. Artık her şeyi öğrenmiş olduğu için, dayanamadı ve Dahiliye Nazırı Adil Bey'e, kendisini alçaklık ve vatana ihanetle suçlayan hakaret dolu bir telgraf gönderdi. Kâzım Karabekir Paşa bu telgrafı hoş karşılamadı; ifadesini kongre başkanlığı gibi “toplumda mevki sahibi” bir kişiye yakıştıramamıştı.

Ali Galip olayı ve kongrenin kapanması, aynı zamana rastladı. Üyeleri boş yere telaşa düşürmek istemeyen Mustafa Kemal bu olaydan kendilerine çok az söz etmişti. Ama şimdi bundan ve hükümetin, ele geçen belgelerle ortaya çıkmış olan suç ortaklığından en geniş şekilde yararlanmak isteyecekti. Misakımilli ve öteki sorunlar üzerinde son karar verildikten sonra, bu kararı alarak, bir dükkânın üzerindeki telgrafhaneye gitti. Bu oda,

birkaç gün için onun karargâhı olacaktı. Buradan, dışarıdakilerin gittikçe büyüyen merakı arasında, sonunda İstanbul hükümetiyle aradaki bağların kopmasına varacak olan bir telgraf savaşına girişti.

İlkönce İstanbul'da dahiliye nazırını makine başına çağırtarak kongre kararını bildirdi ve bunun sultana arzedilmesini istedi. Nazır reddetti. Bunun üzerine, orada hep hazır bulunmuş olan Louis Browne'un anlattığına göre, "Telgraf telleri birkaç dakika süre ile Türkçe küfürlerle titredi. Nazır, Mustafa Kemal'e Rauf Bey'in cani, vatan haini ve daha bilmem ne olduğunu söylüyordu. Onlar da kendisini bir lokma ekmek pahasına İngilizlere satılmış olmakla suçluyorlardı."

Mustafa Kemal, tam havasını bulmuştu. Yapacağı her şeyi bir savaş yönetir gibi tasarlıyor, telgraflara hemen karşılık veriyor, aldığı cevapları kısaca yorumluyor, bir aşağı bir yukarı dolaşarak, sigarasını içiyor, Rauf Bey'le ötekilere danışıyor, konuşuyordu. Dışarıda halk, olup bitenleri öğrenmek için bekleşmekteydi.

Bu dönemde, sultana karşı doğrudan doğruya saldırıya geçmekten kaçınmanın daha uygun bir taktik olacağına karar vermişlerdi: "Teşebbüs gücünü, çeşitli hedeflere yöneltmekten kaçınarak bir noktada toplamak, ihtiyata daha uygundu. Biz de saldırı hedefi olarak, yalnız Ferit Paşa kabinesini aldık ve padişahın bu işlere karışmış olduğunu bilmezlikten geldik. Ferit Paşa kabinesinin, padişaha gerçekleri bildirmeyip, kandırmakta olduğu tezini tuttuk."[54]

Bunun üzerine padişaha bir telgraf çekilerek, "zamanın gerektirdiği birçok göstermelik laf içinde, hükümetin savaş yoluyla kongreyi basmak suretiyle Müslümanlar arasında kan dökülmesine kalkıştığı ve millet parasını harcayarak, Kürdistan'ı ayaklandırmakla vatanı parçalamak istediği" bildirildi. Telgraf, "Millet, namuslu kişilerden yeni bir kabine kurularak bu casus şebekesi hakkında soruşturma açılmasını ve adaletin en kısa zamanda yerine getirilmesini istemektedir," diye devam ediyordu.

Mustafa Kemal çok geçmeden Anadolu'nun geri kalanıyla bağlantı kurdu. Browne, *Chicago Daily News*'a gönderdiği bir telgrafta şöyle diyordu: "Bu gece gördüğüm kadar iyi işleyen bir telgraf şebekesini ömrümde görmedim. Yarım saat içinde Erzurum, Erzincan, Musul, Diyarbakır, Samsun, Trabzon, Ankara, Malatya, Harput, Konya ve Bursa

hepsi birbiriyle haberleşme halindeydiler. Bütün bu yerlere ulaşan telin bir ucunda Mustafa Kemal oturuyor, öbür ucunda da bu şehir ve kasabaların askeri erkânıyla mülki idare amirleri bulunuyorlardı. Durum, olduğu gibi kendilerine anlatıldı ve bir tek istisnayla, bütün Anadolu, Mustafa Kemal'e kendi dilediği gibi hareket etmesini ve işin sonuna kadar gitmesini emretti. Yalnız Konya, şehirde İtalyan birlikleri bulunduğundan tarafsız kalmak zorunda olduğu cevabını verdi." O gün ve ertesi gece süresince bütün telgraf merkezleri kolordu komutanları tarafından işgal edilmişti.

Mustafa Kemal, "Fakat sadrazam ortadan kaybolmuş gibiydi, cevap vermiyordu," der. En sonunda, mesajın, telefonla kendisine bildirildiği cevabı alındı. Ferit Paşa, "Bu gibi maruzat, usulü dairesinde telgrafla arz olunmalıdır," demişti. Sadrazamın bu yanıtı, kongre imzasıyla bir ültimatom gönderilmesine yol açtı:

> "*Milletin padişahımızdan başka hiçbirinize güveni kalmamıştır. Bu yüzden durum ve dileklerini ancak kendilerine bildirmek zorundadırlar. Heyetiniz millet ile padişah arasında engel oluyor. Bu inadınız bir saat daha sürerse, millet artık kendisini her türlü hareket ve icraatında serbest saymakta mazur görecektir ve bütün vatanın, meşruluğunu kaybeden heyetinizle, kesin olarak, ilişiğini ve bağlantısını kesecektir. Bu son ihtiramızdır.*"[55]

İstanbul telgraf merkezi bu mesajı kabul etmek istemeyince, bir saate kadar kabul etmeyecek olursa, hükümet merkezi ile Anadolu arasındaki bütün telgraf hatlarının kesileceği konusunda uyarıda bulunuldu.

Bu savaş sürüp gittiği sırada, Sivas'ta onun hakkında acayip söylentiler dolaşmaktaydı. Halk, "Kahrolsun Damat Ferit!" diye bağırıyordu. "Yunanlıları denize dökeceğiz. İngilizler Yunanlıları tutarsa, onları da ezeriz." Etrafta, İngiltere ve Yunanistan'a karşı savaş ilan edildiği söylentisi yayılınca, kalabalıkta bir sevinç baş gösterdi. Ellerinde yağlı bezlerden yapılmış meşaleler taşıyan göstericiler, yan sokaklardan çıkarak caddeleri doldurmaya ve telgrafhanenin önünde toplanmaya başladılar. Mustafa Kemal, çılgınca alkışlar arasında balkonda göründü. Sonra bir ölüm sessizliği içinde, kongre kararı yüksek sesle okundu. Halk bir an sesini çıkaramadı, arkadan bağrışarak kararı benimsemiş olduğunu bildirdi.

Mustafa Kemal’le danışmanları bütün gece telgrafhanede uyumadan oturdular; ülkenin bütün telgraf merkezlerinde de kendisine bağlı subaylar aynı şekilde bekliyorlardı. 12 Eylül sabahı saat 5.00’te, İstanbul telgrafhanesinin hâlâ sarayla olan bağlantıyı açmayı reddetmesi üzerine bütün merkezlerden bir genelge çıkarıldı. Bunda, “meşru bir hükümet işbaşına geçinceye kadar” İstanbul hükümetiyle bütün resmi bağların ve posta, telgraf haberleşmesinin kesildiği bildiriliyordu. Ali Fuat Paşa’ya, İngilizlerle hükümet kuvvetlerinin takviye almamaları için, birliklerini Eskişehir demiryolu kavşağında mevzilendirmesi ve hükümet tarafından yurtiçine gönderilmek istenecek memurların yakalanması emredildi.

Bundan sonra yapılacak şey, hükümeti istifaya zorlamaktı. Bunun için de Sivas Kongresi Genel Kurulu, Heyeti Temsiliye’nin geçici hükümet gibi çalışacağını ilan etti ve halkın güvenini kazanmış bir milli hükümet kuruluncaya kadar milletin işlerini kanunlara uygun olarak ve padişah adına yürüteceğine söz verdi. Ülkede kanun ve düzen sağlanacaktı. Aslında Mustafa Kemal’e ve milliyetçilere Anadolu’nun büyük bir kısmı üzerinde yönetme yetkisi verilmiş oluyordu. Böylece anayasaya uygun ve yasal bir temele dayandıklarını ileri sürebileceklerdi. Gerçekten Heyeti Temsiliye, ilk ihtilal hükümeti olmuştu. Ancak, heyet hiçbir zaman toplanmadığı için, işleri yürüten Mustafa Kemal’den başkası değildi. Yalnız, bunu heyet adına yaptığı izlenimini vermek için, kâğıtlara heyet mührünü basıyordu. Heyetin isteğine uyularak, Anadolu’nun her tarafından meşru hükümete, çekilmesini isteyen binlerce telgraf yağdırılıyordu.

Bu arada Mustafa Kemal, dostlarıyla düşmanlarını ayıklamaya başlamıştı. Davasına katılmakta geciken bölgeleri ya inandırma ya da tehdit yoluyla elde etmeye çalışıyor, bağlılığına güvenmediği subayları ya boyun eğmeye zorluyor ya da yerlerinden atıyordu. Bütün ülkeyi padişahla milliyetçiler arasında bir seçim yapmaya zorlamanın sırası gelmişti. Ancak, bunu yaparken, sultanın halifeliğine saldırmaktan ve böylece dini duyguları incitmekten dikkatle kaçınıyordu.

Telgraf başında Selanik’ten beri yakın dostu olan, eski okuldan yetişme kurmay subaylardan Abdülkerim adında bir paşayla ağdalı bir Müslüman üslubuyla sekiz saat süren bir konuşma yaptı. Abdülkerim Paşa, Ferit Paşa’nın isteği üzerine, Mustafa Kemal’e, padişahın temsilcileriyle kendi

temsilcileri arasında ortak bir toplantı yapılmasını kabul ettirmek istiyordu. Başından sonuna kadar Tanrı'ya dualar ve Kuran sureleriyle dolu olan bu telgraflaşma sırasında Mustafa Kemal, Kerim Paşa'yı "Hazreti evvel"[56] diye çağırıyor, o da ona "Kutb-ül aktap"[57] diye hitap ediyordu. Çünkü Kerim Paşa, daha Selanik'teyken, çevresindeki dostlarına hazret, kutup ve benzerleri gibi –kendisince karşısındaki insanda gördüğü yeteneğe göre– unvanlar verirdi. Mustafa Kemal'e de "Kutuplar kutbu" derdi.

Mustafa Kemal, "pek muhterem ve temiz kalpli kardeşine", üzülerek, Damat Ferit'in uyuşma teklifini kabul edemeyeceğini bildirdi. "Evet ya da hayır suretinde cevap verilmesini dilediğimiz sorular, ne yazık ki cevapsız kalmıştır... Azizim Yedullahi fevka eydihim.[58] Fakat, bununla birlikte sorunları ve güçlükleri çözmek için bir yol aralayanların belirli bir amaca yönelmeleri gerekir." İhtiyar paşa yorulmuştu. Telgrafla, "Son iki sözüm ruhum," dedi. Ancak Mustafa Kemal, son sözü kendi söylemek için ısrar ederek, milletin gücünü bir daha belirtti ve, "Yüce hükümdarın lütfen bir karara varıp sorunu çözmeleri zamanıdır," dedi.

İngiliz Yüksek Komisyonu, onun "yerinde tutunmak yolunda gösterdiği şaşılacak ustalığa" her ne kadar güvense de, Damat Ferit, artık daha fazla dayanamayacaktı. Önceleri, İstanbul'da Kuvayımilliye'ye değer verilmiyordu. Bunlar, ordudan kovulmuş olan, şu halde ne düzenli birlikler üzerinde yetkisi, ne de başıbozuklar üzerinde tam otoritesi bulunan bir adamın yönettiği çapulculardan başka ne olabilirdi ki? Ancak haberleşme yollarına zorla el konulması hem İtilaf Devletleri'ni, hem de Ferit Paşa kabinesini tehlike ile yüz yüze getirmişti. Bunun, merkezi hükümete karşı bir "savaş ilanı" olduğunu anladılar. Mustafa Kemal, ortamı iyi hazırlamıştı. Sivas Heyeti Temsiliyesi'nin, geride ordu komutanları ve idari makamlarca desteklenen güçlü bir kuruluş olduğu ve artık hesaba katılması gerektiği belli olmuştu.

Uyuşma yolunda başarı gösteremeyen Damat Ferit, yine bir kuvvet gösterisi düşüncesine dönerek, İtilaf Devletleri'nden asilere karşı yardım isteğinde bulundu. Milliyetçilere karşı, Eskişehir'e büyük bir kuvvet gönderilmesini istedi. Ancak onlar ne bunu kabule, ne de asker vermeye yanaştılar. Milliyetçilerin tehdidi, kendilerini zor durumda bırakmıştı. Milliyetçiler, ancak Yunanlılarla İtalyanların İzmir dolaylarından

çekilmesiyle yatıştırılabilecekti ki buna da imkân yoktu. Öte yandan onlara karşı koymak, mütarekenin bozulup savaşın yeniden başlaması demekti; hem de bu sefer, sonunun ne olacağı belli olmayan bir içsavaş.

Bunun üzerine İngilizler, kalan kuvvetlerini de Anadolu'nun tehlikeli noktalarından çekme kararı aldılar. İlkönce, Samsun'dan çekildiler, bu olay Sivas'ta fener alayları ve, "Kahrolsun işgal!" nidalarıyla kutlandı. İki gün sonra Ali Fuat Paşa, İngilizlerin demiryolunu korumak için bir kuvvet bulundurdukları Eskişehir kavşağına yürüdü. Ancak İngilizler, daha önce çekilmişlerdi. Anadolu yaylasının batı kenarı şimdi iyice milliyetçilerin eline geçmiş oluyordu.

En sonunda Damat Ferit, sultanın ısrarıyla, istifasını verdi. Hariciye nazırı olarak kabinede kalmak istediyse de, kesin bir ret cevabı aldı. Zaten, Ferit Paşa bunu, nazır sıfatıyla yerleşmiş olduğu rahat bir konağı elinden kaçırmamak için istemişti. Yerine, Tevfik Paşa kabinesinde de çalışmış olan Ali Rıza Paşa "bir uzlaşma kabinesi" kurmakla görevlendirildi. Milliyetçilerin dileklerine uymuş görünmek için kendisine kısa zamanda seçimlere gitmek üzere talimat verildi. Ali Rıza Paşa, halka biraz güven vermişti. Önce sansür gevşetildi. Basın, değil yalnız Damat Ferit Paşa'ya yüklenecek, daha ötesi ilk olarak Mustafa Kemal'in düşüncelerine yer verecek ve milliyetçi hareket üzerinde haberler yayacak kadar özgürlüğe kavuştu.

Mustafa Kemal, dostu Ruşen Eşref'e verdiği bir demeçte, "Şimdi birinci aşama sona ermiş bulunuyor," demekte haklıydı. Samsun'a ayak bastığından beri geçen dört aydan biraz uzun bir zaman içinde, kendisini ordudan atmış olan hükümeti ve İtilaf Devletleri'ne uşaklık eden sadrazamı düşürmüştü. Sağlam ve akıllıca politikası, gittikçe geliştirdiği örgütü ve açık seçik programıyla, karşılarında bundan böyle sırtı eğik bir kukla hükümet değil, haklarına ve isteklerine güvenen ve Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden silkinip kurtulmaya çalışan güçlü bir milli kuvvet bulacaklarını İtilaf Devletleri'ne göstermişti.

53 Celadet ve Kâmuran beyler. (ç.n.)

54 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk.*

55 Bu telgraf 11-12 Eylül 1919 gecesi saat 4.00'te çekilmiştir. (ç.n)

56 Büyük hazret.

57 Kutuplar kutbu.

58 Allah’ın eli her elin üstündedir.

YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Ankara’ya Gidiş

Ali Rıza Paşa, Mustafa Kemal’in niyetlerinden kuşkulanıyordu. Bir gün, kabinesindeki nazırlardan Ahmet İzzet Paşa’yla konuşurken, “Cumhuriyet yapacaklar, cumhuriyet!” diye bağırmıştı. Ama, yine de milliyetçilerle uyuşmaktan başka yapılacak bir şey yoktu. İktidara geldikten sonra, aralarında geçen telgraflaşmalarda, Mustafa Kemal’in ısrarla öne sürmekte yarar gördüğü isteklere tatlılıkla cevap verdi. O da, sert görünüşü altında daha uzlaşıcı bir tutumla kendi yandaşlarına, “yeni kabine tarafından milli amaçlarımızın yasallığı ve Kuvayımilliye’nin egemenliği esasları kabul edilerek milletle hükümet arasında tam bir anlaşma” olduğunu bildirdi. Ancak yeni seçimlere gitmek konusunda verilen söz yerine getirilinceye kadar, Sivas’taki Heyeti Temsiliye’yi dağıtmayı kesinlikle reddetti.

Ali Rıza Paşa’nın ilk işlerinden biri Anadolu’ya temsilciler göndermek oldu. Bunlar çeşitli bölgelerdeki durumu kendisine bildireceklerdi. Bahriye Nazırı Salih Paşa’yı Heyeti Temsiliye’yle görüşmelerde bulunmak için, Amasya’ya yolladı. Mustafa Kemal, daha birkaç ay önce, neye varacağı kestirilemeyen bu hareketin doğuşunu görmüş olan halkın alkışları arasında Salih Paşa’yı bizzat karşıladı. Amasyalılar şimdi onun İstanbul hükümeti tarafından resmen tanınmış olduğunu görüyorlardı. Tartışmalar sonunda her noktada anlaşmaya varıldı ve Barış Konferansı’na yalnız milliyetçilerin güvenini kazanmış kimselerin gönderilmesi ilke olarak kabul edildi.

Arkadan, yeni seçilecek olan meclisin İstanbul’da mı, yoksa Anadolu’da mı toplanacağı sorunu ortaya çıktı. Mustafa Kemal, İstanbul’a ve oranın havasına karşı içinde derin bir güvensizlik besliyordu. Öteden beri siyasetin

ağırlık merkezini Anadolu'ya çekmek isteğindeydi; şimdi, belki bunun sırası gelmişti. Bunun için yabancı işgali altında bulunan İstanbul'un "mebusların yasama görevlerini hakkıyla yerine getirmelerine pek uygun bir yer olamayacağı" konusunda diretti. Barış imzalayıncaya kadar Meclis'in Anadolu'da toplanması için örnek olarak, 1870'ten sonra Fransız Parlamentosu'nun *Bordeaux*'da ve Almanların da son zamanlarda *Weimar*'da toplanmış olduklarını ileri sürdü. Salih Paşa da tartışmalar sonunda bu düşünceyi benimsemişti. Ama kabine adına bir bağlantıya girişemiyordu. Bununla birlikte, bu görüşü, öteki üyelere de kabul ettirmek için çalışacağına söz verdi. Ne var ki, onlar bunu kabul etmediler. Mustafa Kemal, İstanbul'daki kendi örgütünden de destek görmedi. Onlar da –içlerinden bazıları milliyetçi mebusların Meclis'teki yerlerini almalarının ihtiyatsız bir hareket olacağını düşünmekle birlikte– parlamentonun pekâlâ tehlikesizce İstanbul'da toplanabileceğinde ısrar ettiler.

Mustafa Kemal bunun üzerine, sorunu görüşmek üzere, kolordu komutanlarını Sivas'ta bir toplantıya çağırdı. Burada, faaliyet merkezinin Anadolu olarak kalması gerektiğini savundu; yoksa milli hareket hızını kaybedecek ve halk da yine eski durgunluğu içine düşecekti. Bu yüzden Meclis'in ya Ankara ya da Eskişehir'de toplanması ve Heyeti Temsiliye'nin fiilen bu meclisin hükümeti durumuna gelmesi üzerinde ısrar etti.

Anayasa ilkelerine her zaman bağlı olan Kâzım Karabekir Paşa, işe pek karışmak istemiyordu. Başlarda kararsız olan Rauf Bey, sonradan Ali Fuat Paşa'nın düşüncesine katılarak sultanın nasıl olsa parlamentoyu dağıtacağını ve böylece Anadolu'da yeni bir meclis toplanmasına yol açacağını söyledi. İtilaf Devletleri'nin haksız davranışlarını ortaya çıkaracak bir durum, milliyetçilerin öteki yabancı devletler gözünde itibarını daha da yükseltmeye yarayabilirdi.

Mustafa Kemal, arkadaşlarının görüşüne katılması gerektiğini anladı. Bir Anadolu parlamentosu için vakit henüz erkendi. Böylece Meclis'in İstanbul'da toplanmasında anlaşmaya varıldı. Yalnız, mebuslar daha önceden Heyeti Temsiliye ile görüşerek kentte almaları gereken korunma önlemlerini ve güdülecek ortak politikayı kararlaştıracaklardı. Kemal, kendi dostlarının –bu arada da yaverlerinin– mebus seçilmesi için çalışmaya koyuldu. Davasına en iyi şekilde onlar yardımcı olabilirlerdi.

Bu toplantı sırasında neredeyse uyumu bozucu bir unsur olarak Fevzi Paşa çıkageldi. Yanında Ali Rıza Paşa tarafından gönderilen bir araştırma heyeti vardı. İzmir'in işgalinde, genelkurmay başkanlığından istifa etmiş, Anadolu'ya geçişi sırasında Mustafa Kemal'e gayret vermiş olan Fevzi Paşa, milliyetçilere dost biliniyordu. Ama şimdi hem kendisinin, hem de yanındakilerin tutumu, kuşku vericiydi. Fevzi Paşa milliyetçileri daha yumuşak bir yola sokmaya çalışıyor, hükümete karşı fazla sivri davranışlardan kaçınmalarını öğüt veriyordu.

Fevzi Paşa, o sırada Sivas'ta rastladığı Kâzım Karabekir'in işbirliğine güvenmiş, hatta ona, Mustafa Kemal'le Ali Fuat Paşa'yı tutuklamak gibi bir düşünceden bile söz etmişti. Sert ve gösterişe düşkün bir adam olan Kâzım Paşa ile Mustafa Kemal arasında zaman zaman sürtüşmeler eksik olmazdı. Bu da Kemal'in ona karşı biraz teklifsiz davranma eğiliminde olmasından; giriştiği işleri kendisine bildirmeyi gerekli görmedikten başka, çok kere onu hesaba katmadan kendi başına emirler verip atamalar yapmasından ileri geliyordu. Karabekir, ayrıca milli hareketin Kemal'in elinde fazla kişisel bir yolda geliştiğini görüyordu. Doğuda, çevresindekiler Kemal'in tutkularından kuşku duyuyor ve keyfi davranışlarını beğenmiyorlardı. Bu duyguların bir kısmını o da, paylaşmaktaydı. Ama yine de, Fevzi Paşa'ya verdiği yanıtta akıllı ve dürüst davranarak şimdilik Mustafa Kemal'i desteklemenin şart olduğu üzerindeki düşüncesinden caymadı. Kemal, milletin amacını gerçekleştirebilecek tek şefti; aksi halde İtilaf Devletleri'nin kontrolü altındaki hükümete baş eğmekten başka yapılacak bir şey kalmazdı. Fevzi Paşa da bir süre sonra bu düşünceye katıldı; Mustafa Kemal ise, başlangıçta onu tutuklamaktan söz etmişken, İstanbul'a dönerken, Fevzi Paşa'ya biraz soğuk da olsa, nezaketle iyi yolculuklar diler.

Mustafa Kemal'le Heyeti Temsiliye Sivas'ta dört ay kaldılar. Ama şimdi, seçimler yaklaştığı için, daha batıya gitme zamanı gelmişti. Kâzım Paşa, doğunun tek başına kalmasından ve yine karışıklığa düşmesinden korkuyor, bunu pek istemiyordu. Mustafa Kemal, karargâh olarak, Ankara'yı seçti. Ankara, İstanbul'a trenle bağlı olan, ayrıca Kuvayımilliye komutasında, ya da kendi başlarına hareket eden çetelerin Yunan, Fransız ve İtalyan işgal kuvvetleriyle çarpıştığı Batı ve Güney cepheleriyle bağlantısı bulunan

merkezi bir yerdi. Bundan dolayı, milliyetçi mebuslara, İstanbul'a gitmeden önce talimat almak için Ankara'ya gelmeleri bildirildi.

Mustafa Kemal ve arkadaşları 18 Aralık 1919'da Ankara'ya doğru yola çıktılar. Her yerde çok iyi karşılanıyorlardı. Kırşehir'e geldikleri vakit halk, kendilerini içten sevgi gösterileriyle selamladı. Mustafa Kemal, kentin ileri gelenleriyle konuştu, gençlere bir söylev verdi. Şerefine bir fener alayı düzenlenmişti. Mustafa Kemal, heyecanlanarak, milletin bağrından çıkmış bir Kemal'in, Namık Kemal'in şu mısralarını okudu.

"Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini,
Yoğimiş kurtaracak bahtı kara maderini."

Buna, yine milletin göğsünden fışkırmış başka bir Kemal şöyle karşılık veriyordu:

"Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini,
Bulunur kurtaracak bahtı kara maderini."

Ertesi sabah Ankara'ya gitmek için Kırşehir'den ayrıldı. Burayı ilk olarak görecekti. Mustafa Kemal, Ankara'yı, kent ve dolaylarındaki halkın milli davaya karşı gösterdikleri olağanüstü bağlılık yüzünden, kendine merkez olarak seçmişti. Ankara, Jön Türk Devrimi zamanında da, halkı çok daha tutucu olan Konya'dan ve –Kemal'in merkez olarak ilk düşündüğü, ama İstanbul'a ve Batı etkisine çok yakın olmasından dolayı vazgeçtiği– Eskişehir'den daha üstün bir yurtseverlik göstermişti. Halkı bakımından, Ankara, Anadolu'nun en güvenilecek yerlerinden biriydi.

Ankaralıların heyecanlı karşılayışı, Mustafa Kemal'in bu seçimi yapmakta haklı olduğunu gösterdi. "Mustafa Kemal ve yeşil ordusunun" gelişi sokaklarda tellallarla ilan edilmişti. Padişah rejiminin hışmına uğrayıp dağa kaçanlar, onu selamlamak için gizlendikleri yerlerden çıkıp geldiler; halk kendisini Kırşehir yolunda karşılamak için, kent dışındaki yollara döküldü; dervişler, bu gelişi dualarla kutlamak için caddelerde sıralandılar.

Mustafa Kemal, eskimiş lastiklerinin içine bez doldurarak şişirildiğini söylediği, külüstür açık Benz otomobiliyle göründü. Arkadaşlarıyla birlikte kente yaklaşırken, kendilerini bir gönüllü ordusu karşıladı. Yüzlerce atlı ve

yaya, yerel giysileri içinde, eski biçim kocaman tüfekleriyle gösteriler yapıyor, bayraklarını sallıyor, arada bir sıradan ayrılarak havaya sıçrayıp yöresel oyunlar oynuyorlardı. Kaleye çıkan dar ve dik sokaklar davul zurna sesleriyle çınlamaktaydı. Arkadan, daha ağırbaşlı bir yürüyüşle çeşitli esnaf loncalarının adamları geliyordu.

Ankaralılar, şimdiye kadar böyle büyük bir toplantı görmemişlerdi. Kentte bulunan birkaç yabancı, bu hali şaşkınlıkla seyrediyordu. Topluluk, milli duygularının çoşkunluğunu göstermek için, yol değiştirerek, birkaç gün önce İngilizlerin işgal ettiği istasyondan geçti. O sırada daha üzerinde Fransız bayrağı dalgalanan, sonraki Meclis binasının çevresinde, Fransız ve Tunuslu askerler duvarların üstüne tünemiş bakıyorlardı. Mustafa Kemal, Hacıbayram Camii ve Türbesi'ne kısa bir ziyarette bulunmayı ihmal etmedi. Sonra hükümet konağının balkonundan aşağıdaki halka bir teşekkür söylevi verdi. O akşam her yere genelge şeklinde bir telgraf göndererek, "Sivas'tan Kayseri yoluyla Ankara'ya hareket eden Heyeti Temsiliye'nin, bütün yol boyunca ve Ankara'da büyük milletimizin sıcak ve candan yurtseverlik gösterileri içinde, bugün Ankara'ya varmış olduğunu" bildirdi.

Ankara'ya geldikten biraz sonra, İsmet Bey nihayet gelip kendisini buldu. İstanbul'da, İsmet Bey, Harbiye Nezareti'nde Fevzi Paşa ile birlikte çalışmıştı. Harekete katılmakta gecikmesi, şimdi de ancak ortamı yoklamak için gelmiş olması çekimserlikle karşılanmasına yol açtı. En başta Mustafa Kemal, ona her zamankinden daha az sıcak davrandı. Direniş hareketi uğruna ilk andan beri her şeyi göze almış olan Ali Fuat Paşa ve ötekilere gelince, açıkça soğuk durdular. Böylece, Kemal'e bağlı olanlar içinde, ihtilalin kurucularıyla, sonradan katılanlar arasında bir anlaşmazlık baş göstermişti. Bu anlaşmazlık gittikçe daha şiddetlenecek ve aslında hiçbir zaman büsbütün yatışmayacaktı.

Artık mebuslar teker teker ya da küçük gruplar halinde gelmeye başlamışlardı. Mustafa Kemal, onların düşüncelerine açıklık verebilme ve birleşik bir tutum uygulamaları gerektiğini anlatmak için günlerce, sabırla çalıştı. Ancak Meclis'te, Türk görüş birliğini sağlamak kolay bir iş değildi. Mebuslar çeşitli akımları temsil ediyorlar, bazılarıysa yalnız kendi çıkarlarını düşünüyorlardı. Kişisel çıkarlar üstündeki milli bir amaç çevresinde birleşme düşüncesi henüz olgunlaşmış değildi. Mebuslardan

bazısı Mustafa Kemal’den kuşkulanıyor; birçoğu da kararsız halde bulunuyorlardı. Birtakımı da, artık kanundışı durumdan kurtularak, İstanbul’a milletvekilliği gibi şerefli bir unvanla dönmek olanağını kazanmış oldukları için, bundan sonra Kemal’e ihtiyaçları kalmadığını sanıyorlardı. Çoğu, lafını dinlemiyorlardı. Dinleyenler içinde de, daha sonradan milliyetçi harekete yeteri kadar inanmadıkları, ya da bu inançlarını açıkça belirtip, üzerinde ısrar etmekten çekindikleri için, Kemal’in sert eleştirilerine uğrayacak olanlar vardı. Bunlar, savaşımlarında gevşek davranan, Türk milletinin tarih içerisinde bir ölüm kalım savaşına girişmiş olduğunu bir türlü kavrayamayan kimselerdi.

Mustafa Kemal’in korktuğu gibi, İstanbul’un çeşitli etkileri altında, mebusların inançları sönüvermiş ve üzerinde önemle durmuş olduğu birleşik bir parti düşüncesi, şimdilik gerçekleşememişti. Daha ötesi, Meclis toplandıktan sonra mebuslar, Kemal’in Anayasa geleneklerine uymak kaygısıyla, Meclis başkanlığına koyduğu adaylığı da desteklememişlerdi. Mustafa Kemal, Meclis’in er geç dağıtılacağına inanıyordu. Meclis başkanı olursa, bu unvan, durumunu güçlendirebilecek ve kendisine yeni bir meclis toplama imkânı verecekti. Ancak mebuslar, onun “Meclis arkası bir güç” olarak kalmasını daha uygun görerek kendisini başkanlığa seçmediler.

Bu arada İsmet Bey, direniş konusunda alınacak önlemleri Harbiye Nezareti’nde Fevzi Paşa ve öteki arkadaşlarıyla görüşmek üzere, geçici olarak İstanbul’a dönmüştü. Mustafa Kemal’in şu anda Ankara’da durumunu sağlamlaştırmaktan ve İstanbul’da nasıl olsa patlak verecek olan olayları beklemekten başka yapacak bir şeyi yoktu. Bu bekleme, çok sürmeyecekti.

YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM

İtilaf Kuvvetleri Meclis'i Basıyor

Osmanlı Mebusan Meclisi, 16 Ocak 1920'de İstanbul'da toplandı. Kemalist bir çoğunluğu kapsayan bu ilk Meclis, ancak iki ay yaşayabildi. Çünkü İtilaf Devletleri işe hemen el atmışlardı. Harbiye Nazırı Cemal Paşa[59] ile Genelkurmay Başkanı Cevdet Paşa'nın istifasını istediler. Ali Rıza Paşa, kabinesiyle toptan çekilmektense, bunu kabul etmeyi uygun gördü. Kendi çekilirse, işgal kuvvetleri, belki de yine Damat Ferit'in başkanlığı altında, bir kukla hükümet kurarlardı. Ancak İtilaf Devletleri'nin bu zorbalığı, hiç olmazsa Mustafa Kemal'in hazırladığı Misakımilli'nin Meclis'çe onaylanmasına yaramış ve ona resmi bir unvan kazandırmış oldu.

Şimdi durumun çözümlenmesi en çok Londra ve Paris'in elindeydi. Başkan Wilson'un hastalığı ve Amerika'nın işi ele alması umudu, Türklerle barış antlaşması görüşmelerinin altı ay ertelenmesine yol açmıştı. Mustafa Kemal'e de, Lord Curzon'un öteden beri sezinlediği gibi, gerçek milli direniş yaratabilmesi için bu kadar bir zaman gerekiyordu. Lloyd George'un "inandığını savunmak için tek parmağını bile oynatamayan şaşkın ve sakat peygamber" dediği Başkan Wilson, birkaç ay sonra Amerikan sahnesinden büsbütün çekildi. Bundan sonra da, Ortadoğu'ya bir Amerikan müdahalesinden artık söz edilmez oldu.

Lord Curzon Türkiye için bir barış antlaşması taslağı hazırlamak zamanının geldiğine karar vermişti. Anadolu'da bağımsız bir Türkiye planına hâlâ bağlı bulunuyor, ama Türkleri "bohçalarını ellerine verip" Avrupa'dan atmayı tasarlıyordu. Lloyd George'la hiç olmazsa bu noktada bir görüş birliğine varmışlardı. Buna rağmen, kabinede Hindistan İşleri

Bakanı Edwin Montagu onlara şiddetle karşı koydu. Halifenin İstanbul'dan atılması bütün İslam âlemini gücendirecek ve İngilizlerin Hindistan'daki durumunu sarsacaktı. İngiliz Savaş Bakanlığı da, çeşitli nedenlerden dolayı, bu görüşü destekleyince, kabine en sonunda, Türklerin İstanbul'da kalmalarına büyük bir çoğunlukla karar verdi. Yalnız bu, Boğazlardan geçişin serbest olması konusunda varılacak uluslararası bir anlaşmaya bağlı olacaktı.

Karar, Fransa yoluyla Türklere iletildi. Ankara'da Mustafa Kemal, bu "yaldızlı vaade" pek inanmamıştı: Kaldı ki bunun yanında, Yunanlılar da içinde olarak işgal kuvvetlerine karşı girişilmiş olan hareketlerin derhal durdurulması da isteniyordu. Mustafa Kemal'e göre bu, hükümetin milli kuvvetleri kontrol altına alamadığını bahane ederek, İstanbul'u işgal tehdidinden başka bir şey değildi.

Bu arada Fransızlar, milli harekete karşı daha uzlaşıcı bir tutum benimsemişlerdi. Fransa'nın Suriye Yüksek Komiseri Georges Picot, Sivas'tayken, Mustafa Kemal'i ziyarete gelmişti. Bu gezisi, ne Beyrut'un, ne de İstanbul'un resmen onayından geçmiş olmasına rağmen, Picot kendisini, "Fransız hükümetinin temsilcisi" olarak tanıtmış, Kemal de onu öyle kabul etmişti. Türk-Fransız dostluğunun gelişmesi konusunda uzun uzun konuştular. Adana bölgesindeki karışık durumdan özellikle tedirgin olan Picot, burada barışın korunması için Kemal'in yardımcı olmasını istedi. Bu ziyareti, ilk olarak yabancı bir devlet tarafından tanınma anlamına alan Kemal, kendini güçlü hissediyordu. Fransız'a, yüksekten atarak, emrindeki "milli ordular"dan söz etti. Bu tutumu, bu orduların birkaç başıbozuk birlikten başka bir şey olmadığını bilen Rauf Bey'le arkadaşlarını bile şaşırtmıştı. Mustafa Kemal, Fransızlar Kilikya'da gözleri olmadığını ispat edinceye kadar, Türklerin bağımsızlıklarını korumak için çarpışmaya devam edeceklerini söyledi. Picot, bu kararlı tutumun etkisi altında kaldı ve İstanbul hükümetine kıyasla Kemal'e daha iyi bir not verdi. Biraz sonra Paris gazetelerinde milli harekete karşı sempati besleyen yazılar çıkmaya başladı.

Mustafa Kemal bu gibi belirtilerden, Kilikya'da Fransızlara karşı harekete geçme zamanı geldiği sonucunu çıkardı; Yüzyıllardan beri Fransa'ya karşı beslediğimiz dostluğa dayanarak, Urfa, Maraş ve Antep'in

mütarekeye aykırı olan işgalini, Heyeti Temsiliye adına protesto etti ve halkı, bu işgale karşı koymaya çağırdı.

İlkönce Maraş'ta harekete geçti. Fransızlar, buradaki durumları zayıf olduğu için çekilmek zorunda kaldılar. Mustafa Kemal'in silahlı çeteleri, dağlardan inerek jandarmalara yardımcı olmuşlardı. Mütarekede kurmuş olduğu gizli depolardan yararlanan bu kuvvetler, oldukça iyi silahlanmış durumdaydılar.Türkler, Fransızlarla birlik olan Ermeniler üzerine, evlerinin damlarından, pencerelerinden ateş açmışlardı. Ermeniler kaçışmaya başladılar. Bir yandan da şehirde yangın çıkmıştı. Şehir dışındaki bazı yerlerde koyu Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında kanlı çarpışmalar oldu.

Fransızlar, ancak üç hafta süresince kan döküldükten sonradır ki, Maraş'ı tekrar ele geçirmek için oldukça güçlü bir birlik gönderebildiler. Ama bu kuvvet tam şehre yaklaşırken kökeni belli olmayan bir kaynaktan, geri çekilme emri aldı. Fransızlardan yardım uman Ermeniler de paniğe kapıldılar. Fransız askerleri, kutuplardaki kadar sert bir iklimde, dağ yollarından kendilerini Suriye sınırına ulaştıracak bir geçit bulmaya çalışıyorlardı. Arkalarına da binlerce Ermeni takılmıştı. Yolda karların üzerine düşüp ölenler oldu. İki yüz kadar Fransız askeri, donma sonucu kollarını bacaklarını kaybettiler. Bazılarının elleri veya ayakları dondu. Bütün bu harekât sırasında, yedi sekiz bin kişi can verdi. Bu olay, Avrupa için üzücü olmuştu.

Maraş çekilişi, Fransız politikasında Kilikya'nın büsbütün boşaltılmasına kadar gidecek olan bir değişikliğin başlangıcıydı. İyice kuşatılan Urfa şehri, cephanesi tükenince teslim oldu. Başka yerler de, Fransızlardan daha iyi silahlanmış olan ve dolaylardaki köylerden asker toplayan Türk gerillalarının eline geçti. Antep biraz daha uzunca dayandı. Ancak Türkler, dağlık bölgelerde üstünlük kurmuşlar, geniş Kilikya ovasına doğru sık sık öldürücü çıkışlar yaparak, Tarsus, Adana ve Mersin gibi önemli merkezleri tehdit etmeye başlamışlardı. Böylece ateşkes istemek zorunda kalan Fransızlar, 1920 mayısının sonunda, Ankara'ya bir heyet gönderdiler. Bu ateşkes her ne kadar daha sonra bozulduysa da, Mustafa Kemal'e, güneydeki kuvvetlerini toplama fırsatını kazandırdı. Ama bundan daha önemli olan nokta, bir büyük devlet karşısında zafer elde ederek, prestijini yükseltmiş ve rejiminin tanınmasını sağlamış olmasıydı.

Mustafa Kemal'in bu başarısı, İngilizlerin öteden beri düşündükleri bir tasarıyı uygulamalarını hızlandırdı: Milliyetçi hareketi büsbütün ortadan kaldırmak... Anadolu'ya silah kaçırılması, İngilizleri, artık iyice tasalandırmaya başlamıştı. Bu kaçırma işi, başlarında çok kez eski Türk subaylarının bulunduğu yeraltı örgütleri tarafından başarıyla yürütülmekteydi. Bunların pek zorlukla karşılaştıkları söylenemezdi. Bir kere, depoların çoğunun bekçileri Türk'tü; sonra çalınan silahları İngiliz devriyeleriyle Yunan çetecilerinin burnunun dibinden Anadolu'ya geçirmeye gönüllü sürü ile hamal, sandalcı ve sürücü vardı. Bunları köylü arabalarına, saman ve kömür yığınlarının altına saklıyorlar, yalnız geceleyin yol alıyor, gün doğmadan önce toprağa gömüyorlar; gece olunca tekrar yükleyip, bundan sonra varacakları yere kadar yeniden uzun ve ağır yolculuklarına devam ediyorlardı. Harbiye Nezareti bile, mütarekenin silahsızlanmayla ilgili koşullarını uygulamaktan sistemli şekilde kaçınıyordu. O sırada yine harbiye nazırı olan Fevzi Paşa gibi yurtsever subayların da bu işte rolleri vardı.

Şimdi Fransızlar da silah hırsızlığına göz yummaya başlamışlardı. Milliyetçiler, Gelibolu'da Fransızların korumakta oldukları bir silah deposundan büyük ölçüde silah yağma etmişlerdi. Fransızlar buna karşı, sadece, saldırganların kendi nöbetçilerinden sayıca üstün olduğunu söylemekle yetindiler. Yunanlılarla çekişme halinde olan İtalyanlar, daha baştan beri milliyetçileri tutmakta ve şimdi de, birliklerini çekmeye hazırlandıkları şu sırada onlara silah satmaktaydılar. Üstelik taşıyıcılara kendi müttefiklerinin kontrolünden sıyrılmak için yardım bile ediyorlardı. İngilizlere gelince, onlar da baştan beri silahların toplanıp saklanması işini pek sıkı tutmamışlardı. Bir İngiliz kurmayı, genel karargâhta, yalnız Türklerin silahlarını alıp da Rumlarınkini bırakmanın haklı bir şey olmadığını söylemişti.[60] Milliyetçi kuvvetlerin silahlanması böylece sürüp gidiyordu.

Fransızların Kilikya'daki yenilgisini ve bunu izleyen temizleme harekâtını öğrenen Paris'teki delegeler, bir milliyetçi tehlikenin varlığını anlamaya başladılar. Lloyd George, Mustafa Kemal'den söz ederken, "Askeri istihbaratımız hiçbir zaman zekâdan bu derece yoksun olmamıştı," demek zorunda kaldı. Şimdi bile Kemal'in kendi adına mı, yoksa İstanbul

hükümetinin emriyle mi davrandığını daha kestirememişlerdi. Lord Curzon bile, “ikisi arasında bu kadar yakın bir ilişkinin varlığını ancak şimdi anlamış olduğunu” açıkladı. Bunu son aldığı raporlardan öğrenmişti. Mustafa Kemal, kurulması tasarlanan Ermenistan devleti içinde bir şehir olan Erzurum valiliğine atanmıştı! Ama, onun resmi durumu ne olursa olsun, barış antlaşmasını hazırlarken bunu uygulamak yollarını da araştırmak gerekiyordu.

Bu konuda düşüncesi sorulan Yüksek Komiser Amiral de Robeck,[61] yapılacak sert bir antlaşmanın, yüzde yüz direnişle karşılanacağını, İtilaf Devletleri’nin bunu hesaplayarak İstanbul’daki durumlarını güçlendirmeleri gerektiğini bildirdi. Bunun üzerine Yüksek Kurul, Türkleri yola getirmek için, bu kuvvet gösterisine girişmeyi tasarladı. Bu da, Mustafa Kemal’in önceden sezmiş olduğu gibi, işgal kuvvetlerinin şimdiye kadar sadece “var oldukları” İstanbul’un büsbütün ve sıkıca işgali biçiminde olacaktı. Sivil yönetime yine karışılmayacak, ama Harbiye Nezareti kontrol altına alınacak ve askeri bir sansür kurulacaktı. Yüksek Kurul, gerçeğe pek de uygun olmayan bir teklif yapıyor, “Mustafa Kemal’in Erzurum’dan azlini” *(aynen)* istiyordu. İşgal, barış antlaşması koşullarının uygulanmasına kadar sürecekti.

Mustafa Kemal, İstanbul’un yakın zamanda işgal edileceğini Fransızlardan öğrenmişti. Haberi, Rauf Bey’e ulaştırarak, milliyetçi liderlerin şehirden ayrılmaya hazır olmalarını bildirdi. Meclis, ne olursa olsun, İtilaf Devletleri’nin kararlarını dinlememeli ve çalışmalarını sürdürmeliydi. Ama milliyetçilerden yeteri kadarının, İstanbul’dakinin yerini alacak bir hükümet kurabilmek için, Anadolu’ya gelmeleri gerekliydi. Bunların kaçısını kolaylaştırmak için Osmanlı Bankası’na para da yollamıştı.

16 Mart 1920 sabahı erken saatlerde, İngiliz savaş gemileri karanlıktan yararlanarak Galata Köprüsü yakınlarına geldiler. İngiliz tankları İstanbul ve Beyoğlu sokaklarında dolaşmaya başladı. İngiliz askerleri, karakolları, inzibat noktalarını ve başlıca resmi binaları işgal ettiler. Haber, Ankara’ya milliyetçilere bağlı bir telgrafçı tarafından ulaştırılmıştı:

> *“Bu sabah, Şehzadebaşı’ndaki Mızıka Karakolu’nu İngilizler basıp oradaki askerlerle İngilizler müsadame ederek neticede İstanbul’u işgal altına alıyorlar... Şimdi de Harbiye’nin işgalini haber aldık. Hatta Beyoğlu Telgrafhanesi’nin önünde İngiliz askeri olduğu, fakat telgrafhaneyi işgal edip etmeyeceği meçhuldür.”*[62]

Mustafa Kemal, Ankara Merkez Telgrafhanesi’nde oturmuş, telgrafları okuyor, kâtiplerine bunları özetlemelerini ve bütün komutanlara göndermelerini söylüyordu. Harbiye Nezareti’nden de bir mesaj gelmişti:

> *“Sabah İngilizler basarak altı kişi şehit ve on beş kadar da mecruh oldu. Şimdi İngiliz askerleri dolaşıyor. Şimdi içeriye giriyorlar. Nizamiye kapısına. Teli kes. İngilizler buradadır.”*

İstanbul Merkez Telgrafhanesi de olayları doğruluyordu:

> *“Paşa hazretleri, Harbiye Telgrafhanesi’ni de İngiliz bahriye askeri işgal edip teli kestiği gibi bir taraftan Tophane’yi işgal ediyorlar. Bir taraftan zırhlılardan asker ihraç olunuyor. Vaziyet vahamet kesp ediyor. Sabahki müsademede 6 şehit, 15 mecruhumuz vardır... Sabahki bizim asker uykuda iken İngiliz bahriye efradı karakola gelip işgal etmekte iken, askerlerimiz uykudan şaşkın kalkınca, müsademeye başlanıyor...*
>
> *İşte Beyoğlu Telgrafhanesi de yok. Orasını da işgal ettiler galiba. Allah muhafaza buyursun, burasını da işgal etmesinler.. İşte Beyoğlu telgraf memurları, müdürleri geldiler. Kovmuşlar.*
>
> *Bir saate kadar burası da işgal olunacaktır. Şimdi haber aldım efendim.”*

Mustafa Kemal, “Mebusan için bir haber aldınız mı? Mebusan Telgrafhanesi muhabere ediyor mu?” diye sordu. “Evet, yapıyor,” yanıtını aldı. O anda haberleşme kesildi. İngilizler merkezi işgal etmişlerdi.[63]

Fransız ve İtalyan birlikleri başka harekâta girişmiş değillerdi, ama şehrin İngilizlerin eline geçtiği iyice anlaşıldıktan sonra, onlar da katıldılar. Çok ölen olmamıştı. Yalnız İngilizlerin bir askeri bandonun mızıkacılarını silahlı asker sanıp öldürmeleri, Türklere çok acı gelmişti. İşgal sabahı, Nazır Fevzi Paşa da aralarında olmak üzere, bütün Harbiye Nezareti Kurmay Heyeti,

binanın önündeki meydanda durup beklediler. İngiliz subayları içeride arama yapıyorlardı. İngilizler şehirdeki bütün evleri araştırdılar, mezarlıklardaki kabirleri deşerek içinde silah saklı olup olmadığına baktılar.

Gazete idarehanelerine girerek müdürlere, yazacakları şeyleri dikte ettiriyorlardı. Sıkı bir sansür kurulmuştu. İşgalin nedenlerini açıklayan ve suçunu Türklere yükleyen bir bildirinin gazetelerde harfi harfine yayımlanması istendi. Bu emir, bir gazete müdür yardımcısının hoşuna gitti, çünkü içindeki harf kelimesi, Ermeni söyleyişine göre, yanlış imla ile yazılmıştı. Böylece çevirinin bir Türk tarafından yapılmadığı okuyucuların da gözünden kaçmayacaktı. “İtilaf Ordusu” imzalı bu bildiri, İttihat ve Terakki’nin suçlarını tekrarlıyor, sonra “milli hareket” içindeki İttihatçıların yeni suçlarını ortaya vuruyordu. İtilaf Devletleri, barış peşinde koşarken, yeni bir savaş dönemine girmiş oluyorlardı. Böylece şehir, geçici olarak işgal edilecek, İstanbul henüz Türklerin elinden alınmayacaktı. Ancak, genel bir kargaşalık ve misilleme hareketleri görülecek olursa, bu kararın değişmesi de olasıydı. Bir gazete, güzel bir buluşla, sansürün emrine uyarak, işgali yorumlayacak yerde, başyazılarını eski İstanbul çeşmelerine ayırmış ve böylece, bütün bu olup bitenleri protesto ettiğini halkın gözü önüne sermişti.

İşgal sırasında seksen beş kadar mebus tutuklandı. Evlerinde bulunmayanlar ilk başlarda kurtulabilmişlerdi. Bunlardan biri de Rauf Bey’di. Sivas’ta almış olduğu karara uygun olarak, İngilizlerin kendisini Meclis’te yakalamalarını istiyor, böylece yabancıların haksızlığını ortaya sermeyi umuyordu. Rauf Bey’in bu görüşüne başka katılanlar da vardı. Bunlardan biri Halide Edip’in kocası Doktor Adnan Bey’di.

Doktor Adnan, kararını o gece eşine bildirdi. “Sen kendin, hükümetler düşmanımız, milletler dostumuz, demedin mi? İngiliz milleti ve parlamenter hükümeti milli bir cemiyete böyle bir şey yapılmasına engel olur.”

Daha kadınca ve gerçekçi bir görüşe sahip olan Halide Edip, “Birdenbire, hayalimde Romalı senatörlerin, Roma alınırken sükûnla, oldukları yerde oturduklarını gözlerimin önüne getirdim,” diyor. Anadolu’ya ne kadar çok kişi kaçabilirse o kadar iyi olurdu. Rauf Bey’in bir ortaçağ kahramanı gibi eğilmez olan karakterini bildiği için tutumunu iyi anlıyordu. Fakat,

“Avrupa’da birbiriyle ne kadar uyuşmaz ve feci şekilde ayrı iki cins insanlık standardı bulunduğunu da, açıkça görmeye” başlamıştı. Böylece başkalarıyla birlikte, kocasını da yanına alarak gizlendi. Arkadan, yeraltı örgütlerinin yardımıyla Anadolu’ya geçiş hazırlıklarına girişti.

Meclis binasında, Rauf Bey’in dostları kendisini boş yere kaçmaya zorluyorlardı. Kara Vasıf Bey’le Rauf Bey’in kılık değiştirerek kaçmaları için iki de er üniforması bulup getirmişlerdi. Bunu ikisi de reddettiler. Rauf Bey, neşeli görünmeye çalışarak, “Bırakın gelsin alçaklar,” diyordu. “Buradayız işte.” Aynı zamanda, parlamentonun kendi kendine dağılması değil, işgal kuvvetlerince dağıtılması gerektiğini ileri sürüyordu.

Padişah, Rauf Bey’in başkanlığında bir Meclis heyetini saraya çağırmıştı. İki yanında süngü takmış İngiliz erlerinin sıralandığı sokaklardan geçerek Yıldız Sarayı’na gittiler. Sultan, kendilerine yabancıların çok güçlü olduklarından söz ederek, Meclis’teki konuşmalarını tartarak yapmalarını önerdi.

“Bu adamlar,” dedi, “her şeyi yapabilirler; bu kadarını yaptıktan sonra durmazlar artık.” Mebuslardan birçoğu yurtlarına olan bağlılıklarını belirterek karşı koymaya giriştiler. İçlerindeki biri parmağı ile Boğaz’daki İtilaf filolarını göstererek, “Haşmetmaap,” dedi. “Şu sular bu kâfirlerin gelebilecekleri en son yerdir. Bundan öteye gidemezler. Anadolu çelik gibidir. Mücadelesinde başarıya ulaşacak.” Padişah onlara bir kere daha dikkatli davranmalarını öğüt verdi. “İsterlerse,” dedi. “Yarın Ankara’da olurlar.”

Bunun üzerine Rauf Bey söz aldı: “Misakımilli’de belirtildiği gibi sorun, saltanatı, hilafeti ve vatanı nasıl kurtarabileceğimizdir. Milletin duygularını dile getirerek sizden, Meclis’in onayı olmadan hiçbir uluslararası antlaşmaya imza koymamanızı rica edebilir miyiz?” Padişah kızgınlığını ayağa kalkarak belirtti. Bu, ötekilerin de kalkmaları için bir işaretti. Sultan mebuslarla soğuk bir şekilde vedalaştı.

Heyet, Meclis’e döndü. Görüşmeler başladı. Bir İngiliz müfrezesi koridora girmiş, meclis muhafızlarının Rauf Bey’le Kara Vasıf Bey’i yakalamalarını istiyordu. Salon bir anda karıştı. Rauf Bey, muhafızların Meclis’e yöneltilen bu saldırıya karşı koymaları gerektiğini ileri sürüp duruyordu. Ama meclis başkanı muhafız komutanına silah

kullanılmamasını emretti. İki milliyetçi şef böylece tutuklanarak, bir İngiliz zırhlısına, oradan da daha yüz elli kişiyle birlikte Malta'ya sürgüne gönderildiler. Aralarında mebuslar ve çeşitli suçlarla tutuklanmış olanlar vardı. Mustafa Kemal, bu tutuklanmalara karşı misilleme olarak, Anadolu'da kalmış olan bütün İngiliz subaylarının tutuklanmasını emretti. Erzurum'da bulunan Rawlinson da, bunların arasındaydı.

Meclis iki gün sonra tekrar toplandı. Çoğunluk, yabancı birliklerin saldırısı ve bazı üyelerin zor kullanılarak tutuklanması karşısında, mebusların görevlerini serbestçe yerine getirmelerine imkân kalmadığına karar verdi. Böylece, Meclis'in, çalışmalarını süresiz olarak durdurması kabul edildi. Ali Rıza Paşa'nın yerine sadrazamlığa gelmiş bulunan Salih Paşa, İtilaf Devletleri'nin bir notasına verdiği cevapta, Mustafa Kemal'le milliyetçi şefleri suçlamayı reddederek çekildi. Hükümet başkanlığı bir kere daha Tevfik Paşa'ya teklif olundu. O da reddetti. Sonradan hem kendisi, hem de çok kişi bundan pişmanlık duyacaktı; çünkü Tevfik Paşa'nın reddetmesi, padişaha, Damat Ferit'i bir daha hükümet başına geçirme fırsatını vermişti. Ferit Paşa, Churchill'in dediği gibi, "Görülmemiş derecede çürük bir hükümet kurmayı başardı." İlk işi Parlamento'yu –son Osmanlı Meclisi Mebusanı'nı– dağıtmak oldu. Arkadan, milliyetçilere karşı bir içsavaş niteliği alacak olan hareketin hazırlıklarına girişti.

İngiliz Yüksek Komisyonu, işgali bir başarı olarak kabul ediyordu. Amiral de Robeck, Lord Curzon'a gönderdiği iyimserlik dolu bir raporda, bunun milliyetçilere karşı öldürücü olmasa bile, ağır bir darbe olduğunu söylüyordu. Genelkurmay Başkanı Sir Henry Wilson, bu düşüncede değildi. Hatıralarında, "Bu uzun kuyrukluların gerçeklere hiç aklı ermez," diye yazıyordu. "Sanırlar ki, Anadolu'da onların fermanını okuyan vardır. Biz hiçbir zaman, hatta mütarekeden sonra bile, daha içerilere sokulmayı denemedik." Gerçekten de, Anadolu'daki İngiliz işgali, şimdi boşaltılmış olan birkaç noktayla sınırlanıp kalmıştı. İşin aslına bakılırsa, İtilaf Devletleri, birbiri arkasından yarattıkları iki olayla –biri Yunanlıların Anadolu'ya gönderilmesi, öteki de on ay sonra İstanbul'un işgali– Anadolu'da olduğu kadar Avrupa Türkiyesi'nde de en geçerli fermanın, Mustafa Kemal'in fermanı olmasını sağlamışlardı.

59 Mersinli Cemal Paşa.

60 Bu konuda komik bir olay şudur: İtilaf Devletleri'nin Haliç kıyılarına yakın bir yerdeki silah depolarının kapısına her gece balmumu mühürler konuluyor, ama sabahleyin bu mühürler parçalanmış olarak bulunuyordu. Nöbetçilerin hiçbir şeyden haberi yoktu. Bir gece binayı gözetlemek için nöbet tutan bir İngiliz subayı, yan bahçeye bir keçi sürüsü sokulmuş olduğunu gördü. Bu sakallı yaratıklar, kapıya yaklaşarak, iki tutam ot arasında bir de mühür yiyorlardı. [Harold Armstrong, *Turkey in Travail* (Türkiye'nin Doğumu).]

61 Sonradan filo amirali olan Sir John de Robeck.

62 Bir tarih belgesi değerindeki bu telgrafların dili ve ifadeleri uygun olarak, hiç değiştirilmeden bırakılmıştır. Kaynak*: Nutuk.* (ç.n.)

63 Mustafa Kemal, daha sonra haberleri kendisine ulaştırmış olan Manastırlı Hamdi Efendi adındaki bu telgraf memuruna teşekkürlerini açıkça belirtmiş ve Ankara'ya getirterek karargâh telgraf memurluğuna atamıştır.

YİRMİ ALTINCI BÖLÜM

Kağnıyla Anadolu'ya Geçiş

İngilizler, Mustafa Kemal'e bir kez daha, büyük bir siyasi bağışta bulunmuşlardı. O da bundan yararlanmakta gecikmedi. Hemen bir bildiri yayımlayarak "İstanbul'un zorla işgaliyle Osmanlı Devleti'nin yedi yüz yıllık hayat ve egemenliğine son verilmiş" olduğunu açıkladı. Durumu böyle görüyordu. Her zaman olduğu gibi, bundan sonra da Türk milletinin yaşaması için yaptığı savaşta Müslümanlığa sığınmayı elden bırakmayacaktı. Millete, "Giriştiğimiz kutsal bağımsızlık ve vatan savaşında Tanrı'nın yardımı bizimledir," diyordu.

İyi bir kurmay ve akıllı bir politikacı olan Mustafa Kemal hiçbir şeyi unutmuyordu. Türkiye dışındaki Müslümanları hatırlayarak, onlara da buna benzer bir bildiri yolladı. Yabancı devletleri de unutmuş değildi. Ama "resmi Avrupa ve Amerika'nın değil, ilim, irfan ve medeniyet Avrupa ve Amerika'sının vicdanına" seslenerek, "tarihin bugüne kadar yazmadığı bir suikast teşkil eden ve Wilson Prensipleri'ne dayanan bir mütarekenin milleti savunma araçlarından yoksun bırakmasından doğan ve hileye dayanması yüzünden, ait oldukları milletlerin şeref ve haysiyetleriyle de bağdaşamayan bu hareketin takdirini" kendilerine bıraktı.[64]

Hıristiyan azınlıkları da hatırlayarak, çeşitli yerlerdeki komutanlara gönderdiği bir genelgeyle Türkiye'yle dış dünya arasındaki bağlantının geçici olarak kesilmesi yüzünden bu azınlıkların artık yabancı korumasından yararlanamayacakları, bundan dolayı "Hıristiyan ahalinin tam bir huzur ve sükûnet içinde hayatlarını sürdürmelerinin, ırkımızın

doğuştan sahip olduğu uygarlığa kesin bir belge" teşkil edeceği üzerinde durdu. Bütün bu işler, işgali izleyen birkaç saat içinde olmuştu.

Mustafa Kemal bundan sonra, en büyük işe, Ankara'da kendi girişimiyle yeni bir meclis toplama işine girişti. İki gün süreyle, telgraf başına oturarak, bu sorunu bütün komutanlarla konuştu, tartıştı. Sonunda, "olağanüstü yetkiye sahip" bir meclis toplanması için bir bildiri yayımladı. Aslında bu, "hükümet sistemini" değiştirecek olan bir kurucu meclisti. Bundan önceki parlamento üyelerinden kurtulabilenler bu meclise katılabileceklerdi. Üst tarafı için de belirli bir tarihte çeşitli yerlerde seçim yapılacaktı.

Bu arada işgal ordusundan sıyrılarak İstanbul'dan Anadolu'ya geçmek her yurtsever için, her eli ayağı tutan asker için bir görev olmuştu. İngilizler, kentin bütün duvarlarına başkomutanlarının imzasıyla, milliyetçileri gizleyen herkesi, büyük harflerle "ÖLÜM" ile tehdit eden Türkçe ve İngilizce ilanlar asmışlardı. Ama işgalden bir gün önce, milliyetçileri tutuklamak için, saklandıkları yerleri bilen sivil ajanlar yerine üniformalı asker kullandıklarından, milliyetçilerin çoğu, kıyafet değiştirerek Boğaz'ın karşı kıyısına, oradan da gizli yollarla yurdun içlerine kaçmıştı.

Halide Edip de, kocası Doktor Adnan'ı hoca kılığına soktu, kendi de yaşlı karısı rolüne girdi. Geceleyin karşıya geçtiler. "Boğaziçi, harp gemilerinin ışıklarıyla pırıl pırıl. Toplar kıyılara çevrilmiş. Bahriyeliler aşağı yukarı dolaşıyorlardı." Üsküdar'da bir tekkeye gittiler. Burada dervişlere misafir olabileceklerini biliyorlardı. Tekkede, kendileri gibi kaçan dört mebusa daha rastladılar. Halide Edip'e bunlardan biri, "Bize şimdi lazım olan şey, adamakıllı bir harita, bir de kılavuz," deyince, içinden, işte aklı başında bir adam, diye geçirdi. İkincisiyse, "Bende beş bomba, üç tabanca var; çantamın içinde, korkmayın, harbe hazırız," diye böbürleniyordu. Halide Hanım, berikinin hiç de akıllı olmadığına karar verdi.

Adnan Bey'le birlikte Ankara'ya gidişleri, buna benzer sayısız kaçışların bir örneğidir. Halide Edip'in tanımlamaları da o zamanlardaki Anadolu'nun koşullarını yansıtır. Üsküdar'dan başlayıp işgal altındaki İzmit Yarımadası'ndan doğuya giden yol, İngiliz atlı ve piyadeleri tarafından iyice tutulmuştu. Dağ yolları da İtilaf Devletleri'nin silahlandırdıkları Rum çetecilerinin sürekli saldırılarına uğruyordu. Az sayıda Türk çetesi de

milliyetçi göçmenlere yol açabilmek için, bunlara karşı mertçe dövüşüyorlardı. Bütün yol boyunca, cesur ve fedakâr telgrafçıların kurmuş oldukları gizli bir telefon sisteminden de çok yararlandılar. Bu telgrafçılar, her milliyetçi grubun bir yere ne zaman gelip ne zaman ayrıldığını ve kendilerine engel olmaya çalışan işgal kuvvetlerinin hareketlerini bir merkezden ötekine gizlice bildiriyorlardı.

Yolculuğun başlarında Halide Edip, arabayla gidiyor, tanınmaları daha kolay olan erkeklerse, dolambaçlı yollardan yaya yürüyorlardı. Bir akşamüstü bir köye gelişini ve orada bir İngiliz müfrezesiyle karşılaşmasını şöyle anlatır: “Birdenbire bir çift yorgun mavi göz, başını arabaya uzattı. Arabacının bağırmasından korktum. Fakat, adamcağız başını çevirip yürüdü gitti.”[65]

Geceleyin, gideceği yere vardı. Gelişini hemen telefonla merkeze bildirdi: “Alo, alo. Alemdar! Halide Hanım Samandıra’ya sağ salim geldi. Adnan Bey’le Cami Bey daha sonra gelecekler, onlar yürüyorlarmış.” Gece geç vakit onlar da sağ salim geldiler, ama hiç durmadan yeniden yola koyulmaları gerekti. Bu sefer bir kağnıya binerek karanlıkta arka yollara saptılar. Çünkü İngilizler, geleceklerini öğrenmiş ve çetecilerin onları görmeleri için projektörleriyle çayırları taramaya başlamışlardı.

Halide Edip, yolculuk sırasında direnişin hammaddesini oluşturan çeşitli savaşçı tiplerini inceleme fırsatını buldu. Bunların arasında, ırklarının geleneğine uyarak, baskıya karşı doğuştan başkaldıran, başa geçtikleri zaman da despot kesilen heyecanlı, çoşkun, vahşi tabiatlı Makedonyalı jandarmalar vardı. “Hepsi belirsiz bir şekilde, yeni bir Türkiye hayal ediyor ve bunu yaratacak bir kahraman düşünüyordu.” Söylentilere göre, eskiden, şimdi Hayber Geçidi’nde İngilizlerle dövüşen Enver Paşa’nın yanında dağlarda savaşmışlardı. Enver Paşa yürekli adamdı. Padişah da hainin biri. “Evet, Osmanlı hanedanından birinin ülkeyi yabancılara satması affedilmez bir ayıptı! Kumandanları lafı, Enver Paşa’dan Mustafa Kemal Paşa’ya getirdi. “Ne kadar büyük bir asker olduğunu ve Yunanlıları Atina’ya def edeceğini söyledi.”[66]

Sonra gördüğü yavaş hareketli, daha gerçekçi, uzun boylu, kara sakallı, tatlı yüzlü bir Anadolulu onlardan başka bir tipti. “Bu adam sakin, içinden alaycı, becerikli görünüyordu. O ne Enver Paşa’nın İngilizlerle kavgasına,

ne de Mustafa Kemal Paşa'nın Yunanlıları Atina'ya sürükleyeceğine inanıyordu. Padişahın ihanetini hissetmekle birlikte, ona sövmüyordu. Kendisi için bizim başarımız şüpheli görünmekle birlikte, gene de sadakatla hizmet ediyordu."

İlerledikçe, bütün yolların İngiliz atlıları tarafından tutulmuş olduğu anlaşılıyordu. Sarp dağ yollarından gitmek zorundaydılar. Oralardaki başıbozuk çeteciler, kendilerine muhafızlık ediyorlardı. Bu çetecilerin, "Çok dikkate değer psikolojileri vardı. Bir taraftan çok şiddetli ve kanlı, bir taraftan da çok insan hisliydiler. Hele verdikleri sözden hiç dönmüyorlardı. Hükümet denilen şeye karşı büyük bir nefretleri vardı. Çünkü hükümetin kanun adına diye her türlü şeyi yaptığına emindiler. Fakat, Türkiye'nin daima sadık evlatlarıydılar."

Arkadan, Ankara'ya gitmekte olan bir subay grubu da kendilerine katıldı. "Bu muntazam giyinmiş, eski İstanbul tavırlı zabitlerle, kaplana benzeyen örnekler arasında nasıl bir tezat vardı!" Şimdi bu iki tip –çetecilerle askerler– arasında savaş geliştikçe daha da büyüyecek olan bir çatışmanın küçük ölçüde bir örneği baş göstermişti. Komutayı kim eline alacaktı? Romantik çete başı, bütün atılganlığına ve cakasına rağmen, ciddi tehlikelere karşı koymak için gerekli olan plan ve örgütü kurmak yeteneğinden yoksundu. Başlarına geçecek insanın bir kurmay olması gerekliydi. Yeni gelenlerin en yüksek rütbelisi olan Albay Kâzım'ı seçtiler. Kâzım Bey içinden, "Ah şu münasebetsiz çeteler!" diye düşünüyordu. Fakat durumu idare ederek çete reisinin elini sıktı ve onun maiyetine karışmayacağını söyledi. Kendisi yalnız subaylarla meşgul olacaktı. Halide Edip'in sadık yardımcısı Mehmet Çavuş, "kumandanın gerçek bir asker olmasından" gurur duyuyordu. "Askerlere çeteler hükmedemez," diyordu."

Hayvan sırtında, böyle bir sürü olaydan ve birçok da yolu dolandıktan sonra, Marmara Denizi'yle İzmit Körfezi'nin son olarak görüldüğü tepeye vardılar. "Bütün atlar durdu ve bütün gözler yeşilimtrak mavi su parçasına çevrildi. Hiç kimse yanındakine bakmıyordu. Herkesin gözü belki de ebediyen terk edeceği hayatının bu parçasına çevrilmişti. Herkes kendi içine çekilmiş gibiydi. Herkesten önce atımı tepeden aşağı sürdüm. Deniz artık görünmüyordu."[67] Önlerinde yalnız Anadolu'nun geniş çorak düzlükleri uzanıyordu artık.

Böylece ağır ağır ve güçlükle bir dünyadan bir başkasına, İstanbul'un yörüngesinden Ankara'nın yörüngesine geçiyorlardı. Mustafa Kemal'in kendisinden bir telgraf aldılar. "Yürek hoplatacak haberler veriyordu." Ali Fuat Paşa, İngilizleri Eskişehir'den çekilmeye zorlamış olduğu için demiryolu açıktı. Hemen en yakın istasyona giderek yolculuklarının son kısmını trenle yapacaklardı.

Burada, İstanbul'dan başka bir yolla gelmiş olan tanınmış gazeteci Yunus Nadi ile buluştular. Tren, Eskişehir'den Ankara'ya gitti. Yaklaşırken, Yunus Nadi, "Halide Hanım, istasyon hıncahınç dolu. Orada birkaç söz söylemek gerekecek. Bizim adımıza konuşur musunuz?" dedi.

Halide Edip, "Merak etmeyin, konuşurum," diye cevap verdi. "Gün kararıyor, istasyonda toplanmış olan kalabalık fark edilmiyordu." Aralarından ayrılan ince, gri bir siluet, hızlı adımlarla, eldivenlerini çıkararak trene doğru geldi. Karanlıkta, geniş köşeli kalpağının altında yüzünün biçimi ve rengi pek seçilmiyordu. "Trenin kapısı açılınca, Mustafa Kemal Paşa yaklaştı. Bana merdivenlerden inerken yardım etti. Bu elin çevik hareketi ve kudreti, bana Mehmet Çavuş'la Milli Mücadele'nin yolda arkadaşlık etmiş olduğum şahsiyetlerini hatırlattı. Fakat bu kudretli el, şekil itibariyle ötekilerden bambaşkaydı. Anadolulular elleri umumiyetle kocaman, geniş ve zalimleri gırtlağından yakalamaya kadir görünür. Mustafa Kemal'in gergin derili, uzun parmaklı beyaz eli, Türk'ün bütün hususiyetleriyle birlikte aynı zamanda hâkim bir vasfa da sahipti."[68]

Yavaş sesle, "Sefa geldiniz hanımefendi," dedi.

İşte Ankara burasıydı. Halide Edip'in içinden düşündüğü gibi, "Milli Mücadele'nin Kâbe'si!"

O sıralarda Ankara, Anadolu yaylasının göğsünde iki meme gibi yükselmiş bir çift tepeden başka bir şey değildi. Tepelerden birinin üstünde, Türklerin sayılı çarpışmalarına sahne olmuş eski Ankara Kalesi'nin yıkık duvarları yükseliyordu. Kalenin sırtlarıyla çevresi ve içi, zikzaklı yokuşlar ve gübre yığınları arasında tavşan yuvasına benzeyen, ama içinde insanların yaşadığı dam dama, kafes kafese yıkık dökük kerpiç evlerle doluydu. O sıralarda Ankara'da, gıcırtılı kağnılar dışında tek taşıt aracı olan köhne at arabaları, yağmurun bol olduğu bu mevsimde, taşları çamurla kaplı yokuşları güçlükle tırmanabiliyorlardı.

Milliyetçilerin Karadeniz'deki limanı İnebolu'dan dağlar arasında yorucu bir yolculuk yaparak gelmiş bir Türk savaş muhabiri, burasını "berbat bir çukura" benzetmişti.[69] Hancılar kendisini alaylı bir gülümseyişle selamlıyorlardı. Şehirdeki kalabalık o dereceydi ki, oturacak yerler adam başına metre kareyle hesaplanıyordu. Yatabilmek için birkaç merdiven basamağı bulursa ne mutlu. En sonunda, bir elbise dolabında geceledi.

Aslında Ankara şimdi büyücek bir kasabadan başka bir şey değildi. Savaş sırasında bütün bir kesimini yok eden büyük bir yangından sonra nüfusu yirmi bine inmişti. Bu yangından kalan kara lekeler, kalenin eteklerinde birer yara izi gibi duruyordu. Kaleden çepeçevre çıplak ve ağaçsız bir ova görülüyordu. Burası kışın kar altında kalır, yazın da güneş altında kavrulurdu. Tek tük bir iki kuyu ve yağmur yağdığı günler dışında, su yüzü görmezdi.

Biraz uzaklardaki alçak, sarp, dalgalı, renksiz sıradağlar bu yöreyi çevrelerdi. Çünkü, Ankara henüz gerçekten bir "yöre"ydi. Kent –ki kent demeye daha vakit isterdi– yaylaya doğru uzanmaya başlıyordu. Sonraları daha da uzanacaktı. Ama şimdilik, kışın bataklık haline gelen, geniş, boz bir araziden öteye geçememişti. Jön Türklerin, Osmanlıların ihmalini kapatmak için diktikleri birkaç resmi yapı ve istasyon binası buradaydı. Bir de bakımsız Belediye Bahçesi vardı.

Bu "İhtilal Kâbesi"nde zariflik de, rahatlık da pek kolay bulunur şeyler değildi. Ancak sınırsız gök kubbesinde, açık ve saydam semasında, manzarasında, ağırbaşlılığında ve buna karşılık sabahlarını ve akşamlarını renklendiren kırmızı ve erguvani ışıklarında öyle saf bir hava vardı ki, Ankara'yı başka yerlerden ayırırdı. Yerlileri bile, kendilerine özgü sessiz cesaretleri, toprağa bağlı insanlarda görülen gururları, İstanbulluların kolay anlayamadığı şiveleriyle apayrı kimselerdi.

Çevrelerini kuşatan düşman bir dünya içinde, kaderlerini Mustafa Kemal'e bağlamış bir avuç yurtseverde, tıpkı çöldeki insanlar gibi, o garip arkadaşlık ve sevinç duygusunu canlandıran şey, işte bu yalnızlık, bu "apayrı"lıktı. Gerçekten de burası bir çöldü. Bu çöle can vermek ve ayrıca Türkiye'nin Asya'da kalbinin tekrar çarpmasını sağlamak için, dağınık ve saklı unsurları bir araya getirerek olumlu ve gerçek bir kuvvet halinde

toplamak, bir düzene sokmak gerekiyordu. Bu an için ezici bir üstünlükte gibi görünen bütün güçlüklere rağmen, gözlerini bu amaçtan ayırmıyorlardı.

64 Gazi Mustafa Kemal: *Nutuk.*

65 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*.

66 Tırnak içindeki cümleler Halide Edip Adıvar'ındır. (ç.n.)

67 Tırnak içindeki yazılar, yine Halide Edip Adıvar'ındır.

68 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*.

69 Alaeddin Haydar, *Angora auprees de Mustafa Kemal* (Mustafa Kemal'le Ankara'da).

YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM

Ankara'da Meclis Toplanıyor

Başlangıçta yabancılara karşı açılmış olan Kurtuluş Savaşı, şimdi bir yandan da kendi aralarında bir içsavaş, hatta bir kutsal savaş biçiminde gelişmeye başlamıştı. Padişah, milliyetçilere karşı düşmanlığını açıkça ortaya koymuş; şeyhülislam, "Padişaha karşı ayaklanma" başlıklı bir fetvayla onları asi ilan etmişti. Fetva, şu sözlerle sona eriyordu: "Bu asileri öldürmek caiz midir? Elcevap: Bunları öldürmek vaciptir." Fetva, yurdun her yerine dağılmış, bazı yerlere de işgal kuvvetlerinin uçaklarıyla havadan atılmıştı. Damat Ferit, sadrazam olarak milliyetçileri "milletin sahte temsilcileri" diye suçluyor, bunların kendi kişisel hırsları için ülkeyi harcamaya kararlı birtakım satılmış kişiler olduğunu ileri sürüyordu.

Anadolu'ya, halkı, sultan ve halife adına, milliyetçilere karşı savaşa kışkırtmak için din adamları gönderilmişti. Kuvayımilliye askerleri, subaylarına karşı ayaklanmaya ya da kaçıp köylerine dönmeye zorlanıyordu. Çoğunu İstanbul'dan toplanmış işsiz güçsüz ayaktakımının oluşturduğu bir Hilafet Ordusu kurulmuştu. Bunlara iyi para veriliyordu. Çarçabuk başlarına getirilen subaylar, bunları İzmit'teki karargâha göndermekle görevlendirildi. Kısa zamanda bu orduyla ona bağlı çeteciler, Kuzeybatı Anadolu'yu denetimleri altına alacak duruma geldi. Mustafa Kemal bu çeşit bir savaşla ve ona bağlı olarak da ordusuna düzen vermek sorunuyla karşılaşınca, ilk yapılacak işin bir millet meclisi toplamak olduğunu anladı. Direniş hareketi için gerekli olan halk desteği ancak bu yoldan elde edilebilirdi. Yunus Nadi ile konuştukları bir sırada, "Zamanımızda her şeyin meşru ve kanuna uygun olması gerekir," demişti.

“Girişilecek her hareketin halkın kararına dayanması ve halkın isteğini belirtmesi şarttır.” Bundan dolayı, askeri hareketlerin kanun çerçevesinde seçilecek bir meclisin onayından geçmesi gerekiyordu.

Mustafa Kemal meclisi kurarken İstanbul’un İslamcı bildirilerine aynı biçimde karşılık vermek zorundaydı. Bu yüzden hâlâ hilafet adına iş görüyormuş gibi davranıyordu. Oysa, güttüğü amaç, halifeliğe son vermekti. Ankara’daki “ulema”yı, kendilerine saygı gösterilerinde bulunarak seferber etti; onlar da İstanbul’dakine karşı bir fetva çıkardılar. Düşman baskısı altında verilen bir fetvanın hükümsüz olduğunu söyleyerek Müslümanları, “halifelerini esirlikten kurtarmaya” çağırıyorlardı. Sonradan hainlikle damgalanacak olan halifenin, şimdilik, sanki düşman elinde tutukluymuş gibi gösterilmesi gerekliydi.

Mustafa Kemal, kendi taraftarlarından birçoğunun, hâlâ kararsızlık içinde bulunduklarını biliyordu. Asi diye kanundışı ilan edildikleri halde, dini düşüncelerine ve geleneksel yörelere hâlâ sıkı sıkıya bağlı bulundukları için açık bir ayaklanmaya girişmiş olmaktan çekiniyorlardı. Mustafa Kemal kendileri ne güven vermek ve yeni seçilen meclise gelmekten çekinebilecek olan mebusları cesaretlendirmek için, halifeninkinden daha çok dualarla dolu bir bildiri yayımlayarak her yere dağıttı. Meclis’in açılışının cumaya rastlayacağını, daha önce Hacıbayram Camii’nde topluca namaz kılınıp dua edileceğini bildirdi. “Bütün saygıdeğer mebusların, Kuran’ın nurlu ışığının bütün müminler üzerine nazil olacağı bu dini dua törenine katılacaklarını” söyledi.

Günün kutsal önemini belirtmek için hatim indirilecek ve iki gün öncesinden başlayarak her yerde Buhari-i Şerif okunarak “zatıâli-i hazreti padişahın ve halifenin” düşman elinden kurtulması niyaz edilecekti. Milliyetçi hareketin kutsal anlamı üzerinde vaizler verilecek, arkadan Meclis’in açılışını kutlamak için törenler düzenlenecek ve mevlit okunacaktı.

İlk Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920 günü, bu dini törenler içerisinde, kapılarını açtı. İngilizlerin İstanbul’u işgali üstünden beş hafta kadar bir zaman geçmiş bulunuyordu. Mustafa Kemal’in askerleri, sultanın çetecilerinin girişebilecekleri bir saldırıya karşı, yakındaki tepelerde mevzi almışlardı. Ankara ve dolaylarından gelen halk, sırtlarında en iyi çullarıyla

daha sabahın erken saatlerinden beri sokakları doldurmuştu. Öğleyin, açılış törenine yakın, Hacıbayram Camii'nin içi öylesine dolmuştu ki, mebuslar bile girebilmekte zorluk çektiler.

Mustafa Kemal'le yanındakiler, halkın itiş kakışları arasında, meclise doğru yürüdüler. Burası eskiden İttihat ve Terakki binası olan, Şark özentisi, oturaklı bir yapıydı. Ellerinde Peygamber'in yeşil sancağını taşıyan üç imam, heyetin başında gidiyorlardı. Sancağın iç tarafı, üzerine bir Kuran suresi işlenmiş bir kumaşla kaplıydı. Binanın üstünde kırmızı-beyaz Türk bayrağı dalgalanıyordu. Bir çift koç kurban edildikten sonra Mustafa Kemal ilerledi ve meclis salonunun kapısındaki kurdeleyi kesti. Yüz elli kadar mebus, çift sıra halinde, saltanatı, hilafeti, milleti ve ülkeyi koruyacaklarına yemin etmek üzere içeri girdiler. Herkes yerini aldıktan sonra üç yüz altmış dokuz kişi oldukları görüldü.[70]

Meclis, dikdörtgen biçimde, uzun, balkonlu bir salonda toplanmıştı. Mebuslar, cilalı okul sıralarına oturmuşlar, başkan ve kâtipler için de uydurma bir kürsü kurulmuştu. Mebusların altmış beşinin başlarında fes ya da sarık vardı. Ellisinin başında da şimdi daha ilerici bir anlam taşıyan kalpak bulunuyordu. Böylece gericilerin çoğunlukla olduğu ilk bakışta anlaşılıyordu. Yandaki odalardan biri küçük bir mescit haline sokulmuş, rahleler ve namaz seccadeleriyle döşenmişti. Elektrik olmadığı için mebuslar, bir kahveden ödünç alınan tek bir gaz lambasının ışığı altında görüşmelere başladılar. Birkaç gün sonra duvarlara meclis binası içinde tavla ve her türlü kumarın yasak olduğunu bildiren ilanlar asıldı. Alkollü içkiler de kesin şekilde yasaktı. Daha liberal kafalı mebuslar, ancak komşu tütüncü dükkânının arkasındaki loş odaya kapanarak ağızlarını ıslatabiliyorlardı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi adını alacak olan bu kurul, Mustafa Kemal'le yakın arkadaşları arasında günler ve gecelerce süren yorucu tartışmalar sonucunda doğmuştu. Kemal, çalışma yerini, arkadaşlarından birkaçıyla birlikte, şehre altı kilometre uzaklıktaki Ziraat Mektebi'ne taşımıştı. Burası İttihatçıların yaptırmış olduğu sağlam, kullanışlı bir yapıydı. Bu kurak ve ağaçsız yaylada bir "vaha" gibi, yüksekçe bir yerde kurulmuş örnek bir çiftliğin ortasında bulunuyordu. Burada şimdi akasyalar çiçek açmakta, çayırlarında yeşillikler filizlenmekteydi. Yeni Anadolu

Ajansı’nı kurmakla uğraşan Halide Edip’le kocası Doktor Adnan Bey ve Yunus Nadi de orada kalıyorlardı. İsmet Bey de onlardan biraz sonra, birtakım mebuslar ve başka kimselerle beraber Ankara’ya dönmüştü. Asker elbisesi içerisinde kim olduğu belli olmadan, kalabalığın arasında bir kenarda sessizce sigarasını içerken, Mustafa Kemal onu görmüş ve bu sefer daha sıcak ve candan şekilde kucaklamıştı.

Yapılacak çok iş vardı. Yunus Nadi sahneyi şöyle anlatıyor: “Mustafa Kemal sabah kalkınca kâtibi Hayati’yi çağırırdı:

‘Gel oğlum, ne varmış şu dosyalarda? Oku bakalım.’

Fransızlara karşı çarpışmaların sürüp gittiği Antep’ten bir rapor gelmiştir. ‘Yeni bir şey var mı?’

‘Amerikan mektebindeki Fransızlar püskürtülmüşler, fakat düşman karşı hücuma geçerek şehre ateş açmış, zarar varmış.’

Mustafa Kemal emreder: ‘Not al. Bu durumda tek çözüm yolu Antep’le Urfa arasında doğrudan doğruya bağlantı kurmaktır.’

Başka bir dosya açılır: ‘Suruç’taki milli kuvvetler Fransızları püskürtmüşler. Fakat silah ve cephane yokluğundan şikâyet ediyorlar. Mardin’de ve dolaylarında varmış. İstiyorlar.’

‘Mardin’e söyleyin, versinler.’

‘Urfa hâlâ çevrilmiş durumda.’

‘Garnizona yardım göndermeli. Söyle yapsınlar. Sonucu bana bildir.’

‘Adana’da milli kuvvetler kıyıya yakın bir Fransız savaş gemisini ateşe tutmuşlar.’

‘En iyi savaş yolu budur. Düşmanı boyuna hırpalamak. İyi etmişler.’

‘Demirci Mehmet Efe size selam yollamış.’

‘Bana hâlâ Mustafa Kemal Paşa kardeşim diyor mu?’

‘Evet.’

‘Aferin ona.’

Karargâhtaki yaşayışları gayet sadeydi. Halide Edip, adeta bir manastır hayatının riyazeti[71] içinde yaşıyorduk... Mustafa Kemal Paşa adeta rahip gibi yaşıyordu. Fakat bazı akşamlar öbür taraftaki bir eve gider, başka bir muhitte bulunurdu.

Öğle yemekleri çarçabuk yenir, biterdi. Yalnız akşamları hepsi kocaman at nalı biçiminde bir masa etrafında biraz dinlenecek vakit bulurlardı. Bu,

Mustafa Kemal'in hoşlandığı bir ortamdı. Daha önceleri subay kantinlerinde olduğu gibi, yemeğini Avrupa standartlarına uygun olarak yemek isterdi. Oysa, sofraya gelen yemekler ne pek boldu, ne de pek lezzetli. Konuşmasıyla sofraya egemen olurdu. Başkalarıyla geçmiş olayları hatırlarken kinayeli laflar eder, hikâyelerinde hep iğneli bir yön bulunurdu. Düşmanlarını olduğu gibi, dostlarını da açık bir şekilde değerlendirirdi. İsmet Bey, ince davranışları ve düşünceli büyük gözleriyle Mustafa Kemal'in tam aksiydi. Ağır işitmesi yüzünden, söylenenleri duymak için biraz öne eğilir, daha yavaş sesle konuşurdu, yorumlamalarında daha yumuşak, imalarında daha ihtiyatlıydı.

Mustafa Kemal, tartışmalar sırasında öyle şeyler ileri sürerdi ki, düşünceleri daha tutucu nitelikte olan dinleyicileri şaşırır, bozulurlardı. Ancak biraz sonra ortaya ilk söylediklerine aykırı ve kendi isteklerine daha uygun düşünceler de atardı. Halide Edip'in yazdığına göre, hiçbir şeye körü körüne inanmazdı. Herhangi bir ülküye tamamen bağlanmış olanları kullanmayı da iyi bilirdi. Kendi gayesine varabilmek için sıra ile birbirine zıt görünen herhangi bir ülküyü ele alırdı. Hülasa, varmak istediği neticeden kendini alıkoyabilecek hiçbir duyguya bağlı kalmazdı."

Mustafa Kemal, öncelikle erişmek istediği amacı göz önünde tutardı. Ama, kalıplaşmış düşünceleri küçük görmesi, ülkenin yararına olan bir amaç gütmesine engel olmazdı. Olumsuz bir alaycılıkla değil, pratik çözümler arayan bir gerçekçilikle düşünürdü. Bu çözümlere varmak için eline geçen fırsatlardan yararlanmayı ihmal etmez, ancak bir iş başarıldıktan sonra iyice yerleşmesini, işlemesini isterdi: Türkiye onun koruyucu varlığı altında yeni baştan kurulacaktı.

Yemekten sonra karargâhta ciddi akşam çalışmaları başlardı. Büyük orta salona geçerler, orada bazen sabahın beşine kadar, karşılaştıkları çeşitli sorunlar üzerinde konuşup çalışırlardı. Sorunların en önemlisi, ilerideki hükümete ne şekil verileceğiydi.

Mustafa Kemal'le bir avuç arkadaşı, Türkiye'nin, tarihinin bir dönüm noktasına gelmiş olduğunu biliyorlardı. "Hakikat, Osmanlı saltanatının ve hilafetin yıkılmış ve yok olmuş olduğunu düşünerek, yeni temellere dayanan, yeni bir devlet kurmaktan ibaretti."[72] Ne var ki, burada da, Erzurum ve Sivas'ta olduğu gibi, bu amacı açıkça ortaya atabilmek güç bir

şeydi. Konuşmalar sırasında bir kere Yunus Nadi Bey, asıl görevlerinin Anadolu'da yeni bir devlet kurmak olduğunu söyleyecek olmuş; ama bu, çevrede öyle bir şaşkınlık yaratmıştı ki, Mustafa, hazır bulunanların sadece yeni meclisin niteliği üzerinde düşünceleri sorulduğunu belirtmişti.

Bu konudaki tartışmalar uzayıp gidiyordu. Ortaya zaman zaman ukalaca, katı görüşler atılıyor, zaman zaman ipe sapa gelmez belirsiz düşünceler öne sürülüyordu. Dağılmış Osmanlı Meclisi'nden gelen mebuslar, yeni meclisin sadece geçici bir meclis olduğunu, bu yüzden de eskisinin bir kopyası olması gerektiğini sanıyorlar, padişahlık rejiminin ilkelerinden ayrılmayı akıllarından bile geçirmiyorlardı. Eski meclis reisi Celalettin Arif Bey, kendisini yeni meclisin de başkanı sanıyordu. Geceleri uzayıp giden tartışmalar sırasında uyuklayıp kalıyor, arada bir gözlerini açarak, "Devamlılık, devamlılık," diye sayıklıyordu. Anayasa hukuku profesörü olan Celalettin Arif Bey'in kafası, yasalara sımsıkı bağlıydı. Yeni hükümeti, yasama ve yürütme yetkisini elinde tutan, ama kralı geçici olarak başında bulunmadığı için, bir naip tarafından temsil edilen, Batı modeli meşruti bir krallık hükümeti olarak yorumluyor, naipliği de Millet Meclisi'nin tarafsız başkanına yakıştırıyordu. Mustafa Kemal'le yakın arkadaşları ise, bambaşka bir şey üzerinde çalışmaktaydılar. Mustafa Kemal, her ne kadar yasal biçim ve görünüşlere bağlı kalmaya dikkat ediyorsa da, aslında hiç de siyasi süreklilik yanlısı değildi. Anadolu'nun, İstanbul'un bütün gelenekleriyle, görenekleriyle bağlarını koparması şarttı. Ona yeni bir ruh, dolayısıyla yeni bir hükümet şekli gerekiyordu. İnce bir oyunla, kendi asıl düşüncesinin cumhuriyet olduğunu gizleyerek, Celalettin Arif Bey'in kullandığı silahı kendine çevirdi. "Sizin istediğiniz şey tıpkı cumhuriyete benziyor. Cumhuriyet, halkı ürküten bir şekildir. Hem ne diye herkesçe bilinen eski bir şekil alalım? Biz, kendimize daha uygun bir şey yaratabiliriz." Mustafa Kemal'in yaratmayı öne sürdüğü şey, gençliğinde ezberlemiş olduğu Jean-Jacques Rousseau'nun nazariyelerine kelimesi kelimesine uyuyor ve iktidarın, gerek yasama, gerek yürütme yetkisinin bölünemeyeceği ve kayıtsız şartsız milletin elinde olduğu ilkesine dayanıyordu.

Mustafa Kemal'in zihni, kendi sezgileriyle bu biçim bilinen öğretilerin bir karışımıydı. Halide Edip'e göre Mustafa Kemal, "Deniz fenerlerini

hatırlatıyordu. Işık saçtığı zaman göz kamaştıracak kadar parlak, fakat ışık söndüğü zaman bir şey görmek ihtimali yoktu.” Şimdi orijinal bir düşünce gibi ısrarla ileri sürdüğü hükümet şeklinin arkasında da böyle karışık bir düşünce vardı. Halide Edip’le ötekiler bunu bir çeşit *conversion* şekline benzetiyorlardı. Bu, sosyal ve ekonomik yönlerden ayrı olmakla birlikte, siyasi anlamda, Sovyet sistemini andıran, biraz gevşek ve belirsiz bir şeydi. Millet Meclisi, kabine üyelerini teker teker seçecek kadar geniş bir yasama ve yürütme yetkisini elinde bulunduracaktı. Vekiller, hükümetin kolektif sorumluluğundan çok, birer halk komiseri gibi, Meclis’in kararlarını yürütmekten kendi adlarına sorumlu olacaklardı. Meclis başkanı da kişisel sorumluluk yüklenmeyecekti.

Mustafa Kemal, geceler boyunca bu düşünceleri, dinleyenleri bitkin düşürünceye kadar anlatıp duruyordu. Bazıları, pratik nedenlere dayanarak, demokrasiye bu kadar az alışık bir ülkede kabineyi meclisin değil, başkanın seçmesi gerektiğini ileri sürdüler. Ancak Mustafa Kemal’in karşı teklifi yaparken bir bildiği vardı. En başta, ihtilal ateşini yanar halde tutmak için bir fikre dayanmak gerektiğini anlıyordu. Ancak böyle bir şey, dağınık unsurları bir araya toplayabilir, milli harekete gerçek bir varlık verebilirdi. Bu da, Şark kafasına daha uygun soyut terimlerle tanımlanmış bir savaş ülküsü olmalıydı. Slogan olarak “Hâkimiyet Milletindir”den daha iyisi bulunamazdı. Yeni mecliste sultanın istibdadı ve Jön Türklerin zümre saltanatı yerlerini bir çeşit halk demokrasisine bırakacak; millet, hükümet üyelerini kendi seçmek derecesine kadar giden tam bir egemenlik kazanacaktı.

Mustafa Kemal’in ikinci düşüncesi bir taktik zorunluluğuna dayanıyordu. Ne yapıp yapıp Meclis’in denetimini elinde tutması gerekliydi. Ama üyeleri idare etmenin kolay bir şey olmayacağını biliyordu. Bunlar, meslekleri ve sosyal durumları bakımından karışık bir topluluk oluşturuyor, içlerinden birçoğu, Kemal’in diktatörce heveslerinden kuşkulanıyordu. Bu akımı etkisiz hale getirmek gerekiyordu. Onun için vekillerin hükümet başkanı tarafından seçilmesi yolundaki, geleneğe daha uygun görüşü derhal reddetti. Böyle bir meclisi denetleyebilmenin tek yolu, ona kendi kendini denetlediği düşüncesini vermekti.

Bundan dolayı Mustafa Kemal yalnız kendi arkadaşlarının değil, mebusların da oylarını kazanmaya çalıştı. Mebuslar, Muallim Mektebi'nde, kamp hayatı yaşar gibi fasulye, pilav yiyerek, yatakhanelerde kalıyorlardı.[73] Merdivenin tepesinden günde beş vakit ezan okunur, mebuslar namaza giderlerdi. Yastıklarının altında da birer tabanca bulunurdu. Mustafa Kemal, yataklarına oturuyor, sorularını cevaplandırıyor, uzun ve sabırlı açıklamalar yapıyordu. Çoğu, hükümet nazariyelerine pek akılları ermeyen halis Anadolu çocukları olduğu için, söylediklerinin doğruluğuna pek güçlük çıkarmadan inanıyorlardı. En sonunda Celalettin Arif Bey'le arkadaşları da itirazdan vazgeçmek zorunda kaldılar. Arif Bey, pek içinden gelmemekle beraber, meclis başkanlığını Mustafa Kemal'e bırakmaya ve kendisi de ikinci başkanlık ya da başka bir görev almaya razı oldu.

Mustafa Kemal'in açılış nutku bir önerge niteliğindeydi. Ancak, mebuslardan çoğunun düşüncesi ve şüpheleri göz önünde tutularak bu önergeye "maksadını açığa vurmayan" bir şekil verilmişti. Önerdiği hükümet, ne geçici olacak, ne de başında bir padişah naibi bulunacaktı. Büyük Millet Meclisi'nin üstünde hiçbir kuvvet olmayacaktı. Meclis, yasama ve yürütme görevlerini kendinde birleştirecek ve hükümet işlerini görmek için, başkanın idaresinde bir heyet seçecekti. Buna parantez içinde bir not eklenmişti: "Padişah ve halife, her türlü zor ve baskıdan kurtulduğu zaman Meclis'çe kararlaştırılacak yasal ilke içerisinde yerini alacaktı." Böylece Mustafa Kemal, saltanata ve hilafete dair biricik sözü, çapraşık anlamlı bir dipnot haline getirmeyi başarmıştı.

Meclis, bu kararları coşkunlukla karşıladı ve kısa bir tartışmadan sonra kabul etti. Mustafa Kemal, Meclis adına yayımladığı bir bildiriyle bunu millete açıkladı. Meclis, kendisini başkanlığa seçmişti. Arkadan vekiller seçildi. Aslında bunlardan yedisi daha önceden Kemal'le yakınları tarafından seçilmiş ve mebusların oyları çoktan elde edilmişti. Yine Mustafa Kemal'in isteğiyle, ek üye olarak, erkânıharbiye-i umumiye vekilliğine İsmet Bey getirildi. Hükümet konağında, ne herkesi barındıracak kadar oda, ne de yerleşmeye yetecek kadar masa ve sandalye vardı. İlk Vekiller Heyeti bu koşullar içinde çalışmaya başladı.

Aslında Büyük Millet Meclisi, bir bakıma, gelecekteki Cumhuriyet'in temelini atmış bulunuyordu. Meclis'le hükümete yasal bir görünüş vermek

için, Meclis içinden seçilen bir komisyon, yeni anayasayı hazırlamakla görevlendirildi. Ancak bu iş dokuz ayda bitebildi. Çünkü, sistemin içindeki çelişkiler arada sert tartışmalara kadar giden uzun incelemeleri gerekli kılıyordu. Hâkimiyet, bir yandan milletin ve dolayısıyla Meclis'in, öte yandan da Meclis'çe kaldırılması değil, kurtarılması garanti edilen hanedanın elinde bulunuyordu. Ama en sonunda Mustafa Kemal, saltanat konusundaki tartışmaları bir kenara iterek, milletin kayıtsız şartsız hâkimiyetini kabul eden, yani padişahlığın devamıyla bağdaşmayan bir tasarıyı zorla Meclis'ten kopardı.

Mustafa Kemal bu arada, padişaha özel bir mesaj göndererek, ona, atası Sultan Osman'ın gördüğü bir rüyayı hatırlatmıştı. Halk dilinde anlatılan bu rüyaya göre, hanedanının kurucusu Sultan Osman, üç kıtaya gölge veren ve yüz milyon Müslüman'ı barındıran kutsal ağacın dallarının kesilmiş ve sadece gövdesinin kalmış olduğunu görmüştü. Kemal, padişaha, "Bu kutsal ağacın kökleri kalbimizde gömülüdür," diyordu. Meclis'in ilk ve son sözü, padişah ve halifeye bağlılığını belirtmek olmuştu. Bu çeşit duygular, Anadolu'nun daha geri kalmış kesimleri için değerli bir propaganda oluyordu. Onun için, yerinde bir düşünüşle, basılıp dağıtıldı.

Bu günlerde, İstanbul'dan Anadolu'ya silah kaçıran ve haber getiren bir emekli subay, Ziraat Mektebi'ne gelerek, milliyetçi şeflerden yedisinin, padişah adına kurulan özel bir mahkeme tarafından ölüme mahkûm edildiklerini haber verdi. Bunlar arasında Mustafa Kemal'in kendisi ve İsmet Bey'le Ali Fuat Paşa, Doktor Adnan ve Halide Edip vardı. Haberi getiren subayın, elini öperken söylediği gibi Türk tarihinde bu şerefi kazanan ilk Türk kadını. Bu hüküm, şeyhülislamın fetvasıyla daha da kesinleşmiş, her Müslüman'ın onları rastladığı yerde öldürmesi dini bir görev olmuştu. Bunu başarabilen, doğruca cennete gitmeye hak kazanacaktı.

Bu haberi aldıkları sırada, Mustafa Kemal'le Doktor Adnan, akşam karanlığında, büyük salonda pencereye yakın bir yerde oturmaktaydılar. İsmet Bey yazıhaneye dayanmış, ayakta duruyordu. Kararın üzerlerinde ne etki yaptığını merak eden Halide Edip, kocasına alaylı bir tonla, bu şeref hakkında ne düşündüğünü sordu. Mustafa Kemal Paşa, Adnan'a dönerek, "Bizi mahkûm edenlerin hiçbir siyasi kıymeti yok. İdama mahkûm olmak

hoşuma gitmedi. Sen ne düşünüyorsun?” diye sordu. Adnan Bey de, “Benim de hoşuma gitmedi,” diye cevap verdi.

Halide Edip, “Bu karar bizim şöhretimizi artıracaktır,” dedi.

Daha tedbirli ve pratik olan Miralay İsmet Bey sözü aldı:

“Aksine onların ülkede siyasi değerleri vardır. İstanbul ve İzmir gibi vilayetlerde bize karşı sevgi artarsa da, henüz kararlarını vermemiş olan halk arasında kötü etki yapar. Özellikle ihtilal halinde olan yerlerde padişahın ve İngilizlerin gözüne girmek isteyenler saldırıya geçeceklerdir. Biz İstanbul gazetelerinin bugünlerde Anadolu’ya girmesine engel olmalıyız.”

Birkaç gün sonra, Millet Meclisi, misilleme olarak, İstanbul’daki mahkeme üyeleriyle Damat Ferit’i ölüm cezasına çarptırdı. Bu hüküm, Ankara’daki büyük din adamlarının fetvalarıyla onaylanarak bütün Anadolu’ya dağıtıldı. Böylece Ankara Hükümeti, padişahın bir yumruğuna başka bir yumrukla karşılık vermişti.

Büyük Millet Meclisi, bundan sonra, bölünmüş bir ülkeyi, hiç olmazsa kuramsal olarak yönetmek çabasına girişti. Bir yandan da sayıları günden güne artan iç ve dış düşmanlarla savaşmak zorundaydı.

70 Mebusların at üstünde gelip, hayvanlarını aşağıdaki parmaklığa bağladıkları bu meclis toplantıları, Kuzey Amerika çiftçilerinin, Bağımsızlık Bildirisi’nden sonra yaptıkları ilk toplantıları andırırdı (von Mikush, *Mustafa Kemal*).

71 Riyazet: Nefsine hükmetmek.

72 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk.*

73 Sonradan, Hazine’ye para girince mebuslara da yüzer lira aylık verilmiş, ama yemek ve yatak paralarını kendilerinin ödemesi istenmişti.

YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM

İçsavaş

Mustafa Kemal, şimdi bütün gücünü milliyetçileri bekleyen çok önemli savaşların hazırlığı üzerinde toplayabilecekti. Önce kurmay heyetini seçmesi gerekiyordu. İsmet Bey, Ali Fuat Paşa, Kâzım Karabekir Paşa ve Refet Bey kendilerine güvenebileceği olgun komutanlardı. Önemli, ancak hâlâ biraz şüpheli bir varlık da Fevzi Paşa'ydı. Fevzi Paşa'nın kimden yana olduğu pek belli olmayan tutumu, isyan halindeki bölgelerde milli amacı gözden düşürmek için kullanılmaktaydı.

Durum böyleyken ve hiç beklenilmediği halde, bir gün Fevzi Paşa, Ali Fuat Paşa'nın karagâhına çıkageldi. Yolculuğu gizli ve zor olmuştu. Ali Fuat'a, "Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur," dedi.

Oturduktan sonra, "Biz de kavuştuk ama sanırım biraz geç oldu," diye ekledi.

Ali Fuat Paşa, Fevzi Paşa'nın geldiğini, Mustafa Kemal'e telgrafla bildirdi. Fakat aldığı cevap şu oldu: "Fevzi Paşa'yı geldiği yere geri gönderin." Bununla beraber birkaç karşılıklı telgraftan sonra, Mustafa Kemal, "Fevzi Paşa'yı hemen trenle Ankara'ya yollayın. Kendisine sezdirmeden peşine muhafız takın," diye telledi.

Aslında Mustafa Kemal, Fevzi Paşa kıratındaki bir askerin değerini çok iyi anlıyordu. Eski usul bir subay olan Fevzi Paşa, Balkan Savaşları'nda ve arkadan da Dünya Savaşı'nda kendine sağlam bir ün yapmış; sonradan da, Harbiye Nezareti'nde çeşitli görevleri, ona siyasi bir itibar kazandırmıştı. Sağlam, ağır ve çalışkan karakteri, düzgün yaşayışı, orta halli bir insan gibi davranışı halkta kendisine karşı saygı uyandırmıştı. Her şeyden önce dinine

sımsıkı bağlı, koyu bir Müslüman'dı. Ağzına içki koymaz, savaşın orta yerinde askerlerine Kuran okurdu. Dolayısıyla, şu sıralarda milli ülküye çok yararı dokunacak bir kimseydi.

Ankara'ya gelişi büyük gürültü koparan Fevzi Paşa, Büyük Millet Meclisi'nde heyecanlı bir konuşma yaptı. Milli müdafaa vekili ve daha sonra İcra Vekilleri Heyeti reisi, yani başbakan oldu. Onun ağırlığı, Mustafa Kemal'in birbirlerine rakip komutanlar arasında dengeyi kurmasına yardım etti. Kemal, İsmet Bey'i genelkurmay başkanı yapmıştı. Baştan aşağı yeniden kurulacak bir ordunun tasarlanmasını, örgütlenmesini gerektiren bir dönemde, ustasının çalışma yöntemlerine alışmış, çekirdekten yetişme bir kurmay subay olan İsmet Bey'in bu göreve seçilmesi çok doğaldı. Ancak yaradılışları ondan çok farklı olan Ali Fuat Paşa ile Refet Bey'in İsmet Bey'le araları açıktı. Kendileri ta baştan beri Mustafa Kemal'in yanı sıra Anadolu'ya geçtikleri halde, bu göreve onun atanmasına, aralarına sonradan katılmış olduğunu ileri sürerek, şiddetle karşı koydular. Ama Mustafa Kemal bu atamada ısrar etti ve onlar da, bu zor anlarda becerikli birer eylem adamı olarak daha yararlı olabilecekleri kıta hizmetinde kaldılar. Ali Fuat Paşa, yine de İsmet Bey'i bir türlü hazmedemiyordu. Öyle ki, bir gün şerefine verilen bir ziyafette, misafirlerden biri kendisini öven sözler söyleyince fena halde kızarak yumruğunu piyanonun kapağına indirdi. Az kalsın kıracaktı.

Refet Bey son zamanlarda Konya'da ortaya çıkan can sıkıcı bir durumun çözümlenmesini ustalıkla başarmıştı. İzmir cephesinde çeteler kurmuş, Aydın Efe takma adıyla, çevresinde atılgan, ele geçmez bir kahraman efsanesi yaratmıştı. Çete başlarıyla birlikte düşüp kalkar; arada bir büyük tehlikeleri göze alarak, İstanbul'daki ihtilal gruplarıyla bağlantıyı sürdürmek için atlar, oraya giderdi. Halide Edip, kendisini ilk olarak, nisanda, Ankara'ya geldiği vakit görmüştü. Ona, "sade sinir ve adaleden ibaret, ipince bir adam" gibi görünmüştü. "O da, ötekiler gibi pırıl pırıl yanan üniformasıyla görünüyordu. Yüzünden, gözlerinden, hareketlerinden az görülen bir enerji fışkırıyordu. Başı ve saçlarıyla, aynı zamanda dramatik hareketlerle konuşuyordu."

İki yüz kilometre kadar ötede Ankara'nın güneyinde uzanan tuzlu yayladaki sofu Konya şehrinde huzursuzluk belirtileri baş göstermişti.

Şehrin ileri gelenleri tarafından desteklenen garnizon komutanının bağlılığı gevşemişe benziyordu. Kendisine seçim yapıldığı bildirildiği zaman, “İstanbul’un izni olmadan böyle bir şey nasıl yapılabilir?” diye sormuştu.

Konya, Anadolu’da hatırı sayılır durumu olan belli başlı kentlerinden biriydi. Buranın kaybı, milli ülküye bir darbe olacaktı. Hemen önlem almak gerekiyordu. Refet Bey durumu yakından görmek ve bildirmek için Konya’ya yollandı. Trenini şehre yakın bir istasyonda durdurarak komutanla eşrafa gelip kendisiyle görüşmeleri için nazik bir çağrıda bulundu. Sonra o bölgede izi bile bulunmayan ordulara, şehre yürümeleri için telgrafla bir sürü talimat yolladı. Blöf, başarılı olmuştu. Ertesi sabah erkenden delegeler istasyona geldiler. Refet Bey hemen onların trenini kendisininkine bağlattı ve onlarla birlikte doğruca Ankara’ya yollandı.

Burada Mustafa Kemal’in heyecanlı bir konuşmasından sonra, hemen hemen kaçırılmış olan Konya eşrafı, milliyetçilere katılmaktan başka yol olmadığını gördüler. Komutan da İstanbul’la bağlarını kesmeye ve milliyetçilere katılmaya razı oldu. Bunun sonucunda İtalyanlar da Antalya bölgesinden Konya’ya göndermiş oldukları birlikleri geri çekmek zorunda kaldılar.

Böylece Konya –her ne kadar ileride daha iki kere başkaldıracaksa da– şimdilik yatışmış oldu. Ancak, Ankara, diğer her yönden düşmanlarla sarılmıştı. Bütün ilkbahar ile yaz başlarında, Mustafa Kemal yalnız düşman tehdidine değil, ya birbiri ardından ya da aynı zamanda, tam otuz dört bölgede baş gösteren ayaklanmalara da karşı koymak zorunda kaldı. Söylediği gibi bu bölgelerde alevlenen karışıklık ateşleri, bütün ülkeyi yakıyor; ihanet, bilgisizlik, kin ve bağnazlık dumanları, bütün vatan semasını koyu karanlıklar içinde bırakıyordu. Ayaklanmalar şehrin doğusunda olduğu kadar batısında ve kuzeyinde de salgın halindeydi. Öyle ki, Mustafa Kemal, bir yandan Yunan cephesini tutarken, bir yandan da zayıf kuvvetlerini boyuna bir noktadan başka bir noktaya aktarmak zorunda kalıyordu. İngilizler, asileri hem kışkırtmakta, hem de silahla beslemekteydiler.

Bu Hilafet Ordusu’nun önde gelen başlarından biri de, İzmir’in kuzeyindeki bölgede faaliyet gösteren Çerkez asıllı, okuması yazması olmayan Anzavur adında ihtiyar bir haydutttu. Koyu bir Müslüman olan

Anzavur, Peygamber'in bayrağı altında, koynundan Kuran'ı eksik etmeden savaşır ve kendisi gibi Müslüman olan düşmanlarını asmaktan çekinmezdi. İstanbul Hükümeti'nden bol bol yardım görüyordu. Mustafa Kemal, Anzavur'a karşı, kendisiyle aynı ırktan, ama daha genç, daha kafalı olan ve biraz da okuması yazması bulunan Çerkez Ethem'i ileri sürdü. Ethem, Anzavur'a baskın çıktı. Ancak, aslına bakılırsa, milliyetçilerin de ondan çekinmesi gerekecekti. Çünkü Ethem'in kişisel nüfuzu artıyordu. Böylece, güneybatı bölgesi, asilerden şimdilik temizlenmiş oldu.

Bu sefer de milliyetçiler, kuzeybatı bölgesinde yine Çerkezler tarafından düzenlenen daha ciddi isyanlarla uğraşmak zorunda kaldılar. İsyan, oldukça uzak olan dağlarda baş göstermişti. Arkadan Ankara çevresindeki ovalara yayıldı ve katılanlarla büyüyerek, şehre yirmi beş kilometre uzaklıkta bir kasabaya kadar geldi. Mustafa Kemal, kasaba halkıyla konuşmak için iki mebus gönderdi. Asiler bunları yakalayarak, türlü işkenceler ettiler, az kalsın öldüreceklerdi.[74]

Milliyetçiler, yer yer baş gösteren bu gibi olayları bastırmak için, Fransız İhtilali'ndeki "Terör Mahkemeleri"ne benzeyen olağanüstü mahkemeler kurdular. Bunlar adaleti en kısa zamanda ve hemen oracıkta yerine getirecekti. Bunlara "İstiklal Mahkemeleri" adı verildi. Bulundukları yerin görevlilerine değil, doğrudan doğruya Meclis'e karşı sorumluydular. Böylece Meclis'in egemenliğini belirtmiş oluyorlardı. Bu mahkemeler daha sonra siyasi amaçlar için kullanılmış ve yetkilerinden dışarı çıkmışlardır. Ama, bu dönemde daha çok askeri bir unsur olarak, ilkel bir adalet organı gibi çalıştılar; başkalarına gözdağı vermek için asi elebaşıları hemen ipe çektiler.

İsyan, bir orman yangını gibi kıvılcımları, çayırlar üzerinde sıçrayıp birbirinden ayrı bölgeleri apansız tutuşturarak her yana yayılıyordu. Bunu, savaştan yorgun düşmüş olan ve kendi yurttaşlarına karşı çarpışmak istemeyen ordu birlikleriyle bastırmaya olanak yoktu. Mustafa Kemal daha çok, sıkı bir düzen altında tutulması güç birtakım elebaşılar komutasındaki disiplinsiz çetelere bel bağlıyordu. Çerkez Ethem önemli bir merkez olan Bolu'yu almayı başarmıştı. Ankara'dan, bazı asi şeflerin idamını onaylamalarını istedi. Oysa Ankara, daha önce o bölgeye gönderilmiş olan iki mebusu geri verirlerse canlarının bağışlanacağını kendilerine vaat

etmişti. Ölüm cezaları Mustafa Kemal'in onayına sunuldu. Onun bunları imzalamaya kararlı olduğunun anlaşılması, Ziraat Mektebi'ndeki arkadaşları arasında gergin bir hava yarattı.

Kendisi karar vermiş de olsa, bunu bildirmeden önce herkesin ayrı ayrı düşüncesini sorma âdeti vardı. Yine öyle yaptı. Hepsinin bu ölüm cezalarına karşı olduğu belliydi. Özellikle Halide Edip, hükümetin sözünden dönmesi anlamına gelecek ve milli harekete leke sürecek böyle bir şeyin karşısındaydı. Ancak sözlerinin etkisiz kaldığını görüyordu:

"Biraz sonra Mustafa Kemal Paşa'nın kararından caymaya niyetli olmadığını anlamıştım. Gözleri bazen parlıyor, sonra soğuk ve donuk bir ifadeye bürünüyordu. Yüzünün çizgileri derinleşiyor, kaşları kalınlaşıyor, bu haliyle çok tehlikeli görünüyordu. Bizim durumumuzdaki adamların merhamet göstermesinin zayıflık teşkil edeceğini ileri sürüyordu. Düşman ele geçtiği zaman, ne vaat edilmiş olursa olsun, mutlak öldürülmeliydi.

Olayları bu şekilde acımasız bir mantıkla ele alışı çevresindekileri tedirgin etmişti. Yalnız, Mustafa Kemal konuşurken düşünceli düşünceli bir koltukta oturan İsmet Bey, ayağa kalktı. Mustafa Kemal Paşa'nın karşısına gelerek yazıhanesine dayandı ve konuşmaya başladı... Bir tabiat kudreti gibi görünen kurşuni kalpaklı Mustafa Kemal Paşa'nın karşısında Miralay İsmet Bey konuşuyordu. Hiçbir zaman bana onun Türkçesi bu kadar sade, bu kadar makul ve insaniyetle dolu gelmedi... O, bir hükümetin verdiği sözde daima durması gerektiğini ve ancak bu sayede halkın güvenini kazanabileceğini iddia ediyordu. Fakat uzun bir münakaşa oldu. Ertesi güne bırakmaya karar verdiler."[75] En sonra Mustafa Kemal kalktı. Yazıhanesinin üstündeki çıngırağı çalarak kâtibini çağırdı. Sonra Halide Edip'in anlattığına göre, "Bir kâğıda, Ethem'e hitaben Sefer'i ve arkadaşlarını affetmeyi vaat ettiğimizi, onun için onları öldürmemesini yazdı. İsmet Paşa'nın bir çocuk gibi gözlerinin parladığını gördüm."

Ne var ki, bu emir yerine çok geç ulaşmıştı. Ethem daha emri almadan, esirleri öldürtmüştü.

Ziraat Mektebi'nin bürolarında sürekli bir kaygı havası esiyordu. Milliyetçilerin kaderi kötü bir yola girmişti. Mustafa Kemal bile, birbiri üstüne kahve içerek ağzını açmadan pencereden Ankara'nın çıplak ve donuk renkli görünüşünü seyrediyor, "yorgun ve bazen de umutsuz"

görünüyordu. Yine de “o günlerde, bütün enerjisiyle, maksat uğruna çalışan dağınık kuvvetleri idare etmeye çalışıyordu.”

Kâtibi elinde telgraflarla gelirdi: “Orası Ankara mı? Burası filanca şehir. Ben valiyim. Hilafet Ordusu’nun yaklaştığını görüyorum. Halkın onlara katılmasından korkuyorum. Onlar gelip telgraf tellerini kesmeden önce emirlerinizi bekliyorum.” Arkadan Hayati Bey, askerce selam vererek, “Teller kesilmiştir,” diyordu.

Bir telgraf daha: “Orası Ankara mı? Ben filan şehrin telgrafçısıyım. Hatlar kesik, ama ben kasabanın iki saat dışında bir merkez kurdum, geceleri haberleşebiliyorum. Filan kasabanın kaymakamıyla hilafetçiler arasındaki konuşmayı duydum. Anlaşmak üzereler. Şimdi de konuştuklarını size bildiriyorum. Kaymakam vatan hainidir.”

Her gece daha başka merkezlerle de bağlantılarının kesilmiş ve daha yalnız kalmış olduklarını görüyor, ta sabaha, gaz lambasının alevi tanyerinin ışıklarıyla sönükleşinceye kadar çalışarak yorgunluktan bitkin hale geliyorlar; sonra birkaç saatlik uykuya dalıyorlardı. Fakat rahat uyumak da pek mümkün olmuyor, çünkü düşmanın burasını da basmasından korkuyorlardı. Meclis’in morali de çok bozulmuştu. Birtakım mebuslar, Mustafa Kemal’in isyanı bastırmaktaki beceriksizliğine karşı homurdanmaya başlamışlardı. Bir sabah Meclis binasında, kendi de sinirli olan Mustafa Kemal, arkadaşı Kılıç Ali’yi yanına çağırdı ve pencereye götürerek karşı tepelerden şehre doğru inen bir kalabalığı gösterdi. Bir süvari zabiti olan Kılıç Ali’ye mebusların telaşlanmamaları için kimseye görünmeden, yanına bir grup atlı alarak keşfe çıkmasını söyledi. Sonra pencereden bir kez daha baktılar ve bu “kalabalığın” bir hayvan sürüsü olduğunu gördüler.

En sonunda bir gece, hemen hemen bütün hatların kesilmesi ve silah seslerinin çok yaklaşması üzerine, bir çekilme planı hazırlama zamanının geldiği anlaşıldı. Gerekirse Ankara’dan ayrılıp Sivas’a gideceklerdi. Bunun için yeteri kadar hayvan sağlandı. Zaman ilerledikçe, bu planı uygulamak gerekeceği daha çok belli oluyordu. Doktor Adnan, her ihtimale karşı yanında bir zehir taşımaya başladı. Mustafa Kemal bile artık gitme zamanı geldiğini söylüyordu.

Refet Bey güneybatıdan Ankara'ya geldiği vakit bir panik havasıyla değilse bile, şiddetli bir bezginlik havasıyla karşılaştı. Güç durumlardan sonra hemen kendini toparlamasını bilen, iyimser bir adam olduğu için Sivas'a çekilmek konusunda alınan kararlarla alay etti. Bir kere o, buradan ayrılmaya niyetli değildi. Mustafa Kemal ille gitmek istiyorsa, diye şaka etti, o zaman da çekip kendisini vururdu. Savaşın başlangıcında ya başarmak ya da ölmek için ettikleri yemini unutmuş muydu? Üstelik, Sivas yolu düşman tehdidi altındaydı. Sonra, yola çıkmalarına büyük bir engel daha vardı. Kendisi atların bütün eyerlerini saklamıştı. Oturup da askeri durumu nasıl düzelteceklerini konuşsalar daha iyi olurdu. Daha başvurabilecekleri bazı kaynaklar vardı. Örneğin, İzmir dağlarından toplayıp getirdiği üç yüz zeybekten kurulu sadık çetesi.

Bir süre sonra bu kabadayılar, süslü cepkenleri ve gıcır gıcır silahlarıyla, Ankara çevresinde boy göstermeye başladılar. Garip ve ele avuca sığmaz davranışlarıyla şehir halkını ürkütüyorlardı. Kaldıkları yerin aşağısındaki Kalaba köyündeki kadınlar şikâyete başlamışlardı. Zeybekler kızlara bakıyor, onları korkutuyordu. Bir akşam, Mustafa Kemal'in kâtibi büyük salona girerek bütün tellerin kesildiğini söyledi. Aynı anda dışarıdan tüfek sesleri gelmeye başladı. Bazen tek tük, bazen de sürekli yaylım ateşi halinde...

Halide Edip, "Önce herkes heyecanlandı," diyor, "Mustafa Kemal Paşa ayakta dolaşarak emirler veriyor, hemen herkes ömrünün son dakikasını yaşadığına inanıyordu." Halide Edip, bu yakın tehlike karşısında iki adamın birbirinden başka şekilde davrandıklarına dikkat etmişti: "Garip olarak, o dakika bende büyük bir merak uyandı. Siviller beni ilgilendirmiyordu. Çünkü hepsinin korktuğu belliydi. İki büyük asker, Kemal Paşa ile Miralay Refet Bey'di. Miralay Refet Bey, yerinden kımıldamadı. Sakin sakin sigarasını içmeye devam etti." Fakat daha gergin mizaçlı ve refleksleri daha hızlı olan Mustafa Kemal, sinirli görünüyordu. Gelibolu'da göstermiş olduğu gibi, kendi canını hiç umursamadan askerlerinin önünde tek başına ateşe göğüs gerecek kadar cesur olduğu halde, bir eylem adamı olarak, bilinçsiz bir kalabalık karşısında sakin davranmak elinden gelmiyordu. Bu, onu herhangi bir harekete geçmekten alıkoyan yepyeni bir durumdu ve tuzağa yakalanmış yırtıcı bir kaplan gibi öfke ve dehşet içinde görünüyordu.

Derken telefon çaldı ve Refet Bey'in belki de önceden bildiği gibi, bu gürültüyü çıkaranların onun öfkeli zeybekleri olduğu anlaşıldı.

Refet Bey, ertesi gün zeybeklerini alarak Ankara'dan ayrıldı. Mustafa Kemal'e danışmadan şansını denemek ya da gelenek dışı bir diplomatik hüner göstermek istemişti. Geceleyin, hesaplı bir riskle asilerle görüşmek üzere bir çıkış yaptı. Mustafa Kemal kendisini telgrafla adamakıllı payladı. Fakat Refet Bey geri dönerek, "İş halloldu," diye haber verdi. Gerçekten de bu cephe üzerinde asilerin baskısı hafiflemişti. Ankara bir kere daha nefes alabilecekti. Şimdilik, Sivas'a gitmekten kimse söz etmez oldu.

Bu arada, 1920 mayısında, milliyetçiler Hilafet Ordusu'yla boğuşurlarken, İtilaf Devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'na dikte etmeyi tasarladıkları bir barış projesi üzerinde anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmayı "Sevr Antlaşması" diye adlandırılacak olan bir belge haline sokacaklardı. Churchill'in dediği gibi, "Batı dünyasının Türkiye'deki tutumu sonucunda yaratmış olduğu kin ve nefret ateşi üzerine dökülen bu taze akaryakıt", milliyetçilerin davalarında ne kadar haklı olduklarını ispata yaradı. Artık Mustafa Kemal, yalnız bir avuç yurtseverin değil, bütün Türk milletinin desteğini elde edecekti.

74 Olay Gerede'de geçmiştir. Mebuslar, Binbaşı Hüsrev (Hüsrev Gerede) ve Osman beylerdi. (ç.n.)

75 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*.

YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM

Yunan İstilası

Sevr Antlaşması, Versailles Antlaşması'nın imzasından sonra ardı arkası kesilmemiş eğlenceler içinde geçen İtilaf Devletleri arasındaki konferanslar "turne"sinin erken doğmuş bir çocuğuydu. Türklerle yapılacak barış antlaşmasının son şekli, San Remo'daki Yüksek Konsey toplantısında kabul edildi. Konferansın toplandığı gösterişli villa, Hindu dinine göre ruhların, yüzlerce yıl süren keyifli bir tembellik içinde, yeniden madde haline gelmeyi bekledikleri cennetin adını taşıyordu.[76] Lloyd George, buna bakarak, "Burada üçümüz de cennetteyiz. Bakalım şeytan hangimiz olacak?" demişti.[77]

Yunanlıları sevmeyen, Türkleri de fazla küçümsemek eğiliminde olmayan Fransızlarla İtalyanlar, bu konuda onunla aynı düşüncede değillerdi. Yunanlıların Anadolu'ya saldırmasına sonuna kadar karşı koymuş olan Lord Curzon da öyle. Curzon, San Remo'dan önce, kabine üyelerine Amiral de Robeck'in bir telgrafını göndermişti. Amiralin danışmanları, İzmir'in işgalini ve bu işgalin sürüp gitmesini "gelecek uzun yıllar için bir çeşit kanser, Küçük Asya'da kuşaklar boyunca kan dökülmesine yol açacak bir çıban başı" gibi görüyorlardı. Amiral soruyordu: "Acaba İngiliz milleti, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yunanlılar yararına parçalanmasının, kalan Türkleri Bolşeviklerin kucağına atacağını aklına getiriyor mu?"

Bütün bu görüşler ortaya boş yere atılıyordu. Konferansın sonunda Lloyd George, Dışişleri Bakanlığı'nda genç bir memur olan Vansittart'a, "Ne istedikse aldık," dedi. Vansittart, "Evet efendim, aldınız!" diye cevap verdi.

Başbakan bu cevaptaki inceliği herhalde pek kavrayamamıştı.[78] Bütün isteyip de aldığı şey, Keynes'in "Kartaca örneği" diye nitelediği bir barış antlaşmasıydı. Bu da, Mustafa Kemal'in öteden beri söylediği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılıp bir sürü küçük devlete ve yabancı nüfuz bölgelerine bölünmesi sonucuna yarıyordu. Türkiye diye bırakılacak şey, Anadolu'nun ortasında, denize çıkış noktalarının çoğu yabancılar tarafından tutulmuş, egemenliği sadece sözde kalmış bir toprak parçasından ibaretti.

Arabistan'daki toprakları Türkiye'nin elinden alınıyordu. Aslında Türkler buna önceden razı olmuşlardı. Ama ayrıca, Trakya'nın tamamı da Türklerin o kadar nefret ettiği ve aşağı gördüğü Yunanlılara veriliyordu. İstanbul, çevresinde birkaç kilometrelik bir Avrupa toprağı ile kuşatılmış bir yer gibi kalacaktı. İzmir ve iç kesimi de elden gidiyordu. Yunanlılar Ege Denizi'ndeki sekiz Türk adasını alıyorlar, Onikiadalar da İtalyanlara veriliyordu. Doğuda bağımsız bir Ermenistan ve özerk bir Kürdistan yaratılacaktı. Üç Büyük Devlet arasında, asıl gizli anlaşmaya ek olarak, Anadolu'nun geri kalanından büyük bir kesiminin de Fransız ve İtalyan bölgeleri durumuna getirilmesi öngörülmüştü.

Daha yakınlarda, Boğazlar, milletlerarası denetim altına alınıyordu. Türk maliyesini baştan başa İtilaf Devletleri yönetecek; o iğrenç kapitülasyonlar olduğu gibi kalacak, hatta daha genişletilecekti. Türk ordusu işgal kuvvetlerinin denetimi altında sembolik bir kuvvete indiriliyor; sayıları sınırlandırılan jandarma birlikleri de yabancı subaylar komutasına veriliyordu. Türk delegasyonuna cevap vermek için bir ay vakit bırakılmış olmasına rağmen, bunların "dikta" niteliğindeki bir barış antlaşması koşulları olduğu besbelliydi.

Venizelos, bu koşulları Atina'da kendi başına açıklayıverdi. Bu erken açıklamanın, hazırlıksız bulunan Türk kamuoyu üzerinde yaptığı tepki, Mustafa Kemal'in işine yaramıştı. İstanbul basını gerçekten de Türkiye'nin haritadan silinmesi anlamına gelen bu anlaşmaya karşı, oybirliği ile başkaldırdı. Milletin büyük çoğunluğu, en sonunda gerçeği görmeye ve Mustafa Kemal'in bir yıl öncesinden herkese aşılamaya çalıştığı milli düşünceyi anlamaya başlamıştı. Anadolu'ya geçiş şimdiye kadar damla damla akan bir suya benzerken, artık ağır ve sürekli bir akış haline gelmişti.

Mustafa Kemal bu durumdan yararlandı ve Bolu isyanının bastırılmış olduğu şu sırada, Hilafet Ordusu üzerine bir kuvvet yolladı. Bu kuvvetler, hilafetçileri İzmit'ten söküp atarak İstanbul önünde bir İngiliz taburunun tuttuğu son ileri karakola kadar ilerlediler. Bu kritik bir andı. İngiliz ordusu cephane depolarını ateşe vererek çekilme hazırlığına girişti. Ne var ki, Türkler Marmara'dan açılan deniz topçu ateşi altında sarsıldılar ve dağların arkasına çekildiler. Yine de Mustafa Kemal, İtilaf Devletleri'ne bir kez daha meydan okumuştu. Churchill'in görüşü şöyleydi: "Bir kez daha, bu sefer zayıf bir kuvvetle, düşmanla karşılaşmıştık."

İngilizler, hemen İstanbul'un boşaltılması için hazırlığa giriştiler. General Milne, takviye istedi. Elinde ciddi bir milliyetçi saldırısına karşı İzmit Yarımadası'nı ve İstanbul'u korumaya yetecek kadar kuvvet yoktu. Şimdi Venizelos'a gün doğmuştu. Lloyd George kendisini bir kabine toplantısına çağırdı. Venizelos da, Churchill'in deyimiyle, "Hızır gibi" yetişti. İzmir'deki beş tümeninden ikisi, kuzeye yürüyerek İzmit Yarımadası'nı tehdit eden Türklerin üzerine saldıracak ve onları püskürteceklerdi. Doğu Trakya'dan da ayrıca bir Yunan tümeni gönderebilirdi.

Hintli bilgiçler,[79] bu sefer özel olarak Lympne'de Sir Philips Sassoon'un zarif yapılı İtalianete adlı villasında milletlerarası bir toplantı yaptılar. Venizelos, önerisini sakin, iyimser ve inandırıcı bir biçimde yineledi. Mareşal Foch, General Weygand'ın da desteğiyle, askeri nedenlerden dolayı, bu teklife şiddetle karşı duruyordu. Ona göre Türkler, başlarda savaş alanında yenilseler bile, çeteleri temizlemek ve bütün Batı Anadolu'yu baskı altında tutarak denizle bağlantıyı korumak zorunluluğu ortaya çıkacaktı. Yarısı İzmir'i savunmaya ayrılmış olan Yunan kuvvetleri, bu genişlikteki bir harekât için yetersizdi. İngiliz Genelkurmayı da Fransızların düşüncesindeydi.

Ancak, bir yandan Yunanlıların Akdeniz'in gelecekteki büyük devleti olduğunu düşünen Lloyd George, öte yandan uzmanların bu görüşlerinin Yunan düşmanı önyargılardan ileri geldiğine inanan Venizelos, bu maceraya atılmak isteğindeydiler. Harold Nicolson'un dediği gibi, "Atinalılara yaraşır rahatlığının ışığı karşısında müttefik devlet adamları Venizelos'un iyimserliğine kapıldılar." Böylece hepsi Manş'ı geçerek Boulogne'daki şirin Belle adlı villada daha resmi bir toplantı yaptılar. Yüksek Konsey, *Pré*

Catalan’daki çay ziyafetleri ve *Casino*’daki gece eğlenceleri arasında, Yunanlıların İzmir’den ileri geçmelerine izin verdi. Yunan saldırısı 22 Haziran’da başladı ve Paris’te Türklerle Yunanlılar arasında sınır çizgisi olarak belirtilmiş olan Milne hattını dört noktadan geçti. Bu da mütarekenin bir kez daha çiğnenmesi demekti. Mustafa Kemal, bunu, Almanların Belçika’yı istilalarına benzetmişti.

Sayıca üstün ve donanımları da modern olan Yunanlılar, kısa bir savaşla Ali Fuat Paşa’nın dağınık ve kötü donanımlı kuvvetlerini parçalamayı umuyorlardı. Mustafa Kemal’in dediği gibi, “Bu harekât sırasında, Türk fırkaları iskelet halinde ve mühimmatsız oldukları gibi, takviyelerine de henüz imkân yoktu.” Yunanlılar güçlü bir direnişle karşılaşmadılar. Kemal onlara böyle bir şans vermeyecek kadar kurnaz bir tabiyeciydi. Churchill saldırıyı şöyle anlatır: “Yunan askeri kolları uzayıp giden yollar üzerinde ilerleyerek bir sürü tehlikeli boğazdan harekete geçtiler. Onlar yaklaştıkça, güçlü ve ustaca bir şekilde yönetilen Türkler sanki Anadolu’nun köşe bucağında kayıplara karışıyorlardı.” Çünkü burada Anadolu’nun doğal sınırı olan yayla, iki nehir vadisinin başlangıcında, dik kayalıkların üzerinde, sıradağlardan kurulu bir duvar halinde yükseliyordu. Burası denize dört yüz kilometre uzaklıktaydı.

Türkler düzen içinde Bursa’ya çekildiler. Keşiş Dağı’nın eteklerindeki bu kutsal şehri savunmak için eli silah tutan herkes askere çağrıldı. Ama şehir kurtarılamadı. Bursa’nın alınması, Yunan kuvvetlerinin, İzmit’i tekrar ele geçirmek için Marmara kıyısını izleyerek ilerleyen başka bir kolla birleşmesini sağlamıştı. Türk birliklerinin büyük çoğunluğu, arkasında bir sürü göçmenle, Eskişehir’e kadar çekildi. Mustafa Kemal, burada hemen kuvvetlerini toplayıp düzenlemeye başladı. Çünkü arkadan Afyonkarahisar’ın yüzde yüz saldırıya uğrayacağını biliyordu. Bu sırada başka bir Yunan kuvveti Doğu Trakya’ya girmiş ve Edirne’yi ele geçirmişti. Churchill, “Yunan gücünün bu büyük ve umulmadık başarısı, müttefik devlet adamları tarafından alkışla karşılandı,” der. “İtilaf kuvvetleri generalleri gözlerine inanamıyorlardı; Lloyd George çok sevinçliydi. Bir kez daha o haklı, askerler haksız çıkmışa benziyordu. Bu sefer Spa’da toplanan konferansta, “Yenildiler,” diye övündü. “Askerlerini toplayıp Mekke’ye doğru kaçıyorlar.”

Lord Curzon sinirlenerek, “Ankara’ya,” diye düzeltti.

Lloyd George, “Lord Curzon, benim önemsiz yanlışlarıma bile dikkat edecek kadar naziktir,” diye devam etti. “Ancak...”

İşte Damat Ferit ve (yine Churchill’in deyimiyle) bu iş için kurmuş olduğu “kuklalar hükümeti” Sevr Antlaşması’nı bu hava içinde imzaladı. “Daha doğmadan ölen bir belge... En sonunda Türkiye ile barış yapılmıştı ve bunu imzalamak için Türkiye ile savaşa girilmişti! Ancak bu kez, büyük devletler savaşı yürütmek için kendilerine bir vekil tutmuşlardı. Büyük milletler hesabına girişilen bu gibi savaşlar çoğunlukla vekilleri için tehlikeli sonuçlar verir.”

Şu sırada tehlikede gözüken milliyetçilerdi. Milli Meclis, tarih ve din bakımından Türk ruhunun simgesi olan Bursa’nın Yunan işgali altına girdiğini görünce donup kalmıştı. Burası nasıl olur da böyle kolayca düşmana kaptırılırdı?

Mustafa Kemal, geçen iki ay içinde, bu karışık topluluğa biraz çekidüzen vermek için çok zaman ve çaba harcamıştı. Bu konuda, “Anadolu’yu düzene sokmadan önce, halkını elime almam gerekiyordu,” demiştir. İlkönce bu halkın seçtiği temsilcilerin inatçı ve kavgacı kafasını yenmek zorundaydı. Meclis, bütün yeni doğmuş toplum kuruluşları gibi kendi önemini kendi gözünde pek büyütüyor ve her şeyi mesele yapıyordu. Mustafa Kemal, yalnız bir azınlığın desteğine güvenebiliyordu: Yakın arkadaşları, birkaç aydın, bir de subaylarla sivil memurların önemli bir bölümü. Ama çoğunluk ona hâlâ eleştirici gözlerle bakıyor; ya bir gafını ya da kişisel kudretini artırmak yolunda bir hareketini pusuya yatmış gibi bekliyordu. Bunların çoğu, bölgesel iktidardan daha geniş bir iktidarı ilk olarak tadan ve bunu olanca genişliğiyle kullanmaya heveslenen Anadolu eşrafıydı. Bir de geri kafalı din adamları grubu vardı ki, isterlerse oy dengesini ya bu ya da şu taraf yararına bozabilecek durumdaydılar.

Bu yüzden, Mustafa Kemal her gün Meclis’e gidiyordu. Biraz uzak duruşu, hafif alaycılığı, genç görünüşü, kendine yakışan jaketatay ve kalpağı ile, hızlı adımlarla Meclis binasına doğru yürür, yerine oturup notlar alır, sonra söz istediğini bildirmek için kalemiyle sırasının üzerine vururdu. Keskin bakışlı gözlerini üzerlerine diker, açık ve seçik konuşmasıyla onları şaşırtırdı. Ona karşı aşırı bir saygı göstermeyi doğru bulmayan mebuslar,

Müslümanlığın cevaz verdiği resmiyetten uzak bir tutum içinde, boyuna sözünü keser, bir şeyler sorarlardı. Mustafa Kemal, kendine tamamen hâkim, birkaç kısa sözle cevap verir, mırıldananları susturur; aynı zamanda da hem inandırıcı hem emredici olan o berrak, çınlayan sesiyle düşüncelerini, görüşlerini, isteklerini ileri sürmeye devam ederdi. En sonunda büyü kendini gösterir, mebuslar onu alkışlamaya başlarlar; oylama lehine sonuçlanırdı.

Ancak bu kez, topluca tartışmaya ve demokratik kurallara alışık olmadıkları için, disiplin dışı davrandıkları da olurdu. Her mebus, sırf kendi hırs ve isteğine kapılarak arkadaşlarını iter, kürsüye fırlar, dinleyenlerin üzerine kucak dolusu konu dışı laflar yağdırırdı. Salonda, uğultunun arkası kesilmez ve toplantı başkanı elinde çıngırakla boş yere bunları susturmaya uğraşırdı. Çok kez kavga çıkar ve mebusların birbirlerine girip yüz göz dağıtmaları, silaha sarılmaları, ancak daha sözü geçen üyelerin araya girmesiyle önlenebilirdi. Daha önemli durumlarda ise, sükûnet, en sonunda Mustafa Kemal'in kendi adamlarının, her yana korkunç bakışlar atarak, ellerini tabanca kılıflarına götürmeleriyle sağlanabilirdi. Yıllardan sonra Meclis daha derli toplu bir hal almıştı. Ankara'yı gezmeye gelen bir Amerikalı senatör, Meclis'i çalışır halde göremediği için üzüntüsünü bildirince Mustafa Kemal, yanındaki rehbere döndü ve, “Bizim hayvanat bahçesini niye göstermediniz?” dedi.

Mustafa Kemal, şimdi cepheden dönmüş ve bir Meclis bunalımı ile karşılaşmıştı. Mebuslar, Bursa felaketi yüzünden kürsüyü siyah örtülerle kaplamışlar ve nihai zafere kadar böylece bırakmaya ant içmişlerdi. Hepsi bol bol yakınıp duruyorlardı. Yeşil Cami'nin minarelerinden ezan sesi duyulmuyordu artık. Mübarek Bursa, “en hunhar düşmanlarımızın” eline düşmüştü. Bu arada padişahın hükümetiyle şeyhülislama da beddua etmekten geri kalmıyorlardı: “Dinimizi Yunan süngüleriyle mi koruyacaklar?”

Mebuslardan biri söz alarak ayağa kalktı; ama hıçkırıklarını tutamayarak tekrar oturmak zorunda kaldı. Bir başkası söz alarak ağlanacak zaman olmadığını söyledi: “Efendiler, rica ederim, mendillerinizi cebinize sokun. Ağlamayın, ağlamak ancak kadınlara yakışır. Siz erkekseniz bu facianın karşısında aslanlar gibi kükremeniz gerekir. Müslümanlığın yüceliğine

yakışır biçimde davranın.” Hilafeti kurtarmak için, gösterişli nutuklar çekmek yetmezdi. “El ele verip gece gündüz çalışmalıyız. Züppeliği, sarhoşluğu, çapkınlığı bir yana bırakalım artık!” Bunun arkasından, savunma önlemlerini tartışmak için Meclis gizli bir toplantıya çağrıldı.

Bu oturumda mebuslar, bir yandan Bursa’nın kaybından sorumlu olan komutanların Harp Divanı’na verilmesini, bir yandan da her ne pahasına olursa olsun, şehri düşmandan geri almak için hemen harekete geçilmesini istediler. Genelkurmay başkanı bir rapor hazırlamaya söz vererek birkaç haftalık bir vakit kazandı. Mustafa Kemal, öfkelerinin yatışmasını bekledi, sonra siyah örtülü kürsüye çıktı. Sabırla ve kavrayabilecekleri bir açıklıkla mebuslara durumu anlatmaya başladı. Çünkü mebuslar, gerçek duruma olduğu kadar askerlik sorunlarına da yabancıydılar. Eldeki bütün kuvvetlerin Bursa’yı geri almak için bir araya toplanmasını istiyorlardı. Mustafa Kemal, böyle bir hareketin gerçekten yapılabileceğini kabul etti. Ancak, ne sonuç vereceği pek kestirilemezdi. Şehri herhangi bir süre elde tutmak güç olurdu. Deniz üstünlüğü olan düşman, Mudanya’ya asker çıkarabilir ve şehri kuşatırdı. Türklerin geri çekilme yollarını kesebilir, üstelik güneyden ilerleyerek, hayati önemi olan Eskişehir-Afyon demiryoluna saldırabilir; Türkler de ellerinde kuvvet olmadığı için burayı savunamazlardı. Asıl önemli olan şey, Bursa’nın geri alınması değil, bütün Anadolu’nun savunulmasıydı. Bunun için de gerçekçi bir kafayla düşünmek, heyecanları yatıştırmak, tedbirli davranmak ve düşmanın bundan sonraki saldırısı nereden gelirse gelsin, karşılayabilmek için hazırlanarak olayların gelişmesini beklemek gerekirdi.

Mustafa Kemal sözü ülkenin içinde bulunduğu karışıklığa getirdi. Bunlarla uğraşmak için Bursa’dan dört önemli birlik çekilmiş, bu da şüphesiz Yunanlıların ilerleyişini kolaylaştırmıştı. Her şeyden önce milli birliği sağlamak gerekiyordu. Demek ki şu anda ülke içindeki isyanları bastırmak, Yunan saldırısına karşı koymaktan daha önemliydi. Mebuslara Türk ordusunun güçsüzlüğünü anlatmaya çalıştı ki bu da iki aydan beri iktidarda bulunan bir hükümetin değil, İstanbul’daki padişah hükümetinin suçuydu.

> *“Filan noktada, filan derede, filan köydeki kuvvetimiz, ya da oradaki subay veya komutanımız, düşmanın geçmesine izin vermeseydi, bu felaket başımıza gelmezdi diye feryat etmenin anlamı yoktur. Tarihte yarılmamış veya yarılmayan cephe yoktur... Cepheler delinebilir, buna karşı tedbir, delinen kısmı derhal kapatmaktan ibarettir. Bu ise, cephe üzerindeki kuvvetlerden başka, geride, yedekte, kuvvetli kademeler bulundurmakla olur. Yunan ordusu karşısındaki milli cephemiz bu durumda ve bu kuvvetle miydi? Bütün Batı Anadolu vilayetlerimiz, Ankara ve dolayları da dahil olduğu halde, daha doğrusu bütün ülkede, kuvvet denilebilecek bir topluluk bırakıldı mıydı?”*

Bu sorunun cevabı “hayır”dı. Mustafa Kemal, “Gerçekler, ne kadar acı olursa olsun, daima göz önünde tutulmalıdır,” düşüncesini mebusların inatçı kafalarına iyice yerleştirdikten sonra, sözlerini daha iyimser şekilde bitirdi. Durumun yakın bir zamanda düzeleceğini, millete umut ve güven verecek çarelerin bulunacağını söyledi. Bu arada hükümetin her sınıf askeri silah altına çağırması gerekiyordu. Meclis böylece, şimdilik, rahatlamış oldu.

Ama Mustafa Kemal için rahat, huzur yoktu. Pek bir işe yaradıklarını sanmadığı bu adamlar karşısında nefes tüketmek, aslında elindeki yetersiz kuvvetlerle bütün cephelerde birden savaşmaktan ötürü gerilmiş olan sinirlerini büsbütün bozmuştu. Ziraat Mektebi’nde manastır hayatı sürdüren ve gittikçe çoğalmalarına rağmen henüz yeterli kadroya varamayan yardımcıları da kendisini sinirli ve patlamaya hazır buluyorlardı. Halide Edip onu hayal kırıklığına uğramış romantik gözlerle görmeye başlamıştı:

> *“Mustafa Kemal Paşa’nın kendisi bu günlerde pek titizdi. Anlaşılan Büyük Millet Meclisi’ni istediği gibi kullanamıyordu... Mustafa Kemal Paşa, fikrini yürütmek için her nevi sistemi kullanıyor, zaman zaman George Washington tavrı alıyor, bazen de bir Napoléon havası yaratıyordu. Fakat ilim sahasında çok yüksek olanlar bile onun kudretine yaklaşamazlardı. İnsan tabiatının en zeki bir temsilcisi olan Mustafa Kemal Paşa, daima mevkiini koruyabildi.”*

Bu kritik dönemde, Mustafa Kemal’in, çevresindekileri inandırmaya, onlara danışmaya, işbirliklerini sağlamaya ihtiyacı vardı. Yalnız arada bir

yüzündeki maske düşüyor ve bir üstünlük isteğini ortaya çıkarıyordu. Halide Edip anlatıyor:

“O günlerde bir akşam, Mustafa Kemal Paşa, çiftliğe geldi. Uzun uzun konuştuk. Ne demek istediğini pek anlayamadım. Bana sordu:

‘Doğru değil mi hanımefendi?’

‘Dediğinizi pek anlayamadım paşam.’

‘Yanıma geliniz, anlatayım.’

Yanındaki sandalyeye oturdum. O da bu kez fikrini çok açık olarak anlattı ve bunu şu kelimelerle ifade etti:

‘Şunu demek istedim: Herkes benim verdiğim emri yapmalıdır.’

‘Şimdiye kadar Türkiye’nin selameti ve hayatı için böyle yapmamışlar mıydı?’

‘Ben hiçbir tenkit, hiçbir fikir istemiyorum. Yalnız emirlerimin ifasını.’

‘Benden mi paşam?’

‘Sizden de.’

Çok açık bir şekilde cevap verdim:

‘Milli maksada hizmet ettiğiniz müddetçe size itaat edeceğim.’

‘Benim emrime daima itaat edeceksiniz!’

Ben yine açık cevap verdim:

‘Bu bir tehdit mi paşam?’

Birden tavrını değiştirdi:

‘Teessüf ederim,’ dedi. ‘Ben sizi hiçbir zaman tehdit etmem.’”

Yazın sonlarına doğru, Yunan cephesi sakin olduğu bir sırada, Mustafa Kemal, yine önemli bir iç isyanla karşılaştı. Ankara’nın doğusunda, yaylanın ötesinde, eski derebeylerinden Çapanoğlu ailesinin padişah taraflısı bağımsız bir hükümet kurma hevesine kapıldığı Yozgat’ta çıkan bu isyan, zengin Kayseri şehrini ele geçirmek amacını güdüyordu. Bastırılamayacak olursa, Orta Anadolu’nun elden gitmesi ve Ankara’daki milliyetçilerin doğudaki kuvvetleriyle bağlarının kesilmesi sonucunu doğurabilirdi. Mustafa Kemal, Eskişehir’deki Yunan cephesinden, çete başlarının en kendini beğenmişi olan Çerkez Ethem’i çağırttı.

Ethem, karargâha kabadayılık satarak geldi. “Bu isyan beni ilgilendirmez,” diyordu. Bununla da Mustafa Kemal’in paşaları baş etsinlerdi. Çerkez, onları küçümsediğini de gizlemiyordu. Ne var ki, elinde

yeterli kuvvet olmayan Mustafa Kemal, Ethem'i idare etmek zorundaydı. Kendisini Millet Meclisi'ni resmen ziyarete çağırdı; bütün mebuslar kalkarak, Ethem'i ayakta selamladılar. Gördüğü itibardan koltukları kabaran Çerkez Ethem, Ankara'ya yardımda bulunmaya razı oldu. Ethem'in "ordu"sunu Eskişehir'den getirmek için özel bir tren gönderildi.

Ankara, çeşitli bölgelerden gelen üniformaları değişik, kılıkları acayip Kuvayımilliyecilerle dolunca, silahlı bir ordugâh halini aldı. Yozgat'a doğru yola çıkan, gerçekten önemli bir kuvvetti. Ankara şu an için savunmasız kalmıştı. Bu kuvvetler sabah olmadan Yozgat'a vardılar. Bütün gün şehri kuşattılar ve gece, bir "karabulut" gibi içeri daldılar.

Sokak sokak, ev ev, yırtıcı ve kıyasıya bir çarpışmaydı bu. Çapanoğulları, şehre girenlerin üzerine damlardan ateşler yağdırarak kendilerini şiddetle savundular. Ethem'in askerleri de evleri bombardımana tutup ateşe verdiler; kentin büyük bir kesimi yanmaya başladı. Top sesleri, korkunç alevler, yaralananların haykırışları geceyi cehenneme çevirmişti; boğuşma, sabaha kadar sürdü. Sabahleyin Kuvayımilliyeciler şehre hâkim olmuşlardı. Asilerden yakalananlar oldukları yerde yargılanıp idam edildiler. Kaçmış olanlar geri dönüp tekrar dövüşmeye kalktılarsa da, onlar da bozguna uğradı.

Milliyetçilere karşı girişilen ayaklanmaların en sonuncusu ve en kanlısı, belki de en önemlisi olan Yozgat isyanı böylece bastırıldı. Mustafa Kemal'in şansı vardı. Eğer hilafet kuvvetleri, hareketlerini, birbirlerine göre ayarlayabilselerdi, onu yenebileceklerdi. Aslında üç büyük isyanın birbiri arkasına ayrı zamanlarda çıkmış olması ona zayıf kuvvetlerini toparlamak ve bir yerden bir yere kaydırmak için vakit bırakmıştı. O da böylece, bu isyanları kıl payıyla bastırabilmişti.

Tam da zamanıydı. Çünkü Yunanlılar neredeyse sonbahar saldırısına girişeceklerdi. Her şey, Türklerin kuzeyden güneye, Eskişehir'den Afyon'a uzanan ve buradan doğudaki Ankara ve Konya gibi önemli stratejik noktalarla bağlantısı bulunan tren yolunu tutup tutamayacaklarına bağlıydı. Bu elden giderse, bütün Orta Anadolu ile güneyin büyük bir parçası düşmana açılmış olacaktı. Yunanlılar, düzenli ordularıyla, üstün durumdaydılar. Türklerse en çok başıbozuk kuvvetlere bel bağlamışlardı. Mustafa Kemal yine –Perslerin Roma istilası karşısında yaptıkları gibi–

düşmanın önünü boşaltıp ikmal yollarını uzatmak suretiyle stratejik bir geri çekilme siyaseti güdüyordu.

Yunanlıların girişecekleri saldırıyı önceden kestirerek, Alaeddin Haydar adındaki gazeteciye şöyle demişti:

> *“Yarın, Venizelos, efendisi Lloyd George’un emrine uyup da yarım milyonluk bir orduyu feda etme hevesine kapılırsa, güç de olsa, belki Ankara’yı, hatta Konya’yı işgal edebilir. Biz Sivas’a çekilirsek, gerilla savaşımız iki kat kuvvet kazanacak ve ordumuz dokuz yüz kilometre uzunluğundaki cephelerini kolaylıkla yarabilecektir. Mösyö Venizelos Anadolu’da başının belasını bulacak ve Yunan orduları en sonunda –toprak altında binlerce ölü bırakarak– kendilerinin olmayan bu ülkeden atılacaktır.”*

Yunan saldırısı, demiryoluna yöneltilmişti. Milliyetçiler, başta bütün hat boyunca yenilgiye uğradılar. Lloyd George, Avam Kamarası’nda, “Türkler öylesine parçalandılar ki, artık toparlanamazlar,” diye böbürleniyordu. Oysa, Fransa ve İtalya telaşlanmıştı. Yunanlıların yakın bir gelecekte Anadolu’yu istila etmeleri işlerine gelmiyordu. Yunanlıların Marmara kıyısıyla Boğazlar bölgesini Türklerden kurtarmakla, istediklerini elde etmiş olduklarını ileri sürdüler. Artık onları frenlemek zamanı gelmişti. Lloyd George ve Venizelos’a karşın, Yüksek Konsey’i kendi görüşlerine çevirmeyi başardılar. Konsey, Yunanlılara daha fazla ilerlememelerini bildiren bir telgraf yolladı.

Yunanlılar, varmış oldukları bütün noktalarda durup mevziye girmek zorunda kaldılar. Demiryolu ile yaylanın asıl başladığı yerde, sarp dağlar bölgesinde bulunuyorlardı. Cephe hatları üç kat uzamıştı. İkmalleri için arkalarında yeterli demir ve kara yolu yoktu. Yeni cepheleri, tehlikeli derecede geniş bir düzeye dağılmış cepheler şeklindeydi; bu cepheyi tutmak, Yüksek Konsey’in teşvikiyle bırakmış oldukları düzlük arazideki kesintisiz cepheyi tutmaktan güçtü. Belki izin verilip de daha ileriye gidebilmiş olsalardı, yine bundan daha uygun bir hatta varabilirlerdi. Fransızlarla İtalyanlar bu işe sevindiler. Mustafa Kemal de Yunanlıları denize kadar sürmek için kendisine gerekli olan düzenli orduyu kurabilecek kadar zaman kazanmıştı.

Bu amaca varmak için de, Robeck'in Lord Curzon'a, Lord Curzon'un da İngiliz kabinesine boş yere yapmış oldukları uyarılarda belirttikleri gibi, Rusya ile ciddi diplomatik ilişkiler kurmaya başlamıştı.

76 Nirvana. (ç.n.)

77 *Le Matin* gazetesinden naklen *The Times'tan*. 20 Nisan 1920.

78 Sir Robert Vansittart, *The Mist Procession.*

79 Bu deyimle San Remo'daki Nirvana'da toplanan diplomatlar kastedilmektedir. (ç.n.)

OTUZUNCU BÖLÜM

Türk-Sovyet Antlaşması

"Köprüyü geçinceye kadar ayıya dayı demeli." Bu, ünlü bir Türk atasözüdür. Deli Petro'dan ve onun genişleme siyasetinden bu yana, her kuşak, bir Türk-Rus savaşına tanık olmuştur. Şimdi, Batı tehdidi altındaki Kemalistlerle Bolşevikler de, tarihlerinin bu dönüm noktasında birbirlerine yaklaşmak için, ihtiyatlı adımlarla, bazı köprülerden geçmek zorundaydılar. Mustafa Kemal de, Anadolu'ya ayak bastığından beri, sırf İtilaf Devletleri'ne karşı koz olarak kullanmak için bile olsa, Sovyetler'le bir anlaşmayı ciddi şekilde düşünmeye başlamıştı.

Ruslar, Türk Devrimi'ne karşı ilk başta olumlu bir tepki göstermişlerdi. Bunu resmen kendi devrimlerinin bir benzeri ve "Müslüman dünyasına yayılışı" şeklinde yorumlamışlar; *İzvestiya* da "Asya'da ilk Sovyet ihtilali" diye müjdelemişti. Birbiri ardından Denikin ve Vrangel ordularıyla Avrupa müdahalesinin tehdidi altında bulunan Bolşevikler için Türkiye'nin stratejik bakımdan önemi büyüktü. İtilaf Devletleri, Türkleri olduğu kadar Rusları da ilgilendiren Kafkasya bölgesine, iki taraf arasında bir mendirek gibi kendi birliklerini yerleştirmiş bulunuyorlardı. Devrimci bir Türkiye, Rusların açık olan yanlarını koruyabilirdi.

Sivas Kongresi'nden sonra Mustafa Kemal, Sovyet Rusya'ya gayriresmi bir temsilcinin gönderilmesini ve Sovyetler'den para ve silah yardımı alma olanaklarının araştırılmasını uygun görmüştü. Bu iş için eski İttihatçılardan, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa seçildi. Bir parça da onun çabasıyla, 1920 yılının ilk aylarında, Anadolu'ya, Ruslardan, az da olsa bir yardım gelmeye başladı.

Ancak İngilizler, 1920 baharında giriştikleri saldırı hareketiyle, Mustafa Kemal'in Sovyetler'e ilk olarak resmi ve ciddi görüşme teklifinde bulunmasına yol açmış oldular. İstanbul'un işgali, Sevr Antlaşması koşullarının açığa vurulması ve bunun doğurduğu savaş, Sovyetler'den bir an önce yardım almayı gerektiriyordu.

Kâzım Karabekir Paşa başkanlığındaki bir heyetin, Bakû'ya gönderilmesi olumsuz bir şekilde sonuçlanmıştı. Büyük Millet Meclisi'nin kurulmuş olması Mustafa Kemal'e, Moskova'ya resmi bir diplomatik heyet göndermek gibi daha kesin bir adım atma fırsatını verdi. Bu heyete, Hariciye Vekili Bekir Sami başkanlık ediyordu. Bekir Sami, Çerkez soyundandı. Babası da, Rus ordusunda generalken, çarlık rejimiyle bozuşmuş ve Türkiye'ye sığınmıştı. Mustafa Kemal ayrıca Lenin'e bir mesaj yollayarak, diplomatik ilişkilerin kurulmasını önermiş ve emperyalizme karşı mücadelesinde, Türkiye'ye yardım edilmesini istemişti.

Bir süre sonra, Çiçerin'in imzasıyla bir cevap geldi. Çiçerin bu mektubunda, Misakımilli'yi tanıdıklarını ve Millet Meclisi'nce "emperyalist hükümetlere karşı Türkiye'nin giriştiği askeri harekâtla Sovyetler'in çabalarının birleştirilmesi" yolunda alınan kararı kabul ettiklerini bildiriyor; diplomatik ilişkilerin ve konsoloslukların hemen kurulmasını öneriyordu. Toprak konusunda iki tarafı da ilgilendiren bölgelerde bir referandum yapılmasını ve Türkiye ile Ermenistan ve İran arasındaki sınır sorunlarının çözümünde Rusya'nın aracılıkta bulunmasını da ileri sürüyordu. Bu önerileri, ilke olarak kabul eden Mustafa Kemal, bir karşı öneride bulunarak, doğudaki Türk vilayetlerini Ermenilerden geri almak için girişilecek askeri harekâta karşılık, Rusya'nın Azerbaycan üzerindeki haklarını tanıyacağını bildirdi. Sonuç olarak, "ortak mücadele uğruna kuvvetlerin düzenlenmesi için para ve silah yardımı" istedi.

Bu arada, Kâzım Karabekir'in Ermeni işgalindeki bölgelere karşı sabırsızlıkla girişmek istediği, Mustafa Kemal'in de haziran sonunda başlamasını uygun gördüğü harekât, bu karşılıklı pazarlık yüzünden geri bırakılmıştı. Böylece yine bir süre daha bir şey yapmadan beklemek zorunda kalan Karabekir Paşa gittikçe sabırsızlanıyor, sinirleniyor ve şimdi mevcudunu on yedi alaya yükselttiği çocuk ordusuyla kendini avutuyordu. Moralleri bozulmasın diye, işsiz duran askerleri arasında çiçek düzenleme

yarışları yapıyor, onları yemek masalarını türlü renkte çiçek buketleriyle süslemeye teşvik ediyordu. “Çiçeklerle uğraşmak insanlar üzerinde çok iyi etki yapar, özellikle sert ve sinirli olanları yatıştırmaya yarar,” diyordu.

Böyle bir kenarda kalmış olmak Kâzım Paşa’nın sinirlerini germişti. Şimdi boyuna Mustafa Kemal’in ülkeyi yönetişini eleştiren sayısız telgraflar çekiyordu. Aslında zaman Mustafa Kemal’in lehine işliyordu ama, Kâzım Paşa bunu anlayamıyordu. O, Erzurum’da ordusunun böyle iş görmez durumda bırakılmasına ateş püskürürken, Yüksek Konsey Paris’te şehrin ve vilayetin, “özgür ve bağımsız bir devlet” kurmaları için Ermenilere verilip verilmeyeceğini tartışıyordu. Ancak, bu bağışı askeri bir hareketle desteklemeye hazır olmadıkları da ortaya çıkmıştı. Başkan Wilson’dan Ermenistan sınırlarının saptanmasında hakem olması rica edildi. Ancak onun neden sonra bildirdiği kararın artık gerçekle hiçbir ilgisi kalmamıştı. Kemalistlerle Bolşevikler, el ele, bundan böyle Asya haritası üzerinde bağımsız Ermenistan diye bir yer olmayacağını çoktan kararlaştırmış bulunuyorlardı.

Türk siyasi heyeti, Karadeniz’de ve Rusların savaş ve ihtilal yüzünden bozulmuş demiryollarında yetmiş günlük dolambaçlı bir yolculuktan sonra, temmuzda Moskova’ya varmıştı. Biraz da bu yolculuğun güçlüğünden ve işlerini bozduğundan yakınarak, Anadolu’ya silah gönderilmesi için derhal, “bağımsız” Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetlerinden geçit verilmesini istediler. Sözlerine, buraya sadece yardım almak için değil, bir ittifak anlaşması yapmak için gelmiş olduklarını da eklediler. Ruslar işi savsaklıyor, kaçamaklı cevap veriyorlardı. Çiçerin’e bakılırsa, Ruslar, Türkiye’nin savunmasına yardıma kararlıydılar; ancak, şu sırada, bir yandan Vrangel ordusunun, bir yandan da Polonya’da İtilaf Devletleri’nin yarattıkları tehlike kesin bir anlaşmaya varmayı geciktirebilirdi. Çok geçmeden Rusların, Türkiye’ye yardımı, Türk topraklarından bir parçasının Ermenistan’a verilmesi için pazarlık konusu yaptıkları açıkça anlaşıldı. Tabii sonradan bu toprakları kendilerine mal etmek niyetindeydiler.

Heyet, Lenin tarafından birkaç haftalık bir gecikmeyle kabul edildi. Lenin, ulaşım yollarının açılması ve genellikle Türkiye’ye yardım konusunda daha anlayışlı davrandı. Ancak, Rusya’nın Ermenistan ve Gürcistan üzerinde yakın gelecekteki niyetlerini de gizlemedi. Türkler,

Sovyet Rusya’nın, eski çarlık siyasetini, bu sefer savaşla değil de barışçı yollardan sürdürmek istediğini anlamışlardı. Bekir Sami Bey, Ankara’ya gönderdiği bir raporda, Rusların her an için Ermenistan hükümetini devirebileceklerini bildirdi. Bu yüzden Anadolu’dan girişilecek harekâta hemen başlanmalıydı.

Mustafa Kemal, bunun üzerine, Meclis’te bir açıklama yaptı. Kendi görüşüne göre, bugünkü Rus siyaseti, İslam âlemini iyi niyetleriyle kandırarak Türk etki alanının yayılmasını engellemek, Batı’ya karşı Türk devrimini kendi eseriymiş gibi göstermek ve sonunda komünizmi Türkiye’ye yerleştirerek uydu devlet durumuna getirmek amacını güdüyordu.

Öte yandan, hem Batı’dan, hem de Müslüman devletlerdeki Bolşevik düşmanlığından çekinen Ruslar, Türklerle iyi geçinmek zorundaydılar. Bu bakımdan, eninde sonunda bir anlaşmaya yanaşacaklardı. Mustafa Kemal, bir tek kuruş ve bir tanecik mermi şeklinde de olsa, yardımın hemen başlaması ve Karadeniz yolundan gönderilmesi gerektiğini bildirdi. Ruslar, bol cephane yardımı yapacak durumda olmasalar bile, hiç olmazsa verecek altınları vardı. Bundan başka “Moskova razı olsa da, olmasa da” Ermenistan’a karşı kesin bir harekete girişmek şarttı.

Bu arada Ruslar, Müslüman komşularına bir yandan yaranıp bir yandan da gözdağı vermek niyetiyle, Doğu devletlerini eylül ayında Bakû’da bir kongreye çağırmışlardı. Mustafa Kemal buraya kalabalık bir heyet gönderdi. Ruslar da, eskiden Enver Paşa’nın yaptığı gibi, Hindistan sınırlarına kadar uzanan bir Müslüman birliği düşüncesini koz olarak kullanmaktaydılar. Enver Paşa da doğal olarak bu işte bir rol oynamaya can atıyordu. Almanya’dan, Cemal Paşa ile birlikte Moskova’ya geçmişti. Enver, boyunun kısalığını örtmek için başına giydiği upuzun siyah bir fesle, Moskova sokaklarında ve hükümet dairelerinde dikkati çekiyordu. Bakû’da, çoğu Rusya’ya pek güvenmemekle birlikte, ondan bir şeyler koparmak isteğinde olan Müslüman liderler arasında Enver de vardı.

Enver Paşa, daha önceden Mustafa Kemal’le mektuplaşmaya girişmiş, kendisine “İslam dünyasını örgütlemek ve ülkemizi kurtarmak için” çalışmaya başlamış olduğunu bildirmişti. Bol bol “ben” kelimesini kullanarak, Mustafa Kemal’e Sovyet liderleriyle içli dışlı olduğu izlenimini

vermek istiyordu. Yalnız silah değil, asker yardımı da sağlayabilecekti. “Buraya gelen arkadaşlardan birtakım zorluklarla karşılaştığını öğrenmiş bulunuyorum,” diyordu. “Bunu zaten tahmin etmiştim.” Bununla birlikte Ruslardan alınacak yardımın pek önemli olacağını sanmıyor; akıl öğretircesine, “Onun için, sen ülkedeki anlaşmazlıkları yatıştırmaya çalışsan daha iyi edersin,” diyordu.

Mustafa Kemal, bu mektuplara oldukça nazik cevap verdi. Bazı işler için Enver Paşa’dan yararlanabilirdi. Şimdiye kadar olduğu gibi, hilafet adına hareket ederek, hem İngilizleri yenmek, hem de Ruslara karşı bir denge sağlamak için İslam âleminden yararlanmayı düşünüyordu. Bu bakımdan, Enver Paşa’nın Doğu’daki çeşitli milliyetçilik hareketlerini birleştirmek yolundaki düşüncesini uygun bulmuştu. Ancak, ona, Rusya’nın şüphesini uyandırmaktan başka bir şeye yaramayacak olan bir Panislamizm macerasına atılmaktan kesin olarak kaçınmasını önerdi.

Mustafa Kemal, Cemal Paşa’nın mektubuna da aynı terimlerle, ama biraz daha teklifsiz bir tonla cevap vermişti. İkisine de Moskova ile varılacak anlaşmanın daha fazla gecikmeyeceğini umduğunu bildiriyordu. Gerçekten Moskova’da bir dostluk anlaşması parafe edildi. Yusuf Kemal Bey, bunu alarak Türkiye’ye döndü.[80] Moskova’dan ayrılırken bindiği trene, bir milyon altın ruble ile (ki bunun çoğu Ankara’daki memur maaşlarının ödenmesine harcanacaktı) yardımın sembolik nitelikte ilk taksiti olarak silah, cephane ve donanım yüklenmişti. Bunlar Karadeniz’den motorlarla Türkiye’ye taşınacaktı.

Ne var ki, birkaç gün sonra Çiçerin, Bekir Sami Bey’le konuşurken sınır meselesini ortaya atarak, Van ve Bitlis vilayetlerinin Ermenistan’a verilmesini istedi. “Türkiye’ye yapılacak yardım, bu ilkenin kabulüne bağlıdır,” diyordu. Mustafa Kemal bunu duyunca, kaybedecek vakit olmadığını anladı. Çiçerin’in önerilerini kesin olarak geri çevirdikten sonra orduya Ermenistan üzerine yürüme emrini verdi.

Böylece, Kâzım Karabekir’in sabrını taşıran uzun bekleyişin sonu gelmişti. Saldırısının amacı, 1877 savaşında Ruslara bırakılıp 1918’de Enver Paşa tarafından geri alınmış, fakat mütarekede İtilaf Devletleri’nin zoruyla yine kaybedilmiş olan Türkiye’nin “Ermeni” vilayetlerini; Kars, Ardahan ve Batum’u tekrar ele geçirmekti.

Karabekir, ordusuyla 20 Eylül'de saldırıya geçerek Sarıkamış'ı zapt etti. Biraz moladan sonra Kars'a yürüdü ve orayı da bir direnmeyle karşılaşmaksızın aldı. Ermeni-Rus komutanı bu sırada uykudaydı. Yaveri, düşman şehre girip de karargâhı basıncaya ve binlerce esir alıncaya kadar, kendisini uyandırmaya cesaret edememişti. Kâzım Paşa'nın ordusuyla başa çıkacak durumda olmayan Ermeni ordusu, darmadağın bir halde Arpaçayı'na doğru çekildi. Türklerin misillemeye girişmelerinden korkan sivil halk da, panik halinde arkasına takılmıştı.

Kars'ın ele geçtiği haberi, Ankara'da büyük bir sevinç yarattı. Mustafa Kemal, karargâhını, gar yakınındaki bir binaya taşımış, Ziraat Mektebi'ndeki büyük salon da, gittikçe artan maiyetini yerleştirmek için bölmelere ayrılmıştı. Halide Edip, geçirdiği bir hastalıktan sonra buraya gittiği zaman gözlüklü, şişman bir adam karşısına çıkarak, "Sefa geldiniz, uğur getirdiniz. Şarktan şimdi aldığımız bir telgrafa göre, Kâzım Karabekir, Kars'a girmiş," dedi. Bundan sonra küçük bölmelerde oturan subaylara, "Şark kısmını idare edenler bu akşam tatlı yiyecekler, garp kısmında olanlar pırasa yiyecekler," diye seslendi. Etrafını yirmi kadar kurmay subayı aldı... Neşeli, şişman subay, Mustafa Kemal Paşa'nın yanında hizmet eden Yüzbaşı Tevfik'ti.[81] Kars'ın kurtuluşu Türklerin umutsuz durumunda tek ışık olmuştu. Miralay İsmet Bey de çok sevinmişti. "Kâzım Karabekir'i tebrik edelim," dedi. Derhal bir kutlama telgrafı yazıldı.

Ermenilerin, Çiçerin'e başvurmalarından bir şey çıkmadı. Başkan Wilson'dan da ancak "uzlaşmazlıkların çözümü" yolunda aracılığa hazır olduğuna dair boş bir cevap aldılar. Bunun üzerine mütareke istemek zorunda kaldılar. Eylül başlarında Gümrü'de Türklerle Ruslar arasında bir anlaşma imzalandı. Türkiye, Milli Hükümet'in imzaladığı bu ilk uluslararası anlaşmayla, Aras ve Arpaçayı boyundaki eski sınırlarına kavuşmuştu.

Bu arada Ruslar, Vrangel ordusunu yenmişlerdi. Rus göçmenleri İstanbul'a akın ettiler. Getirdikleri mücevherleri yok pahasına satarak açıkgözleri zengin ediyor, gazinoları canlandırıyor ve İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'un dediği gibi "aslında bir sefahat merkezi olan" İstanbul'u büsbütün sefahate boğuyorlardı. Böylece Ruslar da Ermenistan'ın geri kalanını ele geçirmekte serbesttiler. Suvarileri, karlı

sokaklarda at oynatarak Erivan'a girdikleri vakit ne bir tek silah patlamış, ne de halk arasından bir ses duyulmuştu. Parlamento binasının balkonundan verilen nutuklarda Marx ve Lenin'den heyecanlı pasajlar okunuyor, "Yaşasın Sovyet Ermenistan! Yaşasın Sovyet Azerbaycan! Yaşasın Sovyet Rusya! Yakında Gürcistan da Sovyet olacak, arkasından da Türkiye. Kızıl Ordu'muz bütün Avrupa'ya yayılacak... Yaşasın Üçüncü Enternasyonal!" diye naralar atılıyordu. Caddedeki halktan bir ses çıkmıyordu. Bir Ermeni, "Palavra atma!" diye mırıldandı. Ama ülkesi, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olmuştu.[82]

Bunu izleyen aylarda, Türklerle Ruslar, Transkafkasya'nın geri kalan kesimini aralarında bölüştüler. Ruslar, Gürcistan'a girerek orada da bir Sovyet cumhuriyeti kurdular. Türkler Ardahan'la Artvin'i aldılar. Batum yarışını Kızılordu kazanmıştı. Şimdi bu askeri kazançları, siyasi bir kalıba uydurmak işi kalıyordu.

Mustafa Kemal, Moskova'ya, Yusuf Kemal Bey başkanlığında yine bir temsilci heyeti gönderdi. Heyet bu sefer, çok dolaşmadan doğruca Gürcistan üzerinden geçti, yolda bir Gürcü kişizadesinden uygun fiyatla beş on şişe de içki satın aldılar. Moskova'da dostça karşılanmışlardı. Bu seferki konuşmalarını diplomat Çiçerin'le değil, daha makul olduğu görülen gerçekçi Stalin'le yapıyorlardı. Yusuf Kemal Bey'in bundan daha memnun kaldığını göstermesi üzerine, Stalin de iki parmağını başının üzerinde kaldırıp oynatarak, Çiçerin için, "Ne olacak, diplomat işte!" demişti.

Kemalist hükümetle Sovyetler Birliği arasındaki Moskova Antlaşması 16 Mart 1921'de imzalandı. Bu da, daha önce parafe edilmiş olan ilk anlaşmanın genel çizgileri içinde kalıyor; yalnız bazı eklemeler yapılıyordu. Taraflar, "Doğu'da yaşayan halkların milli kurtuluş hareketleri ile Rus emekçilerinin yeni bir toplum düzeni kurmak uğruna giriştikleri savaş sırasında ortak noktalar bulunduğunu" göz önünde tutuyor ve "milletlerin bağımsızlık ve özgürlük haklarını" tanıyarak diledikleri hükümet şeklini seçme konusunda özgür olduklarını kabul ediyorlardı. Her iki taraf da birbirlerinin topraklarında bozguncu çalışmalarda bulunmamaya söz veriyorlardı.

Böylece Mustafa Kemal'le Stalin, birbirleriyle anlaşarak, harita üzerinde bir çizgi çekmişler ve aralarındaki bütün sorunları değilse bile, sınır

sorununu, iki geleneksel düşman Türkiye ve Rusya arasında bugün bile kavgasız sürüp giden bir çözüme bağlamışlardı.

80 Yusuf Kemal Tengirşenk.

81 Tevfik Bıyıkoğlu.

82 Oliver Baldwin, *Six Prisons and Two Revolutions.*

OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM

Başıbozukların Sonu

Moskova görüşmeleri sürüp giderken, Mustafa Kemal'le arkadaşları da yurtiçinde bunlarla ilgili düşünce akımlarına bir düzen vermeye çalışıyorlardı. Gençliğinden beri Batı düşüncesiyle yoğrulmuş olan Mustafa Kemal, Bolşevik değildi. Komünizme kesin olarak karşıydı. Türk heyeti Ruslarla görüştüğü sırada o, "Bizim Bolşevik olmamız söz konusu değildir," diyordu. "Biz, millet olarak kendi ilkelerimize ve geleneklerimize bağlıyızdır... Sovyetler bize yardım edebilecek durumda ve düşmanlarımızın düşmanıdırlar... Ancak bizim, kendi amaçlarımızı bir yana itip de Sovyet uydusu olmamız gibi bir şey asla düşünülemez."

Ne var ki, şu anda, politik nedenler yüzünden, Sovyetler'le dostluk kurmak gerekiyordu. Mustafa Kemal, Rusya ile hem iyi geçinmek, hem de yutulmamak için fazla sarmaş dolaş olmamak zorundaydı. Bu da kendisini, değil yalnız Moskova'da, yurtiçinde de birtakım güç sorunlarla karşı karşıya getirmişti. Burada milliyetçiler arasında birbiriyle çatışan akımları ustalıkla yönetmesi, Rusya'yı tutanları bir yandan harekete geçirirken, öte yandan da fazla ileri gitmemelerini sağlamak için tedbirler alması gerekiyordu.

Jön Türk Devrimi'nden bu yana, Türkiye'nin izleyeceği yön konusunda iki düşünce akımı belirmiş ve şimdi de daha kesinlikle ortaya çıkmıştı: Batı ülküsünü tutanlar sağda, Doğu ülküsünü tutanlar solda yer alıyordu.[83] Batı ülküsü, on dokuzuncu yüzyıldan beri Türk liberallerinin tasarlamış oldukları gibi, Batı'nın sosyal ve ekonomik yapısına uygun bir hükümet şeklini öngörüyordu. Ancak bu sırada, Ankara'da, millet Avrupa'ya düşman

kesilmişken, bu düşünceleri savunmak cesaret isterdi. Onun için “Batıcılar” da ister istemez “Doğucular”la bir çizgiye girmişlerdi. Ancak hem gelenek, hem de duygu bakımından bağdaşmadıkları Sovyet yönetiminin karşısındaydılar.

Doğu ülküsünü tanımlamak biraz daha zordu. Bu, Batı uygarlığının ömrünü tamamlamış olduğu inancından hareket ederek, açık seçik olmayan, zihinlerde tam belirginleşmemiş, yeni bir sistem arayışından kaynaklanıyordu. Önce, insanlık için “eylem”den çok “düşünce”ye dayanan bir çözüm yolu bulma peşinde koşan idealist İttihatçılar arasında doğmuş, Rus İhtilali’nin çıkması üzerine birdenbire güç kazanmıştı.

Bunların başında, Maliye Vekili Hakkı Behiç Bey bulunuyordu. Meclis’in ufak değişikliklerle onayladığı hükümet planı da aslında, Marksist felsefeyi benimsemiş olan Hakkı Behiç’in eseriydi. Şimdi, ne olduğu pek anlaşılamamakla beraber, komünizm üzerinde açıkça konuşmalar yapılan Meclis’te de Doğu ülküsüne bağlı olanlar vardı. Gariptir ki, bazı din adamları da bu düşünceleri hoş karşılıyor ve Halide Edip’in dediği gibi, “Bunlar da Şark Mefkûresi’ni eski İslam demokrasisi halinde diriltmek istiyorlardı.”

Yine gariptir ki, çete başları arasında da güçlü bir komünizm akımı baş göstermişti. Bunlar komünizmi, en çok, cahil çeteciler üzerindeki durumlarını sağlamlaştırmak için istiyorlardı. Bu yüzden de Yeşil Ordu adındaki örgütten gittikçe daha fazla yararlanmak yolunu tutmuşlardı. Yeşil Ordu, isyanlar sırasında, Mustafa Kemal’in de onaylaması üzerine kurulan gizli bir örgüttü. Genel sekreteri de Hakkı Behiç Bey’di. Bu, ordu içindeki çözülmeler karşısında, milli kuvvetlere yeni bir ruh aşılamak amacıyla kurulmuş olan ve milliyetçi ülkülerle beslenen düzenli bir askeri güçtü.[84]

Mustafa Kemal bunu, durumun gerektirdiği ivedi bir önlem olarak kabul etmişti. Ancak Yeşil Ordu biraz sonra iki zararlı akımın kaynağı halini aldı. Bir yandan, milli hareketin er geç dayanması gereken düzenli ordu zararına çeteler kurmaya başladı; öte yandan da isteyerek ya da istemeyerek komünistlerin ve özellikle Çerkez Ethem’in elinde bir araç haline geldi. Kazandığı birkaç başarı ile koltukları kabaran Ethem, Mustafa Kemal’e açıktan açığa kafa tutacak kadar küstahlaşmıştı. Yeşil Ordu kendini Kızılordu’nun Türkiye’deki karşılığı olarak görmeye ve *Yeni Dünya*

adındaki bozguncu bir gazete ile etkisini yaymaya başlıyordu. Önceleri Moskova ve Bakû'da çıkan bu gazete, şimdi yayınlarını Eskişehir'de sürdürmekteydi. Rus ajanları da, Türk köylüsünün hoşnutsuzluğunu sömürerek, başıbozuk askerlerine komünist doktrini aşılamak için Yeşil Ordu saflarında uygun bir ortam bulmuşlardı.

Yunan istilası sırasında, Yeşil Ordu'nun, Mustafa Kemal'i arkadan vurabileceğini gösteren birçok belirti ortaya çıkmıştı. Bir an geldi ki, Mustafa Kemal kendi güvendiği adamları bile bu örgütün saflarına sokamaz oldu. Yeşil Ordu'ya kendi onayı olmadan atamalar yapılıyor, örgütün çalışmaları denetiminin dışına çıkıyordu. Yaverlerinden birinin kendisine haber bile verilmeden örgüte alındığını öğrenince, artık Yeşil Ordu'yu dağıtma zamanının geldiğine karar verdi. Yeşil Ordu liderleriyle komutanlarını Ankara'ya çağırdı. Orada gece geç saatlere kadar süren bir toplantı sonunda istediğini elde etmeyi başardı. Mustafa Kemal, dileklerini başkalarına kabul ettirirken onlara da kendi isteklerini elde etmiş oldukları izlenimini verirdi. Bu toplantı da, onun bu ustalığının tipik bir örneğidir. Sonunda alınan kararlar bir liste halinde yazılmış ve imzalanmıştı. Herkes dağıldıktan sonra Mustafa Kemal, yanındaki arkadaşı Tevfik Rüştü'ye döndü ve, "Şu saksının içine bak," dedi. Tevfik Rüştü Bey elini saksıya soktu ve bir kâğıt çıkardı.

"Oku!" dedi Mustafa Kemal.

Tevfik Rüştü okudu. Kâğıtta yazılanlar, konferansa katılanların kendi düşünceleri gibi kabul etmiş oldukları kararların aynıydı. Mustafa Kemal bunu sabahleyin, kurmay başkanı ile beraber hazırlamıştı.

Sonuç olarak Yeşil Ordu dağıtılıyor, bu işe karışmış olan ve aralarında mebuslar da bulunan bazı kimseler, cezalandırılmak üzere İstiklal Mahkemeleri'ne veriliyordu. Yeşil Ordu'ya oldukça bel bağlamış olan Ruslar, bu başarısızlıklarını "proletarya liderliği yokluğuna" yüklediler.

Bu olaydan ve komünist yeraltı çalışmalarının gittikçe genişlemesinden kuşkulanan Mustafa Kemal, Yeşil Ordu'nun yerini almak üzere kendisi bir komünist parti kurmaya karar verdi. Bu kurnazça davranışla, komünistleri bir düzene sokup, kendi denetimi altına almayı umuyordu. *Yeni Dünya* idarehanesi, Eskişehir'den Ankara'ya getirildi. Burada daha etkin bir

şekilde denetlenebilecekti. Bir yandan da Sovyet ajanları arasında fazla tehlikeli olanların ayıklanması yoluna gidildi.

Mustafa Kemal, Hakkı Behiç Bey'i Parti'nin başına getirdi. Hakkı Behiç, derhal belli başlı milliyetçi liderlere, "Sevgili yoldaş," diye başlayan bir genelge gönderdi. Bunda, Parti'nin Üçüncü Enternasyonal'in ilkelerine dayandığını ve doğrudan doğruya ona bağlı olduğunu açıklıyordu. Dahiliye Vekâleti de gerekli izni vermişti.

"Parti programı, Komünist Parti'nin önümüzdeki genel kongresine sunulacaktı. Gizli Yeşil Ordu örgütü de Parti'ye katılmış olduğuna göre artık, Bolşevizm, komünizm düşünce ve temelleri üzerinde hiçbir cemiyetin, heyetin faaliyette bulunması... doğru değil."[85] Öteki ordu komutanlarına olduğu gibi Ali Fuat Paşa'ya da bir mektup gönderen Hakkı Behiç, "Askerlik işleri şubesi, siz yoldaşımızı da, üyeleri arasında görmekle övünmekte ve orduyla ilgili bütün işlerde değerli görüşlerinize ve devrimci ruhunuza dayanmaktadır," diyordu. Ali Fuat Paşa, milli amacı sarsmaktan başka bir işe yaramayacağına inandığı bu hareket karşısında şaşırıp kalmış, ancak Hakkı Behiç'in genelgesinin arkasından Mustafa Kemal'den açıklayıcı bir telgraf alıp da işin aslını anlayınca içi rahat etmişti.

Mustafa Kemal, Komünist Parti'yi, ortadaki bunalımı geçiştirmek için bir çözüm olarak kurmak istemişti. Milli hareket başarıya ulaşırsa, kolayca dağıtılabilirdi. Yok, başarılamaz da Yunanlıların ya da başkalarının baskısı karşısında merkezini Sivas'a ya da daha doğuya çekmek zorunda kalırsa, Anadolu'nun Rusların nüfuzu altına gireceği belli bir şeydi. O zaman Komünist Parti milli bir kuruluş olarak Rusların karşısında Türkiye'nin bağımsızlığını korumak ve bir hükümet kurmak için araç gibi kullanılabilirdi. Bu arada, Parti'nin desteğini sağlayan Mustafa Kemal, Türkiye'deki Sovyet ajanlarının en tehlikelisi olan, Türk sosyalisti Mustafa Suphi'yi tasfiye edecek kadar kendini kuvvetli hissediyordu. Mustafa Suphi ile on altı arkadaşı yakalandı; Trabzon'da bir takaya bindirilip denize salıverildi. Çiçerin, Mustafa Suphi'nin nerelerde olduğunu sorunca da, kendisine nezaketle, arkadaşlarıyla beraber Karadeniz'de bir kazaya uğramış olabileceği bildirildi.

1920 sonbaharında Ruslar, Ankara'ya kalabalık bir elçilik heyeti gönderdiler. Buna karşılık Mustafa Kemal'in de Moskova'ya, bir daimi elçi

göndermesi gerekiyordu. Kendi yakınları arasında çıkmış olan bir anlaşmazlığı çözmek için bu fırsattan yararlandı. Anlaşmazlık, Ali Fuat Paşa'nın çevresinde dönüyordu; temeli de Yeşil Ordu olayı ile ortaya çıkan, düzenli ordu ile başıbozuk kuvvetleri arasındaki ayrılığa dayanıyordu. Yunan saldırısı, düşmana ancak kendisininkiyle boy ölçüşebilecek düzenli bir ordu ile karşı konulabileceğini göstermişti. Ancak bu ordu kuruluncaya kadar, başıbozukların dağıtılması elde olmadığı için, bunlar da gittikçe daha güçlü bir duruma geliyorlardı.

Mustafa Kemal, Ali Fuat Paşa'nın bu başıbozukları tuttuğundan şüpheleniyordu. Ali Fuat, Çerkez Ethem'in baskısıyla, Yunanlıların büyük taarruzundan önce, Genelkurmay'ın uygun görmediği bir saldırıya kalkmış ve başarısızlığa uğrayarak kötü bir not almıştı. Arkasından, Ankara'dan birlikleri için takviye ve donanım istemişti. Mustafa Kemal, Vekiller Heyeti toplantısında bu isteği eleştirmiş ve bunların yerine getirilmesini kabul etmekle birlikte, "oldukça aşırı" olduğunu da zapta geçirtmişti. Bu olay, kendisine güçlük çıkarıldığından yakınan Ali Fuat Paşa ile Ankara Hükümeti arasında gittikçe büyüyen gerginliğin bir belirtisiydi.

Ali Fuat'la Ankara Hükümeti arasındaki anlaşmazlık, ilkelerle olduğu kadar kişilerle de ilgiliydi. Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal'in baştan beri kendisiyle beraber bulunanlara kıyasla, sonradan gelen İsmet Bey'i daha el üstünde tutmasını çekemiyordu. İsmet de Ali Fuat'ı çekemezdi. Bu iki insan dış görünüşlerinde olduğu kadar, yaradılış bakımından da birbirlerinden ayrıydılar.. Şimdi de iktidar için çekişiyorlardı. Mustafa Kemal alttan alta, Ali Fuat Paşa'nın yetersizliğini ileri sürmeye başlamıştı. Bir yandan elinin altındaki İsmet'i, savaşın yakında başlayacak olan yeni dönemi için vazgeçilmez bir eleman olarak görüyor, öte yandan, gözü yükseklerde olan bir çete başına karşı fazla yakınlık gösteren Ali Fuat Paşa'nın, böylece elinde bulundurduğu düzensiz kuvvetlerle başına buyruk kesilmesini, ordu hiyerarşisinde aşırı bir güç kazanmasını önlemek istiyordu.

Bu yüzden, onu, görevinden uzaklaştırmak gerekiyordu. Ruslarla olan durum ona aradığı bahaneyi sağlamıştı. Ali Fuat Paşa, Ankara'ya çağrıldı. Gara gelince, her zamankinden daha önemli bir törenle karşılandığını gördü ve ortalıkta bir şeyler döndüğünü anladı. Mustafa Kemal, çepeçevre duran Vekiller Heyeti ile şeref kıtası arasından ayrılarak kendisini selamlamak ve

baş başa konuşmak için onu yeniden kompartımanına sokmuştu. Moskova'ya bir elçilik heyeti gönderilecekti, bunun başına yüksek değerde birisini koymak gerekiyordu. Mustafa Kemal, eski arkadaşından, Sovyetler Birliği elçiliğini kabul etmesini rica ediyordu.

Ali Fuat Paşa, askerlik hayatının söz konusu olduğunu anlayarak biraz zaman kazanmayı denedi. Ama, Mustafa Kemal kararını hemen vermesini istiyordu. Ali Fuat Paşa gelip kendisini görmeye söz verdi, cevabı da olumlu olacaktı. Mustafa Kemal'in yüzü gülmüştü. Hararetle el sıkışarak ayrıldılar.

Ali Fuat Paşa, kompartımanda oturmuş, bu değişikliğin nedenlerini kestirmeye çalışıyordu. Cephedeyken kulağına, Ankara'da başka türlü bir hava estiğine dair tedirgin edici söylentiler gelmişti. Bunlara bakılırsa, Mustafa Kemal'in kişisel yönetim yolunu tuttuğu anlaşılıyordu. Çevresine, başta İsmet olmak üzere, kendi görüşüne uyan insanları toplamıştı. Birbirine bağlı beş silah arkadaşının karşılıklı güven havası içinde Milli Mücadele'ye giriştikleri günler çok geride kalmıştı. Rauf Bey sürgündeydi; Kâzım Karabekir, Refet, Ali Fuat kıtada bulunuyorlardı. Mustafa Kemal, Ankara'yı, her istediğini yapan bir meclise dayanarak, İsmet ve Fevzi Paşa gibi yardımcılarla idare ediyordu. Ali Fuat'la bir yakınlığı kalmamıştı artık. Ama onun Mustafa Kemal'le bir kavgaya girişmesi, milli hareketi ikiye bölebilirdi. Böylece Moskova elçiliğini kabul etmekten başka yapılacak bir şey yoktu. Bundan bir süre sonra Ali Fuat Paşa, yanında kalabalık bir elçilik kadrosuyla birlikte, Moskova'ya doğru yola çıktı.

Ali Fuat Paşa uzaklaştırıldıktan sonra sıra, asi çeteci Ethem'e geldi. Çerkez Ethem, Kütahya dolaylarındaki dağlarda neredeyse bağımsız bir derebeylik kurmuştu. Halktan kendi adına vergi topluyor, kendi başına keyfi bir adalet sistemi uyguluyor, adamlarına düzenli ordudaki erlerden üç kat daha fazla para veriyor, askerleri ordudan kaçmaya kışkırtıyordu. İsmet Bey bir gün Meclis bahçesinde otururken Ethem'in askerlerinden bir müfrezenin geçişini görmüş ve onlara bakarak içinden acı acı, "Bindikleri atlar benim, ellerindeki silahlar benim, askerlerin kendisi benim ama, komutaları bende değil," diye düşünmüştü.

Mustafa Kemal'le İsmet, Çerkez Ethem çetesini, bütün öteki başıbozuk kuvvetleriyle birlikte, düzenli ordu örgütleri içine sokmaya karar verdiler.

Bu karar Mustafa Kemal’le, Ethem ve iki kardeşi –ki bunlardan biri de mebustu– arasında bir kuvvet denemesine yol açtı.

İsmet Bey, Ethem’in askerlerinin bir tümen haline getirilerek denetim ve disiplin kurallarına bağlanacağını açıklamıştı. Ethem’in kardeşi Tevfik, “Bu serserilerin başına ne subay koyabilirsiniz, ne mutemet,” diye itiraz etti. “Böyle şeyler kabul etmezler, subay görünce Azrail görmüş gibi çileden çıkarlar.” Başıbozuklar da Ankara’da söylenmeye başlamışlardı: “Mustafa Kemal Paşa bize düğmeli, ilikli kaput giydirecekmiş, istemeyiz. Ethem’in üniformasını sırtımızdan çıkarmayız.” Tevfik de bir yandan Ethem’in, Eskişehir yönünde İsmet’in ordusuna karşı saldırıya geçeceği söylentisini yaymaktaydı. Ankara’da Ethem’in mebus olan kardeşi Reşit ve Meclis’teki arkadaşlarıyla birlikte hükümet aleyhine bir ayaklanmaya girişeceği anlaşılmıştı. Mustafa Kemal buna karşı koyacak durumdaydı. Fiziki yapılarının dışında birbirlerine çok benzeyen bu iki rakip, insan zekâsıyla bilenmiş bir tilki kurnazlığıyla, açık renk gözlerinin delici bakışlarıyla birbirlerini kolluyor, tartıyorlardı. Bir gün Mustafa Kemal, hasta yatağında yatarken, Çerkez Ethem teklifsizce odaya daldı. Mustafa Kemal elini sakin sakin yastığının altına soktu. Ethem’e de belli ederek tabancasını kavradı. Ethem’in de eli, üzerinde öldürdüğü her adam için bir çetele açılmış olan kakmalı tabancasındaydı. Tepeden tırnağa silahlı adamları da merdivenlerle sahanlığı doldurmuşlardı. Mustafa Kemal’in yaverlerinden biri koşarak, dışarıdaki birliklerden birinin komutanı İsmail Hakkı Bey’e, binayı kuşatmasını ve gerekirse Ethem’in askerlerine ateş açmasını söyledi. Ethem, İsmet Bey’in görevinden alınmasını istiyordu. Mustafa Kemal, bu isteği sakin bir şekilde reddetti. Ethem, dışarıda doldurulup kapatılan tüfeklerin sesini duymuştu. Muhafızlardan biri Çerkezce seslendi: “Durum tehlikeli, vazgeçelim bu işten.” Ethem biraz sonra sadece hatır sormak için uğramış olduğunu söyleyerek çıkıp gitti.

Arkadan, yaverlerinin olayı tartışmasını dinleyen Mustafa Kemal, içinden acı acı güldü. Ethem’le aralarında bir kurşunluk mesafe kalmıştı. Kendisinin de özel muhafızları olması gerektiğini anlayarak hemen İsmail Hakkı Bey’i çağırttı ve bir muhafız birliği kurmasını söyledi. Muhafızlar, Giresun’dan, Karadeniz dağlarının savaşçı Lazlarından seçildi. Baştan aşağı siyah elbiseleri, siyah külahlarıyla yırtıcı bir kartala benzeyen bu Lazlar

“Reisin Muhafızları” olarak Meclis binası önünde nöbet tutmaya, o nereye giderse birlikte gitmeye başladılar. Biraz sonra Ankara’nın özelliklerinden biri haline gelmişlerdi.

Ethem’in gücünü gözden uzak tutmayan Mustafa Kemal, adamlarını bir düzene sokmak için sabırla son bir çaba gösterdi. Çerkez’e, İsmet’le aralarındaki anlaşmazlığı yatıştırmak için beraberce Eskişehir’e gitmeyi teklif etti. Ne var ki, tren istasyona geldiği zaman Ethem, ortalıktan yok olmuştu.

Mustafa Kemal, Ankara’ya döndü. Ethem’in kardeşi Reşit’i bir Vekiller Heyeti toplantısına çağırdı. Ülkeyi savunabilmek için disiplinli bir ordunun gerekli olduğunu bir kere daha anlattı. Reşit, “Bir silah sesi duyar duymaz tavşan gibi kaçan” düzenli ordu askerlerine atıp tuttuktan sonra, “Bu vatan dediğiniz de ne oluyormuş?” dedi. “Ben istediğim yerde rahat rahat yaşarım. Canım isterse Venizelos’la bile.” Mustafa Kemal, Reşit’in bu budalaca görüşüyle, nezaketle alay etti. Arkadan, Ethem’in sağduyusuna son kez başvurarak, Kütahya’ya bir Meclis heyeti yolladı. Ethem, bu heyetin üyelerini hemen tutuklatarak, rehine gibi kullanmak istedi. Ama onlar bu zoraki konukluktan kurtularak Ankara’ya döndüler.

Ethem bunun arkasından Meclis’e bir telgraf göndererek, onun yasallığını tartışma konusu yapmak istedi. Ülkenin savaşa devam edemeyecek kadar yorgun ve bitkin olduğunu ileri sürüyor, düşmanla barış görüşmelerine girişilmesinde ısrar ediyordu. Telgrafına “Umum Kuvayımilliye Kumandanı” diye imza atmıştı. İstanbul’un kendisini destekleyeceğini umarak, bir örneğini de sadrazama göndermiş, buna eklediği açıklayıcı bir mesajda da Meclis kuvvetlerine karşı saldırıya geçmek niyetinde olduğunu ve bu konuda Yunanlılarla da anlaşmış bulunduğunu bildirmişti.

Mebuslar büyük bir öfke içinde, gizli bir toplantı yaptılar. Daha sonraki açık oturumda Mustafa Kemal, Ethem’le kardeşlerinin hem Yunanlılar, hem Ruslarla giriştikleri entrikaları açıkladı. Onlardan söz ederken hâlâ nezaketle “bey” unvanını kullanıyordu. Mebuslar, “Kahrolsunlar!” diye bağırmaya başladılar. Bir mebus, kızgınlıkla, “Paşa hazretleri, artık bey demeyiniz, hain deyiniz!” diye bağırdı. Mustafa Kemal, Reşit’in

mebusluktan atılmasını önerdi. Bu öneri mebusların alkışları arasında kabul olundu.

Mustafa Kemal'in birlikleri Kütahya'ya yürüyüp, kenti herhangi bir direnmeyle karşılaşmadan işgal ettiler. Arkadan Çerkez Ethem'i, güneybatı yönünde kovalamaya başladılar. Can kaygısına düşen çeteciler, düzenli ordu kuvvetlerine karşı hemen hiç karşı koymamışlardı. Kısa bir süre sonra, Mustafa Kemal'in kendi sözüyle, "Ethem ve kardeşleri, kuvvetleriyle birlikte, düşman saflarında layık oldukları yeri aldılar."[86]

83 O zaman Garp Mefkûresi, Şark Mefkûresi terimleri kullanılırdı. (ç.n.)

84 Yeşil Ordu, Rusya'da ihtilal öncesinde Müslüman vilayetlerindeki komünist asilerin kurduğu örgütün adıydı. Türkler de adını onlardan almışlardı.

85 Hakkı Behiç'in 20.10.1920 tarihli genelgesi. (ç.n.)

86 Tuhaftır ki Yunanlılar da, Ethem'in kuvvetlerinden pek yararlanmamış ve onları kendi düzenli ordu saflarına katma yolunu seçmişlerdi.

OTUZ İKİNCİ BÖLÜM

Birinci İnönü Savaşı

Bu sırada, Avrupa'nın ve İstanbul'un siyasi havasında birtakım değişiklikler oluyordu. Önce Venizelos, sonra da Damat Ferit sahneden çekildiler. Yunanistan'daki değişiklik bir rastlantıdan doğmuştu. 1920 ekim ayı başlarında, genç kral Aleksandros, sarayın bahçesinde, bir çift maymun yavrusunun maskaralıklarını seyrederken, bir tanesi kendisini ısırdı. Kral kısa bir süre sonra öldü. Churchill bu olayı, "Bir maymunun ısırmasıyla çeyrek milyon insan can verdi demek, fazla bir abartma sayılmaz," diye yorumlamıştır.

Son iki yılını aşağı yukarı sürekli olarak ülkesinin dışında, Paris ve Londra'da geçirmiş olan Venizelos, kendini bir halk kahramanı gibi görüyor, yurttaşlarının minnet duygularını gözünde fazlaca büyütüyordu. Bu yüzden genel seçimlere gitmekten çekinmedi. Hatta kralcıların oylarını serbestçe kullanmalarına ve istiyorlarsa, 1917'de Almanlarla işbirliği ettiği için gözden düşerek sürgüne gönderilmiş olan Kral Konstantinos'u tekrar tahta geçirmelerine izin verdi. Yunanlılar bunu bekliyorlarmış gibi, oylarını çoğunlukla krala verdiler. Venizelos ve partisi seçimleri kaybetmişti. Lloyd George kötü haberi duyduğu zaman, şöyle bir toparlanarak acı acı gülmüş, "Şimdi bir tek ben kaldım," demişti. Venizelos'a, "Bu adeta insanın demokrasiye olan güvenini yok ediyor," diye yazdı. Venizelos verdiği cevapta daha gerçekçi bir dille, yenilgisinin Yunan halkının savaştan bezmiş olmasından ve sürekli bir seferberliğin yarattığı hoşnutsuzluktan ileri geldiğini bildirdi.

Kendileri de savaştan bezmiş olan Fransızlar, Paris'teki Yüksek Konsey'de, Yunanlılara karşı olan taahhütlerini geri almak için bu fırsattan yararlandılar. İtalyanlar da onları izledi. İngilizlerin de eline, hiç kazançlı olmadığı anlaşılan bir siyasetten yüz akıyla sıyrılmak için bir fırsat geçmişti. Ancak Lloyd George, rüyasından vazgeçmiyordu. Kralın geri dönmesinin "dünyanın bu köşesi için hayati bir önem taşıyan" İngiliz-Yunan dostluğunda hiçbir değişiklik yapmayacağını ilan etti. Ama o bile, artık Sevr Antlaşması şartlarının tam olarak uygulanmasına olanak kalmadığını anlamaya başlıyordu.

İstanbul'da da padişah, Damat Ferit'i daha fazla iktidarda tutamayacaktı. Bir yandan barış antlaşmasının milletçe topyekûn reddi, bir yandan içsavaş siyasetinde uğradığı başarısızlık, sadrazamı gözden düşürmüştü. Halk, kendisine zerre kadar değer vermiyor, durumunu bir trajedideki soytarı rolüne benzetiyordu. Söylendiğine göre, kabine toplantılarında uyukluyor, emrinde çalışacak nazır bulmakta güçlük çekiyordu.[87] En sonunda, kendi partisi bile aleyhine dönünce, padişah artık bu işi bırakıp çekilmesini emretti. Damat Ferit Paşa istifasını verip uzun bir tedavi için Karlsbad'a gitti. Hükümetin başına bir kere daha Tevfik Paşa getirildi. Yeni sadrazam ilk olarak, milliyetçilerle yakınlığı olan iki nazırı kabineye almakla işe başladı. Bunlar, Dahiliye'ye getirilen İzzet ve Bahriye'ye getirilen Salih paşalardı.

Bu yenilik, İngiliz yüksek görevlileri arasında yapılan bir değişiklikle aynı zamana rastlamıştı. Onlar da General Milne'in yerine General Sir Charles Harington'u ve Amiral de Robeck'in yerine de meslekten yetişme bir diplomat olan Sir Horace Rumbold'u getirmişlerdi. İstanbul'daki Türkler bunun İngiliz politikasında bir değişikliğe yol açacağını sanıyorlardı. İtilaf Devletleri en sonunda, Sevr Antlaşması'nın uygulanabilecek bir şey olmadığını anlamış olsalar gerekti. Fransızlar bu antlaşmanın ortaya çıkardığı daha güçlü Türkiye ile anlaşmanın zamanı geldiğini kabul etmişlerdi. İngilizler de buna yanaşacaklar mıydı acaba?

İzzet Paşa bu umutla, Ankara'yla tekrar ilişki kurmaya karar verdi. İki hükümet, resmen anlaşmazlık içinde görünseler bile, gayriresmi olarak barışı sağlamak için el ele çalışabileceklerdi. İzzet Paşa, Mustafa Kemal'e bir haberci gönderdi. İngilizlerin bir çözüm yolu bulmaya niyetli olduklarını

hissettiğini ve (ikisi de eski sadrazam olan) kendisiyle Salih Paşa'nın bunu görüşmek üzere Ankara'ya gelebileceklerini bildirdi.

Mustafa Kemal bu ziyaret teklifini ihtiyatla karşılamıştı. İngilizlerden, milliyetçilerin kabul edebileceği bir barış teklifi gelebileceğine pek ihtimal vermiyordu. Öte yandan, savaştan bıkmış usanmış olan Ankara'da da, barış lehine güçlü bir akım vardı. Bu hava içinde, İstanbul'dan görüşme önerileri alındığının açığa vurulması, direnme ruhunu torpilleyebilir, yeni bir ordu kurma çabalarını gevşetebilirdi. Böylece yeni hükümetin dostluğu, milliyetçilere eski hükümetin düşmanlığından daha tehlikeli olabilecek nitelikteydi. Ama, yine de bu öneriyi kabul etmek gerekiyordu. Yalnız, görüşmenin gizlilik içinde olmasını ve Ankara'da değil de, İstanbul'la Eskişehir arasında ücra bir istasyon olan Bilecek'te yapılmasını şart koştu. Karşılama, istasyonun bekleme salonunda oldu. İzzet Paşa siyasetin acemisiydi, Ankara'daki gerçek durumdan da haberi yoktu. Bu yüzden, Mustafa Kemal'le yüz yüze gelince, iki eski silah arkadaşı gibi oturup baş başa sohbet edeceklerini sanmıştı. Oysa durum beklediği gibi çıkmadı. Mustafa Kemal daha başta kendisini Büyük Millet Meclisi ve hükümet başkanı diye tanıtarak toplantıya resmi bir hava vermişti. Kimlerle müşerref oluyordu? Salih Paşa kendinin İstanbul Hükümeti'nde bahriye nazırı, İzzet Paşa'nın da dahiliye nazırı olduğunu anlatmaya kalkıştı. Mustafa Kemal, nezaketle, ama gayet kesin, böyle bir hükümeti tanımadığını, bu yüzden kendilerini nazır sıfatıyla değil, ancak gayriresmi olarak iki özel kişi gibi kabul edebileceği cevabını verdi.

Bu şekilde birkaç saat konuştular. İzzet Paşa Mustafa Kemal'e açıktan açığa bir direnişe geçmekten olumlu bir sonuç elde edilemeyeceğini anlatmaya çalışıyordu. Akla uygun bir barış sağlamanın zamanı gelmişti artık. Mustafa Kemal'in anladığına göre, İzzet Paşa'nın kafasındaki düşünce, Ankara Hükümeti'ni İstanbul'a bağımlı olmaya razı etmek ve İtilaf Devletleri'ne ortak bir başvuruda bulunmaktı. Böyle bir şey söz konusu olamazdı. Bu şekilde bir anlaşmaya girdiği anda ortadan silineceğini biliyordu. İzzet Paşa'nın önerisini büsbütün reddetmek de siyasete uygun düşmezdi. Bunun için, paşalara, milliyetçilerin havasını azıcık tattırmaya karar verdi. Tartışmayı keserek, heyet üyelerini trene götürdü. Biner binmez, tren Ankara'ya hareket etti. Paşalar oldukça

şaşırmış ve tasalanmışlardı. Mustafa Kemal, gözleri parlayarak, İstanbul'a dönmelerine izin vermeyeceğini bildirdi. Konuşmalarını trende ve daha ciddi olarak, Ankara'da sürdüreceklerdi. "Bir süre için, biz Anadolulularının misafiri olacaksınız," dedi.

Paşalar böylece zararsız hale getirildikten sonra, gelişlerini bütün Anadolu'ya bildirdi. Yalnız, barış için görüşmeye geldiklerinden hiç söz etmedi. Bu ziyareti, milli direnişi zayıflatıcı değil, güçlendirici bir yolda kullanmak gerekiyordu. Bu düşünce ile çok akıllıca kaleme alınmış bir bildiri yayımladı ve paşaların, kendi istekleriyle, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'yle bağlantı kurmak ve ülke davası uğruna çalışmak için gelmiş olduklarını ilan etti.

İzzet Paşa bu oldubitti karşısında şaşırıp kalmıştı. Kendisini, herkes dürüst, açık iş gören bir adam olarak tanırdı. Şimdi ise, hükümetinin gözünde şerefsizlikle suçlandırılabileceği bir duruma sokulmuş oluyordu. O zamana kadar milli hareketin, sadece düşmana karşı girişilmiş bir savaş olduğuna, amacının sultan halifeyi Batı'nın baskısından kurtarmaktan başka bir şey olmadığına, biraz da saflıkla, inanmıştı. Sultan halifenin hükümetine karşı açılmış bir savaş olduğunu ancak şimdi anlıyordu. Buna razı olamazdı.

İzzet Paşa, her ne kadar Abdülhamit'e ve Vahdettin'e karşı cephe almışsa da, prensip olarak yasallığa önem veren bir adamdı. Ülke için en iyi çözümün, padişahlık rejiminin milliyetçilerle işbirliği yaparak sürüp gitmesi olduğuna içten inanıyordu. Mustafa Kemal ise, umudun yalnızca Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nde olduğunu ve bu hükümet resmen tanınmadıkça barış müzakerelerine girişmenin söz konusu edilemeyeceğini biliyordu. Kendi görüşüne göre, bir yurtsever olan İzzet Paşa'ya düşen görev, İstanbul'u bırakıp onunla birlikte Ankara'da kalmaktı.

"Bu arada iki şerefli fakat zoraki misafir" paşa, Ankara'da bulunabilen en iyi eve, yine bulunabilen en iyi ilkel konfor içinde yerleştirilmişlerdi. Ankara'ya varışlarının ertesi günü Halide Edip'i ziyaret ettiler. Kendisi bu ziyareti, şöyle anlatır:

> *"Bilhassa iki kez sadrazamlık etmiş ve daima bir nezaret işgal etmiş olan çok uzun boylu ve son derece itina ile giyinmiş olan bu adamın*

benim dar merdivenlerimden çıkarken çok müteessir olduğunu biliyorum. İzzet Paşa ve diğerleri sükûn ve vakarla benim küçük odamın alçak kapısından girerken, iki kat olduktan sonra içlerinde bana karşı uyanan merhameti, 'Zavallı hanımefendi, ah zavallı Hanımefendi!' diye izhar ettiler. Seslerindeki bu acıma, bana biraz fena geldi, çünkü benim Anadolu'ya gelişim ve bu harekete katılışım, mukaddes bir gaye için ateşle yanmaya razı olanların zihniyetine uyuyordu. Benim için, içinde bulunduğumuz tehlikeler ve çektiğimiz zahmetler acınacak değil, şeref verecek bir vaziyetti. Fakat samimiyetlerine inandığım için, hislerimi belli etmeden: 'Lütfen bana acımayınız, bu hayatı kendim seçtim,' dedim."

Beş altı hafta kadar sonra, gider gitmez hükümetteki görevlerinden çekilmeleri şartıyla, paşaların İstanbul'a dönmelerine izin verildi. Nitekim de çekildiler. Daha sonra başka görevler aldılar. Ama hâlâ bir işbirliği peşinde olan İzzet Paşa, milli amaç uğruna şerefle çalışmaya ve Yunanlılarla savaşın bundan sonraki dönemi için Mustafa Kemal'in kuvvetlerine silah yardımında bulunmaya devam etti.

Venizelos iktidardan düşünce, güttüğü siyasetin de bir yana bırakılması akla yakın gelirdi. Ama kral taraftarları, bu konuda, Venizelos'tan çok Venizelosçu çıktılar. Gerçi, ordudaki Venizelosçu subayları sıkı bir temizliğe tabi tutmuşlardı. Ama arkasından Ankara'ya karşı yeniden saldırıya kalkıştılar. Bunu, iş işten geçtikten sonra aklı başına gelen Lloyd George, "krallık cakasının delice bir gösterisi" olarak niteler. Artık İtilaf Devletleri'nden yardım görmüyorlardı, dolayısıyla onların, Venizelos'un ilerlemesini durdurmak için çizdikleri sınırdan da kurtulmuşlardı. Bundan yararlanarak askeri mevzilerini düzeltme çabasına giriştiler.

Şimdiki acayip hat, birbirinden uzak ve İzmir'le de yeterli bir ulaştırma sisteminden yoksun üç ayrı cepheden meydana geliyordu. Bu cepheler, çok yerde tehlikelere açık ve Yunan birliklerini kışın boş yere güçlüklerle uğraştıracak biçimdeydi. Bu yüzden kralcılar, demiryoluna doğru ilerlemeyi ve iki kilit noktası olan Eskişehir'le Afyon'u ele geçirmeyi tasarladılar. Böylece kuvvetlerini bir araya toplayacak ve Türklerin ulaştırma yollarını keserek onları Ankara ve Konya yönünde gerilemeye zorlayacaklardı. Daha geniş çapta bir taarruz için baharı ve havaların düzelmesini bekliyorlardı.

Ancak 10 Ocak 1921'de bir çeşit keşif niteliğinde, orta çapta bir harekâta giriştiler.[88]

Mustafa Kemal bu haberi Meclis'e bildirdi. Herkes ordunun başarısı için dua ediyordu. Durumun ciddi olduğu kimsenin gözünden kaçmamıştı. Her gün, mebuslar başta olmak üzere bir sürü yüzü asık, üzüntülü insan, Mustafa Kemal'in Meclis'teki odasını aşındırıyor, haber soruyorlardı. Mustafa Kemal, burada, cepheden gelen günlük raporları kendilerine harita üzerinde açıklıyordu. Durumdan emin, hatta neşeli görünmeye çalışıyor, elindeki tespihle oynayarak, sorularını dinliyor; kesin cevaplar vermekten kaçınarak, tabiye üzerinde açıklamalar yapıyor; sabırlı olmalarını söylüyor; Türk ileri mevzilerinin boşaltılması karşısında duyulan kızgınlığı yatıştırmaya çalışıyordu.

Yunan saldırısı, cephenin güney ve kuzey kesimleri arasında dört noktaya yöneltilmişti. Bunun ağırlık merkezi kuzeyde olacaktı. Mustafa Kemal de, asıl kuvvetlerini burada toplamıştı. Başlıca saldırı, Bursa yönünden geldi. Eskişehir'e doğru sarp, ama aralıklı sıradağları hedef olarak almıştı. Nitekim önündeki yaylaya kadar gelişti. İsmet Bey, Yunanlıları, vadide, Eskişehir'i savunmak için yer yer güçlendirilmiş bir mevki olan İnönü'de karşıladı.

Yunanlılar, İsmet Bey'in komutasındaki birliklerin gösterdiği dayanma karşısında şaşırıp bocaladılar. Daha önceki çarpışmalarda olduğu gibi, bu sefer de, kötü donanımlı, disiplinsiz askerler karşısında, rahat rahat ilerleyeceklerini sanmışlardı. Bunun yerine, önlerine, ilk kez olarak, kararlı ve disiplinli bir kuvvet çıkmıştı. Türkler sayı ve silah bakımından kendilerinden çok zayıftı; ama buna karşılık, şimdi çoğu tecrübesiz ve yabancı olan kralcı subaylar komutasındaki Yunan birliklerine kıyasla daha üstün bir komuta altında ve daha azimle dövüşüyorlardı. Türklerin diz boyu kar ve çamur içinde savundukları yerler, kendi vatanlarının topraklarıydı. Bütün gün süren bir savaştan sonra başarılı bir karşı saldırıya kalktılar. Ertesi gün, bir tuzağa düşürüldüklerinden korkan Yunanlılar, yenilgiyi kabul ederek, geldikleri gibi hızla Bursa yolundan geri kaçtılar. Orada, almış oldukları dersten yararlanarak, baharda daha büyük bir saldırı için hazırlığa koyuldular.

Milliyetçiler, Birinci İnönü Savaşı'ndan hem yurtiçinde morali yükseltmek, hem de Rusları etkilemek için yararlanacaklardı. Düşmana karşı kazanılan bu ilk büyük zafer, Ankara'da sınırsız bir sevinçle kutlandı. Meclis, orduya şükranlarını bildirdi. Mustafa Kemal, tehlike karşısındaki tutumlarından dolayı mebusları övdü. Onların gösterdiği soğukkanlılık askerlere de güven vermişti.

Halide Edip, savaştan sonra hastanedeki yaralıları ziyaret etmek için Eskişehir'e gönderilmişti. Yol boyunca giderken fark ettiği değişiklik karşısında şaşırıp kaldı:

> *"Şimendiferin durumu dokuz ay öncekinden çok başkaydı. Artık başıbozuklar pencerelerden ateş etmiyor, bağıra bağıra şarkı söylemiyorlardı. Her şey disiplin içine girmişti. Eski zamanlarda, önde başıbozuklar görünürdü. Şimdi ise, makineli tüfekli, mahmuzlarını şakırdatarak ilerleyen muntazam ordu fertleriyle karşı karşıyaydım."*[89]

İşte Yunanlılar, bu ruhta bir orduyla çarpışmak zorunda kalacaklardı. Bunu, kendileri de, yavaş yavaş anlamaya başlıyorlardı.

87 Damat Ferit Paşa, yeni bir hükümet kuracağı vakit, emekliye ayrılmış eski paşaları çağırır, karşısına tek sıra halinde dizer, bunlara dış görünüşlerine göre nazırlık dağıtırmış. Örneğin, dik ve sert duruşlu olanını Harbiye, zayıf ve okumuş görünenini adliye, sakallı ve dindar suratlısını evkaf nazırlıklarına getirir; ticaret nazırlığını da içlerinde en avam kılıklı ve göbekli kim varsa ona verirmiş.

88 *Nutuk*'ta Yunan taarruzunun tarihi 6 Ocak 1921 olarak gösterilir. (ç.n.)

89 Halide Edip Adıvar: *Türk'ün Ateşle İmtihanı*.

OTUZ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Londra Konferansı

Milliyetçilerin örgütleri genişledikçe, Ankara'nın havası da değişti. Eski içtenliğinden çok şey kaybetti. Küçük "arkadaş topluluğu" koca bir Genelkurmay haline gelmiş, iç içe birçok şube ve kısma bölünmüştü. Bundan başka, Mustafa Kemal, eskisine göre daha uzaklaşmıştı. Akşamlarını, karargâhta ötekilerle oturup konuşarak, çalışarak, çeşitli sorunları tartışarak geçirmiyordu artık. İlkönce, çalışma yerini, telgraf merkezine daha yakın olmak için istasyon tarafında bir binaya taşımıştı. Çünkü bu bir telgraf savaşıydı ve Mustafa Kemal de, modern görüşüyle, haberleşmenin önemini çok iyi biliyordu.

Sonra oturduğu yeri de değiştirip, Çankaya'ya geçmişti. Burada, şehre yedi sekiz kilometre uzaklıkta bir tepenin yamacında büyük bir kâgir eve yerleşti. Levanten bir tüccarın yaptırdığı bu binanın üstünde küçük kulecikler, bir de beş köşeli daha büyük bir kule vardı. İçerisi de öyle süslü püslüydü. Ancak Mustafa Kemal, evin geniş ve aydınlık odalarından hoşlanmıştı. Pencerelerinden bakınca, bütün ova ve şehrin ötesindeki ikiz tepeler görülüyordu. Şimdi burada bir çeşit evlilik hayatı yaşamaktaydı.

Geçen sonbaharın yorgunlukları sağlığına dokunmuştu. Doktor Adnan Bey, bir kadın tarafından bakılması gerektiğini düşünüyordu. Tam bu sırada, Fikriye, sanki içine doğmuş gibi, çok yakında Ankara'ya geleceğini bildirdi. Ne Zübeyde Hanım'ın, ne de ablası saydığı Makbule'nin karşı koymalarına kulak asmış; Mustafa Kemal'in arkasından Anadolu'ya geçmeyi başarmıştı. Tek başına, Karadeniz kıyılarında çalışan o zamanın dilenci vapurlarından birine atlamış, sessiz ve adsız birtakım erkeklerle bir

arada yolculuk etmişti. Bu adamlar, vapur, küçük İnebolu Limanı'na gelince, başlarına hemen Kemalistlerin giydiği kalpağı geçiriyorlar; o zaman Milli Mücadele'ye katılmak için gelmiş subaylar ya da başka kimseler oldukları anlaşılıyordu. Vapur açıkta demirlemişti. Fikriye, küçük bir sandalla karaya çıktı. Her zamanki yolcular arasında genç ve güzel bir kız görmeye alışık olmayan İnebolu posta ve telgraf müdürü onu çok candan karşıladı, ama biraz boşboğazlık ederek posta müdürüne, Mustafa Kemal'le evlenmeye geldiğini ağzından kaçırdı.

O zamanlar milliyetçilerin tek ikmal hattı olan sarp dağ yollarında, ötekilerle beraber, arabayla yoluna devam etti. Bu arabalarda, insan ya bağdaş kurup oturur ya da yere uzanabilirdi. Fikriye, yol bozuk olmasına karşın yolculuktan çok rahatsız olmadı. Ankara'ya gelince, Çankaya'ya yerleşti.

Mustafa Kemal, hayatını mesleğine, yurduna vermiş ve kendi tabiatında olanlarla birleştirmiş bir adamdı. Kadınlara karşı ilgisi, erkeklik gururunu kamçılamaktan ileri geçmezdi. Bütün inceliğine rağmen, bu konuda oldukça kaba davranırdı. Bir kere kendisine, bir kadında en çok neyi beğendiğini sormuşlar, o da, "El altında olmasını," diye cevap vermişti. Fikriye hem bu tanıma uyuyor, hem de ona daha başka bir şeyler veriyordu. Mustafa Kemal, yıllar boyu sadece garnizon şehirlerinde rastlanan eğlencelerle yetinmek zorunda kalmıştı. Fikriye'nin gelişi ona, içine biraz da içtenlik ve tatlı bir sevgi karışan bir rahatlama imkânı kazandırdı. Ondan hoşlanıyor ve sevgisinden gurur duyuyordu. Kadınca davranışları zevkini okşuyordu. Fikriye, hayatının bu döneminde ona tam uygun bir eşti.

Fikriye, esmer, zarif, anlayışlı, nazik tavırlı bir kadındı. Doğuştan akıllıydı. Mustafa Kemal'in düşüncelerini anlayıp cevaplandıracak kadar da eğitim görmüştü. Nasıl davranılacağını bilir, üstüne vazife olmayan şeye karışmaz; ama Mustafa Kemal'in sofrasını zarif varlığıyla süsleyerek kendine düşeni yapardı. Arkadaşlarına sıkıntı vermez, onlarla aynı dili konuşurdu. Çok geçmeden hepsi, Fikriye'nin eve getirdiği aile havasını beğenmişlerdi. Karşısında içki içebiliyorlardı; ama Fikriye sırası gelince, daha rahat içmeleri için çekilip gitmeyi de bilirdi. Aralarında evlilik bağı olmasa bile, Mustafa Kemal'e evliliğin sıcaklığını tattırıyordu. Ne var ki o, Fikriye'yi almayı düşünmüyordu. Evlenecek olursa, Batılı bir eş gibi,

yanında yer alacak bir kadınla evlenirdi. Her şeye rağmen alaturka bir kadın olan Fikriye'nin yeri ise, her zaman Mustafa Kemal'in arkasında olacaktı.

Ankaralılar, bu yüzü peçesiz genç kadına çabuk alıştılar. Mustafa Kemal'in açık arabasıyla sokaklarda geziyor, şehrin üstündeki sırtlarda atla dolaşıyordu. Fikriye, çıtkırıldım bir kız değildi. Yalnız ata binmekle kalmaz, silah kullanmasını da bilirdi. Halide Edip, Fikriye'yle ilk görüşmesini şöyle anlatıyor: "Beni bir hanımın görmek istediğini haber verdiler. Pencerenin ışığı altında güzel ve ince yüzlü bir kadınla karşılaştım. Bunun, bir kez Mustafa Kemal Paşa'nın arabasında gördüğüm Fikriye Hanım olduğunu anladım... Çok tatlı ve mahzun bir sesi vardı... Gözlerinin ve ağzının garip cazibesi hâlâ hayalimdedir." Doktor Adnan, Fikriye'nin yüzündeki solgunluğun, bir tüberküloz başlangıcı belirtisi olduğunu söylemişti. Üzüntüsü, daha çok Mustafa Kemal'in kendisiyle evlenmeyeceğini sezinlemesinden ileri geliyordu. Geleceği düşünmeden günü gününe yaşaması gerekiyor ve bu günlerini, Mustafa Kemal'e sinirlerini yatıştırıp rahat edebileceği bir ortam yaratmak uğruna harcıyordu.

Mustafa Kemal'in sinirlerini yatıştırmak için başvurduğu bir başka yol da içkiydi. Gençliğinde, kendine güven vermek, başkalarının karşısında sıkılmadan davranabilmek için içmişti. Zihni genişledikçe, onu frenlemek için içmeye devam etti. Kafasındaki düşünceler gece rahatını kaçırıyor, gündüz üzerinde dinamo gibi etki yapıyordu. Akşamları, o da güneş battıktan sonra, sinirlerindeki gerginliği yatıştırmak için içerdi. Mustafa Kemal irade zayıflığıyla değil, isteyerek içiyordu. Alkol hoşuna gider ve ona iyi gelirdi. İçtiğini kimseden gizlemez, ikiyüzlü davranmaktansa, herkesin bilmesini daha doğru bulurdu.

Yabancı gazetelerde, içkiye düşkünlüğü üzerinde yazılar çıktığı vakit kızacak yerde memnun olur, "Bunlar yazılmayacak olsa, halk beni anlamaz," derdi. Bir akşam, İzmit valisi, yemek yedikleri lokantanın perdelerini kapattırmak istemişti. Mustafa Kemal, "Sakın ha," dedi. "Perdeyi kapatırsanız herkes bizim kadın oynattığımızı zanneder, şimdi hiç olmazsa sadece içtiğimizi görüyorlar."

Bir Fransız gazeteci, Türkiye'nin bir sarhoş, bir sağır ve üç yüz sağır-dilsiz tarafından yönetildiğini yazmıştı. Mustafa Kemal, "Yanlış," diye yorumlamıştı bunu. "Türkiye'yi yalnız bir tek sarhoş idare eder."

Mustafa Kemal ciddi durumlarda ve hareket halinde hemen hemen hiç içmezdi. Erzurum Kongresi sırasında ağzına kahveden başka bir şey koymamıştı. Ziraat Mektebi'nde, hilafet ordularının tehdidi altında –belki de Doktor Adnan ve Halide Edip gibi çalışma arkadaşlarının etkisiyle– çok az içmişti. Ama şimdi merak içinde, bir şey yapmadan beklemekle geçen bir dönem yaşıyordu. Bu yüzden tekrar içmeye başladı.

Koyu Müslüman mebuslar onun bu alışkanlığını pek hoş karşılamıyorlardı. Meclis'in aldığı ilk kararlardan biri, içki ithalini ve satışını yasaklamak olmuştu. İçki Müslümanlıkla bağdaşmadıktan başka, onlara göre, ordunun gücünü kemiriyor, halk arasında hastalıkların yayılmasına yol açıyor, ülkeyi uçuruma sürüklüyordu. İçki içenler için, dayak, hapis ve ağır para cezaları öngörülmüştü. Ancak Mustafa Kemal'e, içkiden vazgeçmesi için gönderilen bir ricacı, ters yüzüne geri döndü.

Mustafa Kemal, herhangi bir içki masasının çevresinde oturup konuşmaktan her zaman hoşlanmıştı: Selanik'te, gerçekleştirmeye bir türlü olanak bulamadığı düşüncelerini sayıp döktüğü kahve masaları, bulunduğu çeşitli karargâhlarda çevresinde savaş tartışmaları yapılan yemek masaları... Şimdi de, Çankaya'daki rakı masasının çevresinde, meslektaşlarıyla arkadaşlarına, bu sefer gerçekleşecek olan düşüncelerini geceler boyunca anlatıp duruyordu. Bu toplantılarda çoğu kez birkaç yakın arkadaşı bulunur ve arada bir, sabaha kadar süren bir poker partisiyle sonuçlanırdı. Ama zamanla daha yapıcı bir nitelik kazanmaya başladı. Mustafa Kemal'in "sofra"sı neredeyse milli bir kuruluş haline gelmişti. Ülkenin siyaseti, Meclis'te ve Vekiller Heyeti'nde olduğu kadar bu sofrada kararlaştırılıyordu. Yemek sofrası, Mustafa Kemal için ikinci bir yönetim organı olmuş; aynı zamanda, bir çeşit okul halini almıştı. Mustafa Kemal burada ilerisi için, kendi görüşüne uygun yeni bir yönetici sınıfı yetiştiriyordu. Bu görüşe göre ülke, "halka rağmen halk için" çalışan bir hükümetle idare edilmeliydi. Toplantılarda, tabii, devlet sırları açıklanıyor değildi. Tartışmalar, çoğu kez tek yönlü olarak, siyasal, sosyal, ekonomik alanlarda devletin dayanacağı temel ilkeler üzerinde yoğunlaşırdı.

Ankara'da hiç kimse bu yemekli toplantılara gitmemezlik edemezdi. Yalnız bazıları, geç vakitlere kadar süren içki âlemleri yüzünden, sekreterden, adlarını listeden silmesini rica ederlerdi. İsmet Paşa gibi içki

ile başı hoş olmayan, evcimen kimseler de mümkün olduğu kadar az giderlerdi.[90] Bir yandan da çağrılmak için can atan ve dileklerine erişince de yüzsüz birer dalkavuk kesilenler vardı. Sofranın her zamanki çağrılıları, Mustafa Kemal'in yardımcılarından, eski silah arkadaşlarından ve yaverlerinden oluşurdu. Şimdi bunlara bir de, genç gazeteci-aydın grubu katılmıştı. Bunlar, kendi düşüncelerini savunmakla birlikte, Mustafa Kemal'e her zaman bir kahraman gözüyle bakarlardı. Bunlardan biri, bir övgü şiiri üslubuyla yazdığı bir yazıda, "Günlük yaşayışımızın can sıkıntısı içinde ölen şeyler, birbiri arkasından, derece derece tekrar hayata kavuşurdu burada... İnanmış bir insanın ne gibi mucizeler yaratabileceğini her zamankinden daha kuvvetli olarak anlıyorduk," der.

Ancak yaratılacak mucizeler bununla bitmiyordu. Çünkü, ufukta yeni bir Yunan saldırısı belirmişti. İtilaf Devletleri bundan önce, bir barış toplantısı yaptılar. Yüksek Konsey, 1921 şubatında Türk ve Yunan hükümetlerini, Londra'da Lloyd George'un başkanlığında toplanacak bir konferansa çağırdı. Burada Doğu Sorunu –daha doğrusu Sevr Antlaşması– tekrar gözden geçirilecekti. Konsey, Ankara Hükümeti temsilcilerinin de konferansa katılmalarını şart koştu. Bu öneri, Sadrazam Tevfik Paşa tarafından, dokuz aydan sonra ilk kez bu konuşma için yeniden açılan Ankara-İstanbul telgraf hattıyla, Mustafa Kemal'e bildirildi.

Mustafa Kemal, hükümetinin fiilen tanınması demek olan bu çağrıdan derhal yaralanacaktı tabii. İlerideki stratejik durumunu güçlendirmek amacıyla, bir taktik kullandı. Çağrının, kendi şahsını değil, "yegâne meşru ve müstakil hâkim kuvvet" olan ve yakın zamanlarda anayasaya uygun bir şekil kazanmış bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni ilgilendirdiği cevabını verdi. Bundan dolayı hükümet, yalnız İtilaf Devletleri tarafından değil, padişah tarafından da resmen tanınmalıydı. Tevfik Paşa bunun bir anayasa işi, dolayısıyla ülkenin bir içişleri sorunu olduğunu, onun için İtilaf Devletleri'yle varılacak bir anlaşmadan sonraya bırakılması gerektiğini ileri sürdü. İşin bu döneminde bu nokta üzerinde takılıp kalmak, Türkiye'nin Konferans'ta hiç temsil edilememesi sonucunu doğurabilirdi.

Mustafa Kemal, padişaha karşı durumunu böylece belirttikten sonra, Tevfik Paşa'ya verilecek cevabı kararlaştırmak için Meclis'i topladı. Bu cevapta, uzun bir başlangıçtan sonra İstanbul Hükümeti, "bütün memlekette

hiçbir hak ve salahiyet temsil etmeyen düşük bir kuvvet" olarak nitelendirildi. Meclis İstanbul'da kurulacak herhangi bir heyete katılmayacağını bildirmişti. Bunun yerine, kendi içinden seçeceği ve Türk milletinin tek temsilcisi olacak bir heyeti, Tevfik Paşa'nın heyetinden ayrı olarak, Londra'ya gönderecekti. Heyete, Rusya dönüşünden sonra tekrar görevine başlamış olan Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlık edecekti. Türkiye Büyük Millet Meclisi heyeti, İstanbul'dan değil, Antalya ve Roma'dan geçerek Londra'ya gitti ve Roma'da Konferans'taki İtalyan baş delegesi olan Dışişleri Bakanı Kont Sforza tarafından karşılandı.

Her iki heyet de Savoy Otel'de kalıyorlardı. Yalnız katları ayrıydı. Başlarda birbirlerine açıkça uzak durdular. *The Times* gazetesine göre, Bekir Sami Bey, Tevfik Paşa ile pek görüşmek istemiyordu. Karşısında bir "haydutlar hükümeti" temsilcisi bekleyen gazete muhabiri, hayal kırıklığına uğramıştı. "Bekir Sami Bey'in elbiseleri, *Bont Street*'te yapılmış gibiydi. Sırtındaki bonjur ve çizgili pantolonla gayet şık duruyordu. Kafasında fes bile yoktu." Rahatsız görünen ve dizlerinin üstünde bir örtüyle oturan Tevfik Paşa, bütün anlaşmazlıkları bir çırpıda çözerek, Ankara Hükümeti'ni Türk milletinin yasal temsilcileri olarak tanıttı. Böylece sözcülük görevini yüklenen Bekir Sami Bey, bütün konferans boyunca Türk görüşünü tek başına savundu. Yalnız, asıl istediğinin ne olduğunu açıkça anlatamadığı için Lloyd George'u sinirlendirmekten de geri kalmadı.

Aubrey Herbert, *The Time*s gazetesinde, "Konferansın Sevr porselenini ille de parçalaması şart değildir," diye yazıyordu. "Üzerine yeni bir vernik vurulursa pekâlâ kullanılacak hale gelebilir." Ancak böyle bir onarıma fırsat olmadı. Türkler, konuşmalara, Türkiye'nin Avrupa'da 1913'teki sınırlarının geri verilmesi isteğiyle başladılar. Bu öneriyi, İtilaf Devletleri diplomatları gülümseyerek karşıladılar. İçlerinden birisi de *"C'est ridicule!"*[91] diye mırıldanmıştı. Bundan başka, İzmir'in boşaltılmasını, Boğazların yalnız Türk denetiminde olmasını, yabancı kuvvetlerin İstanbul'dan çekilmesini istiyorlardı. *Times*, "Bunlar o derece aşırı istekler ki, bir parçacağını kabul etmek, Sevr Antlaşması'nı büsbütün parçalamak demek olur," diye yazıyordu. Yunanlılar, Ankara'nın temsilcileriyle bir arada konferansa katılmayı kabul etmemişlerdi. Onlar da ayrıca dinlendi. Daha önceki

konferanslarda Venizelos’un ileriye sürmüş olduğu istekleri, bu sefer birtakım nüfus istatistikleriyle şişirilmiş olarak, tekrarlamakla yetindiler.

İtilaf Devletleri bu istekleri dinledikten sonra, Doğu Trakya ile İzmir’de nüfus dağılımını yerinde incelemek üzere bir komisyon kurulmasını teklif ettiler. Bu hakem komisyonunun varacağı sonucun iki tarafça da kabul edilmesini önkoşul olarak ileri sürüyorlardı. İstatistik sonuçların kendi lehlerine çıkacağından emin olan Türkler, bunu bazı koşullarla kabul ettiler. Yunanlılarsa, tabii bunu kendileri de bildikleri için kabule yanaşmadılar. Arkadan, Türk ve Yunan temsilcileri “sözde dostluk” havası içerisinde, beraberce çay içtiler.

İtilaf Devletleri, bir kez daha düşünerek, Sevr Antlaşması’nda birtakım değişiklikler yapmayı önerdiler. Türklere, Boğazlar, İstanbul ve Kürdistan konularında bazı ödünler vereceklerdi. Artık yalnızca kâğıt üstünde bir sorun durumuna gelmiş olan Ermenistan konusu da, bir Milletler Cemiyeti komisyonunca incelenecekti. Trakya’da nüfus sayımından bir daha söz edilmedi. İzmir’e gelince, “adalete uygun bir uzlaşma” yapılabilirdi. Bu da, bir çeşit “özerk bir Rum yönetimi” biçiminde olacaktı. Ancak, Türkler, geçmişteki denemelerden, bunun zamanla bu vilayetin Türkiye’den koparılıp alınması anlamına geleceğini çok iyi biliyorlardı. Bekir Sami Bey böyle bir çözümün barış getirecek yerde “sürekli bir anlaşmazlık kaynağı” olacağında ısrar etti. Bununla beraber, öteki önerilerin, tam olmasa bile birtakım şartlarla, kabul edilebileceğini bildirdi ve hükümetine danışmak üzere Ankara’ya döndü. Yunanlılar da Atina’ya gittiler.

Yunanlılar Londra’dan, Fransızlarla İtalyanların tutumu ne olursa olsun, Lloyd George’un hâlâ onların tarafını tuttuğu kanısı içinde ayrılmışlar, ama başta istediklerini değiştirmesinden pek de memnun kalmamışlardı. Terazinin bir kefesine bu önerilere evet demeyi, öbür kefesine de, yeniden bir saldırıya girişmeyi koydular. Böyle bir saldırı başarıyla sonuçlanırsa, pazarlık için daha elverişli bir duruma geçebilirlerdi. İngiliz hükümetinin resmi tutumuna aykırı bile olsa, Lloyd George’un bunu fena karşılamayacağından emindiler. “Büyük Adam bizimle beraberdir, canı isterse, ne yapar yapar, yine bir kurnazlık bulur, bize yardım eder,” diye düşünüyorlardı.

Bu düşünceleri pek de yanlış değildi. Lord Curzon karısına, “Başbakan, eskiden ne kadarsa şimdi de o kadar Venizelosçu ve Yunan dostudur,” diye yazıyordu. “Hükümet başkanı olmanın verdiği büyük avantajları da bu uğurda kullanmaktadır.” Lloyd George’un savaş bakanı ve rakibi olan Churchill de, kendisine gönderdiği bir muhtırada Türkiye ile barış yapmak için ısrar ediyordu: “Savaşın yeniden başlaması ihtimali beni çok kuşkulandırıyor. Varsayalım ki, Yunanlılar milliyetçi Türkleri şimdiki cephe hattı üzerinde yenilgiye uğratıp daha içerilere sokuldular. Ne kadar fazla toprak işgal eder ve orada ne kadar fazla kalırlarsa, bu onlara o kadar pahalıya mal olacaktır...” Böyle bir hareketin kötü sonuçlarını sayıp döktükten sonra, “Bu koşullar içerisinde Yunanlıların yeniden saldırıya geçmelerine izin vermek, büyük bir sorumluluk olacaktır sanırım,” diyordu.

Ancak Lloyd George, bu türlü uyarılara kulak verecek halde değildi. Yunanlılar 23 Mart’ta, Bursa ve Uşak’tan saldırıya geçtiler. Lloyd George’un bir kabine toplantısında söylendiğine göre Türkler, Yunan cephesinde “büyük bir yığınak” yapmışlardı! Yasal savunma durumunda olan Yunanlıları bu yığınağa saldırmaktan kimse alıkoyamazdı. Sir Henry Wilson’a göre, Savaş Bakanlığı’nın elinde, “Türklerin bu demiryolu boyunca bir yığınak yapmış olduklarına dair” hiçbir bilgi yoktu. “Dolayısıyla, bu saldırı hiçbir kışkırtmaya dayanmayan, büsbütün haksız bir saldırıdır. Bunu Lloyd George da bilir. Bütün hikâye bir dalavereden, iğrenç bir dalavereden başka bir şey değildir. Çünkü Yunanlılar, Türkler şu anda daha on beş gün önce Londra’da kendilerine bildirilen koşulları görüşmekteyken, Lloyd George’un tam bilgisi altında, onlara hücum etmişlerdir.”

Londra görüşmeleri, Türklere, hiç olmazsa kuvvetlerini toparlamak, silahlarını artırmak ve Eskişehir’in savunmasını güçlendirmek için zaman kazandırmıştı. Yunanlıların çatal taarruzunun amacı, kuzeyde Eskişehir ve güneyde Afyonkarahisar’dı. Afyon’u fazla bir direnişe uğramadan ele geçirdiler, arkadan, şehrin doğusundaki Konya yoluna yerleştiler. Mustafa Kemal onları tutmak için kuzeyden kuvvet getirmek zorunda kaldı. Sonradan Yunanlıların bu hücumunu bir strateji yanlışı olarak nitelemiştir. Böyle yapacak yerde, kuvvetlerini kuzeye doğru kaydırıp, Eskişehir’e yönelttikleri hücumu desteklemeleri ve başarısını sağlamaları gerekirdi.

Yunanlılar, yine eskiden izledikleri yol üzerinde ilerledikleri sırada güçlü bir Türk direnişiyle karşılaştılar. Türkler Eskişehir önünde dik kayalıklarda mevzilenmiş, etkili bir topçu kuvveti de yerleştirmişlerdi. Yunanlılar, ancak sekiz gün süren bir savaştan sonra, İnönü'deki Türk mevzilerini yarabildiler. Eskişehir'in önündeki ova bir kere daha ayaklarının altında göründü. Ancak Türkler, takviye almışlardı, bir karşı saldırıya kalkarak Yunanlıları bir daha kayalıklara püskürttüler.

Yunanlılarla beraber bulunan Ernest Hemingway adlı bir savaş muhabiri, "Yunan topçusu, yeni gelmiş, hiçbir şey bilmeyen Konstantinos subayları komutasında hücuma geçtikleri yerde, kendi asıl kuvvetleri üzerine ateş açmıştı," diye anlatır. "İngiliz gözlemcisi çocuk gibi ağlıyordu." Hayatında ilk olarak, "burunları pomponlu sivri pabuçları havaya dikilmiş, beyaz bale eteklikli cesetlere" rastlıyordu. "Türkler, sımsıkı, yığın halinde koşarak geliyorlardı. Kendisi ve İngiliz gözlemcisi, ciğerleri patlayıncaya ve ağızlarına acı bir tat doluncaya kadar koştular, kayaların arkasında durdular, ama Türkler de durmadan üstlerine geliyorlardı, daha büyük bir yığın halinde."[92] Bunun sonucunda, güneydeki Yunan kuvvetleri de, Afyon'dan çekilmek zorunda kaldılar. Mustafa Kemal, bu ilerlemenin yanlış bir strateji olduğu konusundaki eleştirisinde haklı çıkmıştı. Yunanlılar ağır kayıplar verdiler, ama kuvvetleri yok olmaktan yakayı sıyırdı. "Çökmüş bir yol boyunca sonu gelmez bir asker, katır, öküz arabası ve kamyon dizisi halinde" Bursa'ya doğru çekilen bir Yunan tümeniyle bir arada bulunan Profesör Toynbee, güney yönündeki dağlardan hiçbir düşman kuvvetinin üzerlerine saldırmadığını görerek hayret etmişti.[93] Aslında Türkler, eldeki bütün kuvvetlerini güneydeki Yunanlıların çekiliş yolunu kesmek için, tren hattı üzerine sürmüşlerdi. Ne var ki, bu işte başarı sağlayamadılar.

Mustafa Kemal bu başarısızlığın nedenini, Refet Paşa'nın görüşünün ve kullandığı taktiğin yanlışlığında buldu. Fevzi Paşa'yla birlikte Refet Paşa'nın karargâhına giderek durumu yerinde inceledikten sonra, kendisini Ankara'ya gönderdi ve milli müdafaa vekilliğini teklif etti. Batı Cephesi'ndeki orduların ikisini de İsmet Paşa'nın komutasına verdi. Refet Paşa, Mustafa Kemal'e karşı dik başlı davranıyor, savaş alanında ise bazen sorumsuzluğa kadar varan bir başına buyruklukla hareket ediyordu. Mustafa Kemal, onun bu şekildeki davranışlarından usanmıştı. Ankara'da olursa,

yaptıklarını daha dikkatle denetleyebilirdi. Öte yandan, İsmet Paşa'nın, cephede kendisine verilecek planları tam olarak uygulayacağına güveni vardı.

İşte İkinci İnönü Savaşı böyle olmuştu. Daha sonraları, İsmet Paşa, bu yerin ismini kendisine soyadı olarak aldı. Mustafa Kemal, Millet Meclisi'nden ona şu telgafı çekmişti:

> *"Bütün dünya tarihinde, sizin İnönü Meydan Muharebesi'nde üzerinize aldığınız vazife kadar ağır bir ödevi yüklenmiş kumandanlar çok azdır. Milletimizin istiklal ve hayatı, dâhiyane idareniz altında şerefle vazifelerini gören kumandan ve silah arkadaşlarınızın kalp ve hamiyetine büyük emniyetle istinat ediyordu. Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiniz. İstila altındaki bedbaht topraklarımızla beraber bütün vatan, bugün en uzak köşelerine kadar zaferinizi kutluyor. Düşmanın istila hırsı, azim ve hâkimiyetinizin yalçın kayalarına başını çarparak paramparça oldu."*

Evet, bu zafer, nihai bir zafer olmaktan uzaktı. Ama Mustafa Kemal'in söylediği gibi, "milletin makûs talihinde" bir dönüm noktası olmuştu. Milliyetçiler, henüz sayı ve silah bakımından zayıf olmakla beraber, Yunanlılara karşı kurmay çalışmalarında ve stratejide üstünlüklerini göstermişlerdi. Yunanlılar bunu kolay hazmedemiyorlardı. Daha önce yaptıkları denemeye rağmen, Türklerin, düzensiz ordudan düzenli orduya geçişleri onları yine sürprizle karşılaştırmıştı. Ancak Türklere karşı duymaları gereken saygıyı bir türlü açığa vuramadıkları için, yenilgilerinin nedenini, Profesör Toynbee'nin söylediği gibi, bir "gizli el" efsanesiyle açıklamaya çalışıyorlardı: "Türk topçusu bu kadar iyi atış yapabildiğine göre, kesinlikle ya Rus ya da Alman topçu subaylarının komutasındaydı; siperler içinde kuşkusuz İtalyan istihkâmcıları vardı, piyade erleri ise Fransız subaylarının emrindeydi! En sonunda kendim, gözlerimle görerek bütün bunların hayal ürünü olduğunu anladım ve içim rahat etti."

Türk'ün eski asker ruhu yeniden canlanmıştı. Yepyeni bir ordu kurulmuş ve başına, modern savaş yöntemlerini iyi bilen genç subaylar geçmişti. Şimdiden sonra, daha henüz uzak ve belli belirsiz de olsa, önünde, zaferin yaklaşan ışığını görebilecekti Mustafa Kemal.

90 İsmet Bey, Birinci İnönü Zaferi’nden sonra paşa olmuştu. (ç.n.)
91 Gülünç bir şey!
92 *Kilimanjaro’nun Karları*.
93 Arnold Joseph Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*.

OTUZ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Eskişehir'in Düşüşü

İtilaf Devletleri, Londra Konferansı'nın başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra, Türk-Yunan uzlaşmazlığında tarafsızlıklarını ilan ettiler. Ancak ne bu, ne de Yunanlıların İnönü'ndeki yenilgileri, Kral Konstantinos üzerinde bir etki yaptı. O hâlâ, İngiliz hükümetinin değilse bile, Lloyd George'un kendisini desteklediğine inanmak istiyor ve eski adaşı gibi Konstantinopolis'te hükümdarlık tahtına oturmayı hayal ediyordu.

1921 haziranı başlarında kendi kendisini Yunan orduları başkomutanlığına atadı. Arkasından da Haçlılardan beri Anadolu toprağına ayak basan ilk Hıristiyan kral olarak İzmir'e gitti. Söylentiye göre, Aslan Yürekli Richard, körfezin karşı yakasında karaya çıkmıştı. Konstantinos da onu izleyerek aynı kıyıda oturdu. *Times*'a verdiği bir demeçte yakında girişeceği saldırıdan ve Yunanlıların Kemalistlerin kuvvetini çökerteceklerine olan inancından söz etti. Sonra cepheyi denetlemek ve saldırı tarihini kararlaştırmak için İzmir'den ayrıldı.

Bu, Churchill'in söylediği gibi, "Akla gelebilecek durumların en kötü-süydü. Yunanlıların ya tam görüş birliği halindeki bir İngiliz hükümetinin mali, siyasi ve manevi desteğini elde etmeleri ya da ta iliklerine işleyinceye kadar buz gibi bir suyla ıslatılmaları gerekirdi." Lord Curzon, bir kere daha bir çözüm denemesine girişti. Paris'te, Briand'ı da razı ettikten sonra, eski "Özerk İzmir" önerisini yineledi; ancak bu kez Yunan kuvvetlerinin de çekilmesini şart koşuyordu. Yunanlılar bunu kabul ederlerse, İtilaf Devletleri de çatışmanın durdurulması için, Türklerle temasa geçeceklerdi.

Ama Yunanlılar bu öneriyi, artık savaştan başka hiçbir şeyin söz konusu olmadığını ileri sürerek, geri çevirdiler.

Böylece biraz sonra Yunan ordusu yine Churchill'in sözleriyle, "Eski Yunanlılardan beri ilk kez bu büyüklükte bir sefere kalkışarak, sert ve engebeli bir ülkede ilerlemeye başladı." Silah, hava gücü ve donanım bakımından hafif bir üstünlüğü vardı. İlk hedef yine tren yoluydu. Yalnız bu kez asıl saldırı kuzeyden değil, güneyden geliyor ve Eskişehir yerine Kütahya ve Afyonkarahisar'a yönelmiş bulunuyordu. Batı Anadolu'nun kilit noktası olan Eskişehir'i, cepheden değil, güneyden kuşatıcı bir saldırıyla ele geçirmek üzere tasarlanmıştı.

Bu plan başarılı oldu. Yunanlılar, kuzeydeki Türk kuvvetlerini tutmak için Bursa'dan doğuya doğru bir kuvvet çıkardılar. Başka bir kolu da, Kütahya'ya hücum için dağlık bölgeden güneydoğuya doğru gönderdiler. Üçüncü ve daha kuvvetli bir kol da İzmir'le direkt bağlantısı olan Uşak'tan kalkarak Afyonkarahisar'a karşı hücuma geçti. Afyon'u aldıktan sonra tren yolu boyunca kuzeye ilerleyerek ikinci kolla birleştiler ve Kütahya'yı da ele geçirdiler. Eskişehir ve Ankara ile olan ulaşım yolları böylece çember içine alınma durumuna düştü.

Karargâhını Eskişehir dolaylarında bir kasabada kurmuş olan İsmet Paşa, şehri boşaltma sorumluluğuyla karşı karşıya kalmıştı. Cesareti kırılmış, endişeli ve kararsızdı. Bir yaralı kafilesiyle geri çekilmekte olan Halide Edip, onu alçak tavanlı bir Anadolu odasında buldu. "Eşyası, bir portatif karyola, bir tahta masa, bir tek sandalyeden ibaretti. Paşa bir nefer gibi giyinmişti. Her zamanki nazik tavrı altında, benzi solmuş, gözleri çakmak çakmak olmuş, dudaklarının ve gözkapaklarının kenarlarındaki çizgiler daha derinleşmişti. Burada, hayatında ilk kez olarak, felaket halini alabilecek bir buhranla karşılaşıyordu." Geri çekilme hareketinin, hesaplanması güç sonuçlar doğuracağı ve milli bir başarısızlık olarak eleştiriye uğrayacağı kesindi.

Halide Edip ona "ordunun insanüstü gayret ve kahramanlığının, herhangi bir zaferden daha büyük olduğunu" söylemeye çalıştı. "Fakat dünya, eğer savaş zaferle bitmezse, hiçbir fedakârlığı dikkate almaz. İsmet Paşa da bunu ifade etti." Ancak daha sonra, sıcak yaz gecesinde, açık havada, kızarmış

domatesten ibaret yemeklerini yerlerken biraz ferahlamış bir halde, “Paşa geliyor,” dedi. Kararı Mustafa Kemal verecekti.

Halide Edip yolculuğuna devam etti. Eskişehir Garı’ndaki izlenimlerini şöyle anlatıyor:

> *“Saat on buçukta, tren hâlâ gardaydı. Kadınlar kamyonların üzerinde çocuklarını emziriyorlardı. Etrafları eşya ve çocukla doluydu. Hepsinin ellerinde bir tava bulunduğunu gördüm. Ömrümde insanların bu kadar tava kullandıklarını ilk kez görüyordum. Mustafa Kemal Paşa, sapsarı, platformda, askerlerle konuşuyordu. Hepsi sakindi. Karşılarında kadınlar... Bu kadınların gözleri çok acı bir şekilde askerlere çevrilmişti.”*

Mustafa Kemal, donuk maskesinin altında, azminden hiçbir şey kaybetmemişti. Bu olaylardan hiçbirisi, beklenmedik bir şey değildi. Üç ay önce, Yunanlıların stratejisini eleştiren, Eskişehir’e güneyden ve yandan saldıracakları yerde, batıdan ve cepheden saldırıya geçmelerinin yanlış olduğunu söyleyen kendisi değil miydi? Bu sefer Yunanlılar, onun eleştirilerini dinlemiş gibi, öyle yapmışlar ve Eskişehir’e yaklaşmışlardı. Artık şehrin kaybının önüne geçilemezdi. Mustafa Kemal, İsmet Paşa’nın aksine, sert ve halkın hoşuna gitmeyecek kararlar vermekten çekinmezdi. Askerlik hayatında bunun başka örneklerini de vermişti. İsmet Paşa’nın karargâhına gelir gelmez, haritaya ve elindeki raporlara baktı; sonra hiç çekinmeden, hükümet başkanı olarak sorumluluğu üzerine aldı ve genel bir çekilme emri verdi. Çekilişi maskelemek, kentteki tahkimatı sökmek, cephane depolarını ve eğitim kamplarını başka yere götürmek için vakit kazanmak amacıyla artçı savaşları yapılacaktı. Özellikle sağlam ve dayanıklı yapılmış olan tahkimatın mutlaka yok edilmesi gerekiyordu. Mustafa Kemal, bu cesaretli olduğu kadar şiddetli kararları verdikten sonra, trenle Ankara’ya döndü.

Orada, Genel Karargâh’tan, geri çekilişi izlemeye başladı. Halide Edip onu, “yüzü sapsarı ve iç ayaklanmanın en kötü günlerindeki kadar endişe içinde” gördü. İsmet Paşa hâlâ Eskişehir önünde dövüşmekteydi. Mustafa Kemal oturup haberleri beklemesini söyledi. Kahvelerini içtikleri sırada, boyuna kurmayından haber soruyordu.

“Yaveri durmadan haber getirirken, Mustafa Kemal Paşa, hepsine sövüyordu. Nihayet sabah oldu. Mustafa Kemal Paşa, ‘İsmet, Eskişehir savaşını kaybetti; haydi, bir fincan kahve daha içelim,’ dedi. Doktor Adnan, bir süre ortadan kaybolduktan sonra odaya geri döndüğünde, daima kötümser görünen yüzü gülüyor ve sevinçli görünüyordu. Mustafa Kemal Paşa, ‘Neredeydin, Adnan?’ diye sordu. O da Fevzi Paşa ile konuştuğunu, onun çok iyimser olduğunu, Yunanlıları yeneceğimizi söylediğini ifade etti.

Mustafa Kemal Paşa da güldü ve Fevzi Paşa’yla epeyce alay etti. Ama, yine de memnun görünüyordu. Çünkü böyle anlarda o da fala ve rüyaya çok inanırdı.”

Halide Edip ve çok yakın bazı arkadaşları, Mustafa Kemal’i o andaki gerçek yüzüyle görebiliyorlardı. Ancak o, morallerini yükseltmek istediği kimseler önünde başka bir maske takıyor ve kendini değişik bir ruh hali içinde gösteriyordu. Dostlarından bir gazeteciye, sanki bütün dünyaya meydan okur gibi, şöyle diyordu: “Ne olursa olsun, bu ülkede kalacağız. Vatanımızın her zerresini savunacağız. En uzak sınırlarına kadar, çarpışarak, toprağımızın altında can vereceğiz.” Birlikte, mehtaplı ağustos gecesinde batıya doğru uzanan çorak yaylayı seyrediyorlardı. Düşman şimdi, yaylanın kenarlarına erişmişti. Karargâh subaylarından çoğu, geleceği, karanlık görüyorlardı. Ancak, Mustafa Kemal, olağan bir manevrayı inceler gibi soğukkanlılıkla konuşuyordu.

Haritayı önüne sermiş, “sanki yalnız en ince sanat eserlerini tutmak için yaratılmış” gibi görünen uzun parmaklarıyla savaşı izliyordu. Parmağının ucuyla bir çizgi çizerek, “İşte şimdi buradayız,” dedi. “Kuvvetlerimiz Eskişehir’in güney ve kuzeyinden bir yarım daire şeklinde çekiliyorlar. Geceleyin hava aydınlık ve yürüyüşe elverişlidir. Yalnız, günün yorgunluğundan ve sıcağından sonra insana bu havada uyku basar. Yürürken uyuyan çok asker gördüm, hele at üstünde olursa. Bir subay tanırım, süvaridir, en iyi at sırtında uyuyabildiğini söylerdi. Yatağa yatınca uykusu kaçarmış.”

Ay ışığı, perdesiz pencerelerden içeri doluyor ve biricik petrol lambasının çiğ aydınlığına karışarak Mustafa Kemal’in yüzüne bir ölü rengi veriyordu.

Ancak, düşünürken de, şaka ederken de her yana kudret ve canlılık ışınları dağıtıyor gibi görünüyordu.

“İçki için, insanların mihenk taşıdır derler,” diye devam etti. “Ben de derim ki asıl mihenk taşı savaş alanıdır. Şimdi arkadaşlardan her birinin ne yaptığını gözü kapalı söyleyebilirim. Örneğin, biliyorum ki falan tümenin komutanı –parmağıyla haritada bir yer gösterdi– şu kasabaya varmıştır. Kasabanın en rahat evini seçmiş ve şimdi, her şeyi unutup, portatif karyolasının üzerinde derin bir uykuya dalmıştır. İster misiniz, bunun böyle olduğunu size şimdi ispat edeyim?”[94]

Zile basıp nöbetçi subayını çağırarak talimat verdi: “Çocuğum, bana hemen filan tümenin komutanını bulur musun?” Aşağıdan telgraf makinesinin sesi duyulmaya başladı. Mustafa Kemal devam etti: “Yarın sabaha kadar düşmanla aramızı en azından yüz elli kilometre açmamız lazım. Durulacak en iyi yer burada, Sakarya’nın kuzeyindedir. Ancak buraya vardıktan sonra, büyük bir çarpışmayı kabul edebiliriz. Yunan ordusu, doğal olarak, bizim peşimizden gelecektir. Bu noktada ovayı geçecek ve şuraya doğru ilerleyecek. Bu demektir ki...”

Bu sırada nöbetçi subayı tekrar içeri girdi. Selam aldıktan sonra, “Efendim,” dedi. “Tümen komutanı S... köyünde istirahattaymış. Uyandıralım mı?”

Mustafa Kemal, kendi psikolojik sezgisine güldü: “Ben size demedim mi? Şimdi ötekine bakın.” Subaya, “Bana falanca tümen komutanını bulun,” diye emir verdi. Sonra yanındakilere dönerek göz etti: “Bulamayacak, çünkü, gideceği yere bir an önce varmak için doludizgin ilerliyordur.” Telgrafçı biraz sonra gelerek, tümen komutanının bulunamadığını söyledi.

Mustafa Kemal, ses tonunu değiştirdi: “Asıl önemli olan şey, düşmanın ne yapacağını ve nasıl yapacağını bilmektir. Şimdi biz böyle düzenli bir şekilde çekilirken arkamızdan gelecek mi, gelmeyecek mi?” Konuştukça, dinleyenlere güven veriyordu. Fevzi Paşa’nın da söylediği gibi, ortada iyimser olmak için sebepler bulunduğunu kendi de biliyordu. Düşmanın silahça üstün olduğunu da biliyordu. Türk ordusu henüz tam kıvamına gelmemiş bir savaş kuvveti halindeydi. Taşıt yokluğu hareket gücünü aksatıyor, Rusya’dan henüz yeterli bir silah yardımı alınamıyordu.

Ankara'nın gerisinde, Adana bölgesindeki ve Amasya dolaylarındaki yedek kuvvetler, kâğıt üzerinde Yunanlılara karşı bir sayı üstünlüğü sağlıyorsa da, bunları şimdilik savaşa sürmek söz konusu olamazdı. Mustafa Kemal, kafasında bu çeşit faktörleri birleştirince, Yunan saldırısına karşı koymanın, yerinde bir hareket olmayacağına karar vermişti. Zaman kazanabilmek için toprak kaybetmek gerekiyordu. Savaş planı, İsmet Paşa'ya, karargâhını ziyaretten sonra verdiği genel direktifte belirttiği gibi, şöyleydi:

> *"Orduyu, Eskişehir kuzey ve güneyinde topladıktan sonra, düşman ordusuyla araya büyük bir mesafe koymak gerektir ki, ordunun düzenlenmesi, toparlanması ve yeniden güç kazanması mümkün olabilsin. Bunun için Sakarya doğusuna kadar çekilmek bile doğrudur. Düşman, durmaksızın arkamızdan gelirse, hareket üslerinden uzaklaşacak ve yeniden menzil hatları kurmaya mecbur olacak; herhalde beklemediği birçok güçlükle karşılaşacak; buna karşılık bizim ordumuz toplu bulunacak ve daha uygun şartlara sahip olacaktır. Bu türlü davranışımızın en büyük sakıncası, Eskişehir gibi önemli yerlerimizi ve çok araziyi düşmana bırakmaktan dolayı halk üzerinde doğabilecek manevi sarsıntıdır. Fakat az zamanda, elde edebileceğimiz başarılı sonuçlarla, bu sakıncalar kendiliğinden giderilmiş olacaktır. Askerliğin gereklerini tereddütsüz uygulayalım. Öteki türlü sakıncalara nasıl olsa karşı koyabiliriz."*

Churchill durumu şöyle özetler: "Yunanlılar strateji ve taktik bakımından başarı kazanmışlar; tren yolunu da ele geçirmişlerdi. Bu da daha sonraki ilerlemeleri için işlerine yarayacaktı. Fakat Türk ordusunun ne tümünü, ne de bir parçasını yok edebilmişlerdi." Bu ordu çabucak gözden kaybolmuştu. Yaylanın uzun ve yorucu yollarında Ankara'ya, yurdun can evine doğru çekiliyordu. Biraz sonra, Yunanlılardan daha çok kayıp vermeden hemen hemen tümüyle, Ankara'nın seksen kilometre kadar önüne, Sakarya dirseğine varmıştı. Burası, Mustafa Kemal'in durmaya karar verdiği yerdi.

Bütün bunları, Türk halkına inandırıcı şekilde anlatmak gerekiyordu. Mustafa Kemal'in beklediği "manevi sarsıntı" şimdi olanca gücüyle üzerine çökmüştü. Meclis, bu felaket karşısında dehşete kapılmıştı. Mebuslar bir yandan da Mustafa Kemal'in, başkomutanlığı kendi üzerine almasını

istiyorlardı. Bunlardan birtakımı, ordunun uğradığı yenilginin bir daha telafi edilemeyeceğini ve milliyetçi ülkünün büsbütün çöktüğünü sanıyor ve bunun sorumluluğunu Mustafa Kemal'in sırtına yüklemek istiyorlardı. Daha dürüst ve daha az kötümser olanlar ise onun hâlâ durumu düzeltebileceğine inanıyorlardı. Daha başkaları da, bundan sonraki bir çekilmeye Mustafa Kemal bizzat karışmış olursa bunun milli amacı kökünden sarsacağını ileri sürerek, başkomutanlığa atanmasına karşı geliyorlardı. O, en son başvurulacak kaynak olarak, bir yanda durmalıydı. Buna da henüz sıra gelmemişti.

Hayatın garip bir cilvesi olarak, bu buhran sırasında Mustafa Kemal ilk kez bütün Meclis'in desteğini elde etti. Dostları kendisiyle birlikte oldukları, düşmanları da ona karşı oldukları için, başkomutanlığa atanacağı anlaşılıyordu. Ancak bu atanmanın, kendi isteğine uygun olması gerekmekteydi. Meclis içinde ve dışında bütün bu kaynaşmalar olurken, o ihtiyatlı bir şekilde, hiç sesini çıkarmadan duruyor, başkomutanlığı kabule hiç hevesli görünmüyordu. O böyle davrandığına göre, demek ki, felaket, artık yalnız bir tehlike olmaktan çıkmış, kaçınılmaz bir şey olmuştu. Bu düşüncenin iyice yaygın hale geldiği kanısına varınca, Meclis'i gizli bir toplantıya çağırdı ve kürsüye çıktı. Başkomutanlığı kabul edecekti, ancak Meclis'in bütün yetkilerinin kendisine verilmesi şartıyla. Orduyu, savaşın bundan sonraki dönemi için ancak bu şekilde, gereken hızla hazırlayabilirdi. Fakat milli egemenlik ilkesine beslediği saygıdan dolayı, bu yetkilerin üç aylık bir süre ile sınırlandırılmasını istiyordu.

Kendisine karşı olanlar, bunun üzerine, açığa çıkmış oldular. Bazıları bu kadar geniş yetki almasına itiraz etti; bazıları da başkomutanlık unvanı Meclis'e ait olduğu için kendisine verilemeyeceğini ileri sürdü. Mustafa Kemal, olağanüstü koşulların olağanüstü hareket ve kararları gerektirdiğinde ısrar etti. Çabuk ve enerjik şekilde davranabilmesi şarttı; kabinenin ya da Meclis'in onayını bekleyerek vakit kaybetmesi doğru olmazdı. Emirlerinin kayıtsız şartsız yerine getirilmesi, bunun için de bütün yetkileri elinde tutması gerekiyordu. En sonunda, itirazları yenerek onlara başkomutanlık görevini kendisine veren bir kanun taslağı sundu: "Başkumandan, ordunun maddi ve manevi gücünü azami surette çoğaltmak ve yönetimini bir kat daha sağlamlaştırmak konusunda Türkiye Büyük

Millet Meclisi’nin bu yoldaki yetkisini Meclis adına fiilen kullanmaya izinlidir.” Kanun kabul edildikten sonra, Mustafa Kemal, “Meclis’in bana karşı beslediği güvene layık olduğumu az zamanda göstermeye muvaffak olacağım,” dedi.

Böylece, Mustafa Kemal üç aylık bir süre için askeri diktatör oluyordu. Yetkilerini derhal kullanarak orduya donanım sağlamak üzere bazı ihtiyaç maddelerine el koydu. Parası sonradan ödenmek koşuluyla kumaş, deri, yiyecek, akaryakıt ve daha çeşitli eşya stoklarının yüzde kırkının orduya verilmesini emretti. Halka, orduda kullanılabilecek bütün silah ve donanımı teslim etmesini bildirdi. Öküz ve at arabalarının yüzde onunu, binek ve taşıt hayvanlarının yüzde yirmisini aldı. Bütün demirci atölyelerinde sayım yapıldı. Mustafa Kemal, üzerlerine çöken tehlikeyi, herkesin daha yakından duyması için, her evden birer kat çamaşır, birer çift çorap ve çarık da istiyordu.

Bu savaş, Mustafa Kemal’in öteden beri gördüğü gibi topyekûn bir savaştı: *“Harp, yalnız iki ordunun değil, iki milletin bütün varlıklarıyla ve ellerindeki her şeyle, bütün elde tutulur ve tutulmaz güçleriyle birbirleriyle karşı karşıya gelmesi ve birbiriyle vuruşması demektir. Bundan dolayı, bütün Türk milletini, cephede bulunan ordu kadar fikren, hissen ve fiilen ilgilendirmeliydim. Milletin her ferdi, yalnız düşman karşısında bulunanlar değil, köyde evinde, tarlasında bulunan herkes, silahla vuruşan savaşçı gibi kendini ödev almış hissederek, bütün varlığını mücadeleye verecekti.”* Bir peygamber gibi şu sözleri de eklemişti: *“Gelecekteki savaşların yegâne başarı şartı da, en ziyade bu söylediğim hususta münderiç*[95] *olacaktır.”*

Bu gerçeği yıllarca sonra keşfetmiş olan Churchill, Mustafa Kemal’in elinde yeteri kadar deve ve öküz bulunmadığı için, taşıt işlerinde cephedeki erlerin karılarından ve kızlarından nasıl yararlandığını anlatır. Kadınların seferber edilmesi milli duygunun geliştirilmesinde büyük bir rol oynamış; asker, sivil herkesin topyekûn gayret göstermesi ihtiyacını iyice belirtmişti. Sivas, Erzurum, Diyarbakır ve Trabzon gibi dağınık merkezlerden toplanan silahlar, saman yığınlarının altına yüklenerek kağnılarla taşınıyordu. Şalvarlı, dolaklı köylü kadınları ta Sümerler zamanındaki gibi, gıcırtılı sesler çıkaran kağnılarını sürerek saatte ancak beş kilometre hızla, dağ tepe demeden yüzlerce kilometrelik yolları aşıyor, cepheye doğru ilerliyorlardı.

Çoğu, emzikteki çocuklarını, sıkıca sırtlarına bağlamışlardı. Top mermilerini, halat kulplu cephane sandıklarını kucaklarında taşıyarak arabalara yükleyip indiriyor, iki omuzlarına birer gülle yüklüyor, çok kez tapaları bozulmasın ya da ıslanmasın diye, çocuklarını açıkta bırakmayı bile göze alarak, üzerlerini örtüyle kapatıyorlardı. Tekerleklerin kırılıp kağnının yolda kaldığı da oluyordu. O zaman kadınlar, içindekileri sırtlarına yüklenir ve kilometrelerce taşırlardı. Evlerinde kalanlar at, hayvan ve araçlara el konmuş olmasına bakmadan, çapa çapalıyor, tohum ekiyor, ekin biçiyor, orduya yiyecek yetiştiriyorlardı.

Refet Paşa, Milli Müdafaa Vekâleti'nde, bütün enerjisi ve buluşlarıyla çalışmaya başlamıştı. Öküz arabasıyla yapılan taşımayı, yeni bir menzil sistemi kurarak daha hızlı hale getirdi. Artık köylülerin alışık oldukları gibi her kasabaya gelince araba değiştirecek yerde, belirli yerlerde öküzler değiştiriliyor ve taşıtlar, doğruca savaş alanına kadar gelebiliyordu. Kilimlerden askerlere kaput, gaz tenekelerinden ilaç kutusu yaptırdı. Un bulunmazsa, köylülere, değirmenleri tamir edilinceye kadar, buğdayı kaynatarak ya da havanda döverek yemelerini söyledi. Çorak yaylada odun bulunmadığından, ahşap evleri yıktırıp, tahtalarını lokomotiflerde yakıt olarak kullandı.

Sapan demirlerinden kılıç yapılıyordu. Ankara'daki demiryolları atölyesi süngü ve hançer fabrikası haline sokulmuştu. Bir tek bozuk silah kalmaması için her yerde tamir atölyeleri kurulmuştu. Refet Paşa yurdun en ücra köşelerinden bile orduya asker topluyordu. Halk, minarelerden askere yazılmaya çağrılıyordu. Orduya katılmak isteyenler çoğu kez haydutların kasıp kavurduğu yerlerden geçerek, yüzlerce kilometre yaya yürümek zorundaydılar. Geldikleri zaman da kendilerine verilecek silah bulunmadığı olurdu. Bu erlere, cepheye giderken, düşmandan başka, yaralı ve ölülerin silahlarını almaları söylenirdi. Bu arada askerden kaçanlar yakalanıp şiddetli cezalara çarptırılıyor, silah altına yeni sınıflar alınıyor; Adana bölgesinden, doğu illerinden, Karadeniz'den ve daha başka uzak yerlerden takviyeler getiriliyordu.

Türklerin, kendilerini bekleyen önemli savaşa hazırlanmak için ancak üç hafta kadar vakitleri vardı. Ankara, bu haftaları endişe içinde geçirdi. Sivillerin morali adamakıllı çökmüştü. Varlıklı eşraf ve tüccarlar, yanlarına

ailelerini ve servetlerini alarak Kayseri'ye göç ettiler. Daha başka kimseler de göç hazırlığına girişti, hatta resmi görevi olanlar bile. Şehir, asker kaçaklarıyla, boş gezenlerle dolmuştu; Yunanlıların çok yakına geldikleri söyleniyordu; kimsede güven kalmamıştı. Kadınlar, çarşafları sırtlarında, yola çıkmaya hazır, sabırla bekliyorlardı. Evlerini barklarını bırakıp göç etmek zorunda kalacaklar mıydı acaba?

Mustafa Kemal de, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ile birlikte cepheye hareket etti. Karargâhını Ankara'nın seksen kilometre kadar güneybatısında, demiryolu üzerindeki Polatlı'da kurmuştu. Buraya varınca, atıyla, çevreye hâkim bir tepe olan Karadağ'a çıktı; attan inerek düşmanın izlemesi muhtemel olan hücum yönünü görmek istedi. Tekrar atına binerken bir sigara yaktı. Hayvan, kibritin alevinden ürkerek geri tepince, Mustafa Kemal şiddetle yere düştü. Kaburga kemiklerinden biri kırılmıştı; bir an için, ciğerlerini sıkıştırarak, nefes almasına ve konuşmasına engel oldu. Yanındaki doktor, kendisini ciddi şekilde uyardı: "Devam ederseniz hayatınız tehlikeye girer."

Mustafa Kemal, "Savaş bitsin, o zaman iyileşirim," diye yanıt verdi. Tedavi için Ankara'ya döndü. Fakat yirmi dört saat sonra yine cephedeydi. Yarası ona acı veriyordu; güçlükle yürüyebiliyor, çok kez bir masaya dayanarak dinlenmek zorunda kalıyordu. Bu kaza, halk ağzında dallanıp budaklanmıştı: Daha savaş başlamadan başkomutanın hareket edemez hale gelmesi hayra alamet değildi. Ancak bu çeşit bir kazayı bile propaganda yararına kullanmak mümkündü. Askerler arasında Mustafa Kemal'in, "Bu, Tanrı'nın bir işaretidir. Kemiğim nasıl kırıldıysa, düşmanın direnci de aynı yerde kırılacaktır," dediği söylenti olarak dolaşıyordu.

94 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda*, Selek Yayınları, İstanbul.

95 Münderiç: Yer almış.

OTUZ BEŞİNCİ BÖLÜM

Sakarya Savaşı

Yunanlılar, 13 Ağustos 1921’de yeniden saldırıya geçtiler. Konstantinos, savaş hedefini, “Ankara’ya!” diye ilan etmiş ve İngiliz irtibat subaylarını daha şimdiden, Mustafa Kemal’in şehrinde vereceği zafer yemeğine çağırmıştı. Atina basını, bu istilanın, Büyük İskender’in seferlerine benzediğinden dem vuruyordu. Yunan orduları, bir kez daha, onun yaptığı gibi, “Gordion düğümünü” kesecek ve böylece Asya’da bir imparatorluk kuracaklardı. Gordion, tam ilerleyecekleri hat üzerindeydi. Ancak, Profesör Toynbee’nin söylediği gibi, unuttukları bir şey vardı. İskender, eninde sonunda, kâhinin şartını yerine getirememiş, düğümü çözemeyerek kesmek zorunda kalmıştı. Böylece, şimdi Konstantinos’un heveslendiği işi, Batı Anadolu’yu krallığına katmak işini, başaramamıştı.

Aslında Konstantinos, Ankara’yı sürekli olarak işgal etmek istemiyor; daha çok, siyasi bir amaç güdüyordu: Milli hükümeti şehirden atarak Kayseri’ye ya da Sivas’a sürmek, sonra Konya’da ve hükümete karşı olan diğer bölgelerde çıkacak isyanlarla yıpratıp düşmesini sağlamak. Aslında bu sefer de iki karşıt düşünceden doğmuş bir şeydi. Çünkü Yunan ordusunu iki ayrı kurmay yönetiyordu. Biri kralın, öteki de General Papulas’ın kurmayları. Genelkurmay’daki subaylardan bazıları, Eskişehir’de mevziye girip Türkleri bir karşı saldırıya zorlamayı daha uygun görüyorlardı.

Ancak, kralın isteği daha üstün çıkmıştı. Böylece Yunan orduları on gün süreyle, karşılarında bir tek düşman görmeden, sonsuz bir bozkırda ve alışık oldukları deniz kıyılarından, yumuşak vadilerden gittikçe uzaklaşıyorlardı. Havanın kuraklığı, sıcaklığı, bundan önceki seferde karşılaştıkları dondan

da, kar fırtınalarından da daha kötüydü. Beraberlerinde içme suyu taşımak için tanker getirmediklerinden, fena halde susuzluk çekiyorlardı. Modern kamyonları, arızalı yollarda parçalanıyor, eşyalarını, öküz arabalarıyla, develerle ve sırt çantalarıyla taşımak zorunda kalıyorlardı. Çoğu kez, kızarmış mısırdan başka yiyecek bulamıyorlardı. Daha sonraki çarpışmalarda esir düştükleri zaman, ilk işleri, Türklerden ekmek dilenmek oldu. Çıplak ve yaban arazide, yeşil bir şerit gibi akan Sakarya'ya doğru ilerlerken askerlerin nefesi tozdan tıkanıyor, çoğu da yaylanın amansız sıtmasına tutulup saf dışı kalıyordu.

Anadolu yaylasını yararak Karadeniz'e dökülen üç büyük nehirden biri olan Sakarya burada, Ankara önünde bir dirsek çizer. Batıdan doğru akarak gelirken, seksen kilometrelik bir dirsek boyunca kuzeye yönelir, sonra tekrar batıya doğru yolunu izlemeye devam eder. Mustafa Kemal'le ordusu, Yunanlıları burada, ovanın yer yer hasat görmüş tarlalar ve tepeciklerle kaplı, sivri kayalıklarla kesilmiş çıplak ve yaban bir kesiminde bekliyorlardı. Cepheleri güneyde ve kuzeyde, tersine bir dirsek çizerek Sakarya'ya dökülen iki ırmağa dayanıyor, nehrin kendisi de merkezlerini koruyordu. Dar ve bu mevsimde suları alçak olan Sakarya, sarp kenarlı bir sürü boğazdan geçerek akıyordu. İki kıyısı, biri kuzeyde, biri güneyde iki köprü ile birbirine bağlanmıştı. Türklerin savunma durumu genel olarak iyi sayılırdı: Geriye demiryolu ile bağlı olmak ve sularını sağlayabilmek gibi üstünlükleri vardı.

Mustafa Kemal'in karargâhı başta Polatlı'da, demiryolu üzerinde; sonra da bütün bölgeyi görebilen Alagöz Tepesi'nde kurulmuştu. Burası, yapımı yarım kalmış kerpiç bir evdi; direklerinden örümcek ağları sarkıyordu. Karalar giyinmiş Karadenizli koruyucuları, Mustafa Kemal'in yanından ayrılmıyordu artık. Şimdi bunlar çoğalmış ve tek başına savaşa katılacak bir birlik haline gelmişlerdi. Mustafa Kemal, Osmanlı ordusundan istifasından beri askeri rütbe işaretlerini çıkarmıştı ve Meclis de kendisine resmi bir rütbe vermemiş olduğundan, sırtında sadece bir er üniforması vardı. Kırık kaburga kemiği hâlâ sarılı olduğu için savaşı, at sırtında cephenin bir bölümünden ötekine koşarak yerinde yönetemiyor, trenden sökülüp getirilmiş bir koltukta oturarak idare ediyordu. Belki de böylesi kendisi için daha hayırlıydı.

Halide Edip bu sırada onbaşı rütbesiyle orduya katılmıştı. Cephede Mustafa Kemal'i ziyarete gittiği zaman, yanında Miralay Arif'i gördü. Albay Arif, Mustafa Kemal'in gençlik arkadaşıydı. Eskiden beraber gezerler, eğlenirler, içerlerdi. İhtilalin başlangıcından beri yanından ayrılmamış ve son zamanlarda içkiye düşkünlüğü yüzünden bir tümen kurmayındaki görevinden uzaklaştırılınca, Mustafa Kemal onu yanına almıştı. Arif, "tasavvur edilemeyecek derecede Kemal Paşa'ya benziyordu; tıpkı onun gibi sert ve zarif bir endamı vardı; yüz çizgileriyle, ince, kapalı dudaklarındaki yarı alaycı, yarı acı bükülüş de aynıydı. Gözleri de Mustafa Kemal'inki gibi mavi renkte, yalnız biraz daha koyu ve hafifçe patlaktı." Albay Arif bu sıralarda Mustafa Kemal'in en yakın sırdaşı olmuştu.

Halide Edip, Sakarya'da Mustafa Kemal'i şimdiye kadar gördüğünden de, ileride göreceğinden de değişik bulmuştu. Bu işin kesinlikle zaferle sonuçlanacağına pek o kadar güvenmiyor ve savaşı kaybederse, herkesle beraber kendinin de öleceğini biliyordu. Bu yüzden, eskisi gibi her şeyle alay etmiyordu artık. Ölüme mahkûm bir insan, kendisiyle birlikte ölecek olanlar arasında ne hissederse, o da hemen hemen aynı şeyleri duyuyordu. Tahta masanın üzerindeki bir haritaya, güçlükle eğilerek "durumu, dört yaşındaki bir çocuğun anlayabileceği kadar açık bir ifadeyle" anlattı:

> *"İşte Sakarya, kıvrılarak gidiyor. Etrafına birtakım topluiğneler üzerinde kırmızı ve mavi kâğıtlar konulmuş. Birer kelebeğe benzeyen iğneler. Eğer askeri durum hakkındaki duygularımı Mustafa Kemal Paşa'ya söylesem, mutlaka gülerdi. Yunan ordusu kocaman bir canavar gibi, Ankara'ya yaklaşmış görünüyordu. Buna muvazi olarak Sakarya'nın doğusunda Türk ordusu da, kıvrılarak bu canavarın Ankara'yı yutmasına mâni olmaya çalışıyordu. Siyah canavar o kadar kocamandı ki, insana yeis veriyordu.*
>
> *'Eğer Ankara'ya bizden önce gider de bizi geride bırakırsa ne yaparız?' diye sordum. Bir kaplan gibi güldü:*
>
> *'Bon voyage, messieurs,*[96] *derim. Arkalarından vurarak onları Anadolu' nun boşluğunda mahvederim."*[97]

Gerçekten de, Yunanlıların ilk saldırı planı böyleydi. Niyetleri, Türklerin sol kanadını çevirmek ve böylece, güneyden Ankara'ya giden yolu açmaktı. Bu amaçla, çorak, susuz ovada, uzun bir kavis çizerek yol aldılar. Ancak bir yandan susuzluk, bir yandan da kullandıkları haritaların yeterli olmayışı, yürüyüşlerini çok ağırlaştırmıştı. 23 Ağustos'ta Türklerin sağ kanadına bir tümenle saldırdılar ve bütün bir gece süren çarpışmalardan sonra, onları Mangal Dağı'ndan çekilmeye zorladılar. Mustafa Kemal, bu ilk başarısızlık karşısında çok sert bir emirle, talimat almadan geri çekildiği için tümen komutanını görevinden aldı ve ileride de bu gibi hallerin aynı şiddetle cezalandırılacağını bildirdi. Artık ordu, bir tek Yunan askerinin bile, Türkiye'nin kalbine ayağını basmasına göz yummayacaktı. Mustafa Kemal, sonradan, tümen komutanının üst makamlardan aldığı talimata uyarak geri çekildiğini öğrenince, onu tekrar görevinin başına getirdi. Ancak verdiği emir, ötekiler için bir örnek olmuş ve bundan sonraki çarpışmalarda daha cesaretle davranmalarını sağlamıştı.

Derken, General Papulas, taktiğini birdenbire değiştirdi. Bir keşif uçusundan edinilen yanlış bilgi de, bu değişiklikte rol oynamıştı. Buna göre, Türkler sol kanatta büyük bir yığınak yapıyorlardı. Şu halde kuvvetlerini bu yöne doğru aktarmaktaydılar. Hareket noktasından çok uzaklaşmış olan ve gerisi Türk atlılarının saldırılarına açık bulunan Papulas, kuşatma planının tehlikeli olmaya başladığına inandı. Bu yüzden asıl kuvvetini kuzeye göndererek, merkeze yakın bir yerde cepheden saldırmaya karar verdi. Oysa Türklerin asıl kuvvetli oldukları yer, burasıydı. Papulas, yeni planını uygulamak için, Sakarya üzerinde köprüler kurmaya başladı.

Bunu izleyen savaş, tam, yirmi iki gün, yirmi iki gece sürdü. Mustafa Kemal, daha sonra bunun, yalnız bir gün farkla, dünyanın en uzun meydan savaşı olduğunu ileri sürmüştür. Vahşi ve öldürücü bir çarpışmaydı bu. Türk mevzileri bir dizi tepe üzerinde kurulmuştu. Yunanlılar, bunlara birbiri arkasından hücum edip ele geçirmek zorundaydılar. Oysa, Türk piyadesinin çok iyi başardığı inatçı bir savunmayla karşılaşıyorlardı. Türkler, bazı tepeleri tutuyor, bazılarını kaybediyorlardı. Bazı tepeler ise birkaç kez el değiştiriyor ve birbiri arkasından girişilen saldırılar, Türk birliklerine insan kaybına mal oluyordu. Oysa Türkler, Yunanlıların sayı üstünlüğünü göz önünde tutarak kuvvetlerini idareli kullanmak zorundaydılar. Mustafa

Kemal, bu durumdan, yeni bir taktik dersi almıştı. Burada elinde Gelibolu'da olduğu gibi, rahatça savaşa sürebileceği yeni silahlanmış binlerce yedek yoktu. Bir iki kez, bir başarısızlık ihtimalinden ve Sivas'a çekilmekten söz etmiş, ancak Miralay Arif ona alaylı bir şekilde takılmıştı: "Bu ülkede sebepli sebepsiz ölüme gönderebilecek yeteri kadar adam bulabilirsin. Kimse çıkıp da insan hayatının hesabını sormaz!"[98]

Mustafa Kemal, elindeki kuvvetlerin durumunu, her birliğin gücünü, arazi üzerinde almış olduğu yeri, başındaki komutanın ne kıratta bir adam olduğunu en ince ayrıntılarına kadar ezbere bilirdi. Her akşam, savaş raporlarını okurken, yapılmış en ufak bir yanlış bile gözünden kaçmazdı. Askerlik eğitimini Almanya'da yapmış olan Miralay Arif de kendisine yardımcı olurdu. O da arazinin özelliklerini, subay ve erleri iyi tanıyordu. Halide Edip, ikisini şöyle anlatır:

"Paşanın omuzları üzerine eğilir, ona tıpatıp benzeyen bir ikiz kardeş gibi, alçak sesle, 'Filan kasaba on kilometre kuzeydedir,' derdi. 'Solunda iki tepecik vardır.'

'Mükemmel. Alay komutanı nasıl?'

'Odun gibi biri. Yalnız askerliğine diyecek yoktur! Sonra askerler de savaş görmüş, tecrübeli erlerdir. Topçu ateşinden filan korkup kaçacak cinsten değil. Cephaneleri bitse bile, süngüyle dövüşürler; komutanları da, erler de...'"

Halide Edip bazen bu toplantılarda Mustafa Kemal'i bir roman yazarına benzetirdi. O da sanki heyecanlı bir konu üzerinde çalışıyor gibiydi. Bu romanın ana konusu savaştı, harita üstündeki iğneler de kahramanları. Her birinin özellikleri, genel plana uygun düşmeli ve hikâyenin gelişmesine yardımcı olmalıydı. Mustafa Kemal, düşmanın kuvvetini de kendi birlikleri kadar yakından inceliyordu. Savaşın çok önemli bir anında alınan bir istihbarat raporunda, Yunanlıların kuvvetli bir yığınak yapmış oldukları, Türklerin tuttuğu mevzinin savunulmasının güçleştiği ve bırakılması gerekeceği bildirilmişti. Mustafa Kemal hemen, "Bana Yunan birliklerinin hareketlerine dair geçen haftaki raporları getirin," diye emir verdi. Bu raporları bir daha gözden geçirdikten sonra, "Bizim istihbarat yanılıyor," dedi. "Yenilen biz değiliz, düşmandır."

Mustafa Kemal'in emri altındaki cephe aşağı yukarı yüz kilometre uzunluktaydı. Savaşın kritik bir döneminde, kullanılacak taktiği, subaylara şöyle bildirmişti:

> *"Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh, bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı, vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça terk olunmaz. Onun için küçük büyük her birlik, bulunduğu mevziden atılabilir. Fakat küçük büyük her birlik, ilk durabildiği noktada, tekrar düşmana karşı cephe kurup savaşmaya devam eder. Yanındaki birliğin çekilmek zorunda olduğunu gören birlikler, ona uymaz. Bulunduğu mevzide sonuna kadar sebat ve mukavemete mecburdur."*[99]

Mustafa Kemal'in savunma hatları, kısım kısım deliniyordu. "Fakat delinen her kısım, en yakın bir mesafede yeniden tesis ettiriliyordu." Böylece Yunanlılar, her ne kadar toprak kazanıyorlarsa da, ilerlemeleri gayet yavaş oluyordu. On günlük bir savaş sonunda, topu topu on beş kilometrelik yer kazanmışlardı. Papulas'ın hücumda, Mustafa Kemal'in savunmada uyguladığı ilkeleri uygulamasına olanak yoktu. Türk hatlarında bir gedik açabilen bir Yunan birliği, durup komşu birliklerin de aynı hatta varmalarını bekliyor, bu da Türklere takviye alıp toparlanmak için vakit kazandırıyordu.

Ancak Türklerin durumu yine de tehlikeliydi. Yunanlılar saldırıyı merkeze doğru yöneltmişken, bir kere daha sola doğru kaydırdılar. Hâlâ Türk ordusunu yandan çevirip Ankara'ya doğru yürümeye uğraşıyorlardı. Bu cephede bazı ilerlemeler kaydederek Türkleri mevzilerinden çekilmek zorunda bıraktılar. Türk cephesi, şimdi kendi mihveri üzerinde dönmüştü. Artık kuzeyden güneye değil, doğudan batıya uzanıyordu. Öyle ki, doğu ucundaki Yunan kuvvetleri, Ankara'ya, batı ucundaki Türklerden daha yakındılar.

Savunmanın başarısı ve dolayısıyla Ankara'nın korunması, Çal Dağı'nın elde tutulmasına bağlıydı. Türklerin esaslı iki savunma mevzii arasında, üç yüz metre yükseklikteki bu geniş ve uzun silsile, Ankara'ya ulaşan tren yoluna ve bütün savaş alanına hâkim durumda bulunuyordu. Bir sürüngenin sırt kemikleri gibi girintili çıkıntılı olan Çal Dağı, üzerinde gizlenilmesi ve savunulması güç olan bir yerdi. Mustafa Kemal, "Çal Dağı'nı almadıkları

sürece korkulacak bir şey yok,” diyordu. “Ancak, alacak olurlarsa, çok dikkatli davranmamız gerekecek. Çünkü kolayca Haymana’yı işgal edebilir ve bizi kapana kıstırabilirler.” Ankara’dakiler, Çal Dağı düşse de onun arkasında daha bir sürü tepe bulunduğunu düşünerek, kendilerini avutabiliyorlardı. İçlerinden biri, “Biz her tepede bu kadar ölü verdirdikten sonra, düşman buraya gelinceye kadar elinde bir avuç asker kalır. Onları da sopa ile döveriz,” demişti. Ama cephede herkes, durumun çok nazik olduğunu biliyordu.

Bir gece, Çal Dağı’nın düştüğü ve Yunanlıların, Haymana’da ilerlemeye başladıkları haber alındı. Halide Edip, karargâhtaki hali şöyle anlatıyor:

> *“Korkunç bir sessizlik. Karargâhta herkes feleğin en ağır tokadını yemiş gibiydi. En ziyade Mustafa Kemal Paşa üzgündü. Ağzında sigara, aşağı yukarı dolaşıyor, yüksek sesle konuşuyor, durumu bütün çıplaklığıyla özetliyor ve geriye çekilme emri verip vermemekte tereddüt ediyordu.”*

Çal Dağı savaşının en şiddetli dönemi, dört gün sürmüştü. İlkönce Yunanlılar Türk hatlarındaki bir gedikten yararlanarak, dağı koruyan Türk süvarisini püskürtmüşler, fakat geceleyin Türk piyadesinin saldırısı karşısında, tekrar geri çekilmişlerdi. Yine bastırmaya devam ederken, bir yandan da Haymana’ya yüklendiler. Türkler burada 82 subay ve 900 er kayıp vermelerine rağmen dayandılar. Öyle ki, taburlara, teğmenler komuta ediyordu. Bir topçu tümeninin elinde sadece on yedi mermi kalmıştı. Ertesi gün Yunanlılar, dağı ele geçirdiler. Çarpışmalar arasında durum öylesine karışmıştı ki, bir an şöyle bir şey oldu: İki er, bir kaynaktan su içerken birbirlerine gözleri ilişti ve ikisi de ayrı yönlerde kaçmaya başladılar. Çünkü biri Türk, öbürü Yunanlıydı. Yunanlılar tepeyi aldıktan sonra ötesindeki kasabaya doğru ilerlemeye koyuldular.

Ancak Mustafa Kemal’in karargâhında, gecenin saat ikisinde telefon çaldı. Telefon eden Fevzi Paşa’ydı. Bu arada hep savaş alanında bulunmuş, karargâha pek az uğramıştı. Kendisine ve yanındakilere gayret veren sakin halini ve zafere inancını elden bırakmıyordu. Gözlerinde tuhaf bir ışık ve büyük bir gizli inanç besleyen insanlarda bulunan bir hal vardı. Bu belki de dini inancından ileri geliyordu. Cephede siper siper dolaşır, erlerin

morallerini yükseltmek için Kuran okurdu. Mustafa Kemal, bir gün kendisini acele aratmış, fakat bulduramamıştı. En sonunda bir subay onu, karargâhtan görünemeyecek bir yerde, bir kaya arkasında buldu. Fevzi Paşa, sakin sakin namaz kılıyordu.

Şimdi bu nazik anda telefonda Fevzi Paşa ile konuşan Mustafa Kemal'in sesi duyuluyordu: "Mustafa Kemal konuşuyor. Siz misiniz paşa hazretleri? Ne? Vaziyet lehimize mi dediniz? Doğru anladım mı? Haymana hemen hemen işgal edilmiştir. Ne? Yunanlılar kuvvetlerinin sonuna gelmiş, ricat mı edecekler?"[100]

Sonra "sesinde yarı alaycı, yarı sevinçli tuhaf bir gülüşle" yanındakilere döndü. Acaba gediği kapatmak için gönderdiği tümen, Yunanlılar bir harekâta daha girişmeden o gece yerine varabilecek miydi? Hesaplar yapıyor, yazıp çiziyor, kırmızı ve mavi bayrakları oradan oraya oynatıyordu. Gözlerinin etrafını koyu mavi çemberler çevirmişti. "Mustafa Kemal'in gözleri o gece, Dante'nin *Cehennem*'inde yananların gözleri gibi, anlatılamayacak kadar acı içindeydi."

Halide Edip, "Dinlenseniz paşam, yatınız!" dediğinde, "Yok," diyor Mustafa Kemal. "Uyuyamam. Haydi bir kahve daha içelim. Nerede o Ali olacak herif, uyuyor mu?"

Şimdi savaş bir dönüm noktasına gelmişti. Karşılıklı çarpışan iki düşman da bir an için duraklamışlardı. İkisi de geri çekilmek üzereydiler. Ancak, daha uzun dayanan Türkler oldu. Yunanlılar, Haymana yönündeki saldırılarını daha ileri götüremeyecek kadar bitkin haldeydiler. Türkler, hatlarında açılan gedikleri kapatmak için, yedek kuvvet getirdiler.

Yunanlıların gücü tükenmişe benziyordu. Yiyecek ve içecek kıtlığı kendini göstermeye başlamıştı. Savaşın ilk günlerinde topçuları cephaneyi hesapsız harcadığı için, ellerinde az mermi kalmıştı. Öylesine büyük kayıplar vermişlerdi ki, Türklerin eline düşen Yunan esirlerine bakılırsa yüz ellişer kişilik bölükler otuzar kişiye inmişti. Şimdi Türkler, karşı saldırıya geçecek durumdaydılar. Ancak önlerinde daha çok çetin savaşlar vardı. Mustafa Kemal, Yunanlıları sol kanatta durdurmuş ve böylece Ankara'yı kurtarmıştı, ama onları daha Orta Anadolu'dan atması gerekiyordu. Kuvvetlerini bir karşı saldırı için sağa ve merkeze doğru kaydırdı. Burada, karşılarında, kendilerinden sayıca ve silahça üstün Yunan birlikleri

bulunuyordu. Üç gün boyunca şiddetle çarpıştılar. Ancak saldırıdan çok savunmada başarılı olan Türkler, üç cephede de püskürtüldüler. İki taraf da ağır kayıplara uğramıştı. Türklerin elindeki cephane de tükenmek üzereydi. Grup komutanlarından biri Mustafa Kemal'e ancak bir tek karşı saldırı yapabileceklerini bildirmişti. O da, saldırının yapılacağı yeri tayin ederek, oraya yedek kuvvet getirtti. Topçu birliklerinden birine kendisi komuta etmek istemişti. Çarpışma sona erince, Mustafa Kemal, selam çakarak tekmil verdi: "Komutanım, mevziyi ele geçirdik. Cephanemiz de tükendi."

Her tarafta, bütün birlikler cephane yokluğundan yakınıyorlardı. Grup komutanı olan Kemalettin Sami Paşa bir topçu genel müfettişinden top mermisi istemiş, alamayınca küplere binerek müfettişi ölümle tehdit etmişti. Ancak bütün aldığı, bir gülümsemeden ibaret kaldı. Gece yarısı Mustafa Kemal'e telefon ederek isteğini tekrarladı, bundan da sonuç alamadı. Genel karargâhtaki bütün subaylar, grubun verdiği ağır kayıplardan acı acı söz ediyorlardı. Ama komutanlarını iyi tanıyan Mustafa Kemal, için için güldü ve, "Merak etmeyin, durum söylendiği kadar kötü değildir," dedi.

Fevzi Paşa'nın ısrarına rağmen, Mustafa Kemal, Yunanlıların geri çekileceğinden henüz emin değildi. Şimdi durum tersine dönmüş, Yunanlılar, Sakarya'nın doğusunda siper kazmaya başlamışlardı. Arkadan, çarpışma yeniden alevlendi. Halide Edip manzarayı, Sakarya vadisine hâkim bir tepeden seyrediyordu. Yerden toz ve duman bulutları yükselmekteydi. Mustafa Kemal'in çavuşu Ali yanına geldi, suratını buruşturarak, "Sol üzengiye ayağını geçirmemişsin," dedi. "Paşa gönderdi, düzelteyim diye." Mustafa Kemal, biraz ötede bir siperde gülerek kendisine bakıyordu. Halide Edip'e seslenerek, "Gelin hanımefendi, harp ediyoruz..." dedi. Sesi, en sevdiği oyunu oynayan bir çocuk gibi sevinçliydi.

"Duatepe'ye saldırıyoruz," diye devam etti Mustafa Kemal. "Solumuzdaki en yüksek tepe." Aşağıdaki vadiyi çeviren tepeler, top ateşinin korkunç sesleri ve makineli tüfeklerin sinirli tiktaklarıyla inliyordu.

"Elimdeki dürbünle savaş oyununu seyrediyordum... Evet, insanlar birbirine giriyor, nihayet süngü savaşları. Adeta kocaman karıncaların, yuvaları etrafında kavga etmeleri gibiydi."

Mustafa Kemal, "Şu sivri ehrama benzeyen tepeyi görüyor musunuz? O Karadağ'dır. Onun arkasından bakarsanız Yunan gerileyişini görürsünüz,"

dedi.

Halide Edip baktı. Güneşli göğün altında siyah bir toz bulutu arasında, kapkara bir insan sürüsü gidiyordu.

Mustafa Kemal devam etti. “Yunanlılar cesaretli dövüşüyorlar. Kuvvetlerinin çekilişini kapatmak için topçuları kendilerini feda ediyor.”

Mustafa Kemal’in kaburga kemiğini kırdığı Karadağ, birçok kanlı savaştan sonra, yarım tümen asker pahasına geri alınmıştı. 9 Eylül’de, Mustafa Kemal, karargâhını daha ileriye taşıdı. Halide Onbaşı da onunla beraberdi. Hayvanları kamyonlara yükleyerek, karargâh bürolarını Polatlı yakınlarında bir trene geçici olarak yerleştirdiler.[101]

Acaba bu, genel bir çekilmeye dönecek miydi? Yoksa Yunanlılar, sırtlarını Sakarya’ya dayayarak son bir savunmayı mı göze alacaklardı? Türk süvarisi, nehrin ötesinde, düşmanın ikmal yollarını hırpalamaya devam ediyordu. Daha uzaklarda, Yunan hatlarının gerisinde çete savaşları yeniden başlamıştı. Çeteler, dağlardan inerek taşıt kollarına saldırıyor, tren istasyonlarını sarıyor, rayları söküyorlardı. Yunan ordusundaki erlerden çoğu, Türk uyruklu Rumlardı, bunlar esir düşecek olurlarsa Harp Divanı’na verileceklerdi ve ihanetten dolayı ölümle cezalandırılacaklarını biliyorlardı. Bu yüzden Yunan birliklerinin cesareti, gittikçe kırılmaya başlamıştı. Genç bir Yunan esiri şöyle söylemişti: “Bize her tepeye saldırdığımızda, arkasında Ankara var diyorlardı. On altı gün geçti. Ankara görünmedi. Türklerin eline geçersek bizi öldüreceklerini söylüyorlardı. Durmadan makineli tüfeklerle bizi ileri sürüyorlardı.” Şimdi Türk kıskacı, Yunanlıların Türkleri kıskaca almak istedikleri gibiydi.

Bu sırada Atina’dan genel çekilme emri geldi. 12 Eylül’de Sakarya’nın doğusunda bir tek Yunan birliği kalmamıştı. Yunanlılar, Anadolu yaylasının başlangıcındaki hareket noktalarına doğru ters yüzü geri dönmeye başladılar. Geçtikleri yerleri yakıp yıkarak Türklerden kaçmaya çalışıyorlardı. Ancak Türkler de, onları kovalayamayacak kadar bitkin bir haldeydiler. Sadece, Sivrihisar üzerine gösterişli bir süvari akını yaptılar, o kadar. Kral Konstantinos, siyasi nedenlerden dolayı askeri gücünü aşan bir işe girişmiş, fakat coğrafya onu yenmişti. İskender’in kördüğümünü çözme hayali de, Sakarya üzerindeki köprü ile beraber yıkılmış, düğüm yine çözülememişti. Profesör Toynbee, “Bir daha bir Yunan ordusunun

Anadolu'nun bu kadar içerilerine girmesi herhalde söz konusu olmayacaktı," der.

Mustafa Kemal, birliklerini överken, "mübarek vatanımızı" kurtarmalarının Tanrı'nın yardımı sayesinde olduğunu ve Türklerde uyanan yeni bir ülküye dayandığını söyledi. Bu da milli bağımsızlık duygusuydu. Savaştan sonra sivil elbiselerini giydi, elinde güzel süet eldivenlerle, o dökülen otomobiline binerek Ankara'ya döndü. Meclis'e girerken alkışlarla karşılandı. Bu alkışlar üç hafta süreyle top sesleri altında yaşamış, sonra gittikçe uzaklaştığını duymuş olan Ankara halkının düzenlediği fener alayı sırasında da devam etti. Mustafa Kemal, bir harita önünde mebuslara, savaşı ve bundan alınması gereken dersleri açık bir şekilde anlattı. Bir arkadaşıyla şakalaşarak, "Galiba en iyi yapabildiğim iş, askerlikmiş," dedi.

Aynı zamanda Yunanlılar da, Atina kiliselerinde şükran ayinleri düzenliyorlardı. Her iki ordu, ileride tekrar karşılaşmak üzere, ayakta durduğuna göre, bu savaş berabere bitmiş sayılabilirdi. Ancak Churchill'in özetlediği gibi, "Yunanlılar, kendilerini öyle bir siyasi ve askeri duruma sokmuşlardı ki burada nihai zaferden başka her şey bir yenilgi demekti. Türkler içinse, nihai yenilgiden başka her şey bir zafer sayılabilirdi. Türklerin başındaki savaşçı başbuğ, bu durumun hiçbir yönünü gözünden kaçırmıyordu." Mustafa Kemal şimdi Fevzi ve İsmet paşaların önerisi üzerine, Meclis tarafından müşirliğe (mareşalliğe) yükseltilmiş ve kendisine ayrıca Gazi unvanı verilmişti.

Yıllar sonra bir ressam, Mustafa Kemal'e Sakarya Savaşı'nı resmeden bir tablo hediye etti. Kendisi, ön planda, yağız bir savaş atına binmiş olarak görünüyordu. Ressam, tebrik beklerken, birdenbire Mustafa Kemal'in, "Bu tabloyu kimseye göstermeyin," demesi üzerine şaşırıp kaldı. Kimse ne söyleyeceğini bilemiyordu. Mustafa Kemal açıkladı: "Savaşa katılmış olan herkes bilir ki, hayvanlarımız bir deri bir kemikten ibaretti, bizim de onlardan geri kalır yerimiz yoktu. Hepimiz iskelet halindeydik. Atları da, savaşçıları da böyle güçlü kuvvetli göstermekle Sakarya'nın değerini küçültmüş oluyorsunuz dostum."

96 İyi yolculuklar beyler!

97 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*.

98 Arif, 1926'da İzmir Suikastı davası sonunda idam edilmiştir.

99 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*.

100 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*.

101 Halide Edip, kahraman bir Türk havacısı olan Yüzbaşı Fazıl'la burada tanıştı. Fazıl, bir tek keşif uçağıyla Yunanlıların yirmi uçağı kadar iş görüyordu. Fransız kültürüyle yetişmişti. Halide Edip, bir havacıya, "Fazıl'a ne gönderelim?" diye sorduğu zaman subay, "*Le Temps* gazetesi gönderin, Fazıl yalnız onu istiyor," demişti. Bundan sonra yüzbaşı Fazıl'a *Le Temps* gazetesi yollandı.

OTUZ ALTINCI BÖLÜM

Türk-Fransız Antlaşması

Yunanlıların, Sakarya'dan püskürtülmesi, Mustafa Kemal'in yurtdışındaki durumunun güçlenmesine yol açtı. Fransızlarla Türkler arasında Ankara' nın sıcak yaz günlerinden beri uzayıp giden gizli görüşmeler bir Türk-Fransız anlaşmasıyla sonuçlandı. İngilizler, bu antlaşma karşısında fena halde öfkelendiler.

Fransızlarsa uzun zamandan beri izledikleri bir politikayı perçinlemiş oluyorlardı. Daha başta, Yunan saldırısına karşı çıkmışlar, Mustafa Kemal'in tarafını tutmuşlardı. Bu davranış, siyasi, ekonomik ve askeri olmak üzere üç temel düşünceye dayanıyordu. Fransızlara, Türkiye'de oldukça geniş mali ve kültürel ayrıcalıklar tanınmıştı. Yunanlıların Anadolu'ya fazla yayılmaları bu ayrıcalıkları engelleyebilirdi. Sonra, İngilizlerin Ortadoğu'daki siyasi nüfuzlarını kıskanıyor ve Lloyd George'un Yunanlılara yaptığı yardımın bu nüfuzu artırmak amacını güttüğünü görüyorlardı. Son olarak, Fransızlar Anadolu'daki duruma İngilizlerden daha gerçekçi bir gözle bakıyor ve İtilaf Devletleri'nin Türkiye'ye insafsızca bir barışı zorla kabul ettiremeyeceklerini anlamış bulunuyorlardı: Türkler buna karşı koymaya azimliydiler. Öte yandan Yunanlılar da, İtilaf Devletleri'nden yeterli bir yardım görmeden Türkleri dize getiremeyeceklerdi; oysa İtilaf Devletleri, bu yardımı sağlayacak durumda değildiler. Askeri uzmanlar, Yunanlıların Anadolu'yu istilalarının imkânsız bir şey olduğunu ileri sürmüşlerdi. Sakarya Savaşı da, bu görüşün doğruluğunu ortaya çıkarmıştı.

Fransızlar, Londra Konferansı sırasında Bekir Sami Bey'le ayrı bir anlaşmaya varmışlardı. Buna göre, Adana bölgesinde yerel ateşkes anlaşmasından beri zaman zaman alevlenen çatışmalara son verilecek; Fransızlar, bölgeyi boşaltarak Suriye sınırına çekileceklerdi. Buna karşılık birtakım ekonomik ödünler elde edecekler; maden, demiryolu ve daha bazı işletmelerde, Türklerle yarı yarıya ortaklık sağlayacaklardı. İtalyanlar da buna benzer bir anlaşmayla Güney ve Batı Anadolu'da geniş ekonomik ayrıcalıklara karşılık, Türkiye'nin toprak isteklerini desteklemeye söz vermişlerdi. Bekir Sami Bey Ankara'ya dönünce, Mustafa Kemal bu anlaşmaları, Meclis'e bile danışmadan reddetti. Çünkü bu, Anadolu'nun İtilaf nüfuz bölgeleri arasında bölünmesinden başka bir şey değildi. Adana bölgesinin barışa kavuşmasını isterdi; hiç olmazsa böylece birtakım birlikler serbest kalacak ve Batı Cephesi'ndeki boşluğu doldurabilecekti. Bu barışı ancak, kendi dilediği şartlara uygun olursa kabul edebilirdi ve şimdi Fransızlarla İngilizler arasında gittikçe artan anlaşmazlıktan dolayı bunu elde edebileceğini anlamıştı. Gerçekten çok beklemedi. 1921 haziranında Fransızlar, Ankara'ya yarı resmi bir temsilci gönderdiler. Bu, Franklin-Bouillon adında şişman, güler yüzlü eski bir milletvekiliydi. Resmi göreneklere pek bağlı değildi. Gazetecilik ve ticaretle olan ilişkileri, Ankara'ya gidişindeki asıl amacı gizlemek için bir mazeret olarak kullanılabilirdi.

Franklin-Bouillon, Mustafa Kemal'le kısa zamanda ahbap oldu. Hediye olarak getirdiği halis Fransız konyağı da, ilk görüşmelerin neşeli bir hava içinde başlamasına yardım etmişti. Uzun uzun ve açık açık konuştular, aralarındaki anlaşmazlık noktalarını olduğu gibi ortaya döktüler. Bir gece, görüşmeler bir yere dayanıp kalmıştı. Mustafa Kemal'in dışişleri danışmanı, "Bu işin sonu gelmeyecek," dedi. "Yarına bırakalım." Fakat o, "Hayır," diye karşılık verdi. "Onlar pes diyecekler." Gerçekten de kadehler bir iki kez daha dolup boşaldıktan sonra Fransızlar, konuşmayı ertesi sabaha bırakmayı önerdi. Mustafa Kemal onlara peki dedirtinceye kadar konuşmuş ve içmişti.

İki taraf da iki ayrı kutuptan hareket etmişti: Mustafa Kemal, Misakımilli, Franklin-Bouillon da Sevr Antlaşması üzerinde dayatıyorlardı. Ancak görüşleri yavaş yavaş birbirine yaklaşmaya başladı ve Franklin-

Bouillon, Fransız hükümetine iyimser haberler götürmek için Paris'e döndü. Mustafa Kemal'in, hemen arkadan Sakarya'da gücünü kanıtlamış olması, savaşı kazanma şansı konusundaki kuşkuları büsbütün silmeye yaradı. Franklin-Bouillon çok geçmeden Ankara'ya döndü. Orada 20 Ekim'de Mustafa Kemal'le bir anlaşma imzaladı. Bu, hemen hemen Türkiye ile Fransa arasında ayrı bir barış niteliğindeydi.

Bu anlaşma, Türklere ihtiyaçları olan her şeyi vermişti. Adana bölgesinin boşaltılması, Kilikya ile Suriye arasındaki sınırın Türkler yararına düzeltilmesi ve İskenderun'da Türk halkının çıkarlarını koruyan özel bir rejim uygulanması bunlar arasındaydı. Buna karşılık Fransızlar, Bağdat demiryolunun bazı kesimleri üzerinde istedikleri ayrıcalıkları elde etmişlerdi. Ancak anlaşmaya, bunun dışında herhangi bir ekonomik ödün konulmuş değildi.

Fransızlar bu anlaşma ile gerçekçi bir davranışta bulunmuşlar, Adana bölgesinde girişmiş oldukları askeri müdahaleye son vererek, Ortadoğu'daki çıkarlarının asıl önemli noktasını oluşturan Suriye'de durumlarını güçlendirmişlerdi. Bunun üzerine, içinde Cresot topları, cephane ve daha başka savaş malzemesi bulunan büyük bir silah stokunu milliyetçilere devrettiler; ileride daha fazlasını vereceklerini gizlemeye de gerek duymadılar. Bu da, Türklerle Yunanlılar arasındaki silah dengesini düzeltmekte büyük bir rol oynadı.

Mustafa Kemal'in Sakarya'daki zaferini onaylarmışçasına, hemen arkasından imzalanan Ankara Antlaşması onun itibarını bütün dünyanın gözünde sağlamış oluyordu. Milliyetçi Türkiye, azimli ve sabırlı politikası sayesinde, ilk kez olarak Batılı bir büyük devlet tarafından tanınmış ve üstelik bunu, milli çıkarlarına en uygun koşulları elde ederek başarmıştı.

Londra'da Lord Curzon, bu anlaşma karşısında, "adeta dehşetle karışık bir şaşkınlık" duymuştu. Rumbold, İstanbul'dan kendisine, Fransızların "şerefsizce" davranışlarının İtilaf Devletleri'nin durumunu kökünden sarstığını bildiriyordu. Şimdi milliyetçiler, geçmişte olduğundan daha fazla böbürleneceklerdi. Curzon, Londra'da Yunan Başbakanı Gouranis'le üst üste birkaç kez görüştü. İtilaf Devletleri dışişleri bakanlarını bir araya getirip yeni barış koşulları üzerinde anlaştırmak, sonra İtilaf Yüksek Konseyi'ni İstanbul'da toplayarak, bu koşulları savaşan taraflara bildirmek

istedi. Durumu, böylece düzeltmeyi umuyordu. Ancak Fransız Başbakanı Briand, Yüksek Konsey'in 1912 ocak ayı başlarında Cannes'da yaptığı bir toplantıdan hemen sonra iktidardan düştü. Yerine gelen Poincaré de böyle bir konferans düşüncesine karşı geldi. O sırada İtalyan hükümetinin istifası, Poincaré'nin inatçı tutumunu daha da kuvvetlendirdi. Böylece İtilaf Devletleri hiçbir şey yapmadan vakit geçirirlerken, Anadolu kışı sürüp gidiyor ve savaş mevsimi yaklaşıyordu.

1921 yılında Türkler yalnızca Fransızlardan değil, başka taraflardan da barış önerileri aldılar. İngiliz Dışişleri değilse bile, Savaş Bakanlığı bu yolda bazı yoklamalara girişmişti. Zaten daha İstanbul'un işgalinden beri, şehirdeki İngiliz makamları iki ayrı gruba bölünmek eğilimindeydi. Bir taraf Türkleri, öbür taraf Yunanlıları destekliyordu.

Genel olarak diplomatlar, Yunan taraflısıydılar. Bunlar Helenizm idealleri ve Gladstone'un "Türk'le konuşulmaz" yolundaki düşünceleriyle aşılanmışlardı. Türkiye ve Türkler üzerinde bütün bildikleri İstanbul'un dar çerçevesi içinde gördüklerinden ibaretti; asıl ülke üzerinde hiçbir bilgileri yoktu. Askerler ise çoğunlukla Türkleri tutar, Türk "Coni"sinin savaştaki ustalığını beğenir ve görevleri sırasında daha yakından tanıma fırsatını buldukları Türk askerlerini bir "centilmen" olarak görürlerdi. Bundan başka, Mustafa Kemal'le ordularının stratejik bakımdan değerlerini daha iyi anlayabiliyorlardı. Türk direnmesinin gittikçe daha gözle görülür bir hal alması üzerine, iki görüş arasındaki uçurum büsbütün derinleşmeye başlamıştı. İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhı ile İngiliz Elçiliği birbirine zıt şekilde düşünüyor ve iki ayrı siyaset izliyorlardı.

Genel Karargâh Başkanı Korgeneral Sir Charles Harington aynı zamanda Türkiye'deki işgal kuvvetleri komutanıydı. Başarısızlıkla sonuçlanan Londra Konferansı'ndan sonra İngiliz başkentine çağrıldı ve bir kabine toplantısına katıldı. Bu toplantıda Churchill, Mustafa Kemal'le bir anlaşma yapılması konusunda ısrar etmişti, ancak kabine üyeleri her zamanki gibi ayrı ayrı fikirlerde oldukları için bir karara varılamamıştı. Ne var ki, İstanbul'daki İngiliz askeri makamları arasında, Ankara hükümetiyle dolaysız olarak ilişki kurma düşüncesi gittikçe taraftar kazanıyordu. Bu arada ortaya çıkan belirli bir konu, uygun bir görüşme kapısı açmış oldu. Milliyetçilerin elindeki İngiliz esirlerinin Malta'daki Türk esirleriyle

değiştirilmesi için Londra Konferansı’nda bir prensip anlaşmasına varılmıştı. General Harington hem bu değişmeyi hızlandırmak, hem de milliyetçilerin siyasi tutumunu yoklamak niyetiyle Anadolu’ya bir heyet gönderdi. Bu iş için iki subay seçilmişti. Bunlardan biri Türkiye’de birtakım ticari ilişkileri bulunan Binbaşı Douglas Henry, öteki de Binbaşı Stourton’du.

İki İngiliz temsilcisi haziran başlarında, İnebolu’ya geldiler ve Refet Paşa tarafından karşılandılar. Mustafa Kemal onları Ankara’ya götürmek için bir araba hazırlatmıştı. Ancak son fırtınalarda yolların çok bozulmuş olması yüzünden bu yolculuk yapılamadı. Bu durum karşısında Mustafa Kemal, Refet Paşa’ya görüşmelere girişmek için yetki verdi ve İngiliz esirlerini salıvermeye hazır olduğunu da, onun ağzıyla bildirdi.

Binbaşı Henry, Refet Paşa ile konuşmalarından, Mustafa Kemal’in, General Harington’la buluşup daha geniş konuları tartışmak istediğini anlamıştı. Refet Paşa, kendi söylediklerinin Gazi’nin düşüncelerine genel olarak uyduğunu ileri sürüyordu: Buna göre, Mustafa Kemal, Fransızlara düşman, İngilizlere dosttu; Bolşeviklere güveni yoktu. İzmir ve Trakya’da plebisit yapılmasını kabule hazırdı. Binbaşı Henry, bu düşünceleri, barışa doğru atılmış bir adım olarak yorumladı ve İstanbul’a dönüşünde generale ve Genel Karargâh’a da böylece bildirdi. Mustafa Kemal’le ya generalin Boğaziçi’ndeki yalısında ya da İnebolu’da buluşma konusu ortaya atıldı. İngiliz hükümeti bu sıralarda, Yunanlıların hâlâ bir arabuluculuk teklifini kabul edeceklerini umuyor, onun için Ankara ile kesin görüşmelere girişilmesini istemiyordu. Öte yandan, Mustafa Kemal’le bir fikir alışverişi niteliğinde ilk temasların kurulmasını da uygun görmekteydi. Böylece, Fransızlarla İtalyanların da önceden onaylarını aldıktan sonra, General Harington’un planını uygulamasına izin verdi.

Binbaşı Henry, bu sefer yanında İngiliz Büyükelçiliği’nin bir temsilcisiyle tekrar Anadolu’ya gönderildi. General bu mektupta şunu yazıyordu: Binbaşı Henry’nin söylediğine göre, Mustafa Kemal, General Harington’a bir askerin bir askerle görüşmesi kabilinden bazı görüşlerini bildirmek istemişti. Bu doğruysa, İngiliz hükümetinin izniyle İnebolu’da ya da İzmit’te *Ajax* zırhlısında buluşabilir ve durumu açıkça ve içtenlikle tartışabilirlerdi. General, görüşmeleri, kendi adına yönetmeye yetkili

değildi, fakat Mustafa Kemal'in ileri süreceği her türlü düşünceyi dinleyip hükümetine bildirmekle görevlendirilmişti. Harington görüşmenin İngiliz savaş gemisinde yapılmasını teklif ediyor ve Mustafa Kemal'in en iyi şekilde karşılanacağına ve gemide kaldığı sürece bütün özgürlüğüne sahip olacağına söz veriyordu.

Harington'un mektubu, görüşmenin Mustafa Kemal tarafından istendiği gibi bir anlam taşımaktaydı. Mustafa Kemal, verdiği nazik fakat kesin cevapta, bunun böyle olmadığını ortaya koydu. Binbaşı Henry yoluyla görüşmeyi istemiş olan General Harington'du. Mustafa Kemal, generalin de bildiği milli isteklerin tümü üzerinde bir görüşmeye hazırdı. Bu nokta baştan kabul edildiği takdirde, generalle İnebolu'da ve karada buluşabilirlerdi. Harington, burada gayet iyi karşılanacaktı. Fakat, sadece birtakım görüş alışverişinde bulunmak istiyorsa, o zaman Mustafa Kemal kendi yerine arkadaşlarından birini gönderecekti. Harington bu uzlaşmaz notaya yanıt vermedi. Böyle bir temel üzerinde görüşmelere girişmek, söz konusu olamazdı. Binbaşı Henry'nin Refet Paşa'ya, barış görüşmelerinin İngilizler tarafından istendiğini bildirir gibi davranmakla yetkilerini aştığı anlaşılmıştı. İngiliz siyasetinin karışıklık içinde bulunduğu bu dönemde, generalin istediği gibi adam adama görüşmelere yer yoktu. Mustafa Kemal de bunun üzerine, Harington'a bildirdiği temel üzerinde Franklin-Bouillon'la görüşmeler yapmış, bundan da Ankara Antlaşması doğmuştu.

Ne var ki, İngiliz Savaş Bakanlığı ve İstanbul'daki askerler inat ediyorlardı. Fransızların kendilerini atlatıp bir adım ileri geçmeleri onları kızdırmıştı. Bir denemede daha bulunmakta kararlıydılar. Birkaç ay sonra General Harington, Binbaşı Henry'yi tekrar Anadolu'ya gönderdi. Bu sefer Dışişleri Bakanlığı'nın onayını almamıştı. Sir Horace Rumbold, Henry'nin gittiğini hareketinden ancak bir gün sonra öğrendi. Bu yolculuk da, İngiliz esirlerinin değiştirilmesi bahanesiyle yapılıyordu. Aslında ise, Binbaşı Henry bir hafta sürece, Refet Paşa ile, iki subay gibi, bambaşka konuları görüştü. Bu görüşmeler sırasında özellikle, Sovyet Rusya'nın İngiliz İmparatorluğu için yarattığı tehlike üzerinde durdu. Refet Paşa da bu düşünceye katıldı. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Çarlık Rusyası'nın Panslavist genişleme emellerinin ortaya attığı tehlike yüzünden İngiltere'nin, Türkiye'nin bütünlüğünü güven altına almak zorunda

kaldığını, şimdi ise buna benzer bir politika izleyen Sovyet Rusya'dan gelen tehdidin daha da büyük olduğunu söyledi. İngiltere, buna karşı koymak için, Yunanlıları Anadolu'dan ve Trakya'dan geri çekmeli ve Boğazların savunmasını Türklere bırakmalıydı. Refet Paşa, Binbaşı Henry'ye Türklerin yepyeni bir millet olduğu ve İngilizlerin Türklerle görüşmelere başlaması gerektiği düşüncesini aşılamıştı. Kendi hesabına, İngiliz Elçiliği'yle değil, Harington'la iş görmeyi tercih ederdi. Binbaşı Henry, İngiltere'ye cebinde, Savaş Bakanlığı'na verilmek üzere, bu konuşmaları tespit eden bir belgeyle döndü.

Mustafa Kemal, iki İngiliz bakanlığının arasına sokulabilmek umuduyla, Refet Paşa'ya ustalıklı şekilde talimat vermişti. Ancak bu gerçekleşemedi. Dışişleri Bakanlığı, Savaş Bakanlığı'nın Mustafa Kemal'in sözüne güvenebileceği yolundaki düşüncesini paylaşmadıktan başka, bu gibi amatörce diplomasi maceralarını da yermekten geri kalmadı. Askerlerden, kesin olarak, politikadan uzak durmaları istendi. Sir Horace Rumbold, Binbaşı Henry'nin kulağının büküldüğünü işittiği zaman memnun oldu. Ancak bunu kendisine bildiren daire başkanı, bu işin epey gürültü kopardığını da, sözlerine eklemişti.

Binbaşı Henry'nin görünürdeki görevi –İngiliz esirlerinin salıverilmesi işi– bir sonuca bağlanmış, değiştirmenin nasıl olacağı üzerinde de anlaşmaya varılmıştı. Esirlerden en önemlisi, on sekiz aydan beri Erzurum'da tutuklu bulunan ve gün geçtikçe hastalıktan, gıdasızlıktan zayıflayıp sağlık durumu ağırlaşan Albay Rawlinson'du. Rawlinson, askerleriyle birlikte kıyıya kadar götürüldü. Malta'dan Rauf Bey'le öteki Türk esirlerini getiren bir İngiliz kruvazörü, İnebolu açıklarında demir atmış bekliyordu. Değiştirme burada yapıldı. Rawlinson'un yazdığına göre, "Halimizi gören İngiliz denizcileri büyük bir nezaketle ve dikkatle gemiye tırmanmamıza yardım ettiler." Albay Rawlinson İstanbul'a varınca, Türklerin kendisine karşı davranışlarının, basında ve İngiliz parlamentosunda bazı yanlış yorumlara yol açtığını duyarak üzüldü. Türk-İngiliz dostluğuna hâlâ içten inandığı için, esirlikte çektiklerinin, Türkler aleyhinde bir propaganda aracı olarak kullanılmasına kızmıştı. "Bize yapılan muamelenin sadece bazı küçük rütbeli kimselerin ilgisizliklerinden

ve ihmallerinden ileri geldiğini biliyor, bu koşullar altında, soruna daha geniş bir açıdan bakmak gerektiğine inanıyordum.”

Böylece, Rawlinson Londra’ya ve Rauf Bey de Ankara’ya dönmüş oldular. Fethi Bey de oraya gelmişti. Hâlâ Moskova’da bulunan Ali Fuat’ın dışında, eski arkadaşları bir kere daha Mustafa Kemal’in etrafında toplanmışlardı. Ancak bu sefer kendilerini bir sürü değişiklik bekliyordu.

OTUZ YEDİNCİ BÖLÜM

Doğu'nun Yardımı

Fethi ve Rauf beylerin sürgünde geçirdikleri on sekiz aylık süre içinde ülkenin görünüşü değişmişti. Mustafa Kemal Ankara'da bir parlamento kurmuş, ortaya bir anayasa koymuş; yeni bir Türk devletinin temelini atmıştı. İtilaf Devletleri'nin aralarındaki birliği bozmuş, cesaretlerini kırmış, Yunanlıları ise hemen hemen yenilgiye uğratmıştı. Bütün bunlar bizzat İtilaf Devletleri'nin giriştikleri hareketleri çok yakından izlemişti: İzmir'in ve İstanbul'un işgali, Sevr Antlaşması, içsavaş, Yunan saldırısı gibi. Fakat, Mustafa Kemal'in sarsılmaz inancı ve sürükleyici idaresi olmasaydı, bunların hiçbiri yapılamayacaktı. Evet, Türklerin için için yanan milli gururlarını ateşleyen kıvılcımı sıçratan İtilaf Devletleri olmuştu. Ama, Mustafa Kemal'den başka hiçbir Türk çıkıp da bu ateşi, İtilaf Devletleri'nin planlarını altüst edecek şekilde alevlendiremezdi.

Öte yandan, dostlarının ilk andaki yardımı olmasaydı, o da bunu başarmakta zorluk çekerdi. Daha başlangıçtan beri Amasya Genelgesi'ni imzalayan beş arkadaş, Mustafa Kemal, Rauf, Ali Fuat, Refet ve Kâzım Karabekir, gayretlerini bu uğurda birleştirmiş bulunuyorlardı. Şef durumunda olan Mustafa Kemal'di; ama bir bakıma, onu bu yere getiren ötekiler olmuştu. Yaptığı işler onların desteğine ve düşünce birliklerine dayanıyordu. O sırada onların yardımlarına, teşviklerine, düşüncelerini açıkça belirtmelerine ihtiyacı vardı. Karabekir'in ordusuna, Rauf'un akıllıca öğütlerine, Ali Fuat ve Refet'in savaş alanındaki etki ve bilgilerine muhtaçtı. Amasya'dan Erzurum'a, Sivas'tan Ankara'ya adım adım bu dört arkadaşının yardımıyla ilerleyebilmişti. Şimdi güçlü bir ordunun

komutanlığına ve dünyanın tanımaya başladığı bir devletin başkanlığına yükselmesi, Gazi unvanını kazanması yine onların yardımıyla attığı temellere dayanarak olmuştu.

Fakat Mustafa Kemal, çok zora gelmedikçe başkalarıyla işbirliğini kabul edecek yaradılışta bir adam değildi. O, aslında, baş olmak için yaratılmıştı. İhtilalin ilk kurucuları, bir yandan dürüstlükle onu izlerken, bir yandan da bu eğilimini sezdikleri için, tetikte duruyorlardı. Mustafa Kemal'in emri altına girmeyi kabul etmişler, ancak yurtseverliğiyle birlikte yürüttüğü kişisel davranışları karşısında, her zaman çekingen kalmışlardı. Bu durum, ülkenin kurtuluşuna doğru atılan her adımla biraz daha gelişiyordu. Hatta Mustafa Kemal bir defasında, Halide Edip'in önünde boş bulunarak, "Herkesin benim emrime boyun eğmesini istiyorum," dememiş miydi? Acaba, baştaki kardeşler topluluğunun yerini, tek başına bir ağabey mi alacaktı?

Askerlik alanında kendine rakip olabilecek olan Ali Fuat'ı daha şimdiden yolunun üzerinden uzaklaştırmış, Moskova'ya göndermişti. Eleştirilerini, yakınma ve kuşkularını durmadan ve şiddetle ileri süren Kâzım Karabekir de uygun şekilde bir yana itilmiş ve savaşın çoktan kazanılmış olduğu Doğu Cephesi'nde bırakılmıştı. Mustafa Kemal'in karakterini iyi bilen, açıksözlü, teklifsiz Refet Paşa'nın durumu ise, sürekli bir çatışma konusu oluyordu. Tablo değişmişti: Şimdi Mustafa Kemal'in yakın arkadaşları, ihtilale sonradan katılmış olan Fevzi ve İsmet paşalardı; bütün niteliklerine rağmen, emir verecek değil, emir alacak, onun bütün istediklerini yapacak iki adam. Bunların dışında da, daha az önemli ama Mustafa Kemal'e bağlı kişiler, her emri tartışmasız yerine getiren daha genç subaylar, kendisine hayran gazeteciler ve aydınlar vardı.

Önce Fethi, arkasından da Rauf Bey, 1921 yılı sonlarına doğru bu hava içinde Ankara'ya döndüler. Rauf Bey Meclis'te alkışlarla karşılandı, kendisine nafia[102] vekilliği teklif edildi. Fakat, ne kadar tanınmış olursa olsun, Meclis'teki mebuslardan çoğunun yabancısıydı; bu yüzden başta seçilmeye yetecek çoğunluğu sağlayamadı. Sonunda karşısındakilerin çekilmesi üzerine, vekilliği istemeye istemeye kabul etti. Ancak birkaç hafta sonra, hastalığını ileri sürerek, bu görevden ayrıldı. Bu arada

Meclis’teki durumu inceleme olanağı bulmuş ve muhalefette daha yararlı bir rol oynayabileceği kanısına varmıştı.

Bu arada, aralarında hiçbir çatışma olmamakla birlikte, Mustafa Kemal’in ilk arkadaşları içinde kendisinden görüş ve kişilik açısından en çok ayrılanı Rauf Bey’di. O emir alacak değil, danışılacak, görüşülecek, düşüncesi sorulacak adamdı; bunu da denizciliğine yaraşan açıksözlülüğüyle Mustafa Kemal’e bildirmişti. Rauf Bey hem inanç, hem karakter olarak demokrattı; Mustafa Kemal ise, inanç bakımından demokrat, fakat karakter bakımından otokrattı.

Rauf Bey, hükümet yönetiminde anlaşmaya dayanan liberal ilkelere içten inanıyor ve hoşgörü, yumuşaklık, siyasi denge ve uzlaşma gibi ilkelere bağlı olarak yaşıyordu. Albay Rawlinson’un Türkiye’deki tutukluluğu, onun Türk-İngiliz dostluğuna inancını nasıl sarsmışsa, Rauf Bey’in Malta’da geçirdiği sürgün hayatı da kendisinin İngiliz parlamento sistemine ve meşruti bir krallığa olan derin saygısını zedelememişti.

Mustafa Kemal bu düşünceleri, kuramsal birer ilke gibi değil, Türkiye’nin Doğu biçimi bir imparatorluktan Batı biçimi bir devlet haline geçmesi için pratik bir zorunluluk olarak yaşamaktaydı. Davranışlarını anayasaya uyduruyor, demokratik kurallardan dışarı çıkmamaya dikkat ediyordu. Arkadaşlarıyla açık tartışmalar yapmayı prensip edinmişti. Onlara danışır gibi görünüyor, düşüncelerini öğrenip kullanıyor, anlaşmaya vardıkları şekilde davrandığını ileri sürüyordu. Gerçekte ise, genellikle kendi sözlerinin ağırlığıyla onların itirazlarını hiçe indirmekteydi. Sonunda halkın yararına bile olsa, kendi iradesi başkalarınınkine üstün oluyordu.

Bu Doğu-Batı birleşimi kendi kişiliğinde de görülebilirdi. Düşünerek karar vermeyi heyecandan üstün tutması bakımından Batılıydı; ama isteyerek kabul ilkesi yerine, kendi otoritesini kullanma alışkanlığı bakımından Doğulu kalmıştı. Rauf Bey’in aksine, bazı otokratik kusurları vardı; iş arkadaşlarıyla ilişkileri zaman zaman iyi bir anlaşmaya dayanır, zaman zaman da şüphe ve yarı gizli küçümserlik dolu bir havaya bürünürdü. Çünkü bütün davranışlarının kökünde –belki de pek yanlış olmayan– derin bir inanç vardı: Kendi düşünce ve yeteneklerinin herkesinkinden üstün olduğu inancı. Milletçe ulaşılması gereken amaçları kendisinden başka kim daha iyi gösterebilir, kim daha iyi elde edebilirdi?

Meclis'e Bir Batılı gözüyle bakan Rauf Bey, bunun sağlam bir kuruluş gibi işleyebilmesi için, düzenli bir muhalefetin gerekli olduğunu görüyordu. Mustafa Kemal, hem başkomutan hem de meclis başkanı olarak, bütün yetkileri bir arada elinde bulundurduğundan, bu denge unsuru daha da gerekli oluyordu. Bu yetkileri üç ay süreyle verilmiş; fakat askeri durum hâlâ güçlü bir merkezi denetimi gerekli kıldığı için, bazı mebusların homurdanmalarına rağmen, yeniden uzatılmıştı. Mustafa Kemal, çekirdek halinde bir parti olan Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu kurup başına geçerek Meclis üzerindeki nüfuzunu zaten güçlendirmiş bulunuyordu. Şimdi, Başkomutanlık Yasası'yla kabine üzerindeki kişisel denetimi birleşince, yetkisi bir kat daha artmıştı.

Rauf Bey kabinedeki görevinden ayrılınca, Refet Paşa da milli müdafaa vekilliğinden çekildi. Sebep olarak kendi yetkilerinin, başkanı Fevzi Paşa olan Genelkurmay'ın yetkilerinden ayrı olmasını göstermişti. Fevzi Paşa'nın başkanlıktan çekilmesini, Genelkurmay'ın Milli Müdafaa'ya bağlanmasını istiyordu. Oysa asıl neden, Gazi'nin bu yetkileri gittikçe daha fazla kendi üzerine almasıydı. Refet Paşa, Mustafa Kemal'e karşı âdet edindiği gibi, yine bir süre için sahneden çekildi. Ancak Rauf Bey, Malta'daki sürgünlük arkadaşı Kara Vasıf Bey'le beraber, Meclis'te Mustafa Kemal'in ilk grubuna karşılık bir denge kurmak için dağınık muhalefet unsurlarını bir araya getiren ikinci bir gruba önayak oldu. Bu grupta daha çok gizli çalışmayı tercih ediyor, Mustafa Kemal'le ilişkilerini bozmuyor, bir aracı gibi davranarak ötekiler üzerinde yatıştırıcı ve uzlaştırıcı bir etki yapmaya çalışıyordu.

Mustafa Kemal, bütün bu manevraları oldukça güler yüzle karşıladı. Kuramsal olarak, bir muhalefetin varlığını normal görüyordu. Batı'da da böyle değil miydi? Üstelik, şimdi muhalefet liderleri kendi dostlarıydı. Demek ki, onları etkisi altında tutabilirdi. Fakat gerçekte, muhalefetten çekiniyordu. Siyaset alanında da, savaş alanında olduğu gibi komuta etmesi gerekirdi. İki alanın da amacı birdi: Ülkenin kurtulması ve yeniden yaratılması. Mustafa Kemal'in asker kafasına göre, savaş yolları da eşit olmalıydı. Ancak muhalefetle savaşa girişmesi için vakit daha erkendi. Bu savaş gizli olarak vardı ve şimdilik böyle kalacaktı. Rauf Bey, ılımlı ve

sorumlu bir muhalefeti öne sürerken, Gazi’nin aşırı yandaşlarına karşı bir denge kurmak istemişti. Gazi de bu yolda ona açıkça engel olmadı.

Şimdi yeni bir bekleme dönemine girilmişti. Dışarıda sevindirici olaylarla, içeride gerginliklerle dolu bir dönem. Yunanlılarla yeniden çarpışmaya girişmek için daha aylar vardı. Milliyetçi kuvvetlerin bu sefer iyice silahlandırılıp güçlendirilmesi için bu zamandan yararlanmak gerekirdi. Ancak, top gürültülerinin geçici olarak kesildiği şu sıralarda, Ankara, bütün disiplinine ve milli amaca olan bağlılığına rağmen, bir rahatlama ve bunun doğal sonucu olarak da bir eğlence havasına dalmıştı.

Karadenizli muhafızları tarafından korunan Gazi Mustafa Kemal, şimdi Çankaya sırtlarındaki genişletilmiş köşkte, daha konforlu bir hayat sürüyor ve gittikçe büyüyüp yayılan Ankara’yı buradan seyrediyordu. Köşkün çevresindeki bağlarda küçük dağ evleri ve villalar yükselmiş, istenildiği zaman el altında bulunmaları gereken kurmay subaylar buralara yerleşmişlerdi. Milliyetçilerin modasına uyarak peçelerini çıkarmış olan eşleriyle ailelerini de birlikte getirmişlerdi. Gazi, yürüyüşe çıktığı zaman kendilerini ziyarete gelir, merasime önem vermeyen davranışlarıyla onları şaşırtırdı. Öğleye doğru yollar, şehirden at sırtında ya da arabayla gelen bir sürü ziyaretçi ile dolup taşardı. Gazi, bu ziyaretçileri her zaman kabul eder, görüşürdü.

Mustafa Kemal köşkün odalarını biraz ağır olmakla birlikte rahat eşyalarla döşemişti. Alman malı olduğu anlaşılan bir sürü eşya arasına maroken koltuklar konmuştu. Yerlere Türk halıları serilmiş, duvarlara, aralarında Şeyh Sunusi’nin hediyesi mücevher kakmalı bir kılıç da bulunan silahlar asılmıştı. Köşkün belli başlı iki büyük odası, çift pencereli, beşgen biçimde bir cumba ile daha da genişletilmişti. Bunlardan biri Mustafa Kemal’in çalışma odasıydı. Modern ve büyük yazı masası o şekilde yerleştirilmişti ki, Mustafa Kemal oturduğu zaman sırtını pencereye verir; bakışlarını üzerine diktiği ziyaretçi ise, başını nereye çevirecek olursa olsun gözleri kamaştığı için kendini oldukça rahatsız hissederdi. Sofrada her gün birçok misafirin bulunduğu yemek odası, mavi Kütahya çinisinden masası, mermer çeşmesi ve çiçek saksıları ile, Osmanlı zevkini yansıtan bir iç avluyu andırıyordu.

Mustafa Kemal, diktiği fidan ve ağaçlarla yeşillenmeye başlayan bahçelerde gezinmekten hoşlanırdı. Elleri ceplerinde, bağlara doğru inen küçük yollardan geçerek, yaylanın sonsuz düzlüğünde oynaşan bulutların yarattığı şekilleri seyreder, çevredeki temiz havayı içine çekerek dolaşırdı. Cepheye silah götürüp döndükleri zamanlarda olduğu gibi, başında yine köylü kadınların bulunduğu bir kağnı dizisi, tepede, ufka doğru tozlu bir iz halinde uzanıp giderdi.

Bahçenin ucunda pembe boyalı küçük bir köşk vardı. Mustafa Kemal misafirlerini burada yatırırdı. Madam Berthe Georges-Gaulis adında bir Fransız kadın gazeteci de burada birkaç ay kaldı. Mustafa Kemal onunla dünya siyaseti ve yurdu için kurduğu planlar üzerinde konuşabiliyordu. Bunu Türk kadınlarıyla yapmasına olanak yoktu. Öte yandan Madam Gaulis, Türklerin milli amacını, yeni dostları Fransızlara anlatıp tanıtmak yoluyla önemli bir rol oynayabilirdi.

Bir akşam, düşmanı İngilizlere şiddetle atıp tuttuktan sonra –ki Madam Gaulis de kendi siyasi düşüncelerine uygun düştüğü için onu onaylamaktan geri kalmamıştı– birden sakinleşti ve canı müzik istedi. Yakında oturan subaylarla eşleri çağrıldı. Kadınlar gece elbiseleriyle, yüzleri açık, yalnızca başlarına aynı kumaştan bir örtü atmış olarak geldiler. Utlarını beraber getirmişlerdi. Mustafa Kemal'in isteği üzerine, önce pesten başlayarak, sevgiden, ölümden ve şanlı savaşlardan söz eden eski türküleri söylemeye koyuldular. Bu onun çocukluğundan beri sevdiği bir musikiydi; kadınlar söylerken o da, şarkıların ağır ve çoğu kez melankolik olan ahengine uyarak hafifçe mırıldanıyor, anlamlarını konuklarının dillerine çevirerek açıklamaktan haz duyuyordu.

Madam Gaulis daha sonra şöyle yazar: "Mustafa Kemal bir an için ilk kez olarak savaşın acılığını unutup kendini koyuverdi; geçmişini hatırlamıştı; çocukluğunun ilk günlerini, onu canı gibi seven annesini, gençliğini, ilk sıkıntılarını, ilk başarılarını anlattı; bütün bunları her şeye verdiği derinlik ve canlılıkla baştan yaşadı, kendi doğal yetilerinin bolluğu karşısında şaşırıp kalmış o ilk zamanlardaki genç adam oluvermişti."

Annesi Zübeyde Hanım şimdi gelmiş, Ankara'ya yerleşmişti. Artık yaşlanmış, sağlığı da bozulmuştu. Romatizmadan yakınıyor, yurdu Selanik'in acısını bir türlü unutamıyordu. Anadolu'nun, Zübeyde Hanım'ın

gözünde hiçbir değeri yoktu; ama artık günleri sayılı olduğu ve oğlunu merak edip görmek istediği için, Mustafa Kemal onu Ankara'ya getirtmişti. Annesini dostlarına tanıştırırken, her zaman yaptığı gibi, elini öpmek için eğildi, fakat Zübeyde Hanım onu durdurdu. Oğlu da olsa, Mustafa Kemal artık devlet başkanıydı; onun elini öpmek kendisine düşerdi; Zübeyde Hanım da öyle yaptı. Çankaya'da kendisine ayrılan ev, alışık olduğu eski Türk düzeninde döşenmişti. Burada yere bağdaş kurarak, mangal başında otururdu. Mustafa Kemal ona, her Türk'ün annesine karşı gösterdiği saygı ile davranır, her gün onu resmen ziyarete gelirdi. Gelmeden önce izin ister, böylece annesine kendisini karşılamaya hazırlanması için zaman bırakırdı. Zübeyde Hanım hasta bile olsa, buna dikkat ederdi. Çankaya'nın telaşlı havası onu yorduğu için, Ziraat Mektebi yakınlarında Söğütözü denilen gölgelikli bir su başına doğru gezinti yapmaktan hoşlanırdı. Mustafa Kemal burada annesine, ağaç kütükleriyle kaplı tek odalı, eski usulde kerpiçten bir köy evi tuttu.

Zübeyde Hanım, Halide Edip'in söylediği gibi, "Oğluna benzerdi. Yalnız yüz ifadesi daha yumuşaktı; süt gibi beyaz ve pembe renkli cildinde tek bir buruşuk yoktu. Çok çabuk öfkelenir olmasına rağmen, koyu mavi gözlerinde ve ağzında bir şefkat hissedilirdi."[103]

Bir parça kadın kıskançlığıyla, biraz da oğluna layık bulmadığı için Fikriye'den hoşlanmazdı. Fikriye odaya girdiği zaman öfkeyle yerinde dikilir ve genel olarak gençler hakkında ileri geri söylenmeye başlardı; aslında bütün bu sözler Fikriye Hanım'a yönelikti. Genç kadın, yaşlı hanımın önünde saygı ile oturur, fakat ona soğuk durur ve kendisine karşı kin beslediğini pekâlâ bilirdi.

Zübeyde Hanım, Mustafa Kemal'i hâlâ azarlar, kendisinden daha okul sıralarında bir çocukmuş gibi söz eder ve onu "Mustafacığım" diye çağırırdı. Bir sünnet düğününde Azerbaycan elçisi kendisiyle tanışmak istedi. Mustafa Kemal annesini kadınlara ayrılmış olan çadırdan getirtti ve yanlarına oturttu. Birkaç dakikalık bir konuşmadan sonra, Zübeyde Hanım, Mustafa Kemal'e döndü ve kaşlarını çatarak, "Bak ne diyor," dedi. "Sen padişah olmalıymışsın, sana padişahlık yakışırmış." Hemen arkasından, "Sakın padişah olmaya kalkma!" diye ekledi.

Mustafa Kemal onu yatıştırdı: “Merak etme. Padişah filan olacak değilim. Ama herhalde bu ülkenin başı olacağım. Büyükelçi bunu söylemek istemiştir.”

O sıralarda Ankara’daki toplum hayatı Batı’dan çok Doğu zevklerine yakındı. Bu da Sovyetler Birliği ve uydu cumhuriyetlerle kurulmuş olan yakın ilişkilerin kaçınılmaz sonucuydu. Afganistan’la yapılan bir anlaşmanın arkasından Moskova Antlaşması gelmiş, bundan sonra da Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan’la ilişkileri düzenleyen tamamlayıcı Kars Antlaşması imzalanmıştı. Daha sonra Ukrayna ile askeri ve ekonomik bir anlaşma yapılmış, Ankara’ya bir Ukrayna heyeti gelmişti. Türkiye’den de, Tiflis’e bir heyet gönderilmişti. Türkistan’ın merkezi Buhara da birtakım diplomatik sondajlara girişmişti.

Durumları sarsıntıda olan bu küçük Türk-Slav ülkeleri, amaçları kendilerininkine çok benzeyen ve artık bağımsızlığını temeline iyice oturtmuş bulunan milliyetçi Türkiye’yi, Rus baskısına karşı bir kalkan gibi görüyorlardı. Bu yüzden Ankara’ya kalabalık elçilik heyetleri gönderiyor, henüz yeteri kadar barınacak yeri olmayan şehirde sıkıntıya yol açıyorlardı. Bunların gelişleri, ağırbaşlı yayla şehrinde candan ve neşeli bir hava yaratmıştı. Verdikleri yemekli çağrılarda bol bol votka ve havyar ikram ediyorlardı.

İçlerinde en konukseverleri Azerbaycanlılardı. Verdikleri bir akşam yemeği sırasında Ukraynalılarla Sovyet Ruslar bir masa çevresinde toplandılar. O sırada Rus elçisi Aralov ayağa kalktı. Madam Gaulis’in de anlayabilmesi için Fransızca konuşarak Fransızlara alabildiğine saldırdı. Onları, Sovyet Devrimi karşısında güttükleri siyaset yüzünden mazlum milletleri ezmekle suçladı.

Gazi, verdiği Türkçe cevapta, elçinin iddialarını ustalıkla çürüttü. Ortada ezenler ve ezilenler diye bir şey olamazdı. Yalnız ezilmeyi kabul edenler vardı. Türkler ezilmeye razı olmamışlar, kendi işlerini kendileri görme yolunu seçmişlerdi. Öteki milletler de böyle yapmalıydılar.

Yine bir akşam Sovyet Elçiliği’nde –ki Ankara’da buraya *Chezles Bolchéviks* denirdi– Gazi’nin muzipliği tutmuş ve elçiye takılmaya başlamıştı. Elçiliğin salonu pahalı halılarla süslüydü; masalar yemeklerle dolup taşıyor, yalnız üzerlerine asılmış olan Lenin’in ve Marx’ın portreleri, havaya biraz

sıkıntı veriyordu. Mustafa Kemal birkaç kadeh votka içtikten sonra ev sahibine döndü ve, “Bu ziyafeti hazırlayanlardan hiçbirini burada göremiyorum,” dedi. “Çağırsanız da onlar da gelip aramıza katılsalar.”

Büyükelçi sıkıntılı bir duraksama anı geçirdi. Sonra aşçı ile öteki hizmetçileri çağırttı. Onlar da kalabalık bir grup halinde gelerek, Gazi’nin “sınıfsız sofra” dediği ziyafete katıldılar. Birkaç kadeh sonra bu konuda daha da coşarak Sovyet Devrimi’nin temelini oluşturan eşitlik ilkeleri üzerinde bir konuşmaya girişti. “Çalışma saatleri dışında bütün insanlar eşittir,” diyordu. “Sizin ihtilaliniz sınıflar arasında ayrılık tanımaz. Müslümanlıkta da böyledir. Zenginlerle fakirler arasında fark yoktur.” Arkadan, içkisini tek başına içen bir kapıcıya döndü:

“Tovariç,” dedi. “Öyle yalnız içmek olmaz. Gel, kadehlerimizi doldurup birlikte içelim. Türkçede bir atasözü vardır: “Biri yer, biri bakar, kıyamet bundan kopar.” Herkes şerefe kadeh kaldırdı, arkadan dans başladı. Elçilikten çıktıkları zaman Mustafa Kemal arkadaşlarına, “Buna ne buyurursunuz?” dedi. “Hem eşitlikten dem vururlar, hem de sıra yiyip içmeye gelince ortaya bir sınıf farkı çıkarırlar.”

Sovyet yörüngesindeki önemli heyetlerden biri de, Ukraynalılardı. Heyet başkanı General Frunze, önemli bir cephane yardımında bulunmaya söz vermiş, fakat biraz ileri giderek Yunanlılara karşı bir savaş planı hazırlamayı ve harekâta Kızıl Ordu subaylarını katmayı önermişti. Mustafa Kemal, Aralov’un cepheye yaptığı bir ziyaretten de hoşnut kalmamıştı. Çünkü Rus elçisi, Türk birliklerine Bolşevik Rusya’yı ve Türklere karşı gösterdiği kardeşçe cömertliği öven söylevler vermeye kalkmıştı. Savaşın her aşamasından sonra Kızıl Ordu’dan yağan tebrikler de, Gazi’nin pek hoşuna gitmiyordu.

Öte yandan, Anadolu’yla Rusya’nın kurdukları çifte demirperde yüzünden gerçeklerden uzak kalmış olan İstanbul’da, Mustafa Kemal’in mali ve askeri sıkıntılar sonunda Kızıl Ordu’yu yardıma çağıracağı sanılıyordu. General Frunze’nin gelişi, Bolşeviklerle Envercilerin idareyi ele alma yolunda bir girişimleri olarak yorumlanmıştı. Sir Horace Rumbold bile, Lord Curzon’a bildirdiği gibi, Bolşeviklerin Enver Paşa’yı kendi “kral naipleri” olarak Ankara’ya yerleştirebileceklerini düşünmekteydi.

Gerçekten de Enver Paşa, savaşın milliyetçiler aleyhine geliştiği sıralarda, Türk asıllı Müslümanlar arasında ihtilalci gruplar kurmuş ve bir Kafkas ordusu başında Anadolu'ya yürüyüp bir hükümet darbesiyle Mustafa Kemal'in rejimini devirmeyi tasarlamıştı. Trabzon'daki bir ajanı eliyle, sözde Mustafa Kemal'e yardım etmek, aslında ise kendi niyetlerini sağlamak için bir tabur kurmayı da denemiş; Meclis'teki birkaç muhalif mebusun, özellikle İttihatçıların desteğini elde etmişti. Ancak Mustafa Kemal'in Sakarya'daki başarısı onun bu hayal ve entrikalarını boşa çıkardı. Enver Paşa Ruslarla olan ilişkilerinde de hayal kırıklığına uğramıştı. Ruslar ona ya güvenmiyorlar ya da onu pek ciddiye almıyorlardı. Böylece, bir kere daha Turancı emellerinin peşinde, yine doğuya döndü. Yanına birkaç taraftar toplayarak Türkistan'a gitti ve burada Türk ırkından başıbozuk kuvvetleriyle Bolşeviklere karşı bir savaş açılmasını destekledi. Bir ara Buhara'da emir bile oldu. Ancak Ruslar, üzerine kuvvetli bir ordu gönderdiler ve Enver Paşa, 1922 yazının bir sabahında Ruslara karşı dövüşürken mitralyözlerin ateşi altında can verdi.

Bu arada Cemal Paşa'nın da Ruslarla arası bozulmuştu. Ankara'ya bir subay göndererek Mustafa Kemal'den Türkiye'ye dönmek için izin istedi. Bu istek geri çevrildi. Cemal Paşa, az bir zaman sonra Tiflis'te öldürüldü. Böylece, Kafkasya, Jön Türk liderleri için bir mezar olmuştu.

Ankara'nın yeni diplomatik toplumu içinde, Hint Müslümanları kendi çevrelerinde Slavlarınkine oranla daha ciddi bir hava yaratmışlardı. Afganistan elçisinin cuma günkü kabul törenlerinde bol bol sarıklar, geniş giysiler ve kürklü paltolar görülürdü. Ankara'nın disiplini, düzeni, dimdik duruşu elçiyi etkilemişti. Burada, sokaktaki kılıksız halkın bile askerce bir görünüşü vardı. Panislamizm'e sempatisi olan elçi, Madam Georges Gaulis'ye şöyle diyordu: "İslam dünyası koca bir vücut gibidir. Başı Türkiye, boynu Azerbaycan, göğsü İran, kalbi Afganistan, karnı Hindistan'dır. Mısır'la Filistin, Irak'la Türkistan da kolları ve bacaklarıdır. Bir insanın başına vurulur da vücudunun üst tarafı bunu duymaz olur mu? İngiltere, başımıza çok sert vurduğu içindir ki hepimiz buna karşı geliyoruz."

Gerçekten de, milli hareketlerin yeni yeni uyanmaya başladığı Doğu dünyası, milliyetçi Türkiye'yi bir örnek ve önder gibi görmeye başlamıştı.

Türkiye, Batı emperyalizmine başkaldırmış ve onun boyunduruğunu silkip atmak için savaşa girişmiş ilk Doğulu ülkeydi. Bir zamanlar Avrupa'da Garibaldi'nin adı nasıl yayılmışsa, Mustafa Kemal'in adı da Asya'da öyle yayılıyor ve Birinci Dünya Savaşı'nın kendilerinde milli bir bilinç ve özgürlük isteği uyandırmış olduğu bütün milletlerin hayalini kamçılıyordu. Güttüğü savaşın haberleri Suriye'ye, Mısır'a, İran'a, Hindistan'a, hatta Çin'e kadar yayıldı. Bu, hiç kuşkusuz ötekilerin de izlemeleri gereken, Milliyetçi Doğu Devrimi'nin ilk örneğiydi.[104]

Mustafa Kemal, Asya milletlerinin şefi olmayı aklından bile geçirmiyordu. Onun gözleri yalnız Batı'ya dönüktü. Ancak Avrupa'nın yarısının kendisine karşı cephe aldığı şu sıralarda, Doğu'nun maddi ve manevi yardımına ihtiyacı vardı. Madam Georges Gaulis onu Çankaya'da "biri Asya, biri Avrupa olan iki kutupla aynı zamanda ilişki halinde çalışırken" görüyordu. "Doğu'nun akılcı ve bilinçli unsurlarını kendine bağlamayı, dengeyi sağlamak için gerekirse sağa, gerekirse sola dümen kırmayı, kendini akıntıya kaptırmadan istediğini elde etmeyi büyük bir kolaylıkla başarıyordu." Verdiği açık demeçlerde Anadolu'yu "Doğu'ya doğru yöneltilecek her çeşit saldırıya karşı dikilmiş bir kale" gibi gösteriyordu. Bu savaş, yalnız Türkiye'nin savaşı değildi. "Türkiye, Doğu'nun davasını savunuyordu. Bu amaç gerçekleştirilinceye kadar da bütün Doğulu milletlerin kendisini destekleyeceklerine güveni vardı."

Para bakımından en büyük yardımı, Türkiye'ye biricik bağımsız Müslüman devlet gibi bakan Hindistan'dan gördü. Bombay'daki Hilafet Komitesi, Türk Milli Mücadelesi için bir yardım kampanyası açmış ve Mustafa Kemal'in İstanbul'daki temsilcisi ile temasa geçmişti. Bu temsilci, boyuna cesaret verici mektuplar alıyordu:

> *"Mustafa Kemal Paşa harikalar yaratmıştır. Hint halkının bu adı ne kadar sevdiğini bilemezsiniz. Türk milleti bir kez daha, şerefine sürülmek istenen lekenin öcünü almıştır. Ankara'nın Yunanlılara ne gibi barış şartları teklif edeceğini hepimiz merakla bekliyoruz.*
>
> *Hint Müslümanları –özellikle fakir ve orta sınıflar– Ankara'ya para yardımında bulunmak için adeta yarış ediyorlar. Ulu Tanrı'nın, Gazi Mustafa Kemal'in ordusunu zafere ulaştırmasını ve Türkiye'yi kendi*

düşmanlarıyla birlikte Müslümanlığın da düşmanlarından kurtarmasını dileriz.”

Sonunda 125.000 İngiliz lirasına varan Hint yardımının bir kısmı, ordu giderleri için kullanıldı. Fakat büyük bir kısmı, ileride yeni bir meclis binası yapılmasına ve ilk milli bankanın kurulmasına harcanmak üzere saklandı.

Bu arada Rusya’dan rubleler gelmeye başlamıştı. Bu para, her ne kadar Rusların başta söz verdikleri kadar bol değilse bile, parti parti geliyor ve yine Rusların yeteri kadar sağlayamadıkları silah açığını kapatmaya yarıyordu. Rublelerin büyük kısmı özellikle İtalya’dan silah alımına harcandı. Fransa gibi İtalya da, Akdeniz’de Türkiye’yi güney limanları yoluyla besleyen bir kaynak olmuştu. Çünkü artık o da Türkiye’nin müttefikiydi. İtalyanlar, askerlerini Anadolu’dan çekmişler ve hemen arkasından, Ankara ile Fransızlar gibi bir anlaşma imzalayarak, milliyetçilerin Barış Konferansı’ndaki isteklerini, karşılığında herhangi bir ekonomik çıkar gözetmeksizin, desteklemeye söz vermişlerdi.

Gazi, böylece güçlü bir duruma ulaşmıştı. Artık müttefikleri, silahları, resmen tanınmış bir hükümeti ve günden güne güçlenen bir ordusu vardı. Fakat harekâta girişmek için acele etmiyordu. Zaman onun yararına işlemekteydi. Orduları kendi vatanlarının toprağını savunuyordu. Moralleri yüksekti. Pek hevesli olmadıkları çılgınca bir maceraya katılmış olan Yunan askerleri ise yabancı bir topraktaydı. Moralleri, yavaş yavaş çöküyordu. Mustafa Kemal onlara karşı, kendi kuvvetleri iyice hazır olduğu ve zaferi kazanacağına güven getirdiği gün saldırıya geçecekti, ama bir an bile önce değil.

İtilaf Devletleri, bu saldırıdan önce barış için son bir çaba harcadılar. Yunan maliyesinin kaynakları tükenmeye başlamıştı. Başbakan Gounaris, Londra’dan para ve silah yardımı isteyip de alamayınca, Lord Curzon’a, Yunan Başkomutanlığı’nın, ordularını Anadolu’dan çekmek zorunda kalabileceğini bildirdi. Curzon, hemen büyük devletlerin bir mütareke sağlamak için Paris’te toplanmalarını ileri sürdü; arkadan da Yunanlılar, iki tarafı da koruyan koşullarla, Anadolu’dan çekileceklerdi. Mustafa Kemal, buna hazırlık olarak Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey’i İstanbul üzerinden Londra’ya gönderdi. Milliyetçilerin başkenti ziyaret eden bu ilk bakanı,

oldukça merak uyandırdı. Fransızlar, kendisini dostluk gösterileriyle, İngilizler ise resmi bir nezaketle karşıladılar.

İstanbul Hükümeti artık başında kukla bir padişah bulunan bir gölge kabineden başka bir şey değildi. Ancak bu sefer de yine Avrupa'ya, aynı arabaya koşulmuş iki geçimsiz at gibi, Mustafa Kemal'inki ile birlikte bir temsilci gönderecekti. Rumbold, Mustafa Kemal'siz hiçbir anlaşma yapılamayacağını çoktan anlamış bulunuyordu; yine de iki hükümet arasında bir çeşit kaynaşma sağlamak için uğraşıyor ve Ankara'ya oranla, İstanbul'a daha üstün bir durum tanıyordu. Padişaha akla uygun bir barış önererek onun mevkiini sağlamlaştırmak amacındaydı. Yusuf Kemal Bey, padişahın temsilcisi İzzet Paşa ile işbirliği yapmak için Ankara'dan talimat aldı. Fakat ikisi de Londra'ya ayrı ayrı gittiler ve Yusuf Kemal'in ısrarı üzerine, Curzon tarafından ayrı ayrı kabul olundular. Bu görüşmelerde ikisi de Milli Misak ilkelerine sıkıca bağlı olduklarını bildirmişlerdi. Fakat Curzon'un, Doğu Trakya'nın Edirne ile birlikte Yunanlılarda kalması için direnişi, onları hayal kırıklığına uğrattı. Curzon onlara, Paris'te, Yunanlıların Anadolu'yu boşaltmalarını sağlamaya çalışacağını söyledi; ancak Türklerin de, önceden bir mütarekeyi kabul etmelerini şart koşuyordu.

Curzon, Paris'teki konferansı, dört yorucu gün boyunca Poincaré ile didişerek yönetti. Austin Chamberlain'a yazdığı mektupta, "Getirdiğim planın eninde sonunda Türkler tarafından reddedileceğini sanıyorum," diyordu. "Ama dünya kamuoyu, bu planı adil ve cömertçe bir öneri olarak onaylayacaktır." Plan, birbiri arkasından iki nota ile Türklere ve Yunanlılara bildirildi. Birinci notada hemen bir mütareke yapılması teklif ediliyordu. İki ordu şimdiki yerlerinde kalacaklar ve aralarında on kilometrelik tarafsız bir bölge bulunacaktı. İkinci nota, barış görüşmelerinin temellerini kapsıyordu ki, bunun ilk koşulu, Yunanlıların Anadolu'dan çekilmeleri olacaktı. Yunanlılar mütarekeyi kabul ettiler. Fakat barış koşulları üzerinde düşüncelerini bildirmekten kaçındılar. Türkler ise, mütarekeyi Yunanlıların, barış tartışmalarını beklemeden hemen çekilmeleri koşuluyla kabul ediyorlardı. Bu şart İtilaf Devletleri tarafından geri çevrildi.

Yusuf Kemal Bey, Ankara'ya dönmek için Paris'ten geçerken, Poincaré'ye Türk toprakları üzerinde bir tek Yunan askeri kalırsa, Gazi'nin

Meclis kapısında asılmak tehlikesiyle karşılaşacağını anlatmıştı. Bu sözler Poincaré'yi gerçekten etkiledi. Ankara'ya dönünce, Gazi, Yusuf Kemal Bey'e, "Böylece siz de istediğinize kavuşursunuz," diye takıldı. Bir yıl önce Rusya'dan döndüğü zaman olduğu gibi, Yusuf Kemal Bey'in raporu, Mustafa Kemal'e saldırmak için gereken serbestliği getirmiş bulunuyordu.

Gazi bu kararı alırken, Milli Misak'ı bütünlüğüyle gerçekleştirmeyecek herhangi bir çözüm yolunu kabul etmenin ölüm demek olduğunu biliyordu. İngilizlere güveni azdı; Lloyd George'a ise hiç yoktu. Bundan dolayı Yunanlıların Anadolu'yu gerçekten boşaltacaklarına inanmıyordu. Barış şartlarına gelince, bunlar, çok değişmiş de olsa, yine Sevr Antlaşması'na bağlı kalınmaktaydı. Oysa milliyetçilerin inancının başta gelen maddesi, bu adın kökünden kazınmasıydı.

Böylece, Anadolu'nun boşaltılması için kullanılabilecek olan dört aylık zaman, aslında iki ordunun da karşılıklı birbirlerini kollamaları ve beklemeleri için harcandı. Bu arada dağlardaki karlar erimekte, yayla ürünlerini vermeye ve güneş, toprağı sağlamlaştırmaya başlamaktaydı. Öyle ki, milliyetçilerin başarılı ileri hareketi, artık gerçekleştirilmesi mümkün bir girişim halini almıştı.

102 Bayındırlık.

103 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*.

104 1920 başlarında Suriye'den gelen iki temsilci, Batı devletlerine karşı işbirliği konusunda İstanbul'daki Kemalistlerle bir anlaşmaya varmışlardı. Bu anlaşma, komutanlığın birleştirilmesini öne sürüyor ve ileride bağımsız bir Türkiye ile Suriye arasında, eski Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu andıran yakın bir ilişki sistemine varılmasını kapsıyordu. Fakat, Faysal, Suriye kralı olarak, bunu uygulamayı reddetti. (Zeyn, *Arap Bağımsızlık Savaşı*.)

OTUZ SEKİZİNCİ BÖLÜM

Savaşa Hazırlık

Mustafa Kemal, bu aylar süresince, iç cephesini de sağlamlaştırmak için çaba göstermek zorunda kaldı. Barış önerileri karşısındaki uzlaşmazlığı, bazılarının pek hoşuna gitmemişti. Ankara'da, akılcı bir barışı, Milli Misak'a tıpatıp uymasa bile, kabule oldukça hazır birtakım kimseler vardı. Ortada İtilaf Devletleri'ne güvenmek yolunda bir eğilim görünüyor, yeniden kan dökmeden bir anlaşmaya varmanın mümkün olduğu ileri sürülüyordu. Ordunun şimdiki cephe hattını koruması ve milli amaçların görüşme yoluyla elde edilmesi daha doğru olmaz mıydı?

Mustafa Kemal, asıl böyle bir tutumun ordu üzerindeki etkilerinden kuşkulanıyordu. Bu yüzden cepheye giderek askerlerin moralini yükseltmek istedi. Korkularının yersiz olmadığını gördü. Kolordu komutanlarından birine mütarekeyi reddettiğini söylediği vakit, "Pek yanlış bir davranış. Böyle bir şeyi nasıl yapabildiniz?" cevabıyla karşılaştı. İtilaf Devletleri Sevr Antlaşması'ndan vazgeçtiklerine göre, sonunun ne olacağı belli olmayan yeni fedekârlıklara katlanmak için bir sebep kalmamıştı artık. Mustafa Kemal'in cephe gezisi bu düşüncenin yaygın olduğunu kendisine göstermişti.

Askeri konulara akılları ermeyen mebuslar, çeşitli tavırlar takınıyorlardı. Bir yandan, sözde kabına sığmayan, ateşliler bulunuyordu. Bunlar, ufak çapta da olsa hemen bir saldırıya geçilmesini istiyorlardı. Öte yanda da, ordunun hiçbir zaman saldırıyı başlatabilecek durumda olmadığını sananlar vardı. Bunlar, Mustafa Kemal'in sürekli olarak başkomutan kalmakla

yalnızca millet üzerindeki kişisel baskısını yürütmek istediği kanısındaydılar.

Mustafa Kemal'in güvenlik düşüncesiyle, ordunun bugünkü gücünü ve çoğu gizli kaynaklardan gelen silahların miktarını açıklayamadığı için, durumu bir kat daha güçleşiyordu.

Meclis'in gizli bir oturumunda mebuslara sabırla şunu anlatmaya çalıştı: İyice hazırlanmadan saldırıya girişmektense, girişmemek daha iyiydi. Mebusların bozgunculuklarını yüzlerine vurdu. İki cephe vardı: Bir dış cephe, bir de iç cephe, yani düşman cephesi ve yurt cephesi. Düşmana doğrudan doğruya karşı koyan ordu, dış cepheden sorumluydu. İç cepheyi ise bütün millet oluşturuyordu. Meclis, düşmana cesaret verecek ve ordunun cesaretini kıracak kötümser demeçlerden kaçındığı sürece, bunların her ikisinin de yok olup çökmesine olanak yoktu.

Gazi'nin, başkomutanlık yetkileri, mebusların mırıldanmaları arasında, üçer aylık iki dönem için yenilenmişti. Mayıs ayında Meclis, onun hasta ve yatakta olmasından yararlanarak, üçüncü bir uzatmayı reddetti. Böylece, ordu başsız kalmış oluyordu. Hükümet çekilmek istedi. Ama Gazi, yatağından kalkarak Meclis'e geldi ve kendisine yöneltilen eleştirileri cevaplandırdı. Meclis'e, bu gibi kuruluşların savaş zamanında nasıl davranmaları gerektiği üzerinde bir söylev verdikten sonra, iki günden beri başkomutansız kalmış olan ordusunu bırakmak isteğinde olmadığını açıkladı. Tartışmalar kızışmıştı. Öyle bir an geldi ki, Mustafa Kemal'le en sorumsuz düşmanlarından biri olan Ziya Hurşit'in ellerini tabancalarına attıkları görüldü. Ancak oylama sonunda, Gazi, yine başkomutanlıkta kaldı.

Ama ne de olsa Mustafa Kemal'in yakın dostlarından birçoğu huzursuzluk içindeydiler. İktidarın, Güney Amerika cumhuriyetlerindeki gibi, parlamenter bir hükümet şeklinden tek bir kuvvetli adamın kişisel yönetimine doğru kaymasından korkuyorlardı. Bu düşünce ile iktidar dengesini sağlamak için başka bir önleme başvurdular. Şimdiki durumda Mustafa Kemal yalnızca meclis başkanı –dolayısıyla gerçekte devletin başkanı– değil, aynı zamanda hükümet başkanıydı. Aslında vekilleri de kendisi seçtiği için, kabineyi elinde bulunduruyordu. Vekiller, kuramsal olarak Meclis tarafından seçiliyordu. Ama aslında bunları başkan öneriyor, Meclis de onaylamaktan başka bir şey yapmıyordu. Mustafa Kemal böylece

hem Meclis’e, hem de kabineye hükmedebilecek durumdaydı. Muhalifleri şimdi, onun sorumluluğunu parçalara bölmek yoluna gittiler ve Meclis’e, yalnızca vekillerin değil, başvekilin de gizli oyla seçilmesini sağlayan bir kanun kabul ettirmeyi başardılar. Bu demekti ki, Mustafa Kemal, hem artık kendi kendisinin başvekili olarak kalmayacak, hem de kendi görüşüne muhalif olanların vekilliğe seçilmesini kabul edecekti. Bu harekete, Rauf Bey geniş çapta önayak olmuştu. Böylece kendisi, muhalefete açıkça katılmadığından, başvekilliğe en yaraşan aday oluyordu.

Rauf Bey, Mustafa Kemal’in kendisini razı etmek için harcadığı bütün çabalara rağmen, başta bu görevi almak istemedi. Sorulunca da açıkça şu cevabı verdi: “Ben başvekil olursam, sen yine işlere karışmaya devam edeceksin. Ben de bunu kabul edemeyeceğim için çekilmek zorunda kalacağım. Ben, senin, ordunun başında ülkeyi kurtarabilecek tek adam olduğuna inanıyor ve aramızda anlaşmazlık yaratacak bir duruma girmek istemiyorum.”

Mustafa Kemal içten inanarak, “Şerefim üzerine söz veriyorum,” dedi. “Hükümetin başına geçmeyi kabul et. Kabineyi kur. Alacağın kararların hiçbirine karışmayacağım.”

Verdiği bu sözü de tam anlamıyla tuttu. Bundan sonra çağrılmadıkça kabine toplantılarına bile katılmadı. Aslında, önemli bir karar almak gerektiği her seferde kendisini çağırıyorlardı. Fakat kabine, ayrı kişiliğini ve bütünlüğünü korudu. Bununla birlikte, Mustafa Kemal, hâlâ Meclis’te çoğunluğu elinde tutan Müdafaa-i Hukuk Grubu’nun başkanıydı. Burada da ödünler verdi. Moskova’da artık bu kadar önemli bir elçi bulundurmaya ihtiyaç kalmadığı için Ali Fuat Paşa’yı geri çağırdı ve onu Grup’un başına geçirdi. Kendisi de Grup’un tarafsız koruyucusu durumunda kaldı. Aralarındaki anlaşmazlıklar, hiçbir zaman kişisel nedenlerden doğmuş değildi. Ali Fuat şimdi Mustafa Kemal’le birlikte Çankaya’da kalıyor ve iki eski dost, akşamları rakılarını içerlerken, kendisinin yokluğu sırasında yurtta ortaya çıkmış olan sorunlar ve özellikle Meclis’te gelişen ayrılıklar üzerinde konuşuyorlardı. Ali Fuat’a göre bu ayrılık, eninde sonunda, cumhuriyetçilerle saltanatçılar arasında bir çatışmaya varacaktı. Mustafa Kemal de böyle düşünüyor, ancak bu işi, savaşın kazanılmasından sonraya bırakmayı daha uygun buluyordu. Askerlik alanındaki son savaş otorite ve

disiplini gerekli kılıyordu. Mustafa Kemal’e göre asıl sorun, bunu o sıradaki siyasi savaşla at başı yürütebilmekteydi. Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal’in siyasi alanı üzerinde tarafsız bir arabulucu durumuna yükselmesinin şart olduğunu ileri sürüyor; o da buna cevap olarak gerici güçlerden gelebilecek bir tehlikeden çekindiği ve bu çeşit bir tarafsızlığa olanak görmediğini söylüyordu. Bu arada, iç cephenin bütünlüğünü korumak yolunda, Ali Fuat’ın elinden gelen her şeyi yapacağına güvenmekteydi.

Mustafa Kemal’in başkomutanlık yetkilerini uzatıp uzatmamak konusunda yakında tekrar karar verilecekti. Bu belki son uzatma olacaktı; çünkü son taarruzun da yaklaşmakta olduğu belliydi. Türklerin zaferi kesin gibi görünüyordu. Ancak bunu biraz daha garanti altına almak için Başkomutanlık Kanunu’nun bu kez Meclis’ten hiç itirazsız çıkması şarttı. Ali Fuat Paşa ile Rauf Bey, bu düşüncedeydiler. Yoksa Türkler arasında anlaşmazlık olduğu izlenimi uyanabilir ve bu da Yunanlıların umutlarını tekrar canlandırabilirdi. Bir yandan da, zafer kazanılıncaya kadar, Mustafa Kemal’i yürekten desteklemekle birlikte, bundan sonrası için endişe duyuyorlardı. Gazi’ye gereken yetkiler verilmeli, ama barıştan sonra bunları hâlâ elinde tutup sömürmeye kalkmaması da sağlanmalıydı. Yeni Türkiye, demokratik bir Türkiye olmalıydı. Gözü yüksekte olan dostlarının, zaferi de kazandıktan sonra diktatörlük heveslerine kapılmasını önlemek gerekiyordu.

Gidip Refet Paşa’yla görüştüler. Mustafa Kemal’le çatışıp milli müdafaa vekilliğinden ayrıldıktan sonra Ankara’nın dış mahallelerinden Keçiören’deki evine çekilip herkesten uzak yaşayan Refet Paşa da bu düşüncelere katıldı. Rauf Bey, üç arkadaşın bunu Mustafa Kemal’e açıkça anlatmalarını öne sürdü. Refet Paşa onu evinde bir akşam yemeğine çağırmayı kabul etti. Böylece, barışma yolunda ilk adımı atmış olacaktı. Yemeğin, Meclis’in bu konu ile ilgili görüşmelerinden bir akşam önce verilmesini kararlaştırdılar.

Refet Paşa, konfor içinde yaşamaktan, çevresinde güzel şeyler görmekten hoşlanan bir adamdı. Evinin rahat ve sevimli bir havası vardı. İhtilalin dört kurucusu, çeşitli yemeklerle donatılmış bir sofraya oturdular. Sıcak bir temmuz gecesiydi. Bulundukları avludaki çeşme, şırıldayarak akıyordu.

Biraz sonra bu rahat hava içinde serbestçe konuşmaya koyuldular. Eski anılardan söz ediyor ve gelecek üzerinde tahminler yürütüyorlardı.

Mustafa Kemal, muhalif grup hakkında acı konuşuyordu. “Ben nasıl mücadele edileceğini bilirim,” dedi. “Fakat şimdi bunun ne yeri, ne sırasıdır. Daha sonra ise, artık mücadeleye gerek kalmayacak.”

Ötekiler, Meclis’teki muhalefete rağmen, çoğunluğunun şahsına karşı güven beslediğini ve başarısına inandığını ısrarla ileri sürüyorlardı. Ancak, onları kuşkulandıran bir tek nokta vardı. Acaba Mustafa Kemal, zaferden sonra ne gibi bir yol izlemeyi düşünüyordu? İlerideki niyetleri üzerinde bazı söylentiler dolaşmaktaydı. Kendisini destekleyenler bile bir çeşit oldubittiyle iktidarı eline geçirmesinden çekiniyorlar ve bu konu üzerindeki şüpheler Meclis içinde bölünmelere sebep oluyordu. Arkadaşları, Mustafa Kemal’in bu kuşkuları gidererek, birlik ruhunu yeniden canlandıracağını ummaktaydılar.

Mustafa Kemal, arkadaşlarının açık açık ileri sürdükleri eleştirilere, ihtiyat ve ağırbaşlılıkla cevap veriyordu. Başvekilin Meclis tarafından seçilmesi ve kabinenin böylece kurulması konusundaki yeni anlaşmalara değinerek, Rauf Bey’in başvekil olarak durumuna saygı göstereceğini bir kere daha tekrarladı. Fakat, sonunda kendisinin iktidarı ele alıp almayacağı üzerinde bir şey söylemekten kesinlikle kaçındı.

Gün ağarıncaya kadar konuşup içtiler. Sadece Rauf Bey, zaten pek hoşlanmadığı için, az içmişti. Ne yazık ki, içkinin etkisi arttıkça, Refet Paşa da fazla ileri gitti. Zaten Mustafa Kemal’e karşı öteden beri patavatsız davranır, ona çıkışmadan, iğneli laflar söylemeden, takılmadan edemezdi. Şimdi de geçmişteki kusurlarını sayıp dökmeye, Ankara’daki özel yaşayışına saldırmaya başlamış, halkın onu sevmesini engelleyen birtakım gerçekleri ortaya atarak gururunu incitmişti. Refet Paşa’ya bakılırsa, Ankara, Mustafa Kemal’in Azerbaycan Elçiliği’ndeki “sefahat” hikâyeleriyle çalkalanıyor; bir diplomatın eşiyle olan macerası, cephede, Arif’in de yardımıyla genç bir hastabakıcıyı elde edişi üzerinde, çeşitli dedikodular ediliyordu. Mustafa Kemal, içtikçe sertleşmeye, gözleri soğuk bir öfke ile parlamaya başlamıştı.

Rauf Bey’le Ali Fuat Paşa onu yatıştırmaya, Refet Paşa’nın boşboğazlıkla yaptığı çıkışları gülerek geçiştirmeye çalıştılar. Fakat

ilerideki durum söz konusu olunca, ona meydanı boş bırakmaya da hiç niyetleri yoktu. Başlıca görevini yerine getirdikten ve savaş sona erdikten sonra mücadeleden çekilmesi üzerinde ısrar ediyorlardı. Mustafa Kemal, arabulucu ve öğüt verici bir başkan durumuna yükselmeyi kabul etmeli ve ülkenin demokratik ölçüler içinde yöneltilmesini başkalarına bırakmalıydı. İkisi de oldukça keyifliydiler. Mustafa Kemal'e, Meclis'ten yüksek bir aylık bağlatmaya söz verdiler; daha da ileri giderek, vatanı kurtarmasına karşılık ödül olarak yalnız kendisi için yaptırmak istedikleri bir madalyanın taslağını bile gösterdiler.

Mustafa Kemal, bütün bunları hafife alarak konu dışına itti, sonra onlara, "Merak etmeyin," dedi. "Yarın Meclis'te konuşarak kendimin ve ülkenin geleceği hakkındaki bütün bu kaynaşmalara bir son vereceğim."

Arkadaşları buna sevindiklerini belirttiler. Mustafa Kemal, sağlıklarına kadeh kaldırdıktan sonra, "Dostlarım," dedi. "Sabah oldu. Sanırım ki hepinizi memnun ettim. Haydi şimdi gidip çalışmaya başlamadan önce biraz dinlenelim."

Refet Paşa onları kapıya kadar geçirdi. Mustafa Kemal'le Ali Fuat Paşa, Rauf Bey'i evine bıraktıktan sonra Çankaya'ya döndüler. Ali Fuat birkaç saat uyudu. Mustafa Kemal, sıcak bir banyo yaptı, tıraş oldu, giyindi; sonra Meclis'teki konuşmasını hazırlamak için masasının başına geçti. Ali Fuat Paşa, öğle yemeğine indiği zaman, onu, sırtında başkomutan üniformasıyla, alışık olduğu bir pozda, bir eli arkasında, ayakta buldu. Saçları gayet düzgün taranmış, gözleri parlaktı. Üzerinde, uykusuz geçirdiği gecenin en ufak bir yorgunluk izi bile yoktu. Yemeklerini çabucak yiyip birer fincan kahve içtikten sonra Meclis'e gittiler. Mustafa Kemal kürsüye çıktı.

Gazi'yi hep sivil kıyafetle görmeye alışmış olan mebuslar, onu üniformayla görünce bir sarsıntı geçirdiler. Başkomutanlık Kanunu üzerinde konuştu: Dünyanın hiçbir parlamentosu, bir tek kişiye bu kadar geniş yetki veremezdi; yalnız iki hal dışında, biri ortada olağanüstü bir durum bulunması, öbürü de adı geçen kişinin gerçekten her türlü şüphenin üstünde olması. Meclis kendisine büyük bir güven göstermişti; o da buna karşı, minnet duygularını dile getiriyordu. Ancak, artık bu olağanüstü yetkileri sürdürmeye gerek kalmamıştı. Ordunun maddi ve manevi gücü

öylesine bir mükemmellik derecesine erişmişti ki, milletçe girişilen çaba, bu yetkiler olmadan da başarıya ulaşabilirdi. Gazi devam etti:

> *"O mutlu gün gelince, bütün milletle birlikte, en büyük mutluluklara erişmekle şeref duyacağız. Benim başkaca ikinci bir mutluluğum olacaktır ki o da, kutsal davamıza başladığımız gün bulunduğum yere geri dönebilme olanağıdır. Milletin koynunda serbest bir fert olmak kadar, dünyada bahtiyarlık var mıdır? Gerçekleri iyi kavrayan, yürek ve vicdanında manevi ve kutsal hazlardan başka zevk taşımayan insanlar için, ne kadar yüksek olursa olsun, maddi makamların hiçbir değeri yoktur."*

Mebuslar, Mustafa Kemal'in taktiği karşısında yumuşamış, sözlerinin gücü karşısında afallamış, bütün tasalarını unutmuşlardı. Demek Gazi, kendiliğinden, sahip olduğu ayrıcalıklardan vazgeçiyordu. Zaferi kazandıktan sonra, milletin iradesine baş eğen herhangi bir vatandaş durumuna döneceğini açıkça belirtmiş değil miydi? Ne büyüklük, ne asilce davranış! Mebuslar, Mustafa Kemal'in başkomutanlık yetkilerini bu sefer süresiz olarak yenilediler. Bu yetkileri, milli amaca erişinceye kadar elinde bulunduracak; fakat Meclis, gerekli gördüğü anda geriye alabilecekti. Mustafa Kemal, kürsüden inerken, uykusuz geçirdiği geceden ve öğleden sonraki çalışmasından epey memnundu.

Türk taarruzu daha fazla geciktirilemezdi artık. Yunanlıların umutsuzca giriştikleri son bir oyun bunu daha da çabuklaştırmaya yaradı. Ankara'yı ele geçirme planları boşa çıkmış olan Konstantinos ile Gounaris, şimdi gözlerini İstanbul'a dikmişlerdi. Anadolu'dan aceleyle iki tümen çekerek Marmara'nın öbür kıyısına, Trakya'ya geçirdiler. Oradaki kuvvetlerini böylece çoğalttıktan sonra, Çatalca hattını tehdit ederek, İstanbul'a girmek için İtilaf Devletleri'nden izin istediler. Bu tehditlerle, İtilaf Devletleri üzerinde bir baskı yapmayı umuyorlardı. Ötekilere gelince, onlar da anlaşmazlığı kendi lehlerine çözümlemek ya da, hiç olmazsa, görünüşü kurtarmak için, bu kez Venedik'te, yine barış görüşmelerine girişmeyi düşünüyorlardı. İstanbul'daki kuvvetleri öylesine azalmıştı ki, burada İtilaf birlikleri, "bir sandvicin içindeki reçele" benzetiliyordu. İki yanlarında iki koca dilim ekmek, Türkler ve Yunanlılar vardı. Şehri ele geçirmek işten bile

değildi. Böyle bir hareket, Yunanistan'da Konstantinos'un sarsılmış olan prestijini sağlamlaştıracak, ordunun kendine güvenini canlandıracak, pazarlığa girişmek için iyi bir başlangıç noktası olacaktı.

Churchill, daha sonra durumu incelerken şöyle der: "Belki de İtilaf Devletleri izin verip Yunanlılar İstanbul'u geçici olarak işgal etselerdi, Yunan ordularının Anadolu'dan kaçışı şerefli bir barış görüşmesi biçimine sokulabilir ve bu da daha az acıklı olurdu... İtilaf Devletleri'ne karşı en azından söylenecek şey şudur: Yunanlılara askeri harekâtlarında yardımcı olmasalar bile, hiç olmazsa onları engellemekten kaçınmaları gerekirdi. Yok, birtakım genel düşüncelerle böyle davranmak zorunda kalmışlarsa, o zaman da yapacakları şey, Yunanlıların gemilerine binip çekilmelerine gerçekten ve düpedüz yardım etmekti."

Böylece, on yıl önce Balkan Savaşları'nda olduğu gibi, İstanbul'da gözler yine Çatalca hattına çevrilmişti. Harington bu hattın savunmasıyla bir Fransız generalini görevlendirdi. Generalin emrindeki Fransız ve İngiliz birlikleri hemen siper kazmaya koyuldular. Kendi sorumluluğu altında bir bildiri yayımlayarak, işgal kuvvetlerine karşı girişilecek bir saldırıya iki devletin ortaklaşa karşı koyacaklarnı açıkladı. Rumbold iznini yarıda bırakarak İstanbul'a koştu. Bildiri, İngiliz Elçiliği'nde yapılan bir toplantıda da onaylandı. İngiliz savaş gemileri Marmara'da bir gösteri yaptılar. Yunanlılar biraz geri çekildi. Ancak bir yandan da yığınak yapmaya devam ediyorlardı. Lloyd George, İstanbul'da alınan karara katılmıştı. Yunanlılar bunun üzerine, İtilaf Devletleri'nin izni olmadan daha fazla ilerlememeyi kabul ettiler. İngiliz savaş gemileri, yıllık kürek yarışları düzenlemek gibi daha barışçı eğlencelerle uğraşmaya giriştiler. Yunanlılar son şanslarını da elden kaçırmışlar; bu arada bir olasılık uğruna, Anadolu'daki savunmalarını da zayıflatmışlardı.

Bununla birlikte Lloyd George, o bir türlü vazgeçemediği Yunanseverliği ile onlara bir umut ışığı daha göstermeye kalktı. *Times*'ın bildirdiği gibi, Avam Kamarası'ndaki yorucu bir celsenin sonunda öyle bir demeç verdi ki, bunun iki taraf için de tek bir anlamı vardı: Yunanlıları yeniden kuvvete başvurarak bir sonuç aramaya kışkırtmak. Başbakan, Yunan ordusunun giriştiği korkusuz ve cüretli askeri harekâttaki kahramanlığı övecek kadar ileri gitti. Yunanlılar, "aşılmaz geçitler arasından geçerek

ülkenin içlerine doğru yüzlerce kilometre yürümek zorunda kalmışlardı. Askeri üstünlüklerini her düzenli çatışmada göstermişlerdi. Sadece, arazinin yapısı ve ulaştırma hatlarının uzunluğu yüzünden yenilgiye uğramışlardı ki, Avrupa'da onlardan başka hiçbir ordu böyle riskli bir işe girişmeyi göze alamazdı."

Sonra, sözlerinin üzerine basarak şöyle dedi: "Kemalistler barışı kabul etmeyeceklerdir. Çünkü kendilerine işlerine gelen şekilde bir mütareke vermediğimizi ileri sürmektedirler. Fakat biz de, Yunanlıları bütün güçleriyle savaşmaktan alıkoyuyoruz. Kemalistler, halkı son on, on iki yıldan beri birbirini kovalayan savaşlar yüzünden silah altında bulunan ve kaynakları da sınırlı olan bu küçük ülkeyi yorarak çökerteceklerini umuyorlardı. Bu işin böylece sürüncemede kalmasına göz yumamayız."

Bu demeç, Yunanistan'da büyük sevinçle karşılandı. Gazeteler, en övücü yazılarını yayımladılar. Yunan ordusunun günlük emrine demeçten alınmış parçalar konuldu. Askerler yeniden umuda kapıldılar. Anlaşılan İngilizler, son dakikada yardımlarına koşarak, düşmanı yenmelerini sağlayacaklardı. İstanbul'a yürüme manevrası boşa gitmemişti demek. Bunun üzerine, barış lafları yine unutuldu.

Bütün bu olaylar, Mustafa Kemal'in planına uygun düşüyordu. Yunanlıların Trakya'ya asker geçirdiklerini duyar duymaz, saldırıya geçeceği zamanı kararlaştırdı. Çünkü böylece Anadolu'daki Türk ve Yunan kuvvetleri denk duruma gelmiş oluyorlardı. Saldırının tam sırasıydı. Dahiliye Vekili Fethi Bey'i, Roma, Paris ve Londra'ya gönderdi. Fethi Bey burada, ya hâlâ Yunanlıların Anadolu'dan çekilmesini şart koşan bir barış tasarısı üzerinde görüşmeler yapacak ya da zaferi izleyecek olan barış için temsilcilik görevini yüklenecekti. Mustafa Kemal, bundan sonra Batı Cephesi'ne, Akşehir'deki genel karargâhına gitti.

OTUZ DOKUZUNCU BÖLÜM

Nihai Zafer

İstanbul’daki yüksek komiserler, şehre yönelen Yunan tehdidini tartışırlarken, Mustafa Kemal’le kurmay heyeti Akşehir’de bir futbol maçı seyrediyorlardı. Bu, Genelkurmay toplantısını gizlemek için bulunan bir bahaneydi. Toplantıda, İzmir yönündeki Türk saldırısının tarihi ile, son hazırlıklar kararlaştırılacaktı. Saldırı planı, dokuz ay öncesinden, Mustafa Kemal’le Fevzi Paşa arasında tasarlanmış bulunuyordu. Fevzi Paşa bunu harita üzerinde açıkladı. Arkadan, Mustafa Kemal, hazır bulunan paşalara düşüncelerini sordu. İçlerinden çoğu birtakım eleştiriler ileri sürdüler. Planın aslından çok, uygulanacağı tarihe itiraz ediyorlardı. Her zamanki gibi kararsız olan İsmet Paşa, planın, şu anda kesin bir zafere ulaşacağından şüpheliydi. Ona kalırsa, sağlam bir savunma sistemi uygulayarak, Yunanlıları yıpratmak, daha doğru olurdu. Yok, ille saldırı isteniyorsa, kendisine hazırlıklarını tamamlamak için biraz vakit bırakmalıydı.

Savunma duygusu sanki herkesin içine işlemişti. İsmet Paşa’nın kuşkularını paylaşan başkaları da çıktı. Şimdi ellerinde bir ordu varken onu kaybetmeyi göze alamıyor, ordunun hazırlığı henüz tamam değildir, diyorlardı. Harbiye’de Mustafa Kemal’e hocalık etmiş olan 2. Ordu komutanı, ülkenin varı yoğu demek olan ordu tehlikeye atılırsa, asıl varlığının da tehlikeye düşeceğini söyleyerek itiraz etti. Mustafa Kemal, Fevzi Paşa’ya bunun gerçekten böyle olup olmadığını sordu, evet cevabını alınca kendisine döndü ve, “Pekâlâ sayın hocam,” dedi. “Şimdi artık Harbiye’de savaş oyunu oynamıyoruz. Yurdumuz için kesin bir sonuç elde etmek uğruna *bütün* varımızı yoğumuzu ortaya koyacağız.”

Mustafa Kemal, paşaların düşüncesini yoklamayı uygun görmüş olmasına rağmen, kararı zaten vermiş bulunuyordu. Seziş, kararlılık, siyasal görüş, düşman psikolojisini anlayış konusunda başkalarında bulunmayan olağanüstü yeteneği sayesinde, hem zafere güveniyor, hem de tedbiri elden bırakmıyordu. Ordunun ağustos ortalarında saldırı için hazır olmasını emretti. İsmet Paşa ayağa kalkarak hazır ol vaziyeti aldı ve cephe komutanı olarak, hepsi adına, “Düşüncemizi öğrenmek istemiştiniz,” dedi. “Biz de açıkça belirttik. Ama, bu bir emirse, boyun eğeriz.”

Mustafa Kemal, Ankara’ya döndü. Daha burada –muhalefet bir yana– kabineyle görülecek birtakım işleri vardı. Fevzi Paşa, kazanma şansının yüzde seksen olduğunu söylüyor, yüzde yirmiyi de savaşın gidişine bırakıyordu. Bu sözler hükümetteki iki muhalif vekilin kötümserliğini biraz olsun gidermişti. Kabine, saldırıyı onayladı. Geriye, ordunun morali bozuk ve kıpırdayamayacak halde olduğu yolunda propaganda yapan muhalefet kalıyordu. Bu bir yandan, Mustafa Kemal’in Ali Fuat Paşa’ya gizlice söylendiği gibi, işe yarayacak bir şeydi; çünkü, düşmanın, taarruzun yakınlığını sezmesini önlüyordu. Ancak o yine de, nüfuzlu bazı kimselerin bu konudaki kuşkularını yatıştırmaktan geri durmadı.

Güvenliğe önem veren modern kafalı bir subay olarak, Mustafa Kemal, saldırı tarihinin gizli tutulması gerektiğini çok iyi biliyordu. Çünkü stratejik planının başarısı, her şeyden önce sürprize dayanmaktaydı. Cepheye gittiği, çok az kimseye söylenmiş, onlara da sanki hâlâ Ankara’daymış gibi davranmaları bildirilmişti. Ali Fuat Paşa, mebuslara, daha o gece birlikte yemek yediklerini söyleyecekti. Yabancı ajanlar arasında, sürekli olarak, ordunun henüz saldırıya hazır olmadığı söylentisi yayılıyordu. Çankaya’daki nöbetçilere, içeriye kimseyi sokmamaları için talimat verildi: Gazi’nin işi vardı. Gazeteler, onun ertesi gün Çankaya’da bir ziyafet vereceğini yazıyorlardı; oysa Mustafa Kemal daha şimdiden cepheye, karargâhına gitmişti bile.

Annesine, elini öpüp vedalaşırken, bir çay ziyafetine gittiğini söylemişti. Zübeyde Hanım onun üniformasına, çizmelerine bir göz attıktan sonra, “Bu çay ziyafeti değil,” dedi. Mustafa Kemal onu yatıştırarak yanından ayrıldı. Annesi daha sonra bölge komutanına telefon ederek, nerede olduğunu sordu; kendisine yine, “Çay ziyafetinde,” diye cevap verildi.

Zübeyde Hanım, “Hayır,” dedi. “Biliyorum, savaşa gitti.” Oğluna bir mektup yazdı:

> *“Oğlum, seni bekledim. Gelmedin. Çaya gittiğini söylemiştin bana. Ama cepheye gittiğini biliyorum. Senin için dua ettiğimi bilmeni isterim. Savaşı kazanmadan geri gelme.”*[105]

Mustafa Kemal o gece, yakınlarından birkaç kişiyle Ankara dışında bir yerde yemek yedi. Cephede bulunduğu sürece, her zamanki gibi, içkiyi hemen hemen keseceği için, o akşam bol bol içti. Ayrılırken, ellerini omuzlarına atarak, “Şimdi doğru cepheye gidiyorum,” dedi. “Taarruza başlamak için.”

İçlerinden biri, şaşkınlıkla, “Paşam, ya başaramazsanız?” diye sordu.

“Ne demek istiyorsun? Taarruzun başlangıcından on dört gün sonra Yunanlıları denize dökmüş olacağım.”

Trene binecek yerde, o gece Tuz Gölü üzerinden otomobille Konya’ya gitti. Orada, geldiği bildirilmesin diye, telgrafhaneye el koydu. Fethi Bey Londra’dan, Lord Curzon’un kendisiyle görüşmek istemediğini tellemişti. Saldırının tam zamanıydı. Mustafa Kemal, Konya’dan Alaşehir’e gitti. Orada ordu komutanlarına son emirlerini verecekti.

Yunan cephesi, Marmara’dan Menderes vadisine kadar aşağı yukarı beş yüz kilometre boyunca uzanıyordu. Kuvvetli noktaları, kuzeyde Eskişehir, güneyde Afyonkarahisar’dı. İki ordu birbirine hemen hemen denk güçteydi. Silah bakımından Yunanlıların, süvari bakımından da Türklerin hafif bir üstünlüğü vardı. Yunanlılar, saldırıyı, Türklerin geniş çapta yığınak yaptıkları kuzeyden, Eskişehir’den bekliyorlardı. Aralarında, meyankökü sanayiinde çalışan İngilizlerin de bulunduğu ajanlar, bu bölgede Türklerin yoğun faaliyet halinde olduklarını bildirmişlerdi. Mustafa Kemal, onların böyle sanmalarını daha da körükledi. Aslında güneyde, İzmir demiryoluna hâkim durumdaki Afyon’a saldırmayı tasarlamıştı. Burası çok daha iyi tahkim edilmiş, kuvvetli bir mevziydi, öyle ki İngiliz mühendisleri zapt edilebileceğine inanmıyor ve burayı bir çeşit Verdun[106] olarak görüyorlardı. Ancak, Mustafa Kemal’in gözünde Afyon’un stratejik önemi büyüktü. Bu yüzden burayı almayı kafasına koymuştu.

Saldırının temelini önce stratejik, sonra taktik sürpriz oluşturuyordu. Mustafa Kemal, Filistin seferindeki düşmanı Allenby'nin yönetiminden yararlanarak, bir ay süresince gerekli birlikleri gizlice kuzeyden güneye çekti. Kıtalar gece yol alıyor, gündüzleri köylerde ve ağaç altlarında dinleniyorlardı. Böylece keşif uçuşu yapan düşman uçakları onları göremiyordu. Bir yerde yol yapılacağı vakit, düşmanı aldatmak için, gereksiz olan yerlerde de aynı şekilde yapıma girişiliyordu. Bu arada, Eskişehir önünde sadece küçük bir kuvvet kalmış olduğu halde, sanki bir sürü tümenden kurulu bir yığınak varmış gibi, geceleyin ateşler yakılıyor ve gündüzün bunları takviyeye yeni birlikler gönderiliyor sanısı uyandırmak için yollarda toz kaldırılıyordu. Mustafa Kemal böylece, stratejik sürprizin tam olması için çalışmaktaydı.

Amacı, Yunanlıların sağ yanını çevirmekti. Bu Afyonkarahisar ile doğu ve güney yönlerine karşı ona dayanak olan Dumlupınar bölgesi etrafında seksen kilometrelik yoğun bir cepheydi. Güneyini, ovanın üzerinde altı yüz metreye kadar yükselen kesik bir dağ silsilesi savunuyordu. Mustafa Kemal'in taktik bakımından girişmek istediği sürpriz, bu doğal kaleye saldırmaktı. Buraya 1. Ordu ile saldırmayı tasarlıyordu; bu arada asıl piyade ve topçu kuvveti doğudan ikinci bir hamle yapacaktı. Arkadan süvari, çevik bir kuşatma hareketi şeklinde batıya doğru seğirtecek ve Yunanlıların yollarını kesecekti; tıpkı Allenby'nin Filistin'de Türk ordusuna karşı yaptığı gibi.

Mustafa Kemal, düşmanı şaşırtmak için, kuzeyde Bursa'ya doğru bir oyalama hücumu emretti, güneyde de Menderes vadisinde Aydın'a doğru bir süvari harekâtı yaptırdı. Bundan çok çabuk sonuç almayı umuyordu. Hayvanlara verecek yem olmadığı için harekâtın ertelenmesini ileri süren bir süvari birliği komutanına, "Birkaç gün sonra hayvanlara da, erlere de istediğin kadar yiyecek bulacaksın," demişti. Saldırıyı öyle hesaplamıştı ki, Yunanlıların ektiği tarlalarda ekinler yetişmiş, fakat henüz biçilmemiş olacak; ayrıca derelerin suyu da çekilmiş olduğu için süvari birlikleri hızla ilerleyebilecekti.

25 Ağustos akşamı Mustafa Kemal, Anadolu ile dış dünya arasında bütün haberleşmeleri kesme emri verdi. Karargâhını ovadan Şuhut kasabası yakınlarındaki dağlık bölgeye; oradan da Kocatepe'nin arkasındaki bir

kampa taşımıştı. Birlikler, yamaçlardaki mevzilerini almak için gündüzleri keşif uçaklarından gizlenerek, geceleri de çok kere düşmanın birkaç yüz metre yakınından geçerek yol almışlardı. Saldırı saati yaklaşırken, Mustafa Kemal, kıtalarına, taslağını İsmet Paşa'nın hazırladığı bir savaş emri çıkardı. Bu emir, "Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir! İleri!" diyordu. On iki yıldan beri savunma durumunda kalmaya zorlanmış bir milletin, ilk büyük saldırısı, az sonra başlayacaktı.

26 Ağustos sabahı, gündoğumuna bir saat kala, Gazi, atıyla ağır ağır Kocatepe'nin yumuşak eğimli zirvesine doğru ilerledi. Savaşı buradan yönetecekti. Bir dizi er, fenerle yolu aydınlatıyor, çepeçevre bayırlardaki başka erler atlara ve koşum hayvanlarına ışık tutuyorlardı. Mustafa Kemal konuşmuyordu. Düşüncelerine gömülmüştü besbelli. Durmadan doğuya, ufka bakıyordu. Şimdi orada hafif bir kızıl parıltı belirmişti. Anadolu yaylası üzerine güneş doğuyordu. Sonra birden, gürüldeyen gök gibi, topçu baraj ateşi başladı ve Yunanlılar uykularından uyandılar. Birçoğu Afyon'da gittikleri bir balodan ancak iki saat önce dönmüşlerdi.

Mustafa Kemal, bütün paşalara birliklerini cephe hattından yönetmelerini emretmişti. Kendisi şimdi tepeden, yanında Fevzi ve İsmet paşalar, birkaç kilometre ileride gelişen büyük saldırıyı izliyordu. Ufka doğru önlerinde basamak basamak, daha da sarp ve kayalık tepeler, bir amfiteatr biçiminde yükselmekteydi. Her biri bir Türk tümenine hedef olarak gösterilen bu tepelerin ta zirveye kadar yokuş yukarı bir hücumla alınması gerekiyordu. Kavga kanlı oldu, ama kısa sürdü. Sabah saat dokuz buçuktu ve iki tanesi dışında, bütün hedefler Türklerin eline geçmişti. Sürpriz tam olmuştu. Yunanlılar, geceleyin gizlenerek karşı yamaçlardan kendilerine doğru tırmanmış olan bu kuvvetlerin varlığını akıllarından bile geçirmiyorlardı. Keşif uçakları sadece üç tümen görüldüğünü bildirmişti. Bu tümenler de kolayca tutulabilirdi. Bunun yerine, bu noktada kendilerinden sayıca üç kat üstün bir kuvvet onları silip süpürmüştü.

Yine de bunun asıl saldırı olduğunu epey geç anlayabildiler. Saldırının doğudan geleceğini sanarak, burada ovada büyücek bir kuvvet bırakmışlar, oysa sadece bir durdurma saldırısıyla karşılaşmışlardı. Yaptıkları yanlışlığı anladıkları zaman, savaşı hemen hemen kaybetmiş durumdaydılar. Çünkü bu arada Türk süvarileri arkalarına kadar dolanmış, onları batıdan

hırpalamaya başlamış ve İzmir demiryolunu Küçükköy istasyonunda kesmiş bulunuyorlardı.[107]

Türkler yalnız, sağda ve solda olmak üzere, iki önemli noktada güçlü bir direnme ile karşılaşmış ve başta hedeflerini ele geçirememişlerdi. Solda Çiğiltepe'yi almakla görevli genç bir subay, bu işi başaramadığı için canına kıymıştı. Savaş ateşi içinde acımak nedir bilmeyen Mustafa Kemal, onun boş yere kendini öldürmesine fena kızdı. Aslında bu birlik kendinden bekleneni yapmış ve mevzi aynı gün ele geçirilmişti. Gazi ancak akşama doğru yumuşadı ve, "Yazık oldu çocuğa," dedi.

Sağda da bunun gibi iyice tahkim edilmiş bir yer vardı; uçurumlu bir bayır. Yunanlılar burada birçok Türk saldırısını püskürttüler. En sonunda Mustafa Kemal, yanında kolordu komutanı Kemalettin Sami Paşa ile oraya geldi. Kemalettin Sami Paşa, düşman ateşini hep üzerine çektiği için orduda "paratoner" diye anılırdı. Mustafa Kemal, "Yunanlıların kazandığını görmektense, gök kubbe başımıza yıkılsın, daha iyi!" dedi. Cephedeki birlikler önünde bir konuşma yaparak aralarından gönüllü istedi, fakat yalnız ölüme hazır olanları. Hepsi ileri atıldılar. Türk askerinin duyarlı yanını iyi bilen Mustafa Kemal, onlara çıkışarak korkaklıklarını yüzlerine vurdu. Karılarına layık değildiler, boş düşseler yeri vardı.

Erlerin tepesi atmış, öfkelenmişlerdi. "Neden?" diye sordular. Ölüme gönüllü çıkmamışlar mıydı? Mustafa Kemal böylece askerlerin kanını iyice kaynattıktan sonra, demir tel örgülerini ve bayırı aşmalarını emretti. Yunan ateşi onları ot gibi biçti. Biraz sonra Türk ölüleri tel örgülerin önünde ehramlar gibi kümelenmiş, katı toprağın yüzünde akan kanlardan kızıl gölcükler meydana gelmişti. Fakat arkadan başkaları ileri atılıyor, arkadaşlarının cesetlerine basarak tırmanıyorlardı. Kemalettin Sami Paşa fazla bakamadı, başını çevirdi, bu katliamdan ve dökülen kanlardan gönlü bulanmıştı. Sonra, tepeden bir imamın ezan sesini duydu. O zaman anladı ki, mevzi ele geçirilmiştir.

Yunanlıların birinci savunma hattı böylece çökmüş, geride yamaçlar üzerinde kocaman boş karınca yuvalarını andıran zikzaklı tahkimattan başka bir şey kalmamıştı. Yunanlılar, sırtların arkasındaki ikinci ve üçüncü savunma hatlarını güçlükle doldurabildiler; bunlar da çabucak Türklerin eline düştü. Bunu izleyen iki gün içerisinde Türkler, Dumlupınar önündeki

ovadan İzmir’e doğru giden yola ulaşmışlardı. Süvarileriyle bindirilmiş piyadeleri şimdi günde elli kilometre hızla, Yunanlılardan daha öteye bile giderek çekilme hatlarını kesmeye çalışıyorlardı. Doğudaki durdurma kuvveti de kovalamaya katılarak ilerlemeye başlamış, Yunanlıların bir tek kurşun bile atmadan bırakmak zorunda kaldıkları Afyon’u ele geçirmişti.

Mustafa Kemal, Afyon’un Karahisar’ının altındaki belediye binasında karargâhını kurmuş, ordusunun büyük kısmı ve ülkenin geri kalanıyla telgraf bağlantısını tekrar sağlamıştı. Nazar boncuğu gibi yanına çağırttığı Halide Edip, onu orada, o gece bir çift lambanın ışığında Fevzi Paşa ile birlikte harita üzerine eğilmiş, elini kolunu oynatarak konuşurken gördü. Kendisini selamlamak için ilerlerken öyle çoşkun ve sevinçli bir hali vardı ki, Halide Edip’in görüşüne göre, “Başında yüz güneş birden doğmuş gibi yüzü parlıyordu. Sesinin tonu, el sıkışı içindeki çoşkunluğu ortaya vuruyordu.” Bir “devridaim makinesi” gibi kendi kendini besleyen sonsuz bir irade gücüne sahip bir adam. Halide Edip’in kutlamalarına, bir kaplanın sesini andıran kocaman bir kahkahayla cevap verdi. “Evet, nihayet bu işi yaptık.”

Fevzi Paşa keyifli zamanlarında da yaptığı gibi sağ göğsüne vuruyor ve dişlerini emiyordu. Ortada aşırı bir dostluk havası vardı. Halide Edip, geçmiş günlerde neler çekmiş olduklarını düşünerek, Mustafa Kemal Paşa’nın neşesinden ferahlık duyuyordu.

“İzmir’i aldıktan sonra artık biraz dinlenirsiniz paşam. Çok yoruldunuz.”

“Dinlenmek mi? Yunanlılardan sonra birbirimizle kavga edeceğiz, birbirimizi yiyeceğiz.”

“Niçin? O kadar yapılacak iş var ki!”

“Ya bana muhalefet etmiş olan adamlar?”

“Bu, bir millet meclisinde tabii değil mi?”

Şakacı bir tonla konuşuyor, Halide Edip’in yufka yürekliliğiyle alay ediyordu. Ancak siyasi düşmanlarından ikisinin adını anarken gözlerinde intikamcı bir ışık parlamıştı. “Bunlar halk tarafından linç edilmeye layıktır. Hayır, dinlenecek değiliz, birbirimizi öldüreceğiz... Kavga sona erince, canımız sıkılacak, bize heyecan verecek başka bir şey bulmamız gerekecek hanımefendi.”

30 Ağustos sabahı, genel karargâhını daha öteye, Dumlupınar dolaylarına doğru ilerletti. Burada, geri çekilmeye çalışan Yunan ordusu, etrafı çalılık tepelerle çevrili, yumurta biçiminde bir çukura sıkıştırılmıştı; bu sırada 2. Ordu, 1. Ordu ile birleşmek için ilerlemekteydi. Yunanlıların batısında, hiçbir kuvvetin aşamayacağı koca Murat Dağı vardı; 1. Ordu ise, çevrelerindeki düğümü daha da sıkıştırmak için güneyden ve doğudan onlara yaklaşıyordu. Yunanlılar, dar Kızılcadere Vadisi'nden batıya doğru giden tek bir yol dışında, her yandan çevrilmiş durumdaydılar.

O gün, ilk saldırıdan dört gün sonra, ordularının yarı mevcudu yok edilmiş ya da esir alınmıştı. Savaş malzemelerinin tümünü kaybetmişlerdi. İçlerinde, Yunan ordularının komutanı General Trikopis'le maiyetinin de bulunduğu büyük bir kol, girişini iki Türk tümeninin tuttuğu, üçüncü bir tümenin de çıkışını kapatmak için hızla ilerlediği bir vadide, kapana kısılmış gibiydi. Bundan sonraki sahne, Halide Edip'in hatırasında, "Adeta bir korkulu rüyaya benziyordu. Terk edilmiş tüfekler ve cephane yığınları bütün vadide, güneşin altında parıldıyordu. Aralarında bir sürü ölü insan ve hayvan." Bunlar, düştükleri yerde kalmışlardı.

Yunan ordusunun öteki yarısı, arkasındakilerle arayı açmış, denize doğru kaçıyordu. Ancak kaçarken köyleri, ekinleri ateşe veren, erkek, kadın, çocuk herkesi kesip öldüren bu sürüye ordu denemezdi artık. Çünkü bu, Yunanlıların aldıkları emirlere göre, bir "Yok Etme Savaşı"ydı. İşte –kazanma şerefi Mustafa Kemal'le, maiyetindeki kıskanç 1. Ordu Komutanı Nurettin Paşa arasında tartışma konusu olmasına rağmen– İsmet Paşa'nın "Başkumandanlık Muharebesi" diye adlandırdığı zafer böyle elde edilmişti.[108] Bu zafer, inceden inceye hesaplanmış bir planın ve hem stratejik, hem taktik alanda düşünülmüş bir sürprizin sonucuydu. Türkler, Yunan Verdun'unu ezici bir kuvvetle, beklenmedik şekilde, tek bir noktaya yüklenerek ve savunulmayan yanlarından yararlanarak, çökertmişlerdi.

Mustafa Kemal'in çadırı, savaş alanına yakın, harap olmuş bir köyde, bir ahırın damına kurulmuştu. Çevresine toplanan köylü kadınlar ona bakıyor, kendisinden Yunanlılardan çektiklerinin öcünü almasını istiyorlardı. Aşırı neşesi gitmiş, yerini kara düşünceler kaplamıştı. Sessizce inerek yolun kenarında bir sandalyeye oturdu; üstleri başları paramparça, kan toz içinde gelen Yunan esirlerine bakmaya başladı. Savaşın vahşiliğine ne kadar alışık

olursa olsun, bu yıkıntı sahnesi onu sarsmıştı. Yanında bulunan bir emir subayına, bundan ne kadar tiksindiğini açıkladı. Bütün insan topluluklarının –özellikle Yunanlıların– aksak yönleri üzerinde düşünce yürüttü. Sonra yerde bir Yunan bayrağı görerek, oradan kaldırılmasını ve bir Yunan tüfeğine sarılmasını emretti.

Önüne getirilen esirler arasında, Selanik'ten tanıdığı bir subayı görmüştü. Esir Yunan subayı, Mustafa Kemal'in omzunda bir işaret görmeyince, rütbesini sordu. Şimdi ne olmuştu, binbaşı mı, albay mı, yoksa paşa mı? Mustafa Kemal, mareşal ve başkomutan olduğunu söyledi. Yunanlı, Türkçe olarak, "Bir başkomutanın cepheye bu kadar yakın yerde olması görülmüş şey değil," dedi. Gazi gülerek, "Yakında Selanik'i alıp bağımsız bir Makedonya kuracağız. Seni orada kumandan yaparım," dedi.

Aslına bakılırsa, Türklerin zaferinde, Yunan generallerinin zayıflığının büyük payı vardı. Siyasi nedenlerle başkomutanlığa atanmış olan General Hacı Anestis, İzmir'de ya limandaki bir yatta yatağına uzanarak ya da rıhtımdaki kahvelerde oturarak vakit geçiriyor, savaşı oradan yönetiyordu; komutanlarını bazen korkutuyor, bazen de sorumluluktan yoksun ve arkası gelmeyen emirler göndererek onları şaşkına çeviriyordu. Delilik belirtileri göstermeye başlamıştı. Kendini, kâh ölmüş, kâh vücudu camdanmış da ayağa kalkınca kırılacakmış sanıyordu. General Trikopis, genel nitelikte bir emir almıştı. Buna göre Türkler, Afyon'a saldıracak olursa, kendisi güneydoğuya, Çobanlar köyüne doğru yürüyecek ve böylece düşmanı yandan çevirerek ilerlemesini önleyecekti. Ancak, saldırı başlayınca, bu emir kesin olarak doğrulanmadığı için, yerine getirmekten çekinmişti. Bunun üzerine, geri çekilmek zorunda kalıncaya kadar olduğu yerde dayandı. Bir karşı saldırıya girişmeyi denedi, fakat askerleri arkasından gelmek istemiyorlardı. Böylece, o ölüm vadisinde bir Türk süvari taburuna esir düştü. Hacı Anestis'in görevinden atıldığını ve yerine kendisinin başkomutanlığa atandığını ancak çok sonra öğrenebildi. Trikopis, bir iki gün sonra, yanında Korgeneral Dionisis'le, Mustafa Kemal'in bu sefer Uşak'a geçmiş olan karargâhına getirildi. Gazi, onları burada, Fevzi Paşa ile İsmet Paşa'nın arasında, ayakta karşıladı. Halide Edip, sahneyi şöyle anlatıyor:

> *“Mustafa Kemal Paşa, bu sahnenin başoyuncusuydu. Siyasi muhaliflerini hiçbir şey düşünmeksizin ezen bu asker, askerlik alanında, büyük bir sanatkâr ve oyunun kurallarına uyan bir sporcuydu. O, Yunan generallerinin kılıklarına ve maiyetlerinin yaptıkları kötülüklere hiç önem vermiyor. Trikopis, onun bu oyundaki rakibi. Bu askerlik oyununda yere vurduğu adama kurala uygun biçimde davranıyor. Sırtını yere getirdiği pehlivanın elini sıkan galip bir pehlivan gibi. Trikopis’in elini yakaladı, sıradan bir el sıkışma süresinden uzun tuttu: ‘Oturun general, yorulmuş olacaksınız.’ Bundan sonra sigara tabakasını uzattı, kahve ısmarladı.”*[109]

Trikopis, ona şaşkınlıkla bakıyordu: “Sizin bu kadar genç olduğunuzu bilmiyordum general,” dedi. Masanın etrafına oturdular. Mustafa Kemal çelik bakışlarını Trikopis’e dikmişti. Savaştan konuşmaya can atıyordu. Konuşma, önce bir tercüman aracılığıyla Rumca olarak başlamıştı, sonra kötü bir Fransızca ile devam etti. Mustafa Kemal, Trikopis’e bir askerin bir askere sorması gibi, saldırının nasıl gelişeceğini neden önceden görememiş olduğunu sordu. Trikopis, gafil avlandığını itiraf etti. Trikopis, başkomutanın savaşı cephe hattından yönettiğini öğrenince şaşırdı. Ona, kendisinin ne gibi güçlüklerle karşılaştığını anlatmaya başladı. Halide Edip’e bu, “bir amatörün bir profesyonelle konuşması” gibi gelmişti: Trikopis, başkomutanının cephede olmadığını, durumu iyice bilmediğini söylüyor; maiyetindeki komutanların kendisini dinlemediklerini, telefon hatlarını kesip taşıtları parçalamış olan Türk süvarileri yüzünden, Yunanlıların ulaşım sisteminin altüst olduğunu anlatıyor, orduda birlik ve beraberliği bozan kralcı-Venizelosçu çekişmesinden yakınıyordu.

Söz taktiğe geldi. Mustafa Kemal, Yunan generaline neden şöyle ya da böyle yapmamış olduğunu soruyordu. Trikopis, Afyon’u savunmak için Çobanlar’a doğru yapmayı düşündüğü hareketten söz etti. Gazi de, buna nasıl karşı koyacağını anlattı. Düşmanın girişebileceği her türlü hareketi, önceden hesaplamıştı. İki Yunan generali birbirleriyle kavgaya tutuştular. Türkler bu görgüsüzlüğe, Yunanlıların, kendi ağırbaşlılıklarıyla çelişen gevezeliklerine biraz küçümseme ile bakıyordu. En sonunda Mustafa Kemal, Trikopis’e, ne gibi bir yardımı dokunabileceğini sordu. Yunan

generali esir düştüğünün İstanbul'da Büyükada'da oturan karısına bildirilmesini istedi.

Mustafa Kemal, buna söz verdi. Trikopis'in elini sıkıp tutarak, içtenlikle, fakat mavi gözlerinde bir ışıltıyla, "Savaş bir şans oyunudur general," dedi. "Bazen en ustası da yenilir. Siz, bir asker ve şerefli bir insan olarak elinizden geleni yaptınız. Üzülmeyin."

Fakat Trikopis, tiyatro oynar gibi bir jestle, "Ah, general," diye haykırdı. "En son yapmam gereken şeyi yapamadım." Kendini öldürme cesaretini gösterememişti. Mustafa Kemal, Trikopis'in bu heyecan gösterisi karşısında kaşlarını çatarak, ona biraz alayla baktı. Sert bir sesle, "Bu," dedi, "yalnızca sizi ilgilendiren kişisel bir konudur."

İki ay sonra, Hacı Anestis, Gournaris ve kabinesinden daha dört bakan, Yunan İhtilal Mahkemesi tarafından ölüm cezasına çarptırıldılar. Trikopis, yıllardan sonra, Anadolu seferinin, ülkesi adına feci bir yanlışlıktan başka bir şey olmadığı yolundaki düşünceye katıldı. Yunanlıların Anadolu'da hiçbir gerçek çıkarları yokken, bu sefere, sırf Batılı büyük devletler uğruna atılmışlardı.

Savaşın nasıl geliştiği üzerinde, zafer kesinleşinceye kadar, ne İstanbul ne de Ankara'da pek bir şey öğrenebilmişti. Güvenlik önlemlerini hâlâ elden bırakmayan Mustafa Kemal, yalnızca birtakım ileri harekâtlardan söz eden kısa, günlük bildirilerle yetiniyor, bunların kapsamını açıklamıyordu. "Maksadımız, durumu elden geldiği kadar cihandan gizlemekti," der. Gerçekten de, saldırı başladıktan on gün sonra Rauf Bey, İtilaf Devletleri'nden eski mütareke görüşmelerini bir parça daha ileri götüren bir nota almış ve talimat istemek için Mustafa Kemal'e başvurmuştu. Gazi, artık orada Anadolu sorunu diye bir şey kalmadığını ve yalnızca Trakya'yı ilgilendiren bir mütarekeyi tartışmaya hazır olduğunu bildirerek karşılık verdi.

Duruma, İstanbul'dan daha yakın olan Ankara, resmi bildirilerden, ileri harekâtın gerçek niteliği üzerinde bir şeyler sezinliyordu. Harekâtın başlamış olduğu öğrenilir öğrenilmez, Milli Müdafaa Vekâleti ile Meclis arasında meraklı bir kalabalık kaynaşmaya başladı. Herkes, haberleri öğrenmek istiyor, gizli oturumlarda mebuslara okunan kısa bildirilerden anlam çıkarmaya çalışıyordu. Savaşın fiilen kazanılmış olduğu ikinci gün,

bildiri yayımlanmamıştı. Arkadan, epey gecikmiş olarak Afyon'un kurtulduğu öğrenildi. Bunun üzerine halk, sokaklara döküldü; Türk milleti ordu ve Gazi şerefine gösteriler yapmaya, havaya sevinçle silahlar atmaya başladı. Ankara bundan sonra artık her şeyin düzeldiğini anlamış oldu. İzmir'in kurtuluşunu bildiren haberlerin doğruluğu öğrenildikten sonra, Meclis kürsüsünü örten siyah örtü kaldırıldı. (Bu örtünün bir yas simgesi olarak, uğruna örtülmüş olduğu Bursa da, İzmir'in ertesi günü düşmandan kurtarılmıştı.) Ancak Mustafa Kemal'in düşmanları hâlâ ayaktaydılar, bunlardan biri, "Nedir bu gürültü patırtı? İtilaf Devletleri İzmir'i bize nasıl olsa vereceklerdi," diye homurdanıyordu.

İstanbul'da ise, olayların sonucuna pek o kadar güvenilmiyordu. Ağızlarda hâlâ mütareke ve Venedik'te bir konferans lafları dolaşıyor; gözler hâlâ Çatalça hattında şehri tehdit eden Yunan birlikleri üzerine çevrilmiş duruyordu. Ortada genel bir şüphe ve karamsarlık havası vardı. Çoklarına, Anadolu'da başlayan saldırı, delice bir iş gibi geliyordu. Savaş üzerinde tek bilgi kaynağı, resmi Yunan bildirileriydi. Bunlar da Türk başarılarını önemsiz şeyler gibi gösteriyor, Türkler geri çekiliyorlarmış sanısını vermeye çalışıyordu. Yunanlılar, şehrin kulüplerinde, Mustafa Kemal'in ezilmesi şerefine şampanya patlatıyorlardı. Esir düştüğü söylentisi bile çıkmıştı. Yollarda ve akşamları Boğaz vapurlarında, Türklerin suratı bir karış asıktı.

Türk başarısına dair güvenilir kaynaklardan haber alındıktan sonra bile, gazeteler, halk inanmayacak diye bunları sakınarak yayımladılar. Sonra bir gün, gerçeğin, en iyimser haberleri bile geride bırakmış olduğu anlaşıldı. Esir düşen Mustafa Kemal değil, Yunan komutanıydı. Yunan orduları yenilmiş, darmadağın kaçmaya başlamışlardı. Gazeteci Falih Rıfkı o akşam vapurla Büyükada'ya giderken, yüzü gülüyordu. Onu her zaman asık suratlı görmeye alışmış olan Rumlar, yüzüne tuhaf tuhaf bakıyor ve haberlerin kendileri için kötü olduğunu sezinliyorlardı. Yanındaki arkadaşı, "Savaşı kaybetmiş gibi yapalım. Gazi de Uşak'ta esir düşmüş olsun," dedi. Ancak yüzlerindeki gülümsemeyi gizleyemiyorlardı. Ertesi gün gazeteler haberi vermeye başlayınca, kapılarının önünde öylesine bir kalabalık toplandı ki, gazeteleri pencerelerden sokağa fırlatmak zorunda kaldılar.

İzmir'deki Levantenler, son dakikaya kadar sorunun bir konferansla çözümleneceği düşüncesine saplanıp kalmışlar; içlerine güven verecek şekilde demirli duran İtilaf savaş gemilerinin, Türklerin şehre girmesini önleyeceğini ummuşlardı. Girseler bile, herhalde yine alışveriş eskisi gibi sürüp gider, bütün Anadolu, ticarete açık kalırdı. İhracat mevsimi yaklaşıyor; depolar kuru üzüm ve incirle dolmaya başlıyordu; çuvallar dikilmekte, sandıklar çivilenmekteydi; İtalya'dan, Almanya'dan, Hollanda'dan gemiler, sonbahar yüklerini almak için limana gelmişlerdi bile.

Bu yalancı iyimserlik havasını sarsmak, epey zor oldu. Ancak, yavaş yavaş bir şüphe doğmaya başlamıştı. İtilaf gemilerinin *Circle Européen*'e asılan radyo bültenleri gittikçe daha kötü haberler veriyordu. Limana bir Yunan hastane gemisi geldi. Yaralılar ve kaçanlar azar azar şehre gelmeye, kanlı savaşlar üzerine korkunç şeyler anlatmaya başlamışlardı. Kahvelerde tüccarlar, içeriden aldıkları haberleri birbirlerine yetiştiriyor; bağlantıları yerine getirip getiremeyeceklerini düşünüyor; Türkler gelirse stoklara el koyarlar mı acaba diye sorup duruyorlardı. Derken Borsa, birdenbire duruverdi. İçeriden, incir, üzüm yüklü vagonlar gelmez oldu. Yük gemileri, ambarları boş olarak, çabuçak, demir alıp kaçtılar. Yalnız eğlenceler durmuyordu. Otel Naim'in taraçasında, ay ışığında danslı akşam yemekleri veriliyor; Sporting Club'te bir İtalyan grubu *Rigoletto ve La Traviata*'yı oynuyor, kahvelerde karartma saatine kadar gitarlar çalınıp şarkılar söyleniyor; garsonlar, müşterilere şerbet, nargilelere küçük kor parçacıkları taşıyıp duruyorlardı. Ancak bütün bunların altında, kötü bir şeylerin olacağı duygusu, sanki herkesin içine doğmuş gibiydi.

Yunan çekilişi bir hafta sürdü. Türkler, Yunanlılar bütün Batı Anadolu'yu kan ve ateşe bulamadan önlerine geçebilmek için şehre doğru hızla ilerliyorlardı. Türk süvarisi, düşmanı çok yakından izlemekteydi, fakat yayla ile deniz arasında üç yüz kilometre uzunluğundaki dönemeçli yollara yayılmış olan piyade kuvveti, ancak kağnılara ve mekkârelere ayak uydurarak yol alabiliyordu. Ordunun ana bölümü üç günde yüz elli kilometreden fazla ilerlemeyi başarmış, ama yine de düşmanı yakalayamamıştı. Yol üzerindeki şehirlerden çoğu zaten yanmış, yıkılmış haldeydi. Uşak'ın üçte biri yok olmuş, Alaşehir'den dağın yamacında bir

yara gibi, yanık bir çukurdan başka bir şey kalmamıştı. Tarihi Manisa'nın on sekiz bin yapısından, sadece beş yüzü ayakta duruyordu.

Yunan askerleri, özellikle Anadolu asıllı olanlar, aldıkları emre uyarak Hıristiyan aileleri de yerlerinden edip götürüyor, arkadan gelen Türklerin eline tek bir sağlam dam bırakmamak için evlerini ateşe veriyor, böylece hem kendilerinin, hem de önceki kuşakların Osmanlı yönetiminden gördükleri baskının hıncını çıkarmak istiyorlardı. İzmir'le Aydın arasındaki tren yolunu tahrip ettiler. Yakma, yıkma, yağma, ırza geçme, ne varsa hepsini yaptılar, katliama kadar. Rumbold, İzmir konsolosundan aldığı bir rapora dayanarak, Lord Curzon'a, "Birbirlerini bile parçalayacaklar," diye yazdı. Bu, "insanı tiksindiren bir barbarlık ve canavarlık rekoru"ydu. Hani Türklere barbar denirdi? Yunanlılar bütün barbarlık ölçülerini aşmışlardı. Türklerin geçtikleri vadinin havası, yanıp kavrulmuş cesetler ve hayvan leşleriyle, açıktaki ölülerden yükselen kokularla insana öğürtü veriyordu.

Mustafa Kemal, karargâhını ordunun arkasından hemen daha ileriye, Uşak'tan Salihli'ye, oradan İzmir yamaçlarındaki Nif'e taşımıştı. Yunanlıların şehir önünde, son bir saldırıda bulunmaları ihtimaline karşı, Salihli'de gerekli hazırlıkları yaptı. Ancak bu sırada İtilaf Devletleri'nden, İzmir Limanı'ndaki Fransız *Edgar Quinet* zırhlısı kanalıyla gönderilmiş bir telgraf geldi. Konsoloslarına, kentin Türk ordusuna teslimini görüşme konusunda talimat vermişlerdi. Şimdi Mustafa Kemal'in karşılaşma yerini ve zamanını bildirmesini istiyorlar; Hıristiyan halkı koruyacağını umduklarını da ayrıca ekliyorlardı.

Mustafa Kemal yumruğunu masaya indirdi: "Kimin şehrini kime veriyorlar?" diye bağırdı. Ancak şimdi savaşın sona ermiş ve zaferin kazanılmış olduğunu biliyordu. Bundan sonra İtilaf Devletleri'nin doğrudan doğruya kendisiyle müzakereye girişmek zorunda kalacaklarını da biliyordu. Cevap olarak, onları 9 Eylül'de Nif'te kabul edeceğini bildirdi. Birisi, ona İngiliz gazetelerinden alınan kupürleri getirerek okudu. "Zavallı Lloyd George," dedi. "Yarın başına neler gelecek! Artık mahvoldu demektir." Daha şimdiden, kasabanın dışında toplanmış olan Rum kadınları kehanetle karışık küfürler savuruyorlardı: "Kako krono na his Georgis!"[110]

Mustafa Kemal, Nif'e tam zamanında geldi. Arabası, hemencecik köylüler tarafından sarılmıştı. Gözlüklerini çıkarıp bir sigara yaktı. Bu

sırada ona doğru ağır ağır ilerleyen bir adam, gözlerinin içine baktı, cebinden buruşmuş bir resim çıkardı, resmi iyice süzdü, sonra gözlerini yine ona çevirdi. “Tamam, sensin!” diye haykırdı. Halka dönerek, “Bakın,” dedi. “Gazi Mustafa Kemal!” Gazi, kendisine hazırlanan karargâha girdi. Venizelos’un duvarda asılı duran resmini küçümseyerek görmezlikten geldi.

Yabancı konsoloslar görünürde yoktu. Ankara ve İstanbul yoluyla gönderilen mesajı vaktinde alamamışlardı. Gazi’nin öncüleri, İzmir’e girmek üzereydiler. Akdeniz’e varmışlardı.

Mustafa Kemal ertesi gün, ordunun ardından şehre girecekti. Bu akşam –daha sonra Kemalpaşa adını alacak olan– Nif’te kendini rahatlamış ve neşeli hissediyordu.

“Nedir bu?” diye bağırdı. “İzmir’e girdiğimiz akşamdır bu. Bu kadar sessiz mi olacağız? Kendimiz şarkı söyleyelim bari.”

Bir kadeh içki getirmişlerdi, istemedi. “İş ve içki bir arada olmaz,” dedi. Saldırı başladığından beri ağzına bir damla içki koymamıştı; amacını elde edinceye kadar da koymayacaktı. Yanındaki subaylarla birlikte, yalnız kahve ile çoşarak, Venizelos’un resmi altında zaferi kutlamak için şarkı söylemeye başladı.

Zaferi kazanması için on beş gün yetmişti. Sonunda Ankara’ya döndüğü vakit arkadaşlarından özür diledi: “Kusura bakmayın. İnsan bazen hesabında yanılabilir. Tahminimde bir günlük bir yanlış yapmışım.”

105 Perihan Naci Eldeniz (Belleten dergisinden).

106 Birinci Dünya Savaşı sırasında 1916’da Fransızlar Verdun’u on ay süre ile Almanlara karşı savunmuşlardı. (ç.n.)

107 Sonradan istasyona, düşmanı gözlemek için bir telgraf direğine çıktığı sırada şehit düşen genç bir teğmenin anısına “Yıldırım Kemal” adı verilmiştir.

108 Sonraları Nurettin Paşa kendisine, “İzmir Fatihi” diye bir kartvizit bastırtmıştı.

109 Halide Edip Adıvar, *Türk’ün Ateşle İmtihanı*.

110 George artık mahvoldu!

KIRKINCI BÖLÜM

İzmir Yangını

Akdeniz'e[111] ilk ulaşan Türk askeri, genç bir süvari teğmeni olmuştu. İzmir'in el ayak çekilmiş rıhtımında bir Fransız albayı tarafından karşılandı. Albay, uzun bir nutuk çekerek, subaydan Hıristiyan halkın korunmasına dikkat edilmesini diledi. Teğmen de ona, asıl kendisi korunmak istiyorsa; rıhtımdan uzak durmasını öğütledi. Daha sözünü bitirmeden, bir pencereden bir Hıristiyan bombası fırlatıldı, arkadan patlayan bir Hıristiyan tüfeği, teğmeni yaraladı.

Kaçışa ayak uyduramayanlar dışında, 40.000 kişilik son Yunan birliği de bir gün önce şehirden ayrılmıştı. Yunan savaş gemilerinden kurulu bir konvoyla giden bu birliğe, İzmir'deki sivil görevlilerle polisler de katılmıştı. Geride Türklerin elinde 50.000 esir kalıyordu. İtilaf Devletleri, düzeni sağlamak, yangın ve yağmayı önlemek, halkın korkularını yatıştırmak için, gemilerinden karaya silahlı devriyeler çıkararak Türkler gelinceye kadar, aradaki boşluğu doldurmak istemişlerdi.

Fransız ve İtalyanlar az olduğundan, birliklerin çoğu İngiliz denizcilerinden ve deniz piyadelerinden kurulmuştu. Bu müfrezelerden birine *King George V* gemisinden Yüzbaşı Bertram Thesiger komuta ediyordu. İngiliz Konsolosluğu'na ve Gazhane'ye nöbetçiler kondu. Ama, şimdi istasyondaki mağazaları da korumak gerekiyordu. Yüzbaşı Thesiger, burada bazılarının elinde silah da bulunan 3.000 kadar Yunanlının önlerine geleni rahat rahat yağma ettiklerini görmüştü. Bu sırada birdenbire bir ağızdan bir çığlık duyuldu, ortalık karışmıştı. Birkaç el silah patladı ve, "Türkler geliyor!" diye bağrışmalar işitildi. Türkler üzerlerine doğru

geliyorlardı. Bir süvari birliği açık bir arazide yayılmış, ilerliyordu. Yalınkılıç, ortalığa meydan okuyarak, dörtnala yüzbaşıya yaklaştılar.

Yüzbaşı Thesiger boş yere kan dökülmesinden çekinerek, onları durdurmaya karar verdi. Rumlarla Türklerin arasına girerek kolunu havaya kaldırdı. Onun bu halini gören başka bir İngiliz, kendisini “Londralı bir trafik memuruna” benzetmişti. Oysa, üzerindeki beyaz üniforma ile Yunan deniz subaylarına benzeyen yüzbaşı, içinden pek kendine güveniyor sayılamazdı. Neyse ki, Türk komutanı askerlerini durdurdu, kendi de atından indi. Yüzbaşı ona doğru yürüdü. Kötü Fransızcasıyla, İtilaf Devletleri’nin karaya asker çıkarmış olduklarını ve Türkler ateş açmazlarsa, karışıklık çıkması olasılığının az olduğunu anlattı. Albay rütbesinde olan Türk subayı ateş açmak niyetinde olmadığını, yalnız şehre girmek istediğini söyledi ve bir yan sokaktan girmeyi önerdi. Fakat yüzbaşı ona, Kordon’dan geçmesini öğütledi. Türk subayı bunu uygun buldu, aynı zamanda Gazhane’yle istasyona da atlı nöbetçiler koymaya söz verdi.

Türk birliklerinde gördüğü disiplin, İngiliz yüzbaşısını çok etkilemişti. Yalnız bir iki asker, Yunanlılardan haraç istemiş ve bir tanesi, anlaşılan ters bir cevapla karşılaşarak silaha davranmıştı. Şimdi yorgunluktan yere çökmüş sürüyle göçmen, Türk süvari subayının, General Trikopis’in beyaz atı üstünde şehre girişini izliyorlardı. Arkadan da yük taşıyan deve kervanlarının, ağır ağır Kordon’dan geçtiği görüldü.

Ertesi gün, Mustafa Kemal, zeytin dallarıyla bezenmiş bir sıra açık otomobilin başında, İzmir’e geldi. Her zamanki gibi üzerinde rütbesini belirten hiçbir işaret yoktu. Tarih 10 Eylül’dü. Hemen hemen günü gününe, Sivas Kongresi’nde Misakımilli’nin ilanının üçüncü yıldönümü. Kafileyi, şehrin kapısını korumakla görevli bir süvari alayı karşıladı. Alayın erleri, son dokuz gün, at üstünde, Yunan hatları arkasında ve arasında durmadan dövüşmüşlerdi. Mustafa Kemal, taarurruzun başlangıcında süvarilerine bol bol yiyecek vaat ederken, düşmanın, “taş üstünde taş bırakmama” taktiğini hesaplayamamıştı.

Bu zafer anında, Halide Edip’in bakışıyla, “Süvariler ve atlar hayalet gibi görünüyorlardı. Hiçbirinin yüzünde bir dirhem et kalmamıştı; üstleri başları perişandı, hayvanların ve insanların başları kemirici bir ateşle yanıyor; askerlerin zayıf ve şaşkın yüzlerinde gözler garip bir şekilde parıldıyordu;

yürüyüşe geçme emri verilince, bir anda askerler kılıçlarını çektiler, iki tarafımızda kılıçları güneşte parlayarak yürüdüler. Kapalıçarşı'dan geçerken nal sesleri, kulakları parçalıyordu. Kaldırımlarda askerler ve insanlar yürüyor, kılıçlar parlıyordu. Bunların arkasında binlerce ağızdan 'Yaşa!' sesleri yükseliyordu." Mustafa Kemal, böylece Akdeniz'e varmıştı.

Otomobille doğru Hükümet Konağı'na gitti. İzmir'in ana meydanındaki bu hükümet binasını, Yunanlılar genel karargâh olarak kullanmışlardı. Balkonlardan kendisini alkışlayan kalabalığa ve karşıda demirli duran İtilaf zırhlılarına baktı. Üç yıl önce İstanbul'da bu zırhlılara, İtilaf Devletleri'nin ne yapmak niyetinde olduğunu kestirmeye çalışarak bakmıştı. Şimdi ise, inisiyatif el değiştirmişti. Bu kez gemilerde bulunanlar ona bakıyor ve, "Acaba Mustafa Kemal ne yapacak?" diye düşünüp kafa yoruyorlardı.

İzmir halkı ona bir otomobil hediye etmişti. Şerefine bir de öküz kurban etmeye hazırlanıyorlardı. Bu çeşit eski ve barbarca göreneklerden tiksinen Mustafa Kemal, bundan vazgeçilmesini emretti. Ancak geç kalmıştı. Hayvan kızartılmaya başlanmıştı bile. Balkondan içeri girdi; tozlu haki elbiseli hayaletlerin, sessiz sessiz oturarak kendisini bekledikleri aynalı salondan geçti; daha küçük bir odada, İzmir'e giren birliklerin komutanı Nurettin Paşa ile bir masaya oturdu. Şimdi de düzeni sağlamak gerekiyordu. Yapılacak çok iş vardı.

Daha sonra, en çok yabancıların devam ettiği bir otele gitti, salonda dolaştı. Tüccarlar, oturmuş içki içiyor, acaba ne olacak diye kuşkuyla düşünüp duruyorlardı. Önce, göze çarpan haline rağmen, bu genç Türk subayını tanımadılar. Garson da kim olduğunu bilememiş, boş masa olmadığını söylemişti. En sonunda müşterilerden biri onu tanıdı ve Mustafa Kemal, kimsenin rahatsız olmamasını söyleyerek, masasına oturdu. Bir gece önceki sözünü tutarak, yanındakilere dönüp ilk zafer kadehini yuvarlarken, çevredeki Rumlar ona merakla bakıyorlardı. Mustafa Kemal döndü ve, "Kral Konstantinos hiç buraya gelip bir kadeh rakı içti mi?" diye sordu. Hayır cevabını alınca, "Öyleyse," dedi, "buralara kadar ne diye gelmiş?" O akşam karargâhını Karşıyaka'ya, bu iş için seçilmiş iki köşke taşıdı.[112] Burada iki yaşlıca Türk kadını, kendisine, bir ana gibi baktılar.

İzmir'de durum gergindi. Yunan gemileriyle beraber binlerce göçmen de kaçıp gitmişti. Ama daha da gelenler çoktu; bunlar, vagonların

basamaklarına asılarak, üzerlerine tırmanarak yolculuk ediyor, istasyonda da ölüleri, dirilerin başı üstünden geçirerek dışarı çıkarıyorlardı. Paket yaptıkları eşyalarını yanlarından ayırmadan, aç ve umutsuz, kaldırımlarda yatıyorlardı. Ekinler yakıldığından açlık tehlikesi baş göstermişti. Şehirdeki Rumlar, kendilerini koruyacak Yunan birlikleri kaçıp gittiği için, korku içindeydiler. Üç yıl önce, Yunanlılar İzmir'i işgal ederken Türklere reva gördükleri muamelenin şimdi kendilerine yapılmasından çekiniyorlardı. Bunun için, Mustafa Kemal, ilk iş olarak, bir bildiri yayımladı ve sivil halka kötü davranacak askerlerin ölüm cezasına çarptırılacağını ilan etti.

İzmir'deki İngiliz temsilcisi Londra'dan, Fransızların yaptığı gibi, Mustafa Kemal'le doğrudan doğruya temas etmemek için talimat almıştı. Mustafa Kemal'in içinden gelen bir davranış, İngiliz zırhlılarının belirli bir süre içinde limandan çıkıp gitmelerini istemek olmuştu. Bu sırada yolda, İzmir'deki İngiliz başkonsolosu Sir Harry Lamb'a rastladı ve onunla gayriresmi şekilde konuşarak, Türkiye'deki hükümet değişikliğinden sonra, İzmir'de ne gibi bir görevle bulunduğunu sordu. Lamb'ın, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'nin temsilcisi olduğunu söylemesi üzerine de, kendi hükümetinin böyle bir makam tanımadığı karşılığını verdi. "Teknik bakımdan," dedi. "Türkiye hâlâ İngiltere ile savaş halindedir. Bu da bana, İzmir'deki bütün İngiliz uyruklu kimseleri enterne etme hakkını verir. Ama bunu yapmak niyetinde değilim." Sonra şunu ekledi: "Yunanlıları Anadolu'ya çıkaran millet siz değil misiniz? Biz de Yunan ordusunu mağlup eden ve onları topraklarımızdan kovup atan milletiz. Bu durumda ne yapmak gerektiğine karar vermek bize değil, size düşer."

Mustafa Kemal'in bu davranışı, İngiliz sancak gemisi *Iron Duke*'te fırtına kopardı. Daha önce de Türk nöbetçileri, İngiliz başkomutanı Amiral Brock'un[113] karaya çıkmasına engel olmuşlardı. Türkler, İngiliz zırhlılarının toplarını, şehre doğru çevirmiş olduklarını görüyorlardı. Neyse ki, amiral daha sonra Nurettin Paşa'yı ziyarete geldi. O da geçen olaydan dolayı özür diledi ve amiralin mütareke koşullarına göre İngilizlerin tarafsız kalacaklarını tekrarlaması üzerine, arada herhangi bir savaş hali bulunmadığını söyledi.

Amiral, Mustafa Kemal'e bir nota göndererek, bu birbirini tutmaz beyanlar üzerine, resmi bir açıklama yapmasını istedi. Kumandan Barry

Domvile'ın karaya çıkarak, Gazi'nin cevabını öğrenmesini istedi. Bu görüşme için nasıl giyinmek gerektiği konusu tartışıldı. Örneğin, kumandan kılıç takmalı mıydı? Yüzbaşı işi kısa kesti. "Bu adam için kılıç mı takınacakmışım? Ne münasebet. Bir baston alırım, yeter."

Mustafa Kemal, sokakta, heyecanını yenemeyerek konuşmuştu. Bu sefer, Nurettin Paşa'nın söylediklerini doğruladı. Kendi sözleri resmi nitelik taşımıyordu ve bunları Türkiye Büyük Millet Meclisi temsilcisi olarak söylemiş değildi. Savaş hali yoktu. Öte yandan iki ülke arasında diplomatik ilişki de yoktu. Bunların kurulması için, birtakım formaliteler gerekliydi. Kendisi, gayriresmi olarak, bu ilişkilerin kurulmasını istedi. Bunun için Ankara'ya, Hariciye Vekâleti'ne bir telgraf çekti.

Olay böylece kapanmış oldu. Ancak Mustafa Kemal, Halide Edip'le konuşurken, gülerek, "Hanımefendi," dedi. "Eğer Yunanlılar İngilizler tarafından gönderilmeselerdi, İzmir'e çıkabilirler miydi? Yakındoğu'da onların eli olmayan bir hareket olabilir miydi? Evet, doğal olarak onlarla savaş halindeyiz." Bu arada, İngiliz makamları, ne olur ne olmaz diye ihtiyatlı davranıyorlardı. Lamb, Londra'dan aldığı talimat üzerine, şehirden ayrılmak isteyen bütün İngilizlerin boşaltılması işine girişti. Bunlardan bir kısmı, zaten birkaç gün önceden gitmiş bulunuyordu.

Mustafa Kemal, Fransız ve İtalyan temsilcilerine karşı daha dostça davranıyor; ortaya bu gibi resmen tanınma sorunları çıkarmıyordu. Amiral Dumesnil'le Fransızca olarak yaptığı ve İsmet Paşa'nın da bulunduğu bir görüşmede, Hıristiyan halkın korunacağı konusunda güvence vermişti.[114] Türk jandarmaları yolda, gelmek üzereydi. Yirmi dört değilse bile en geç kırk sekiz saat sonra düzen kurulmuş olacaktı. Göçmenlere yiyecek sağlamak için, İstanbul'la ilişki kurularak, ciddi önlemler alınmıştı.

Amiral, arkadan, askerlik çağındaki Hıristiyanların toplanıp, Nurettin Paşa'nın söylediği gibi, Anadolu içlerine gönderilmesi konusuna değindi. Samsun'daki gibi, Rumlarla Ermenileri paniğe düşüren bu söylenti, dışarıda kötü bir etki yapmıştı. Mustafa Kemal, uzlaştırıcı bir dille cevap verdi. Nurettin Paşa, zafer anında, Yunanlıların Anadolu Rumlarından yeniden asker toplayıp Trakya'da savaşı sürdürmelerini önlemek için böyle bir askeri tedbir düşünmüştü. Gerçekte ise, Türkler bu çeşit sert hareketlere

girişecek değillerdi. Mustafa Kemal, halkı bu konuda yatıştırmayı üzerine aldı. Buna rağmen İzmir'den sürülenler oldu.

Olayların gidişi izlenirse, İzmir'in Türkler tarafından işgalinin can kaybı yüzünden değil de yangın yüzünden bir facia niteliği aldığı görülür. Gerçi bazı Türk askerleri yerli Rumlara karşı hoyrat davranmışlar; ama tek tük rastlanan bu gibi olaylar çok dar bir çevrede kalmış; öyle, Hıristiyanların korktuğu gibi, katliam olmamıştır. Amerikan gazetelerinin verdiği abartılmış rakamların aksine, resmi bir Amerikan gözlemcisi İzmir'in işgali sırasında, çeşitli nedenlerden ötürü ölenlerin sayısının, iki bini geçmediğini hesaplamıştır.

Bununla birlikte, Türklerle Ermeniler arasında büyük bir gerginlik vardı. Sıra ile birkaç gece Ermeni mahallesinde bıçak ve kama ile vuruşmalar oldu, kan döküldü. Türk birlikleri hainleri tutuklamak ve silahları toplamak için arama yapıyorlardı. *King George V* zırhlısındaki denizcilerden biri, hatıra defterinde, bu çatışmalardan birini, İngilizlere özgü önemsemezlikle şöyle anlatıyor: "Pencereden bakarken, bir Ermeni'nin Türklerin üzerine bir bomba attığını gördüm. Türkler kendisini kovalamaya başlayınca, Ermeni suya atladı. Onlar da bir sandala binerek Ermeni'yi yakaladılar ve karaya çıkardılar. Sonra, pek hoş olmayan bir şekilde can verdi."

Bu karşılıklı cana kıyma olayları, isteyerek ya da istemeyerek, feci bir yangının patlamasına yol açtı. Yangının nasıl çıktığı, sonradan bile, inandırıcı bir şekilde açıklanamamıştır. Mustafa Kemal, Amiral Dumesnil'e yangının kundakçı bir Ermeni örgütü tarafından bilerek hazırlanmış ve daha Türkler gelmeden, kiliselerde şehri ateşe vermenin kutsal bir görev olduğu yolunda vaazlar verilmiş olduğunu ileri sürdü. Ermeni kadınlarının evlerinde bu amaç için hazırlanmış akaryakıt bulundu; kundakçılardan birçoğu yakalandı. Bazı kimseler de, yangının, zalim ve fanatik olarak tanınan Nurettin Paşa'nın emriyle olmasa bile, göz yummasıyla, Türkler tarafından bile bile çıkarıldığını söylerler.

Yangının, Türklerin silah toplarken, bir Ermeni çetesinin saklandığı evi sardıkları sırada çıktığı da akla gelebilir. Ermenileri çıkmaya zorlamak için gizlendikleri yerin çevresinde ateş yakarak, nöbetçilerle çevirmiş ve kaçmaya kalkanları yakalamaya ya da vurmaya hazırlanmışlardı. Bu arada Ermeniler, Türklerin dikkatini başka tarafa çekmek için sağda solda

yangınlar çıkarmaya başladılar. Mahalle, şehrin epey dışındaydı. Ancak önceden hesaba katmamış oldukları kuvvetli bir rüzgâr, alevleri şehre doğru götürmeye başladı. Daha akşamın ilk saatlerinde, öteki mahallelerden çoğu ateş almış ve bağdadi yapılı bin kadar ev, yanıp kül olmuştu. Ateşin yayılmasında yağmacıların da rolü vardı. İtfaiye bu büyüklükte bir yangınla başa çıkacak güçte değildi. Türkler, İsmet Paşa'nın oturduğu mahallede su borularının bilerek kesilmiş olduğunu ileri sürdüler. Kendisi de, yangının Yunanlılar tarafından hazırlanmış olduğu kanısındaydı.

Karanlık bastığı sıralarda bütün şehir yanmaya ve alevler Kordonboyu yönünde genişleyerek, yerli halkla göçmenleri denize doğru sürmeye başlamıştı. Biraz sonra orada gruplar halinde, ne yapacağını şaşırmış, umudunu yitirmiş on binlerce insan birikti. Yaşlılarla hastalar, derme çatma sedyeler üzerinde hastanelerden çıkarıldı. Gece yarısından sonra, Kordon'daki evlerin hemen hepsi, bir anda ateş aldı. Yüzbaşı Thesiger'in söylediği gibi, "aklın almayacağı kadar korkunç bir çığlık" duyuldu. Evlerinden fırlamış insan yığınları, denize doğru koşuyordu; birçoğu kendilerini suya attılar ya da atıldılar. Soğukkanlılıklarını yitirmemiş olsalar, böyle büyük bir tehlikeye düşmeyeceklerdi. Çünkü evler çabucak yanıp kül olmuştu. Ancak onlar paniğe kapılmışlardı bir kere. Kordon boyunca yürüyüp ateşten uzaklaşabilseler, kurtulacaklardı. Ama, ortaya baştan başa uydurma bir söylenti atılmıştı: Güya yolun iki ucuna Türkler nöbetçi dikmiş, ellerinde mitralyözlerle bekliyorlarmış. Böylece, kucaklarında, yanmaya başlamış bohçalarla, ne yapacaklarını bilemeden, boş yere sağa sola koşuşup durdular.

Alevlerin çıkardığı çatırtılar, insanın kulaklarını sağır etmeye yeterdi, fakat halkın çığlıkları bunu da bastırıyordu. Biraz sonra, Kordon'daki yangının uzunluğu, üç kilometreyi buldu. Bir İngiliz sancak gemisinde muhabir olarak bulunan Ward Price, "Denizin üstü kızgın bakır gibi parlıyordu," der. Öldürücü alevler, ayrı ayrı yirmi yanardağ halinde eğri büğrü dillerini, otuz kırk metre yükseğe kadar uzatıyorlardı. Rum kiliselerinin çan kuleleri, camilerin kubbeleri, evlerin yassı damları, bu alev perdesi önünde, birer siluet gibi görünüyordu. Savaş gemilerinin komutanları, her şeyden önce kendi uyruklarından olanları kurtarmaya bakıyor ve tarafsız oldukları için, göçmenleri içeri almak istemiyorlardı.

Buna karşın kadınlar, çocuklarını kurtarmak için sandallara atıyor, erkekler suya atlayıp gemilere doğru yüzüyor, kalabalık aileler, kayıkların içine üst üste biniyorlardı. Bunların çoğu devrildi, içindekiler de boğuldu.

Rıhtımda yere çömelmiş insanlara, felç gelmiş gibiydi. Onları gören bir yazar, “Açlık, yorgunluk ve şaşkınlıktan paniğe bile kapılamaz hale gelmişlerdi,” diyor. Gruplar halinde oturuyor, alevlerin üzerlerine gelmesine bile aldırmıyorlardı. Yerlerinden kalkmaları emredilince, hayvanlar gibi ses çıkarmadan boyun eğiyorlardı; umutsuzlukları ve yorgunlukları yalnız gözlerinden okunuyordu. Bir yandan da kulaklarının dibinde, İngiliz sancak gemisindeki deniz bandosunun çaldığı, alevlerin gürültüsüne ve yangın kurbanlarının çığlıklarına karışan neşeli müzik parçalarını duyuyorlardı. Her gün bu saatte konser veren bando, İzmir yanıyor diye, bu geleneğini ihmal edemezdi ya!

İngiliz amirali, sabaha karşı kararını değiştirmiş ve hangi milletten olursa olsun yabancı sivillerden elden geldiği kadarını kurtarmak için kıyıya sandallar göndermişti. Öteki yabancı savaş gemileri de bunu izlediler. Görüntü bir anda değişti. Şimdi rıhtımda İtilaf Devletleri’nin düdükleri duyuluyor, yüksek sesle buyruklar veriliyor, kaldırımlar çizme sesleriyle çınlıyordu. Göçmenler, sandallardan kurulu küçük filoya kendilerini atıyor; subayların, “Yalnız kadınlar ve çocuklar!” diye bağırmalarına aldırmadan dehşete kapılmış bir insan yığını halinde sandallara doluyorlardı. En sonunda gemiciler, erkekleri, yumruklarını ve sopalarını kullanarak geri atmak zorunda kaldılar. Yalnız *Iron Duke* zırhlısına iki bine yakın insan binmişti.

Sabahleyin rüzgâr yön değiştirdi, yangın da hafifledi. Ancak birkaç gün daha, için için sürdü; arada sırada Yunanlıların gizli cephaneliklerinden de patlamalar duyuluyordu. İzmir’in yabancıların oturduğu kesimi yok olmuştu artık. Yerli halktan on binlerce kişi de evsiz kalmış, göçmenlerle aynı duruma düşmüştü. Kimin suçuydu bu? Amerikalı bir gözlemci, “Yangını kim çıkardı?” sorusuna yerinde bir karşılık vermişti: “Ya San Fransisco Depremi’ni kim çıkardı?”

Mustafa Kemal, savaş felaketlerini ve bunun kaçınılmaz bir sonucu olan kan dökülmesini öylesine kanıksamıştı ki, yangın karşısında pek fazla sarsılmadı. Zaten bu yangın yüzünden uğranılan maddi kayıp ne kadar

büyük olursa olsun, can kaybı o kadar çok değildi. Amiral Dumesnil'e bunu tatsız bir olay olarak niteledi; kendisine işi fazla küçümsediği söylenince, bunun öteki sorunların yanında, "ikinci derecede önemli" geçici bir durum olduğunu belirtti.

Gerçekten de, biraz sert bir tutum bile olsa, milliyetçilerin gözünde bu olay bir adalet sembolü gibi görünüyordu. Çünkü İzmir bir "yabancı" şehriydi ve savaştıkları bütün şeyleri temsil ediyordu. Küllerinden yeniden doğacak olan İzmir bir Batı şehri olacaktı, tam anlamıyla bir Türk şehri. Gerek Birinci Dünya Savaşı sıralarında, gerekse daha sonra Türklerin yaptıkları yıkımlar, kötülüklerinden değil, yabancı işgalinin bütün izlerini silmek isteyen bir duygudan ileri gelmişti. Böylece, Türklerin İzmir Yangını'nda önemli bir rolleri olsun olmasın, bu yangın onlara Milli Zafer'in eriştiği en yüksek noktaya uygun bir olay gibi görünmüştür.

Mustafa Kemal bütün yangın süresince, güneşten yanmış sert yüzü bu ateşle aydınlanarak, karargâhında kalmıştı. İstanbul'dan birkaç gazeteci, vapurla İzmir'e gelmişlerdi; bunlar daha şehrin alındığını bilmiyorlardı, ta Kadifekale'de Türk bayrağının gururla dalgalandığını görünceye kadar. Falih Rıfkı, Mustafa Kemal'i, karşısında hazır ol durumunda iki İngiliz deniz subayıyla gördü. İçinden memnunlukla, bunun İstanbul'da rastlanmayan bir saygı belirtisi olduğunu düşündü. Mustafa Kemal, onu neşe ile karşıladı: "Neler gördüğümüzü bilemezsiniz, tarihe geçtik artık." İstanbul'da ne var ne yok diye sorarken yüzü sertleşti. "Şimdi zaferi kazandığımıza gerçekten inandılar mı?" diye ekledi.

Alevler yaklaşmaya başlayınca, yaverleri telaşlanarak onun başka bir yere gitmesini rica ettiler. Sözlerini dinledi, ama hiç istifini bozmadan. Açık otomobiline bindi, kalabalıkta yol açmak için önden bir kamyon gidiyordu. Yavaş yavaş ve sakin sakin, binlerce üzüntülü Rum ve Ermeni'nin arasından geçti, bunlar, İzmir Fatihi'ni görünce korkuya kapılıyor ve, "Ah, oh..." diye inliyorlardı.

Gazi şimdi, körfezin güneyindeki Göztepe semtine taşınmıştı. İzmir'e gelişinden az sonra karargâha genç bir kadın gelmiş ve kendisini görmek istemişti. Mustafa Kemal hemen reddetmiş ve emir subayına kadını kabul edemeyeceğini söylemişti. Tam bu sırada kadın, çalışma odasına girmiş bulundu. Mustafa Kemal onu görünce, emir subayını dışarı çıkardı ve

kadına oturmasını söyledi. Bu bir köylü kadını değil, iyi yetişmiş bir hanımdı. Yüzü peçesizdi, başını Türk kadınları gibi sarmış; sade, ama zevkli bir biçimde giyinmişti. Ufak tefek, kısa boylu, fakat sağlam yapılıydı. Güzel bir buğdaysı cildi, büyük kara gözleri, zeki bakışları ve karakterini belli eden ince, kapalı dudakları vardı. Gençliğin canlılığıyla, olgunluğun verdiği güveni kendinde birleştirmişti.

Rahat davranışı, sözünü sakınmadan konuşması, insanın yüzüne dosdoğru bakması, Mustafa Kemal'in ilgisini uyandırdı. Adı Latife'ydi. Ticaret ve gemicilikle uğraşan, ithalat-ihracat yapan İzmirli bir zenginin, Uşakizade Muammer Bey'in kızıydı. Avrupa'da hukuk okumuştu. Fransızcayı bir Fransız gibi konuşuyordu. Annesi babası yazı, Biarritz'de geçiriyorlardı; fakat o, taarruzun yakın olduğunu görünce, tek başına İzmir'e dönmek için ısrar etmişti. Çünkü Mustafa Kemal'in yolunda çalışmaya kararlıydı. Onu kendine kahraman olarak seçmiş ve kurtuluş ordusuyla İzmir'e girdiğinden beri aramaya koyulmuştu. Zincirle asılmış bir madalyonun içinde Gazi'nin resmini boynunda taşıdığını da açıkladı. “Kızmadınız ya?” diye sordu.

Mustafa Kemal daha sonra bu görüşmeyi, okul sıralarında bir delikanlı gibi sevinçle Halide Edip'e anlatırken, “Neye kızacakmışım sanki?” dedi. Halide Edip, onun Latife Hanım'ı kendisine âşık sandığını sezinledi. Oysa o günlerde İzmir'de Gazi'nin resmini çerçeve içinde boynunda taşıyan daha binlerce kadın vardı. Yine de, “paşanın bu duygulanışının onun üzerinde iyi bir etki yapacağına inandığı için” memnun oldu.

Latife Hanım, şimdi Mustafa Kemal'i maiyetindekilerle birlikte gelip evlerinde kalmaya çağırıyordu. Bu ev şehrin dışında, gürültü patırtıdan ve hâlâ içten içe tüten yangından uzaktı; varlıklı Levantenlerin bakımlı bahçeler içinde yerleşmiş oldukları Göztepe'deydi. Büyük, rahat, hizmetçisi bol bir evdi. Latife Hanım, Mustafa Kemal'e bakacak ve onun her istediğini yerine getirecekti. Bu, Mustafa Kemal'e huzur dolu bir Batı dekoru içinde, kendisini kamçılayacak yeni bir macera gibi görünmüştü. Kabul etti. Tam, muzaffer bir komutana yakışacak bir ortamdı bu. Büyük ve asil Türk milletine “milletin vicdanından” fışkırarak İzmir'i ve Bursa'yı kurtaran ordulardan söz eden renkli ve zengin bir dille yazdığı raporunu burada kaleme aldı.

Sıcak bir yaz gecesi, Göztepe'deki köşkte, özellikle İstanbul'dan gelen gazeteciler şerefine bir toplantı düzenlendi. Latife Hanım, "siyahlar giymiş ufak tefek bir kadın", misafirleri, başında siyah bir başörtü ile karşıladı. Bu mevsimde morsalkımlar, yaseminler ve alabildiğine serpilmiş güllerle bezenmiş verandanın üst basamaklarında, göze hoş gelen bir vakar içinde duruyordu. Yanında Mustafa Kemal vardı. Sırtındaki belden kuşaklı Kafkas gömleği içinde ince ve şıktı. Saçları güzelce arkaya doğru taranmış; sarışın kaşları yukarı kıvrılmış; gözleri keyifli bir ışıldayışla Latife Hanım'ın gözlerinde doğan sevgi ateşine karşılık veriyordu. Halide Edip'e tanıştırırken, "İzmir Zaferi'ni kutluyoruz," dedi. "Siz de benimle içersiniz."

Ömründe ağzına rakı koymamış olan Halide Edip, şampanya istedi ve kadehini Mustafa Kemal'in mutluluğuna kaldırdı. O ise, rakısına devam etti ve ilk kez Halide Edip'in karşısında rakı içtiğini söyledi. Böylece, dolambaçlı bir yolla, hiç olmazsa onun bağnazlıkla ilgisi olmadığını belirtmek istemişti.

Bütün gece konuştu; geçmişten, halden söz etti: Latife Hanım şerefine, ilk kez olarak kimse ile alay etmedi ve kimsenin aleyhinde bulunmadı. Hatta Milli Mücadele'ye hizmeti geçmiş olan ve kendisinin sevmediği adamları bile övdü.[115] Gazetecileri, kendine özgü, düşündürücü ve esprili konuşmasıyla etkiledi. Ardından müzik başladı. Çınlayan sesinde uzak bir sıla özlemiyle, çok sevdiği Rumeli halk türkülerine katıldı. Bu türküler davetlilerde, artık elden gitmiş olan Makedonya dağlarının yürek kabartan görünüşlerini canlandırmıştı. Gazi, sonra da Ege kıyılarının güçlü oyunu zeybeğe başladı. Sırtındaki Kafkas gömleği, zeybek oynarken kendisine çok yakışıyordu.

İsmet Paşa, büyük, yuvarlak gözleriyle toplantıyı izliyordu. Latife Hanım, onun da, sonradan gelen Rauf Bey'in de hoşuna gitmişti. İsmet Paşa da evli bir adamdı ve evliliğin genellikle herkes için, özellikle şimdi Mustafa Kemal için iyi bir şey olduğunu düşünüyordu. Şu anda, sivri taraflarını gidermek, aşırılıklarını yumuşatmak ve ulusun gözü önüne rabıtalı bir evlilik örneği sermek için Mustafa Kemal'in kendisine uygun bir kadınla evlenmesi gerekliydi. Durup oturmasının zamanıydı artık. Hem Türk ırkından, hem de Avrupa kültürüyle yetişmiş akıllı bir kadın olan Latife Hanım bu iş için biçilmiş kaftandı.

Halide Edip'i bir tarafa çekerek, "Latife Hanım için ne düşünüyorsunuz?" diye sordu.

O da, "Çok çekici," diye cevap verdi. Fikriye'yi ve Mustafa Kemal'in bu yeni bağlantısını öğrenince duyacağı üzüntüyü düşünüyordu.

Latife Hanım, biraz sonra Mustafa Kemal'in sekreteri oldu. Başta bile bile gölgede kalmış ve Mustafa Kemal'in istediklerini yapmakla yetinmişken, şimdi ön plana geçmişti. Onun sağlığıyla, rahatıyla yakından ilgileniyordu. Fakat bunun yanında, daha başka bir yardımı da oluyordu. Fransızca ve İngilizceyi çok iyi bildiği için, diplomatik yazışmalarında verimli bir çevirmendi. Aldığı geniş Batı kültüründen kaynaklanan düşünceleri, öğütleri ve akıcı konuşmasıyla Mustafa Kemal'in zihnini kamçılıyordu. İşte, çevresindeki erkeklerin çoğundan daha iyi konuşabileceği bir kadın. Gazi bu çeşit bir bağı daha önce Berthe Georges-Gaulis ve Corinne Lütfü gibi Avrupalı kadınlarla tatmış, fakat Fikriye ile bunu yaşamamıştı. Latife kendi soyundandı ve ötekilerin sade yüzeyde kalan davranışlarından daha çok kanını kaynatıyordu. Uyanık bir erkek kafasıyla çekici bir kadın vücudunu kendisinde birleştirmişti. Mustafa Kemal, onu arzulamaya başlamıştı artık. Kendilerini çabucak bırakan "el altındaki" kadınlara alışık olduğu için, Latife Hanım'a da açık bir istekte bulunmaktan çekinmedi.

Ancak Latife, Mustafa Kemal'e inatla karşı koydu. Onunla evlenmeyi kabul ederdi, metresi olmayı asla. Aydın kafalı, modern bir kadın olarak bu prensibi öne sürmekteydi. Oysa, bu da Mustafa Kemal'e hiç uygun düşmüyordu. Asker adamdı o; yapacak işleri vardı; bunları bitirmeden ne evlenebilir, ne de böyle bir şey isteyebilirdi. Doğulu erkek, böylece Batılı bir kadınla dengini bulmuştu. Mustafa Kemal, ilk olarak, istediği bir kadını elde edememişti. Şimdi aralarında bir kördüğüm vardı. Mustafa Kemal ay sonunda İzmir'den Ankara'ya dönerken, düğüm hâlâ çözülmemişti.

111 Ege Denizi'ne Cumhuriyet'ten önce Akdeniz ya da Adalar Denizi deniyordu. Cumhuriyet'le birlikte bu denizin antik ismi olan Ege kullanılmaya başlandı. (ç.n.)

112 Gazi, oturacağı köşke girerken birdenbire durdu. Yere bir Yunan bayrağı serilmişti. "Bu nedir?" diye sordu. Kral Konstantinos'un da Türk bayrağını çiğnediğini söylediler. Gazi, "Hata etmiş," dedi. "Bayrak bir milletin şerefidir, ne olursa olsun yerlere serilemez. Kaldırınız!"

113 Sonradan Donanma Komutanı Amiral Sir Osmond de Beauvoir-Brock.

114 Benoist-Mechin, *Mustapha Kemal ou La Mort d'un Empire.*

115 Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*.

KIRK BİRİNCİ BÖLÜM

Çanakkale Bunalımı

Batılı devletler, muzaffer Mustafa Kemal'in bundan sonra ne yapacağını, kuşku içinde bekliyorlardı. Vansittart, "Sanki nakavt olmuş bir boksör, ringde tekrar ayağa kalkmış, rakibine sersemletici bir yumruk indirmiş, hakemi iplere sürmüş ve ortadaki parayı da alıp gitmişti," der. Churchill, olayı daha renkli bir dille anlatıyor:

> *"Bir yandan Yunanlıların akılsızlığı, öte yandan İtilaf Devletleri'nin işi ağırdan almaları, aralarındaki uyuşmazlıklar, dalavereler, şimdi Avrupa'nın üzerinde patlayan bu felaketi, uzun zamandan beri hazırlamıştı. Sevr Antlaşması'nı imzalayanlar Yunan kalkanının arkasına saklanarak, hayallerini sürdürmek istemişlerdi. Şimdi de kalkan, tuzla buz olmuştu. Avrupa'yla bu geri tepen savaş arasında bir düzine kadar dağınık İngiliz, Fransız ve İtalyan birliğinden başka bir şey yoktu... Türklerin daha üzerlerinde Hıristiyan kanı tüterek, başıboş ve korkusuz bir fatih gibi Avrupa'ya tekrar ayak basmaları, savaşta bütün olup bitenlerden sonra, İtilaf Devletleri için, şerefsizliklerin en büyüğü demekti. Türkiye'deki zaferleri her yerdekinden daha kesin olmuş, galip gelmenin verdiği gücü, her yerden çok orada, olanca küstahlıklarıyla açığa vurmuşlardı. Şimdi, Gelibolu'da, Mezopotamya'da, Filistin çöllerinde, Selanik bataklıklarında ve bu büyük seferleri besleyen gemilerde, uğrunda binlerce insanın can verdiği zafer taçları –İtilaf Devletleri'nin bunlar için harcadıkları tümenler, erler, silahlar, paralar, hepsi– başarılı bir savaşın bütün meyveleriyle birlikte, utanç içinde yok olup gidiyordu."*

Şimdi ne yapacaklardı? Mustafa Kemal, İzmir'de durmak niyetinde değildi. Amacı –Misakımilli'nin sınırlarından ne eksik, ne de fazla olarak– İstanbul'u ve Edirne'yi almaktı. İzmir'de basına verdiği demeçlerde, bunları elde etmek için hemen görüşmelere başlamaya hazır olduğunu açıkça belirtti. Bir Amerikan gazetecisine, bir haftada İstanbul'da olabileceğini ve oradan da Trakya'yı işgale başlayacağını söyledi. Musul'u da istiyor, fakat Mezopotamya üzerinde bir hak iddiasında bulunmuyordu. İngiltere'ye karşı değil, Yunanlılara karşı savaştığını söylüyordu. Savaş için olduğu gibi, barış için de planları vardı; bu planlar, Boğazların güvenliği için gereken garantileri de kapsamaktaydı. Ancak, İtilaf Devletleri, bunları kabul etmek istemezlerse, Mustafa Kemal, Yunanlıları Avrupa'da da kovalamaya hazırdı.

Bu arada bir yandan da, Çanakkale'ye doğru asker gönderiyordu. Burası, İtilaf Devletleri'nin İstanbul çevresinde kurmuş oldukları tarafsız bölgenin sınırıydı. İstanbul Hükümeti, batıda Çatalca hattından doğuda İzmit Yarımadası'na, kuzeyde Karadeniz'den güneyde Çanakkale Boğazı'na uzanan bu bölgenin savunmasını, İtilaf kuvvetlerine bırakmıştı. İki ay önce, Yunanlılar, Çatalca'da saldırıya kalkıştıkları zaman, Fransızlarla İtalyanlar bölgeyi savunmak için İngilizlerin yanında yer almışlardı. Acaba şimdi, Mustafa Kemal'in Çanakkale'ye yönelttiği tehdit karşısında aynı şeyi yapacaklar mıydı?

İtilaf Devletleri, Mustafa Kemal'le ya çatışmak ya da uyuşmak şıklarından birini seçmek zorundaydılar. Daha o İzmir'e ayak basmadan, Lloyd George kabinesi toplanmış ve Boğazların kontrolünün İngiltere için taşıdığı önem üzerinde durarak, Türkler Avrupa kıyısına geçmeye kalkarlarsa, kuvvetle karşı koymaya karar vermişti. Londra, İtalya ve Fransa'nın gösterecekleri tepkiden fazla bir şey beklemiyordu. Bu ülkenin halkları, Yunanlıların yenilmiş olmasına seviniyor ve savaşa yol açacak herhangi bir girişimden çekiniyordu. İngiliz kabinesi, hiç olmazsa Avrupa kıyısını savunmak için, Fransızlarla İtalyanlardan yardım görmeyi umuyordu. Ama, bu yardım olmasa da, İngilizler tek başlarına burasını savunacaklardı. Ancak, Asya kıyısı, Boğazların kontrolü için daha az önemli sayıldığından, öteki İtilaf kuvvetleri yardım etmezlerse, savunulmayacaktı. Nitekim Fransızlarla İtalyanların bu işte İngilizlere

yardımcı olmaları pek beklenmediğinden, General Harington'a birliklerini Çanakkale'den geri çekmek için yetki verilmişti.

Ancak, Harington, dik kafalı bir adamdı. İstanbul'daki Yüksek Komisyon toplantılarından birinde, İtalyan ve Fransız meslektaşlarından bir yardım vaadi koparmayı başardı. Onlar da Çanakkale'ye ve İzmit Körfezi'ne asker gönderecek, böylece İngilizlerin "boy göstermelerine" sembolik olarak da olsa, katılacaklardı. İlgili hükümetler bunu onayladı. Harington da böylece askerlerini çekmedi. Aksine, Mustafa Kemal'in İstanbul'daki temsilcisine, tarafsız bölgeye karşı girişilecek bir harekete İtilaf Devletleri'nin elbirliğiyle karşı koyacaklarını bildirdi. Fransız ve İtalyan birlikleri, gelişlerinde, bir İngiliz askeri bandosu tarafından karşılandılar. Çanakkale'de hiç olmazsa, o an için, üç bayrak bir arada dalgalanıyordu.

İtilaf kuvvetleri arasındaki bu işbirliği, Yüksek Komisyon'un 15 Eylül'de yaptığı toplantıda da devam etti. O tarihte Mustafa Kemal'in, Boğaz'ın karşı kıyısına asker geçirerek bir sonuç elde etmeye çalışacağı hesaplanıyordu. Bunu önlemek için, hemen bir barış konferansı toplanmasını ısrarla ileri sürdüler. Londra bu görüşü benimsedi. Aynı gün toplanan İngiliz kabinesi, hâlâ, Fransız ve İtalyan yardımına güvenerek, Harington'un emrine bir tümen daha vermeye razı oldu. Bundan başka, gerektiği zaman Mustafa Kemal'e karşı koymak üzere, dominyonlardan ve Balkan ülkelerinden yardım istedi. Böylece, bir yandan İngiltere İmparatorluğu'nun işi ciddiye aldığını göstermek ve Fransızları da, daha sert bir tutum takınmaya zorlamak; öte yandan da Venedik ya da Paris'te bir konferans toplanıncaya kadar, Mustafa Kemal'e gözdağı vermek istiyorlardı.

Bu kararların alınmasında, Churchill'in etkisi büyük olmuştu. Çünkü o, yurdunun küçük düşmesi karşısında, utancından için için yanıyordu. Üç yıl süresince, Lloyd George'un, Yunanlıları destekleme siyaseti karşısında, o da Türkleri savunmuştu. Ancak şimdi bu politika iflas edince, Churchill bunun sonuçlarına karşı koymak için Lloyd George'un yanı başında yer almıştı. Türklerin Boğazları, İstanbul'u ve Trakya'yı ele geçirmeleri, hem Türkiye'deki Hıristiyanlar, hem de Avrupa hesabına tehlike yarattıktan başka, utanç verici bir şey olurdu. "Yenilgi, çok mide bulandırıcı bir içkidir; savaşların en büyüğünü kazananların bunu içmek zorunda kalmaları ise,

kolay kolay kabul edilemezdi.” Mustafa Kemal’i durdurmak gerekiyordu. “Varsın gazeteler istedikleri kadar bağırsın, müttefiklerimiz istedikleri kadar köpürsünlerdi. Türk’ü, ayağını Avrupa toprağına basmadan barışa zorlamak şarttı.” Lloyd George’un sekreteri Bayan Stevenson, başbakanla Churchill’i kabinenin bu kararını tartışırlarken duyunca, aklını kaçıracak gibi oldu; çünkü bu, yeniden savaşa atılmak demekti. Kabine toplantı halindeyken bu korkusunu bir yazıyla üyelere bildirmeyi düşündü, sonra vazgeçti. Az sonra birçok kişi Bayan Stevenson’un bu korkusunu paylaşacaktı.

Şimdi Harington, İstanbul’daki Fransızları da, toparlanmaları için, sıkıştırıyordu. Tam bu sırada, Fransız Yüksek Komiseri General Pellé, öteki müttefiklere haber bile vermeden, bir savaş gemisiyle İzmir’e geldi. Niyeti, Mustafa Kemal’e Barış Konferansı’nda Fransa’nın kendisini destekleyeceğine söz vererek, tarafsız bölgeye karşı harekete geçmemesini sağlamak ve böylece Fransa’yı içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarabilmekti. Ancak Gazi de ona meydan okuyacak güçteydi. Ağırbaşlı devlet adamlarının zararına, muzaffer komutan rolünü güzelce kullanarak ne kendisinin, ne de hükümetinin tarafsız bölge diye bir şey tanıdıklarını ileri sürdü. Generalin şunu bilmesi gerekirdi ki, askeri hareketin amacı, düşmanı hızla kovalamak ve yenmekti. Bu amacı izlerken, Türk ordularını Doğu Trakya’nın kurtuluşundan önce durdurmaya olanak yoktu. Zaten hareket halindeydiler, İstanbul üzerine yürümeye hazırlanıyorlardı. Mustafa Kemal, bir konferansa katılmaya hazırdı ama, bu arada, kıştan önce sonuçlanması gereken askeri harekâtları durdurmayı kabul edemezdi.

Bu sırada Churchill, Lloyd George’un onayını alarak, bir bildiri yayımladı. Yalnız, Dışişleri Bakanlığı’na danışmayı unutmuştu. Hafta sonu tatilini şehir dışında geçiren Lord Curzon, pazar gazetelerinde okuduğu bu bildiriyi öfkeyle, “parlak bir manifesto” diye tanımladı: Kabinenin, dominyonlarla anlaşarak, herhangi bir Türk saldırısına kuvvetle karşı koymak üzere aldığı karar, halkın hoşuna gidecek kışkırtıcı bir tonla yineleniyordu. Mustafa Kemal, General Pellé’ye tehditler savurduğu sırada, bu sert bildiri de bütün dünyaya yayılmıştı. Dominyon bakanları, daha Curzon’un resmi telgrafını almadan bunu gazetelerde gördüler. İngiltere’nin kendilerine birer sömürgeymişler gibi davranması, pek hoşlarına gitmemişti. Askeri yardımlarını ancak birtakım koşullarla yerine

getirebileceklerini bildirdiler. İngiltere, ciddi bir bunalımla karşı karşıya bulunduğunu anlamaya başlıyor, halk Türklerle yeni bir savaştan korkuyordu. *Daily Mail*, "BU YENİ SAVAŞI DURDURUN" diye koca başlıklar atıyordu. Bildiri, Fransa'da Poincaré'yi de kudurtmuş ve Fransız politikasında zaten başlayan değişmeyi büsbütün hızlandırmıştı. Fransız hükümeti, kuvvetlerine Çanakkale ve İzmit'ten çekilmelerini emretti. Daha önce de Mustafa Kemal'e tarafsızlık sözü vermiş olan İtalyanlar Fransızları izlediler. Çanakkale'de yalnız bir tek bayrak kalmıştı. Ancak İngilizler için artık çekilmek söz konusu olamazdı. Buranın elde tutulması, İstanbul'unkinden de büyük bir anlam kazanmıştı. Gerçekten de Harington, İngiliz Savaş Bakanlığı'ndan, gerekirse İstanbul'dan çekilme, ama Çanakkale'yi ne pahasına olursa olsun tutma emrini almıştı. Lord Curzon, Poincaré'yle görüşüp yaptığını yüzüne vurmak için, telaşla Paris'e koştu. Quai d'Orsay'de[116] uzun ve sert bir tartışmadan sonra, Mustafa Kemal'i –ya da Büyük Millet Meclisi'nin bir temsilcisini– Mudanya'da bir konferansa çağırmaya karar verdiler. Konferansın konusu, Türklerin daha ilerisine geçemeyecekleri bir sınır çizgisini, İtilaf kuvvetleri komutanlarıyla tartışmalarıydı. Bundan sonra da, Venedik'te ya da başka bir yerde İtilaf Devletleri'yle Yunanistan ve Türkiye arasında barış koşullarını kararlaştıracak olan konferans toplanacaktı.

Mustafa Kemal, bu çağrıyı önce cevapsız bıraktı. Lord Curzon, Londra'ya dönüşünde kabine arkadaşlarının alkışlarına nezaketle teşekkür ederken, Yunanistan'da bir ihtilal patlak verdi. Kral Konstantinos tahttan indirilmiş, soluğu ülke dışında almıştı. İktidara geçen askeri hükümet, Venizelos'u Londra'ya elçi olarak koşturdu. Kabinedeki Yunan-severler grubunun umudu yeniden canlanmıştı. Lloyd George'la Venizelos baş başa verince, belki de Yunanlıları tekrar savaşa sokabilir, bu da olmazsa, onlara yarayacak bir çözüm yolu bulmak için çalışırdı.[117]

Mustafa Kemal, ya tehlikeyi sezdiği ya da bunu kendi yararına kullanmak istediği için, Fransa ile İtalya'nın yan çizmiş olmalarından cesaret alarak, İngiltere'ye karşı baskısını artırmıştı. 23 Eylül'de Harington'un İngilizlerin tarafsız bölgeyi savunmaya kararlı oldukları yolundaki uyarısını hiçe sayarak, bir süvari müfrezesini, bölge sınırını aşırtarak, Çanakkale'nin güneydoğusuna, Ezine'ye yolladı.

Sarp arazi üzerinde ilerleyen Türk keşif kolları, Yüzbaşı J. C. Petherick komutasında 3. Hafif Süvari Alayı'na bağlı İngiliz müfrezesiyle karşılaştılar. İngiliz subayları, Türkler kendilerine saldırmadıkça, ateş açmamak için emir almışlardı. Türklerin çekingen davranışından, onların da buna benzer bir emir aldıkları anlaşıldı. Bundan da, Yüzbaşı Petherick'in anlattığına bakılırsa, "tersine taktikli" gülünç ve garip bir çatışma doğdu. İki taraf da kuvvetlerini saklayacak yerde, ortaya koymak istiyor, tepelerin gerisinde gizleneceğine, aksine üzerlerinde dikilip duruyordu. İngiliz süvari taburu –kendine böylece alay süsü vererek– Truva savaş alanının çevresindeki mevzilere çekildi. Çanakkale kenti de, çepeçevre tel örgülü siperlerle savunma durumuna getirilmişti.

Az sonra Türkler de, İngiliz tel örgülerinin önünde göründüler. Çok yerde aralarındaki uzaklık ancak otuz metre kadardı. Birçoğu, niyetlerinin kötü olmadığını belirtmek için namlularını tersine çevirerek yürüyorlardı. İki taraf da birbirlerine karşı güler yüz gösteriyor, nazik davranıyordu.

İngiliz subayları Türk subaylarının centilmenliği üzerine duyduklarının yanlış olmadığını görerek memnun oluyorlardı. Karşılıklı birlikler de aralarında arkadaşlık kurmuşlar, çanak çömlek, kamp eşyası gibi şeyleri birbirlerine ödünç alıp vermeye başlamışlardı.

Bir gün bir Türk piyade subayı, telaşlı bir halde, karşısındaki İngiliz birliğinden ödünç tel örgü istedi. Siperleri denetlemeye bir paşa gelecekti, oysa daha tel örgüler çekilmemişti. Paşa gider gitmez telleri aldığı gibi geri verecekti. Ancak subay, tel örgüleri gererken epey uğraşmak zorunda kaldı, bunun üzerine, İngiliz askerleri koşup kendisine yardım ettiler.

Bu arada Mustafa Kemal'le Harington birbirlerine nazik, fakat sert telgraflar gönderiyorlardı. İzmir'deki İngiliz amirali, Gazi'ye Harington'un birliklerini er geç harekete geçirmek zorunda kalacağını bildirdi. O da, tarafsız bölge diye bir şey tanımadığını ve Türk birliklerinin Yunan ordusunu kovalamakta olduğunu tekrarladı. Daha sonra İzmir'deki Fransızlara askerlerini çekmeyeceğini, ancak onlara İngilizlere karşı saldırıya geçmemeleri için emir verdiğini söyledi. Bu iki taraflı blöf, gölgelerin dövüşü gibi bir şeydi. Harington, yeniden kan dökülmeden barış masasına oturabileceği kanısına varmıştı. Öte yandan, rasgele atılan bir kurşunun ya da yanlış anlaşılan bir emrin her an istek dışı bir patlama

doğurabileceğini de unutmamak gerekiyordu. Gerçek tehlike Londra'daydı. Bir Fransız subayı, Yüzbaşı Petherick'e Lloyd George'un durumunun sallantıda olduğunu söylemişti.

Artık, Mustafa Kemal'in kuvvet gösterisinin önemli bir ölçüye vardığı ortaya çıkmıştı. Durum, Londra'ya bildirildi. Harington'un değerlendirmesine göre, öncülerin görünmesinden beş gün sonra, Türk birlikleri Çanakkale önünde 40.000, İzmit'te ise 50.000 kişiyi bulmuştu. Bunun dışında, kırk bini İstanbul'da, yirmi bini de Doğu Trakya'da olmak üzere 60.000 kişilik bir yedek kuvveti hesaba katmak gerekirdi.

İngiliz hükümeti, haberi alınca, gerçekten telaşlandı. Bu böyle sürüp gidemezdi artık. Kabine, 2 Eylül'deki toplantısında, Mustafa Kemal'in, İtilaf Devletleri'nin konferans çağrısını henüz yanıtlamamış olduğunu not etti. Harington'a, Türk komutanına verilmek üzere, bir ültimatom gönderildi. Bunda, Kemalistler çekilmeyecek olurlarsa, savaşın başlayacağı bildiriliyordu.

Bu ültimatom için acayip bir zaman seçilmişti. Şimdi Çanakkale'ye Aldershot'tan, Cebelitarık'tan, Malta'dan, Mısır'dan takviyeler geliyordu. İngilizlerin durumu iyiydi. Tel örgüler içinde düzgün siperlere yerleşmişlerdi; hava üstünlüğünü elde tutuyorlar, Gelibolu'daki topçularının desteğine de güveniyorlardı. Onları buradan atmak, ancak çok geniş bir askeri harekâta bağlıydı. Daha zayıf durumdalarken onlara hücum etmemiş olan Mustafa Kemal'in, şimdi güçleri artmışken bunu yapacağı pek umulamazdı. Bu bir bakıma Gelibolu Savaşı'nın tekrarı gibi bir şeydi, yalnız roller değişiyordu. Bu sefer İstanbul'a saldıran Türkler, savunanlar da İngilizlerle donanmaları olacaktı. Öte yandan, Mustafa Kemal de, ültimatom tehdidi karşısında geri çekilerek, küçük düşmeyi kabul edemezdi.

Kabine içinde, ültimatoma karşı olanlar vardı. Özellikle de Lord Curzon. O, tehlikenin gerektiğinden fazla önemsendiğini düşünüyor ve kuvvete başvurulmadan, diplomasi yoluyla bir çözüm bulunabileceğine her zamankinden çok inanıyordu. Ültimatomu yirmi dört saat geciktirmeye çalışarak, bu arada Kemalistlerle bağlantı kurmaya girişti. Bir ay önce görüşmeyi reddettiği temsilcileri Fethi Bey'in Paris'ten ayrılıp Roma'ya gittiğini öğrenince, yardımcısı Doktor Nihat Reşat'ı buldurdu. Nihat Reşat,

derhal Vichy'den Londra'ya geldi ve Lord Curzon tarafından bekletilmeden kabul edildi. Curzon, ondan Mustafa Kemal'e tehlikeyi anlatmasını istedi. Çanakkale'de durum çok gergindi, her an bir olay patlak verebilirdi. Yine de Türkler ateş açacak olurlarsa, bu bir "savaş sebebi" sayılmayacaktı, yeter ki ateş emri bizzat Mustafa Kemal tarafından verilmiş olmasın.

Kabine, Curzon gibi, sabırlı olmayı öğütleyenler ile artık sınırın açılmış olduğunu ve Mudanya Konferansı projesinden vazgeçmek gerektiğini düşünenler arasında ikiye bölünmüştü. Hatta bazı bakanlar, günler geçip de Harington'dan bir cevap alınmayınca, doğrudan doğruya Ankara'ya bir ültimatom gönderilmesini istediler. Bunlar, Mustafa Kemal'i hâlâ palavracı bir çete başı sanıyor ve ilk ciddi tehdit karşısında sönüvereceğini umuyorlardı. Onun, sorumluluğunu kavramış, hesaplamış bir millet kurucusu olarak ortaya çıktığını ve arkasında, İngilizleri büyük çapta bir savaşa zorlayacak güçte bir ordu bulunduğunu bir türlü anlamak istemiyorlardı.[118]

Bu sırada Fransızlar, İzmir'e, "gayriresmi" bir temsilci gönderdiler. Bu, yine Franklin-Bouillon'du. Mustafa Kemal'den temkinli davranmasını istiyordu. Aslında, Gazi'nin bu gibi öğütlere ihtiyacı yoktu. Durumunu gayet akıllıca düzenlemişti. Çevresinde, birtakım ateşli kimseler, ondan zaferi sonuna kadar kullanmasını, İtilaf kuvvetlerine aldırmadan, değil yalnız Doğu Trakya'ya, oradan Batı Trakya'ya ve Makedonya'ya kadar ilerlemesini istiyorlardı. Böylece Rumeli'nin büyük bir kesimi geri alınabilirdi. Gazi, böyle konuşanlardan birine, kesin bir karşılık verdi: "Böyle şey olmaz. O zaman yine her yandan, 'Türkler geliyor!' bağrışmaları yükselecek ve bütün Balkan ülkeleri bize karşı yardım istemek için büyük devletlere başvuracaklardır." Selanik'in geri alınmasını isteyen başka birini de şöyle tersledi: "Lloyd George'un iktidarda kalmasını mı sağlamak istiyorsunuz?" Ankara'daki vekillerle komutanları bir toplantıya çağırdı. Çoğunluk, ileri hareketi sürdürmek isteğindeydi. Ancak Gazi, ileride Türkiye'nin uluslararası itibarı bakımından, Misakımilli sınırları dışında istekler ileri sürmesine karşıydı. Bu görüşünü, ötekilere de kabul ettirdi.

Zaten Edirne ile Doğu Trakya'nın, bir kurşun bile atmadan kendisine verilmesini garantilemişti. Daha baştan beri İtilaf Devletleri arasındaki

anlaşmazlıkları derhal sömürmeyi başarmış, böylece en sonunda istediklerini elde etmişti. İngilizlere saldırmak ona fazla bir şey kazandırmayacak; onları misillemede bulunmaya, Churchill'in dominyonlara yaptığı çağrıda belirttiği gibi, bütün güçlerini ortaya koymaya zorlayacaktı. Mustafa Kemal, bu gücün pek yabana atılmayacağını da biliyordu. Öte yandan, hem bir yıl önce Ankara'daki barış denemelerinden, hem de şimdiki karşılıklı telgraflarından Harington'un Türk düşmanı olmadığını ve barış için çalıştığını anlamıştı. Generalin, Türkler tarafından ele geçirilen başka telgrafları da bunu gösteriyordu. Tarihte, politikacıların savaş, generallerin ise barış uğrunda çalıştıklarını gösteren örnekler vardır. Bu da onlardan biriydi.

Mustafa Kemal, İzmir'de kendisiyle görüşmeye gelen savaş muhabiri ve Churchill'in yeğeni Clare Sheridan'a, İngilizler için şunları söyledi: "Ben onlara, içinde bulundukları durumdan şerefle kurtulmak olanağını vermek istiyorum. Bunun için de sabırlı davranıyorum." Güttüğü siyaset şuydu: Son ana kadar Çanakkale üzerinde baskısını artırmak, İstanbul çevresindeki kuvvetlerini çoğaltmak ve böylece toplanacak olan konferansta en iyi sonucu elde edebilmek. Gazi'yi bu politikadan vazgeçirip savaşa zorlayacak tek şey, İngiliz kabinesinin hazırladığı gibi bir ültimatom olabilirdi.

Bereket, bu ültimatom kendisine gönderilmemişti. Churchill'in söylediği gibi, "askerce bir azim ile ustaca bir politikanın bir arada nasıl kullanılacağını bilen" Harington, ültimatomu geciktirmek sabır ve cesaretini göstermiş; aldığı emirleri bilmezlikten gelmiş ve şu son kritik anda, barış için gerekli zamanı kazanmıştı. Amiral Brock da kendisini desteklemiş, "savaşa yol açacak herhangi bir davranıştan kaçınmak gerektiğine" inanan Rumbold da onun yanını tutmuştu. Böylece, savaş, iki tarafın da milli gururlarını incitmeden önlenmiş oldu.

Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi adına, İtilaf Devletleri'nin barış konferansı çağrısını kabul ettiğini bildirdi. "Fakat, Meriç Nehri'ne kadar Trakya'nın derhal Türkiye'ye geri verilmesini" istiyordu. İlk hazırlık toplantısı, 3 Ekim'de Mudanya'da yapılacaktı. Gazi, bu konferansta İsmet Paşa'yı delege olarak seçti. Arkadan Ankara'ya döndü. Orada şanlı bir fatih gibi karşılandı. Birtakım softalar, kendisini istasyondan alarak doğruca Hacıbayram Camii'ne duaya götürmek istemişlerdi. Fakat Mustafa Kemal,

Meclis'in önünden geçerken ustalıkla yan kapıdan içeri girdi ve şükranlarını Meclis'in balkonundan dile getirdi. Ama, ölmüş bir veliye değil, Türk askerlerine olan şükranlarını...

Meclis'te iki grubun da temsilcileri onu karşılayarak teşekkürlerini bildirdiler. Heyecanlı bir söylev vererek, "Yurdumuzun; evlatlarının kanıyla sulanmış toprakları üzerinde tatlı barış güneşinin yakında doğacağını umuyorum," dedi. Büyük bir askeri geçit resminde bulundu. Ankara şehrinin hemşeriliğini kabul etti. Sonra, İsmet Paşa ile sürekli bir telefon ve telgraf ilişkisi kurarak, Mudanya Konferansı'nın gelişmelerini izlemeye ve Rauf Bey'le vekillerinin yaptığı kabine toplantılarında hazır bulunmaya başladı.

Mudanya, Bursa ve Marmara'nın güney kıyısıyla bağlantı sağlayan, yolları arnavutkaldırımı döşeli, evleri ahşap, sivrisinek dolu zavallı bir limandı. Konferans, eski Rus Konsolosluğu binasında, bardaktan boşanırcasına yağan bir yağmur ve denizlerden bora şeklinde esen bir rüzgâr altında toplandı. Bu küçük evin fakirliği, beyaz badanalı duvarlarına asılan halılarla giderilmeye çalışılmıştı. Yer darlığından, masada yalnız dört heyetin, Türk, Fransız, İngiliz ve İtalyan heyetlerinin başkanlarıyla çevirmenleri yer alıyordu. İngiliz kurmayının "Frenk haşlaması", Rumbold'un da "Levanten prensi" diye adlandırdığı Franklin-Bouillon da "gözlemci" olarak her işe burnunu sokuyordu. İngilizler, onu, İtilaf Devletleri'nin düşmanı gibi görüyorlardı. Harington ise, yardım teklifini de, öğütlerini de kesinlikle geri çevirmişti.

Konferans pek başarıya ulaşacak gibi görünmüyordu. İki gün geçmiş, daha ortada çözümlenmemiş yirmi sekiz sorun kalmıştı. Bunların çoğu ikinci derecede sorunlardı. Fransızların açıkça desteklemesinden de cesaret alan İsmet Paşa, inatla tartışıyor, Batı Trakya'nın Yunanlılardan geri alınması, İtilaf heyetlerinin çıkıp gitmesi ve Türklerin istedikleri kadar jandarma kuvveti toplayabilmeleri üzerinde direniyordu.

En sonunda, başlıca noktaları kapsayan bir protokol kaleme alındı. Harington, İsmet Paşa'ya, bunun, hükümetinin son sözü olduğunu bildirdi. O akşam *Iron Duke* zırhlısıyla İstanbul'a gidecek ve ertesi gün, son cevabı almak üzere geri dönecekti. İstanbul'da Rumbold'a durumun ciddi olduğunu anlattı. Şehrin savunması için birtakım tedbirlere başvurdu. Lord

Curzon, durumun ancak İtilaf Devletleri arasında ittifakın yeniden kurulmasıyla kurtarılabileceğini görerek, hemen Paris'e koştu. Poincaré'yi, Doğu Trakya'nın belirli bir süre için bir İtilaf birliği tarafından işgal edilmesini kabule razı etti. Ayrıca Türkler, silah altına diledikleri kadar jandarma alabilecekler, buna karşılık tarafsız bölgeyi tanıyacaklardı. Bu talimat, telgrafla İstanbul'a bildirildi, oradan da bir İngiliz muhribiyle Mudanya'ya gönderildi.

Merak ve endişe içinde iki gün daha geçti. Burada İsmet Paşa, Ankara'ya ne gibi ödünler verebileceğini sormuş, İtilaf kuvvetlerinin sunduğu antlaşma taslağı konusunda telefon ve telgrafla talimat istemişti. Konferansın yeniden başlamasından az önce, Harington, hükümetinden birbiri ardına iki telgraf aldı. Türkler teklifi geri çevirirlerse, bir ültimatom vermek ve gerekirse askeri harekâta girişmek konusunda, serbest olacaktı. Harington, iki telgrafı da cebine koydu. Fakat Çanakkale'deki komutanına, belirli bir saate kadar aksine emir almazsa ateş açmak için yetki verdi.

Ancak, şimdi konferanstaki hava, belirli bir şekilde değişmişti. Çözümlenecek noktalar sadece altıya inmiş, İsmet Paşa da daha dostça bir tutum takınmıştı. İlk dört nokta üzerinde anlaşmaya varıldı. Beşinciye gelince, Harington, Türklerin tarafsız bölgede işgal ettikleri bazı yerlerden çekilmeleri ve buraların İngilizlerde kalması üzerinde diretti. Daha sonra anlattığı gibi: "İsmet Paşa bunu kabul edemeyeceğini ve görüşmelerin yine çıkmaza girdiğini söyledi... Sahneyi bir türlü unutamam. Bir tek gaz lambasının aydınlattığı o berbat oda. İsmet Paşa'nın kurmay başkanı hâlâ gözümün önündedir. Bakışlarını bana dikmiş, bir an bile ayırmıyordu. Ben odanın bir yanını arşınlıyor ve bu bölgeyi mutlaka almam gerektiğini, başka bir şey kabul edemeyeceğimi söyleyip duruyordum. İsmet Paşa, öbür yanını arşınlıyor, o da boyuna kabul edemeyeceğini tekrarlıyordu. Sonra, birdenbire, 'J'accepte!'[119] dedi. Ömrümde bu kadar şaşırdığımı hatırlamıyorum."

Altıncı nokta da kolayca çözümlendikten sonra, Harington bir uyuşmaya varıldığını anladı. Ancak, Türklere pek güvenmediği için işi askıda bırakmak istemedi ve Fransızlarla İtalyanların protestolarına rağmen, antlaşmanın o gece imzalanmasında ısrar etti. Böylece konferans, acemi daktilocuların, antlaşmayı beş ayrı dilde makinede yazmalarını beklerken,

on beş saat daha uzadı. Türk askeri bandosu, konferanstakileri uyanık tutmak için, arada sırada marşlar çalıyordu. Nihayet her şey tamam oldu ve imzalar atıldı.

Antlaşma, sabahın soğuk ve mavi aydınlığında basına bildirildi. Harington sinirli bir demeç verdi: "İlk karşılaştığımız zaman iki yabancıydık, şimdi dost olarak ayrılıyoruz." Ağır işiten İsmet Paşa, bu iltifatı pek iyi anlamadı, ama yine de bugünün, hayatının en sevinçli anıları arasında yer alacağını söyleyerek karşılık verdi. İşin başından beri Mustafa Kemal'le bağlantı halinde bulunmuş olan Franklin-Bouillon'a, "Bu sizin için de bir zafer günü dostum!" dedi. Barış, en sonunda sağlanabilmişti.

Artık Kemalistler, Doğu Trakya'yı işgal edebileceklerdi. Buradaki Yunanlı halk, batıya, ovalara doğru göçmeye koyuldu. Kucaklarında sandıkları, yanlarında eşya yüklü öküz arabaları, önlerinde sürüleri yürüyüp gidiyorlar; geceleyin konakladıkları yerlerde yaktıkları ateşler, yeryüzünde gökteki yıldızlar gibi parıldıyordu. Bu görünüş, Ward Price'a Otuz Yıl Savaşı'ndaki göçleri hatırlatmıştı. İşte Lloyd George'un yeni bir Yunan imparatorluğu kurma yolunda giriştiği denemenin sonucu bu olmuştu; öyle bir sonuç ki, kendisini de birkaç gün içinde, politika hayatına veda etmek zorunda bırakacaktı. Bir yandan Lloyd George'un güttüğü politika, bir yandan da koalisyon kabinesinin baskısı, birkaç aydan beri Muhafazakârları tedirgin ediyordu. Şimdi de Çanakkale işinde onun, Churchill'le birlikte, ülkeyi savaş uçurumuna sürüklediğini görüyorlardı. İçlerinden biri, "Lloyd George'u daha fazla tutamayız," demişti, "bize çok pahalıya mal oluyor." Bu yüzden Muhafazakâr Parti'nin tek başına hükümeti kurmasını denediler ve bu iş için lider olarak Bonar Law'u seçtiler. Law, *Times*'a gönderdiği tarihi mektupla İngilizlerin, kendi çıkarlarını İtilaf kuvvetlerinin yardımı olmadan koruyamayacaklarını ileri sürdü. "Dünya jandarmalığı görevini, tek başımıza yüklenemeyiz," diyordu.

Kabinedeki Muhafazakâr üyeler buna karşıydı. Churchill'in evinde bir akşam yemeği sırasında, parlamentoyu dağıtmaya ve seçimlere koalisyon şeklinde katılmaya karar verdiler. Bu, Lloyd George'u süresiz olarak destekleyecekleri anlamına geliyordu. O da bu sözde başarıyı doğum yeri olan Manchester'da verdiği bir söylevle perçinlemek istedi. Yine, barbar Türklere atıp tuttu ve son yıllarda Anadolu'da yapmış oldukları "akıl almaz

kötülükleri" son kez olarak sayıp döktü. Ancak, beş gün sonra, Carlton Club'te yapılan bir toplantıda Bonar Law, son anda Curzon'un da desteğini elde ederek, parlamentodaki Muhafazakâr mebusların çoğunluğunu kendi tarafına çekecek ve partinin koalisyondan ayrılarak seçimlere tek başına katılmasını sağlayacaktı.

Lloyd George böylece istifa etmek zorunda kaldı. Başbakanlıktan ayrılırken sekreterine, "Bir daha buraya ayak basmayacağım," dedi. "Ancak Bonar Law ile Lord Curzon'dan, Gal bölgesi okulları için bağış istemeye gelirsem, o başka."[120] Bonar Law başbakan oldu. Asi diye küçümsenen bir Türk, üç yıllık bir kavga sonunda, İngiltere hükümetini ve ünlü başbakanını devirmeyi başarmıştı. Romantik adam, gerçekçi adamın önünde silinip gitmiş; bir Makedonyalı bir Kelt'in sırtını yere getirmişti.

116 Fransız Dışişleri Bakanlığı.

117 Lloyd George, Yunanlıların yenildiğine hâlâ inanmak istemiyordu. Mustafa Kemal İzmir'e yaklaştığı sırada, Dışişleri Bakanlığı'na bile danışmadan, onlara mütareke isteğinde bulunmamalarını, Türkleri şehir önünde durdurarak daha iyi koşullar elde etmeye çalışmalarını öğütlemişti.

118 Bu tutumu ve hükümetin genel politikasını yeren Lord Derby, Sir Austin Chamberlain'a şunu yazmıştı: "Mustafa Kemal'e asi demek kolay. Ama, Türkiye'nin yerinde İngiltere'yi varsayın, böyle bir adam asi değil, gerçek bir yurtsever olurdu: Vatanı için dövüşen, onun bölünmesini ve bir imparatorluğu ne kurmaya, ne de yönetmeye gücü yeten bu miskin Yunanlılara verilmesini kabul etmeyen bir yurtsever." Randolph Churchill, *Lord Derby.*

119 Kabul ediyorum!

120 Frank Owen, *Tempestuous Journey: Lloyd George, His Life and Times.*

KIRK İKİNCİ BÖLÜM

Saltanatın Sonu

İstanbul'da neler oluyordu bu arada? Barış Konferansı öncesinde, buradaki durum hiç de normal sayılmazdı. Başkent hâlâ İtilaf Devletleri'nin işgali altındaydı. Tevfik Paşa hükümetinin kâğıt üzerinde hâlâ yetkisi vardı. En önemlisi, halife-sultan hâlâ dini başkan sıfatını korumaktaydı. Ancak, bütün imparatorluğundan elinde kalan sadece İstanbul'dan ibaretti. Ülkenin üst yanı, padişahın, başlarını asi diye yasadışı ilan edip, aleyhlerinde fetva çıkararak, ölüm cezasına çarptırdığı Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin denetimi altındaydı. Ne var ki, onun da İstanbul'da henüz hukuki bir durumu yoktu.

Mustafa Kemal, İstanbul Hükümeti'ni ve saltanat sorunlarının nasıl çözümleneceğini İzmir'deyken de, Ankara'ya döndükten sonra da arkadaşlarıyla uzun uzadıya görüşmüştü. Zamanı gelince saltanatı kaldırmayı çok önceden tasarlamış bulunuyordu. Meclis de onun bu niyetini sezmiş ve telaşlanmaya başlamıştı. İhtilalin dört kurucusu, Mustafa Kemal, Rauf Bey, Ali Fuat ve Refet paşalar, bundan sonra atılacak adımı tartışmak için, yine içki sofrasında sabaha kadar süren bir toplantı yaptılar. Gazi, ihtiyatlı davranarak, onlardan bu sorun üzerindeki görüşlerini teker teker bildirmelerini istedi.

Rauf Bey, cevabında vicdan, duygu ve gelenek bakımından saltanata ve halifeliğe bağlı olduğunu söyledi. Yalnız, vatan haini gibi davranmış olan ve değiştirilmesi gereken Vahdettin'i tutmadığını belirtti. Refet Paşa, padişahlığın meşruti bir hükümdarlık olmasını uygun görüyordu. Burada hükümdarın rolü sadece, Meclis'e karşı sorumlu bir başbakanın seçmiş

olduğu bakanları onaylamak olacaktı. İngiliz sistemini beğenen Rauf Bey'le, ülkede birçok kişi daha bu düşüncedeydiler. Bunlar Ankara Hükümeti'nin İstanbul'a yerleşmesini ve padişahın, istikrarı sağlamak için hükümetin itibari başkanı olmasını ileri sürüyorlardı. Ama, asıl iktidar, İtalya'da Mussolini nasılsa, başbakan olarak Mustafa Kemal'in elinde bulunacaktı. Ali Fuat Paşa'ya düşüncesi sorulunca, Moskova'dan yeni döndüğü için henüz halkın duygularını incelemeye ve böylece somut bir düşünce edinmeye vakit bulamamış olduğunu söyleyerek, kaçamaklı bir yanıt verdi.

Mustafa Kemal, şimdilik bu konuyu daha fazla zorlayamayacağını anlamıştı. Arkadaşlarına saltanat sorununun henüz söz konusu olmadığını söyledi. Meclis'te de bu yolda bir demeç vererek mebusları yatıştırdı. Yine de, milliyetçilerin İstanbul'da bir temsilcileri olması gerekliydi. Gazi, böylece Doğu Trakya'ya bir askeri vali atamaya karar verdi. Karargâhı geçici olarak İstanbul'da bulunacak olan bu göreve Refet Paşa'yı seçti.

Bu arada Lozan'da başlayacak olan Barış Konferansı'na da bir baş delege seçmek gerekiyordu. Gazi, İsmet Paşa'yı bu iş için uygun görüyordu. Bununla birlikte, Meclis koridorlarında Rauf Bey'in adı ileri sürülmekteydi. Mebuslar, İsmet Paşa'nın sadece bir asker olduğunu, politikadan anlamadığını ve kurnaz yabancı diplomatlar karşısında başarısızlığa uğrayacağını söylüyorlardı. İsmet Paşa, Lozan'a mutlaka gitmeliydi; ama Rauf Bey'e yardımcı ve askerlik konularında danışman olarak. Gazi, buna karşılık İsmet Paşa'nın akıllılığını, uzak görüşlülüğünü övüyor ve uzun süredir savaş alanında bulunduğu için, bu meziyetlerinin Ankara'da gerektiği gibi değerlendirilmediğini söylüyordu. Örnek olarak: "Şu oturduğum masayı alın," dedi. "Şimdi içinizden birinden bunu devirmesini istesem, bunu iki türlü ya da üç türlü, bilemediniz dört türlü yaparsınız. Ama İsmet Paşa öylesine akıllıdır ki, masayı sekiz, dokuz, belki de on ayrı biçimde devirir." Kâzım Karabekir'in adaylığını da, konferansta bulunacak olan Rusların kendisini sevmediği bahanesiyle savuşturdu. En sonunda protokol sorunu da ortaya atıldı. Rauf Bey, başbakandı. Öteki devletler, konferansa dışişleri bakanlarını göndereceklerdi. Türkiye'nin de buna uyması gerekirdi.

Bu tez, Gazi'nin işine geliyordu. Avrupa'yı iyi tanıyan ve uzlaşma eğiliminde olan Rauf Bey, kendi bildiğini okuyacak, kolay idare edilemeyecekti. Oysa, İsmet Paşa'yı istediği gibi yönetebileceğini biliyordu. Böylece, İsmet Paşa'yı seçtirdi. Yusuf Kemal Bey, yerini ona bırakmak için dışişleri bakanlığından çekildi. İsmet Paşa bir oldubittiyle karşılaşmıştı. Bu görevden korkuyor, kabul etmek istemiyordu. Mebuslar gibi o da, kendi kendini bir diplomat değil, bir asker olarak görüyordu. Öyle uzun uzun görüşmelere girişmek, onun işi değildi. Mudanya Konferansı bile ona ağır gelmişti. Ama, kabul etmemek de elinde değildi. Biraz nazlanacak oldu. Fakat Gazi, bir kere daha, kurmay başkanına emir veren bir komutan rolünü takınarak, önerisinin emir niteliğinde olduğunu kendisine açıkça bildirdi.

Gazi bundan sonra, Yunanlıların eline geçmesi, Meclis'te büyük üzüntülere ve yakınmalara yol açmış olan Bursa'ya gitti. Keşiş Dağı eteklerindeki bu eski Osmanlı kenti, çevresindeki yanıp yıkılmış köyler, şehirler arasında, her nasılsa sağlam kalabilmişti. Bursalılar, kutlama törenleri arasında, Gazi'nin eski Osmanlı padişahlarının türbelerini de ziyaret edeceğini umuyorlardı. Ama Mustafa Kemal, şimdi sayıları 140.000'e varan ve tarafsız bölgeyi kuşatmış olan kuvvetlerini yeniden düzenlemek tasarısındaydı. Bunu da şöylece yaptı: Gruplardan birini öncülerinin çekilmiş olduğu Çanakkale güneyinde, öbürünü de İzmit Yarımadası karşısında bıraktı, yedeklerini de Bursa'da topladı. Böylece bunlar, barış görüşmeleri kesintiye uğrayacak olursa, kanatlardan herhangi birini kuvvetlendirmek için el altında bulunacaktı.

İsmet Paşa'yla Fevzi Paşa, Bursa'ya daha önce gelmişlerdi. Milli Müdafaa Vekili Kâzım Karabekir'le Refet Paşa da Gazi ile beraber geldiler. Böylece bütün komutanları yanına toplanmış oldu. Özgürlüklerine kavuşmuş olan Bursalılar, muzaffer paşaları hayran hayran seyrediyorlardı. Ortada bir sevinç havası vardı. Zafer taklarının çabucak kurulduğu caddeler, paşaların otomobilleriyle, kurmay subayların arabalarıyla dolmuştu. Askeri bando marşlar çalıyor; başında kalpağıyla çok şık duran Gazi, bütün bakışları üzerinde topluyordu. Zaferi kutlamak için verilen bir ziyafette, İsmet Paşa'nın Lozan Konferansı'na atandığını bildirdi. Paşa sesini çıkarmadı. Her zamanki gibi gülümsüyordu. Bakışları, sanki orada değilmiş

gibi, gölgeli, dalgındı. Mustafa Kemal, yüksek duygularla dolu, parlak bir söylev vererek ondan, “İçimizde en iyi, en kusursuz olanımız; en güvenilerek danışılacak, en inanılarak dayanılacak kimse; arkadaşların en candanı, yurtseverlerin en ateşlisi; yalnız Türklerin değil, şanlarını, şereflerini, namuslarını kurtardığı Müslüman milletlerin de saygısını kazanmış insan,” diye söz etti. Şimdi Türk milletini Avrupa’da o temsil edecekti. Avrupalıların “İsmet Paşa’ya karşı davranışları, milletimize karşı davranışları için bir ölçü olacaktır.” Millet barış istiyordu; fakat zorlanacak olursa, sonuna kadar savaşmayı da bilirdi.

Gazi, övgülerinden Kâzım Karabekir Paşa’ya pay çıkarmayı unutmadı: Akıllılığı, kahramanlığı, teşkilatçılığı, askerlikteki cesurluğu... Başkaları henüz kararsızken, Kâzım Paşa bir ordu kurmuş, bununla doğu cephelerini güven altına almış, sağlamlaştırmış, Milli Hükümet’in gücünü ilk olarak ortaya koymuştu. Gazi, geçmişi bir daha andı: İlk mücadeleleri; hiçbir şey beklemeden, bir şey ummadan, giriştikleri fedakârlığın çılgınlık olduğunu bile bile kendisine ilk koşan arkadaşlarını; Anadolu’nun kurtarılışı ve haklarını, gücünü, benliğini kavramış bir Türk milletinin doğuşuyla sonuçlanan üç uzun yılı. Şimdi geriye yapılacak işlerin en zoru kalmıştı: Zaferden sonuna kadar yararlanmak.

Bu yararlanmadan ne anladığını, bir akşam bir sinemada zafer şerefine yapılan büyük bir toplantıda belirtti. Üniformalar giymiş savaş öksüzleri yarınki kuşağı, öğretmenler bugünkü kuşağı simgeliyordu. Paşalar arkasına kocaman bir Türk bayrağı asılmış olan platforma sıralanmışlardı. Gazi’den başka hepsinin üstünde üniformaları vardı. Yalnız o her zamanki gibi şık, başına astragan kalpağını, üzerine de Ankara’daki sivil elbiselerini giymişti.

Toplantıda kadınlar erkeklerden daha çoktu. Gazi, onlara, “Siz bizim hesabımıza eğitim savaşını kazanın, memlekete bizden fazla hizmet etmiş olursunuz,” dedi. “Sizi bu savaşa çağırıyorum.” Erkeklere de, “Şu andan başlayarak kadınlarımız ülkenin toplumsal yaşamına katılmayacak olurlarsa hiçbir zaman tam anlamıyla gelişemeyiz,” dedi. “Sonuna kadar geri kalır, Batı uygarlığıyla hiçbir şekilde boy ölçüşemeyiz.” Sonra el kol hareketleriyle pekiştirerek sözlerini şöyle bitirdi: “Eğer çağdaş yaşayışa ayak uydurmak, onun yüklediği zorunlulukları kabul etmek istemezseniz, bütün bu yaptıklarımız hiçbir işe yaramayacaktır. Köhne geleneklere

sımsıkı yapışıp durursanız, cüzamlılar, paryalar gibi yapayalnız kalırsınız. Kişiliğinizi koruyun; ama Batı'dan da, ileri bir millete gerekli olan şeyleri alın. Yaşayışınızı, bilime ve yeni düşüncelere uydurun. Siz bunu yapamazsanız, günün birinde onlar sizi yutar."

Uzun bir alkış koptu. Kadınlar heyecandan ağlıyorlardı. Bu geleceğin ilk belirtisiydi. Gazi, İzmir'in için için yanan küllerine bakarken, Falih Rıfkı'ya bu gelecek için, "Sanıyorlar ki," demişti. "Artık istediğimi elde ettim, her şey bitti. Oysa asıl bundan sonra bir şeyler yapmaya başlayacağız. Gerçek işimiz şimdi başlıyor."

Mustafa Kemal, Fikriye'yi Ankara'dan Bursa'ya getirtmişti. Halide Edip, gelirken onlarla şehir dışında, yolda karşılaştı. Gazi, arabadan inerek Fikriye Hanım'ı Münih'te bir sanatoryuma göndereceğini söyledi. Veremdi. Hastalığı son zamanlarda ilerlemiş, Ankara'daki doktorlar, uzmanlar tarafından bakılmasını gerekli görmüşlerdi. Gidişinin sağlık nedenlerine dayandığı kolayca söylenebilirdi, ama Mustafa Kemal'in kafasında başka nedenler de dolaşıyordu.

Bu, bağlantıya son vermek için uygun bir durumdu. Fikriye, Gazi'ye yük olmaya başlamıştı. Oysa onun, başkalarının hastalığıyla uğraşmaya tahammülü yoktu. Fikriye Hanım'ın kendisine yapışmasına sinirleniyordu. O, isteklerini bir zaman için karşılamış olan bir kadındı, o kadar. Ancak Mustafa Kemal hiçbir kadına uzun süre bağlanamazdı. Fikriye ise hayatının artık sona ermiş olan bir dönemini temsil ediyordu. Ona, bundan sonraki yaşamı için hiçbir şey veremezdi. Halide Edip, Fikriye'nin Münih'e gönderilmesini uygun bulmakla birlikte, "bu acele gidişte" İzmir'in etkisi olduğunu anlamıştı:

> *"'Veda edebilir miyim?" dediğim zaman Mustafa Kemal Paşa, arkasındaki otomobilin kapısını açtı. Kendisi geri çekildi. Fikriye Hanım, kürklere sarılmış oturuyordu. Ellerimi yakaladı. Kürkünün içinde çok zayıf görünüyordu. Değişmişti. Hasta olduğu anlaşılıyordu. Gülümsemek için güçlük çekiyordu. Bu yüz bir ıstırap maskesiydi.*
>
> *'Ben Avrupa'da bir sanatoryuma gideceğim. Doktorlar iyi olursun diyorlar.'*
> *'İnşallah Fikriye Hanım. Keşke bu kadar uzatmasaydınız.'*

‘Ben gitmek istemedim. Fakat, paşa ısrar etti. Bir iki gün İstanbul’da kalacağım.’

‘Ondan sonra sanatoryuma değil mi?’

‘Birkaç gün de Paris’te kalıp, daha önce kendime giyecek birkaç şey yaptırmak istiyorum.’

Zavallı, nasıl bir endişeyle yüzümü inceliyor, Paris modeli giyeceklerle tekrar göze gireceğini umuyordu.

O kadar acıdım ki, gözyaşlarımı zor tutabildim. Boynuna sarıldım.

‘İyi olacaksınız,’ dediğim zaman, ‘İnşallah,’ diye o da boynuma sarıldı, yanaklarımdan öptü. Ben de veda ederek ayrıldım.”

Fikriye Hanım, İstanbul’a Refet Paşa’nın yanında gitti ve böylece, kaderin tuhaf bir cilvesiyle, Mustafa Kemal’in zaferinin İstanbul’da nasıl kutlandığını da gözleriyle gördü. Gazi, Refet Paşa’ya verdiği talimatı isteyerek kesin tutmamıştı. Kuramsal olarak, yetki alanı yalnızca Doğu Trakya’ydı. Gidişinden bir akşam önce, Gazi’den İstanbul’daki tutumu üzerinde daha belirli bir direktif almak istedi. Ama, Bursa’da birkaç gazeteciyle beraber masada oturup konuşan Gazi, onu ahbapça selamlamakla yetinip, üstünkörü bir vaatte bulundu: “Dostum, işin başından beri beraberiz. Aynı şeyleri düşündüğümüzü bilirsin.”

Refet Paşa’nın İstanbul’da karşılanışı çok gürültülü oldu. Bindiği gemi, Haliç’e yaklaştığı sırada, Boğaz’ın iki yakasından kopan binlerce sandal, çevresini sardı. Hepsi kırmızı-beyaz Türk bayraklarıyla, yeşil Müslüman sancaklarıyla, renkli kurdelelerle donanmıştı. Galata Köprüsü de baştan başa defne dallarıyla bezenmişti. Her evin, her kubbenin, her minarenin üstünde bayraklar dalgalanıyordu. Evlerin dışı halılarla bezenmişti. Bütün caddeler zafer taklarıyla donatılmış, üzerlerine Gazi’nin ve öteki komutanların fotoğraflarıyla, Kurtuluş Savaşı kahramanlarını ve Türk milletinin gücünü, kuvvetini öven yazılar asılmıştı. On binlerce insan, caddeleri doldurmuş, bekliyordu. Köprünün yanındaki büyük meydanda, kadınlar ayrı bir grup halinde toplanmışlardı. İçlerinden çoğu peçesizdi. Evlerin damları, camilerin kubbeleriyle minareleri, hatta limanlardaki gemilerin direkleri bile salkım salkım seyirci doluydu.

Refet Paşa’nın gemisi yaklaşırken, bir yandan Boğaz ve Haliç’teki bütün gemilerden yükselen sağır edici düdük sesleri, bir yandan kıyıdaki kadın,

erkek, çocuk herkesin avazı çıktığı kadar bağırmasından kopan uğultu, havayı parçalayacaktı sanki. Veliaht Abdülmecit Efendi'nin yaveri, vapura gelerek, kendisini karşıladı; efendisinin bu mutlu zafer karşısında sevinç duyduğunu ve Refet Paşa'nın gelişinin Trakya'da adaleti, güvenliği, huzuru sağlayacağını umduğunu bildirdi. Refet Paşa teşekkür için verdiği cevapta, hükümetin halifelik veliahtı bulunduğuna değindi. Karada, aralarında padişah adına, "Hoş geldiniz!" diyen hünkâr yaverinin de bulunduğu bir heyet tarafından karşılandı. Orada anlamlı bir konuşma yaparak, "yüksek halifelik makamına" karşı olan dini bağlılık duygularını belirtti, fakat ne padişahlıktan ne de sultanın kendisinden söz etti. Oradakiler birbirlerini anlamlı anlamlı süzdüler. Yaverin yüzü sararmışa benziyordu.

Karşılayıcı heyetin öteki üyelerine de aynı şekilde davrandı. Sadrazam Tevfik Paşa'nın hoş geldiniz dileğine teşekkür ederken, bunu sırf ona karşı duyduğu kişisel saygıdan dolayı yaptığını açıkça belirtti, yoksa Anadolu böyle bir hükümetin varlığını tanımıyordu. Daha sonra, dahiliye nazırı adına okunan bir nutka verdiği karşılıkta, candan teşekkürlerini dile getirdi, fakat böyle bir nazır tanımadığını da ekledi.

Refet Paşa parmaklıktan dışarı çıkınca, halk, polis kordonunu yararak çevresini sardı, otomobiline kadar omuzda taşıdı. Bütün geçtiği yollarda herkes ellerindeki bayrakları ve Gazi'nin defne ve çam dallarıyla çerçevelenmiş resimlerini sallıyordu. Üstü başı tertemiz, canlı, ufak tefek bir adam olan Refet Paşa halkın çoşkun alkışlarıyla duygulandığını gizleyemiyordu. Doğruca Fatih'in türbesine gitti. Burada dua ettikten sonra, toplanmış olan öğrencilere kısa bir söylev vererek, babalarının fedakârlığı yoluyla kazanılan bu zaferin, aslında gençliğin zaferi olduğunu belirtti. Daha büyük bir halk kalabalığına, türbede yatanı öven sözler söyledi. Bu kenti onlara bu büyük Türk komutanı vermişti, ellerinden alınmasına hiçbir Türk izin veremezdi.

O ana kadar yeraltında çalışmış olan milliyetçi kuruluşlar meydana çıkıp da Milli Ülkü'ye bağlılıklarını sevinç içerisinde ortaya atınca, üç yıldan beri birikmiş olan heyecan büsbütün patlak verdi. Şenlikler günlerce sürdü; Refet Paşa, Ayasofya'daki cuma namazından sonra minbere çıkarak camideki büyük kalabalık karşısında konuştuğu zaman, en yüksek noktaya ermişti. Dinleyenlerden çoğu hıçkırıklarını tutamadılar. Zarif, enerjik, güzel

konuşan, her zaman her yerde hazır olan Refet Paşa'ya, bu milli kahraman rolü yakışmıştı. Çevresinde insanlar, üniformasını öpmek, üzerinden hatıra olarak bir şeyler koparıp almak için itişip kakışınca, Refet Paşa bağırmaya başladı: "Beni öldürecekler, parça parça edecekler. Öylesine seviyorlar beni."

Trakya'ya gitmek üzere İstanbul'a gelen bir milliyetçi jandarma birliği, sokaklardan geçerken alkışlarla karşılandı. Yabancılarla Levantenler gözden uzak duruyor ve milliyetçilerin bu cakasının bir saman alevi gibi parlayıp söneceğini, sonra her şeyin yine eskisi gibi olacağını düşünerek kendilerini avutuyorlardı. Bu sırada, padişah unutulup gitmişti. Onu tek unutmayan, "Kahrolsun Yıldız'daki alçak herif!" diye bağıran bir öğrenci topluluğuydu. Padişahın Refet Paşa'nın boyuna halk egemenliğinden söz etmesinden, biraz telaşa kapıldığı söyleniyordu.

Refet Paşa, İtilaf kuvvetleriyle derhal ilişki kurdu. Kısa zamanda, karşılıklı viski içerken, Harington'la ahbaplığa girişti. Artık Mudanya Antlaşması imzalandıktan sonra, İngilizlerin şehir üzerinde eskisi gibi sıkı bir denetimi sürdürmek istemediklerini anlamıştı. Bu tutumdan yararlanarak, milliyetçilerin gücünü belirtecek hiçbir fırsatı kaçırmadı. İşgal kuvvetlerinden nezaketle birtakım isteklerde bulundu; bunların çoğunu da elde etti. İtilaf kuvvetlerinin, daha şiddetli davranışlara giriştiği hallerde bile, tepki göstermediler; hafif protestolarla yetindiler. Subayları, sorun çıkarmamak için emir almıştı. Eskiden o kadar güçlü olan işgal mekanizması, gevşemeye başlıyordu.

Milliyetçiler, idare alanında da padişah yanlılarını bir yana ittiler. Milli amaca hainlik edenlerden öçlerini alıyorlardı. Dahiliye nazırıyken Mustafa Kemal'i kanundışı ilan eden Ali Kemal, işgal kuvvetlerini destekleyen ve direniş hareketini yeren düşmanca tutumunu daha sonra gazeteci olarak da sürdürmüştü. Milliyetçiler kurban olarak onu seçtiler. Bir akşam, milliyetçi sivil polisler, onu Beyoğlu'nda bir berberde, "Büyük Millet Meclisi adına" tutuklayarak bir motora bindirdiler. Ağzını kapadıktan sonra İtilaf devriyelerinin gözüne çarpmamak için yarı sönmüş ışıklarla yol alarak, artık milli ordunun elinde bulunan İzmit'e götürdüler. Orada, sabahleyin erkenden hükümet konağına getirilerek, sorgusu yapılmak üzere, komutanının karşısına çıkarıldı. Fakat, öğleyin, tekrar hapishaneye

götürülürken, peşine takılan büyük bir halk topluluğu, nöbetçileri dağıtarak, Ali Kemal'i linç etti.

Ali Kemal'in ölümü, Yıldız Sarayı'nda büyük bir telaş uyandırdı. Padişah, İzmir'in kurtuluşundan beri hangi tutumu takınacağına kesin olarak karar veremiyordu. Abdülhamit'in başına gelenler bir türlü aklından çıkmıyor; bir an İstanbul'dan ayrılmayı düşünüyor, arkasından milliyetçilere karşı bir af gösterisinde bulunmayı tasarlıyordu. Artık kendi emrindeki görevliler de çekilip gitmeye başladığı için, Harington'dan koruyucularını artırmasını istemişti.

Böylece yabancılar tarafından korunmakla hâlâ tahtını kurtaracağı düşüncesiyle, Refet Paşa'yı huzuruna kabul etti. Refet Paşa, karşısında redingot giymiş, yaşlanmış bir adam buldu. Nişanlarını takmamıştı. Yanında, çökmüş imparatorluğun son sembolü gibi, bir tek yaver vardı. Yeni devrin genç generali Refet, üniforması içinde dipdiri, belinde tabancasıyla karşısında durdu. Merasime önem vermeden söze girişti: "Efendimiz," dedi. "Bugünkü durum daha fazla sürüp gidemez. Türkiye'de, biri Ankara'da, biri İstanbul'da iki hükümet olamaz. Olayların gücüne boyun eğerek hükümetinizi istifaya çağırıp, milletin yararına olmayan bu ikiliğe son vermenizi dilemeye geldim."

Vahdettin, vakit kazanmak istedi. İki hükümetin birleşmesini düşünmeye hazır olduğunu ve Ankara'nın dileklerini öğrenmek istediğini söyledi. Refet Paşa, bunun üzerine kendi sorumluluğu altında konuşarak, daha önce Gazi'ye de anlatmış olduğu düşüncelerini padişaha açıkladı. Padişah meşruti bir hükümdar olacak, Meclis'in seçtiği vekilleri atayacak, onları onaylama hakkını elinde tutacak, fakat veto hakkı olmayacaktı. Yine de bu arada, geçmiş bir devrin adamı olan ve artık milleti temsil etmeyen şimdiki nazırları işbaşından uzaklaştırması şarttı.

Vahdettin kaçamaklı bir yol tuttu. Mademki, bu andan sonra meşruti bir hükümdardı, öyleyse nazırlarını işten uzaklaştırmadan önce onlara danışması gerekirdi. Refet Paşa, padişaha, bir karar verecekse, şu anda vermesini söyledi. Sultan teklifi kabul ediyorsa, Ankara'ya bildirecek ve hükümetin onayını almaya çalışacaktı. Ama Vahdettin kendini yenilmiş saymak istemedi. Hâlâ bir şey oluverecek de tahtını kurtaracakmış gibi bir

umuda yapışmış duruyordu. Görüşmeyi burada kesti. Refet Paşa, Gazi'ye, "Padişahın görüşü bizimkinden çok ayrı," dedi.

İtilaf Devletleri, tam bu kritik anda yine uygunsuz bir iş yaptılar ve böylece Mustafa Kemal'e, harekete geçmek için beklediği fırsatı vermiş oldular. Hâlâ protokole bağlanıp kalarak, daha önceki konferanslarda olduğu gibi bu kez de Lozan Konferansı'na, hem Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni, hem de Babıâli Hükümeti'ni bir arada çağırdılar.

Mebuslar bunun üzerine fena halde öfkelendiler. Bunu, ülkeyi yabancıların gözünde ikiye bölmek için padişahın yeni bir manevrası gibi gösteren on altı konuşmacı, birbiri arkasından kürsüde söz aldı. Hükümetin cinayetlerini uzun uzun tekrarladılar: İstanbul'un Lozan'a temsilci göndermesi vatana ihanet sayılacaktı. Hariciye vekili olarak ilk kez söz alan İsmet Paşa, bu çifte çağrının Mudanya Antlaşması'na aykırı olduğunu ileri sürdü.

Saltanatın kaldırılması için psikolojik an gelmiş bulunuyordu. Pratik metotlarını elden bırakmayan Gazi, hemen bir orta çözüm yolu seçti. Padişahlıkla halifelik birbirinden ayrılacaktı. Cismani iktidarı temsil eden birincisi kaldırılacak; ruhani iktidarı temsil eden ikincisi, bırakılacaktı. Bu iktidar, görevi yalnızca dini çerçevede olacak, fakat hiçbir şekilde siyasetle uğraşmayacak bir şehzadeye devredilecekti. "Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıldığını, yeni bir Türkiye Devleti'nin doğduğunu, anayasaya göre, egemenliğin millete ait bulunduğunu bildiren bir önerge hazırladı."

Bu çözüm yolunun hem padişahı uzaklaştırmaya, hem de Meclis'teki dinci unsurları yatıştırmaya yeteceği umuluyordu. Ancak bunlar, Mustafa Kemal'in kişisel düşmanlarıyla da birleşerek güçlenince, bağırıp çağırmaya başladılar. Gazi, muhalifleri kendi alanlarında sıkıştırdı. Adliye vekilinin de yardımıyla, İslam tarihi üzerinde iyice bilgi edinerek, halifelikle padişahlığın geçmişte de ayrı olduğunu, şimdi de pekâlâ ayrılabileceğini öne sürdü. Konuşması, Meclis'te bir fırtına kopardı: Vahdettin adı her geçtikçe mebuslar, "Allah kahretsin!" diye bağırıyor, gürültü ediyorlardı. Arkadan, çeşitli öneriler, birleşik olarak toplanan üçlü bir komisyonda görüşüldü; bilgiç bir hoca kürsüye çıkarak kılı kırk yararcasına bitmez tükenmez diller sayıp dökmeye girişti: Gazi, bir köşeye çekilmiş, sabırla dinliyordu. Kendi deyişiyle, "Şeriye Encümeni'ne mensup hoca efendiler,

halifeliğin sultanlıktan ayrılamayacağını, bilinen saçmalıklara dayanarak iddia ettiler.”

Bu işe gerçekçi bir görüş getirmek şarttı. Gazi’nin görüşüne göre sorun, halifeliğin gücünü Meclis’inkiyle bağdaştırabilecek bir formül bulmaktaydı. Kendi taraftarlarının bile kararsız olduklarını görünce, ortak komisyon başkanından söz aldı. Önündeki sıranın üstüne çıktı. Yüksek sesle şunları söyledi:

> “*Efendim, egemenlik ve sultanlık hiç kimse tarafından hiç kimseye, bilim icabıdır diye, görüşmeyle, tartışmayla verilemez. Egemenlik, sultanlık kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk milletinin egemenlik ve sultanlığına el koymuşlardı; bu tasallutlarını altı yüz yıldan beri sürdürmüşlerdi. Şimdi de, Türk milleti bu saldırganların hadlerini bildirerek, egemenlik ve sultanlığını başkaldırarak kendi eline, bilfiil almış bulunuyor. Bu bir olup bittidir. Söz konusu olan; millete sultanlığını, egemenliğini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız sorunu değildir. Mesele, zaten olup bitmiş bir gerçeği açığa vurmaktan ibarettir. Bu, behemehal olacaktır. Burada toplananlar, Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse, düşünceme göre, çok iyi olur. Aksi takdirde, gerçek yine usulü dairesinde, belirtilecektir. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir.*”[121]

Bu, bir şiddet tehdidi demekti. Gazi, arkadan uzun uzadıya birtakım “bilimsel” açıklamalarda bulundu. Bunun üzerine Ankara mebuslarından bir hoca, “Affedersiniz efendim,” dedi. “Biz sorunu başka bir görüş açısından düşünüyorduk; açıklamanız bizi aydınlatmış oldu.”[122]

Mustafa Kemal böylece, politika alanındaki taktiğine uygun olarak, inandırma ve korkutmayı birleştirmekle davayı ortak komisyonda çözüme bağladı. Şimdi Meclis’e verilen kanun tasarısı iki maddeden ibaretti. Birincisi, tek kişi egemenliğine dayanan İstanbul’daki hükümet biçiminin –İngilizlerin şehri işgal ettiği– 16 Mart 1920 tarihinde sona erdiğini bildiriyordu. İkincisiyse, halifeliğin her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu’na ait ise de, Türk Devleti’nin malı olduğunu ve Meclis’in “Osmanlı hanedanı içinden bilgi ve karakter bakımından en uygun görünen kimseyi” halife

olarak seçeceğini ilan ediyor; İslam tarihinde ilk olarak cismani ve ruhani iktidarı kanun yoluyla birbirinden ayırıyordu.

Gazi, ad okunarak yoklama teklifine karşı çıkarak, “Buna hacet yoktur, memleket ve milletin bağımsızlığını sonuna kadar koruyacak temel ilkeleri Yüksek Meclis’in oybirliğiyle onaylayacağını sanırım,” dedi. Başkan, kanunu oya sundu, oybirliğiyle kabul edildiğini söyledi. Yalnız menfi bir ses işitildi: “Ben muhalifim!” Bu ses, “Söz yok!” sedalarıyla boğuldu.” Toplantı, artık Arapça değil, Türkçe okunan dualarla sona erdi.

Mustafa Kemal, “İşte efendiler,” diyordu. “Osmanlı saltanatının çöküş ve yıkılış töreninin son safhası böyle geçmiştir.”

Meclis’in aldığı karar İstanbul’a ulaşır ulaşmaz, Refet Paşa, İtilaf yüksek komiserlerine, Babıâli Hükümeti’ni Türkiye Büyük Millet Meclisi adına devraldığını bildirdi. Tevfik Paşa, 4 Kasım 1922’de Yıldız Sarayı’nda, padişaha Osmanlı İmparatorluğu’nun son hükümetinin makam mühürlerini teslim etti. İtilaf kuvvetleri Türkiye’nin içişlerinde tarafsızlıklarını bildirdiler. Kentin yetkilileri, geçici olarak “Saltanatı Milliye” diye nitelendirilen rejimi tanıyarak Refet Paşa’yı ziyaret ettiler ve Ankara’nın emri altına girdiler. İstanbul’da bir kez daha, “Yaşasın Saltanatı Milliye! Yaşasın Meclis!” diye bağırılarak şenlikler yapıldı.

Bu sırada sultan, çevresindekilerden çoğunun kaçıp gitmiş olduğu yerde hâlâ oturmaktaydı. Padişahın yerinden zorla atılmasının halkta uyandıracağı tepkiyi hesaba katan Gazi, beklemeyi daha uygun görüyordu. Vahdettin, Rumbold’u çağırtarak uzun ve sıkıntılı bir görüşme yaptı. Kendisine güven verilmesini istedi, ama boş yere. Rumbold ona, İngilizlerin artık Ankara Hükümeti’nden başka kimseyle görüşemeyeceklerini bildirdi. Bunun dışında bütün verebildiği söz, padişah, ani bir tehlike karşısında tahtını bırakmak ya da bırakmadan çekilip gitmek isterse, kişisel güvenliğinin sağlanacağı oldu. Rumbold, biraz sonra Lozan’a gitti. Gitmeden önce Harington’a, padişahın hayatından sorumlu olacağını söyledi. Eğer durum daha ciddileşirse, padişah, bağlılığına güvendiği mızıkacıbaşısıyla Harington’a haber yollayacaktı.

Vahdettin, hâlâ kaderinden kurtulmaya çalışarak, mabeyincisini Refet Paşa’ya gönderdi ve Gazi ile hemen görüşmek istediğini bildirdi. Ankara’dan gelecek bir temsilciyi kabul etmeye hazırdı, Gazi’ye bunu

mektup ya da telgrafla açık olarak bildirecekti. Mustafa Kemal ve Rauf Bey ondan yazmasını istediler. Fakat hiçbir mektup gelmedi; Refet Paşa da padişahın yakında kaçmak niyetinde olduğunu anladı. Bunun üzerine sultanın deniz yaverini, yaptıklarını gözlemekle görevlendirdi. Yaver yakalanır da görevinden atılacak olursa, ona başka bir iş bulmaya söz verdi.

Padişah, 10 Kasım'da, sanki bir şey olmamış gibi, cuma selamlığında bulundu. Arabasının içine büzülerek, saraydan çıktı. Üzerinde sadece bir subay üniforması, başında da bir kalpak vardı. Nişanlarını takmamıştı. Yüzü berbattı. Rengi, padişah değil de gölgesi denecek kadar solmuştu. Arkasından yalnız siyahi haremağalarıyla birkaç yaveri geliyordu, başka kimsecikleri yoktu; ne ulema, ne paşalar, ne de, hükümet kalmadığına göre, nazırlar. Gören, bir cenaze alayı sanırdı. Küçük kafile camiye gelince, müezzin ezanını okudu. Ama artık yüce ve muzaffer padişahla büyük hanedan adına değil, sadece müminlerin başı ve halife adına. Son padişah, bir makine gibi ruhsuz ve cansız, arabasından indi ve son selamlık resmi için camiye girdi.

Az sonra mızıkacıbaşı, Harington'a giderek sultanın kendisini tehlikede gördüğünü ve İngilizlerden onu hemen alıp götürmelerini istediğini söyledi. Harington, padişahtan doğrudan doğruya bir dilek olmadan harekete geçmek istemedi ve elinden yazılı bir kâğıt aldı. Şimdi, kendi söylediği gibi, "son padişahı sarayından canlı olarak çıkarmak" sorunuyla karşı karşıya kalmıştı. Bu da, saray iyice korunma altında ve milliyetçi ajanların göz hapsinde bulunduğu için kolay bir iş değildi. Harington, emrindeki subaylardan yalnız birkaçına açılarak, buna göre bir plan kurdu.

Padişah, aldığı talimata uyarak, maiyetindekilere, o geceyi Merasim Köşkü'nde geçirmek istediğini söyledi. Bu köşk, bahçenin uzak bir ucunda, İngiliz barakalarının bulunduğu alana giren Malta Kapısı'nın yanı başındaydı. Bu istek, hiçbir kuşku uyandırmamıştı. Oğlu ve kendisiyle birlikte gidecek olanlar gelip köşkte padişaha katıldılar: Başmabeyincisi, mızıkacıbaşısı, doktoru, iki sadık kâtibi, bir uşak, bir berber, iki de haremağası; hepsi dokuz kişiydi. Vahdettin bütün gece, çevresindeki yaldızlı pirinç masalar üzerinde tabancalarla mücevherlerinin, kıymetli taşlarının ve daha başka değerli eşyalarının sandıklara yerleştirilmesini,

başlarında durarak, bekledi. Eşyalar arasında, Sultan Selim’e ait som altından küçük bir masa da vardı.

Küçük grup sabahın altısında köşkten çıktı. Kapıyı bir haremağası açtı. Dışarıda, üzerlerinde Kızılhaç işareti olan iki İngiliz cankurtaranı bekliyordu. Yakındaki geçit alanında da bir İngiliz müfrezesi talim yapıyordu. Arabalara binmeleri için merdiven konulmuştu. Bardaktan boşanırcasına bir yağmur yağıyordu. Sultanın şemsiyesi kapıya takıldı. Ama en sonunda kimseye görünmeden yola çıktılar. Harington, Tarabya’daki evinde sabah kahvaltısında jambonlu yumurtasını yerken yağmura bakıyor ve erlerin, böyle bir havada geçit yaptırmaya kalkan subaylarına deli diyeceklerini düşünüyordu. Sultanla buluşacağı Tophane’deki tersaneye giderken, oraya buraya yerleştirmiş olduğu subayların yağmur altında umursamazlıkla gezindiklerini gördü. Rıhtımda, Rumbold gittikten sonra elçilik maslahatgüzarlığına geçen Nevile Henderson’la buluştu. Biraz sonra ikinci cankurtaran geldi, ancak birkaç dakika önce kalkmış olmasına rağmen, birincisi ortada yoktu. İki İngiliz, merakla saatlerine baktılar. Acaba bir aksilik mi çıkmıştı?

Aksilik pek önemli değildi. Padişahın bindiği cankurtaranın lastiği patlamış, hemen değiştirilmesi gerekmişti. Ama, çok geçmeden geldi. Harington ve Henderson, sultanı selamladıktan sonra, deniz kuvvetlerinin bir motoruna bindirdiler. Motor onları, İngiliz *Malaya* zırhlısına götürdü. Yolda, General Harington, padişah belki bu tarihi olayın hatırası olarak sigara tabakasını hediye verir diye bir umuda düştü. Vahdettin bunun yerine, kendisine, geride kalan beş karısını emanet etti ve arkadan gönderilmelerini istedi. Sonra savaş gemisinin merdivenlerini tırmanmaya başladı.

Gemiye çıkınca Harington, padişaha artık İngiliz toprağında ve güvenlikte olduğunu söyledi ve nereye gitmek istediğini sordu. Vahdettin’in özellikle gitmek istediği bir yer yoktu; Malta adı ileri sürülünce kabul etti. Doktoruna, karıları ve kızları için bir mesaj yazdırttı; bunu haremağalarından biri götürecekti. Doktor sinirinden, yazarken bir yanlış yapmıştı. Padişah yalnız o anda soğukkanlılığını elden kaçırdı. Öfkeyle doktora dönerek, asıl kendi hakkıyken, maiyetindekilerin şaşkınlığa kapılmasını yüzüne vurdu.

Resmi vedalaşmalar bittikten sonra *Malaya* gemisi, Sarayburnu'nu dönerek Marmara'ya açıldı. Henderson, elçiliğe dönünce, Rumbold'a yazmış olduğu mektuba bir not ekledi: "Her şey yolunda, Zatı şahane 8.45'te *Malaya*'daydı. Bütün iş bir aksilik çıkmadan başarıldı. Gittiği için memnunum."

Gerçekten de bu iş, kimse karışmadan ve görünüşe göre Türklerden habersiz olup bitmişti. Refet Paşa, padişahın kaçışının yakın olduğunu sezinlemişti. Babıâli'deki yatağında, ajanı deniz yaverinin raporunu beklerken; gözüne uyku girmemişti. Güneş doğduktan biraz sonra yaver, telaş içinde, saçı başı karışık, ayaklarında terlikler, odadan içeri daldı. "Sultan kaçtı," diye haber verdi. Köşkün penceresinden, onun İngiliz askerleri eşliğinde bir cankurtarana bindiğini görmüştü. Daha önce bunu belli eden hiçbir belirti olmamıştı. Vahdettin, Merasim Köşkü'nde gecelemekle, uyguladığı hilenin başarıya ulaşmasını sağlamıştı.

Yaver, suçluluk ve korku nöbeti içinde saraydan dışarı fırlamış, ayağında terliklerle bir buçuk kilometre koşmuş; sonra bir araba bularak, geri kalan dört kilometrelik yolu, yağmur ve çamurun izin verdiği kadar hızla alarak Babıâli'ye gelmişti. Şimdi kendisi ne olacaktı? Verilen görevi yapamamıştı. Sinir bunalımı içerisinde Refet Paşa'nın insafına sığınıyordu.

Refet Paşa, omzunu okşayarak onu yatıştırdı: "Haydi git uyu, ben de uyuyacağım." Yatmadan önce Gazi'ye bir telgraf çekerek, Vahdettin'in gittiğini bildirdi. Birkaç saat sonra uyandığı vakit, gelen cevabı verdiler. Sultanın kaçışından kimin sorumlu olduğu soruluyordu. Elinden gelse, "Ben!" diyecekti. Bunun yerine, "Hiç kimse," diye cevap verdi. Bu, iyi bir çözüm olmuştu. Milliyetçiler, padişahı tutuklayıp sürgüne göndermek gibi çirkin bir durumdan kurtulmuşlardı. Kendi isteği ve kâfirlerin yardımıyla kaçmış, haksızlığa uğramış biri gibi görünecek yerde, bütün İslam âleminin hakaretine uğramak durumuna düşmüştü.

Refet Paşa bundan sonra, aldığı talimat üzerine, sultanın amcazadesi Veliaht Abdülmecit Efendi'yi ziyaret ederek, Büyük Millet Meclisi'nin koşullarına uygun olarak halifeliği kabul etmesini diledi. Abdülmecit elli dört yaşında, sağlıklı ve aydın bir adamdı. Liberal düşüncelerinden dolayı Abdülhamit tarafından politikadan uzak tutulduğu için, boş vakitlerinde kendini sanata vermiş, sarayın bahçelerini düzenleyip güzelleştirmiş,

musikide usta olmuş; bir tablosu, Abdülhamit'in ölümünden sonra, Paris Sergisi'nde sergilenecek kadar resim yapmayı da başarmıştı.[123] Koyu bir Müslüman olmasına karşın, çağdaş düşünüşlü bir adamdı. Milliyetçilere karşı da sempati göstermişti. Şimdi, kendisini, Meclis'in kararlarına uymakla yükümlü tutan bir belgeyi imzalayarak halife oluyordu.

Ertesi gün mebuslar gizli oturumda toplandılar. Rauf Bey, Vahdettin'in Müslüman dünyasına karşı yaptığı çeşitli hainlikleri anlattı ve mebuslardan yeryüzünde Peygamber'i temsil edecek yeni birisini seçmelerini istedi. Ulemadan hatırı sayılır biri kendisini destekledi. Önce, tahtından çekilmemiş olan padişah sorunu halledildi. Arkadan, halifelik için Abdülmecit'in adaylığı ileri sürüldü.

Hocalar gayrete gelmiş, halifenin gücü ve görevleri üzerindeki görüşlerini can sıkacak kadar uzun boylu sayıp dökmeye başlamışlardı. Gazi, onları bir süre kendi aralarında çekişmeye bıraktı, sonra iyice bir yola getirdi. Onlara bunun gayet kolay bir sorun olduğunu anlattı. Bazı konuşmacıların üzerinde durduğu gibi, İslam âlemini değil, sadece Türk milletini ilgilendirmektedir. Milletin bütün olarak elinde bulundurduğu egemenlik de, halifenin karışabileceği bir şey değildir. Bütün istenilen şey, kaçak halifenin indirilmesi ve yerine yeni bir dini önderin seçilmesidir. Böylece en sonunda, Abdülmecit'in halifeliği çoğunlukla onaylandı.

Halife, bağlı olduğu koşulları bir bildiriyle İslam âlemine açıklayacaktı. Ancak, bunun da hükümetin onayından geçmesi gerekiyordu. İçinde siyasete değinen hiçbir şey bulunmayacak, yalnız Meclis tarafından halife seçilmekten duyduğu mutluluğu bildirecek ve Vahdettin'in davranışını yerecekti.

Abdülmecit'in halifelik töreni bir cuma günü yapıldı. Milliyetçiler, törenin kısa sürmesine özen gösterdiler. Abdülmecit, Fatih'in giydiği geleneksel sarık ve cüppe yerine, redingot ve fes giymişti. Topkapı Sarayı'nda bir Meclis heyeti tarafından karşılandı ve kendisine, üzerine görevinin koşulları yazılmış bir parşömen verildi. Karşılıklı söylevlerden sonra, Peygamber'in kutsal emanetlerinin bekçiliğini üzerine aldı. Yalnız, cismani iktidarın sembolü olan kılıç kendisine verilmedi.

Yeni halife, sonra yanında Refet Paşa ile birlikte Fatih Camii'ne gitti. Törene katılan araba konvoyunun uzunluğu, padişahın tahta çıkış törenlerini

hatırlatıyordu. Bu da bazı radikal görüşlü mebusların hoşuna gitmedi. İlk selamlık namazı, Fatih Camii'nde kılındı. Önce, bando yeni İstiklal Marşı'nı çaldı. Arkadan, Türkçe hutbe okundu. Son olarak da, halife, Büyük Millet Meclisi'ne bir teşekkür telgrafı gönderdi. Bu telgraf, bazı tutucu mebusların ısrarı üzerine ayakta okundu.

Düşük Padişah Vahdettin ise bir süre villaya yerleşti. Rumbold'un yaptığı son görüşmeden sonra, İngiliz Elçiliği, sultanın paralarıyla kıymetli eşyalarının dışarıya gönderilmesine aracılık etmişti. Böylece, yaşamasına bol bol yetecek parası oldu. Gidişinden bir ay sonra haremağalarından biri, eşleriyle ailesini alıp götürmek için İstanbul'a geldi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı ve çöküşünün son perdesi de böyle kapandı.

121 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk.*

122 Hoca Mustafa Efendi (Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*).

123 Sonradan Refet Paşa'nın da bir portresini yaparak kendisine hediye etmiştir.

KIRK ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Lozan Görüşmeleri

İsmet Paşa, Lozan'a içinde derin bir üzüntüyle gitti. Omuzlarına, istemediği bir sorumluluk yüklenmişti. Değil yalnız kendi meslek yaşamı, ülkesinin geleceği de buna bağlıydı. Komutanı Mustafa Kemal, ona yabancısı olduğu ve herhalde dostça karşılanmayacağı bir alanda görev vermişti. İsmet Paşa, bu serüvene, işin altından kalkamayacağını bile bile, istemeye istemeye girişiyordu. Düşman asker olsa, nasıl dövüşeceğini bilirdi. Ama, ne Avrupa diplomasisini, ne de onun kurnaz şeflerini ve sinsi silahlarını tanıyordu. Daha önce, tedavi için Almanya ve Avusturya'da geçirdiği birkaç hafta dışında, Avrupa'ya ayak basmamıştı. İsmet Paşa, karşısındaki rakiplerin gücünü çok iyi değerlendiriyordu. Gerçi, Lloyd George çekilmişti, ama Lord Curzon, dizginleri hâlâ elinden bırakmamıştı; üstelik, Ortadoğu ülkelerinin gözünde kendi ülkesinin itibarını, Türklerin zararına olarak yeniden canlandırmaya kararlıydı.

Ortada psikolojik bir anlaşmazlık vardı. İtilaf Devletleri Türkleri yenilmiş bir millet sayıyor, Türklerse kendilerini muzaffer olarak görüyorlardı. Türkiye, bütün yenilmiş Orta Avrupa devletleri arasında barışı, görüşme yolu ile sağlayan tek devletti. Ama, bu görüşmelerde avantajlı bir durumu da olmamalıydı. Çünkü, İtilaf Devletleri, ötekileri olduğu gibi, Türkiye'yi de, Versailles Antlaşması'na benzer bir barışa zorlamak niyetindeydiler. İsmet Paşa, Lozan'a, ülkesine büyük devletler karşısında eşitlik sağlamak, saygı kazandırmak umuduyla gelmişti. Bunun yerine, onların kendisine bir yalvarıcı gözüyle baktıklarını gördü.

Konferansa Curzon hâkimdi. İsmet Paşa'nın, görüşmeleri izleyen Madam Georges-Gaulis'ye söylediği gibi, "İngiliz sesi hâlâ çıkıyor, İngiliz yumruğu hâlâ masaya iniyordu." İngilizler düşmanıydı, kabul. Ya Fransızlar? Onu asıl düş kırıklığına uğratan Fransızlar olmuştu. Kafasında hep Franklin-Bouillon'un hayaliyle, Fransızların Türk tezini destekleyeceklerini ummuştu. Ancak, Curzon, Paris'ten geçerken, Poincaré ile Entente Cordiale'i tekrar canlandırmayı başarmış ve İsmet Paşa, karşısında İngiliz, Fransız ve İtalyanlardan kurulu birleşik bir cephe bulmuştu. Lord Curzon, İsmet Paşa'ya göre, kendisini, "Hindistan'daki uyruklarından biri" gibi görüyor; Fransız temsilcisi Bompard'a gelince, eski bir Osmanlı veziri azamı gibi, ona tepeden bakıyordu. Bu durumda İsmet Paşa'nın alınganlığına ve ülkesinin itibarını zedeleyecek ya da egemenliğini tehdit edebilecek herhangi bir konuda titiz davranmasına şaşmamak gerekir. Bu yüzden kendisi de aşırı iddialı davranıyor, bir engelleme taktiği kullanıyordu.

Bu hazırlıksız giriştiği eskrim oyununda hemen açılıp kapanmayı iyi beceremediği için, o da kendine göre bir dövüş yolu tutturdu. Sipere girdi. Ne kadar önemsiz olursa olsun, her noktayı tartışıyordu; iyi işitmediğini söylüyor, durmadan arkadaşlarına danışıyor, önceden hazırladığı uzunca demeçleri yüksek sesle okuyordu. Boyuna Ankara'ya danışmak için zaman istiyor, cevaplarını hep ilerideki toplantılara bırakıyordu. Bir gün evet dediği bir şeyden ertesi gün vazgeçiyordu. İlk günler, Curzon'u da ötekileri de sinirlendirmişti. Ama, zamanla ağırbaşlılığı, dürüstlüğü, gözle görülen içtenliği saygınlık kazandırdı. Kim bilir, belki de açtığı yıpratma savaşıyla sonunda karşısındakileri yoracak, hatta yenebilecekti.

İtilaf delegelerinin bazıları, yavaş yavaş önlerinde yeni bir Türk tipi bulunduğunu kavramaya başlıyorlardı. Rumbold'un yardımcılarından Sir William Tyrrell'in, Madam Georges-Gaulis'ye söylediği gibi: "İki çeşit Türk biliyorduk; biri eski Türk, ki öldü. Biri de Jön Türk, ki o da artık yok oldu. Şimdi, ötekilerden çok başka bir tip görüyoruz: İsmet Paşa. Bu, bizim için üçüncü Türk'ü canlandırıyor. Kişiliği, tutumu, konferansı öylesine etkiledi ki, bugün birinci plana geçmiş bulunuyor. Öyleyse biz de barışı bu Türk'le imzalarız."

Eski okuldan olan ve hâlâ için için, şu inatçı heriflerin kafasına, “bir güzel yumruk indirmek” isteyen Rumbold bile, Türk delegasyonunun yansıttığı Ankara psikolojisini oldukça iyi tanıyordu. Londra’ya, “Misakımilli’de yazılı isteklerden vazgeçebileceklerine pek aklım yatmıyor,” diye mesaj gönderdi. “O zaman değil yalnız kınanmayı, Harp Divanı’nda yargılanmayı bile göze almaları gerekir.” Öte yandan, İngiltere ile uyuşmak istedikleri de belliydi. İstanbul’da Henderson’a yazdığı mektupta, “Sanıyorum ki,” diyordu. “Türkler savaştan sonra İngiltere’nin dostluğuna güvenebilseler, Rus dostluğundan vazgeçmek için pek güçlük çıkarmayacaklar.” Bu oldukça yerinde bir görüştü. Ankara-Moskova mihveri, İngiliz düşmanlığının doğurduğu geçici bir önlemdi. Gazi şimdi İngilizlerle dost olmak istiyordu, ama bunun için daha bir sürü dikenli yollardan geçmek gerekiyordu. Boğazlar sorunu, Musul sorunu, kapitülasyonlar sorunu gibi.

Boğazlar sorunu, Çiçerin geldikten sonra, aralık ayının başlarında tartışıldı. İsmet Paşa, konferansın görüşünü anlamak için vakit kazanarak, Türk tezini savunmak üzere önce ona başvurdu. Çiçerin bu tezi, yüksek perdeden çıkan pürüzlü sesiyle, Türk-Sovyet Antlaşması ve Misakımilli çerçevesinde, koruyucu bir tavırla açıkladı. Bunlar sadece bir savunma amacı güdüyordu. İki devlet de, Türklerinkinden başka bütün savaş gemilerini Boğazların dışında bırakmak istiyorlardı. Boğazların savunması Türklerin hakkıydı. Öte yandan, İtilaf Devletleri, Boğazların milletlerarası bir su yolu olması ve hangi milletten olursa olsun bütün savaş gemilerine açık tutulması isteğindeydiler.

Curzon, Rus delegesinin söylevini dinlerken “Mösyö Çiçerin’in rolünü unutup, başına İsmet Paşa’nın kalpağını geçirdiğini” sanmıştı. Türklerin görüşünün de Ruslarınkine uygun olup olmadığını İsmet Paşa’dan ısrarla öğrenmek istedi. O da, İtilaf Devletleri’nin ileri sürecekleri önerileri dinlemeye hazır olduğunu bildirdi. Çiçerin şaşırmıştı. İsmet Paşa, sonunda İtilaf’ın öne sürdüğü bir Boğazlar antlaşmasını, bazı değişikliklerle kabul etti. Çiçerin, bunun öncelikle Rusya’ya karşı yöneltilmiş olduğunu söyleyerek imzalamak istemedi. Türklerle Rusların arası iyice açılmışa benziyordu.

Antlaşma, Boğazların korunmasını milletlerarası bir komisyona bırakıyor ve bütün milletlerin gemilerine geçiş hakkı tanıyordu. Türkler, bir saldırıya karşı Lozan'daki devletlerin ortak garantisini istediler; ancak bunun yerine Cemiyeti Akvam antlaşması çerçevesinde bir garantiyi kabul etmek zorunda kaldılar ki, Ruslar da bu kuruluştan hiç hoşlanmıyorlardı. Türklere üstünkörü bir güvenlik sağlayan bu antlaşma, on üç yıl sonra, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce, Montrö'de değişikliğe uğrayacaktı. Bunun şimdilik böylece kabulü, Mustafa Kemal'in devlet adamı olarak gerçekçiliğini ve Türkiye'nin, karşılıklı bir güven içinde, Batılı devletler topluluğuna alınması konusundaki isteğini belirtiyordu.

Bu anlayış, Türkiye'deki azınlıklar, özellikle Rum ve Ermeniler konusu tartışılırken de kendini gösterdi. İtilaf kuvvetleri, azınlıkların milletlerarası bir komisyon tarafından korunmasını istediler. İsmet Paşa, Türk mahkemelerine bağlı olmalarında ısrar etti. Bu mahkemeler, yeni liberal Türk kanunlarını temsil ediyordu. Curzon, bu planı biraz da alayla geri çevirdi.

Onun yerine, İsmet Paşa'ya kaçamaklı bir öneride bulundu. Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne girecek ve öteki Avrupalı devletler gibi azınlıklara birtakım haklar tanıyacaktı. İsmet Paşa'nın bunu kabul etmesi Lord Curzon'u hem şaşırtmış, hem sevindirmişti. Böylece, İtilaf Devletleri'nin Rusya karşısında bir kuvvet dengesi sağlamak zorunda olmaları, bu iki nokta üzerinde Türkiye'nin uluslararası durumunu kuvvetlendirdi.

Bu durum, bütün bu dertleri doğurmuş olan Türk-Yunan ilişkileri konusu dolayısıyla bir kat daha kuvvetlendi. Venizelos, her ne kadar Lloyd George'la birlikte romantik yollara sapmış da olsa, aslında bir gerçekçiydi; Mustafa Kemal de öyle. Venizelos, politikasının iflas ettiğini biliyordu; Gazi de, kendi politikasının kazandığını. Ama, ikisi de Türkiye ile Yunanistan'ın komşu olarak yaşamak ve birbirlerine duydukları kırgınlıkları unutmak zorunda olduklarını da biliyorlardı. Böylece, konferansta, bu iki başaktörün aralarındaki anlaşmazlığı, beklendiğinden daha kolay çözdükleri görüldü.

Doğu Trakya ve Edirne sınırları, Misakımilli'ye uygun olarak çizildi. Türkiye'deki Yunan azınlığı ile Yunanistan'daki Türk azınlığı sorununun ortaya çıkardığı güçlüğü çözmek için yine Cemiyeti Akvam'a başvuruldu.

Cemiyet, iki ülke arasındaki zoraki ahali değiştokuşunu kontrol edecekti. Böylece birkaç yıl önce, Batı Trakya'daki Türk azınlığıyla Doğu Trakya'daki Rum azınlığı dışında, ne Türkiye'de Yunanlı, ne de Yunanistan'da Türk kalıyordu. Etnik bakımdan, Bizans ve Osmanlı imparatorluklarının önemli özelliklerinden olan ırk karışımı da böylece büsbütün sona erdi.

Varsın Meclis istediği kadar homurdansın, Türkler, buraya kadar, Lozan Konferansı'nın ilerleyişine sevinmekte haklıydılar. Ancak daha, başta Musul olmak üzere, çözülmesi gereken büyük sorunlar vardı. Türkiye ile İngiltere'nin çıkarları asıl burada çatışıyordu. İngilizler, Musul'u 1918'de, ateşkes antlaşmasından birkaç gün sonra, "stratejik öneminden dolayı" mütareke koşullarını çiğneyerek işgal etmişlerdi. O tarihte komşu Suriye ordusu komutanı olan Mustafa Kemal, Musul'un işgalini, zamanın sadrazamı İzzet Paşa karşısında şiddetle protesto etmişti.

Musul, İngilizler için stratejik bakımdan önemliydi: Irak sınırının ve Hindistan yolunun savunulması için. Ekonomi bakımından önemliydi: Fransızların kendi isteklerinden vazgeçerek İngilizlere bıraktıkları petrol kaynakları yüzünden. Türkler için de önemliydi: Sınırların savunulması bakımından Türkler, Musul'un doğal olarak Anadolu üzerinden denize bağlandığını, böylece Anadolu'nun ayrılmaz parçası olduğunu ileri sürüyorlardı. Ancak, Misakımilli sınırları içine alınması, nüfus bakımından tartışma konusu olabilirdi. Çünkü bu bölgede Türklerden başka, Araplar ve Kürtler de vardı ve onların da kafasında bağımsızlık istekleri belirmeye başlamıştı.

Büyük Millet Meclisi, Musul konusunda çok duyarlıydı; Avam Kamarası ise pek o kadar değil. Barışçı bir politikaya bağlanmış olan Bonar Law, "tası tarağı toplayıp" Irak'tan çekilmek istiyor, Curzon'a söylediği gibi, bir şeye inanıyordu: "Birincisi, Musul yüzünden savaşı göze alamayız. İkincisi, Fransızlar, bize katılmayacak olurlarsa –ki bunun böyle olacağını biliyoruz– Sevr Antlaşması'nın kırıntılarını savunmak için tek başımıza Türklerle savaşamayız." Büyük gazeteler, başbakanın görüşlerini yansıtıyordu. Lord Beaverbrook, *Daily Express*'te, "Musul, bir İngiliz askerinin kemiklerine bile değmez," diye yazıyordu. Irak? Bırak! Bataklıklarla çorak toprakların birleştiği pis bir çöl. 1922 seçimlerinin baş tartışması, gerçekten, Irak'ın

boşaltılması konusu oldu. Bununla birlikte Curzon, İngilizlerin Musul’daki çıkarlarını –savaşın eşiğine kadar– savunmaya kararlıydı. İsmet Paşa, Türk tezini, tarih ve istatistik bilgisi bakımından pek kesin olmayan uzun ve monoton bir konferansla savunmaya girişti. Curzon, bu konuda daha çok şey biliyordu. İsmet Paşa’nın tezini, oradaki Türklerin toplam nüfusun ancak on ikide biri kadar olduğunu söyleyerek çürüttü. Üstelik, bunlardan da birçoğu yapılan bir plebisitte, Irak Krallığı’na katılmak isteğinde bulunmuşlardı. Musul’a gelince, bu da tam bir Arap şehriydi; onu kuranlar da, içinde yaşayanlar da Araplardı. Kürtlerin oturduğu bölgelere gelince, Curzon, İsmet Paşa’ya, biraz alayla, şu cevabı verdi: “Tarihte ilk olarak, Kürtlerin Türk olduğunu Türk heyeti keşfetmiş oluyor. Şimdiye kadar kimse bunu bilmiyordu.” Curzon, sözlerini sınır sorununun tümüyle Milletler Cemiyeti’ne bırakılmasını önererek bitirdi.

İsmet Paşa’nın suratı bir an için asıldı. Sinirli bakışlarının önüne, boyuna Türkiye Büyük Millet Meclisi dikiliyordu. Hep o eski havayı tekrarlıyor, “Egemenlik, egemenlik, egemenlik...” diye Curzon’u çileden çıkarıyordu. Önce bu bölgede bir plebisit yapılmasını ileri sürmüştü; sonra sorunun, konferans dışında, Türkiye ile İngiltere arasında görüşülmesini önerdi. Ama, bu görüşmeler sonunda bir sonuca varılmayacak olursa, bunun da azınlıklar sorunu gibi, Milletler Cemiyeti’ne götürülmesine razı olacaktı.

Konferansın, Musul yüzünden yarıda kalma tehlikesi de ortadan kalkınca böyle uzayıp gitmesinden sabırsızlanan Curzon, sonucu hemen almak istedi. Fransız ve İtalyan delegelerini çağırarak, bir antlaşma tasarısı hazırlayıp, altı gün içinde imzalamak üzere, Türklere vermeyi önerdi. Türkler, bunu dört gün içinde kabul etmezlerse, konferans dağılacaktı. Kendisi 4 Şubat 1923’te, Lozan’dan Londra’ya dönmeyi düşünüyordu. Curzon, artık bir çözüme yaklaşmış olan toprak sorunlarıyla kendisi uğraşırken, maliye, ekonomi ve Türkiye’deki yabancıların durumu sorunlarını, Fransızlarla İtalyanlara bırakmıştı. İngiltere’den çok, onları ilgilendiren bu sorunların çözümlenmesi daha da güçtü. Curzon, kafasını hep siyaset alanındaki antlaşmaya vermiş, öteki alanda çıkacak engelleri hesaba katmamıştı. Oysa, Fransızların da gördüğü gibi, bu engeller hiç de küçümsenecek türden değildi.

Yabancıların ayağının evin eşiğinden kesilmesi, Türk yurtseverinin gözünde hiç kalırdı; evin içinden atılmayacak olduktan sonra... Devletin içinde gerçekten bir dizi yabancı devlet yaratan ayrıcalıklarıyla kapitülasyonlar, uzak sınırlardaki bir düşman saldırısından daha çok ağırına gidiyordu. Bankalar, demiryolları, ormanlar, kamu hizmetleri yabancıların denetimindeydi. Yabancılar, vergi ve gümrük ödemezlerdi. Davaları, kendi mahkemelerinde görülürdü. Türkler, asıl bütün bunlara son vermek için canlarını dişlerine takarak dövüşmüşlerdi.

Görüşmeler sırasında İtilaf Devletleri, özellikle Fransızlar, kapitülasyonlardan kabul ettirebildikleri kadar çok şey kurtarmak için, Türkler de, kendilerini bağlayan bütün bağlardan sıyrılmak için diretiyorlardı. İtilaf Devletleri mahkemeler konusunda, yabancı yargıçların yerine danışman ya da gözlemcilerin alınmasını önerdiler. Türkler, bütün bu çeşit önerileri geri çevirdi. Tamirat ve tazminat, Osmanlı borçlarının ödenmesi, Türklerin dışarıdaki ve İtilaf Devletleri'nin Türkiye'deki mülkiyet hakları, ulaştırma, yabancıların vergilendirilmesi, şirketler kanunu, sigorta poliçeleri, kontratlar, imtiyazlar, hepsi; maliye, ekonomi ve ticaret alanlarının kapsamına giriyordu. Fransızlar, genel olarak, kendilerine tanınmış eski ayrıcalıklar yerine Türklerle yabancıların arasında eşit koşullarla yeni anlaşmalar yapılmasına razıydılar. Ancak, görüşmelerde birtakım ince sorunlar ortaya çıkıyor; önemsiz gibi görünen ufak tefek ayrıntıların altında, bunların bağlı olduğu önemli ilke farklılıkları beliriyordu. Bütün bu birbirine girmiş durumları çözebilmek için, İsmet Paşa'nın söylediği gibi, sabır ve zaman isterdi.

Ancak, Lord Curzon'un acelesi vardı. Üstelik kendisini acelesi varmış gibi göstererek istediğini daha kolay elde edeceğine inanıyordu. Bazı arkadaşlarının aksine, karşısındakini hâlâ eski Osmanlı Türkü sanıyor, İsmet Paşa'nın en yüksek fiyatı koparmak isteyen bir halı satıcısı gibi pazarlık ede ede sonuna kadar dayanacağını, sonunda razı olacağını umuyordu. Bundan önce Doğulularla olan alışverişlerinde, eski ve çürümüş rejimlerle karşılaşmaya alışıktı. Bunlarda, çıkarlar ilkelerden üstün tutulur ve kişisel yönetim birtakım uzlaşmaları kolaylaştırırdı.

Ama burada, Curzon'un bir türlü kavrayamadığı yeni bir şey vardı: Şimdiye kadar hiçbir Doğu ülkesinde benzeri olmayan, ilkelerin her şeyin

üstünde tutulduğu vatansever, milliyetçi bir hareket. Curzon, “yeni Türk’ün yöneticilerini, önceden çizilmiş bir programdan ayrılmamaya zorlayan milli gururu” pek önemsemiyordu. Meclis’in ve aşırıların gücünü küçümsemiş; İsmet Paşa’nın psikolojisini gereği gibi değerlendirememiş, onun meslekten yetişme bir pazarlıkçı olmadığını, üstelik ülkesindeki durumuna da pek güvenmediğini hesaplayamamıştı.

İsmet Paşa’nın dostlarıyla konuşurken, ağzından düşürmediği nakarat, “Ankara’da ne diyecekler?” idi. Kapitülasyonlar konusunda Madam George-Gaulis’ye şöyle demişti: “Bu işte bir adım bile gerileyemeyiz. Yoksa ülkedeki itibarımız bir paralık olur.” Ufukta böylece, konferansın kesilme tehlikesi belirmişti. Antlaşma taslağı, kararlaştırıldığı gibi 31 Ocak’ta İsmet Paşa’ya verildi. O da, Türkiye’nin cevabını hazırlaması için sekiz günlük bir süre istedi. Curzon bu isteği, Fransızlarla İtalyanların yalvarmalarına rağmen, kabul etmedi. Önceden karar verdiği gibi 4 Şubat’ta Lozan’dan ayrılacağını Türklere bildirdi.

İsmet Paşa, 3 Şubat’ta İtilaf’tan son dakikada birkaç ödün önerisi alınca, o da hemen öğleden sonra son karşı önerilerini bildirdi. Koşulların yüzde seksenini kabul ediyordu. Bunlar onun görüşüne göre, “başlıca noktalar üzerinde yeteri kadar bir oybirliğini” belirtmekteydi. Barış şimdilik bu temeller üzerinde imzalansın; bazı adli ve ekonomik konularda “önemsiz görüş ayrılıkları” bulunduğunu gösteren öteki koşullar da arkadan görüşülsündü. Lord Curzon bu öneriyi reddetti. Akşamüstü İsmet Paşa’yı Beau Rivage Oteli’ndeki odasında bir toplantıya çağırdı. Orada antlaşmanın “derhal ve olduğu gibi imzalanması gerektiğini” bildirdi. Fransız delegesi Bompard da onu destekledi. Ama İsmet Paşa inat ediyordu. Hukuki garantiler konusunda, genel olarak bir yabancı yardımını kabul etmeye söz verecek kadar ileri gitmiş; ekonomik koşullardan birçoğuna da evet demişti. Ama, geride kalanları da kabul etmesi, Türkiye’yi bir “ekonomik köle” durumuna düşürecekti. İtilaf Devletleri’nin ısrarı ve tehditleri karşısında İsmet Paşa’nın elinden, üzülmüş bir halde, *“Je ne peux pas,”*[124] diye mırıldanmaktan başka bir şey gelmiyordu.

Toplantı bitmişti. Curzon gitmeye hazırlanıyordu. Otelin salonu, imza töreninde hazır bulunmak için bekleşen delegelerle doluydu. Hepsi, antlaşmanın imzalanacağına güveniyorlardı. İsmet Paşa, otelin büyük

merdiveninden indi, melon şapkasını çıkardı, sağda solda bekleyenlere doğru eğildi, gülümsemeye çalışarak otelden çıktı. Arkasından Fransız ve İtalyan delegeleri çıktılar. Antlaşmanın imzalanmadığı anlaşılmıştı.

Amerikalı gözlemciler son anda bir uzlaştırma denemesine girişerek gidip Curzon'u buldular. Ancak, Curzon odasında "kızgın bir boğa gibi" bir yukarı bir aşağı dolaşarak, ellerini ovuşturuyor ve yapılacak hiçbir şey olmadığını söylüyordu. Oradan ayrılıp İsmet Paşa'nın oteline gittiler. Amiral Bristol, "İsmet Paşa'nın çok sarsılmış olduğu gözden kaçmıyordu," diye yazar. "Türklere özgü bir jestle birkaç kez yüzünü sıvazladı ve, "Yüreğim parçalanıyor. Çok sıkılıyorum." dedi. Kapitülasyonlar üzerinde bir tek noktada fedakârlık etmeye razı oldu. Bunu gizli olarak bildirdi. Ama buna karşılık İtilaf Devletleri de, onun, olduğu gibi kabul edemeyeceği ekonomik koşullarda değişiklik yapmalıydılar. Her şeyden önce, ne olduklarını pek iyi anlamıyordu. Neyi imzaladığını bilmeden nasıl imzalayabilirdi? Amerikalılar, bu konuda bir uzlaşma teklif etmek için istasyona koştular. Ama Curzon'un treni gitmişti. Ertesi gün bütün dünya, Lozan Konferansı'nın, bir anlaşmaya varmadan dağıldığını öğrendi.

İsmet Paşa, Büyük Millet Meclisi görüşmelerinde güvenoyu sınavı vermek üzere, sinirinden titreyerek Ankara'ya döndü.

Mustafa Kemal'in Avrupa devletleri karşısında kazandığı zafer, bu şamatacı kuruluşun yönetiminde kolaylık sağlayamamış; bunun tam tersi olmuştu: Çünkü milletçe birleşmeyi gerekli kılan baskı gevşemiş bulunuyordu. Muhalefet, ona karşı savaşımını dolambaçlı yollardan sürdürdü. 1922'nin aralık ayında seçim kanununda bir değişiklik yapılmasını öne sürmüşlerdi. Buna göre, yalnız Türkiye sınırları içinde doğmuş ya da beş yıl sürekli olarak yaşamış olanlar mebusluğa adaylıklarını koyabileceklerdi. Böylece Selanik'te doğmuş ve askerlik görevleri yüzünden hiçbir seçim bölgesinde üst üste beş yıl oturmamış olan Gazi'nin adaylığını önlemek istiyorlardı.

Mustafa Kemal, Meclis'e, sert bir dille, eğer beş yıl bir yerde oturmuş olsaydı, düşmanlara karşı savaşamayacağını hatırlattı. Eğer düşmanlar, amaçlarını büsbütün elde etselerdi, Tanrı korusun, buraya imza atan efendilerin doğdukları yerler de sınır dışında kalabilirdi. Sonra devam etti: "Sanıyorum ve sanırdım ki; yabancı düşmanlar, benim canıma kıymak

suretiyle ülkemizdeki hizmetimden beni uzaklaştırmaya çalışacaklardır. Ama, hiçbir zaman hatır ve hayalime getirmezdim ki, yüce Meclis'ten, iki üç kişi de olsa, aynı kafada insanlar bulabilsin."

Şimdi de muhalefet mebusları, Gazi'ye karşı artan güvensizliklerini, Lozan görüşmelerinin kesilmesi dolayısıyla, özellikle İsmet Paşa'ya ve genellikle hükümete karşı göstermeye kalkmışlardı. Gürültü içinde geçen gizli oturumlarda, birbiri arkasından her gün, şikâyetlerini ortaya döktüler. Mehmetçiğin süngüsü sayesinde bir zafer kazanılmıştı. Ama şimdi, İsmet Paşa'nın diplomatlıktaki becereksizliği yüzünden, bu zaferin meyveleri, Lord Curzon'un dalga ve dalaverelerine feda olup gidiyordu. Türk heyeti, İngilizlerin elinde oyuncak olmuştu. Tüzüğü kimse dinlemiyor, mebuslar yerlerinden fırlayarak ağızlarına geleni söylüyor, görüşmeleri yarı yerinde kesiyorlardı. Birisi, "Ağlayacak yerde ne diye gülüyorsun?" diye bağırıyor, ötekisi durup durup, "Barış olmayacak," diye söyleniyordu. Rauf Bey'le Gazi oturmuş, bu yakışıksız toplantıları sabırla dinliyorlar; Gazi arada bir, uygun gördüğü zaman söze karışıyordu.

Konferansın ekonomik koşullardan dolayı kesilmiş olmasına rağmen, mebuslar, İsmet Paşa da dahil, bunlardan bir şey anlamıyorlardı. Bu yüzden, işi uzmanların inceleyip rapor hazırlamaları için Maliye Vekâleti'ne havale ettiler. Onları asıl alevlendiren, Misakımilli'nin kutsal ilkelerine ve Türk topraklarına yöneltilecek bir tehditti. En baskın çıkan sesler, "Musul'u düşmana satıyorlar!" diye bağıranlardı. Muhalefet, ülkenin bir karış toprağını düşmana verecek bir barışa, savaşı tercih ediyordu.

Rauf Bey, Musul'un önemini kabul etti; Misakımilli sınırlarının içinde bulunduğunu bir daha tekrarladı. Ama, Lozan'daki heyet, altı yüz yıllık bir geçmişi temizlemeye çalışıyordu. Ortada çok çapraşık sorunlar vardı, iyice tartışmaları gerekirdi. Şunu düşünmek lazımdı. Savaşın yeniden başlaması ülkenin yararına mıdır? Savaş ne kadar sürebilir? Sonuçları ne olabilir?

Mebuslardan biri buna, "Allah bilir!" diye cevap verdi.

Rauf Bey, "Şüphesiz," dedi. "Ama, Allah da düşünelim diye bize akıl vermiş. Biz de düşündük... Ekonomik sorunlar üzerinde görüşmeye devam edeceğiz. Gerekirse savaşmaya hazırız. Ama oraya kadar barışı kurtarmak için elimizden geleni yapacağız."

Gazi de Rauf Bey'i izleyerek sorunların kuru bir mantıkla ele alınmasını istedi. Şimdi Musul'u elde tutmakta ısrar ederlerse bunun sonucu, değil yalnız İngiltere'ye, bütün dünyaya karşı savaş demek olurdu. Sorunu bir yıl ertelerse, Musul belki diplomatik yoldan kazanılırdı. Bu olmasa bile, ülke o zaman savaşa daha hazırlıklı hale gelebilirdi. Ancak, savaş heveslilerini susturmak zordu. Bunların başında, Mustafa Kemal'e düşman olan küçük, fakat gürültücü bir grup bulunuyor, basının bir kısmı da bunları destekliyordu. Elebaşıları da, öteden beri Gazi'ye kafa tutmuş olan, şimdi de sistemli bir şekilde karışıklık çıkaran, Ali Şükrü adında yobaz bir Trabzon mebusuydu.

Bir hafta sürüp giden bu tartışmalardan sonra, Gazi artık görüşmeleri sona erdirmek istedi. Hükümetin barışçı niyetlerini bir daha ortaya koydu ve Meclis'in Lozan'da görüşmelere yeniden başlaması için kabineye izin vermesini diledi. Bu sefer, daha önce görüşülmüş olan Musul sorunu ele alınacak değildi. Görüşmeler daha çok ülkenin siyasi, idari, mali ve ekonomik bağımsızlığını ilgilendirecekti. Ali Şükrü'nün sürekli karşı koymaları Gazi'nin parlamasına yol açtı: “Bir haftadan beri ülke için tehlikeli olabilecek şekilde konuştunuz. Amacınız nedir?” Ali Şükrü, “Kimseyi suçlamaya hakkınız yoktur,” diye protestoda bulundu. Başka bir mebus, “Bu Meclis'te güvenlik yok mu?” diye bağırdı.

Bu, büyük bir karışıklık yarattı. Başkanlık etmekte olan Ali Fuat Paşa, düzeni sağlamaya çalıştı, ama mebusları yatıştırmaya olanak yoktu. İki grubun üyeleri, ortalarında Mustafa Kemal, kürsünün önünde karşı karşıya gelmiş, birbirlerini suçluyor, tehditler savuruyorlardı. Her an ya bir tabanca ya da başka bir silah çekilebilirdi. Ali Fuat Paşa, birden akıl ederek, iki düşman grubun ortasında başkanlık çıngırağını salladı. Bu ses, bir an için öteki sesleri bastırdı. O da bundan yararlanarak, oturumu erteledi.

Üyeler verilen aradan sonra, tekrar yerlerini alınca güvenoyuna başvuruldu. Oylama, Mustafa Kemal lehine, ancak fazla olmayan bir çoğunlukla sonuçlandı. Oylamaya katılmayanların çok oluşu, hükümetle parlamento arasında bir uçurumun oluştuğunu gösteriyordu. Aslında bu bir güvensizlik oyuydu.

Meclis'teki Lozan tartışmaları Ankara'da Gazi'nin durumunu sarsabilecek bir bunalıma yol açtı. Ortalığı karıştıranların başında bulunan

Ali Şükrü yalnız Meclis'te değil, kahvelerde ve sokaklarda da ona dil uzatmaktan vazgeçmiyordu. İçkiye düşkünlüğünü ortaya vuruyor, padişah olmak için, komplo kurduğunu söylüyordu. Günün birinde Ali Şükrü anlaşılmayan bir şekilde ortadan kayboldu. İki gün süren yoğun dedikodulardan ve ailesinin telaşlı araştırmalarından sonra, ne olabileceği sorunu Meclis'e getirildi. Mebuslar hemen Ali Şükrü'nün öldürülmüş olduğuna hükmettiler. Yoksa, ancak bir kasaba büyüklüğünde olan bir şehirde, nasıl olur da bir adam iz bırakmadan ortadan kaybolabilirdi? Hükümetle Mustafa Kemal'in yakınlarına ilişkin birtakım imalarda bulunuldu. Bazı kimselerin kendilerini kanundan da üstün gördükleri bir ülkede uygarlıktan söz edilemezdi. Bu gizli hainlerin kafalarını koparmak gerekirdi! Hükümet, hemen bu sırrı çözmek ve suçluları cezalandırmak için harekete geçmeliydi.

Birkaç gün sonra, Rauf Bey, Ali Şükrü'nün cesedinin bulunduğunu Meclis'e haber verecekti. Kuşkular, Gazi'nin Karadenizli muhafızlarının başı Laz Topal Osman üzerinde toplanıyordu. Araştırmalar, suça karışmış olduğunu kanıtlamıştı. Ali Şükrü son kez olarak, Osman'ın muhafızlarından bir yüzbaşıyla kol kola, Pazar Meydanı'nda bir kahveden çıkarken görülmüştü. Daha sonra, Osman'ın evinden acayip gürültüler ve bağrışmalar duyulmuştu. Osman, korkuya kapılan komşularını, iki dik başlı askeri dövdüğünü söyleyerek yatıştırmıştı. Ancak ertesi sabah erkenden kapıya bir araba gelmiş ve bir "eşya" yüküyle çekip gitmişti. Polis kuşkulandı. Osman ortadan kayboldu. Bir süre sonra şehrin dışında, üzerinde sineklerin uçuştuğu taze kazılmış bir toprak kümesi bulundu. Polis toprağı kazınca, ancak birkaç karış derinden, Ali Şükrü'nün bir örtüye sarılmış cesedi çıktı.

Sonradan anlaşıldığına göre Osman, efendisine karşı duyduğu koruyucu bağlılıkla, Ali Şükrü'nün, Gazi'yi öldürmek istediğine inanmış; bunun üzerine muhafızlarından ikisine onu boğdurtmuştu. Gazi için can sıkıcı bir durumdu bu. Düşmanları onu gözden düşürmeye çalışıyorlardı. Hemen harekete geçerek, Osman'a adamlar gönderdi ve suçunu itiraf etmesi için bir şans verdi. Fakat Osman, şiddetle inkâr ediyordu. Tek yapılacak şey, onu ortadan kaldırmaktı. Gazi, kendi güvenliğinden de kuşkulandığı için geceleyin gizlice Çankaya'dan istasyon yanındaki eski bürosuna taşındı. Bir

kez daha her yanının düşmanlarla çevrilmiş olduğunu gördüğü için sinirleri çok gergindi. Bu sırada, ertesi sabah, Osman'ın muhafızlarını kuşatma emri verildi. Laz, ölesiye vuruşmayı tercih ederek, teslim olmak istemedi. Mustafa Kemal, bulunduğu istasyondan, tepedeki silah seslerini duyabiliyordu. Mebuslardan bazısı çarpışmayı seyre çıktılar. Kavga, Osman'ın ağır yaralı olarak yakalanmasıyla sonuçlandı. Bir sedye üzerinde götürülürken can verdi. Çarpışma sırasında adamlarından on ikisi de ölmüştü.

Rauf Bey, Meclis'te raporunu verdi. Muhalefet, bu olay konusunda elinden geldiği kadar gürültü kopardı. "Arkadaşının kutsal kalıntılarını" görmüş olan bir mebus, onu ezip parçalamış olan "bu yabanilere, bu canavarlara" bir ağızdan lanet edilmesini istedi. Ali Şükrü, milletin özgürlüğü ve egemenlik uğrunda can vermiş bir "öncü"ydü. Ancak, Ali Şükrü ölmemişti, çünkü her ölümde bir hayat gizliydi. "Ruhu bizimle beraber"di. Mebusların fatiha okumaları için Meclis'e beş dakika ara verildi. İki mebus, cenazesini Trabzon'a götürmek için izin aldı. Bu sırada Osman'ın cesedi de, Meclis'in kapısına asılmış, halka gösteriliyordu.

124 Olmaz, yapamam.

KIRK DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Lozan Antlaşması'nın İmzalanması

Mustafa Kemal, kendisine kafa tutan bu meclisi dağıtmak zamanının geldiğini anladı. Savaşı yönetmek için seçilmiş olan Birinci Büyük Millet Meclisi, artık görevini yerine getirmiş, gününü doldurmuştu. Barışı korumak ve Mustafa Kemal'in gerçekleştirmeyi tasarladığı reformları hızla yasallaştırmak için yeni bir meclis gerekiyordu: Eskisinden daha olgun, daha ağırbaşlı, sorumluluğunu daha iyi kavramış ve daha kolay yönetilebilir bir kuruluş.

Mustafa Kemal, Rauf Bey'den kabineyi olağanüstü bir toplantıya çağırmasını istedi. Toplantı onun evinde yapıldı ve bütün gece sürdü. Birinci Büyük Millet Meclisi 16 Nisan 1923'te son olarak toplandı. Bu toplantıda, bazı karşı koymalara rağmen, seçimlerden önce son bir önlem niteliğinde yeni bir yasa kabul edildi. Buna göre, daha önceden dini siyasete alet edenler için uygulanan hiyanet cezasının kapsamı, Meclis'i tanımayanları ve saltanatın kaldırılışını kabul etmeyenleri de içine alacak şekilde genişletiliyordu. Bundan sonra yeni seçimlere gidildi. Parti adayları, Gazi tarafından teker teker ve dikkatle seçilmiş, muhalefet adaylarının cesareti de iyice kırılmıştı.

Mustafa Kemal, daha yılın başlangıcında, bu amacı elde etmek için iki önlem almış bulunuyordu. Ona her şeyden önce gerekli olan, güvenebileceği bir siyasi kuruluştu. Basına, bundan dolayı, yeni bir parti kurmak niyetinde olduğunu açıklamıştı. Halk Fırkası adındaki bu parti, Meclis'teki grubunun yerine geçecekti. Gazi, fırka programını kaleme almak için ülkenin ileri gelen aydınlarını çağırdı. Fırka, sırası gelince, bir

bildiri yayımladı. Fırkanın, isteyerek kesinlikten uzak tutulmuş olan programı, yeni devletin kuruluşundaki temel ilkelerin çerçevesi içinde kalıyor, bunun yanı sıra birtakım sınırlı reform önerileri getiriyordu. Mustafa Kemal, tecrübelerine dayanarak, bu seçimlerde daha belirli ilkelerle ortaya atılmak istemiyor, ileride yeni partinin eliyle yapmayı tasarladığı köklü devrimler üzerinde de, şimdiden açıklamada bulunmaktan kaçınıyordu.

Gazi, bundan sonra halkla daha yakından ilişki kurmak zorundaydı: Bir yandan kendi görüşlerini halka aşılamak, bir yandan da onlarınkini öğrenmek için. Bu düşünceyle Batı Anadolu'da, özellikle son savaş bölgelerinde bir ay sürecek bir geziye çıktı.

O zamana kadar, bütün gücünü savaşa vermiş olduğu için, halk karşısında fazla konuşmuş değildi. Fakat bu bir ay içerisinde halka, vatanseverlik duygularını kamçılayıcı ve öğretici nitelikte otuz dört büyük söylev verdi. Bunlardan bazıları altı yedi saat sürmüştü. Bu, ileride de çıkacağı yurt gezilerinin birincisiydi ve gittiği yerlerde idari amirler ve ileri gelenlerle yaptığı toplantılar bakımından, bundan önce Sivas ve Erzurum'a doğru ilerleyişini hatırlatıyordu. Fakat şimdi her şey açıkta oluyor; Gazi, çevresine toplananlar karşısında konuşuyor, onların sorularını cevaplandırıyordu. O güne kadar hiçbir Türk devlet başkanının, başkentinden çıkıp da halkla yüz yüze konuştuğu görülmüş değildi. Gazi; böylece geçmişten ayrılıyor, yönetenle yönetilenler arasında yeni ve insan insana bir ilişki kurmuş oluyordu.[125] Türkler artık kendi ülkelerinin yönetiminde söz sahibi olduklarına; milletin, egemenliğini gerçekten elinde tuttuğuna inanmaya başlayacaklardı. Mustafa Kemal'in rejimi, hiç olmazsa dış görünüşüyle, kökünü tabandan alan ve temelden tavana doğru gelişen bir rejim olacaktı. Şimdi giriştiği iş, askeri alanda kazanmış olduğu zaferlerden de, Lozan'da gütmekte olduğu diplomatik savaştan da daha zordu. Çünkü tutucu ve inatçı bir halkın bütün alışkanlıklarını, düşüncelerini değiştirecek köklü bir devrimin temelini atacaktı. Üstelik, halkın yorulmuş ve artık uzaklaşmış olan düşman tehdidi karşısında, kendini eski umursamazlığına bırakmaya başlamış olduğu bir sırada...

Mustafa Kemal'in karşısına dikilecek başlıca engel, aşırı dindar çevrelerden gelecekti. Bu yurt gezisi sırasında yaptığı konuşmalarda en çok

gericiliğin ve yobazlığın etkilerine karşı koymaya çalıştı. Aynı zamanda hâlâ Müslümanlığın savunucusu olarak görünmek zorundaydı. Tutucu Balıkesir'de, bir cami minberinden, Müslümanlığın en son ve en büyük din olduğunu, üstelik akıl ve mantığa da dayandığını söyledi. Oradakileri dindarlık ve kahramanlıklarından dolayı övdükten sonra, cemaate bundan böyle cuma günleri hutbenin Arapça değil, Türkçe okunacağını bildirdi. Böylece herkes anlayabilecekti. Hazreti Muhammet'in, devlet işlerini camide tartışmayı gelenek haline getirdiğini belirterek, kendisi de bir vaaz verdi ve yalnız halifelik üzerinde değil, Lozan görüşmeleri ve –halkımızı siyasi alanda eğitecek bir okul olan– yeni Halk Partisi'nin ilkeleri üzerinde de konuştu.

Daha ilerici bir merkez olan İzmir'de değişik bir yol izleyerek halifeliğin, milleti haklı olan egemenlikten yoksun bıraktığını, halkın din propagandası yoluyla, Hilafet Ordusu'na katılmaya zorlandığını daha açık olarak anlattı. Türk milleti, yüzyıllar boyunca "bu gibi cahil ve bencil adamlara" kanarak "çerden çöpten yapılmış kulübelerde oturmak, karda kışta çıplak ayakla dolaşmak" zorunda kalmıştı. Artık bu gibi bağnazlıkları bir yana bırakıp kendine uygun bir yol seçmesinin zamanı gelmişti.

İşte Halk Partisi'nin işi burada başlıyordu. Parti, sınıf ayrımı gözetmeksizin, herkesin mutluluğu için çalışacaktı. Halka çağdaş yöntemleri öğretecek, emeğinden aldığı verimin artmasını sağlayacaktı. Çiftçilere, üreticilere yardım yapılacak; İzmir'de toplanacak bir iktisat kongresi, Yeni Türkiye'nin süngülerle değil, endüstri araçlarıyla kurulduğunu dünyaya gösterecekti. Daha sonra yaptığı bir gezi sırasında, ülkenin belkemiği olan köylüye karşı beslediği saygıyı, Tarsus çiftçilerine verdiği demeçte şöyle dile getiriyordu:

> *"Şimdiye kadar, yani üç buçuk yıl öncesine kadar vatanın birçok unsurları içinde en çok zahmet, güçlük, acı çeken sizdiniz. Herkesten çok çalışan siz olduğunuz halde, en çok sıkıntıyı çeken sizdiniz. Bunun nedeni kimsenin sizinle ilgilenmemesiydi. Sizi düşünen pek az kimse vardı... Sizi ne zaman düşünürlerdi, bunu pek iyi bilirsiniz. Sizi ya savaş olunca ya da hazinelerini doldurmak için hatırlarlardı... Sizin emeğinizden, fedakârlığınızdan başkaları yararlanırlardı. Artık bundan sonra böyle olmayacaktır. Çünkü her şeyden önce kendinizi düşünecek,*

kendi evinizi onaracak, kendi geçiminizi sağlayacak, ikinci derecede başkalarını düşüneceksiniz... Bundan sonra da daha iyi çiftçi ve daha iyi asker olacağız."

Balıkesir ve Tarsus gibi yerlerden sesini Lozan'da işittirmek pek kolay değildi ama, Mustafa Kemal bu küçük Anadolu kentlerinden halkın –savaşlarının meyvesini oluşturan– barış görüşmelerine karşın büyük bir ilgi duyduğunu görüyordu. Sonradan söylediği gibi:

"Geçmişte her şeyi hoş görenler, yanlışları yapanlar biz olmadığımız halde, aslında yüzyılların birikmiş hesaplarının bizden sorulmaması gerekirken, bu konuda da dünya ile karşı karşıya gelmek bize düşmüştü. Millet ve memleketi gerçek bağımsızlık ve egemenliğine kavuşturmak için bu güçlük ve fedakârlıklara katlanmak bizim üzerimize yüklenmişti. Ben, olumlu sonuç alacağımıza kesin olarak güveniyordum. Türk milletinin varlığı için, bağımsızlığı için, egemenliği için ne olursa olsun elde etmeye mecbur olduğumuz esasların, dünyaca tasdik olunacağına da asla şüphe etmiyordum... Konferans masasında istediğimiz, zaten elde edilmiş olan bu hususların usulen açıklanıp onaylanmasından başka bir şey değildi... En büyük kuvvetimiz, en güvenilir dayanağımız, milli egemenliğimizi kazanmış ve onu bilfiil halkın eline vermiş ve halkın elinde tutabileceğimizi fiilen ispatlamış olduğumuzdu."[126]

Mustafa Kemal'in konuşmaları genellikle bu yolda oluyordu. İstanbul gazetecileri kendisini dinlemek için İzmir'e geldikleri zaman, daha kesin konuştu. Türk milletinin barışı candan istediği üzerinde durdu. Fakat Lozan'daki Düveli Muazzama bunu gereği gibi değerlendiremeyecek ve görüşmelerin yine kesilmesine yol açacak olurlarsa, o zaman Türkiye, haklarının tanınması için yeniden silaha sarılmaktan çekinmezdi. İtilaf Devletleri, barış istemesini bir zayıflık belirtisi gibi görmemeliydiler. Sözlerini hareketlerle desteklemek için yeni sınıfları silah altına aldırdı, terhis edilmiş olanları da tekrar askere çağırttı. Eskişehir'i askeri bölge ilan etti ve her yana, askeri birliklerin birtakım önemli harekâtlara giriştikleri söylentisini yaydı.

Mustafa Kemal, gezisine çıkmadan önce, bozulan sağlığını düzeltmek umuduyla İzmir’e gitmiş olan annesinin, orada öldüğü haberini almıştı. İzmir’e gelince mezarı başında şu konuşmayı yaptı:

> *“Zavallı annem vücudunu, bütün millet için amaç olan İzmir’in kutsal topraklarına bırakmış bulunuyor. Burada yatan annem, zulmün, baskının ve bütün milleti felaket uçurumuna götüren keyfi bir yönetimin kurbanı olmuştur.*
>
> *... Mütareke zamanında Anadolu’ya geçtiğim vakit, annemi ıstıraplı bir halde İstanbul’da bırakmak zorunda kalmıştım. Yanımda kendisinin beraberime verdiği biri vardı. Onu Erzurum’dan İstanbul’a gönderdiğim zaman, annem bu adamın yalnız olarak geldiğini öğrenince, benim için halife ve padişah tarafından verilmiş olan idam kararının yerine getirildiğini sanmış ve kendisine inme inmiş. Annem, üç buçuk yıl, bütün gece ve gündüzleri gözyaşları içinde geçirdi. Bu gözyaşları ona gözlerini kaybettirdi. En sonra pek yakın zamanlarda onu İstanbul’dan kurtarabildim, ona kavuşabildim ki, o artık manen ölmüş, yalnız maddeten yaşıyordu. Annemin kaybına şüphesiz çok üzülüyorum. Fakat bu üzüntümü gideren ve beni avutan bir nokta vardır ki, o da anamız vatanı mahveden, çökerten yönetimin artık bir daha geri gelmemek üzere yok edilmiş olmasıdır.*
>
> *... Annemin mezarı önünde ve Tanrı’nın huzurunda ant içiyorum, milletin bu kadar kan dökerek kazanmış olduğu egemenliğin korunması ve savunması için gerekirse annemin yanına gitmekten asla çekinmeyeceğim.”*

Zübeyde Hanım, İzmir’de Latife’yi görmüş, beğenmişti. Mustafa Kemal de Ankara’ya döndüğünden beri onunla mektuplaşıyordu. Latife Hanım mektuplarında Gazi’ye olan sevgisinden başka, onun işlerine karşı duyduğu ilgiyi de açığa vuruyordu. Gazi de bu ilgiyi karşılıksız bırakmamıştı. Fikriye’yi de kendine göre sevmiş ve arkadaşlığından hoşlanmıştı ama, onu hiçbir zaman nikâhla almayı düşünmemişti. Şimdi, Batılı bir devlet başkanı olarak Gazi’ye, halkın gözünde, eğitim görmüş, özgür kadın tipini canlandıracak bir eş gerekiyordu. Çünkü, yurt kadınlarını, bu yolda yetiştirmek dileğindeydi.

Latife Hanım'ın bu rolü oynayabileceğini biliyordu. Hastalığı sırasında annesini ziyaret etmiş olan Latife'yi, onun ölümünden birkaç gün sonra gidip evinde gördü ve derhal evlenmelerini teklif etti. İlana, törene filan gerek yoktu. Latife Hanım, birkaç saat izin istemişti. Ertesi gün, Müslüman geleneklerince evlenme günü sayılan perşembe değil, bir pazartesiydi. Gazi, Latife Hanım'ı yanına alarak bir kadıya gitti ve hemen nikâhlarını kıymasını istedi. Kadı, önce çok şaşırdı. Sonra kendini toplayarak kabul etti. Evlenme töreni, Latife Hanım'ın babasının evinde, Batı göreneklerine uygun olarak yapıldı. Gelinle güveyin nikâhtan önce birbirini görmemelerini şart koşan İslam törelerinin aksine, yan yana bir masaya oturarak ant içtiler. Mustafa Kemal'in şahitliğini, Kâzım Karabekir Paşa yapmıştı.

Latife Hanım, Ankara'ya yerleştikten biraz sonra, Gazi, onunla birlikte Güney Anadolu'nun belli başlı şehirlerinde bir "balayı gezisi"ne çıktı. Peçesiz eşini, onun da yardımıyla gerçekleştirmek istediği toplumsal devrimlerin canlı bir sembolü gibi tanıtıyordu. Türk kadını, bundan böyle erkek karşısında köleliği belirten bu gereksiz yükten kurtulmalı; erkeğin yanında onun da kendine özgü bir yeri olmalıydı. Kadına, çağdaş uygarlık çerçevesi içinde saygı gösterilmesi gerekirdi, tıpkı kendisinin gösterdiği biçimde. Latife Hanım, bunu belirtmek için, ayağında onun gibi külot pantolonla, siyah sıkma başının altında yüzü, meydan okurcasına açık, yanı başında duruyordu. Bir geçit resminde, ata erkek gibi binerek yanında yer almış, Gazi onu bir yavere benzeterek, bu halini beğenmişti.

Mustafa Kemal, eşine karşı nasıl davranılmasını istediğini hemen belli etti. Adana'ya geldikleri zaman, şehrin hanımları, Latife Hanım'ı evlerinde misafir etmek istediler. Ancak, Gazi bunu kesin olarak reddetti, "Karım benimle birlikte kalacaktır," dedi. Artık harem selamlık, kaçgöç gibi şeylerin ortadan kalkması gerekiyordu. Latife Hanım'ın ne kadar kültürlü olduğunu etrafa göstermekten hoşlanıyordu. Ondan, yüksek sesle Byron'dan bir şiir okumasını istedi, bundan kimse bir şey anlamadı. Arkadan Victor Hugo'nun bir şiiri geldi. Bunu da yarım yamalak anlayabildiler. Latife Hanım, Yunan eserlerine de çevirmenlik yapınca, Gazi etrafına gururla, "Bakın ne mükemmel bir karım var!" demek ister gibi baktı.

Her gittiği yerde, gezisinin demokratik karakterini ortaya koymaya çalışıyordu. Doğulu görevlilerin pek hoşlandıkları o karşılıklı hediyeler alıp verilen, şatafatlı nutuklar çekilen resmi törenler geçmişte kalmıştı artık. Gazi, halkla kaynaşmak, kendisinin halktan ayrı olmadığını göstermek istiyordu. Mersin'de belediye başkanı, bir akşam yemeğinde, kendi eliyle hizmet etmek istemiş, bunu da pek becerememişti. Gazi, sinirlendi ve öfkeyle, "Otur yerine Allah aşkına," diye çıkıştı. "Sen belediye başkanı mısın, yoksa garson mu?" Daha sonra bir havai fişek gösterisinde, Latife Hanım'la kendisine hazırlanan yaldızlı tahtlara oturmayı reddederek basbayağı iki sandalye getirtti ve halkın arasında yer aldı.

Ancak, Latife Hanım'ı böyle açık gezdirmesi, birtakım kimselerin hoşuna gitmiyordu. Kadın-erkek ayrımının hâlâ güçlü olduğu bir ülkede gelenekleri kökünden sarsan bir davranıştı bu. Etkisi bazen olumlu oluyor, çoğu kez de kendisine karşı girişilen propagandalara konu teşkil ediliyordu. Gericiler, gazetelerde eşiyle beraber çıkan resimlerini elden ele dolaştırarak, "Bakın, karısını nasıl açık saçık teşhir ediyor," diye gösteriyorlardı.

Mustafa Kemal'le Latife Hanım, dışarıdan bakılırsa, anlaşmış bir çift gibi görünüyorlardı. Ancak kendi aralarında, kısa zamanda, birtakım anlaşmazlıklar baş göstermişti. Bunlar içki yüzünden çıktı. Yolculukları uzadıkça, Gazi, yorgunluk bahanesiyle, daha çok içmeye başlamıştı. Latife Hanım da bunun önüne geçmek için birtakım hilelere başvurdu. Konya'da kaldıkları son gece, bir ajans muhabiri gelerek, Gazi'nin son nutku üzerindeki haberleri, bir kez de kendisiyle gözden geçirmek istemişti. Mustafa Kemal bunu beğendi, nutkun da mükemmel olmasıyla övündü, sonra Latife Hanım'a dönerek, "Söyleyin de şu çocuğa bir kadeh rakı getirsinler," dedi. Muhabir, Gazi'nin de bir kadeh içmek istediğini anlamıştı. Ancak Latife Hanım, bütün şişelerin bavullarla beraber trene gönderilmiş olduğunu söyledi. Mustafa Kemal birden kızarak bağırmaya başladı: "Misafirimiz gelmiş, ona bir kadeh rakı da mı vermeyeceksiniz?" Latife Hanım baş eğmek zorunda kalarak içkilerin getirilmesini emretti.

Şimdi Meclis de feshedilmiş olduğuna göre, "İsmetçik", Lozan'a dönebilirdi. Konferansın ölçüsü ve kuruluşu değişmişti. Artık masanın etrafında toplananlar, milletlerarası heybetli devlet adamları değildi. Lord Curzon çekip gitmiş, yerini Rumbold almıştı. Fransızları da, Türkiye'de

görevli olan General Pellé temsil ediyordu. Yüce şöhretlerinden yoksun kalmış olan konferans, Rumbold'un dediği gibi "sönmüş bir balona" benzemişti. Aslında ise, konferansın kuruluşu, askıda kalan sorunlara paralel olarak değişmişti. Siyasi sorunlar daha önce çözümlenmiş; geriye ekonomik ve mali işleri kapsayan konular kalmıştı. Kapitülasyonları ilgilendirdikleri için çok karışık ve çetin olan bu konuların üzerine eğilecek kişilerin, devlet adamlarından çok, teknik uzmanlar olması gerekiyordu.

"Ankara yabanisi", bu sefer, konferansa daha iyi hazırlanarak gelmişti. Meclis, işini Rumbold'un sandığından daha çabuk görmüş; İsmet Paşa da elinde yabancı kontrol sisteminin tümünü içine alan, olumlu bir karşı öneriyle dönmüştü. Bunlar özellikle, Fransız yatırımlarını ilgilendiriyordu. Fransızlar, baştan beri uzlaşmaz davranmışlar; tazminat, Osmanlı borçları faizlerinin altınla ödenmesi, savaştan önce Osmanlı hükümetinden kopardıkları ayrıcalıkların tanınması gibi konularda sıkı sıkı pazarlığa girişmişlerdi.

Son zamanlarda bir "açık kapı" siyaseti güden Ankara'nın Amerikalılarla uygun şartlarla alışverişe başlaması, onların da böylece ekonomik alana sokulmaları, Fransızların tutumunu büsbütün sertleştirmişti. Büyük Millet Meclisi, Rauf Bey'in isteğine uyarak, Amerikan Chester Grubu'na, demiryolu, liman yapımları ve buna benzer kalkınma projeleri üzerinde izin vermiş; grup temsilcilerinin Ankara'da iyice yerleşmesi Avrupalı rakiplerini bir kat daha kuşkulandırmıştı.

Konferansta gözlemci olarak bulunan Amerikan Büyükelçisi Grew, bu yüzden Fransızlar karşısında dayanması için İsmet Paşa'yı destekliyor ve İtilaf Devletleri'nin savaşa yeniden başlayacakları yolundaki korkularını yatıştırıyordu. Anlattığına göre, İtilaf Devletleri bir gece, sabahın ikisine kadar süren yedi saatlik bir toplantı sırasında İsmet Paşa'ya öyle yüklenmişlerdi ki, New York zenci mahallesindeki karakolda geçen bir soruşturma, bunun yanında kibar bir yemek sohbeti gibi kalırdı. İsmet Paşa, Rumbold'un İstanbul'a bildirdiği gibi "örs ile çekiç arasında" kalmıştı. Büyük Millet Meclisi'nde karşılaştığı güçlükler, sinirlerini bozmuştu. Ülkedeki muhalefet mebuslarının, bu ara seçimler dolayısıyla susmuş olsalar bile, onu gözden düşürmek için fırsat kolladıklarını biliyordu; öte

yandan Rauf Bey onu sabırsız bir telgraf bombardımanına tutuyor, iki ayağını bir pabuca sokarak büsbütün telaşlandırıyordu.

Meclis'te, İsmet Paşa'yı savunmak dürüstlüğünü göstermiş olan Rauf Bey, onun diplomatlığına pek güvenmiyordu. O da, şimdi Lozan'dan kabineye gönderdiği raporlarda, hemen geri çağrılmasını gerektirecek kadar kuşku veren, uzlaşma yanlısı bir tutum takınmıştı. Rauf Bey olsa, denizcilere özgü yöntemlerle başka türlü davranırdı. İtilaf Devletleri'ne karşı kullanılacak taktik “ister al, ister bırak” olmalıydı. Kabine, İsmet Paşa'yı belirli öneriler ileri sürmekle görevlendirmişti. Onun da yapacağı, bunların tümü üzerinde ısrar etmek ve perakende pazarlıklara girmekten kaçınmaktı. Öte yandan, İsmet Paşa da Ankara'nın kendisine hiçbir hareket özgürlüğü tanımamış; değil yalnız görüşülecek konuları, görüşme biçimini bile dikte etmiş olmasından yakınıyordu. Yardımcısı da, Rauf Bey'in emektar *Hamidiye*'nin kaptan köprüsünden komuta eder gibi talimat verdiğini söylüyordu.

İsmet Paşa da, gitgide, “Rauf Bey'in Gazi'ye bildirmeden talimat vermekte olduğu” kuşkusuna kapılmış ve “görüşmelerin ciddi ve nazik bir döneme girdiğinden söz ederek, Mustafa Kemal'in bizzat durumu izlemesini” istemişti. Gazi, bunun üzerine şimdiye kadar Rauf Bey'e saygı göstererek katılmadığı kabine toplantılarında bulunmaya ve arada sırada hükümet kararlarını kendisi kaleme almaya başladı. Ancak, kendi deyimiyle, “iki tarafa karşı takındığı tutum yumuşak olmadı ve bir tarafa hak vererek öbür tarafı susturmak sistemini uygulamadı.”

Haftalar gelip geçiyor, konferans sürüp gidiyordu. Sinirler gerilmeye başlamıştı. Bir gün Rumbold, öylesine çileden çıktı ki, “Türklerin tutumu yüreğimi bulandırıyor (m'écoeure),” diye bağıracak kadar ileri gitti. İsmet Paşa bunu, tam tersine anlayarak, “yüreklendiriyor” sanıp, gülümseyerek karşıladı. “Ömründe hiç bu kadar yorgunluk duymadığını” söylüyordu. Yeşil Chartreuse likörüne dadanmıştı; bu arada, sırasıymış gibi, şiddetli bir öksürüğe tutuldu. Rauf Bey'e karşı kızgınlığı arada bir alevleniyor; görüşmelerin bütün ayrıntılarıyla Ankara'dan yürütülmek istenmesinin, 1877'de Ruslarla olan savaşın saraydan yönetilmesinden farkı yoktu, diyordu. Bir keresinde, kendi yerine Rauf Bey'in konferansa gelmesini istedi ve Mustafa Kemal'den sert bir karşılık aldı.

Ne İtilaf Devletleri ne de Türkler savaş istedikleri için, sorun her maddeye bir formül bulmaktı; en sonunda, özellikle İngilizlerin uzlaştırıcı çabalarıyla, herkesin durumunu kurtaracak birtakım formüller bulundu. Borç sorunu, ileride yapılacak anlaşmalara bırakıldı. Tazminat isteklerinden vazgeçildi. Ekonomik ayrıcalıklar konusu, değerlerine göre, Türk yasalarına uygun olarak ele alınacaktı. Geçici bir süre için, belirli sayıda yabancı adli danışmanlar kabul edildi. Mustafa Kemal, anlaşma imzaya hazır olduğu sırada “her çeşit kapitülasyonun kökünden ve ebediyen kaldırılmış olduğunu” haklı olarak ileri sürecekti.

Rumbold, Kral V. George’a yazdığı bir mektupta, bu antlaşmayı, “pek parlak olmasa bile, en az kötü koşulları kapsayan bir belge” diye niteledi. *The Times* ise “bir cömertlik ve adillik örneği” diyor ve Türklerin konferanstaki tutumunu överken, “Acaba Türkiye, bir mucize ile, uygar bir devlet mi oldu?” diye soruyordu. Barış, 24 Temmuz 1923 günü, Lozan Üniversitesi’nin duvarları ağır örtülerle kapalı tören salonunda, Rumbold tarafından imzalandı. Bir tek o, *Daily Express*’in yazdığına göre, “Ascot at yarışlarındaymış gibi” başına gri bir silindir şapka giymişti.

Mustafa Kemal, İsmet Paşa’yı telgrafla kutladı: “Ülkeye bir sürü yararlı hizmetlerden ibaret olan ömrünüzü bu kez de tarihi bir başarıyla taçlandırdınız.” Rauf Bey’in bir gün geç gönderdiği tebrikleri, daha isteksiz bir tondaydı. Kendisi adına hazırlanan telgrafı gördüğü zaman, “Bu müsveddede adeta her işi yapan İsmet Paşa’ymış gibi gösteriliyor. Biz, burada, bir şey yapmadık mı?” demişti.

Barışın imzalandığını haber vermek için Ali Fuat ile Rauf Bey, Çankaya’ya birlikte gitmişlerdi. Yataktan yeni kalkmış olan Mustafa Kemal onları, sırtına sabahlık diye geçirdiği bir Arap maşlahıyla karşıladı. Tarihi telgrafı okurken heyecanlandığı gözle görülüyordu. Sonra kendini toparlayarak, “Doğrusu,” dedi, “barışın imzalanacağını ben de umuyordum ama, son günlerde içime bir tereddüt ve şüphe düşmüştü. Bu adamların son anda düşüncelerini değiştirmelerinden hep çekiniyordum. Beni çok sevindirdiniz. Teşekkür ederim.”

Rauf Bey kısa ve heyecanlı bir konuşma yaparak bu başarının, başta Mustafa Kemal olmak üzere, Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Refet paşaların eseri olduğunu söyledi. Kendisi de onlarla birlikte çalıştığı için mutluydu.

“Ta Amasya’dan beri,” diye açıkladı, “içimden elinizi öpmek geliyordu. Ama bu dileğimi açığa vuramıyordum. İzin verirseniz, elinizi şimdi öperek, her zaman içimde olan bu duyguyu belirtmiş olayım.”

Gazi, böyle bir hareketin gereksiz olduğunu söyleyerek, elini vermedi. “Sizin ülkeye ettiğiniz hizmetler, bizimkinden aşağı kalmaz,” dedi.

Hepsi de heyecan içindeydiler. Sakinleşmek için birer kahve içtiler. Latife Hanım misafirleri yemeğe alıkoydu. Gazi, İsmet Paşa’nın Ankara’ya dönmek üzere Lozan’dan ayrılmış olduğunu söyledi. Rauf Bey’in, “Evet, ayrılmış ve izninizle ben de ayrılmak istiyorum,” demesi onu şaşırttı. Rauf Bey, artık barış imzalanmış olduğuna göre, başvekillikten çekilmek, İkinci Meclis toplanıncaya kadar, kendi seçim bölgesi olan Sivas’a gitmek istediğini söyledi. Çok çalışmış, yorulmuştu; midesinden de rahatsızdı. Sonunda gerçek nedeni açıkladı: İsmet Paşa’nın Lozan’da değil yalnız kendisine, bütün kabine üyelerine karşı takındığı tutum. “Ben, şahsen bir daha İsmet Paşa’yla yüz yüze gelmek istemem. Onunla bir arada çalışmama da olanak yoktur. Barışı kendi imzaladığına göre, koşullarını uygulamak da ona düşer kanısındayım.”

Gazi, “Yani geldiği zaman kendisini karşılamak da mı istemiyorsun?” diye sordu. Rauf Bey, “Hayır,” dedi. “Beni bağışlayın. Fakat bu kadar haksız saldırıdan sonra, İsmet Paşa’yı bir daha görmek istemem.”

Mustafa Kemal onu yatıştırmaya çalıştı. Ancak, Rauf Bey çekilmekte ısrar etti. Bunun asıl nedeni, yalnız İsmet Paşa ile arasındaki anlaşmazlık değildi. Gelecekten de çekiniyordu. Taarruzdan önce Refet Paşa’nın evinde geçirdikleri geceyi ve Mustafa Kemal’in barış imzalanır imzalanmaz olağanüstü yetkilerini bırakmak konusunda verdiği sözü unutmamıştı. Şimdi barış imzalanmıştı, ama o, böyle bir şeye niyetli görünmüyordu. Tersine, bu yetkileri yeni bir partinin başına geçerek daha güçlendirmeyi tasarlıyor ve Rauf Bey’in düşüncesine göre, yeni Türk Devleti’nin demokratik gelişmesine daha baştan engel oluyordu. Kuşkularını, her zamanki açıksözlülüğüyle Gazi’ye anlattı. Onu, partiler ve kişiler üstünde, yön tutmayan, arabulucu bir devlet başkanı durumunda görmek istediğini söyledi. Oysa, şimdi Gazi, gündelik politikaya karışmış bulunuyordu.

Ali Fuat Paşa da, Rauf Bey’in bu düşüncelerini paylaşmaktaydı. Halk Fırkası kurulurken, Gazi’nin parti ile birlikte olmasının, demokrasi

yolundaki bir ülkede, başka partilerin gelişmesini önleyeceğini ileri sürmüştü. Gerçekten de, son seçimler sırasında Gazi'nin hem parti başkanı, hem de başkomutan olarak, güçlü mevkiinden yararlanması, herhangi bir muhalif grubun ortaya çıkmasını önlemişti.

Şimdi, barışı izleyen siyasi dönemin baş sorunu bu olacaktı: Gazi'nin kendisiyle, Rauf Bey ve ötekilerin tasarladığı demokratik kuvvetler arasında iktidar savaşı. Mustafa Kemal şu sırada bu konuda bir tartışmaya girişmek istemiyordu. Rauf Bey'in çekilmesinden dolayı üzüntülerini bildirdi. O da, "Üzülmeyin paşam," diye karşılık verdi. "Bu ülkeyi bir düzine namuslu adamla yönetebilirsiniz." Sonra Sivas'a hareket etti. İstasyonda kabine arkadaşları ve dostları tarafından uğurlandı. Gazi, Fethi Bey'i başvekilliğe atadı. Niçin İsmet Paşa'yı seçmediğini soranlara, "Onu sonrası için saklıyorum," diye cevap verdi.

Ali Fuat Paşa, meclis ikinci başkanı olarak kalmaya şimdilik razı olmuştu. Fakat, üç ay sonra, Mustafa Kemal'in tek parti yönetimine karşı güvensizliğinden dolayı, o da çekilerek askerliğe döndü. Gazi'ye sormuştu: "Senin şimdi havarilerin kimlerdir; bunu anlayabilir miyiz?" Baştan savma bir cevap aldı: "Benim havarilerim yoktur. Memleket ve millete kimler hizmet eder ve hizmette liyakat ve kudret gösterirse, havari onlardır."

Rauf Bey'in gidişinden birkaç gün sonra, İsmet Paşa, konferanstaki arkadaşlarıyla birlikte Ankara'ya döndü; resmen karşılandı, alkışlandı. Gazi, Çankaya'da şerefine bir ziyafet verdi. Yemekten önce, konferans üzerinde tartışmalar yapılırken, İsmet Paşa, Rauf Bey'le kabinenin kendisine çıkardıkları güçlüklerden duyduğu üzüntüyü belirtmekten kendini alamadı. Gazi'ye: "Karşılaştığım bütün güçlükleri yalnız siz çözdünüz, yardımıma koşup beni kurtardınız. Siz olmasaydınız, Lozan'dan cenazem gelirdi benim, cenazem!" dedi.

Fethi Bey, sinirlenerek ona, "Tenkit ettiğiniz kabinede ben de vardım," diye hatırlattı. İsmet Paşa kendisine ters bir cevap verdi. İkisi de öfkeyle yerlerinden fırladılar. Kadınlar telaşlandı, erkekler araya girerek tarafları yatıştırdı. Gazi yemeğe başlama emrini verdi. Ancak, yemekte çok az konuştu. Konukların üstüne kara bir bulut çökmüştü. İsmet Paşa'nın dönüşü, bu sıkıntılı hava içinde kutlandı.

Hükümet, anlaşmayı yeni meclisin onayına sunarken, Misakımilli sınırları içindeki topraklardan bir parçasının bile verilmemiş, bu sınırlar ötesinde de herhangi bir toprak kazancı düşünülmemiş olduğu üzerinde önemle durdu. İsmet Paşa antlaşmayı, “bütün bir devir süren savaşın sonu” olarak niteledi. Türkiye bir imparatorluk değildi artık, zaten geçen elli yılda bu, onun için sadece zararlı olmuştu; Türkiye şimdi egemen bir devletti, uluslararası alanda herhangi başka bir devlet gibi, kendi gücüne güvenen, bağımsızlığını sakınan bir devlet.

İsmet Paşa, yıllar sonra bu antlaşmayı, tarihi perspektif içinde değerlendirdiği vakit, bunun sürekli bir barış aracı olduğunu söyler. Çünkü, “İki taraf da çarpışmaktan büsbütün bıkmış ve yapılan fedakârlıklar tahammülü aşmayacak, haklı görülebilecek sınırlar içinde kalmıştı.”

Gerçekten de bu, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra, yenik düşmüş Orta Avrupa devletlerinden birinin galip devletlere kendi koşullarını kabul ettirerek imzaladığı tek antlaşmadır. İkincisinden sonra da, gelecek için sürekli bir barış aracı olarak ayakta durabilmiştir. Bu da, antlaşmanın yapay kuramlara değil, gerçek olanaklara dayanmasındandır. Bunun şerefi, herhangi bir genişleme hevesinden kendini alıkoyabildiği için, önce Mustafa Kemal’in, sonra da bu sınırlı amaçlara varmak yolunda gösterdiği sabır ve inattan dolayı, İsmet Paşa’nındır. İkisi de İtilaf Devletleri arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanmayı iyi bilmişler, ikisi de sabırlı davranarak, Musul ve Boğazlar gibi, uluslararası çapraşık sorunlara yol açan ve hemen çözümlenmesi mümkün olmayan sorunları ilerideki görüşmelere bırakmak akıllılığını göstermişlerdir.

Antlaşmanın imzasından iki buçuk ay sonra, İtilaf kuvvetleri İstanbul’u boşalttılar. Bu, Harington için önemli bir gündü. Her biri en aşağı bir seksen boyundaki erlerden kurulu, renkli muhafız alayı ortasında atına binmiş Boğaz kıyısında ilerlerken, Türkler onu alkışlamaktan kendilerini alamadılar. Rıhtımda, müttefiklerinin kıtaları ile Türk birlikleri tarafından karşılandı. Büyük bir kalabalık, askerlerin arkasına yığılmış, sıkıştırıyordu. Harington, Türk bayrağını selamladığı zaman kordon yarıldı ve o, “daha ne olduğunu anlamadan, karısıyla kendisi arasına giren on beş bin Türk’ün ortasında kalıverdi.” *Arabic* gemisine bindi. Gemi bütün düdüklerini öttürmeye başladı. *Malborough* gemisi de Auld Lang Syne’i çalarak

yanında gidiyordu. Bütün Birinci Dünya Savaşı'ndan daha uzun sürmüş olan bir işgal, böylece sona ermişti.

Bundan sonra Gazi, Türkiye'nin toprak bütünlüğünün bir belirtisi olarak İstanbul yerine Ankara'nın devlet merkezi olmasına karar verdi. Meclis'e bunu öneren bir yasa tasarısı sundu. Basın ve koyu İstanbullular, bu öneriye, şiddetle karşı koydular. Halifeliğin merkezi olan İstanbul'un devlet merkezi olarak da kalmasında ısrar ediyorlardı. İstanbul dört yüz yetmiş yıldır merkez olagelmişti. Ondan önceki bin yüz yıllık Bizans dönemi de ayrı.

Uzaklığı, sert iklimi, ilkel görünüşü, uygar bir kent için çok gerekli olan su ve daha bir sürü şeyin bulunmaması dolayısıyla, Ankara başkent olmaya elverişli değildir, deniliyordu. Buna karşılık, düşman akınlarına karşı güvenli bir stratejik ve coğrafi konumu vardı. Ayrıca, Milli Mücadele'nin sembolü olarak, mistik bir değer kazanmıştı. Üstelik, Gazi, öteden beri sürüp gelen ahlaksızlığı, sinsi gelenekleri, entrika alışkanlıkları yüzünden İstanbul'a karşı derin bir güvensizlik duyuyordu. Gençliğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşe mahkûm oluşunu, Osmanoğullarının Anadolu'nun sert yaylasını bırakıp Boğaz kıyılarına yerleştikleri tarihe bağlamış değil miydi?

Mebusların çoğu Anadolulu oldukları için, Mustafa Kemal, tasarıyı Meclis'ten geçirmekte güçlük çekmedi. Kanun maddesi şöyleydi: "Türkiye Devleti'nin makarrı idaresi,[127] Ankara şehridir." İstanbul, hilafet merkezi olarak kalıyor; Ankara, Meclis'in merkezi, dolayısıyla başkent oluyordu. Bundan sonra İstanbul da, Dersaadet, Konstantiniye gibi çeşitli adlarla değil, yalnızca İstanbul olarak adlandırılacaktı.

125 Gazi'nin kimliği, halk gözünde, birkaç yıl sürece, pek iyi kavranmamıştı. Bir gün Anadolu'da erleri denetlerken, "Allah kimdir, nerede yaşar?" diye sordu. Er, hoşa gidecek bir cevap vermek için, "Allah Mustafa Kemal Paşa'dır. Ankara'da oturur," dedi.

Mustafa Kemal, "Peki, Ankara neresidir?" dedi.

Er, "Ankara İstanbul'dadır," karşılığını verdi.

Biraz ötede, bir başka ere sordu: "Mustafa Kemal kimdir?"

"Padişahımızdır."

(İrfan Orga, *Phoneix Ascendant.*)

126 Gazi Mustafa Kemal: *Nutuk.*

127 İdare merkezi.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Türkiye Cumhuriyeti’nin Doğuşu ve Yükselişi

KIRK BEŞİNCİ BÖLÜM

Cumhuriyet'in İlanı

Ankara'da, Lozan'dan sonra, "Savaş bitti," diyorlardı. Oysa, savaş bitmiş değildi. Makedonyalı Mustafa Kemal, amaçlarından birincisini elde etmişti. Türkiye'yi kurtarmış, canlandırmış; düşmanlarla sarılı, dağınık, parçalanmış bir imparatorluktan, ileride dost olabilecek milletler tarafından tanınan yoğun, katıksız bir devlet çıkarmıştı. Amacının büyük önemi, ölçülü yöntemlerle kıvama gelip, kızgın bir canlılığın aleviyle çelikleşerek, bu sonuca erişmeyi sağlamıştı. Gerçekleri kavramayan bir ortamda, bir gerçekçi olarak, gözünü bir tek amaca dikmiş, elde edebileceği şeyin ne olduğunu görmüş ve hem kendisinden kuşku duyan dostlarına, hem de elde edilemeyecek şeyler peşinde koşan düşmanlarına karşın, onu kovalamıştı. Bu iş için yüksek bir önsezi, kendi tabiatıyla çelişen ve ancak büyük bir iç disiplinle kazanılabilecek bir sabır gerekliydi. Ayrıca temel sorunları sezmek ve dost düşman herkesin psikolojisini anlamak, sorumluluğunu kavramak ve onu kesinlikle kullanmak da şarttı. Mustafa Kemal, gençliğinden beri şiddetle arzuladığı iktidarı, bu nitelikleri sayesinde, en sonunda elde etmişti. O zamanlar, "Önemli bir adam olacağım," diye yüksekten atıyordu. Şimdi, acılarla geçen yıllardan sonra, kırk iki yaşında, gerçekten önemli bir adam olmuştu.

Aslında yaptığı iş, bütün siyasi yankılarına rağmen, bir askerin –planlama, örgütleme, ani karar verme ve harekete geçme konularında ustalaşmış bir adamın– işiydi. Şimdi yapacağı iş için daha fazla şeyler gerekiyordu: Bir devrimcinin, bir peygamberin, bir devlet adamının nitelikleri. Yurdunu kurtardıktan sonraki amacı, yeni bir yurt yaratmak

olacaktı. Türk toplumunu kökünden değiştirmek istiyordu, şeriata dayanan ortaçağ yapısı bir toplum sistemini süpürüp atarak yerine Batı uygarlığına dayanan yeni, çağdaş bir düzen getirmek.

Bu yeni çabasına da yine bir asker gibi düşünerek girişti. Zaferin üzerine yatıp dinlenmek yoktu; yine Gazi'nin komutasında bu yeni savaşa girişmeden önce gevşemek de yoktu. Bu seferki savaş maddi değil, manevi silahlarla yapılacaktı. Fakat usul ve taktik bakımından ötekinden farklı değildi. Önceki gibi, adım adım gerçekleştirecekti. Yalnız, şimdi inisiyatif kendi elinde olduğu için, daha hızlı olacaktı. Planlarında ileriyi gören, ama uygulamalarında deneyci olan Mustafa Kemal daha 1920'de "milletin vicdan ve geleceğinde sezinlediği gelişim yeteneğinin kafasının içinde milli bir sır gibi gizli kalmasına ve vakti gelince toplumun bütününe uygulanmasına" karar vermişti. Şimdi vakit gelmişti. Türkiye, gelişiminin yeni bir dönemine giriyordu.

Ancak Türkiye hâlâ, Falih Rıfkı'nın dediği gibi, "denize açılmak için limandan ayrılmış, fakat rotasını kaptanından başka kimsenin bilmediği bir gemiye" benziyordu. İzleyeceği rota ne olacaktı? Mustafa Kemal kararını vermişti. Zafere doğru Samsun'dan Erzurum'a, Sivas'a, Ankara'ya ve şimdi Lozan'a kadar uzanan sabırlı yolculuğun amacını, kendi pek iyi biliyordu. Kararı şuydu: Türkiye bir cumhuriyet olmalıdır. Şimdi kararını yerine getirmek için güçlü bir durumdaydı. Kazandığı zafer ve şerefli bir barış, nüfuzunu yükseltmişti. Kendi topladığı yeni bir meclis ve hem kurucusu, hem de başkanı olduğu yeni bir parti, ona yeni iktidar yolları açmıştı. Reformlara girişmek işi artık yalnızca bir taktik ve zaman sorunuydu.

Cumhuriyet düşüncesi, yazın, daha Lozan Konferansı sürüp gittiği sırada kafasında belirli bir biçim almıştı. Bir tasarı hazırlayarak, gizlice, daha önceleri de saltanatın kaldırılması ve birtakım anayasa konuları üzerinde kendisine danıştığı, Adliye Vekili Seyit Bey'e yolladı. Seyit Bey, tasarıyı ilke olarak yasama bakımından uygun buldu, yalnız bazı ayrıntıların düzeltilmesi için geri gönderdi. Sonra tasarı, barış imzalanıncaya kadar, bir yana bırakıldı.

Mustafa Kemal, şimdi düşüncesini yakınlarına açmaya başlıyordu. Çankaya'da, Falih Rıfkı'nın ve kendilerine güvendiği birkaç gazetecinin daha bulunduğu bir akşam yemeğinde, Fransız İhtilali tarihini okumakta

olduğundan söz ederek *république* sözcüğüyle Türkçedeki karşılığı “cumhuriyet” üzerinde bazı notlar almış olduğunu bildirdi. Bir sözlük getirildi. *République* karşılığında *la chose publique,*[128] “kamusal varlık”, “toplum” gibi kavramlar olduğu görüldü. Sözcüğün tam anlamı üzerinde bir tartışmaya girişildi. Bunun üzerine Gazi planını açıkladı; bu plan henüz tam değildi, dostları bunu kendi aralarında tartışmalı, zamanı gelince de partiye sunulmalıydı. İçlerinden biri, “Cumhurbaşkanı seçildikten sonra, yine parti başkanı olarak kalacak mısınız?” diye sordu. Gazi, gözleri ışıldayarak, “Laf aramızda, evet,” diye karşılık verdi. Ancak başka birisi, cumhurbaşkanlığı süresinden söz ederek, “Ömür boyunca mı?” deyince, “Kesinlikle hayır,” dedi.

Haber ortalığa yayılmıştı. Yerli gazeteler sözde daha hiçbir şey duymamışlardı. Fakat Gazi, bir deneme balonu uçurtarak, Viyana’da çıkan *Neue Freie Presse*’ye verdiği bir demeçte, niyetini dünyaya açıkladı. Türk Devleti’nin adından başka her şeyiyle bir cumhuriyet olduğu noktasından hareket ediyordu. Anayasanın ilk maddesinde egemenliğin millete ait olduğu; ikinci maddesinde de halkın, yalnız Büyük Millet Meclisi tarafından temsil edildiği bildiriliyordu. Gazi, “Bu iki cümle bir tek sözcükle özetlenebilir,” dedi. “Cumhuriyet... Türkiye’nin şimdiki gerçek şekli kısa zamanda kanunla onaylanacaktır.” Nasıl ki, aslında, Avrupa ve Amerika cumhuriyetleri arasında bir fark yoktu; Türkiye’nin de bu cumhuriyetlerden ayrılığı, bir biçim sorunundan başka bir şey değildi.

Bu demeç, Ankara’da yıldırım etkisi yaptı. Cumhuriyet kavramı geleneksel Müslüman devlet anlayışıyla taban tabana zıttı ve bu “çirkin” sözcük Türkçe bir sözde ilk kez ağza alınıyordu. Böyle bir değişiklik tehlikesi hem İstanbul basınında, hem de henüz ciddi bir cumhuriyetçi hareketin gelişmemiş olduğu Meclis’te heyecan yarattı. Mustafa Kemal, bu konuda Meclis’te açık bir tartışmanın kötü sonuçlar vereceğini anlamıştı. Cumhuriyeti, muhalefet daha birleşmeye vakit bulmadan, başka yollardan gerçekleştirmek gerekiyordu.

Yeni meclis, şimdiye kadar, Mustafa Kemal’in dikkatli yönetimi altında oldukça uysal davranmıştı. İlk önemli haftalar süresince, hemen hiçbir toplantıyı kaçırmıyor; daha tartışmaya geçilmeden önerilerin açıklamasını yapıyor, kabul ya da reddedilmesi halinde kendi görüşünü belirtiyordu. Bir

defasında bir önerinin kabul edildiğini görünce, “Rica ederim,” demişti. “Ellerinizi indirin. Galiba bu noktayı size pek iyi açıklayamadım.” Baştan, önerinin geri çevrilmesini istediğini belli ederek anlattı, ikinci oylamada öneri reddedildi. Her fırsatta, mebuslara çağdaş bir Batı devletinin ne olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Bir gün, bir söylev verirken, hocanın biri öfkeyle sordu: “Ne demektir bu çağdaş lafı?” Gazi buna, “Adam olmak demektir hoca,” diye cevap verdi. “Adam olmak.”

Bütün bunlara karşın, bu meclis, birincisine göre daha aklı başında bir kuruluştu. Daha genç, daha seviyeli ve Mustafa Kemal’in dediği gibi bir “Aydınlar Meclisi” olmaya daha hevesliydi. Ciddi tartışmaların tadını kaçıran o yobazlar bu mecliste yoktu artık; yerlerini daha olgun kafalı, Batı düşüncelerini daha iyi kavramış, yazar, gazeteci ve meslek adamlarından kurulu gruplar almıştı.

Ancak, ne de olsa cumhuriyet, sağdan da soldan da karşı akımları harekete geçirecek bir sorundu. Her türlü köklü değişime karşı olan örümcek kafalılar, halifenin gücünü ne pahasına olursa olsun korumak istiyor; bazıları da Cumhuriyet ilan edilecekse, halifenin cumhurbaşkanı olması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Adım adım ilerleme taraflısı olanlar, güçler arasında bir denge kurmak çabasındaydılar. Bazı kimseler, halifenin başına geçeceği meşruti bir krallık gibi bir şey düşünüyor; bazıları da Batı’daki, örneğin Fransa ya da Amerika’daki gibi gerçek bir demokratik cumhuriyet kurulmasını uygun buluyorlardı. Bir yandan da Cumhuriyet’in Mustafa Kemal’in elinde Güney Amerika ve Sovyet Rusya’da olduğu gibi, bir çeşit diktatörlüğe dönmesinden çekiniyorlardı. İkisi de yürekten meşrutiyetçi olan Ali Fuat Paşa ile Rauf Bey’in görüşleri de böyleydi. Onların bu sırada Meclis’ten uzaklaşmış olmaları Gazi’nin işine yarıyordu. Ne olursa olsun, Mustafa Kemal’in Meclis’te Cumhuriyet’i bir oldubittiyle ilan etmesinden korkuluyordu.

Böyle bir şeyi gerçekten de tasarlamıştı. Bahane olarak bir kabine bunalımı yarattı. Meclis, vekilleri seçme yetkisini hâlâ elinde bulunduruyor; oysa mebusların iktidar için manevralara girişmelerine, hizip yaratmalarına yol açan bu ayrıcalık, birliği bozuyordu. Parti içinde beliren ve Gazi’nin “gizli muhalefet” diye suçladığı bir bölüntü, iki boş yer için ortaya iki ad atmıştı. Bunlardan biri dahiliye vekilliğine getirilmek istenilen Erzincan

mebusu Sabit Bey, öteki de Ali Fuat Paşa'dan boşalan meclis ikinci başkanlığına aday gösterilen Rauf Bey'di. Gazi, bunların aday gösterilmelerini uygun bulmamıştı. Muhalefetin çektiği blöfe "rest" diyerek, Fethi Bey'le öteki vekillere istifa etmeleri ve yeniden seçilecek bile olsalar kabinede görev almamaları için talimat verdi. Şimdi, muhalefetin kendi kabine listesini hazırlaması gerekecekti.

Gazi böylece, renklerini açıkça belli ederek kendisiyle savaşa girmeleri için, Meclis üyelerine meydan okumuştu – ki bunu yapamayacaklarını da pek iyi biliyordu. Ortaya bir söylenti attı: Bir patırtı çıkacak olursa, yanındaki Başkanlık Muhafız Alayı'yla karşı koymaya da hazırdı; bu yolda ordunun desteğine ve milletin kendisine olan saygısına güveniyordu. Muhalefet grupları, Rauf Bey'in yokluğunda, aralarındaki uzlaşmazlıkları yatıştırmaya ve hepsinin onaylayacağı bir kabine listesi hazırlamaya çalıştılar, ama boş yere; Gazi, parlamentoda bundan dolayı doğan durumu, anarşi diye niteledi. Ülke, iki gün süresince hükümetsiz kalınca, harekete geçti. İçlerinde Fethi Bey'le İsmet Paşa'nın da bulunduğu birkaç dostunu, Çankaya'da yemeğe çağırdı. Yemek sırasında onlara, "Yarın Cumhuriyet'i ilan edeceğiz," dedi. Buna kimse itiraz edemedi. Fethi Bey'le arkadaşlarına, izleyecekleri taktik konusunda talimat verdikten sonra, konuklar dağıldılar.

İsmet Paşa ile Mustafa Kemal yalnız kaldılar. Baş başa vererek, Cumhuriyet tasarısına, eldeki anayasa üzerinde yapılacak birtakım değişiklikler halinde, son şeklini verdiler. Anayasa'ya, "Türkiye Devleti'nin hükümet şekli cumhuriyettir," cümlesi eklenecekti. Cumhurbaşkanı, devlet başkanı olacak ve Meclis'çe seçilecekti. Başbakanı o seçecek, öteki bakanları da başbakan atayacaktı. Meclis'in bunları onaylamaya yetkisi olacaktı, ama seçmeye değil. Böylece Gazi, kendisine gerekli olan iktidarı sağlamış oluyordu.

Ertesi gün bu hükümler, artık politik bir güç haline gelmiş olan Halk Fırkası grubuna sunuldu. Mustafa Kemal'den, Fethi Bey'le önceden anlaşmış oldukları gibi "hakemlik etmesi" istendi. O gün taktırdığı dişleri henüz yerine iyi oturmadığı için sesi, ıslıklı çıkıyordu. Konuşması, belki de bu yüzden kısa sürdü. Kısa, ama derli toplu. Hükümetin şimdiki kuruluşunda köklü bir yanlışlık vardı. Her mebusun bakan seçimine katılmasını ve dolayısıyla her bakan üzerinde etkili olmasını gerektiriyordu.

Artık, bu sistemin kötülükleri anlaşılmıştı. Bunlar kendisinin kararlaştırdığı gibi düzeltilmeliydi. Bundan sonra Anayasa'da değişiklik yapan tasarı, İsmet Paşa tarafından okundu. Bu tepeden inme değişikliğe içerleyen parti üyeleri, şaşkınlık içinde mırıldanmaya başladılar. Ancak Gazi'nin yardımcısı olan adliye vekili, bu formülün yeni bir icat olmadığını, yalnızca aslında var olan bir yasayı açıklığa kavuşturduğunu ileri sürdü.

Parti grubu, birkaç itiraza rağmen, yeni anayasayı ister istemez kabul etmek zorunda kaldı. Artık, o akşam Meclis tarafından onaylanması sadece bir formaliteden ibaretti. Şair Mehmet Emin Bey, Ankara cumhuriyetini bundan 1.400 yıl önce Peygamber'in Mekke'de kurduğu hükümetle kıyaslamaya kalkınca, hocalar şaşkınlıklarından ağızlarını açamadılar. Mustafa Kemal, oylamaya katılan 58 milletvekilinin oybirliğiyle cumhurbaşkanlığına seçildi. Ancak, 100 kişi de çekimser kalmıştı. Toplantı, Cumhuriyet'in gelecekteki mutluluğu için edilen dualarla son buldu. Cumhuriyet'in ilanı, bütün yurtta 101 pare top atışıyla kutlandı. Gün, 29 Ekim 1923'tü.

Gazi, "bu tarihi anda" kendisini destekledikleri için "arkadaşlarına" teşekkür ederken, gözlerini her zamanki gibi Batı'ya döndürerek, bu olayın yurtdışında yapacağı etkilere dokundu: "Milletimiz, kendisinde bulunan vasıf ve değerleri, hükümetinin yeni adıyla, uygarlık dünyasına göstermeyi daha kolaylıkla başaracaktır. Türkiye Cumhuriyeti, dünya yüzünde bulunduğu yere layık olduğunu eserleriyle ispat edecektir."

İsmet Paşa'yı kendisine başbakan seçti. Onun, savaş alanında olduğu gibi, Meclis'te de isteklerini yerine getireceğine güveniyordu. Görüşleri daha liberal olan Fethi Bey'e ise o kadar güveni yoktu. Bir akşam Çankaya'da "ihtilalci" nitelikte bir konuşma sırasında Fethi Bey'in geldiğini haber vermişlerdi. Gazi, konuklarına, "Hişt çocuklar," dedi. "Susun. Hükümet geliyor." Fethi Bey'i başbakanlık yerine, meclis başkanlığına getirdi. Mustafa Kemal, uygun zamanı, sürpriz yaratacak taktiği, üstü kapalı tehdidi bir arada ustalıkla kullanarak ülkede iktidarın en yüksek noktasına erişmişti. Kendinde üç başkanlığı birden toplamıştı: Devlet başkanlığı, hükümetin ve Meclis'in gerçek başkanlığı, tek parti başkanlığı. Selanik'ten beri kendisine hayran olan arkadaşı Tevfik Rüştü onu bir gün Hıristiyanların "teslis"iyle (üçlü birlik) kıyaslamıştı: "Baba,

Oğul ve Kutsal Ruh.” Gazi, gözlerinde bir pırıltıyla onayladı: “Öyledir, ama, kimse duymasın!”

Rauf Bey, İstanbul’da 101 pare top sesiyle uykusundan uyanmıştı. Cumhuriyet gerçekleşti demek, diye düşündü. Böyle birdenbire, kendisine, Ali Fuat Paşa’ya ve de Refet Paşa’ya sorulmadan ilanı, Mustafa Kemal’le eski arkadaşları arasındaki uçurumu, açık bir muhalefet haline sokacak kadar derinleştirecekti. Cumhuriyet’in ilanı, “sahibinin sesi” olan Ankara basınına kıyasla daha açık konuşabilen İstanbul gazetelerinde tenkide uğradı. “Yaşasın Cumhuriyet!” başlığı altında çıkan bir yazı bile “Cumhuriyet’in ilan ve tespit tarzının garip olduğunu”, bunda, “sıkboğaza getirilmiş bir hal!” bulunduğunu ilan ediyordu.”[129] Gazi’ye verilen yetkiler, diye yazıyorlardı, padişahlara bile verilmemişti. George Washington, Meclis kendisini başkanlığa seçmeden önce altı yıl anayasa üzerinde çalışırken çiftliğine çekilmiş değil miydi? Nerede o, nerede bu?...

Bu görüşler aslında, Rauf Bey’le onun gibi düşünenlerin ilkelerini yansıtıyordu. Rauf Bey, meşrutiyet uğruna başvurulan girişimlerin başarısızlığa uğraması üzerine, şimdi cumhuriyetten yana görünüyordu. Ancak, Cumhuriyet Anayasası’nın ilan edilmeden önce Meclis’te enine boyuna eleştirilmesi, tartışılması gerekirdi. Daha önce Birinci Meclis tarafından geri çevrilmiş olan yeni kabine sistemi konusunda da, Rauf Bey, “Kuvvetli bir hükümetten söz ediyorsunuz,” diyordu. “Benim kuvvetli hükümetten anladığım, halk egemenliğine dayanan, görev ve yetkilerini iyice kavramış, olgun bir kabinedir. Birtakım kimselerin, kuvvetli hükümet deyiminden, ülkeyi yumruk zoruyla yönetmeyi anladıklarını işitince çok şaşırdım.” Rauf Bey’in basına verdiği demeç, Ankara’da biraz da isteyerek, yanlış yorumlandı. Mustafa Kemal, Rauf Bey’le arkadaşlarının bir muhalefet kurmak istediklerini sanarak, onu gözden düşürmeyi ve gericilikle suçlamayı denedi. Rauf Bey, halifeye bir nezaket ziyaretinde bulunmuştu; bundan, hilafetin siyasi bir rol oynaması yolunda birtakım tertiplere giriştiği sonucunu çıkarmak pek zor değildi.

Rauf Bey, bu hava içinde, Ankara’ya gitmek üzere İstanbul’dan ayrıldı. Kendisini, Ali Fuat, Refet, Kâzım Karabekir paşalarla halifenin yaverlerinden biri ve aralarında deniz subayları ile tıbbiye öğrencileri bulunan bir kalabalık uğurlamıştı. Kâzım Karabekir, Rauf Bey’le

arkadaşlarını şu sözlerle destekliyordu: “Ben cumhuriyetten yana, fakat kişisel yönetime karşıyım.” Böylece, ihtilalin yaratıcılarından dördü şimdi, Mustafa Kemal’e karşı açıkça cephe almış oluyorlardı.

Tam bu nazik zamanda, Gazi, bahçesinde dolaşırken bir kalp kriziyle yere yığıldı. Kriz hafif geçmiş, fakat sonradan Ali Fuat Paşa’ya söylediği gibi kendini büsbütün kaybetmiş, sanki öbür dünyaya gidip gelmişti. Bunun üzerine doktorlar, günde iki üç sigaradan fazla içmemesini ve perhize girmesini söylediler. Latife Hanım da bu perhizi sıkı sıkıya uygulamaya başladı. Ali Fuat Paşa, bundan sonra sağlığına çok dikkat etmesini istedi. Normal ömrünün yarısına gelmişti. Gazi, ona merak etmemesini söyledi. Doktorlar kendisine rakıyı yasaklamışlardı. Yalnız arada, bir kadeh viski içebilecekti; bir zamanlar Abdülhamit’e de rakı yasak edilmiş, sadece viskiye izin verilmişti.

Bu durum yüzünden, Rauf Bey, Mustafa Kemal’le Çankaya’da çok kısa bir görüşme yaptı ve politik sorunları ortaya atmaktan çekindi. Meclis’te soğuk karşılanmıştı. Parti grubunda, basına vermiş olduğu demeç üzerinde açıklamada bulunmaya çağrıldı. Bu demecin, Cumhuriyet’i güçten düşürmek amacıyla verildiği ve kendisinin muhalif bir parti kurmak yolundaki niyetini ortaya çıkardığı ileri sürülüyordu. Toplantıya başkanlık eden İsmet Paşa, uzlaşmaz bir tutum takınmıştı.[130] Sert ve emredici bir tonla, savaş zamanıyla bir kıyaslama yaparak, Milli Mücadele’nin yaşamsal önem taşıyan bu ikinci döneminde de, düşünce birliğinin şart olduğu üzerinde durdu. Rauf Bey, sözleriyle, ülkenin anarşiye sürüklenmesine yol açıyordu. İsmet Paşa, onun halifeden gördüğü desteğe değinerek, “Tarihin herhangi bir devrinde, bir halife, zihninden bu ülkenin yazgısına karışmak arzusunu geçirirse, o kafayı herhalde koparacağız!” dedi. Sonunda, Rauf Bey’in, aleyhteki sözlerini geri alarak Parti içinde yürümeye mi, yoksa bunlardan vazgeçmeyip muhalif bir parti kurmak için ayrılmaya mı kararlı olduğunu sordu.

Rauf Bey, açık ve ağırbaşlı bir cevap vererek, halk egemenliğine olan inancını bir daha belirtti ve (gerçekten basına da söylediği gibi) hükümetle arasında bir anlaşmazlık olmadığı üzerinde ısrar etti. Düşünce ve görüşlerini açıkça bildirmenin bir dürüstlük gereği olduğuna inandığı için, o demeci vermişti. Muhalif bir parti kurmaya niyeti yoktu. Ancak üye

arkadaşları kendisini partiden çıkarmak isterlerse, bu kararı kabul etmeye hazırdı. Kararlarını serbestçe verebilmeleri için, toplantıdan ayrıldı. Çıkarken, “Ölümsüz olan kişiler değil, düşüncelerdir,” dedi.

Rauf Bey konuşurken alkışlanmıştı. İsmet Paşa, grubun ona karşı sempati beslediğini sezince, önerisinde ısrar etmedi. Ertesi gün, Rauf Bey’in Saltanat’a karşı ve Cumhuriyet’ten yana olduğunu belirten bir bildiri yayımlandı. Basına verdiği demecin yanlış yorumlanmış olduğu anlaşıldığından Parti’den ayrılmasını gerektirecek bir durum kalmamıştı.

Ali Fuat Paşa, Konya’ya ordu müfettişliği görevine gitmeden önce, Gazi’yi, Rauf Bey’in görüşleri konusunda yatıştırmaya çalıştı. Halk egemenliği ilkeleri zedelenmemek ve Gazi bütün bu teşkilatın üzerinde kalmak şartıyla cumhuriyete karşı değildi. Mustafa Kemal, Rauf Bey’in İngiliz kuruluşlarına karşı eğilimini bildiği için şüpheci bir tutumla, “İngiltere Krallığı da halk egemenliğine dayanır, ama başında bir kral vardır,” dedi. Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey’le açıkça çatışmaya girmek henüz işine gelmiyordu. Ancak daha sonra, Rauf Bey’in niyetlerini kötülemeye çalışarak, lehinde alınmış olan kararla “Rauf Bey ve arkadaşlarına, bir süre daha, Parti’nin içinde Parti’yi yıkmak için çalışma fırsatı verilmiş olduğunu” söyledi.

128 Devlet.

129 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk.*

130 “... İsmet Paşa, başkan yerinden görüşme konusunu açıklayıp önemini anlattıktan sonra, ‘Bugünkü toplantıda benim de söz almam gerekebilir,’ diyerek başkanlığı başkasına bıraktı.” Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*. (ç.n.)

KIRK ALTINCI BÖLÜM

Hilafetin Kaldırılması

Mustafa Kemal, birkaç ay sonra daha köklü bir ikinci işe girişti. Gerisindeki üsse güvenerek, elverişli bir durumu sonuna kadar götüren bir komutan gibi, kafasına koyduğu ikinci amaca doğru hızla ilerledi. Bu da, şeriat ilkelerine dayanan bir yönetimin kökünden kazınmasından ve din ile devletin birbirinden büsbütün ayrılmasından başka bir şey değildi.

Zaferi kazanıncaya kadar, halk karşısında dine bağlı davranmış olan Mustafa Kemal, son yıllarda bu konu üzerinde daha serbest ve eleştirici bir biçimde konuşmaya başlamıştı. Dine inandığını yine de söylüyordu, fakat akıl süzgecinden geçen bir inançla. Müslümanlık onun gözünde mantık, muhakeme, bilim ve bilgiyle uyumluluk içinde "doğal bir din"di. "Milletin kalbine yöneltilmiş zehirli bir hançer" olan yobazlığa bütün gücüyle karşıydı. Çağdaş bir görünüşün Müslümanlığa aykırı olduğunu ileri sürenleri azarlıyordu. Camilerde cuma günü verilen vaazların bilim kurallarına uygun olması gerekliydi; vaizler uygarlık dünyasının siyasi ve sosyal koşullarını yakından izlemek zorundaydılar. Bundan sonra vaazlar, halkın anlayabilmesi için, eski bir ölü dille değil, Türkçe olarak verilecekti.

Türkler, yüzyıllardan beri sürekli olarak Doğu'dan Batı'ya doğru yol almışlardı; bu yolda daha da ilerleyeceklerdi, ama bunun için halifeliğin "manevi hazinesinin" de büsbütün ortadan kalkması şarttı. Halifelik, gerici güçlerin hem sembolü, hem de dayanağı değil miydi? Burada da, savaşın bazı aşamalarında olduğu gibi, birtakım gereksiz dış müdahaleler Gazi'nin işini kolaylaştırmaya yaradı. Ağa Han ve Emir Ali gibi Müslüman liderler, İsmet Paşa'ya mektup yazmışlar; halifeliğin padişahlıktan ayrılmasının,

Müslümanlar arasındaki anlamını daha önemli bir hale getirdiğini söyledikten sonra, Türk hükümetinin halifeliği "Müslüman halkın güven ve saygısına layık bir temele oturtmasını dileyerek, Türk devletinin ancak bu şekilde güç ve itibar kazanabileceğini" bildirmişlerdi. Bu mektup, Ankara'ya varmadan önce, üç İstanbul gazetesi tarafından yayımlanmış, bu da, gizli bir oturumda toplanan Meclis'te öfkeli protestolara yol açmıştı. Mektuptan, halifeliğin, Türkiye'yi şeriat kurallarına ve eskiye bağlayan bir zincir olduğu anlamı çıkıyordu. Mustafa Kemal'in usta ellerinde bu, halifeliğe son vermek için yeter de, artardı bile.

Gazi'nin önünde, "ortaçağdan kalan bu çıbanı", yani hilafeti kesip atmak yolu böylece açılmıştı. Hilafetin kaldırılacağı haberi de, Cumhuriyet'in kuruluşunda olduğu gibi, yabancı bir dergide, bu kez de *Revue des Deux Mondes*'da önceden duyurulmuştu. Aslında birkaç ay önce verilmiş olan bu demeçte, Gazi, sözcüğün ikili anlamı üzerinde oynayarak, halifelik sözünün yönetim ve hükümet demek olduğunu söyledi. Ortada başka bir idare ve hükümet varken, hilafetin gereksiz ve fazla olduğunu belirtmek istemişti. Hilafet, hiçbir zaman İslam dünyası üzerinde, Papalık'ın Katolik dünyası üzerindeki yetkisi gibi bir yetkiye sahip olamamıştı. Eski bir Arap müessesesi olan bu görev, sonradan bir Türk padişahına geçmiş; fakat milyonlarca Müslüman kendisini hiçbir zaman ruhani başkan olarak tanımamıştı. Yeni Türkiye dinsiz değildi; ama ona, yapmacıklıktan arınmış, akla uygun gelecek ve ilericiliğe engel olmayacak bir din gerekiyordu. Basın da, bu yolda bir dil kullanmak için talimat aldı.

Mustafa Kemal, önerisini ileri sürmek için uygun bir vesile olarak, Büyük Millet Meclisi'nin dördüncü yıldönümünü seçti ve onu şu sözlerle bildirdi: "Artık, İslam dinini, yüzyıllardan beri âdet olduğu gibi, bir politika aracı durumundan kurtarıp yükseltmek zamanının geldiği gerçeği açıkça anlaşılmıştır." Arkadan üç belli başlı nokta öne sürdü: Cumhuriyet her çeşit saldırıya karşı korunmalı; öğretim ve eğitim birliği kurulmalı, dinin politikaya alet edilmesi önlenmeliydi. "İslam dininin yeni bir güç kazanması" bu yolla sağlanacaktı. Artık alışılmış olan bu usule göre, bu noktalar, bir parti toplantısında tartışıldı ve gerekli yasa tasarısı hazırlandı. Böylece, Falih Rıfkı'nın dediği gibi "Türkiye'yi ortaçağa bağlayan köprüler havaya uçuruluyordu!" Bundan sonra Meclis'te olup bitenler o derece

şiddetli oldu ki, ona Fransız İhtilali sahnelerini hatırlattı. Görüşmelere kısa bir ara verildiği sırada, konuşmacılar, masa ve sandalyelerin üstüne çıkarak Osmanlı hanedanının yurttan atılması için sesleri kısılıncaya kadar bağırmaya başladılar. Başka bir zaman da Gazi'nin odasına girip çıkan sarıklı hocalar, kendilerine bütün güçlerini sağlayan din eğitiminin kaldırılması üzerindeki bu korkunç lafları dinlemektense, Kuranıkerim'i kökünden kaldırmaya razı olduklarını söylediler. Ancak, bir oranda daha ağırbaşlı olan bu mecliste, yine adliye vekilinden yardım gören Gazi ile İsmet Paşa, tartışmaları yönetmede çok güçlük çekmediler.

Halife yerinden indirildi, halifelik makamı kaldırıldı, hanedan üyelerinin Türkiye Devleti sınırları içinde oturmaları yasaklandı; Şeriye ve Evkaf vekâletleri ile Şeyhülislamlık kurumu kaldırıldı, evkaf gelirleri devlete mal edildi; din okulları laik eğitime bağlandı. Bir ay sonra çıkarılan bir kararname ile hâlâ evlenme, boşanma, veraset gibi özel davalara bakan Şeri Mahkemeler kapatılıyor ve bütün bu işleri düzenlemek üzere İsviçre Medeni Kanunu'na dayanan yeni bir kanun hazırlanıyordu.[131]

Meclis'in hilafetin kalkmasına karar verdiği gece, Halife Abdülmecit, Dolmabahçe Sarayı'nda polis müdürü ile bazı memurlar tarafından uyandırılmış ve kendisine, sabah saat beşte Türkiye'den ayrılması bildirilmişti. Önce heyecana kapıldı, sonra kendini toparlayarak, bazı özel eşyasını hazırlamak için izin istedi; saraydaki kadınların geçimlerinin sağlanmasını diledi. Hükümet, halktan herhangi bir tepki gelmesini önlemek için işleri çabuklaştırmaya karar vermişti. Abdülmecit otomobille Çatalca'ya götürüldü; oradan da akşam, İsviçre'ye giden bir trene bindirildi. Birden fazla karısı olan erkekler İsviçre'ye alınmadığı için, önce sınırdan içeri sokulmadı. Ama bir süre sonra, evlilik durumu incelenince ye kadar, geçici olarak girmesine izin verildi.

İstanbul'da batıl inançlara bağlı kimseler, Osmanlı hanedanının son başkanının, bir salı günü, yani atalarının şehre girdiği gün, İstanbul'dan ayrıldığına dikkat etmişlerdi. Bundan sonraki cuma günü Ayasofya Camii'nde okunan hutbede ilk olarak halifenin adı geçmedi. Hutbede, "Ey ulu Tanrı. Cumhuriyet hükümetini ve İslam milletini koru. Müslümanları daim muzaffer kıl ve Türk Cumhuriyeti'ne dayanan İslamlık sancağını

bütün önceki sancaklardan yükseğe çıkar, Peygamber'in şefaatini üzerlerinden eksik etme!" deniyordu.

Gazi, birkaç saat içinde, bir tarih dönemini ortadan kaldırmıştı. Bunu Meclis, Parti ya da basın olsun, düşüncelerini herkese kabul ettirmekteki olağanüstü yeteneği ve istediklerini yaptırmak için en uygun zamanı inanılmaz bir şekilde sezişi sayesinde başarmıştı. Hilafetin kaldırılmasının hem yurtta hem de dışarıda önemli bir tepkiye yol açmayacağını önceden görmüş, bunda da haklı çıkmıştı. Saltanatın, padişahın tutumu karşısında şahlanan genel öfke içerisinde yıkılışından sonra; halifelik, sadece tarihi bir hatıra gibi kalmıştı. Hilafetin kaldırılması İslam dünyasında, özellikle Türk Devrimi'ni bir İslam ülkesinin özgürlüğü uğruna çarpışması ve Gazi'yi de "İslam'ın kılıcı" gibi gören Hindistan'da, ilk anda oldukça sarsıntı yarattı. Ama, gerçek ortaya çıktıktan sonra bu da yatıştı. Dünya işleri, dolayısıyla politika üzerinde yetkisi elinden alınan halifeliğin, nasıl olsa anlamı kalmamıştı. Önemli bir Türk gazetecisi, haklı olarak, "Sanki kaldırılan bir şey mi var?" diye soruyordu.

Laik Türk devrimcileri yüz yıldan beri dini tutuculuğa karşı ağır ağır savaşmaktaydılar. Mustafa Kemal, bu savaşı birden hızlandırıp mantıklı bir sonuca eriştirmekle, ülkenin içinde kök salmış olan gerici kuvvetlere karşı açık bir saldırıya geçen ve onları yenen ilk yönetici oldu. Ancak, Büyük Millet Meclisi'nin çıkardığı bir tek yasayla, dinin politik gücünü ortadan kaldırsa bile, manevi ve sosyal etkilerini silip atamazdı. Gerçekten de hiçbir şekilde din ve vicdan özgürlüğüne karışmaya kalkmadı. Müslümanlık bir inanç töresinden daha ötede bir şey, bir çeşit yaşama sistemiydi. Türk halkının büyük çoğunluğu hâlâ kafasıyla, gönlüyle bu inanca bağlı bulunuyor ve günlük yaşamını ona göre düzenliyordu. Bu daha da böyle sürüp gidecekti. Halifeliğin unutulması kolaydı. Gerçekçi, bilimsel yöntemlerle öğretim yapan laik okulların medreselerin yerini alması, yeni yetişen kuşakların entelektüel gelişmesinde büyük rol oynayacaktı. Fakat, buna karşılık, İslam bağnazlığı, etkisi yaygın bir "yeraltı" kuvveti halinde sürüp gidecek ve zaman zaman patlak vererek, ilerideki devrim yıllarında, Mustafa Kemal'i, yeniden baş gösteren önemli sorunlarla uğraşmak zorunda bırakacaktı.

131 Son anda, halifeliği kurtarmak için bir teşebbüs yapılmıştı. Mısır ve Hint Müslümanlarını temsil ettiğini söyleyen biri, Mustafa Kemal’in halife olmasını ileri sürdü. Gazi, gerçekçi bir görüşle, çeşitli Müslüman devlet başkanlarının kendisinin halife olarak vereceği emirleri yerine getirmeyeceklerini, dolayısıyla bu unvanın yalnız lafta kalacağını söyleyerek öneriyi geri çevirdi.

KIRK YEDİNCİ BÖLÜM

Terakkiperver Fırka

Cumhuriyet'in başkenti Ankara, ağır ağır gelişiyordu. İkinci Büyük Millet Meclisi'nin yeni mebuslarından çoğu, İstanbul ve öteki Batılılaşmış şehirlerin uygarlığına alışmışlardı. Gerek bunlar, gerekse İstanbul artık merkez olmadığı için Ankara'ya gelen yüzlerce devlet memuru buranın ilkel durumu karşısında şaşırıp kalıyorlardı. Mobilya ve her çeşit ev eşyası çok güç bulunuyordu. Eskiden bunları yapıp satan Ermeniler gitmiş, Ankara'yı dükkânsız, işsiz bırakmışlardı. Elektrik enerjisi yok denecek kadar azdı. "Kiralık elektrikli oda" ilanına pek seyrek rastlanıyordu.

Erkekler, bir tek odada, on on ikisi bir arada yatarlardı. Kadın pek azdı; kadınlar, bu kadar konforsuzluğu göze alamadıkları için, kocalarını "yaz bekârı" olarak bırakmayı daha uygun buluyorlardı. Bir gün sokakta bir mebusun, yüzü açık karısıyla görülmesi, Meclis'te dedikodu yaratmıştı. Ankara'nın eskiden milli amaca bağlı olan yerlileri şimdi bu yabancıdan uzak duruyorlardı. Değişik bir şiveyle konuşuyor, arsa alım satımında zorluk çıkarıyorlardı. Yine de, bu arsaların gerçek değerini hesaplamaya akılları ermiyordu.

Şehir yazın toz çukuru, kışın çamur deryasıydı. Belediye başkanı yumruklarını sıkıyordu: "Bir yandan yol yapılsın diye yaygara koparır, öte yandan toz olsun istemezsiniz." Eskiden bağlık bahçelik olan yerler, yüzlerce yıllık ihmale ve erozyona dayanamamıştı. Meclis'in önünde bir tanecik çam ağacı boy atınca, mebuslar birbirlerine cesaret vermişlerdi: "Bak, pekâlâ da büyüyor." Kışın kar, diz boyunu bulurdu; öyle ki, akşam yemeğine gidenler, bazen konuk oldukları yerde, iki üç gece kapanık

kalırlardı. Odalar mangalla ısıtılır, arada sırada konuklara yer açmak için bunları da dışarı çıkarmak gerekirdi. Adamın biri acı acı, “Sıfırın altında uygarlık olamaz,” diye söylenmişti.[132]

Yemek yenecek iyi kötü birkaç lokanta vardı. Ama, hâlâ yasak olduğundan, içki bulmak zordu; insanın canı da içki istiyordu bu havada. Yalnız bir tek yerde, polis müdürünün yakınlarından bir adamın aracılığıyla, o da az buçuk, içki bulunabiliyordu. Bazı mebusların şansı vardı. Kendi bağlarından kaçak içki çıkarıyor ve söylenene bakılırsa, daha soğumadan içiyorlardı. İçki, yalnız Çankaya’da boldu.

Masa başında geçen bu akşamların şimdiki yeniliği, Latife Hanım’ın varlığıydı. Gölgede kalacak bir kadın olmayan Latife Hanım, kişiliğini herkese duyuruyordu. Evliliklerinin başından beri Mustafa Kemal, onun arkadaşlığında, başka hiçbir kadının henüz kendisine vermediği bir uyarıcılık bulmuştu. Üstelik kendisine hâlâ biraz “sekreterlik” ettiği için, çalışmasına da yardımcı oluyor, öğüt veriyordu. Akıllıydı, iyi eğitim görmüştü; kendine güveni, kendine özgü düşünceleri vardı; karşılıklı ciddi şekilde tartışabiliyorlardı. Aralarında, Batı’da olduğu gibi, eşit koşullarda bir karıkocalık bağı vardı ki, bunu Gazi de görüyordu. Özellikle, kadınların özgürlüğe kavuşmaları konusundaki tasarılarını, Latife Hanım’la tartışıyordu. Latife Hanım’ın, bunun canlı bir örneği gibi, yemeklerde bulunması, Gazi’nin lehine bir nottu. Yalnız ara sıra ölçüyü kaçırıyor, değil Çankaya’yı kendi evi gibi yönetmek, Mustafa Kemal’i de çekip çevirmek gibi tehlikeli işlere kalkışıyordu. Herhangi bir subay karısı gibi davranıyor, evlendiği eski bekârı evcil hale getirmeyi, eğitmeyi, kabalıklarını düzeltmeyi üstüne vazife sanıyor; geçici kışla hayatının etkisinde kalmış gibi gördüğü eve, birtakım incelikler, düzenler sokmayı deniyordu. Daha doğrusu bu evi, babasının İzmir’deki evine benzetmeye çalışıyordu. Çünkü ona bakılırsa, kendi evlerinin sosyal düzeni daha “uygun”du. Latife Hanım, anlaşılan daha “uygar” demek istiyordu.

Mustafa Kemal’in yemek çağrılarını düzenlemeye kalktı. Kaç kişinin geleceğini önceden bilmek istiyor, hoşlanmadıklarına itiraz ediyor; Batı’da olduğu gibi davetlilerin, eşlerini de birlikte getirmeleri gerektiğini söylüyordu. Bir ara, yemeklere gece kıyafetiyle gelinmesini de ortaya atarak, çok kişinin özür dilemesine bile yol açmıştı. Bu “doğal” başkentte

böyle şeyler pek bulunmuyordu. Bir akşam, smokinle gelen konuklar, holde bir orkestranın çaldığını görünce şaşaladılar. Gazi'nin kendilerini karşılamak için, sırtında onlarınki gibi smokin, yüzünde işkenceye uğramış gibi şakacı bir gülümseme, omuzlarını silkerek merdivenlerden indiğini görmek de hoşlarına gitti. Gazi, böyle salon özentilerini hiç sevmez ve resmi toplantılar dışında dostlarını, bu şekilde ağırlamaktan hoşlanmazdı. Rahat bir ev sahibiydi; herkese karşı nazik davranır, meşgul olur, ama bunları kendi alıştığı gibi, sıkıntıya girmeden yapmak isterdi.

Latife Hanım, hiçbir yerde eksik olmaz, Gazi'nin arkadaşlarıyla bir arada oturup demleneceği akşamlar bile, kısacık boyuyla masanın başına kurulurdu. Konuşmaları yönetmeye merakı vardı. Babasının biricik şımarık kızı olduğu için o da söylediklerinin dinlenmesini isterdi. Oysa Gazi, bu dinleyici rolünden hiç hoşlanmazdı. Latife Hanım, yabancı ziyaretçileri kabul edip, Gazi'nin adına demeç vermeye de kalkışırdı. *Daily Mail* muhabiri Ward Price'a, gayet güzel İngilizcesiyle, "Benim size her söylediğimi Gazi'nin ağzından çıkmış kabul edebilirsiniz," demişti. Gazi'ye verdiği bilgiler de her zaman doğru olmuyor ve bazen ortalığı karıştırıyordu.

Fakat Latife Hanım'ın düştüğü en büyük psikolojik yanlışlık, Gazi'nin içkiciliğini uluorta önlemeye çalışmasıydı. Sofradaki içkiyi sınırlamaya kalkıyordu. Arkadaşlarının önünde odaya girer, ona, "Nedir bu Kemal, yine mi içiyorsun?" diye bağırırdı. Toplantıların çok geçe kalmadan bitmesini isterdi. Dahası, yatma zamanının geldiğini anlatmak için, üst kattan duvarlara vurduğu bile olurdu. Bu iki güçlü iradenin, iki sinirli mizacın birbirleriyle çatışacağı belli bir şeydi.

Mustafa Kemal, başını dinlemek için sık sık, eski karargâhı Ziraat Mektebinin yamaçlarında kurmuş olduğu örnek çiftliğe gidiyordu. Çankaya'dan buraya atla gitmek kolaydı. Çocukluğundan beri içinde doğaya karşı bir sevgi gelişmişti. Bunda, yaşamının çoğunu sert ve çorak yerlerde geçirmiş bir adamın, büyüyen şeylere karşı duyduğu ilginin de payı vardı. Yaratıcı kafasıyla çölü yeşertmekten, çiçeklendiğini görmekten zevk alırdı. Bir çam ağacı görse, neredeyse tapınacağı gelirdi. Bir gün Diyarbakır'da, o zamanlar kurmay başkanı olan İsmet Bey'le at üzerinde giderlerken, "Bana yeni bir din bul!" diye bağırmıştı. İsmet Paşa, "Öyle bir

din olmalı ki,” diye karşılık verdi. “Tapınma şekli ağaç dikmek olsun.” Gazi, İstanbul’un eski ağaçlarını beğenirdi, ama bir ağacın gözünün önünde günden güne büyüdüğünü seyretmekten daha çok hoşlanırdı.

Çiftliğinde meyve ağaçlarının dikilişini, kendi eliyle düzenlemiş, başlarında durup bakmıştı. Ama büyümüş ağaçların kurban kesilmesini de istemezdi. Bir gün çiftlikten otomobille geçerken, arabayı durdurarak seslendi: “Burada bir sakızağacı vardı, ne oldu?” Kimse bilmiyordu; fakat Gazi, çiftlik daha çöl gibiyken, savaş günlerinin yaşayan tek yeşilliği olarak onu hatırlamıştı. “Cılız ve ihtiyar bir ağaçtı ama,” dedi, “canlıydı. Baharda güzel kokardı.” Bundan sonra eski ağaçlara dokunulmamasını emretti.

Çiftlik en sonunda tarım ve ormancılık için deneme istasyonu halini alacaktı. Fakat ilk zamanlarda Gazi’nin oyalanıp dinlendiği bir oyun alanı gibiydi. Burada, bu “malikâne”nin giderlerini hiçbir zaman karşılayamayacağını düşünür, kendine ve etrafına için için gülerdi. Yeni su kaynakları bulmuş, ağaçların arasına iki havuz yaptırmıştı. Bunlardan küçüğüne Marmara Denizi’nin biçimi verildi. Bir tanesine de bir fıskiye koydurdu. Çiftlik müdürü, çevresine renkli ampuller yerleştirdikten sonra, bir gece fıskiyeyi açtı. Gazi renkli suları görünce, köylü ağzıyla şaka etmeye başladı: “Bre Kemal, sen ekip biçmekten anlar mısın? Yok. Çiftçi misin? Yok. Baban çiftçi miydi? Yok. İşte anlamadığın işlere burnunu soktuğun için sular seninle alay ediyor.”

Mustafa Kemal, hâlâ Fikriye’yi düşünüyordu. Münih’te sanatoryumda kaldığı sıralarda, sonra sağlığı düzelince gittiği Paris’te onunla aralıklı olarak mektuplaşmıştı. Fikriye, Gazi’nin evlendiğini Paris’teyken duymuş; sevgilisinin özlemini çekerken bir de kıskançlıktan kıvranmaya başlamış ve Türkiye’ye dönmüştü. İstanbul’dan bir mektup yazarak geldiğini bildirdi. Fikriye’ye, sevgisine karşılık vermemiş de olsa, hâlâ şefkatle bağlı olan Gazi, Latife Hanım’la aralarını bulmayı umuyordu. Fakat Fikriye, bir gün haber vermeden Ankara’ya gelip Çankaya’ya çıktı. Gazi’nin daha uykuda olduğunu bildirdiler. Bekleyeceğini söyleyerek helaya girdi.

Orada o kadar uzun kaldı ki, kendisini içeri almış olan iki yaver kuşkulanmaya başladılar. Zaten gelirken deli gibi bir halde olduğunu görmüşlerdi. İçlerinden biri helanın kapısını vurdu, cevap alamayınca kırıp açtı. Fikriye’yi çantasına bir tabanca yerleştirirken gördü. Hiçbir şey fark

etmemiş gibi davrandı, fakat ne olur ne olmaz diye kendisine Gazi'nin şimdi onu kabul edemeyeceğini ve gitmesini bildirdi. Kapıya kadar götürerek arabasına bindirdi. Fikriye, arabayla akrabalarından birinin o yakınlardaki evine gitti. Ama evde kimseyi bulamadı. Bunun üzerine çantasındaki tabancayı çıkardı ve orada, arabanın içinde kendini vurdu. Düştüğü umutsuzluk içinde belki Mustafa Kemal'i, belki Latife Hanım'ı, belki de ikisini birden öldürmeye gelmişti. Ya da, kendisine yaptığı muameleye karşılık olarak Gazi'nin gözü önünde kendini vuracaktı. Daha doğrusu, ne yapacağını belki o da pek bilmiyordu.

Fikriye'nin ölümü Mustafa Kemal'i çok sarstı. Bir süre yüzü asıldı, konuşmaz oldu. Nasıl ki, savaşta binlerce insanı ölüme gönderirken suçluluk söz konusu olmazsa, bunda da kendini suçlu görmeyi aklından geçirmiyordu. Ancak Fikriye, kendisine karşı hemen hemen sevgiye yakın bir şefkat hissi duyduğu tek kadındı.

Mustafa Kemal, kendini beğendiği için, sevilmekten hoşlanırdı. Bütün ömrünce duygularını ilk açıklayan kadınları seçmişti. Ancak, çok fazla sevilmeye ve ne biçimde olursa olsun, bir kadının heyecanlarına bağlanmaya da dayanamazdı. Fikriye de, Latife de onu kendilerine mal etmeye çalışmışlardı. Fikriye'nin suçu ona sımsıkı sarılmasından, şanssızlığı da hastalanınca kendini tutamayıp bu bağlılığını açığa vurmasından ileri geliyordu. Latife Hanım'ın suçu ise onu yönetmeye kalkmasıydı, Mustafa Kemal, Fikriye ile, arkasında değil, yanında duracak bir eş istediği için evlenmemişti. Öte yandan, hiç istemediği bir şey varsa o da, Latife Hanım gibi, önünde yer almaya kalkan bir eşti.

Mustafa Kemal'le, eski arkadaşları arasındaki anlaşmazlık artık ortaya çıkacaktı. Savaşta olduğu gibi reform hareketlerinde de tam yetki istediği için, Rauf Bey'le Refet, Ali Fuat ve Kâzım Karabekir paşaların, Cumhuriyet'in ilanından sonra, birlikte hazırlamış oldukları ihtilalin meyvelerinden yararlanamayacakları anlaşılmıştı. Zafer kazanılıncaya kadar aralarında gizli kalan uyuşmazlık, şimdi su yüzüne çıkmıştı. Ali Fuat Paşa dışında, ne Gazi'nin ötekilere, ne de onların kendisine benzer yanları vardı. Aile durumları, onunkinden daha iyiydi. Ruhça, daha derin bir idealizmle beslenmişlerdi. Mustafa Kemal ise gerçeklere daha değer vermeyi ve davranışlarını duruma göre ayarlamayı bilir, ideallere körü

körüne bağlı kalmazdı. Kalbine hâkim olmasını öğrenmişti. Onlardan daha keskin, daha deşici bir zekâsı vardı.

Artık, aralarındaki görüş ayrılıklarının derinliği anlaşılmıştı. Gazi, toplumsal bir devrime hazırlanıyordu. Rauf Bey'le arkadaşları, bu dönemde, toplumun ağır ağır gelişmesini daha uygun görüyorlardı. Aceleye, sert ve köklü değişimlere, ne gerek vardı? Bırakın millet şu on yıllık sarsıntıdan sonra biraz kendini toplasın. Önce eşkıyaları temizleyin de topraklarını rahat rahat ekebilsinler. Sonra gerçekten istiyorlarsa, yavaş yavaş, sosyal reformlara girişmek kolaydır. Egemenlik, halkın değil mi? Bırakın onlar da bu egemenliği, Avrupa'nın öteki demokrat ülkelerinde olduğu gibi, kendilerini temsil eden kuruluşlar eliyle kullansınlar. Şerefli bir barışa kavuştular şimdi. Bırakın birkaç yıl iyi bir hükümet onları yönetsin, sonra da beğendikleri rejimi bir referandumla bildirsinler. Liberal beyefendiler böyle konuşuyorlardı.

Gazi'nin kafası daha pratik bir yolda çalışıyordu. Ülkesinin, Batı ile bir düzeye getirmek için ortaya demokratik bir düzen koymuştu; bunun zamanla yürüyeceğine inanıyordu. Batılı bir meclisten vazgeçecek değildi. Ancak bu meclise, aradaki şu dönemde, öyle bir başkan gerekiyordu ki, biraz otoritesini kullansın. Aslında bu çeşit bir iktidar, kendi kabul etmese bile, biraz Doğu kokuyordu.

Ülkenin halkını iyi tanıyan Mustafa Kemal, siyasi olgunluğu üzerinde fazla hayale kapılmıyordu. Bu halk, hâlâ Doğulu ve kültürce geriydi; harfi harfine uygulanacak bir Batı demokrasisi mizaçlarına aykırı gelirdi. Henüz yönetecek duruma gelmemişti; yönetilmek istiyordu. Sultan ve halifenin güçlü otoritesinin, yerini onun kadar güçlü, laik bir otorite almalıydı. Bunu da şimdilik, Meclis'i bizzat yöneterek, ancak kendisi sağlayabilirdi. Rauf Bey'le ötekiler, su katılmamış ilkeleri ve görüşlerinin yumuşaklığıyla, bu işi tehlikeye sokuyor ve ona kalırsa, kendinden başka hiçbir kimsenin ne düşünebileceği, ne de yapabileceği reformları engelliyorlardı. Şimdi Milli Mücadele'ye sonradan katılmış olan Fevzi ve İsmet paşalar ve sadık yardımcılarıyla birlik olarak, dostlarına ve düşmanlarına karşı bir iktidar savaşına girişecekti. Bu savaş, noktası noktasına yorumlanan bir liberal demokrasi ile, tek parti hükümetine ve kişisel yönetime bağlı bir demokrasi arasında olacaktı.

Mustafa Kemal'in Doğulu yönü, burada, kendini gösterdi. Şimdi Çankaya'nın bekleme salonlarıyla Meclis koridorlarına bir entrika havası sızmaya başlamıştı. Ortada birtakım iş karıştırıcılar, muhbirler peyda olmuş; Gazi'nin kulağını, kötü niyetli dedikodularla doldurmaya koyulmuşlardı. O da çevresindekilerden çekinmeye, önüne çıkanların niyetlerinden kuşkulanmaya başladı. Rauf Bey'le Refet Paşa'nın aleyhlerinde bulunuyor, hizmetlerini küçümsüyor, gericiliği teşvik ettiklerini söylüyordu. Bu konuda Alman tipli, sert tabiatlı bir adam olan Dahiliye Vekili Recep (Peker) de Gazi'ye yaranmak için birtakım önlemlere girişmiş; İstanbul gazetelerine verdiği bir demeçte, devrimlere karşı hareketlerin, İstiklal Savaşı'ndaki gibi cezalandırılacağını söylemişti.

Rauf Bey'le, Ali Fuat ve Kâzım Karabekir paşalar, 1924 sonbaharında, Rauf Bey'in Şişli'deki evinde, bu hava içinde toplanarak, ne yapabileceklerini düşündüler. Mustafa Kemal'in sosyal devrimlerini onaylıyor, ancak bunların belirli bir kesimin değil, bütün milletin yararına olmasında ısrar ediyorlardı. Cumhuriyet'in, herhangi bir kişinin ya da grubun elinde iktidar aracı haline gelmemesi için uğraşacaklar; Meclis'teki yerlerini alacaklar ve kendi düşüncelerini paylaşan başka arkadaşlarla birlikte, Meclis mekanizması içinde bu amaçlarını gerçekleştirmeye çalışacaklardı.

Onlar bu görüşmeyi yaparlarken, Gazi, Latife Hanım'la birlikte bir yurt gezisindeydi. Meclis'in yıllık açılışında bulunmak için Ankara'ya döndü. Bundan birkaç gün önce, Kâzım Karabekir Paşa, ötekilerle tasarladıkları plan gereğince, Milli Müdafaa Vekâleti'nin, kendi öğütlerine kulak asmadığı bahanesiyle, ordu müfettişliği görevinden istifa etmiş ve mebusluğa dönmek istediğini söylemişti. Bu arada Ali Fuat Paşa da Ankara'ya gelmiş fakat Gazi'yi görememişti. Gazi, geldiği zaman onu Çankaya'da yemeğe çağırdığını, fakat bulduramadığını söyler. Ali Fuat Paşa ise, etrafındakilerin isteyerek kendisine haber vermediklerini ileri sürer. Ertesi gün, istifasını kendi götürüp genelkurmay başkanına verdi. Fevzi Paşa'nın bu işe oldukça canı sıkıldı. Gazi, bu iki istifayı, generallerin Rauf Bey'le birlik olarak, ordunun da desteğiyle kendisini devirmek için hazırladıkları "büyük bir komplo" gibi gördü. On beş yıl önce, değişik nedenlerden dolayı, Enver Paşa'ya karşı kullandığı itirazı tekrarlayarak,

ordunun kesin olarak siyasetten uzak kalmasını emretti. Ordu müfettişliği ve kolordu komutanlığı görevinde bulunan altı generalden, Meclis'ten istifa etmelerini istedi. Fevzi Paşa da, buna uymak için, mebusluktan çekildi. Generallerden yalnız ikisi, bu isteği reddederek mebuslukta kaldılar. Böylece komutanlıklarından ayrılmış oldular.[133]

Rauf Bey, Cumhuriyet'ten yana olduğunu bir daha ilan ederek arkadaşlarıyla birlikte bir askeri darbe hazırladığı iddiasını gülünç olarak niteledi. Ordunun siyasete karışmasına üzülenlerin başında kendisi geliyordu. Şimdi ülkeye bu kadar hizmette bulunmuşken, çıkıp da kendi başına hükümet kurmaya kalkacak değildi herhalde. Bütün istediği, Anayasa'ya göre Meclis'in elinde bulunan iktidarın herhangi bir grubun tekeline girmesini önlemekti.

Muhalefet, bu temel düşünceyle, harekete geçmeye karar verdi. Yunanistan'dan gelen Türk göçmenlerinin yerleştirilmesi konusunda açılan görüşme, uygun bir fırsat yaratmıştı. Rauf Bey, göçmenlerden pek çoğunun ilgisizlik ve kötü muamele sonucu ölmüş olmasını "korkunç bir skandal" olarak ortaya sürüyordu. Muhalefet açıkça eleştirilere girişti. Tartışma kızıştı. Bir soruşturma komisyonu kurulmasını isteyen Rauf Bey'le kendisini Cumhuriyet'e ihanetle suçlayan Recep Bey birbirlerine ağır sözler sarf ettiler. Rauf Bey'in sözleri, bir ara, kendisinin Kafkasyalı oluşuna değinilerek, "Ataların nereden geldiyse oraya git," gibi laflarla kesildi. Bununla beraber İsmet Paşa, tartışmaların sonunda, parçalanmayı önlemek için başvurduğu güvenoyunu kolaylıkla elde etti.

Bu olay, Rauf Bey'le tenkitçi arkadaşlarının sabırlarını taşırmıştı. Artık Halk Fırkası'nda kalmayacaklarını anlayarak toplu halde istifalarını verdiler ve kendi partilerini kurarak açıkça muhalefete geçtiler. Rauf Bey, istifa mektubunda görüşmelerdeki havanın bütün birleşme olasılıklarını ortadan kaldırdığını ve bu yüzden bağımsız olarak çalışmayı seçtiğini bildirdi. Böylece Mustafa Kemal'in genç Cumhuriyet'i bir süre için Batı demokrasisi yöntemlerinin tadına bakacaktı.

1924 kasımında kurulan yeni parti, başta "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" adını almıştı. Bunun üzerine, Halk Fırkası da, cumhuriyetçiliği belirtmek için, "Cumhuriyet Halk Fırkası" oldu. Daha kuruluşundan itibaren, Mustafa Kemal'i devirip başka bir hükümet kurmayı değil –Rauf

Bey'in bir Amerikan gazetecisine söylediği gibi– yalnızca otoritesini dizginlemeyi ve sınırlandırmayı amaç edinmişti. Sürekli olarak azınlıkta bir baskı grubu halinde kalacak; söz, tartışma ve eleştirme özgürlüğünü savunarak hükümeti bu şekilde içeriden etki altında tutmaya çalışacaktı. Fırkanın, hepsi de Halk Fırkası'ndan ayrılma otuz kadar üyesi vardı. Partinin başkanı Kâzım Karabekir Paşa'ydı. Onun şimdiye kadar bir ölçüde politikadan uzak kalmış, kendini yalnız ordu işlerine vererek hükümette görev almaktan kaçınmış olması, partiye de itibar sağlıyordu. Fırka başta seçimlere katılmayacak, boşalan mebusluklara kendisi aday göstermeyecek, yalnız tarafsız adayları desteklemekle yetinecekti. Ancak, İstanbul'da ve üç büyük taşra şehrinde örgütlenerek, ileride seçimlere de katılmaya hazırlanıyordu. Daha tutucu kimseleri üyeleri arasına katmak isteseydi, belki de bir ara çoğunluğu bile eline geçirebilirdi. Ancak, düşmanlarının gerici kuvvetlerle işbirliği ettiğini ve Meclis'i parçalamaya çalıştığını ileri sürmelerine rağmen, bunu yapmadı.

Terakkiperver Fırka, Türkiye'de Batı ölçülerine göre kurulmuş ilk parti olduğunu ileri sürüyordu. İttihat ve Terakki de içinde olmak üzere, geçmişteki bütün partiler belirli bir siyasi rengi olmayan, kişisel iktidar topluluklarıydı. Halk Fırkası bile, ayrıntılı bir programa değil, herkes tarafından kabul edilebilecek bazı temel ilkelere dayanıyordu. Terakkiperverliler, bir yandan da tam bir parti programı ve içtüzük hazırladılar. Bunu Dahiliye Vekilliği'ne vererek resmen izin aldılar.

Parti, beyannamesinde, görevinin denge sağlamak ve anayasal düzen içerisinde zorbalığa karşı koymak olduğunu belirtiyordu. Kişi ya da zümre üstünlüğü karşısında milli birliği ve fert özgürlüğünü koruyacaktı. Dinle siyasetin ayrıldığını belirtmek için. Batı'da kullanılan bir formüle uygun olarak, dini düşünüş ve inançlara saygı gösterildiğini bildiriyordu. Ancak bu, sonradan görüldüğü gibi, burada Doğu'da tam tersine yorumlanacaktı.

Terakkiperver Fırka'nın programındaki birçok nokta, Halk Partisi'nin ilkelerinden önemli şekilde ayrılıyordu. Cumhurbaşkanının partiler üstü bir durumu olacak, seçildiği anda mebusluktan ayrılmak zorunda bırakılacaktı. Anayasa, seçmenlerden yetki alınmadan değiştirilmeyecekti. İki dereceli seçimin yerini tek dereceli seçim alacak, dar ve bölgesel seçim sistemi uygulanarak halkın demokrasiyle daha fazla kaynaşması sağlanacaktı.

Ayrıca, yalnız yasanın sözü geçerli olacak, yargıçlar kendi istekleri olmadan ne yerlerinden oynatılabilecek, ne de değiştirilebilecek; idare ademimerkeziyetçi olarak, belediye başkanları atama ile değil, oylama ile seçilecek; özellikle eğitim alanında yerel makamlara daha çok yetki tanınacaktı. Parti, ekonomi alanında da bir program hazırlamıştı. Bu da hükümet programından ayrılıyor ve serbest girişime daha çok yer verdikten başka, yabancı sermaye yatırımlarını destekliyordu. Basın özgür olmalıydı, parti içindeki tartışmalar da öyle. Toplantıları Avrupa'daki partiler gibi, açık olarak yapılacaktı. Oysa, Halk Partisi'nin toplantıları gizli olurdu.

Halk Partisi, kendi içinden ayrılan Terakkiperverlilere karşı başta takındığı tutumla onları, Cumhuriyet'in güvenliğini tehlikeye sokan, şüpheli kişiler olarak görüyordu. Fakat, iki ay geçtikten sonra, Mustafa Kemal yine muhalifleri yatıştırmak için, baş düşmanları İsmet Paşa'yı, hastalık bahanesiyle başbakanlıktan uzaklaştırmayı uygun buldu. Yerine, daha liberal görüşleriyle tanınmış olan Fethi Bey geldi. Geçici bir süre için, Terakkiperverliler, bu adam değişikliğinin bir zihniyet değişikliğine de yol açacağını umdular. Halk Partisi'ndeki aşırı uçlar, Gazi'yi daha keyfi bir iktidara doğru iterek kendilerine de pay çıkarmayı umuyorlardı. Bunun için bir parti toplantısında, Fethi Bey'le muhalefetin uzak durmasını sağlamaya çalıştılarsa da başaramadılar. Böylece orta yolda olanların durumu daha güçlenmiş oldu. Terakkiperverliler, Meclis'te birkaç ay canlı, fakat etkisi az bir varlık gösterdiler. Bütçe görüşmeleri sırasında, ekonomik sorunlarda ve idare reformu konusunda yapıcı eleştirilerde bulunuyorlardı. Milli savunma konusunda, Mustafa Kemal'in, Genelkurmay Başkanlığı'nı kabineden ve dolayısıyla Meclis kontrolünden ayırıp Yüksek Askeri Şûra'yı oluşturma girişimine karşı koydularsa da başarı kazanamadılar. Ancak Fethi Bey, iki tarafı da idare etmek için epey güç durumlara düşüyordu. Halk Partisi'ni parazite benzeten muhalif bir gazeteyi, uğradığı baskıya dayanamayarak, kapatmak zorunda kalmış ve bu yüzden Terakkiperverlilerin şiddetli saldırılarıyla karşılaşmıştı.

Meclis'te kopan ve muhalefeti tutanlardan Halit Paşa'nın ağır yaralanmasıyla sonuçlanan bir kavga, durumu büsbütün zorlaştırdı. Halit Paşa, Mustafa Kemal'in yandaşlarından bir grubun –ki bunların arasında Albay Arif de vardı– devlete ait bir sanayi kuruluşundan para sızdırdıklarını

ve Gazi’nin düşmanlarına karşı açtıkları gizli bir siyasi kampanyayı bu parayla beslediklerini ortaya çıkarmıştı. Bunu, Meclis koridorunda onların yüzüne vurdu; arkadan şiddetli bir kavga koptu, tabancalar çekildi. Çabuk öfkelenen bir adam olan Halit Paşa, karşısındakilerden birini yere yıktı, etrafındakiler önlememiş olsalar, az daha öldürecekti. Kavgayı görmek için salondan çıkan başka bir mebus, yanındakilerin de kışkırtmasına uyarak, tabancasını çekti ve Halit Paşa’yı arkasından vurdu.

Halit Paşa, beş gün sonra öldü. Meclis’teki güçlü protestolara rağmen, suçluya, kendini savunma durumunda olduğu gerekçesiyle, hiçbir işlem yapılmadı. Bununla birlikte, bu olay kolay kolay örtbas edilecek bir şey değildi ve genel bir huzursuzluk yarattı. Ancak, şimdi ortaya, millet ölçüsünde önemli ve çok daha ciddi bir karışıklık çıkmıştı: Türkiye’nin güneydoğudaki ücra dağlık bölgesinde, Kürtler arasında patlak veren bir ayaklanma.

132 Kışın kente kurtlar indiği söylentileri çıkardı. Bir gece, İsmet Paşa’nın verdiği bir yemekten sonra, kar yüzünden otomobiller çalışamamıştı. O zamanki İngiliz büyükelçisi Sir George Clerk, yaya dönmeye karar verdi. Bir de espri yapmaktan kendini alamadı: “Yolda kurtlar bizi parçalarlarsa, hiç olmazsa ilk kez geride frak ve silindir şapka bırakmış olacaklar.”

133 3. Ordu Müfettişi Cevdet Paşa ile 7. Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar Paşa. (ç.n.)

KIRK SEKİZİNCİ BÖLÜM

Şeyh Sait İsyanı

Irk ve dil bakımından Türklerden ayrılan, derebeyliğe bağlı, başına buyruk, sofu ve hırçın bir azınlık olan Kürtler, Osmanlı hükümetlerinin başına, zaman zaman dert açarlardı. Savaştan sonra, Barış Konferansı'nda İtilaf Devletleri'nin bağımsız bir Kürdistan kurmak istemeleri, Kürtlerin özgürlük heveslerini kamçılamıştı. Şimdi de İngilizlerin, Musul'da ve Irak sınırının ötesinde bulunmasından, merkezi Türk hükümetine karşı ustaca yararlanıyorlardı.

Elazığ-Egil'in Piran köyünde başlayan ve doğu illerine yayılan isyanın elebaşısı Şeyh Sait adında Hınıslı[134] bir aşiret reisiydi. O bölgedeki Nakşibendi dervişlerinin de başı olan Şeyh Sait, okuma yazma bilmeyen, ilginç görünüşlü bir toprak ağasıydı. Sürülerindeki koyunları, aşiretindeki adamların topraklarında otlatır, büyütür; dini itibarına ve otoritesine sığınarak onların sırtından geçinirdi. Kendi soyunu ötekilerle birleştiren birtakım evlilikler yoluyla, etkisini komşu dağlarda yaşayan sürü sahibi zengin ailelere de yaymıştı. Ancak şimdi Ankara'nın yeni "Türkleşmiş" hükümeti, bu derebeylik gücünü tehdit edeceğe benziyordu. Bu gücünü, özerk bir Kürdistan bağlamında sürdürmek isteyen Şeyh Sait, aşiretini, hilafetin kaldırılmasına ve Kemalist hükümetin "kâfirce" siyasetine karşı ayaklanmaya çağırdı; 13 Şubat 1925'te, birkaç haftalık sürekli bir propagandadan sonra, "Allahın emriyle" isyan ilan etti. Yeşil Müslüman sancağı altındaki kuvvetleri, şeriatı geri getirmek amacıyla bölgeye yayılarak hükümet binalarını ele geçirdiler, jandarmaları tutukladılar, önemli Elazığ ve Diyarbakır şehirlerine yürüdüler.

Meclis, başta olayı önemsememiş, yerel bir eşkıyalık hareketi gibi görmüştü. Fethi Bey, bölgede sıkıyönetim ilan etmekle durumun kontrol altına alınacağını söylüyor, Fevzi Paşa, bir askeri harekât planı hazırlıyordu. Harekâtın başarılı olacağından kimsenin şüphesi yoktu. Ordu hâlâ seferberlik halindeydi; karşıdaki de, bastırılacak birkaç cahil Kürt çetesinden başka bir şey değildi.

Ancak Halk Fırkası'nın aşırı kanadındakiler, ters görüşü savunuyorlardı. Bu ayaklanma, bir karşıdevrim girişimi olabilir, doğu illerinden Türkiye'nin başka yerlerine sıçrayarak rejimi devirmeyi amaç edinen bir eylem halini alabilirdi. Onun için, sıkıyönetim yalnız isyan bölgesinde değil, yurdun her yanında ilan edilmeli, İstanbul'u da kapsamalıydı. Fethi Bey bu teklifi reddetti. Karşısındakiler, bunun üzerine ateşlerini Terakkiperver Fırka'ya yönelttiler ve Fırka'nın, alevlendirici bir dini propaganda ile, isyanın patlamasına yol açtığını ileri sürdüler. Fethi Bey tasalanmıştı. Kendileriyle görüşmek için, Kâzım Karabekir'le Rauf Bey'i ve Ali Fuat Paşa'yı çağırdı. Ali Fuat Paşa, yerine Doktor Adnan Bey'i göndermişti. Fethi Bey onlardan, kan dökülmesini önlemek için, örgütlerini dağıtarak Halk Fırkası'yla işbirliği yapmalarını istedi.

Kâzım Karabekir buna şiddetle karşı koydu. Partisinin varlığı yasal güvenlik altındaydı, hiçbir hükümetin onu kapatmaya yetkisi olamazdı. "Bilirsiniz ki," dedi Fethi Bey, "zor kullanmanın her zaman karşısında olmuşumdur, ama azınlıkta kalmaktan korkuyorum."

Kâzım Paşa uzlaşmaya razı oldu. Kendisi gibi arkadaşları da isyanın tehlikesini anlıyor ve bastırılmasını oybirliğiyle istiyorlardı. Fırkayı dağıtacak değillerdi. Fakat bu özel durumda, hükümeti bütün güçleriyle desteklemeyi kabul ediyorlardı. Fethi Bey onlara teşekkür ederken harekâtın, plan gereğince geliştiğini bildirdi. Şimdiki halde, isyan bölgesi dışında her yerde huzur ve sükûn hüküm sürdüğü için yeni önlemler almaya gerek yoktu. Meclis'te ertesi gün, Kâzım Paşa'nın isyanı kınayarak hükümeti desteklemeye söz vermesinden sonra yeni bir yasa kabul edildi. Buna göre, dini, ülkenin iç düzenini yıkmak için araç olarak kullananlar, vatana ihanetle suçlandırılacaktı.

Ancak bu ılımlı politika, çok uzun ömürlü olmadı. Geçirdiği bir rahatsızlıktan sonra Heybeliada'da dinlenmekte olan İsmet Paşa, isyan

haberini duyunca hemen kalkıp Ankara'ya gelmiş, derhal Gazi ile görüşmüş; o da kabineyi toplantıya çağırmıştı. Gazi'nin isyana karşı tepkisi iki türlü olmuştu. İlkönce bunu, o her zaman korktuğu gericilik açısından ele almıştı: "Sağ kanadı kontrol altında tutabilirsek, soldan korkumuz kalmaz," derdi. "Bir gericilik hareketini ezmek için beklemektense, önce davranmak daha iyidir." Kurtuluş Savaşı'nda, hilafet ordularının isyanına verdiği karşılık da böyle olmuştu. Şimdi bu dar çerçeveli isyan karşısında da, aynı tepkiyi göstermesinin sebebi bunun altında İstanbul'daki düşmanlarının parmağını görmesiydi. Sonra da bu, Meclis'te Terakkiperverlileri susturmak için iyi bir bahane gibi geliyordu. Bu yüzden, İsmet Paşa'nın "olağanüstü hal" önerisini kabul edip, Fethi Bey'in görüşünü reddetti. O da Halk Fırkası grubunun hakemliğine razı oldu.

Arkadan toplanan Parti grubunda, İsmet Paşa ile Recep Bey, isyanın bastırılması konusunda hükümetin tutumunu ağır şekilde eleştirdiler ve ülke çapında daha köklü tedbirlere başvurulmasını istediler. İstiklal Mahkemeleri kurulması, basına sansür konulması ve isyana karşı daha sert önlemler alınması için bir yasa tasarısı sundular. Fethi Bey, kabine üyelerinin çoğunun desteğiyle bunlara karşı geldi. Bu önlemlerin yalnız karışıklığı çıkaranlara karşı uygulanmasında ısrar etti. Aşırı uçlardakiler, ılımlıların bağnazlıklarını yüzlerine vurunca, Fethi Bey, Müslümanlığın, Anayasa'ya göre devletin dini olduğunu söyledi. "İçinizde, dini inançlara saygı beslemeyen bir kişi var mı?" dedi.

Bu soruya izleyen öfke nöbeti içinde, üyelerden biri silahına davrandı, ama ötekiler ateş etmesini önlediler. Gazi'nin iyi ezberlettiği bir formüle sıra gelmişti. Üyelerden biri kalkarak hatırlattı: "Efendiler, bu partinin bir lideri vardır. Bakalım o ne diyecek?" Gazi, toplantıya çağrıldı. O da başkanlık odasında bu çağrıyı bekliyordu. Uzun bir konuşma yaparak aşırıların tarafını tuttu ve sözlerini şöyle bitirdi: "Milletin elinden tutmak zorundayız. Devrime başlamış olanlar, onu tamamlamalıdırlar." Hükümete güvensizlik önerisi oya sunuldu ve zayıf da olsa, çoğunlukla kabul edildi. Fethi Bey daha fazla direnmek istemedi, partiyi aşıp Meclis'te güvenoyu istemektense, hemen istifasını sunmayı daha uygun buldu. Böylece İsmet Paşa, bir kere daha başbakanlığa getirildi. Recep Bey de milli müdafaa vekili oldu.

Bu arada Şeyh Sait'le adamları, dağlık doğu bölgelerinde ellerinde yeşil sancak, göğüslerinin üzerinde Kuranıkerim; bankaları, evleri, dükkânları basıp soyarak "Hak yolunda" ilerliyorlardı. Türklerden, Tanrı adına teslim olmalarını istiyorlardı. Vaizler onlara cennette ödüller vaat ediyordu. Yerden ve havadan; halifenin kendilerinden fedakârlık istediğini, halifelik olmadan Müslümanlık da olmayacağını bildiren bildiriler dağıtıyordu. Şeriat geri getirilmeli; okullarda dinsizlik öğreten kadınları yarı çıplak gezdiren hükümetin başı ezilmeliydi.

İsyancılar, Ankara'dan takviyeler gelmeden önce bölgeyi ellerine geçirmeyi ummuşlardı. İlerledikleri sırada, başka aşiretleri de yanlarına katarak, zayıf milis kuvvetlerini geri püskürttüler. Köyleri bir bir zapt ediyorlardı. Elazığ'ı aldıktan sonra Diyarbakır'ı kuşattılar. Şehir surlarının dışında büyük bir kuvvet topladıktan sonra, içerideki beşinci kolun yardımıyla, lağım hendeklerinden Kürt mahallesine erişmeyi başardılar. Ama şehir halkından, umdukları yardımı göremediler. Yirmi dört saat süren sokak çarpışmalarından sonra, hükümet kuvvetleri tarafından püskürtüldüler. Çarpışma sırasında Kürtler, minarelerden Türklerin üzerine ateş açmışlardı. Fakat Türkler, Kürtlerin peşinden gitmediler. Çünkü Fevzi Paşa düzenli ordu birlikleri yetişinceye kadar yerli milis kuvvetlerinin büyük ölçüde çarpışmalardan kaçınmalarını emretmişti. Bu kararı da, Gazi'ye ve İsmet Paşa'ya danışarak almıştı.

Üçü, ağır ağır bütün bölgeyi kuşatmayı, sonra savaş düzeninde sekiz tümenlik bir ordu ile büyük ölçüde bir saldırıya geçerek asileri sıkıştırmayı tasarladılar. Harekât havadan da desteklenecekti. Bu iş zaman alacaktı. Çünkü bu bölgede yol olmadıktan başka, arazi de –Von Moltke'nin dediği gibi– içinde evlerin damlarından başka hiçbir düzlük görülmeyecek kadar dağlıktı. Bu mevsimde, tipi ortalığı kasıp kavurur, geçitler çoğu kez kar yığınlarıyla kapanırdı. Takviye birlikleri cepheye varıncaya kadar yüzlerce kilometre yürümek zorundaydılar. Ancak Fransızlar Irak'taki İngiliz kuvvetlerine karşı bir harekete girişmemek şartıyla, Türklerin Bağdat demiryolunun Suriye'nin kuzeyindeki kesimini kullanmalarına izin verdiler.

Ordu, hazırlıklarını tamamladığı sırada, İsmet Paşa da, Meclis'e "Takriri Sükûn Kanunu" adıyla acımasız bir yasa getirerek, ülkede iktidara iyice egemen oldu. Yasa, hükümete geniş yetkiler veriyordu. İki yıllık bir süre

için –ki sonra bir o kadar daha uzatılacaktı– hükümet “isyanı ve geriсiliği” teşvik eder nitelikte herhangi bir kuruluşu, girişimi ya da yayını yasaklayabilecek ve kapatabilecekti. Yasayı yürütmeye İstiklal Mahkemeleri yetkiliydi. Bunların çoğu isyan bölgesinde kurulacak, “Harp Divanı” gibi iş görerek; verecekleri ölüm cezalarını, Meclis’in onayına sunmaksızın, derhal yerine getirmek yetkisine sahip olacaklardı. Ankara’da kurulacak bir ek mahkeme, yurdun geri kalan kesimlerindeki davalara bakacak ve gericilik propagandasını önleyerek, huzuru bozan hareketleri cezalandıracaktı. Yalnız, bu mahkemenin vereceği ölüm cezaları, Meclis’in onayına bağlı olacaktı.

Terakkiperverliler, Anayasa’ya aykırı olduğu gerekçesiyle bu yasaya şiddetle karşı koydular. Bütün özgürlükleri elden alıyor, insan haklarını çiğniyordu. Ancak İsmet Paşa’yı yumuşatamadılar. “Dünya yüzünde, her muhalefet üyesinin ağzına geleni söylediği meclis kürsüsü pek azdır,” diyordu. İtiraz seslerini duymazlığa gelerek, güven ve düzenin her şeyden üstün tutulması gerekçesiyle yasayı savundu. Milli inkılaplar ancak böyle bir temel üzerinde gerçekleşebilirdi. Getirdiği iki öneri de büyük bir çoğunlukla onaylandı. İstiklal Mahkemeleri’nin yargıç ve savcıları, Terakkiperverlilerden pek hoşlanmayan Meclis üyeleri arasından seçildi. Gazi, cumhurbaşkanı olarak yayımladığı bir bildiride, bu olağanüstü önlemlerin “bütün devlet memurlarına herhangi bir olayı, ortaya çıktıktan sonra bastıracak yerde, daha çıkmadan önleme görevini yüklediğini” açıkladı. Devlet, “sokaklardaki sarhoşların, dağlardaki eşkıyanın, Cumhuriyet’in silahlı kuvvetlerine karşı koymaya kalkışan asilerin ve milletin dimağında karışıklık yaratmaya çalışanların saldırgan davranışlarını” hızla bastırmaya yetkili olmalıydı.

1925 martı sonunda gerekli askeri harekât tamamlanmış ve bütün isyan bölgesi iyice çember içine alınmıştı. Şeyh Sait kendi topraklarında abluka edilmiş; İran’a, Suriye’ye ve Musul’a giden bütün kaçış yolları kesilmişti. Şimdi yapılacak iş, topçusu olmayan ve süngü savaşından korktukları bilinen isyancılara saldırıp yok etmekten ibaretti. Şeyh Sait, Kürt bağımsızlığı yerine din davası ile ortaya çıktığı için, komşu kabilelerden kendine fazla taraftar toplayamamıştı. Bunlar bir Nakşibendi dervişinin ruhani başkanlığını kabule yanaşmıyorlardı. Üstelik, bir Kürt devleti için en

uygun merkez olan Diyarbakır'ı ele geçirmeyi de başaramamıştı. Böylece bütün hesaplar, hükümetin zaferi mutlaka elde edeceğini gösteriyordu. Fakat boyuna yer değiştiren küçük gruplar halinde dağlara çekilen Kürtler, ciddi bir direnme göstermemekle beraber, pusular kurarak, tepelerden ateş ederek, arkadan ani saldırılara girişerek harekâtı yavaşlatıyorlardı. Bununla birlikte bu kuvvetler teker teker çevrilerek direniş yuvaları ele geçirildi. En sonunda, nisan ortalarında, Şeyh Sait de yanında birkaç elebaşı ve küçük bir kuvvetle, kuşatıldı. Yenilgiyi kabul ederek isteğiyle teslim oldu. Üzerinde suçlayıcı belgeler ve büyük miktarda altın bulundu. İsyanı ancak iki ay sürmüştü.

Şeyh Sait'in, yanında otuz kadar atlı asi, önünde ve arkasında atlı ve piyade hükümet kuvvetleriyle Diyarbakır'a getirilişi bütün halkın dikkatini çekti. İnce uzun boylu, güneşten yanmış yüzü ile at üzerinde çalım satarak gidiyordu. Halkın üzerine uçaklardan havai fişekler atılıyordu. Yetkili memurlar, Şeyh Sait'i dikkatli bir nezaketle karşıladılar. Yolda yorulmuş muydu? Bütün seferler yorucu olur, diye cevap verdi. Rahatsız olduğu söyleniyordu; şimdi nasıl olmuştu? Daha iyiydi ama, henüz yemek yiyemiyordu. Kendisine iyi bakılacağına söz verildi. Doktorlar onu tedavi ederlerdi. Sonra film makinelerinin gırıltısı arasında oradan uzaklaştırıldı.

Şeyh Sait'le suç ortakları, bir ay sonra, İstiklal Mahkemesi önüne çıkarıldılar. Savcıdan başka bütün mahkeme, Millet Meclisi üyelerinden kurulmuştu. Bunlar, Kürtlerin yeşil Müslüman bayrağına karşı, açık ve sembolik bir protesto niteliğinde olarak, kırmızı-beyaz Türk bayrağının altında yer almışlardı.

Şeyh Sait, dava sırasında sakin davrandı, hatta yargıçlarla şakalaştı. Yalnız, bir Müslüman olarak, mahkeme salonundaki film makinelerine itiraz etti, dudaklarını oynatarak bunlara karşı beddualar mırıldandı. Din elden gittiği için isyana kalktığını söyledi. Öteki Müslümanlara kılıç kaldırmakla günaha girdiğini kabul etmedi; onlar nasıl olsa imansızdılar. İsyanı başarabilmiş olsa, medreseleri tekrar açarak, şeriatı geri getirecek, mecelleyi yeniden uygulayacak; yalancının dilini, hırsızın elini kesecekti. Kürdistan, yeni baştan, Peygamber'in zamanındaki mutluluğa kavuşacaktı.

Şeyh Sait ve suç ortakları, bu nedenlerle suçluluğu kabul etmediler. Ama bu onları, vatan haini olarak ölüm cezasına çarpılmaktan kurtaramadı. Şeyh

Sait'le, içlerinde dokuz da şeyh bulunan kırk kişi, Diyarbakır Ulucamii önünde asıldılar. Çoğu, cesaretli bir şekilde öldü. Şeyh Sait, sonuna kadar istifini bozmadı. Sehpaya çıkarken, mahkeme başkanına gülümseyerek, "Senden hoşlandım," dedi. "Ama kıyamet gününde hesaplaşacağız." Oradaki komutana takılarak, "Paşa," dedi. "Gel de düşmanınla vedalaş." Gömlek üzerine geçirilirken kımıldamadan durdu ve başka bir şey söylemeden asıldı.

Kürt ayaklanması böylece sona erdi. Yeni Türkiye'nin her tarafında halkın isyana karşı tepkisi, düşmanca olmuştu. Yurdun hiçbir yerinde, hükümetin çekindiğini söylediği çeşitten bir sempati belirtisi görülmedi. Komşu vilayetlerde olsun, başka yerlerde olsun, köylüler kendilerini savunmaya hazırlanmışlardı. İstanbul'da öğrencilerle hamallar –aydınlarla emekçiler– bu gericilik gösterilerini şiddetle protesto ettiler. İsmet Paşa'nın Meclis'te söylediği gibi "Cumhuriyet çocukları" seferberlik çağrısına gönülden karşılık vermişlerdi. O kadar güçlükle elde edilmiş olan barışı bozmaya yönelen bu girişime kızmışlar, dinin siyasete alet edilmesine içerlemişlerdi. Gazi'nin yeni milli cephesi, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan bu ilk bunalımı, güven verici bir biçimde önlemiş oluyordu.

Ancak Gazi, hiçbir riske girmek istemiyordu. Artık aşırı liberal eğilimli bir hükümet şeklinden vazgeçmişti. Meclis'te ve basında karşılaştığı muhalefet de, isyan nasıl bastırıldıysa, şimdi öyle bastırılmalıydı. İsyan sırasında, zafer artık kesinleştiği bir anda, İsmet Paşa, Ali Fuat Paşa'ya muhalefetin gereksiz bir şey olduğunu söylemişti. Amerikan temsilcisi Amiral Bristol'e ise düşüncesini daha da açık olarak şu sözlerle bildirmişti: "Bu memlekette muhalefet, ihtilal demektir."

Bu ruh içinde hükümet, saldırılarını, yeni kazandığı güçle, ilkönce basına yöneltti. Takriri Sükûn Kanunu'nun kabulünün hemen arkasından, İstanbul'un büyük gazetelerinden beşi kapatıldı. Birkaç hafta sonra, şehirdeki on dört gazeteden yalnız yarım düzine kadar kalmış; onların da kesin haber veremedikleri ve hükümeti eleştiremedikleri için satışları çok düşmüştü. Hüseyin Cahit'in itibarlı gazetesi *Tanin*, ihtiyatlı davranıyordu. Bu yüzden, hükümet, gücünü Terakkiperver Fırka'ya yönelterek İstanbul merkezinde araştırma yapıncaya kadar yaşayabildi. Hüseyin Cahit, bundan sonra, verdiği haberde "baskın" sözünü kullandığı için tutuklandı. Üç

yardımcısıyla birlikte Ankara'daki İstiklal Mahkemesi'ne gönderildi ve Çorum'da "süresiz sürgün" cezasına çarptırıldı. Fakat, burada ancak birkaç yıl kaldı.

Polis, Parti'yi doğrudan doğruya suçlayacak bir delil ele geçirememişti. Mahkeme, Parti üyelerinden ikisini, dini politikaya alet ettikleri için, suçlamakla yetinmek zorunda kaldı. Bunların hüküm giymelerini de, partiyi kapatmak için bahane olarak kullandı. Böylece bu "gericilik yuvası" ortadan kaldırılmış oldu. Terakkiperver Fırka'nın kapatılmasını, eski meclisteki muhalefet üyelerinden bazılarının, çeşitli bahanelerle tutuklanıp yargılanmaları izledi.

Bunun arkasından daha başka gazeteciler de tutuklandı. İçlerinden bazıları, korku içinde, yargılanmak için Elazığ ve Diyarbakır gibi uzak yerlere götürüldüler. Ancak, propaganda sanatını iyi bellemiş olan hükümet, onlara karşı iyi davranmaya dikkat ediyordu. Gittikleri yerlerde yetkili memurlar onları resmen ve nezaketle karşılıyor; kendilerine iyi bir yatacak yer veriliyordu. Valilerle uzun ve aydınlatıcı konuşmalar yapıyorlar; ailelerine hatıra eşyası yollayabiliyorlardı. Bu davranış, çoğu şehir çocuğu olan ve Anadolu toprağına ilk olarak ayak basan gazeteciler üzerinde, derin bir etki yaptı. Ülkenin tüm olarak ne kadar geri kalmış olduğunu ve toplumsal koşullar arasındaki ayrılıkları, gözlerinde daha açık olarak belirtmeye yaradı. Ülke sorunlarını çözmek için birlikte çaba harcamak zorunluluğu, kendiliğinden ortaya çıkıyordu. Mahkeme, haklarında açılmış olan davayı reddetti. Böylece İstanbul'a, uslanmış ve Mustafa Kemal'in politikasını kabule hazırlanmış bir halde döndüler.

Bu politika, Ankara basınınca "kanun", "düzen", "birlik" ve hepsinden üstün olarak "kuvvet" gibi sözlerle savunuluyordu. Gösterileri ise bazen tüyleri ürpertecek gibiydi. Ankara'nın belli başlı meydanında, hâlâ otel yerini tutan, yıkık dökük handa kalan Bulgaristan Büyükelçisi Simon Radev bir gece, dışarıda bir gürültüyle uyanmıştı. Pencereden bakınca, meydanın üç tarafının darağaçlarıyla çevrilmiş olduğunu gördü. Hepsi on bir taneydi. Fenerlerin ve ağarmaya başlayan günün ışığında, bu darağaçlarına asılmış birçok adam görülüyordu. Henüz sırası gelmeyenler ise, suçsuz olduklarını söyleyerek ağlaşıyorlardı. Bu sırada askerler öteye beriye koşuşuyor, subaylar yüksek sesle emirler veriyorlardı.

Amerikan Büyükelçiliği kâtiplerinden Howland Shaw, sabahın sekizinde oradan geçerken gördüğü bu sahneyi şöyle anlatıyor:

> *“Sehpalarda sallananların her birinin üstünde, beyaz gömlek gibi bir şey ve buna iğnelenmiş bir kâğıt vardı. Kâğıda adları ve suçlarının ne olduğu karalanmıştı. Her sehpanın altında bir seyirci grubu duruyor; bazıları da, sanırım, daha yakından görmek niyetiyle, komşu evlerin basamaklarında bekleşiyorlardı. Çocuklar sehpaların çevresinde oynaşıyor ve hiç kimse pek üzüntülü görünmüyordu. Bunun da herhangi başka bir manzaradan farkı yoktu.”*

İşte o sırada, Ankara’da, Türk Ocağı salonunda toplanmakta olan İstiklal Mahkemeleri dönemi böyleydi. Bu salonda, bir kış öncesi, Türk kültürünü yaymak için konserler verilir, çeşitli gösteriler düzenlenirdi. Mahkemedeki yargıçlar, saygıdeğer vatandaşlardı. Bu çeşit kararlar vermek için, ülkenin başka bir yerine gidecekleri vakit, istasyonda resmi törenlerle uğurlanırlardı. Onların çabaları sayesinde yeni Türkiye Cumhuriyeti, ilanından bir buçuk yıl sonra, bütün siyasi muhalifl erini susturmuş olmakla övünebilecekti.

134 Palu doğumludur. Hınıs’a sonradan yerleşmiştir. (ç.n.)

KIRK DOKUZUNCU BÖLÜM

Musul Sorununun Çözümü

Kürt ayaklanmasının zamanı iyi seçilmişti. Milletler Cemiyeti'nin Musul anlaşmazlığını incelediği zamana rastlamış ve asi şeyhler, boş yere, bölgede dolaşmakta olan Araştırma Komisyonu üyelerini etkilemeyi ummuşlardı. Lozan Konferansı'nda askıda kalan Musul sorunu hâlâ çözüm bekliyordu. Bu mesele, geçen yıl süresince, Ankara'da İngiliz diplomatik temsilcileriyle yapılan aralıklı konferanslarda, Mustafa Kemal'le arkadaşlarını ciddi olarak uğraştırmıştı.

1924'te Ankara, Türkiye'nin resmen başkenti olunca, yabancı diplomatlar yavaş yavaş İstanbul'dan oraya gelmeye başlamışlardı. Ama, Ankara henüz bütün bu yabancı elçilikleri, durumuna yakışır biçimde barındırabilecek bir yer değildi. En başta Kral V. George, büyükelçisini böyle bir yerde oturtmaya razı olmadı; öteki Batılı devletler de aynı şekilde davrandılar. Böylece, elçilikler ancak birkaç yıl sonra başkente taşınabildi. Bu durum Gazi'nin pek hoşuna gitmiyordu. Bir gün, İngiliz Büyükelçiliği'nden genç bir kâtibe rastlamış, büyükelçinin İstanbul'da olduğunu öğrenince, biraz burularak, "İstanbul çok keyifli bir yerdir!" demişti. Ama, Ankara'daki bu konforsuzlukla, yapılacak başka bir şey yoktu.

Musul görüşmelerini, Rumbold'un yerine gelen yeni İngiliz büyükelçisi Sir Ronald Lindsay yürütecekti. Gazi'ye güven mektubunu sunmak üzere bir iki günlüğüne Ankara'ya geldiği vakit, garda yan yola çekilmiş bir vagonda oturmak zorunda kaldı. Öteki yabancı diplomatlarla da anlaşarak Ankara'da arkasında ikinci kâtibini bıraktı. Bu Knox Helm'di.[135] O da

böylece ülkesinin Türkiye’deki gerçek temsilcisi durumuna geçti. Knox Helm, ilk günlerde gelerek Ankara’yı canlandıran ve resmiyete pek önem vermeyen genç diplomatlar grubunun öncülerindendi. Bunlar, Gazi’nin genç yardımcılarıyla oldukça iyi anlaşıyorlardı.

Helm, Gazi’nin bir dostundan, İngiliz hükümeti adına, Çankaya’ya oldukça yakın bir arsa satın aldı. Burada, elçilik binası yapılıncaya kadar, kançılaryayı barındırmak için birkaç baraka kuruldu. Fransız Büyükelçiliği gara yakındı, toplantılarını da Osmanlı Bankası’nın eski deposunda yapıyorlardı. Amerikalılara gelince, onlar küçücük bir kata sıkışmışlardı. Yalnız Rusların, daha ihtilalin ilk günlerinde uydularıyla birlikte Ankara’ya yerleştikleri için, dört başı mamur bir binaları vardı. Bina iyi döşeli ve elektrikliydi. Ruslar burada geniş bir elçilik kadrosu bulunduruyorlardı.

Sovyetler bu sırada Türkiye ile ticaretlerini geliştirmek peşinde koştukları için, elçilikte hâlâ bol bol davetler veriyorlardı. Bu ziyafetler, Gazi’nin olduğu kadar arkadaşlarının ve görevlilerin de hoşuna giderdi. Bir gün Gazi’ye bunlardan bazısının Rusların verdiği bir eğlencenin sonunda merdivenden aşağı yuvarlandığını, ayıplayarak, jurnal ettiler. Ama Gazi’nin yaverlerinden biri, bunun votkayı fazla kaçırmış olmalarından değil, Rusların merdiven basamakları çok geniş olduğu için dengelerinin bozulmasından ileri geldiğini söyleyerek kendilerini savundu.

Yine de Ankara’da, bu çeşit partiler çok olmadığından, akşamları, başlıca vakit geçirme yolu kâğıt oyunuydu. Bunun için en iyi yer, arada sırada dans da edilen, Anadolu Kulübü’ydü. Gazi de buraya sık sık gelirdi. Çankaya’da Gazi’ye yakın oturan İngiliz temsilcisi, onun gece geç vakit gezmeye çıktığını kolayca anlar ve canı istiyorsa kendi de arkasından giderdi. Çünkü Gazi şehre inerken, Muhafız Kıtası kalkarak yola dizilir ve dönünceye kadar o halde kalırdı.[136] Kulüp ufaktı. Bu yüzden oraya sık sık gelen yabancılar, pek samimi olmasalar bile, birbirlerine oldukça yakın durmak zorundaydılar.

Üyeler iki gruptu. Ağırbaşlılar oyun salonunun bir ucunda, yanında çoğu kez bir iki vekille briç oynayan İsmet Paşa’nın yanında toplanır; daha neşeliler de öteki uçta Gazi’nin çevresini sararlardı. Gazi, briçin kurallarının çok fazla olduğunu söyler, yalnız poker oynardı. Pokerin verdiği heyecandan hoşlanır, ama oyunu hiçbir zaman ciddiye almazdı. Kazanırsa

sevinir, ama çok kere, oyun sonunda fişleri harman ederdi. Başka kazanmış olanların da buna canları sıkılırdı. Genç diplomatlar, bu çeşit resmiyet dışı temasları daha ilerletebilmek için bütün gece kulüpte oyun oynamaya razıydılar: ama Gazi çok kez onlardan daha uzun zaman kalır, güneş gökte iyice yükselinceye kadar masadan kalkmazdı.

Gazi, diplomatlarla ilişkilerinde protokola uygun davranırdı. Devlet başkanı olarak, onları resmen yalnız hariciye vekili yanındayken kabul ederdi. Şimdiki hariciye vekili, bundan sonra birkaç yıl bu görevde kalacak olan Doktor Tevfik Rüştü'ydü. Gazi, ilk taraftarlarından olan Tevfik Rüştü'yü bu göreve, daha gençliğinde Selanik kahvelerinde kehanetler savurduğu günlerde atamıştı. Tevfik Rüştü Avrupa'yı iyi tanır, birkaç yabancı dil konuşurdu. İşlek bir zekâsı vardı. Bundan daha önemlisi, efendisinin aklının nasıl işlediğini bilirdi. Neşeliydi, konuşkanlığıyla kendini yabancılara sevdirir, ama onlar da bundan dolayı onu pek ciddiye almazlardı. Kendisini sık sık görebilir, konuşabilirlerdi. Yalnız Tevfik Rüştü her zaman aynı düşüncede olmaz ve çok kez efendisiyle birlikte siyaset konuşmalarıyla, oyun ve içki ile geçen bir geceden sonra oldukça yorgun olurdu. Ondan, öğleden sonra saat dört buçukta randevu alan bir Amerikan elçisi, "Zavallı," demişti. "Uykusunu böldüğüm için kim bilir bana ne kadar kızıyordur!" Tevfik Rüştü'nün yardımcıları, Gazi'ye yabancı ülkelerin durumu üzerinde ayrıntılı raporlar hazırlamayı öğrenmişlerdi. Böylece o da, yabancı diplomatlarla görüştüğü zaman bilgili sorularla kendilerini şaşırtır, çoğu kez de sıkıntılı durumlara düşürürdü.

Gazi, keyifli zamanlarında Tevfik Rüştü ile alay etmekten zevk alır, o da buna pek ses çıkarmazdı. Bir akşam Çankaya'ya yemekten sonra yabancı bir elçi gelecek, Gazi'yle önemli bir şey görüşecekti. O da şimdiden biraz çakırkeyif olduğu için arkadaşları fazla içmesin diye çeşitli hilelere başvuruyorlardı. Gazi işin farkına vardı, çevresine öfkeyle bakarak, "Baksanıza bana," dedi. "Ne öyle boşuna telaş ediyorsunuz? Yemekten sonraki görüşmeyi düşünüyorsanız, hiç meraklanmayın. Ne halde olursam olayım, ne kadar içkili olursam olayım, yine de Tevfik Rüştü'nün en ayık zamanında yaptığı kadar feci gaflar yapmam."

İngilizlerle Türkler, Ankara'nın Lozan-sonrası havasında çabuk dost oldular. Gazi'nin yanındakiler, Çankaya'daki İngiliz komşularına bir içki

içmek ya da briç oynamak için rasgele uğramaya başlamışlardı; öyle ki bir akşam Gazi, Anadolu Kulübü'nde Helm'e yarı şaka, yarı ciddi, "Dostlarımı elimden alıyorsunuz," diye takıldı. Helm, Gazi'nin bunu uygun görüp görmediğini sordu, uygun gördüğü cevabını aldı.

Mustafa Kemal, İngilizlerin ahlak ve politika bakımından tutumlarını her zaman beğenirdi. İngiltere'nin bir zamanlar düşman olması, şimdi dost olması gerektiği konusundaki kararını daha da güçlendiriyordu. Yüzyıllar boyunca Osmanlı siyaseti, Doğu düşüncesinin tipik bir örneği olan "Eski düşman, dost olmaz" ilkesine dayanmış ve bu yüzden başarısızlığa uğramıştı. Cumhuriyet devrinde bu gibi atadan kalma kinlere, düşmanlıklara bir son vermek gerekirdi. Gazi bu düşüncesini Lozan'da Yunanlılarla çabuk barışmakla, ondan önce de Çanakkale'de İngiliz istekleri karşısında sabırlı tutumuyla ortaya koymuştu. Şimdi de, Musul sorununun çözülmesi için, bu düşünceyi elden bırakmamanın özel bir önemi vardı. Lozan'da sorunun önce İngiltere ve Türkiye arasında görüşülmesi, sonra, bir anlaşmaya varılamazsa Milletler Cemiyeti'ne götürülmesi karar altına alınmıştı. Söz konusu olan, Türkiye ile İngiliz mandası olan yeni Irak toprakları arasındaki sınırın çizilmesiydi. Bu konu, Türkiye ile İngilizler arasında ilk olarak, 1924 mayısında İstanbul'da görüşüldü. Bu konferansta, Türkiye'yi Fethi Bey, İngiltere'yi de Irak Yüksek Komiseri Sir Percy Cox temsil etmişlerdi.

İki taraf da konferansın dostluk havası içinde geçmesine dikkat ediyorlardı. Ama biraz sonra aralarında derin bir uçurum bulunduğu anlaşıldı. Fethi Bey şimdi İngiliz işgalinde olan Musul vilayeti sınırlarının savaştan önceki duruma getirilmesinde ısrar etti. Bu isteğini teknik bir temele dayıyor; halkın çoğunluğunu Türklerle Kürtlerin, "kaderlerini sonuna kadar birbirlerine bağlamış iki kardeş milletin" oluşturduğunu ileri sürüyordu. Sir Percy ise bunları iki ayrı ırk sayıyor, bu yüzden Türklerin aslında azınlıkta olduklarını, Kürt çoğunluğunun ise İngiltere'nin Irak'ta kendilerine vermiş olduğu özerklikten hoşnut olduklarını söylüyordu.

İngilizler, üstelik, Musul'daki eski sınırla da yetinmiyor, daha kuzeyde "İngiliz himayesi"ni isteyen Hıristiyan Süryani azınlığının oturduğu bölgeyi de istiyorlardı. Burasının Türk yönetiminin etkisi dışında bir "sahipsiz bölge" olduğunu ileri sürüyorlardı. Türkler bu hattı kabul etmediler,

görüşmeler de yarıda kesildi. Anlaşmazlık, Milletler Cemiyeti Konseyi'ne götürüldü. Konsey, hemen hemen ilk sınırın aynı olan geçici bir hattı uygun gördü. Böylece, çeşitli halk temsilcileriyle görüşecek Milletler Cemiyeti Komisyonu'nun, bölgede güvenlik içinde dolaşabilmesi sağlanmış oldu.

Komisyon, raporunu 1925 eylülünde Milletler Cemiyeti Konseyi'ne sundu. Bu raporda plebisit yapmaya olanak olmadığı, halkın Türkiye'den çok Irak'a bağlılık gösterdiği belirtiliyor, eski Musul Vilayeti'nin Irak'a bağlanması öneriliyordu. Bunun dışında tutulan kuzeydeki "sahipsiz bölge" yirmi beş yıl süreyle Milletler Cemiyeti mandasına girecek, Kürtlerin hakları da güven altına alınacaktı. İngilizler, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin kararını kabul etmeye baştan söz vermişlerdi. Türkler buna yanaşmadılar. 16 Aralık 1925'te delegelerini Cenevre'den çekerek, konseyi kendi oyları alınmadan İngiltere'ye mandaterlik vermek durumunda bıraktılar.

Gazi, bu diplomatik başarısızlığa, hemen ertesi gün, Rusya ile bir saldırmazlık paktı yaparak karşılık verdi. Milletler Cemiyeti kararının Türkiye aleyhinde olacağı anlaşılır anlaşılmaz, Cenevre'deki görüşmeleri yürüten Tevfik Rüştü Bey, Paris'e gitmek için talimat almıştı. Orada Güney Fransa'dan Berlin'e gitmekte olan Çiçerin'in yolunu kesti. Çiçerin, siyasetinin Lozan'da uğradığı zararı çıkarmak isteğindeydi. Dört saat baş başa kalarak, ellerinde konu ile ilgili başka belgeler bulunmamasına rağmen, üç yıllık bir anlaşma yazıp imzaladılar. O sırada iki devlet arasında başlıca tartışma konusu olan ekonomik sorunlar bir yana bırakılmış, yalnız siyasal alanda aralarındaki görüş birliği üzerinde durulmuştu. Türkiye ile Rusya birbirlerine karşı hiçbir saldırıya girişmemeye ve ikisinden birini hedef tutan anlaşmalara katılmamaya söz veriyorlardı. Tevfik Rüştü, bu belgeyi cebine koyarak Ankara'ya döndü.

Bu paktın imzalanması, Milletler Cemiyeti kararının kopardığı fırtınayı biraz yumuşatmıştı. İngilizler yine geleneksel düşman durumuna geçti: Sevr Antlaşması'nı ve İzmir'in işgali politikasını başka bir biçimde sürdürmek istiyorlardı. Şimdi de, Musul'da, Türkiye'nin milli güvenlik duvarında bir gedik açılmak isteniyor; Irak, keskin bir silah gibi Türkiye'nin kalbine yöneltilmiş oluyordu. Bu uğursuz manevralarını çevirdikleri yer de, emperyalist devletlerin oyuncağı olan Milletler Cemiyeti'ydi.

Gazi o arada, bir supap işlevi gören bu tartışmaları önlemedi. Bu savaşçılık gösterisi İngiliz kamuoyunu parçalamaya ve komisyonun işini zorlaştırmaya yararsa ne âlâ. Gerçekten de İngiltere'de büyük gazetelerle İşçi Partisi, sorunun ortaya ilk atıldığı 1922'dekinden hafif de olsa, Musul kararına oldukça karşı koyuyorlardı. Ne Musul, ne de Irak, uğrunda savaşa değerdi. "Türk, öyle bazılarının sandığı gibi korkunç bir yaratık değildir," diyen *Manchester Guardian*, ilerideki altı ayın Türklerle yapılacak görüşmelere harcanmasını ileri sürüyordu.

Gazi'nin tutumu da böyleydi. O ne Ruslarla sarmaş dolaş olmak, ne de İngilizlerle boğaz boğaza gelmek istiyordu. Dış politikasının mihenk taşı hâlâ İngiliz dostluğuydu; İngilizler de Cemiyet'in kararından sonra, onu zor durumda bırakmamak için ellerinden geleni yaptılar. İngiliz Büyükelçisi Sir Ronald Lindsay, aldığı talimat üzerine Ankara'ya giderek görüşmeleri tatlılık ve ustalıkla idare etti. Bir yandan da Mussolini'nin, Türkler, Irak'a yürüyecek olurlarsa Antalya'ya asker çıkarma tehdidinde bulunması, elçinin işini kolaylaştırmış oldu. Basın sakinleşti, Türk halkına da İngiltere'nin barışçı niyetleri konusunda güven verildi.

Gazi, alay olsun diye, Tevfik Rüştü'yü İngilizlerle görüşme sınavına hazırladı; İngilizlere ne söyleyeceğini önünde prova etmesini istedi. Tevfik Rüştü, bunu elinden geldiği kadar yumuşak ve uzlaştırıcı bir tonla yaptı. Gazi, sözünü kesti: "Yeteri kadar güçlü değil, insanı inandırmıyor." Tevfik Rüştü bu sefer savaşçı bir tutum denedi, yumruğunu masaya vurarak saldırı tehditleri savurdu. Gazi, alay etti: "Neyle hücum ediyorsun?" Artık bu sert davranışların da modası geçmişti. İngiltere ile uzlaşmak en doğrusuydu. Musul, Adana ve İskenderun'a benzemiyordu. Orada, Kürtlerden başka büyük bir Arap nüfusu da vardı. Misakımilli sınırları içine alınması, en ileri noktayı göstermesi bakımından öngörülmüştü diye düşünülebilirdi. 1918'de asker Mustafa Kemal, Musul'un İngilizler tarafından işgaline karşı gelmişti. Ama devlet adamı Mustafa Kemal, iş buraya kadar geldikten sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı-Arap bir parçası yüzünden, ülkesinin Batı milletleri topluluğu arasına katılmasını tehlikeye sokacak bir adam değildi. Tevfik Rüştü, İngiltere'den en uygun şartları koparmaya bakmalıydı.

Bu koşullar, Musul üzerindeki İngiliz iddialarının kabulünü ve ileride Türkiye ile Irak arasında sınır güvenliği konusunda karşılıklı anlaşmalar

yapılmasını kapsıyordu. Gazi, bunları oylamadan önce, Halk Partisi içindeki muhaliflerle uğraşmak zorundaydı. Parti üyeleri, beş saat süren bir toplantıda savaşa girilip girilmemesini tartıştılar. Bazıları, İngilizlerin Irak'ta yerleşmesinin eninde sonunda bir savaş doğuracağını söylüyor, buna şimdiden girişilmesini istiyorlardı. Ama oylamaya geçilince, üyeler Musul'un da Osmanlı İmparatorluğu'nun öteki kayıp vilayetleri arasına karışmasını, istemeye istemeye, kabul ettiler. Gazi, İkinci Meclis'i iyice avucunun içine almış olduğu için, her işine karışan Birinci Meclis'e göre, sözünü daha rahat geçirebiliyordu. Böylece Türkiye, İngiltere ve Irak arasındaki antlaşma 5 Haziran 1928'de Ankara'da imzalandı. Bunu da, altı yıl sonra, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti üyeliğine alınması izledi.[137]

135 Sonradan, 1951-1954 yılları arasında Ankara'da büyükelçi olarak bulunan Sir Knox Helm.

136 Gazi, bu nöbetçilerle şakalaşmaktan hoşlanırdı. Bir sabah erkenden dışarı çıkarak nöbetçilerin birine orada ne yaptığını sordu. "Reisimizi koruyoruz," cevabını alınca. "Sersem," dedi. "Asıl ben sizi koruyorum."

137 Tuhaftır ki, Musul görüşmeleri sırasında uzlaşmazlığın temelinde olan petrol sorunu, pek az ortaya atıldı. İngilizler, sanki petrolde gözleri yokmuş görünmek için çaba harcadılar. Türk hükümeti ise, bunu bir ekonomik sorundan çok, bir sınır işi sayıyor, petrolün ülkenin ilerideki kalkınmasında oynayacağı rolü anlamamış gözüküyordu. Anlaşmada, Türkiye yalnız toprak isteklerinden değil, petrol üzerindeki iddialarından da vazgeçiyor, sadece petrolden alacağı yüzde on payla yetiniyordu. Daha sonra, bu hisse de yüz bin sterlin kadar bir para karşılığında büsbütün bırakıldı.

ELLİNCİ BÖLÜM

Şapka Devrimi

Kürt isyanı, Mustafa Kemal’in yalnız muhalefeti susturmasına değil, dinle ilgili öteki reformları da uygulamasına yaradı. Halifelik, medreseler, şeriat kanunları ortadan kaldırılmıştı. Şimdi, isyan, bağnaz bir mezhebe, Nakşibendi tarikatına bağlı dervişler tarafından çıkarıldığına göre, ne çeşit olursa olsun, bütün derviş tarikatlarını yok etmenin tam sırasıydı.

Tarikatlar, Türklerin yaşayışında önemli bir rol oynamış ve onları, birkaç özel durum dışında, komşu ülkelerden bazıları gibi bağnazlığa gömülüp kalmaktan korumuştu. Tarikatlar, Müslümanlık çerçevesinde kalmakla birlikte, katıksız dini hiyerarşi dışında, ayrı birer grup oluşturuyorlardı. Halkın çoğu, içlerindeki doğal inanma isteğini, tarikatlarını insancıl sıcaklığında gideriyordu.

Tarikatlar, siyasi bir eğilim besledikleri zaman, geleneksel olarak merkezi yönetime karşıt bir tutum takınırlardı. Osmanlı Devleti, buna onları ustalıkla birbirine düşürerek karşı koymuştu. İçlerinde en aydınları olan Bektaşiler, padişahın Mustafa Kemal için çıkardığı fetvadan sonra, Kemalistleri tutmuşlardı. Bunların arasında onun çıkarına uygun şekilde davranmaya devam edecek bazıları da bulunabilirdi. Bunlar, aşırı dinciliği eritip yumuşatarak, Müslümanlığın kendi içinde toplumsal bir güç haline gelmesini sağlayacak bir politikayı destekleyebilirlerdi. Ama bu, Gazi’nin güttüğü politikaya uymuyordu. Kendisinin sofulukla ilgisi olmadığı için tarikatlara bir yardımcı gibi değil, birer tehlike gözüyle bakıyordu. Bunlar, muhalifliğe alışık ve kendi başlarına buyruktular. Padişaha olduğu gibi Gazi’nin rejimine de, hem de laik olduğu için, daha şiddetle karşı

koyabilirlerdi. Üstelik büyük halk toplulukları üzerinde etkileri vardı. Dini hiyerarşiyi mat etmiş olan Mustafa Kemal'in şimdi asıl çekindiği de bu topluluklardı. Onun gözünde tarikatlar, ta gençliğinde Selanik'te onlardan kuşkulanmaya başladığından beri birer gizli cemiyetti.[138] Bu bakımdan ortadan kaldırılmaları gerekiyordu. 1925 ağustosunda, Kastamonu'da verdiği bir söylevde, onlar hakkında verdiği kararı açıkladı. Türkiye Cumhuriyeti "gerek ruh, gerek şekil bakımından bütünüyle çağdaş ve uygar bir toplumun devleti" olacaktı. Öyle ise, bütün batıl inançların ezilmesi gerekiyordu:

> *"Ölülerden yardım dilemek, uygar bir toplum için lekedir. Bugün bilim, teknik ve bütün yaygınlığıyla aydınlatıcı uygarlık karşısında filan ya da falan şeyhin öğütleri ile maddi ve manevi mutluluk arayacak kadar ilkel insanların uygar Türk toplumunda bulunabileceğini asla kabul etmiyorum.*
>
> *Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler ve meczuplar ülkesi olamaz. En doğru ve gerçek tarikat, uygarlık tarikatıdır.*
>
> *Uygarlığın istediğini ve buyurduğunu yapmak, insan olmak için yeterlidir. Tarikat reisleri, bu dediğim gerçeği bütün açıklığıyla kavrayacak ve kendiliklerinden derhal tekkelerini kapatacak, müritlerinin artık büyüyüp akıllandıklarını elbette kabul edeceklerdir."*

Bu hüküm birkaç kararname ile kesinleşti. Bundan sonra Türkiye, hiç olmazsa kuramsal olarak, yalnız şeyhlerden, dervişlerden değil; falcılardan, büyücülerden, üfürükçülerden, kayıp eşyayı bulmak ya da murada eriştirmek için muska yazanlardan ve bütün bunların hizmetlerinden, ücretlerinden, kıyafetlerinden kurtulmuş olacaktı.

Aynı zamanda, bütün türbeler kapatıldı; tapınak ve adak yeri olarak kullanılmaları yasak edildi. Bu yasak, Meclis'te itirazlar doğurdu. Çünkü üyelerden birçoğu, kendi ölmüş atalarının türbelerinden gelir sağlamaktaydılar. Dostlarından biri de[139] aleyhte konuşunca Gazi onu bir kenara çekti ve alçak sesle, "Karara karşı gelme," dedi. "On yıl sonra hepsini tekrar açarsın." Kendisi pek inanç beslemese bile, hiçbir zaman dini

kökünden söküp atmaya çalışmamıştı. Bir kez kendi ağzıyla da söylediği gibi, bütün elde etmek istediği şey, “dini, yüzyıllardan beri alışageldiği gibi, bir siyaset aracı olmaktan kurtarmaktı.” Onun politikası halkı, birtakım sert vuruşlarla, dinin merkezi bir devletle boy ölçüşmeye kalkan etkilerinden, özellikle açık ve gözle görülür simgelerinden uzaklaştırmaktı. O sırada mezardaki ölüler, canlı ve tehdit edici bir kuvvet gibi sömürülmekteydi. Bu yüzden acımadan ortadan silinmeleri gerekiyordu. Ama, on yıl sonra gerçekten ölmüş olurlar ve yeniden dirilmeleri tehlikesi kalmazdı.

Kastamonu çevresinde yaptığı bir gezide, Gazi, bu açık ve gözle görülür sembollerden birini daha yıktı. Bunun ortadan kaldırılması, Türkiye’deki her erkeğin iyice içine işlemiş olan bir alışkanlığı kökünden söküp atacaktı. Çünkü, bu, her gün kafasının üstünde taşıdığı şeyle ilgiliydi: Fes’le.

İslam dininde, giysiler derin sembolik anlam taşırlardı. Bununla birlikte, fesin, başlık olarak, ancak yüz yıllık kadar bir geçmişi vardı. Tuhaftır ki, bu moda, fesin yaygın olduğu Adalı Hıristiyan Rumlardan gelmişti. Onlar da aslında Berberi korsanlardan almışlardı. Avusturya’da Osmanlı piyasası için yapılan fes on dokuzuncu yüzyıl başlarında, büsbütün tutucu bir başlık olan sarığa karşı, Kıyafet Devrimi’ni tamamlamak için kabul edilmiş; o zaman da imparatorluğun birçok yerinde isyanların patlamasına yol açmıştı. Ama zamanla, fes de, sarık nasılsa, koyu Müslümanlığın ve Osmanlılığın bir simgesi haline gelmiş; başlangıçta nasıl şiddetli saldırıya uğramışsa, sonra aynı şiddetle savunulmuştu.

Gazi’nin, bu simgenin yerine şapkayı koymak istemesi, bu yüzden çok cüretli bir devrimci davranıştı. Bu planı, ta gençliğinde, bu milli başlık yüzünden yabancı ülkelerde hakarete uğradığı bir aşağılık duygusuyla damgalandığı zamanlardan beri kafasında geliştirmişti. Şimdi akşamları Çankaya’da arkadaşlarıyla bu değişikliği tartışıyor, ne tür şapkanın daha uygun olacağı üzerinde, dışarıda bulunmuş olanların düşüncelerini alıyordu.

İlk denemeleri kendi üzerinde yaptı. Örnek çiftliğinde bir traktör üzerinde, başında siyah şeritsiz bir panama şapka ile resmi çekildi. Eski arkadaşlarından biri bir gün ona trende rastladı. Başında sırtındaki kahverengi spor elbiseye uygun, kumaş bir kasket vardı. Mustafa Kemal, iyi bir iş yaptığına inanmak istercesine, “Nasıl, bana yakıştı mı?” diye sordu. Son aylar içinde rüyasında üç kez fes görmüş olduğunu açıkladı. “Her

defasında, ertesi sabah İsmet kapımı vuruyor ve yurdun bir tarafında bir gericilik hareketi olduğunu haber veriyordu.” Bu değişiklik tasarısı, basında, göze batmayacak şekilde söz konusu ediliyor; fakat hiçbir gazete o korkunç “şapka” adını ağzına almaya cesaret edemiyordu. Bunun yerine “medeni serpuş”, “siperi şemsli serpuş”, “kenarlı başlık” gibi dolambaçlı sözler kullanıyorlardı.

Mustafa Kemal, bu çeşitli din devrimlerini açıklamak için, bile bile gericiliğiyle tanınmış bir vilayeti seçti. Büyük bir cesaretle, düşmana, en güçlü olduğu yerde vuruyordu. Bu ani çarpışma taktiği başarıya ulaşırsa, başka herhangi bir yerden iki kat daha etkili olacaktı. Halkın gözündeki görünüşünü kurnazca hesaplayarak, Falih Rıfkı’ya, İzmir gibi zaten tanındığı bir şehirde herkesin kendisine değil, şapkasına bakacağını anlattı. Kastamonulular kendisini ilk olarak görecekler ve ona, “şapkasıyla birlikte bir bütün” olarak bakacaklardı. Üstelik Kastamonu, gerici özelliği bir yana bırakılacak olursa, İhtilal’in bir çeşit sembolü gibi bir yerdi. Karadeniz’deki İnebolu Limanı üzerinden İstanbul’dan Ankara’ya ulaşan ikmal yolu oradan geçtiği için, Kurtuluş Savaşı sırasında bağlılığını, önemli bir rol oynayarak göstermişti. Bu bağlılık, şimdi geçireceği sarsıntıya dayanabilecek güçteydi.

Yine de Mustafa Kemal, çocukluğundan beri onu tedirgin etmiş olan yobazlığa karşı duyduğu tiksinti yüzünden, bu geziye alışık olmadığı bir sinirlilik içinde başladı. İlk konuşacağı vakit su istedi ve bardağı ağzına götürürken ellerinin titrediğini gördü. Ankara’dan başına bir şey giymeden, açık bir otomobille yola çıkmıştı. Dağlardaki köylerden anayola koşup gelmiş olan insanlar, milli kahramanlarının nasıl biri olduğunu bile bilmiyorlardı. Bir köyde, eli resme yatan birisi, duvara kendi kafasına göre Gazi’nin bir resmini çizmişti. Bu resimde Gazi, palabıyıklı, elinde iki metre boyunda bir kılıçla gâvurları kesen korkunç bir savaşçı gibi gösteriliyordu. Köylüler, sokaklarda geçeceği yerlere halılar sermişlerdi. İçlerinden genç bir öğretici birkaç yıl sonra sahneyi şöyle hatırlıyor: “Cumhurbaşkanı, halkı selamlayarak ağır ağır caddede yürürken, çıt bile çıkmıyordu. Gazi yeni tıraş olmuş, sırtına Avrupa biçimindeki beyaz bir yazlık kostüm ve yakası açık bir gömlek giymişti. Başında panama şapka vardı. Birkaç resmi görevli çılgınca alkışladılar, yanlarındakileri de alkışlamaları için dürttüler. Ama

halk öylesine şaşırmıştı ki, ancak tek tük birkaç alkış sesi duyulabildi.”[140] Bunun nedeni, Gazi’nin sırtındaki gâvur kılığıydı.

Ama, sarsıntının hızı yavaş yavaş azaldı. Gazi, Kastamonu dışında arabadan indi ve panama şapkasını önce elinde tutarak, sonra başına giyerek, yanındakilerle şehre girdi. Yaverleri de onun gibi davrandılar. Bu işi bir kuşak önce yapmış olsalardı, halk onları kovalar ya da parçalardı. Ama şimdi herkes, olsa olsa sessiz bir merakla kendilerini selamlıyordu. Gazi’nin elbiseye, hele başa giyilen şeye karşı ilgisi, bütün bu gezi süresince herkese gösterildi. Arada bir, şapkasız duruyor; o zaman ötekiler de, terbiye gereği, feslerini çıkarıyorlardı. Askeri bir birliği denetlerken her erin başlığını çıkararak dikkatle inceledi. Birkaç ay önce, bu başlıklara sözde askerlerin gözlerini güneşe karşı korumak için, ince bir kenar eklenmişti. Peygamber, kendine inananlara yüzleri hep güneşe çevrik olarak dövüşmelerini emretmiş değil miydi?

Gazi, giyim sorununu pratik yönden ele almaktaydı. Bir toplantıda dinleyiciler arasında bulunan bir terziye dönerek, şalvar ve çakşır giymiş bir adamı gösterdi ve hangisinin daha ucuza çıktığını sordu: “Bu giyim mi, yoksa uluslararası tipte kostüm mü?” Terzi, “Uluslararası tipte kostüm,” diye cevap verdi. Gazi, sonucun üzerinde durarak, “Ya, gördünüz mü?” dedi. “Bu adamın sırtındaki gibi bir elbise yerine kendinize iki kostüm yaptırabilirsiniz.”

Bütün bunlar, bundan sonra olacak şeylerin sadece bir ön belirtisiydi: Giyimin uygarlıkla aynı denklem içinde ölçüldüğü bir milli politikanın açıklanması. Gazi bunun için İnebolu’yu seçmişti. İnebolulular, Kurtuluş Savaşı’na olan katkılarını canlandırmak için bir kayık ile cephane taşımış olanlar gibi bir kağnıyı süsleyerek şehrin alanına koşmuşlardı. Gazi, otomobiliyle, bayraklar ve dallarla donatılmış şehre girerken çiçek yağmuruna tutuldu. Daha sonra başında panaması, sokaklarda yürüdü. Halk etrafını sarmış, ellerini, giysisini öpüyordu. Her çeşit insanla konuştu, onlara teker teker dertlerini sordu, kendi tasarıları üzerinde bilgi verdi.

İki gün süre ile, hazırlanmış şenliklere katıldı. Şerefine kurbanlar kesildi. Ama Gazi, bunun kendi gözünden uzakta yapılmasını istiyordu. Herkes bunu hayvanlara olan derin sevgisine bağışladı. O yılın ürünü olan kilolarca elma önüne döküldü. Okul çocukları onun Samsun yolunda söylediği marşı

söyleyerek yürüyüş yapıyor, “Yaşasın babamız!” diye bağırıyorlardı. Kayıkçılar, Gazi’yi eğlendirmek için oyunlar düzenlemişlerdi. O, bütün bu sevgi gösterilerine, İnebolululara memleketlerinin ve halkının aydın tutumunu öven, yerinde söylevlerle karşılık veriyordu.

Üçüncü gün, bu gösteriler, Gazi, Türk Ocağı’nın toplantı salonunda çeşitli kıyafetler giymiş, hayran ve saygılı bir kalabalık karşısında uzun bir söylev verdiğinde, doruk noktasına varmıştı:

> *“Efendiler, Türkiye Cumhuriyeti’ni kurmuş olan Türk halkı uygardır. Tarihte uygardır, gerçekte uygardır. Ama ben, sizin öz kardeşiniz, arkadaşınız, babanız gibi söylüyorum; uygarım diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı, düşüncesiyle, görüşüyle uygar olduğunu ispat etmek, göstermek zorunluluğundadır. Uygarım diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı, aile hayatı ile, yaşayış düzeni ile uygar olduğunu göstermek zorundadır. Özetle, uygarım diyen Türkiye’nin gerçekten uygar olan halkı baştan aşağı dış görünüşüyle de uygar ve ileri insanlar olduğunu göstermelidir. Bu son sözlerimi açık olarak söylemeliyim ki, bütün ülke ne demek istediğimi kolaylıkla anlasın. Bu açıklamamı size bir soruyla belirtmek istiyorum. Soruyorum:*
>
> *Bizim kıyafetimiz milli midir? (‘Hayır!’ sesleri.)*
>
> *Bizim kıyafetimiz uygar ve milletlerarası tipte midir? (‘Hayır, hayır!’ sesleri.)*
>
> *Size katılıyorum. Değişik tarzların karışımı olan bu gülünç kılık, ne millidir, ne de milletlerarası. Uygar ve milletlerarası kıyafet bizim için uygun ve milletimize layık bir kıyafettir. Onu giyeceğiz. Ayakta iskarpin ya da fotin, bacakta pantolon, yelek, gömlek, kravat, yakalık, ceket ve pek tabii bunları tamamlamak üzere başta siperi şemsli başlık. Bunu açık söylemek isterim. Bu başlığın adına ‘şapka’ denir.”*

Artık sözcük ağızdan çıkmıştı. O dolambaçlı sözlere bir son vermek gerekirdi. Haber ajansları, bu demeci ve benzeri demeçleri yurdun dört bir yanına yaydılar. Kastamonu’da kimse çıkıp da içindeki inanç dışı düşüncelerle ilgili ağzını açmadı. Gazi, cesaret isteyen bir işi, karşısındakileri önce açık candanlığıyla şaşırtıp sonra güvenlerini

kazanarak, düşüncelerinin yarattığı sarsıntı sayesinde başarmıştı. Kahramanlara tapmak eğiliminde olan, ama şimdiye kadar kendilerini uzaktan yöneten varlıkla hiç yüz yüze gelmemiş bulunan halkta, derin bir saygı uyandıran çarpıcı üstünlüğü de, bunda rol oynamıştı. Şimdi bu varlık, etiyle kemiğiyle karşılarındaydı. Eskiden padişaha olduğu gibi, bütün iradelerini onun ellerine bıraktılar.

Gazi, Ankara'ya dönüşünde şehrin dışında görevlilerden kurulu bir grup ve kendi dostları tarafından karşılandı. Hepsinin başında şapka vardı. Yunus Nadi'nin şapkasını beğendi ve yoluna devam etmeden önce kendisininki ile değiştirdi. Bu andan sonra, toplumun üst tabakalarında moda çabucak değişti. Şimdi bunun yasa yoluyla bütün millete yayılması gerekiyordu. İlkönce çıkan bir kararnameyle, din işleriyle görevli olmayanların dini kıyafet ve işaretlerle dolaşması yasaklandı, bunun yerine, "dünyanın bütün uygar milletlerinin giydiği kılık", yani Batılı kıyafeti ile şapka konuyordu. Başlangıçta, bu yalnızca resmi görevli olanlara uygulandı. Fakat mebuslar, meslek kuruluşlarından çoğu ve bir sürü öğrenci bu giyimi kendiliklerinden kabul ettiler.

Kasım sonlarına doğru, Gazi, halkoyunun olgun hale geldiğini görünce, Meclis'ten bir yasa çıkarılarak bütün erkeklerin şapka giymesi istendi, fes giymek suç oldu. O sırada ülkede yeteri kadar şapka yoktu, binlerce insan ya açık başla ya da Avrupalı şapkacıların piyasaya sürdüğü çeşitli başlıkları giyerek dolaşıyorlardı. Ancak yerli şapka fabrikaları tam randımanla çalışmaya başladıktan sonra herkes şapka bulabildi. Fabrikalar halk için kumaştan, kopçalı kasketler yaptılar. Böylece namaz kılarken secdeye yatabiliyorlardı. Ayrıca, kasketi ters giyenler de vardı.[141]

Şapka Kanunu, doğu illerinde birtakım ayaklanmalara neden oldu. Din adına resmi binaların duvarlarına asılan ve halkı, yeşil sancak altında gösterilerde bulunmaya çağıran pankartlar bu davranışları körüklemişti. Ama hükümet erken davranmış, tehlikeli noktalara, önceden İstiklal Mahkemeleri yollanmıştı. Bu ayaklanmalar sert önlemlerle bastırıldı.

Mustafa Kemal, fesin kalkması konusunda der ki:

"Bunu Takriri Sükûn Kanunu henüz yürürlükteyken yaptık. Olmasaydı, yine yapacaktık. Ancak, kanunun ortada olmasının işimizi

kolaylaştırdığı da bir gerçektir. Aslında, Takriri Sükûn Kanunu'nun varlığı, milletin bazı gericiler tarafından geniş ölçüde zehirlenmesini önlemiş oldu."[142]

Gazi, bu çeşit devrimlerle, entelektüel Jön Türkler zamanında yalnız düşünce alanında kalmış olan planları gerçekleştirmişti. Mustafa Kemal'le arkadaşlarını genç yaşta etkilemiş olan Abdullah Cevdet, 1912'de Batı uygarlığı dışında bir uygarlık olamayacağını yazmıştı. O sıralarda yayımladığı *İçtihad* dergisinde Türkiye'nin gelecekte, Batılılaşmasını hayal eden "Göz Açıkken Görülen Bir Rüya" adlı bir yazı çıkmıştı. Birtakım başka değişiklikler arasında fesin yerine yeni bir başlık giyilmesini, sarık ve cüppenin yalnız meslekten olan din adamlarınca kullanılmasını, medreseler ile tekkelerin kapatılarak gelirlerinin çağdaş bir eğitim programının uygulanmasına harcanmasını, ermişlere adak adamanın, üfürükçülükle büyücülüğün yasaklanmasını ve bütün hukuk sisteminin değişmesini öngörüyordu.

O zaman fantezi gibi görülen rüya, şimdi gerçek olmuştu. Gazi'ye artık kadınların özgürlüğünü ilgilendiren kehanetleri gerçekleştirmek işi kalmıştı. Abdullah Cevdet'e göre kadınlar istedikleri gibi giyinmekte, aileleri zorlamadan kocalarını seçmekte serbest olmalıydılar. Mustafa Kemal burada ihtiyatlı davranmak zorundaydı. Türkiye'de bir erkeğin başına şapka geçirmek başka, bir kadının peçesini yırtmak başka şeydi. Böyle bir değişiklik ne Takriri Sükûn Kanunu'yla, ne de İstiklal Mahkemeleri'yle elde edilebilirdi. Gazi, yine de, Kastamonu gezisinde bu değişiklik için gerekli ortamı hazırlamaya girişmişti.

138 Bununla birlikte, kendisi de gençliğinde Selanik'te Bektaşi toplantılarına katılmıştı.

139 Hamdullah Suphi Tanrıöver.

140 Frederich Palmer Latimer'den alınma (bkz. kaynakça).

141 İzmir yakınlarında bir kasabada erkekler, sınır dışı edilmiş bir Ermeni'nin dükkânından aldıkları tüylü kadın şapkalarını başlarına geçirmişlerdi. Gazetelerde, "Şapka nasıl giyilir?" diye yazılar çıkıyordu. Memurlara, amirlerini yerden temenna ederek değil, başlarını hafifçe eğerek ve belden yukarı reverans yaparak selamlamaları öğretildi. Ancak eğilerek selamlama âdeti pek çabuk kaybolmadı. Birçok kimse selam vermek isterken şapkasını başından düşürüyordu.

142 Müslüman âlemi, genel olarak devrimi sakin bir şekilde karşıladı. Gazi, Mekke'de toplanan bir İslam kongresine redingotlu ve şapkalı delegeler gönderdiği zaman, öteki entarili ve sarıklı delegeler bu davranışı normal ve nezaketle karşıladılar.

ELLİ BİRİNCİ BÖLÜM

Kadınların Özgürlüğü

Kadının Türkiye'deki durumu, Peygamber zamanından beri pek değişmiş değildi. Abdülhamit'ten önce ve sonra, durumu gittikçe daha çok tartışıldığı halde, bugün bile şeriat kurallarından bir adım dışarı çıkmadan, her şeyden uzak yaşıyordu. Bu durumun en kötüsü kölelik biçiminde, en iyisi de, kadının yırtıcı bir dünyadan, manastırda yaşarcasına, uzak tutulmasıyla kendini gösterirdi. Orta Osmanlı Türkü, erkeklik gururu ve zorbalık duygusu ile, kadını hâlâ aşağı bir yaratık, ahlak ve onurdan yoksun dişi bir hayvan gibi görür, zayıf içgüdüsü nedeniyle erkek tarafından korunması gerektiğine inanırdı. Kadının davranışlarına göz kulak olmak hem kişisel, hem de toplumsal bir görev olmuştu. Yalnız kocası, kardeşi ve babası değil, bütün sokak, bütün mahalle, kadını gözaltında tutmakla, kollarının bacaklarının iyice örtülü olmasına dikkat etmekle, toplumun ona gösterdiği dar yoldan ayrılacak gibi olursa hemen yakalamakla görevliydi.

İstanbul'da bir kadın, kocası bile olsa, ne sokakta, ne arabada bir erkekle yan yana gezebilirdi. Bir arada çıksalar bile, koca, karısını hesaba katmadan önden giderdi. Kadın, hiçbir zaman kocasıyla birlikte bir toplantıda bulunamazdı. Zaten, Müslümanlar arasında kadınlı erkekli bir toplum hayatı yoktu. Tramvaylarda, vapurlarda kadınlarla erkekler bir perde ile ayrılırdı. Kadınlara eğitim yolu açıldıktan sonra da, kız okullarındaki erkek hocalar, haremağalarından seçilirdi. Tiyatrolarda kadın rolleri, ya İngiltere'de Kraliçe Elizabeth döneminde olduğu gibi erkekler tarafından ya da Hıristiyan kadınlar tarafından oynanırdı. Kadınların tiyatroya gitmesine izin verildikten sonra bile "hanımlara mahsus" belirli günler yapılmıştı.

Yalnız Anadolu’nun bazı kesimlerinde köylü kadınları daha serbesttiler; yabancılar önünde olmamak koşuluyla, yüzlerini bile açarlardı. Çünkü köylüler, bazen de tarikatlarının etkisiyle, göreneklerinde daha az tutucu davranırlardı; üstelik kadınlar, ekonomik nedenlerden dolayı, tarlada çalışmak ve evin dışında ailenin yaşaması için gerekli başka işleri de yapmak zorundaydılar.

Bu yasaklar, yirminci yüzyıla kadar uzayıp gelmişti. Jön Türkler, din adamlarının desteğiyle daha da güçlenen önyargılara karşı bir şey yapamamışlardı. Ancak çabalarında ısrar ediyor, kadın haklarını savunma konusunda kararlı görünüyorlardı. Henüz peçeyi kaldırmaktan söz edilemezdi. Yalnız gizlice dağıtılan bir broşürle bunun dinle hiçbir ilgisi olmadığı, aksine daha ilkel bir dinsizlik geleneğinin kalıntısı olduğu ileri sürülmüştü.

Jön Türkler, yine de kadınların eğitiminde ileriye doğru birkaç adım atmışlar, kızlar için ortaokullar, liseler ve en son da üniversiteler açarak onların mesleğe atılmalarına yol hazırlamışlardı. Birinci Dünya Savaşı’nda kadınlar bazı işlerde, erkeklerin yerini tuttular; fabrikalarda, yazıhanelerde, toplum görevlerinde çalıştılar, son olarak da askerliğe benzer bir iş taburuna yazılarak, İstanbul sokaklarının temizliğiyle görevlendirildiler. Peçe, bu işler için engel olduğundan, ilke olarak kalkmadıysa da, istenildiği zaman örtülen bir başörtü şeklini aldı. Savaşın sonuna doğru laik bir evlenme şekline izin veren Aile Kanunu çıkarıldı. Bu kanun, kadınlara; erkeğin tek eşi olmak hakkını tanıyordu. Gazi, şeriye mahkemelerini kaldırıp İsviçre Medeni Kanunu’nu alarak, bu kanunun ilkelerini genel hale getirmiş oldu.

Yol böylece açılmıştı. Gazi, şimdi bunu son amacına ulaştıracaktı, ama dinle ilgili öteki reformlara kıyasla daha ihtiyatlı davranarak, halka, kadınların Kurtuluş Savaşı’nda oynamış oldukları rolü hatırlattı. Bir konuşmasında dünyanın hiçbir ülkesinin “bu yüksek, bu fedakâr, bu ilahi Anadolu kadınlarıyla” boy ölçüşebilecek bir kahramanlık örneği veremeyeceğini söyledi. Ama, daha aşılacak yol vardı. 1923 başlarında bir mebusun, Meclis’te, kadınların yeni seçim kanununa hazırlık olarak yapılacak sayıma sokulmalarını önermesi, büyük bir gürültü kopardı. Bunun, kadınlara seçim hakkı vermek anlamına gelmediğini anlatmaya çabaladıysa da gürültü dinmedi. Böyle bir olasılığın ağza alınması bile

mebusun daha sözünü bitirmeden bağrış çağrışlar eşliğinde kürsüden indirilmesine yol açmıştı.

Bununla birlikte, Mustafa Kemal yeni bir görüşün tohumlarını ekmeye çalışıyor, bunun için de bile bile gerici alanları seçiyordu. Ankara'da bir öğretmenler kongresine hem kadınlar hem de erkekler katılmış; ama kadınlar, erkeklerle aralarında birçok sıra bulunacak şekilde ayrı bir yere oturtulmuşlardı. Bu toplantıyı haber alan hocalar, telaşla, heyet halinde protesto için Gazi'ye gittiler. Gazi, öğretmenler derneğinin başkanını çağırtarak yüksek sesle azarladı: "Ne yapmışsınız bu öğretmenler toplantısında? Utanmıyor musunuz? Ayıp!" Hocalar, sevinçten yerlerinde duramıyorlardı. Gazi, devam etti: "Toplantıya kadın öğretmenleri de çağırmışsınız. Peki, onları ne diye erkeklerden ayrı oturttunuz? Kendinize mi güveniniz yok, yoksa bu hanımların namusundan mı şüphe ediyorsunuz? Bir daha kadınların ayrı tutulduğunu duymayayım." Hocaların eli ayağı kesilmiş, dilleri tutulmuştu. Ağızlarını açmadan kendilerini kapıdan dışarı attılar.

Bundan sonra Gazi, demeçlerinde sık sık kadın sorununa değinmeye başladı. Kadınlar, erkekler kadar, hatta onlardan daha iyi bir eğitim görmeliydiler. Çünkü erkekleri de yetiştiren onlardı. "Daha iyi düşünen, daha mükemmel adamlara ihtiyacımız var. Geleceğin anneleri böyle adamların nasıl yetiştirileceğini bilmelidirler." Bu dönemde, henüz kadınların peçelerini çıkarmalarını istemiyordu. Peçe örtsünler, ama ince, onları körmüş gibi göstermeyecek ve hareketlerine engel olmayacak kadar ince bir peçe.

Kastamonu'da düşüncesini açıkça söylemişti. Her toplum, kadın ve erkek olarak iki cins insandan kuruluydu. İkisi bir arada olmadan ilerleyemezdi:

> *"Mümkün müdür ki, bir toplumun yarısı topraklara zincirle bağlı kaldıkça öbür yarısı göklere yükselebilsin? Şüphe yok; ilerici adımlar, dediğim gibi iki cins tarafından, birlikte, arkadaşça atılmalı, yenilik ve ilerleme düzeyinde aşamalar birlikte geçilmelidir. Böyle olursa, devrim başarıya ulaşır.*
>
> *Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki, başına bir bez ya da bir peştamal ya da buna benzer bir şeyler atarak yüzünü gözünü gizler ve*

yanından geçen erkeklere ya arkasını çevirir ya da yere oturarak yumulur. Bu davranışın anlamı nedir, ne demektir?

Efendiler, uygar bir millet anası, millet kızı, bu garip biçime, sıkıntılı duruma girer mi? Bu hal, milleti çok gülünç gösteren bir manzaradır. Derhal düzeltilmesi gerekmektedir.”

Bundan sonraki on yıllık süre içinde bu düzeltmeler yavaş yavaş yapıldı. İlk örneği şehirli kadınlar verdi, fakat eski geleneklere bağlı köylere yayılması için daha yıllar geçecekti.

Gazi, 1925’teki Kastamonu gezisinden biraz sonra, daha uyanık bir şehir olan İzmir’e gitti. Burada, aslında ilk Türk balosu denebilecek bir gösteriye başkanlık etti. Çağrılanlar, yalnız Müslümanlar ve eşleriydi. Orkestra, Batı müziği çalıyordu; davetlilerden dans etmeleri istendi. Ama bu onlara, Gazi, valinin kızıyla bir fokstrota kalktıktan sonra bile, çekilmez bir işkence gibi gelmişti. O zamana kadar hiçbir Türk kadını, kendi ülkesinde, kimsenin gözü önünde bir erkekle dans etmiş değildi.

İstanbul dansa çok çabuk alıştı. Ama başka yerlerde Gazi, dansın, toplumsal bir görev gibi kabul edilmesi için bütün inandırıcılığını harcamak zorunda kaldı. Başlangıçta, çekingen duruyorlar; kadınlar bir köşede, erkekler öbür köşede oturuyor, hiç kimse karısını arkadaşına tanıştırmak istemiyordu. Türk Ocağı salonlarındaki böyle bir toplantı sırasında Gazi, birkaç cesaretli kadının salonun ortasında çekinerek durduklarını gördü; çevredeki erkekler gözlerini dikmiş, onlara bakıyorlardı. Gazi, bir çocuk balosunda gibi erkeklere, “Haydi kalkın da bu hanımlarla konuşun, onlara bir şeyler ikram edin. Kompliman yapın. Oturanlar da kıskansınlar. O zaman onlar da birbiri ardından kalkacaklardır,” dedi. Gerçekten de öyle oldu.

Ankara’da Cumhuriyet’in kuruluşu şerefine verdiği balo, oldukça iyi geçmişti. Gazi, geç vakte doğru hiçbiri dans etmeyen birkaç genç subay gördü. Subaylar, hanımların kendileriyle dansa kalkmadıklarını söylediler. Gazi hemen onlara, herkesin işiteceği gibi yüksek sesle, “Arkadaşlar,” dedi. “Dünyada hiçbir kadının, üzerinde subay üniforması taşıyan bir Türk’le dans etmek istememesini kabul edemem. Şimdi size emrediyorum. Dağılın salona! Marş! Marş! Dans!” Gazi’nin sitemini anlayan kadınlar, subaylar

kendilerine yaklaşırken kalktılar. Biraz sonra hepsi, kasılmış bir halde fokstrot yapıyorlardı. Ankara'da ve belli başlı vilayet merkezlerinde, cuma akşamları danslı toplantılar düzenlenmeye başlandı ve ortaya yeni bir meslek çıktı: Dans öğretmenliği.

Kadınlar çeşitli mesleklere ve sonunda da politikaya atıldıkça, toplumdaki buzlar, kendiliğinden çözülmeye başladı. Gazi bu işi, fazla zorlamadan yaptı. Beş yıl sonra kadınlar, belediye seçimlerine katılma hakkını kazanmışlardı; on yıl sonra gelen seçimlerde oy kullanmalarına izin verildi ve 1935'te, Gazi'nin desteğiyle, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne on yedi kadın mebus seçildi.

Tuhaftır ki, Gazi'nin toplum savaşında, özgür Türk kadınının gözle görünür örneği olarak, bir mızrak gibi ileri sürdüğü Latife Hanım, bütün bu gösteriler sırasında onun yanında değildi. Bir gün Gazi'ye, dilinden, "Bekârlık sultanlıktır," lafını düşürmediği halde niçin evlendiği sorulunca, "Bu reform yüzünden," diye cevap vermişti. Kendi karısının yüzünü açtığını göstermeden, milletten karılarının yüzlerini açmasını isteyebilir miydi? İşin doğrusu, hem kişisel, hem de sosyal nedenlerden dolayı evlendiğidir. Ama, yaradılışındaki o Batılı gibi düşünüp Doğulu gibi davranmasına yol açan çelişki yüzünden, evliliği başarılı olamadı.

Bu Doğu-Batı anlaşmazlığı, Latife Hanım'da da vardı. Yetişmesi ve eğitimi bakımından Batılıydı. Çağdaş bir toplum içerisinde kadının durumu ve eğitimi gibi konularda iyi görüşleri vardı. Gazi de içinde olmak üzere herhangi bir erkekle rahatça tartışmaya girişebilirdi. O da, Gazi'nin söylevlerinde öne sürdüğü gibi, evlenmeyi, kadınla erkeğin iki arkadaş gibi yan yana yürüyeceği, birbirini etkileyip yardım edeceği bir kuruluş olarak görüyordu.

Ama aslında, Gazi ne kimsenin kendisini etkilemesini isterdi, ne de yardımını – hele kadın olursa. Evi de, yaşama tarzı da kendisinindi. Latife Hanım'ın yapmaya kalktığı gibi, bunların değiştirilmesini de istemiyordu. Kuramsal olarak ne kadar ileri olursa olsun, aslında iki cinsin eşitlik kavramı, yaradılışına uymuyordu. Kadınlarla, fizik hoşlukları dışında, pek ilgisi yoktu. Görevleri, her zamanki gibi, erkeğe yararlı olmaktı, o kadar. Latife Hanım'da kendisini çeken şey, kadınca karakteri değil, erkekçe düşünüşü olmuştu. Bu alanda paylaşacak bir şeyleri olabilirdi. Bunun

dışında evin efendisi kendisiydi. Latife Hanım, Batılı bir kadın gibi, baskı altında tutulmaya karşı geliyordu. Üstelik duygularını gizlemek ve Gazi'yi, belli etmeden çekip çevirmek için gerekli olan kadınca incelikten de yoksundu. Oysa, Gazi başkaları karşısında her zaman daha büyük bir esneklikle bunu yapmayı başarırdı. Latife Hanım, zeki olmasına rağmen, insanları kullanmayı bilemezdi. Bu yüzden, aralarında çıkan çatışmalar, gittikçe artmaya başladı.

Ama, bu çatışmalar arasında birbiriyle uyuştukları dönemler de yok değildi. Gazi, Latife Hanım'a bir süre bağlı kaldı. Fikriye ölmüştü, özellikle ilgilendiği bir kadın yoktu; birtakım hafif kadınları evlilik yuvasına sokacak kadar da incelikten yoksun değildi. Çok kere de kendisini gerçek bir aile havası içinde yaşar buldu. Ama bu aile kendinin değil, Latife Hanım'ın ailesiydi: Anası, babası, kız ve erkek kardeşleri Çankaya'ya gelir, uzun zaman kalırlardı. En sonunda artık ağırlık vermeye başladılar. Ama o sıralarda Gazi onlara karşı sabırla, nezaketle davranırdı. Özellikle, Latife Hanım'ın yeğeni olan duygulu bir çocuktan oldukça hoşlanırdı.

Latife Hanım, yine de kendini tatmin edilmiş saymıyordu. Baştaki, bir kahraman karşısındaki saygı duygusu şimdi şiddetli bir sevgi halini almıştı. Ama Gazi'nin ona karşı duyguları böyle bir tutkudan doğmuyordu; ilk zamanlardaki isteği zamanla küllenmişti. Latife Hanım onu kıskanmaya başladı. O zaman da yaradılışının Doğulu yönü ortaya çıkmış oldu. Çünkü arada bir kıskançlığı öyle bir hal alıyordu ki, Latife Hanım, harem kadınları gibi, bunu saklayamıyor, açığa vuruyordu. Gazi'nin iltifat ettiği kadınları, erkek arkadaşlarını, onların Gazi üzerindeki etkilerini, daha ötesi köpeğini ve köpeğiyle ilgilenmesini bile kıskanıyordu. Bir akşam, Gazi, Latife Hanım'ın piyano çalan genç yeğenini tebrik için omzunu okşamıştı; Latife Hanım bunu bile çekemeyip kavga çıkardı.

Bu kavgalar gittikçe sıklaşmaya başlamıştı. Latife Hanım artık başkalarının önünde de Gazi'yi eleştiriyor, canını sıkıyordu. Onun sosyal durumunu yüzüne vuruyor, kendi ailesinin kibarlığı ve zenginliğiyle övünüyordu. Gazi daha çok içmeye, çabuk sinirlenip kızmaya, o da Latife Hanım'ı arkadaşlarının önünde küçük düşürmeye başladı. Bunlardan bazıları da, Gazi'nin Latife Hanım'a karşı duygularını körüklemeye, zaten dünden hazırdılar.

Durum, o sırada bir deprem geçirmiş olan Erzincan’a ve oradan da Erzurum’a yaptıkları bir gezi sırasında daha da kötüleşti. Gazi, burada şerefine verilen bir öğle yemeğine subay ve memurların eşleriyle birlikte gelmelerini istemişti. Bu tutucu şehirde, kadınlarla erkekler ilk olarak, bir sofrada bir arada oturuyorlardı. Bu yüzden yemeğin, sembolik ve resmi bir havası vardı. Davetlilerin çoğunun huzursuz olduğu görülüyordu. Gazi, soğukluğu gidermek için, mevki komutanının, ev sahibesi durumunda olan güzel eşine kur yapmaya başladı. Karşısında oturan kadına iltifat ediyor, övgülü bakışlarla bakıyordu. Latife Hanım önce bundan hoşlanmadığını belli etti, sonra kendine hâkim olamayarak bağırdı: “Kemal, ayaklarına dikkat et. Bana kadar uzanıyor.”

Gazi öfkeyle dikildi. Davetliler sıkıntıyla sustular. Toplumsal deneme çok kötü bir sonuç vermişti. Gazi bundan sonra Latife Hanım’la konuşmadı. Ertesi gün Ankara’ya, kabineye bir telgraf çekerek derhal boşanma işlemine girişilmesini bildirdi. Latife Hanım ertesi sabah, yanına iki subay katılarak geri gönderildi. Ne Gazi, ne de evlerinde misafir kaldıkları komutanın karısı, kendisiyle vedalaşmışlardı.

Latife Hanım, depreme uğramış olan Erzincan’dan Erzurum’a Gazi’ye mektup yazarak, suçun kendisinde olduğunu kabul etti ve yanlışlarının Erzincan’ın yıkıntıları arasına gömülmesi için yalvardı. Bu mektubu, Kılıç Ali eliyle gönderdi. Ama Gazi okumak istemedi. Kılıç Ali, mektubu cebine koyarak, daha uygun bir zaman bekledi. Daha sonra Gazi’ye komutanın karısının, Latife Hanım’ı, artık boşanmış bir kadın olduğu için uğurlamamış olduğunu söyledi. Gazi, tahmin ettiği gibi, bu kabalığa alındı. Mektubu isteyip okudu. İçindeki espriyi beğenmişti. Latife Hanım’ı bağışladığını söyleyerek, Erzincan’da onunla tekrar buluştu. Ankara’ya birlikte döndüler.

Ama bu barışma çok kısa sürdü. Bu çeşit kavgaların sonu gelmiyordu. Bir akşam Çankaya’da, Latife Hanım yine kendini tutamadı. Gazi’nin birlikte içtiği arkadaşlarına dönerek hepsi için, bir bir, ağzına geleni söyledi. Bu kadarı, Gazi’nin sabrını taşırmıştı. İşin sonu gelmişti artık. Latife Hanım’la evliliğinin sona erdiğini söyleyerek bu konuda kabineye talimat verdi. Annesi İzmir’den, onu almaya geldi. Gazi, Latife Hanım’ı gidinceye kadar görmedi. İstasyonda kendisini vekiller uğurladılar. İsmet Paşa, kalması için ısrar etti. Onun varlığının Gazi üzerinde düzenleyici bir etkisi

olduğuna inanıyordu. Latife Hanım’ın İzmir’e sağlık nedenlerinden dolayı gittiği ilan edilmişti. Boşanma haberi ancak İzmir’e gittikten sonra resmen açıklandı. Sonradan, ikisi de çok ağırbaşlı davrandılar. Latife Hanım, her şeyden elini eteğini çekerek yaşadı, herhangi bir istek ya da kınamada bulunmaktan kaçındı; Gazi’ye gelince, Latife Hanım’ın ailesi ile bir yerde karşılaştığı zaman, onlara hep saygı ile davrandı.

Batı usulü bir ilişkinin, eşitlik koşullarıyla bağdaşamayan bu iki Doğulu karakterin yalnız boşanmaları değil, bu boşanmanın biçimi de tuhaftı. Gazi, Latife Hanım’la evlenirken Müslüman geleneklerini bir yana iterek, töreni Batı ilkelerine uydurmuştu. Boşanırken ise, bir erkeğe sorgusuz sualsiz karısını boşama hakkını tanıyan, İslam yasalarına göre davranmıştı. “Boş ol!” veya “Bir daha yüzünü görmeyeyim!” demekle bu iş oluyordu. O da böyle yaptı. Bununla birlikte, aldığı kararın sertliğini, ikisi arasında anlaşma ile alınmış olduğunu bildirerek, yumuşatmaya çalıştı.

Birkaç ay sonra olsa, böyle davranamazdı. Çünkü, getirdiği reformların temelini oluşturan ve aslı İsviçre’den alınan Medeni Kanun, en sonunda Meclis’çe onaylanmıştı. Erkeklerin birden fazla kadınla evlenmesi, kadınların boş düşmesi kaldırılmış, bunların yerine iki yana da aynı hakları tanıyan medeni nikâh ve ayrılma konmuştu. Kadınlar bundan sonra, hiç olmazsa kanun gözünde yeni bir özgürlüğe ve itibara kavuşmuş olacaklardı.

Türkiye’de yaşayan yabancı azınlıklar da, bu hukuk reformları çerçevesi içinde, ülke yasalarına bağlı oluyorlardı. Böylece Lozan’da varılmış olan anlaşmalar gerçekleştirilmişti. Bu arada Ankara’da hukukçu yetiştirmek için yeni bir yüksekokul kurulmuştu. Gazi bunu şu sözlerle açtı: “İnkılapçıların en büyük ve aynı zamanda en sinsi düşmanları, çürümüş kanunlarla bunların köhne destekçileridir... Amacımız baştan başa yeni kanunlar yaratmak ve böylece eski hukuk sistemini kökünden yıkmaktır.”

Gerçekten de, ülkesine ilk olarak bağımsız bir adalet mekanizması sağlamış olması, Mustafa Kemal’in en önemli başarılarından biridir.

ELLİ İKİNCİ BÖLÜM

Suikast Duruşmaları

Gazi, şimdi Çankaya'da –yanında sofra arkadaşları, geçici kadınları, entelektüel gazeteciler grubu, uysal vekilleri ve İsmet Paşa ile– yalnızdı. Eline diktatörce yetkiler geçirip muhalefeti sindirdiğinden beri eski arkadaşları sofrasına pek uğramaz olmuşlardı. Böylece her şeyden uzak kalması, Gazi'ye yaramıyordu. Bu yüzden birtakım kuşkulara kapılıyor; kendi düşmanlarına karşı durumlarını güçlendirmek için onu kışkırtan kimselerin etkisinde kalıyordu. Aynı zamanda, İstiklal Mahkemeleri'nin kin ve korku saçtığı ülkeyle de bağlantısını kaybetmişti. Bu hal, muhalefetin yeraltına kaymasına ve daha kendini bilir liderler yerine, birtakım sorumsuz maceracılar tarafından sömürülmesine yol açtı ve içten komploların gelişmesi doğal olan bir hava yarattı.

İlk komplocular, Gazi'ye karşı kişisel garazları olan küçük çaplı, önemsiz kimselerdi. Bunların elebaşılarından biri, Ziya Hurşit adında, kabadayılık taslayan, Trabzonlu bir maceracıydı. Ziya Hurşit, Gazi'nin eski baş muhafızı tarafından öldürülen arkadaşı Ali Şükrü'nün intikamını alma peşinde koşuyordu. Olaydan sonra, Meclis'te hükümete karşı açılan kampanyayı, Gazi'ye de kinayelerde bulunarak yürütmüştü. Bu da, öteden beri sürüp giden bir düşmanlığın sonucuydu. Mustafa Kemal, Sakarya Savaşı'nı kazanıp bir kahraman gibi Ankara'ya dönerken, mebuslar kendisini alkışlamak için Meclis'in taraçasına toplandıkları sırada, Ziya Hurşit içeride kalmış ve karatahtaya şunları yazmıştı: "Millet önce mabutlarını yaratır, sonra onlara tapar."

Gazi’ye karşı duyduğu kin ve kıskançlık, 1925 yılı sonunda onu öldürmeyi tasarlayacak kadar güçlenmişti. Karadeniz’de, kelleyi koltuğa almış biri Laz öbürü Gürcü iki fedai buldu ve bu işi nasıl yapacağını düşünmeye koyuldu. Meclis binasında bir keşif yaparak, yabancılara ayrılan locadan karşıdaki başkanlık kürsüsüne bomba atılıp atılamayacağını hesapladı. Tavanda, Gazi’ye nişan alabileceği bir delik açtı. Kabine toplantıdayken bir baskın yapmayı da düşündü. Ama güvenlik önlemlerinin çok sıkı olduğunu gördü. Anadolu Kulübü’nün dışında bir pusu kurmayı da tasarladı. Katillerin mezarlar ve ağaçlar arasına saklanabileceği komşu mezarlığı bu amaç için uygun buldu. Ama, haydutların başı, bu mevsimde ağaçlar yapraklarını döktüğünden, gizlenmenin güç olduğunu ileri sürdü. Bir gece saklanıp bekledilerse de Gazi, hiçbir şeyin farkında olmadığı halde, gün ağarıncaya kadar kulüpten çıkmadı.

Ziya Hurşit’in suç ortakları arasında Miralay Arif de vardı. Gazi, eski eğlence arkadaşı Arif’i, sonradan Eskişehir mebusu seçtirmişti. Daha sonra Arif’in adı bir rüşvet olayına karıştığı için Gazi kendisinden yüz çevirmiş, Arif de bu yüzden politikada önemli bir yer alamamış olmasına içerlemeye başlamıştı. Komploculardan biri de, Ankara eski valisi Abdülkadir’di. Ama içlerinde en etkilisi İttihat ve Terakki eski nazırlarından Şükrü Bey’di. Şükrü Bey’in komitacı yöntemleri ve Jön Türkler zamanında gizli bir tedhişçi örgütle olan bağlantısı herkesçe bilinirdi. Şükrü, Gazi ile açıkça dalaşmış, Gazi’nin adamları da onu hırpalamışlardı. Meclis koridorlarında, efendilerine karşı gelen başka kimselere meydan okudukları gibi, Şükrü Bey’i de bir akşam bir lokantada çıkan kavga sırasında üzerine tabak fırlatarak kızdırmışlardı. Şükrü’nün İstanbul’daki bölücü gruplarla, özellikle eski İttihat ve Terakki ileri gelenlerinden Kara Kemal’le de ilişkisi vardı. İttihat ve Terakki’nin hâlâ “yeraltında” varlığını sürdürdüğü ve basının da daha açık konuştuğu İstanbul’da Gazi’ye eskiden beri düşman olanlar çoktu; son zamanlarda İstiklal Mahkemeleri’nin keyfi kararları da hoşnutsuzluğu artırmıştı. Şükrü Bey ayrıca, üyesi bulunduğu Terakkiperver Fırka’dan da yardım görmeyi umuyordu.

Suikastın çok yakın olduğu bir akşam Şükrü Bey, Terakkiperver Fırka’dan başka birisinin önünde bunu sarhoşlukla ağzından kaçırdı. Adam hemen gidip Rauf Bey’e haber verdi. Ziya Hurşit’le Şükrü, Rauf Bey’in

önünde olayı öfkeli protestolarla reddettiler: “Sarhoş bir aptalın laflarını nasıl olur da ciddiye alabilirsiniz?” Rauf Bey komployu haber veren adama, buna gerçekten inanıyorsa, sorumlu bir mebus gibi, gidip hükümete bildirmesini söyledi. Bu arada Arif koşarak kiralık katil Laz’ı geri çekmişti.

Rauf Bey de, Ali Fuat ve Refet paşalar da, olayı önemsemez gibi davrandılar. Bunu, Jön Türkler döneminin pek iyi bildikleri suikast ve entrika havasının geri dönüşü gibi görüyorlardı. Yaptıkları tek iş, ortaya bir daha böyle bir söylenti atılacak olursa, inanılmayacak bir şey bile olsa, hemen hükümete bildirmek için aralarında karar almak oldu. Bütün telaşları, ileride böyle bir suikast için, Terakkiperver Fırka adının paravan gibi kullanılmasını önlemekti. Bunun için gerekli girişimlerde bulundular. Üyelerine, yaptıkları temaslarda ihtiyatlı davranmalarını, tetikte olmalarını, şüpheli bir şey görürlerse gelip haber vermelerini, kendi evlerinde de güvenlik önlemleri almalarını sıkıca tembihlediler.

Böylece komplo altı ay ertelendi. Ama büsbütün bırakılmış değildi. Suikastçılar bu işi, Ankara’dan İzmir’e taşıdılar. Gazi, Anadolu’da yaptığı iki uzun geziden sonra 1926 haziranında oraya gidecekti. Suikastçılardan bazıları İstanbul’dan vapurla geldiler. Şükrü Bey bunlara silah sağlamış, silahları koyduğu bavullara kendi kartvizitini takmış, bavullar da mebus kartvizitiyle polis kontrolünden geçmeden gemiye sokulmuştu. Böylece bütün çete İzmir’de toplandı.

İzmir’de cinayetin işleneceği yer olarak istasyonla otel arasında, üç dar yolun birleştiği nokta seçildi. Gazi’nin bindiği araba burada ister istemez yavaşlayacaktı. İki katilin, Gürcü ile Laz’ın yanına Çopur Hilmi adında üçüncü bir katil katıldı. Bu üçü –gerekirse Ziya Hurşit de aralarında olarak– Gazi’nin üzerine tabancalarla ateş edecek ve çiçek buketleri içine sakladıkları el bombalarını atacaklardı. Onu öldürdükten sonra kalabalığın arasına karışarak kaçacak, kendilerini bekleyen bir otomobile atlayacak, doğruca limana gideceklerdi. Orada Giritli başka bir suç ortağının harekete hazır bulundurduğu bir motora atlayıp, kıyıdan uzaktaki adalardan birine geçeceklerdi. Bu tasarı tamam olunca, iki suikastçı, o arada İzmir’de olmadıklarını ispat için, İstanbul’a döndüler.

Giritli, onların bu birdenbire gidişi üzerine, hükümetin bir şeyler sezmiş olmasından kuşkulandı. Gazi’nin gelişi de yirmi dört saat ertelenince,

kuşkusu büsbütün kesinleşti. Canını –ve belki de vicdanını– kurtarmak için, bir polis komiserine giderek bütün işi açıkladı. Vali hemen harekete geçti. Ziya Hurşit, gece yarısı, otelinde tutuklandı. Gürcü ile Laz onunkine yakın bir otelde, Çopur Hilmi de kendi evinde yakalandılar. Ziya Hurşit kaçmaya kalkışmadı. Umursamazlıkla, yastığının altındaki tabancayı ve yatağının altındaki iki bombayı polise teslim etti.

Ertesi gün İzmir'e gelen Gazi, sanki hiçbir şey olmamış gibi davrandı. Balıkesir'den gelişini, sırf içgüdüsü, belki de bir çeşit önsezi ile geciktirmiş, böylece hayatını kurtarmıştı. Böyle bir suikast olasılığını aklından hep geçiriyordu; hele bir zamandan beri Ziya Hurşit'i izleyen gizli polisin verdiği raporlar bu kuşkuyu daha da güçlendirmişti. Suikastı ve tutuklamaları, resmi bir bildiriden öğrenmiş olan halk; onu çoşkunluk içinde karşıladı; alçakların cezaya çarptırılması için bağırmaya başladı. Otelin önünde büyük bir kalabalık toplanmıştı. Gazi burada, gazetecilerin önünde, bu olayın, başka yerler varken, düşmandan kurtarmış olduğu şerefli İzmir şehrinde meydana gelmesinden duyduğu üzüntüyü belirtti. Ama bu gibi alçakça girişimler, Devrim'in kutsal ateşini söndüremeyecekti.

Gazi arkadan, Ziya Hurşit'i, yanında nöbetçilerle, karşısına getirtti ve soğuk bir nezaketle ona Kurtuluş Savaşı'ndaki işbirliklerini hatırlattı; sonra kendisini ne diye öldürmek istediğini sordu. Ziya Hurşit, suikastın elebaşısının kendisi olduğunu kabul etti. Ertesi gün daha geniş itiraflarda bulundu. Bağışlanmasını istedi. Ama Gazi, kanunun hükmünün yerine getirileceğini, kendisinin buna karışamayacağını söyledi.

Gazi, Hurşit'in kiraladığı katillerden birini getirtti. Karşısındakinin kim olduğunu bilmeyen adam, Mustafa Kemal'i öldürmeye niyetli olduğunu itiraf etti. Bu işi için ona para vermişler, Mustafa Kemal'in ülkeye kötülük eden fena bir adam olduğunu söylemişlerdi. Kendisi onu tanımıyordu. Gazi, "Peki ama," dedi. "Tanımadığın bir adamı nasıl vurursun? Ya başka birisine ateş etseydin?" Adam, ateş etmeden önce Mustafa Kemal'i kendisine göstereceklerini söyledi. Bunun üzerine Gazi, tabancasını çıkararak verdi. "Öyle ise," dedi. "İşte Mustafa Kemal benim. Haydi al şu tabancayı da vur beni." Adam beyninden vurulmuşa döndü, sonra yere kapanarak hüngür hüngür ağlamaya başladı.

Suikastın bir düzine kadar fesatçı tarafından hazırlandığı anlaşılıyordu. Bunların başında Şükrü vardı. Ziya Hurşit'le, bunun gerçekleşeceğine hiçbir zaman ciddi olarak inanmadığını söyleyen Arif de aralarındaydı. Suikast, tamamen kişisel nitelikteydi, normal bir ağır ceza davası gibi işlem görebilirdi. Suçlular, aslında alışılmış komitacı tipindeydiler, içlerinden çoğunun sabıkası vardı. Hiçbirinin, düşmanlarını öldürdükten sonra siyasi bakımdan ne yapacakları üzerinde düşünceleri yoktu. Başları da, siyaset alanında sözü geçen kimseler değildi. Bunlara verilecek bir ceza, düzeni sağlamaya yeterli olabilir ve ileride Gazi'nin kişiliğine yönelik girişimleri de önlerdi.

Ama Gazi, işi büyük ölçüde siyasi bir komplo gibi ele almayı daha uygun gördü. Bu kaçırılmayacak bir fırsattı. Çünkü, topyekûn bir iktidar için sabırsızlanan ve kendisine karşı olan herkesten kuşkulanmaya başlayan Gazi'ye, onları suçlama ve yolunun üzerinden uzaklaştırma olanağı veriyordu. İstiklal Mahkemesi, derhal özel bir trenle Ankara'dan İzmir'e getirildi. Mahkeme başkanı, Kürt ayaklanması duruşmalarında olduğu gibi Kel Ali'ydi. Hiç acımadan, kolayca ölüm cezası veren bir yargıç olarak tanınan Kel Ali, dışarıdan bakıldığında yumuşak, hatta kibar görünüşlü bir adamdı. İskoçyalı olan Sir Ronald Lindsay, onu saygıdeğer bir İskoç papazına benzetirdi. Başyardımcısı da adaşı Kılıç Ali'ydi. O da babacan halleriyle herkesin hoşuna giden bir adamdı. Ama, Gazi'nin yakınındakiler arasında en serti de oydu. Efendisinin ne düşündüğünü iyi bilir ve onun verdiği bir emri yerine getirmek için hiçbir şeyden çekinmezdi.

İkisi el ele vererek tutuklamalara giriştiler; birkaç gün sonra, tutuklananlar önemli bir sayıya yükselmişti. Aralarında Şükrü ve Arif gibi suikasta doğrudan doğruya karışanlardan başka, yasal dokunulmazlıklarına bakılmadan yakalanan yirmi beş kadar da mebus vardı. Beklenilebilceği gibi, eski İttihatçılardan, Gazi'nin öteden beri çekemediği Doktor Nâzım'la Maliyeci Cavit de tutuklananlar arasındaydı. Abdülkadir bir öküz arabasıyla kaçmaya çalışırken sınırda yakalandı; Kara Kemal bir süre için polisten kaçabildi. Ama polis izini bulunca, gizlendiği tavuk kümesinde kendini vurdu. Ne var ki, aslında ılımlı bir parti olan Terakkiperver'in liderleri de tutuklanmıştı ve Kâzım Karabekir, Refet, Ali Fuat paşalarla daha iki general

ile Avrupa'da oldukları için, gıyaplarında karar verilen Rauf ve Doktor Adnan beyler de bunların içindeydi.

Kâzım Karabekir Paşa mahkemenin emriyle, Ankara'da tutuklanmıştı. Ancak İsmet Paşa buna karşı koyarak eski arkadaşının, kendi sorumluluğu altında serbest bırakılmasını istedi. Üstelik, paşalardan hiçbirinin suikastta rolü olamayacağı üzerinde ısrar etti. Böylece hükümetle mahkeme arasında açıkça bir uyuşmazlık baş göstermekteydi. Mahkeme, arkadan, İsmet Paşa'yı da, tutuklamakla tehdit etti. Üyeleri, Meclis adına davrandıklarını ileri sürerek hükümetin kendilerine emir vermeye ve işlerine karışma yetkisi olmadığını söylediler. Kâzım Karabekir, mahkemenin emriyle tekrar tutuklandı. Gazi, İsmet Paşa'yı hemen İzmir'e çağırdı. İsmet Paşa İzmir'e gitti ve mahkemenin bir oturumunda bulunduktan sonra, itirazlarını geri aldı. Böylece mahkemeye, hükümetin yardımcılığını sağlamış ve meydanı çifte Ali'lere bırakmıştı. İzmirlilerin önünde yapmacık bir üzüntüyle, "Çok müteessirim," dedi. "Dehşetten tüylerim ürperiyor. Meclis'te kendileriyle fikir alışverişinde bulunmaktan zevk duyduğum arkadaşların, iktidarı bir komployla ele geçirmek isteyeceklerini hiç ummazdım."

Sanıklar, teker teker sorguya çekildikten sonra, bir arada, mahkeme salonu haline konulmuş olan Elhamra Sineması'na getirildiler. Burada, yanlarında süngülülerle, iki sıra iskemleye oturtulduktan sonra, localardan yükselen hafif mırıltılar arasında beklemeye başladılar. Sonra birdenbire mahkeme üyeleri sessizlik içinde, ağırbaşlı bir şekilde sahneye geldiler.

Davanın nasıl yürütüleceği, iddianameden ve Kel Ali'nin basına verdiği bir demeçten belli olmuştu. Terakkiperverliler, suikasta katılmakla suçlanacaklardı. Şükrü, Vasıf ve Kara Kemal'in temsil ettiği İttihatçılar, devrime karşı olan amaçları uğruna ve Gazi'yi öldürüp yerine kendi kuracakları bir hükümeti geçirmek için onlarla işbirliği yapmışlardı. Terakkiperverliler, "bir bilgisizlik uykusu" içinde, partilerinin bu gizli tedhişçi hareketler uğruna bir paravan gibi kullanılmasına göz yummuşlardı. Terakkiperverli paşalar, gerçekte olup biteni iyice görmüş olsalar, bu duruma düşmezlerdi. Ama aslında hiç de uyanık davranmamış, komplonun gözleri önünde gelişmesine seyirci kalmış, hükümete haber vermeyi savsaklamış, böylece ülke içinde düzensizlik ve anarşi yaratmaktan dolayı suçlanmayı hak etmişlerdi.

Bundan dolayı, kuramsal olarak, Meclis’e karşı sorumlu bile olsa, kendini yasal dokunulmazlık gibi ufak tefek Anayasa kayıtlarıyla bağlı görmeyen ve ülke yasalarının üstüne çıkan bir mahkeme tarafından yargılanacaklardı. Ne avukat tutmaya, ne temyiz etmeye hakları vardı. Suçsuzluklarını ispat edemezlerse, suçlu bilineceklerdi. Kaderleri, Abdülhamit’in ve komitacı Jön Türklerin, Mustafa Kemal tarafından o kadar yerilen metotlarına benzer yöntemlerle elde edilmiş keyfi ve yüzeysel kanıtlara bağlıydı. Mahkeme, tanık dinlemeyi pek gerekli görmüyor; suçlular sadece bir kez sorgudan geçiriliyor, arkadan yargıç kararını veriyordu. Terakkiperver Fırka liderleriyle paşalar, bu çeşit bir adalet oyunu karşısında şerefleriyle en bağdaştırdıkları yolu izlediler. Kendilerini savunmadılar. Savunma konusunda söylenecek bir şeyleri olup olmadığı sorulunca, “Hayır,” cevabını verdiler.

Ziya Hurşit, Şükrü ve yardakçıları gibi gerçek suçluların sorgusundan, paşaları suçlayacak bir kanıt elde edilemedi. Ziya Hurşit, girişiminin “doğal olarak” siyasi bir amacı olduğunu kabul etti. Fakat ne Rauf Bey’in, ne Ali Fuat Paşa’nın, ne de başka Terakkiperverlilerin bundan haberi vardı. Bunların hepsi “ürkek adamlar”dı. Onların hiçbir zaman Halk Partisi’yle başa çıkamayacaklarını anladıkları için, aynı düşüncede olan Abdülkadir’le kendisi, ayrı bir grup kurmuşlar ve bir hükümet darbesi yapmayı tasarlamışlardı. Ziya Hurşit, başına geleceği kestirdiği için olacak, bütün sorgusu süresince suçunu, küstahlığa varan bir soğukkanlılıkla itiraf etti.

İzmir duruşmaları üç hafta sürdü. Gazi, daha başta Çeşme’ye çekilmişti. Burada adaletin kendi kendine yerine gelmesi gerektiğini ve sonunun kendisini ilgilendirmediğini ileri sürerek, tarafsız bir tutum takınmışa benziyordu. Ama mahkeme üyeleriyle başka nüfuzlu kimseler, yine gelip onunla görüşüyorlardı. Böylece, kararların onun onayından geçtiği düşünülebilirdi. Ziya Hurşit, Şükrü, Arif, henüz yakalanmamış olan Abdülkadir ve daha on bir kişi ölüm cezasına, Rauf Bey’le yedi kişi de çeşitli hapis ve sürgün cezalarına çarptırıldılar. Cavit, Doktor Nâzım ve öteki İttihatçıların mahkemesi daha sonra Ankara’da görülecekti. Ancak Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Refet paşalarla geri kalan iki paşa ve çoğu Terakkiperver eğilimli olan daha on kişi, beraat ettiler. Halk, ihtilal kahramanı paşaların tutuklanmasını hoş karşılamamış, mahkeme de,

kendilerine karşı, açıkça sempati göstermişti. Gazi, belki de eski arkadaşlarını astırmak değil de, onlara yalnızca bir ders vermek istemişti, ama beraat etmeleri İsmet Paşa'nın etkisi olarak yorumlandı.[143]

Ölüm cezasına çarptırılanların çoğu, o gece İzmir'in çeşitli yerlerinde asıldılar. Gazi, Arif'inki de içinde, ölüm kararlarını, otomatik olarak, ağzında sigara, yüzünün kurşuni maskesinde hiçbir heyecan belirtisi göstermeden imzaladı. Bu onun için hâlâ savaş demekti: İç düşmana karşı. Sakarya'da ona, “Bu ülkede sebepli sebepsiz ölüme gönderilebilecek yeteri kadar adam bulabilirsin,” diye takılan Arif değil miydi? Arif, son dakikaya kadar eski dostunun ona canını bağışlayacağını umdu. Karardan sonra Gazi'ye bir mektup yazarak eski dostlarını hatırlatmış ve bağışlanmasını istemişti. Darağacına gelince, paşanın mektubuna yanıt verip vermediğini sordu. “Mutlaka verir,” diye ısrar etti. “Beş dakika daha bekleyelim, olmaz mı?” Ama hiçbir yanıt gelmedi.

Ziya Hurşit, darağacına, düğüne gider gibi hazırlandı; ağır ağır, özenle giyindi, bol bol kolonya sürdü, üst cebine bir ipek mendil yerleştirdi. Asılacak öteki on kişinin adlarını öğrenince, “Bir yanlışlık olacak,” dedi. “Bana kalırsa, bunlardan bazıları asılmayacaklardı.” (Gerçekten, bunlardan biri hükümete muhbirlik yapıyordu. Bu yüzden, boş yere, hizmetlerinin göz önüne alınması gerektiğini savunmuştu.) Ziya Hurşit bundan sonra para cüzdanını hapishane müdürüne bıraktı. Bunun kardeşine verilmesini ve içindeki para ile kendisine iyi bir mezar yapılmasını istedi. Alayla, “Bu isteğimi yerine getirmezsen,” dedi, “öteki dünyada sana rahat vermem. Orada seni öldürmeye çalışırım. Eh, bu sefer de başarırım elbet.”

Darağacı, Gazi'yi vurmak istediği yerde kurulmuştu. “Aman, ne güzel buluş!” dedi. “Tıpkı beşiğe benziyor. Yüksek de, ha! Siz hepiniz aşağıda kalacaksınız, ben tepenizden bakacağım.” İpi boynuna kendi geçirmek için ısrar etti. Asıl sinirli olan cellattı. “Haydi beyim,” dedi. “Haydi! Geç kalıyoruz!” Ziya Hurşit güldü: “Acelen ne yahu? Ölecek olan benim. Sen telaş etme... Birkaç dakika sonra öbür dünyada olacağım. Söyle bakayım, bir istediğin var mı? Oradaki hısım akrabana selam götüreyim mi?” Böylece, dudaklarında bir gülümsemeyle can verdi. Ertesi gün halk, gömleklerinin üzerine suçları yaftalanmış olan on bir kişinin darağaçlarında sallandığını görebilecekti.

Ali Fuat Paşa ile arkadaşları beraattan sonra hemen salıverilmemiş, sinemanın altında bir depoya götürülmüşlerdi. Korku içinde bekleşirlerken bir gece geçti, arkadan bir gün, bir gece daha. Bırakılacaklarına hâlâ inanamıyor, böyle tutuklu kalmalarının suçluluğun sürmesi anlamına mı geldiğini birbirlerine sorup duruyorlardı. Ali Fuat Paşa ile Kâzım Karabekir, arkadaşlarını yatıştırmaya çalışıyorlardı. Aralarında hapis cezasına çarptırılmış olanlar da vardı. Bunlardan biri İstanbul, biri Sivas mebusu olan iki kişi, verilen kararın haksız olduğunu öfkeyle ileri sürüyor, mahkemelerinin yeniden görülmesi için bağırıp çağırıyorlardı. İkisini de iyi tanıyan Ali Fuat Paşa, düşüncesiz bir davranışta bulunmamaları için öğüt verdi. Bu gibi siyasi davalar, çoğu kez, aradan zaman geçtikten sonra tekrar görülürdü. Ama ötekiler onu dinlemek istemediler. Üzerlerinde bu leke ile yaşayamazlardı. Kararı temyiz edeceklerdi. Kapıya gelen bir gardiyan, “Temyize gitmek isteyenler bu yana!” dedi. İkisi de hemen koştular; kapı arkalarından kapandı. Saatler geçti, geri dönmediler. Gece geç vakit, bileklerinde kelepçeyle cezaevine götürülürken görüldüler. Haklarındaki karar değiştirilmişti. O gece, Rüştü adındaki paşa ile birlikte asıldılar.

En sonunda, sabahleyin, beraat edenler serbest bırakıldı. Dışarıda toplanan halk, “Tanrıya şükürler olsun, paşalarımızı bize bağışladı!” diye onları alkışlıyordu. Vali, bu gösterilerden telaşlanarak, onları gidecekleri yere götürmek için resmi bir araba gönderdi. Önce yayan yürümek isteyerek, arabayı geri çevirdiler. Ama, yürümeye olanak kalmayınca halk, onları otomobile götürdü. Birçokları yanlarına bindiler, arkadakilerin de izleyebilmesi için, arabanın ağır gitmesini istediler. Böylece, paşaların bırakılışı, bir zafer gösterisine dönüştü.

İzmir duruşmaları, büyük suikastçıları temizlemiş ve Gazi’nin karşısındaki Terakkiperverlilerin muhalefetini de susturmuştu. Çünkü bundan sonra paşalar ve arkadaşları gerçekten, politika alanından silineceklerdi. On beş gün sonra Ankara’da başlayan davanın amacı da, Gazi’nin geri kalan düşmanlarını, İttihat ve Terakki üyelerini ortadan kaldırmaktı. Suçlular, en başta gelenleri Cavit ve Doktor Nâzım olmak üzere, elli kadardı. Buradaki suç nedeni, Mustafa Kemal’in canına kasıt değil, rejimi devirmeye yönelmiş siyasi bir girişimdi. Bu, İttihatçılar ile Milliyetçiler, Enverciler ile Kemalciler arasında sürüp gitmiş ve Türk İhtilal

Hareketi'ni ikiye bölmüş olan bir düşmanlığın son noktasıydı. Gazi, İttihat ve Terakki'den artakalanları bir bakıma kendi özel açısından, o kafasından bir türlü çıkmayan eski çekişmelerin, kavgaların, entrikaların anısıyla değerlendiriyor; ama bir yandan da onları siyasi açıdan, sadece kişisel çıkarlara bağlı, köklü bir milli programdan yoksun bir rejimin artıkları olarak görüyordu. Hâlâ birtakım para kaynaklarıyla beslenen ve yeraltı entrikalarını iyi bilen liderler tarafından yürütülen partiden geri kalan ne varsa, bundan dolayı, kendi rejiminin kaçınılmaz düşmanıydı. Gazi, İttihatçılar büsbütün ortadan silininceye kadar, tam bir güvenlik duygusuna kavuşamayacaktı.

Mahkeme, İttihatçı liderlerin, Türkiye'den kaçışından sonra ve arkadan Türkiye'ye dönme çabaları sırasında, Enver Paşa'yla işbirliği ettiklerini ortaya koydu. Onları Birinci Büyük Millet Meclisi döneminde hükümeti devirmeye kalkmak; ikinci seçimler sırasında karışıklık çıkartmak, Terakkiperver Fırka yoluyla muhalefet kurmak, bu amaçla Cavit'in evinde ve Kara Kemal'in yazıhanesinde gizli toplantılar yapmak ve gazetelerde sistematik olarak hükümet aleyhtarı yazılar yazdırmakla suçladı.

Sanıklar, İzmir'deki gibi, suçsuzluklarını ispat edemedikleri sürece, suçlu sayılacaklardı. Yargıçlar gözünde, hükümeti desteklememiş olmak gibi olumsuz bir davranış, suçluluklarına yeterli bir kanıt oluyordu. Halkın gözünde ise, suçlarını belirtecek bir kanıt bulunmayışı, kimsenin ölüm cezasına çarptırılmayacağı kanısını uyandırmıştı. Ancak Gazi'nin İttihatçı liderlere karşı duyduğu kişisel kin ve kuşku, şimdi ülkedeki ekonomik kargaşalık haberlerinin yarattığı endişeyle daha çoğalmış ve bir gövde gösterisinde bulunmak zorunluluğu kendini göstermişti. Üstelik, paşaların serbest bırakılması bazı çevrelerde bir zayıflık belirtisi gibi yorumlanabilirdi. Bundan başka, dışarıdaki Musevi örgütleriyle daha birtakım diğer kuruluşlar, Cavit'in beraat ettirilmesi için sürekli baskı yapıyorlardı. İşin içinde bir de yabancı parmağı olduğu gibi uğursuz bir kuşku, Gazi'nin Cavit'ten kurtulma isteğini hafifletecek bir şey değildi. Suikasttaki suç ortaklığı yüzünden ölümle cezalandırılmış ve ancak şimdi yakalanmış olan Abdülkadir'in son dakikadaki tanıklığı, terazinin kefesini Cavit'in aleyhine eğmek için yeterli oldu.

Mahkeme, sanıklardan otuz yedisinin beraatına karar verdi. Bunların arasında *Tanin* başyazarı Hüseyin Cahit de vardı. Ancak daha önceki sürgün cezası hâlâ yürürlükte kalıyordu. Rauf Bey'den başka, daha altı kişiye onar yıllık sürgün cezası verildi: Cavit, Nâzım ve iki İttihatçı lider daha ölüm cezasına çarptırılmışlardı. Böylece eski hesaplar görülmüş, eski sözler gerçekleşmiş oluyordu. Dünya Savaşı'nın ilk günlerinde, Mustafa Kemal, Cavit için de, Nâzım için de, "Böyle adamları asmak gerek!" dememiş miydi? Cavit, Bulgaristan'dan yiyecek satın alma isteğini geri çevirdiği, Nâzım da Enver Paşa ile terfiini engellediği için. Nâzım son zamanlarda onunla, "Dostlarını hapse atarak büyüyen küçük Napoléon", "Gazoz Paşa" diye açıkça alay da etmişti. İsmet Paşa da Cavit'le Hüseyin Cahit'e, Lozan'daki politikasını engelledikleri için kırgındı ama; gazetelerin baskısı karşısında Cahit'in kurtulmasını sağlamayı başarmıştı.

Ölüm cezası o gece, Ankara'nın merkezinde yerine getirildi. Cavit kaderine sükûnetle boyun eğdi. Darağacının altına gelince, cezaevi doktoruna, Hüseyin Cahit'e kurtulduğu için tebriklerini bildirmesini, karısını ve çocuğunu kendi yerine öpmesini, Gazi ile yargıçlara selam götürmesini ve giydiği hükmün bütün hukuk kurallarına aykırı olduğunu eklemesini söyledi. Ziya Paşa'nın, zalimlerin ceza görecekleri üzerindeki bir beytini okudu. Sonra cellata dönerek, "Görevini yap," dedi. Çevik bir hareketle darağacının kaidesine çıkarak ne yapması, nerede durması gerektiğini sordu; böyle bir şey ilk olarak başına geldiği için, acemiliğinden dolayı özür diledi; başını düğüme geçirmek için uzatarak, cellata yardım etti. Böylece, korku göstermeden öldü. Daha sonra karısının Cavit'i hınçlı bir anında boğmakla tehdit etmiş olduğunu Gazi'ye anlattılar. Gazi, sakin sakin, "Başka ne yapabilir ki?" dedi.

Hükümlerin yerine getirildiği gece, Gazi, Çankaya'da değildi. O günü, gözden uzak, çiftlikte geçirmiş; çiftliğin yıldönümünü, öğleyin ayran içerek, akşam da "Marmara" havuzunun yanında yaptırdığı köşkte, yanında birkaç vekil, mahkeme üyeleri ve bazı dostlarıyla birlikte gösterişsiz bir biçimde yemek yiyerek kutlamıştı. O gece, duruşmalardan hiç söz edilmedi.

Doktor Nâzım'ın kayınbiraderi ve eski hovardalık arkadaşı Hariciye Vekili Tevfik Rüştü, bu yemeğe katılmamayı daha uygun bulmuştu. Gazi bir iki gün sonra öğle yemeğine ona gitti. Ailesinin uğradığı kayıptan dolayı

üzüntülerini bildirdi ve Tevfik Rüştü'nün, dışarıda olduğu için izleyemediği duruşmanın nedenlerini kendisine anlattı. İş öyle bir yere gelip dayanmıştı ki, gruptan birinin, ortadan kalkması gerekli olmuştu. Mesele mahkemeye verildiği için, vicdanı rahatsız değildi. Ama, daha sonra raporları okurken, bir tiksinme jesti yaparak, Kılıç Ali'ye bütün bu hikâyenin "çok tatsız" bir iş olduğunu söyledi.

Bu işte kullanılan aracın ömrü uzun sürmedi. İstiklal Mahkemeleri'nin böylece siyasi amaçlar uğruna kötüye kullanılan yetkisi öylesine gelişmişti ki, devletin içinde ikili bir otorite tehlikesi ortaya çıkmıştı, bir yandan mahkeme yargıçları, öte yandan Gazi'nin vekilleri. Bu, İsmet Paşa'yı sinirlendiriyor ve hükümette iş görmesini engelliyordu. Bir süre sonra artık dayanamayıp, Gazi'yi bu mahkemeleri dağıtma zamanının geldiğine inandırdı. Bir akşam, Çankaya'da bir toplantıda Gazi, laf arasında Kel Ali'ye, "Senin mahkemeyi kaldırmaya karar verdim," dedi. "Artık gereği kalmadı."

Kel Ali, sorunu inceleyeceğini ve raporunu, Gazi'ye sunacağını söyledi.

"Rapor mu?" diye bağırdı Gazi. "Ne raporu? Sorunu ben kendim inceledim. Senin mahkeme yarın kalkmış olacak."

İstiklal Mahkemeleri'nin kaldırılması, ertesi gün parti grubunda karar altına alındı. İki yıl süre ile sorumsuz bir iktidarın tadını almış olan mahkeme üyeleri, tekrar herhangi bir mebus durumuna döndüler. Artık "terör devri" sona ermiş, Gazi'nin başka şiddet gösterilerine ihtiyacı kalmamıştı.

143 Gazi, sonradan Ali Fuat Paşa'ya, eski dostluğundan dolayı kendisini esirgemiş olduğunu, ötekileri de onun yüzünden bıraktığını söylemişti.

ELLİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İstanbul'a Dönüş

Mustafa Kemal, muhaliflerini ortadan kaldırmasının ve diktatörlüğe kaymasının nedenlerini sonradan bir arkadaşına açıklarken, "Halktan çekiniyorum," demişti. Halka, her zaman, Türkiye'yi kurtaranın onlar olduğunu söylüyordu. Ama, ne tuhaftır ki, şimdi halktan çekindiği için, öne sürdüğü bütün demokrasi ilkelerine aykırı bir siyaset gütmeye başlamıştı. Oysa, cumhuriyetin ilk yıllarında, halkın gözünde itibarı en yüksek noktasına erişmiş bulunuyordu. Üzerlerinde, herhangi bir padişahınkinden daha güçlü bir denetim kurmuştu. Üstelik, savaşı bizzat başlarına geçerek yönetmesi, yurtlarını düşmandan kurtarması, başkentini ülkelerinin ortasında kurması ve hiçbir sultanın yapmadığı şekilde, içlerinden biriymiş gibi durmadan aralarında dolaşması, halkı kendisine bağlamış bulunuyordu. Orduyu sımsıkı elinde tutuyordu. Gizli polis bir yana, ulaşım sistemi öylesine gelişmişti ki, hiçbir yerde, merkezi yönetime karşı ciddi bir ayaklanmadan çekinilemezdi. Gazi, milletin ne kadar ağır harekete geçtiğini herkesten iyi bilirdi. Bir tek o, önce Gelibolu'da, sonra da Kurtuluş Savaşı'nda bu milleti canlandırmayı başarabilmişti. Ondan başka da böyle bir şeyi yapabilecek ve iktidarı elinden almaya kalkabilecek kimse çıkamazdı.

Gariptir ki, Mustafa Kemal, iktidarı ele geçirmek için değil, geçirdikten sonra diktatörleşmişti. Başlarda –belki de başka türlü davranmasına yetecek itibarı henüz sağlayamamış olduğu için– demokratik yollardan gitmişti. Bunun sonucunda, yabancılara karşı parlak bir başarı kazanmış bir Türkiye'ye ilk olarak Batılı devletler ailesi içinde yer veren şerefli bir barış

elde etmişti; eski halifelik ve sultanlık kavramlarını bütün kök salmış siyasal güçleriyle birlikte ortadan kaldırmış, bir ortaçağ toplumunun köhneleşmiş kuruluşlarını da silip süpürmüştü. Yeni Türkiye'nin temelleri şimdi sağlam olarak atılmış ve son parçaları da, ufak bir muhalefete rağmen, tamamlanmış bulunuyordu.

Zaman, bir çeşit liberal demokrasi denemesi için elverişli sayılabilirdi. Bu ilkeler yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin temelinde zaten vardı. Böylece yüz yıl önce Osmanlı İmparatorluğu'ndan doğmuş olan ıslahat hareketi en yüksek noktasına erişmiş olacaktı. Bunu kısa bir süre için yeniden canlandıran Jön Türkler, yabancıların imparatorluğu her yönden kuşatması ve muhalefetin Meclis'te ülkenin bütünlüğünü sarsacak şekilde davranması üzerine, parlamenter bir demokrasiden diktatörce bir "triumvira"ya kaymışlardı. Ama Gazi, bütün bu engelleri atlatmıştı; şimdi yanında her işini gören yardımcısı İsmet Paşa ile, Jön Türkler'in kurduğu triumvira gibi bir diktatörlüğe ihtiyacı yoktu. Şeyh Sait Ayaklanması ve sonraki şapka isyanları gibi bölgesel nitelikte başkaldırmalara karşı, olağanüstü önlemler gerekli olabilirdi ama, bu önlemleri bütün ülkeye yaymak gereksizdi. Zaten ılımlı bir eğilim taşıyan muhalefeti ortadan kaldırmak için bunlardan yararlanmak yersizdi.

Ancak Gazi başka türlü düşünüyordu. Aldığı karar, her şeyden önce, bir yaradılış meselesiydi. Doğuş ve eğitim bakımından asker olduğu için, yetkilerini başkaları eliyle kullanmayı uygun görebilir, ama bunların herhangi bir tehdit altında bulunmasına göz yumamazdı; savaş planlarını başkalarına danışarak hazırlayabilirdi, ancak uygulama yetkisi kendi elinde olmak koşuluyla. Türk toplumunda yapılacak değişiklik de, onun görüşüne göre çabuk karar vermeyi gerektiren bir çeşit savaş değil de neydi?

Eski iş arkadaşları Terakkiperverlilerin gözünde ise, bu sorunun daha uzak ve daha çapraşık bir görünüşü vardı. Onlara göre Türk toplumu, kökleri derinlere inen ve ancak ağır ve sabırlı aşamalarla değiştirilebilecek bir organizmaydı. Bunun için de temelden yüzeye kadar her şeyi, gerek tasarı gerek uygulama bakımından kapsayan işbirliği yöntemi gerekliydi. Bununla birlikte, Gazi'nin yaptığı reformlar artık kesinleştikten sonra, bunların uygulanmasını ilke olarak desteklemeyi, sadece yönetim konusundaki ayrıntıları eleştirme hakkını saklı tutmayı da kabul etmişlerdi.

Onun yetkilerini elinden kapmayı değil, karşısında bir denge yaratmayı düşünüyorlardı. Gazi'ye, hükümetin görüş alanını daha da genişletip derinleştirecek bir pencere gibi, yararlı da olabilirlerdi. Yine ona, eksikliği devletin gelişmesini geciktiren bir yönetme ustalığı da sağlayabilirlerdi. Onların da, oldukça saflıkla kapıldıkları yanlışlık, itibarlarının ve parti örgütünün, durumundan hoşnut olmayan kişilerce, kendilerinin bütünüyle karşı oldukları bozguncu amaçları gizlemek için bir paravan olarak kullanılmasına göz yummak olmuştu. Bu yanlışlık da, o öldürücü "temizliği" haklı göstermeye yaradı.

Başta elde edilen sonuçlar, dar bir açıdan bakılacak olursa, bu tutumu haklı çıkarırdı; Gazi'nin hoşlanmadığı işler bitmişti; artık şiddet ve baskı politikası sona erdirebilirdi. Bunu izleyen dönemde, insanların yaşaması ve kişisel özgürlükleri normal bir güven altında bulunuyordu. Bu, on beş yıl süren savaş ve devrimlerden sonra bir dinlenme zamanı, geçen üç yıl içinde girişilen sosyal reformların halkın kafasında olgunlaşmaya fırsat bulacağı bir "gebelik dönemi"ydi.

Politika hareketleri de durgunlaşmıştı. Basın denetim altındaydı. Ama yine halk genel olarak düşündüğünü söylemekte serbestti. Gazi, bir ideoloji adamı değil, düşünce bakımından gerçekçi bir insandı. Halkı sımsıkı bir şekilciliğe zorlamadı. Kendisine, bazı Avrupalı yazarların ileri sürdüğü gibi, diktatör olup olmadığını soran öğretmenlere, yumuşaklıkla, şu karşılığı vermişti: "Eğer öyle olsaydım, sizin bunu sormanıza izin vermezdim." Mustafa Kemal'in diktatörlüğünde, Bernard Lewis'in söylediği gibi, "arkamdan bir gelen mi var diye irkilmek, kapı çalınınca dehşete düşmek, toplama kamplarının korkunç baskısı altında yaşamak"[144] cinsinden bir süre sonra Batı'da ortaya çıkacak olan şeyler yoktu. Bir defasında diktatör olduğunu kabul ederek, bu diktatörlüğü şöyle tanımladı: "Ama ben Mısır firavunları gibi ehramlar yaptırmadım, halkı kendim için çalışmaya zorlamadım, bir düşüncenin kabulünü istediğim zaman onları kırbaçla tehdit etmedim. İlkönce bir kongre toplar, yapacağım şeyleri halkla tartışırdım. Tasarılarımı ancak milletin onayını aldıktan sonra uygulardım. Erzurum ve Sivas kongreleri ile Büyük Millet Meclisi bunun canlı örnekleridir."

Gazi’nin diktatörlüğü, bağlı kalmaya son derece dikkat ettiği anayasa ve hukuk çerçevesi içerisinde, demokratik şekillere dayanan bir diktatörlüktü. O kendi devrindeki öteki diktatörlerin yapamadığı bir şeyi yapıyor; kendi öldükten sonra yaşamını sürdürecek olan bir hükümet sisteminin temelini atmaya çalışıyordu. Şimdilik bu sistemde bulunmayan demokrasi ruhu, zamanı gelince, içine katılabilecekti. Belki, bu işi çabuklaştırmanın da bir yolu vardı. Ancak, bir kuşak sonra İsmet Paşa’nın açıkladığı gibi, “O sırada ateş içindeydik.”[145]

Düşmanları ortadan kalktıktan ve devlet merkezi de Ankara’ya iyice yerleştikten sonra, Gazi, sekiz yıl önce Anadolu’ya geçtiğinden beri ayak basmadığı İstanbul’u ziyaret etmek istedi. Başta kız kardeşi Makbule olmak üzere birkaç hanım –artık sultanın ya da halifenin değil, milletin malı olan– Dolmabahçe Sarayı’nda onun için hazırlık yapmaya koyuldular. Gazi, yatı ile oraya gelirken, halk, onu kendinden geçercesine karşıladı. Vapurlar düdüklerini öttürüyor; ağzına kadar dolu binlerce taşıt, yata yaklaşmak ve kıyıda yanında gitmek için Boğaz’da birbirlerine giriyorlardı. Çok kişi, böyle bir motor bulabilmek için bir aylıklarını harcamışlardı. Gece her yer ışıklandırıldı, sokaklarda muhteşem bir fener alayı düzenlendi. Alaya katılan kalabalık, sarayın önünde toplanmıştı. Gazi, çılgınca alkışlar arasında mermer balkonda göründü ve halkı selamladı. İstanbullular için, onun bu kadar yıl sonra tekrar gelişi, şanlı bir barışmaydı. Onun bu ihmaline küsmüşlerdi, ama şimdi yüzlerine neşe gelmişti artık.

Dolmabahçe Sarayı, on dokuzuncu yüzyıla özgü mermer, kristal ve yaldızlı, pirinç kakmalı salonlarıyla Gazi’nin hiç bağdaşamadığı bir dekordu. Kendini, burada kafesteymiş gibi görüyordu. Ama hiç olmazsa, Abdülhamit’in duvarlar arkasındaki Yıldız’ının aksine, Dolmabahçe dünyaya açılıyordu. Oymalı geniş cephesi boyunca uzanan rıhtımı Boğaz’a bakıyor ve Gazi orada oturup Boğaz suları üzerinde kaynaşan küçük tekneleri, Haliç’i geçip açık denizlere ve ötesindeki dünyalara uzanan daha büyük gemileri seyrederek düşüncelere dalabiliyordu. İçi sıkıldığı vakit bir sandala atlayıp kürek çekebiliyor ya da Beyoğlu’na çıkıp sokakta dolaşıyor, eski bildiği yerleri bir daha görüyor, çay saatinde kadınların hayran bakışları altında bir pastaneye girip oturuyordu.

Ama yüreği, Devrim’in beşiği ve hükümetin merkezi olan Ankara’ya bağlıydı. Zaman geçtikçe bütün milletin kalbi de oraya bağlanacaktı. Artık, başkenti yeniden kurmak için ciddi çalışmalara girişilmişti. Planları hazırlamak için biri Alman biri Avusturyalı iki şehircilik uzmanı çağrıldı. Burada, üzerinde hemen hemen hiçbir yapı bulunmayan boş bir toprak üzerinde, dünyanın en modern şehri kurulabilecekti. Planda, ortasında Gazi’nin at üzerinde bir heykeli dikilecek yıldız biçimindeki bir meydandan, Batı’daki gibi çıkıp dağılacak geniş bulvarlar ve iyi seçilmiş birtakım yerlere serpiştirilecek güzel yapılar öngörülmüştü. Çankaya’da Gazi’nin resmi ikametgâhına çıkan kuru ve çıplak tepeyle dolaylarına binlerce ağaç dikilecekti. Kale’nin altındaki bataklık kurutulacak ve orası Gençlik Parkı olacaktı. Ankara, daha şimdiden, kendine uyan bir otelin karşısında yapılan yeni meclis binasıyla övünüyordu. Bu iki bina da eski Türk stilinde yapılmıştı; ama kentin belirgin üslubu daha çok Alman karakterini taşıyacaktı. Opera binasının yapımına öncelik tanındı: Mustafa Kemal, Sofya’da genç bir ataşeyken Batı’nın bütün olumlu özelliklerinden çok operanın etkisinde kalmıştı. Zamanla burada, belki havası bakımından taşralı, fakat görünüşü ve konforu yönünden Batılı olan ve yeni Türk Cumhuriyeti’nin şerefine uygun nitelikte bir şehir ortaya çıkacaktı.

Gazi, sonbaharda Üçüncü Büyük Millet Meclisi’nin açılışı için Ankara’ya döndü. İstanbul’dayken, gerçekte, Kurtuluş Savaşı’yla Devrim’in o güne kadarki dönemi üzerinde belgelere dayanan bir tarih niteliğinde olan *Nutuk*’unu hazırlamıştı. Gazi, Sakarya’nın tarihin en uzun savaşlarından biri olduğu gibi, tarihin en uzun söylevlerinden olan bu *Nutuk*’u yazmak için üç ay, okumak için de altı gün harcadı. *Nutuk*’u önceden, aylardan beri gerekli belgeleri toplamış olan sekreterlerine, bazen yirmi dört saat hiç durmadan dikte etti. Bu iş sırasında sekreterler, birer birer dökülüyor ve savaş alanlarında olduğu gibi yerlerini başkaları alıyordu. Gazi, bütün bir gün yazdıktan sonra bir banyo yapıyor, arkadan o gün yazdıklarını dostları üzerinde deniyor, sonra uyumak niyetiyle odasına çekiliyordu. Ancak beyni öyle bir enerji ile çalışmaktaydı ki, tekrar yazdırmaya başlıyor ve bu da sabaha kadar sürüyordu. Gazi’nin Halk Partisi Kongresi’nde okuduğu *Nutuk*, aslında siyasi bir söylevdir; dolayısıyla özellikle Rauf Bey’le arkadaşlarını gözden düşürmek isteğiyle, birçok

yerinde tek yönlü görünür. Bununla beraber *Nutuk*, Kemalist Devrim'in klasik bir anlatımı olarak kalacaktır.[146]

Üçüncü Büyük Millet Meclisi'nin açılışı "kuruluş dönemi"nin sonunu belirtiyordu. Mebuslar ilk olarak, Birinci ve İkinci meclislerin fırtınalı oturumlarından arınmış yeni bir binaya yerleştirildiler. İyice disiplin altına girmiş tek bir partiden kurulu Meclis, Gazi'yi parlamentoyla ilgili her türlü tasadan kurtarıyor ve bundan böyle politikanın ayrıntılarıyla uğraşmasını gereksiz kılıyordu. Bu seferki meclisi, Napoléon'un Birinci Beşyüzler Meclisi gibi bir "filozoflar meclisine" benzetiyordu. Bunun da nedeni, Cumhuriyet'in yeni bir dönem önünde bulunmasıydı. Siyasette bağımsızlık kazanılmıştı. Şimdi de Gazi'nin kendiliğinden işleyen aracı olan "filozoflar" ve ona sevgiyle bağlı olarak yetişen cumhuriyetçi kuşaklar eliyle başarılması gereken iş, kültürde bağımsızlıktı.

144 *The Emergence of Modern Turkey.*

145 İsmet İnönü, bunu 1960'ta yazarla yaptığı bir görüşme sırasında söylemiştir.

146 Bazı kimseler, *Nutuk*'u, Julius Sezar'ın *De Bello Gallico*'suna benzetirler.

ELLİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Harf Devrimi

Üçüncü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk işi, Anayasa'dan, "Türk Devleti'nin dini, İslam dinidir," sözünü silerek dini reformları bütünlemek olmuştu. Böylece Türkiye, hukuk ve anayasa açısından Batılı devletler gibi laik bir devlet oldu. Herkese vicdan özgürlüğü tanındı. Bununla birlikte devleti hâlâ Doğu'ya ve dine bağlayan bir bağ kalmıştı: Arap harfleri. Bundan dolayı, Meclis'e düşen ilk görev, Türk alfabesini değiştirmekti.

Geçen yüz yıl süresince, İslam ulemasının karşı koymalarına rağmen, yazının sadeleştirilmesi üzerinde zaman zaman tartışmalar yapılmıştı. Türkler, Araplarla Acemlerin kullandığı Arap alfabesini, başta çeşitli nedenlerle benimsemişlerdi. Oysa bu alfabe, Türkçenin seslerine uymaktan uzaktı. Harflerinin ve işaretlerinin karışıklığı, yeteri kadar sesli harfi olmayışı ve okunuşunun çeşitli anlamlara göre değişimi yüzünden rasgele bir adamın bunu okuması zordu. Eğitim görmüş Osmanlı Türkleri bile çok kere imla yanlışı yapmaktan kurtulamazlardı. Bu hal, iki ayrı dilin gelişmesine yol açmıştı: Biri Osmanlı "Enderun" sınıfının kullandığı, yazılan ama konuşulmayan Türkçe; öbürü de halk dili olarak konuşulan, ama yazılamayan Türkçe. Bu da halkın çoğunluğunun yazılı edebiyata yabancı kalmasına yol açıyordu. Halk egemenliği, elde herkesin öğrenip yazabileceği bir alfabe olmadan, nasıl geliştirilebilirdi?

Enver Paşa triumvira döneminde, Harbiye Nezareti dairelerinde harfleri bitiştirecek yerde ayrı ayrı yazarak yarım bir değişiklik denemesine girişmiş; ama savaş başlayınca bundan vazgeçilmişti. Latin alfabesini almaya, dincilerin karşı çıkmasından çekinerek, cesaret edemedi. Gazi bile,

halk daha köklü dini devrimlere alışıncaya kadar bunu göze alamamıştı. Bununla birlikte, 1926’daki Bakû Kongresi’nde, Latin alfabesi Sovyetler Birliği’ndeki bütün Türk-Tatar cumhuriyetleri tarafından kabul edildi. Bu, Türk milletinin iki büyük grubunun, artık, birbirlerinin dilini okuyamayacak hale gelmesi demek oluyor ve yazı değişikliğini daha da zorunlu kılıyordu. Ertesi yıl yeni basılan posta pullarında, Latin yazısı kullanıldı.[147]

Bununla birlikte İsmet Paşa, kapsamlı bir değişikliğe şiddetli karşıydı. Metodik bir kurmay subay gibi düşünerek, herkes yeni harfleri öğreninceye kadar, bunun devlet dairelerinde, orduda, basında, okul ve üniversitelerde doğuracağı karışıklıktan korkuyordu.

Gazi, her ne kadar Harf Devrimi’ne karar vermiş ve bu konuyu, geçen yıllar içinde aydınlarla tartışmışsa da, bunu herkesin desteğini elde etmeden yapmak istemiyordu. Bundan dolayı savaşa ancak 1928’de, başta birkaç borazan sesiyle haber verdikten sonra, girişti. Yeni bir yazı hazırlamak üzere bir alfabe komisyonu kurdu. Komisyonun, kendi başına kalırsa, bu işi ancak üç yılda çıkaracağını bildiği için toplantılara kendisi de katılıyor ve üyeleri güçlü görüşlerinden yararlandırıyordu. Komisyona başlıca üye olarak seçtiği Falih Rıfkı’ya, üyelerin süre olarak ne düşündüklerini sordu. Falih Rıfkı, “Beş yıl diyen var, on beş diyen var,” dedi. Düşündüklerine göre birkaç yıl, okullarda her iki yazı birden öğretilecek, gazetelerde yan yana basılacaktı. Gazi buna karşı çıktı. O zaman herkes eski yazıyı okumasını sürdürür, yenisinin yüzüne bile bakmazdı. Kararını bildirdi: “Bu ya üç ayda olur, ya hiç olmaz!”

Böylece, yeni alfabe, altı haftada hazırlandı. Mustafa Kemal, dinleyicilerini seçmekte her zaman çok kurnaz davranırdı. Şapkayı kabul ettirmek için, yurdun gerici bir bölgesini seçmişti. Yeni harfleri tanıtmak için de çok daha ileri bir yer olan İstanbul’u seçti. Üstelik bunu, bir ağustos gecesi Topkapı Sarayı’nın altındaki Sarayburnu Parkı’nda, Halk Fırkası’nın verdiği baloya gelmiş olan bir halk topluluğu önünde yapmayı uygun gördü. İki yıl önce, insan resmi yapılmasını yasaklayan Müslüman göreneğine rağmen, bu parka Gazi’nin bir heykeli dikilmişti. Gazi, birçoğu o güne kadar kahramanlarını görmemiş olan halkın alkışları arasında, kendisi ve yanındakiler için hazırlanan yirmi dört kişilik masaya oturdu. Karşısındaki platformda, modern bir caz orkestrası çalıyor; arada da, Mısırlı bir musiki

topluluğu insana hüzün veren şarkılar söylüyordu. Gazi Mustafa Kemal, bunu bir süre, sabırsızlık içinde dinledikten sonra, bir defter istedi ve birtakım notlar karalamaya başladı. Yazdıkça, defterin yapraklarını koparıyor ve, "Bunlara bir göz gezdir," diyerek Falih Rıfkı'ya veriyordu. Falih Rıfkı, bakınca bunun Latin harfleriyle yazılmış bir söylev taslağı olduğunu gördü.

Gazi, yazısını bitirince ayağa kalktı; birkaç giriş sözü söyledi ve elindeki kâğıtları sallayarak, Türkçe okuması olan birinin yanına gelerek içindekileri okumasını istedi. Genç bir adam, koşarak geldi ama, bunların Latin harfleriyle yazılmış olduğunu görünce ağzını açıp bir şey söylemedi. Gazi, "Bu genç arkadaş yazıyı okumakta güçlük çekiyor," diye açıkladı. "Çünkü yeni Türk harflerini öğrenmemiş. Onun için bunu, bir arkadaşıma okutacağım." Kâğıtları, Falih Rıfkı'ya uzattı; o da okudu:

> *"Zengin ve ahenkli dilimiz şimdi yeni Türk harfleriyle kendini gösterebilecektir. Yüzyıllardan beri kafalarımızı bir demir mengene içine sıkıştırmış olan bu anlaşılmaz işaretlerden kurtulmamız şarttır. Kısa zamanda, yeni Türk harflerini öğrenmelisiniz. Bunları her yurttaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu bir millet ve ülke görevi biliniz... Bu görevi yaparken de düşününüz ki, bir milletin yüzde yirmisi okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmezse bu ayıptır... Bu yanlışlıkları düzelteceğiz, bunu yaparken de bütün yurttaşlarımı bu işe katılmış görmek isterim. Milletimiz, yazısı ve düşüncesiyle, gerçek yerinin uygarlık dünyasında olduğunu ispat edecektir."*

Bu sözleri, benzeri görülmemiş bir alkış kasırgası izledi. Caz da, Arap şarkıları da susmuştu. Şimdi ortada, başaktörü Gazi'nin kendisi olan, çok daha olağanüstü bir gösteri vardı. Kahramanlarının hoşuna gitmek için, okuma yazma bilsin bilmesin herkesin öğrenmek istediği, yeni, büyüleyici bir oyundu bu. Gazi, halkın alkışları dindikten sonra, elinde bir kadeh rakı ile ayağa kalkarak, milletinin sağlığına içti. Kadehi ağzına götürürken şöyle dedi:

> *"Eskiden bunu süprüntülüklerinde gizli gizli içerek çeşitli ahlaksızlıklar yapan ikiyüzlü sahtekârlar vardı. Ben sahtekâr değilim.*

Milletimin şerefine içiyorum.”

Halk, bunun karşısında hiçbir hoşnutsuzluk belirtisi göstermedi. Gazi, parktan çıkarken, yanında kocasıyla, güzel bir kadın gördü. Üzerine çarşaf giymişti. Gazi ondan peçesini kaldırıp güzel yüzünü göstermesini istedi. Kadın peçesini sevine sevine kaldırdı ve Gazi’yi öptü. İstanbul halkı bu ağustos gecesinden sonra, Gazi’yi taparcasına sevmeye başladı.

Gazi, okumuş adamların kendisini daha çok uğraştıracaklarını biliyordu. Birkaç gün sonra Dolmabahçe Sarayı’nda bilginlerin, yazarların, gazetecilerin, mebusların ve daha başka kimselerin katıldığı bir konferans toplandı. Dileğini gerçekleştirmeye kararlı olmakla birlikte, bazı üyelerin eleştirilere girişeceklerini sezdiği için, kendilerinden, görüşlerini kürsüden açıklamalarını istedi ama, özel olarak, eleştirilerinde fazla ileri giderlerse, bunun pek hoş karşılanmayacağını da bildirdi.

Karşı düşüncede olanları böylece yola getirdikten sonra, bundan böyle gazetelerde yeni yazıya yer verileceğini ve eski yazının üç ay içinde büsbütün kalkacağını ilan etti. Sonbaharda okullarda bütün derslerin yeni yazıyla okutulması için emir verdi. Bu emir, yeni harfleri kendileri bile bilmeyen öğretmenler arasında şaşkınlık yarattı. Daha ortada ne okul kitabı, ne de bunları basma olanağı vardı. Gazete matbaalarında Latin harfleri olmadığı için, dışarıdan getirtildi. Dizgicilere yeni yazı öğretildi.

Gazi, arkadan bütün mebuslara seçim yerlerine gitmelerini, yeni alfabenin öğrenimini düzenlemelerini ve bu yolda propaganda yapmalarını emretti. İsmet Paşa, bunun için, seçim bölgesi olan Malatya’ya gönderildi. Seçmenlerine, yeni alfabeyi, Türkiye’yi, Batı’nın okumuş milletleri düzeyine yükseltecek bir araç olarak gösterirken, “Bugün,” dedi, “bütün ülke bir dershane halini almıştır, bu sınıfın öğretmeni de Gazi’nin kendisidir. Bütün Türk milleti bu okulun sınavını verinceye kadar olanca gücüyle çalışmak zorundadır.”

Öğretmenlik, Gazi’ye yakışan bir roldü. Günün birinde, zaferi kazandıktan sonra, maarif vekili olmayı ve Türk milletini gerçekten eğitmeyi düşündüğünü söylemişti. Şimdi bu isteği yerine geliyordu. Dolmabahçe Sarayı’na, mermer duvarların pek alışık olmadığı çeşitten bir eşya, karatahtalar yerleştirildi. Gazi, odadan odaya geçerek, kendisini

görmeye gelenlere, yüksek memurlara, dostlarına, davetlilerine, yanında çalışan adamlara ders veriyordu. Karatahta genç Türk Cumhuriyeti'nin simgesi haline geldi.

Gazi, kendini bu eğitim işine öylesine verdi ki, bir alfabe marşı bile besteledi. Halk bunu söylerken, alfabeyi daha çabuk öğrenecekti. Cumhurbaşkanlığı Orkestrası şefini çağırarak marşı okudu ve bunun orkestra aranjmanı yapılarak ertesi sabah çalınmasını emretti. Müzisyenler bütün gece buna çalıştılar. Ama marşı çaldıkları zaman, Gazi, suratını ekşiterek dinledi; sonra, "Çocuklar," dedi. "Bunu kendim yaptım ama, kendim de beğenmedim." Böylece alfabe marşından vazgeçildi.

Yeni yazı, 1928 kasımında yasallaştı. Gazi, "Türk milletinin kolayca okuyup yazmasını sağlayacak bir anahtar" diye sunduğu bu yazıdan, akıllıca davranarak, Latin harfleri diye değil, Türk harfleri diye söz etti. Böylece onu, yeni yıldan sonra yasaklanacak olan Arap harflerinden ayırmış oluyordu. Bu söylev ilk olarak ilkel Türkiye radyosu ile yayımlandı. Meclis, kendisine, "Türk milletinin şükranlarını belirten" altın bir levha hediye etti. Bu levhanın üstünde yeni alfabenin harfleri kabartma olarak yazılmıştı. O gece, Ankara'nın belli başlı yapılarının üzerinde bu harfler, renkli ışıklarla aydınlatılmış olarak gösterildi.

Birkaç gün sonra, bütün devlet görevlileri yeni yazıdan sınava çekildi. Başöğretmeni "Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri" olan "Millet Mektepleri" açıldı. Bunların amacı, hiç okuma yazma bilmeyenlerden, yalnız eski harfleri bilenlere kadar, bütün millete okuyup yazma öğretmekti. Bir yıl içinde bir milyonu aşkın vatandaş bu okullardan diploma aldı. Yeni yazıyı en kolay öğrenenler, kafaları eski harflerle karışmış olmadığı için, hiç okuması olmayanlarla çocuklardı. Biraz sonra bunlar ana babalarına ve büyüklerine öğretmenlik etmeye başladılar. Daha yaşlı kuşakların bu değişmelere alışması için biraz sıkıntıya katlanmaları ve çaba harcamaları gerekiyordu. Birçokları, özel yazışmalarda eski yazıyı kullanmayı sürdürdüler. Ama, Harf Devrimi, genç kuşakların hayalini en çok okşayan, onlarda çoşkun bir yurtseverlik uyandıran bir reform olmuştu. Kendilerini Osmanlı geçmişinden gerçekten ayırıyor ve onlara yeni Türk Cumhuriyeti'nde yapılacak bir şeyleri olduğu duygusunu aşılıyordu.

Bundan sonrası birbirini izleyen ve önlerinde daha yeni, daha geniş ufuklar açan heyecanlı devrimleriyle, yaşanmaya değer, coşturucu bir dönem oldu Türk gençliği için.

147 İlk olarak Amerikalılar, diplomatik otomobillerinin plakalarında Romen rakamlarını kullanmışlardır. Ama, gümrük bildirimlerini de Latin harfleriyle doldurmaya kalkınca, kendilerinden nezaketle yeni baştan Türkçe olarak yazmaları istendi.

ELLİ BEŞİNCİ BÖLÜM

Demokrasi Denemeleri

Gazi, ülkenin kültürel yarını üzerinde çalışırken, o günkü ekonomik durum iyice bozulmuştu. Mustafa Kemal iktisatçı değildi. Kafasını hiçbir zaman para ve paraya bağlı şeylerle yormamıştı. Paraya karşı umursamaz bir tutumu vardı. Ticaret konusundaki beceriksizliğine kendi de güler, savaşta biriktirdiği paraları ahlaksız bir İzmirli bezirgâna nasıl kaptırdığını alay ederek anlatırdı.

Ülkesi hesabına da, Kurtuluş Savaşı'nın parasız yapılamayacağı düşüncesine, daha Anadolu'ya ilk ayak bastığı günlerden beri önem vermemişti. Para gökten inmese bile, olaylar onu doğururdu. Gerçekten de böyle oldu. Savaş, günü gününe bulup buluşturulan paralarla kazanıldı. Yeni devlet, herhangi küçük bir şirketinkinden daha ufak bir sermaye ile kurulmuştu. Mustafa Kemal Ankara'ya geldiğinde, Hazine'de topu topu birkaç lira bulmuştu. Yunus Nadi'yi bir gazete çıkarmak üzere beş yüz lira istemek için gönderdiği vakit veznedar gülerek, "Kasa açık. Buyrun alın!" demişti. Çünkü kasada tek kuruş yoktu.

Mustafa Kemal, daha çok yerel vergilere ve bağışlara dayanmak zorundaydı. Tuhaftır ki, bağışlar da genellikle din adamlarından geliyordu. Heyeti Temsiliye'nin kasasına giren ilk para olan üç yüz lirayı, hocanın biri cemaatinden toplamış ve mendile sararak Mustafa Kemal'e getirmişti. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin günlük giderleri, en çok, yatakhane ve yemekhane haline sokulmuş olan resmi binalarda kalan mebusların ödedikleri yatak ve yemek paralarıyla karşılanırdı. Ama, onlar da aylıklarını geç aldıkları için çoğu kez bu parayı ödeyemezlerdi. Gazi,

İstanbul'la ilişkiler kesildikten sonra, devlet örgütünü ele alınca, Anadolu'dan vergi toplamaya başladı. Yine de milliyetçilerin ve ordunun para durumu hiçbir zaman iyice düzelmemişti.

On yıllık sürekli bir savaş dönemini izleyen zafer kazanıldıktan sonra ortaya çözümlenecek bir sürü ekonomik sorun çıktı. Ülke baştan başa harap olmuştu. Evler, çiftlikler yanmış, yıkılmış; hayvanlar azalmıştı; tarlalar çoraklaşmış, yiyecek, giyecek ve para kıtlaşmıştı. Türkiye savaştan çok ufalmış olarak çıkmış, ancak, nüfusuna ve olanaklarına göre yine de geniş kalmıştı. Doğal kaynaklarını geliştirmek için para bulması gerekiyordu. Ama yine yabancıların ağına düşme korkusundan bu parayı dışarıdan alamıyor; yabancılar da daha yeni rejime karşı güven beslemedikleri için yatırım yapmaktan çekiniyorlardı. Eskiden yabancıların elinde olan alışveriş şimdi durmuştu. Ülkede yalnız zanaatkârların değil, işadamlarının ve bankacıların da eksikliği duyuluyordu. Çünkü bu işleri çoğunlukla ellerinde tutan Rumlar ve öteki yabancılar, artık piyasada yoktu.[148] Türkiye böylece yaşam standardını yükseltmek ve gericilik propagandasını, maddi gelişme yoluyla karşılamanın gerektiği bir sırada, kendini ekonomik bir boşluk içinde bulmuştu.

Gazi bu boşluğu doldurmak amacıyla, 1923'te İzmir'de bir iktisat kongresi topladı. Burada, ülkenin gerçek sahibinin halk olduğu tezini, bu kez siyasi alandan ekonomik alana kaydırarak, bir daha tekrarladı. İzmir İktisat Kongresi'ni açış konuşmasında, Anadolu köylüsünü, İslam kaderciliğine göre "bir lokma, bir hırka"ya razı olarak yaşamaktan vazgeçirmeye çalıştı:

> *"Bence halk dönemi iktisat dönemi kavramı ile belirtilir. Öyle bir iktisat dönemi ki, ondan ülkemiz bayındır olsun, milletimiz varlıklı olsun ve zengin olsun. Bu noktada bir felsefeyi size hatırlatayım: Elinizde olanla yetinmek, bitmez tükenmez bir hazinedir. Yetinmeyi, tükenmez hazine saymak, yoksulluğu fazilet bilmek felsefesine de artık iktisat dönemi son versin. Eğer vatan denilen şey, kupkuru dağlardan, taşlardan, çorak düzeylerden, çıplak ovalardan ibaret olsaydı, onun zindandan hiçbir farkı olmazdı. Oysa bu vatan çocuklarımız ve torunlarımız için cennet yapılmaya değen, en çok değen topraktır. Efendiler, kılıç kullanan kol yorulur, en sonunda kılıcını kınına koyar ve*

belki kılıç o kında küflenmeye, paslanmaya mahkûm olur. Ama sapan kullanan kol, gün geçtikçe daha çok güçlenir ve daha çok güçlendikçe daha çok toprağa malik ve sahip olur.”

Kısacası, Türkiye ekonomik alanda kendi kendisine güvenecekti. Bunun için tarım makineleştirilecek, endüstri geliştirilecek, ulaşım sistemi düzeltilecekti. Bu işi başarmak için çiftçi, sanatkâr, esnaf, işçi her sınıftan halkın birleşmesi gerekiyordu. Çünkü her biri ötekinin yardımına muhtaçtı. Bu ilkeler, konferansın sonunda, Milli Misak’ın bir benzeri olan İktisadi Misak’a geçirildi. Buna göre devlet, özel teşebbüsün yapamadığı işleri üzerine alacaktı.

Bundan sonra birkaç yıl süresince, bu ilkeleri gerçekleştirmek yolunda birtakım önlemler alındı. Köylüyü bir çeşit köle durumuna sokan Aşar Vergisi kaldırıldı. Şeker, tuz, kibrit, tütün, alkol, gaz ve denizyolları işletmeciliği gibi belli başlı konularda devlet tekelleri kuruldu. Böylece vergi yükü bunların asıl tüketicisi olan kentlere ve zenginlere aktarılmış oluyordu. Tekeller o kadar çok şeyi kapsıyordu ki, şakacı mebusun biri, “Kebap tekeli ne zaman kurulacak?” diye sormuştu. Ortakçılık sisteminde yapılan değişiklik ve büyük topraklardan bir kısmının topraksız köylüye ve göçmenlere dağıtılması gibi birtakım tarımsal reformlara girişildi. Böylece eskiden Rumların oturduğu bölgelerde yeni bir küçük toprak sahibi sınıf ortaya çıkmış oldu. Halk Partisi, yerel örgütleri aracılığıyla, köylüye “öğüt vererek” eski eşrafın oynadığı rolü kendi oynamak istiyordu. Çünkü ülkenin, hem kendini beslemesi, hem de ürün fazlasını dışarı satarak, karşılığında, gerekli şeyleri satın alabilmesi için daha çok toprak ekilmesi ve daha çok ürün yetiştirilmesi gerekliydi.

Yine de bu yıllarda tarıma kıyasla endüstriyi geliştirmeye daha çok önem verilmesi, köylünün ve topraklarının güçten düşmesine yol açtı. Bunun için ileri sürülen ekonomik neden, Türkiye’nin gerek duyduğu bütün sanayi ürünlerini satın almaya gücü yetmeye kararlı olan Türkiye, kendisine bir köylü milleti gözüyle bakılmasını istemiyordu. Batı ülkeleri sanayileşmişti. Öyle ise Türkiye de sanayileşmeliydi. Sermaye yatırımları bu yüzden, toprağın geliştirilmesine değil, fabrikalara, yüksek fırınlara, çelik endüstrisine ve madenlere yöneltildi.

Bu dönemde sermaye, genel olarak devlet tarafından sağlanıyor, özel teşebbüs buna belirli bir ölçüde katılıyordu. Dört milli banka kurulmuştu. Gazi, Kurtuluş Savaşı için Hint Müslümanlarının bağışlamış olduğu parayı, bu işlerden biraz anlayan adamlarından Mahmut Celal'e (Bayar) verdi ve bununla ilk Türk bankasını kurmasını söyledi. Böylece, eski Ankara'nın boş duran bir dükkânında açılan İş Bankası'nı, Sümerbank, Merkez Bankası ve Etibank izledi. Devletin kurduğu endüstri ve bankalar, yabancıların bıraktığı boşluğu dolduracak yeni bir Türk orta sınıfının yetişmesini sağlayacaktı. Daha az önemli endüstri alanlarında özel teşebbüse de şans tanındı. İsmet Paşa, sıkı bir devlet denetimi sisteminden yana olmasına karşın, ekonomik sorunlarla pek ilgilenmez, özellikle siyasi konularla ve askeri strateji ile uğraşırdı. Büyük Savaş ve Kurtuluş Savaşı boyunca hep ulaştırma eksikliğini düşünüp durmuştu. Bu yüzden en çok önem verdiği iş, demiryolu yapımı oldu.

Cumhuriyet'in ilk altı yılında ülke ekonomisi, alınan bu çeşit önlemlere karşın, bir türlü ilerleyememişti. Hele 1929 ekiminde New York Borsası'nda baş gösteren bunalım ve bunun bütün dünyada yarattığı durgunluk, ekonomiyi büsbütün felce uğrattı. Bu durgunluk birkaç yıldan beri gelişmekte olan genel hoşnutsuzluk duygusunu daha da artırdı. Bir yandan kuraklık, bir yandan da tohumluk bulunmaması yüzünden ürün az olmuş, yer yer açlık tehlikesi baş göstermişti. Açlık korkusu, Batılılaşmaya karşı duyulan nefreti güçlendirmişti. Allah milletin rızkını kesmişti. Bu da tanrısızlığın, dinsizliğin cezasıydı. Böylece halk, ramazanda yine camilere akın ederek suçlarının bağışlanması için duaya koyuldu.

Köylüleri harekete geçirmek için yapılacak pek bir şey yoktu; durumun düzeleceği sözlerine de kulak asmıyorlardı. Memurların aldığı aylık kendilerine yetmiyor, bu da onlara rüşvet yollarını açıyordu. Karadeniz dağlarında yine eşkıyalar türemeye başlamıştı, bunları bastırmak için üzerlerine asker yollandı. Kürdistan'da da, daha ciddi bir karışıklık çıkmıştı. Bütün bu işler para istiyordu. Devlet tekellerinin doğurduğu yokluklara eklenen fiyat artışları bir yandan; köylünün malını pazara taşıması için yol yokken demiryolu yapımına para harcanması öbür yandan, hoşnutsuzluk yaratıyordu. İsmet Paşa'nın güttüğü politika genellikle kötüleniyordu. 1930 başlarında *Yarın* gazetesi, ona karşı açıkça saldırıya

geçti. Basında, hükümetin serbestçe yerildiği, beş yıldan beri ilk olarak görülüyordu. Üstelik Gazi'nin de bu eleştirileri bağışladığı belli oluyordu. İsmet Paşa'dan yeni bir iktisadi program hazırlamaya söz vermesini istedi.

Ama, Gazi'nin niyetleri bu kadarla kalmıyordu. Yazın sonunda kendi hükümetine karşı yeni bir parti kurulacağını bildirdi. Ekonomik kriz, en sonunda ona tek parti yönetiminin kötülüklerini göstermişti. Bu sistem yüzünden hükümetin yaptığı yanlışlıklar ona yükleniyor, halkın kendisine olan sevgisi sarsılıyordu; kamuoyunun eğilimlerinden uzak kalıyor; halkın hoşnutsuzluğunu belirtebileceği normal yolları tıkandığından, ortaya daha gergin durumlar çıkıyor, denetim altında tutulan basın, ona az bilgi veriyordu. Her zaman Meclis'te bulunamadığı için nabzı yoklayamıyor, vekiller kendisine durumu güllük gülistanlık gösteriyor, böylece hükümetinin politikasını değerlendirebilmesi ve ona gerçekten yol göstermesi güçleşiyordu. Artık parlamentoda eleştiriye biraz olsun yer verilmesinin gerekli olduğunu anlamaya başlamıştı.

Bu konulardan söz ederken, kendisini ilk Roma Caesar'ı August'a benzetiyordu. O da Roma'nın Cumhuriyet olduğu dönemde Senato'dan kendisine tam yetki almış, ancak öldükten sonra Cumhuriyet unutulup gitmiş, yerine geçenler imparatorluklarını ilan etmişlerdi. Türkiye'de böyle bir şey olmamalıydı. Gazi, ilke olarak hâlâ diktatörlüğü yermekteydi. Asıl dilediği şey, ölümünden sonra ayakta durabilecek ve ülkesinin yararına olarak, Batı biçiminde bir demokrasi gibi gelişecek bir sistem yaratabilmekti.

Ayrıca, yabancıların görüşlerine de önem veriyordu. Dışarıda, demokratik ülkelerde, Türkiye'nin tek partili sistemi, Batı'ya göre daha aşağı olduğu şeklinde yorumlanıyordu. Avrupalı yazarların, Türk sisteminin, görünüşte Batılı da olsa aslında Doğulu olduğunu söylemeleri Gazi'yi kızdırmıştı. Hem bu eleştirileri önlemek, hem de asıl amacına varmak için bugünkü hoşnutsuzluğun demokrasiye daha uygun bir biçimde, ama hâlâ kendi otoritesini zedelemeyecek bir yolla su yüzüne çıkmasını sağlamayı düşündü.

Terakkiperver Fırka, yabancı bir diplomatın söylediği gibi, kendi kendine doğmuş, bu da Gazi'nin hoşuna gitmemişti. Ayrıca Rauf Bey'le paşalara halkın gösterdiği sevgi de onu kuşkulandırmıştı. Bunun yerine Rauf

Bey'inki gibi bağımsız olmayan, dolaylı olarak kendi yönetiminde bulunan, yeni bir muhalif parti kuracaktı. İki partiyi at başı sürecek, başarılarından kendine pay çıkaracak, başarısızlıklarını ise üzerine almayacaktı. İsmet Paşa'ya rakip lider olarak, beş yıl önce başbakanlıktan çekildiğinden beri Paris büyükelçiliğinde bulunan Fethi Bey'i seçti. Kendisine güvenebileceğini ve onu idare edebileceğini biliyordu. Yeni partinin adı Cumhuriyet Halk Fırkası'na karşılık Serbest Fırka olacaktı.

Bu öneri 1930 yazı boyunca Gazi'nin sofrasında tartışılmış ve daha Fethi Bey, temmuz sonunda Paris'ten izinli gelmeden kabul edilmiş bulunuyordu. İstanbul'a döndükten birkaç gün sonra Gazi, kendisini çağırtarak yeni partinin liderliğini almasını söyledi. Tezinin temeli şuydu: "Türkiye'de tek kişiye dayanan yönetimin sona erdiğini görmeden ölmek istemiyorum. Demokratik bir cumhuriyet yaratmak istiyorum." Fethi Bey'in, İngiliz parlamento sistemini beğenmesine değinerek, bunu ülkede uygulamak için kendisine bir fırsat verildiğini söyledi. Fethi Bey, son yıllarda Fransız parlamento sisteminin nasıl işlediğini de yakından görmüştü. Yurdun demokratik bir düzene girmesini tamamlamak için ondan daha iyisi bulunabilir miydi?

Fethi Bey çekingen davranıyordu. Bu denemenin kendisini birtakım kişisel uyuşmazlıklara sürükleyeceğini pek iyi biliyordu. Öte yandan liberalizm ilkesine içten bağlıydı. Fransız Millet Meclisi'nin balkonunda otururken, günlerce, Türkiye'deki tek partili meclisin dar çerçevesini üzüntüyle düşünmüştü. Bundan başka, gençliğinden beri ekonomik konularda ciddi çalışmalar yapmış, Malta'daki sürgünlüğü sırasında da Maynard Keynes'in bir kitabını Türkçeye çevirmişti. Liberal iktisat ilkelerine derinden inanıyor, İsmet Paşa'nın katı devletçiliğini beğenmiyor ve bugünkü ekonomik bunalımın nedenleri üzerinde birtakım düşünceler besliyordu. İşte asıl bunlardan dolayı, yalnız Gazi'nin değil, İsmet Paşa'nın da ısrarı üzerine, en sonunda, evet dedi.

Tartışmalar, Dolmabahçe Sarayı'nın sıkıntılı havasından pek hoşlanmayan Gazi'nin çoğu zamanını geçirdiği Yalova'da sürdürüldü. Gazi, her ne kadar partinin lideri Fethi Bey olacaksa da, kendisinin de Halk Fırkası'nda yaptığı gibi, parti yönetimiyle ilgileneceğini açıkladı. Fethi Bey'e ilerideki seçimlerde Meclis'te yetmiş seksen mebusluk ayırmaya söz

verdi, kendisine bir aday listesi vermesini istedi. Bu arada Halk Fırkası üyelerinin de karşı partiye geçmeleri kolaylaştırılacaktı.

Muhalefetin liderini seçtikten sonra, öteki önemli üyeleri seçme işi de Mustafa Kemal'e düşüyordu. Ancak mebuslar Serbest Fırka'ya geçmek istemiyorlardı. Beş yıl süren tek parti yönetiminden sonra muhalefet diye bir şey onlara o kadar aykırı geliyordu ki, Gazi'ye karşı olmaktan dolayı kendilerine bir zarar gelmeyeceği konusunda ondan güvence istiyorlardı. Gazi onlara kesin olarak söz verdi ve kendisinin de çekişmenin nasıl gelişeceğini merakla beklediğini söyledi. Ne kadar kızışırsa kızışsın, iki taraf da masasına çağrılacak; serbestçe konuşmaları ve kendisine görüşmeleri üzerinde yargı fırsatı vermeleri istenecekti. Başlangıçta gerekli güveni sağlamak için, yakın arkadaşı Nuri'den (Conker) fırkanın genel sekreterliğini üzerine almasını istedi. Kız kardeşi Makbule Hanım'ı da partiye yazdırdı. Makbule Hanım'ın inatçılığı ve gergin mizacı Gazi'ye benzerdi. Ama zekâsı oldukça kıt, eğitimi ise onunkiyle kıyaslanamayacak kadar azdı. Ancak, kavgacı ve sözünü sakınmaz olduğu için, şimdi halk önünde, Gazi'yi istediği gibi yerebilecekti. O da eline geçen bu fırsattan iyice yararlandı. Türkiye Cumhuriyeti, ikinci demokrasi denemesine böylece girmiş oldu.

Ne var ki, üç ay geçmeden bu deneme başarısızlıkla sona erdi. Daha Fethi Bey, İzmir'e, Serbest Fırka'nın yeni bir şubesini açmaya giderken işler karıştı. Danıştığı, aklı başında kimseler, ona partinin ağır davranmasını ve şimdiden seçim peşinde koşmamasını ısrarla söylemişlerdi. Ancak Fethi Bey, Gazi'nin kendisini sıkıştırması üzerine, bunun tersini yaptı. Bununla birlikte, İzmir'e gelişinin mümkün olduğu kadar sessiz sedasız geçmesi için önlem alınmıştı. Polis, ona karşı girişilecek gösterilerden çekiniyordu. Gerçekte, bunun tam tersi oldu. Alınan bütün önlemlere rağmen, limanda toplanan büyük bir kalabalık, onu bir kahraman gibi karşıladı. Fethi Bey, hayranlarını yatıştırmak için elinden geleni yaptı. Hükümete karşı bu kadar yaygın bir gösteri, yerel yöneticileri telaşlandırdı; kanun ve düzen adına Fethi Bey'den, söz almayı tasarladığı mitingi ertelemesini istediler.

Bu arada Halk Fırkası çarçabuk bir miting düzenlemişti. Yeteri kadar taraftar toplaması güç oldu. Halk, konuşmacıları bağırarak susturdu: Fethi Bey'i istiyorlardı. Kalabalık, caddelerden taşarak Fethi Bey'in kaldığı otelin

ve Halk Fırkası merkeziyle gazetesinin önünde gösteri yaptı. Burada camlar kırıldı; polis ateş açmak zorunda kaldı; on dört yaşında bir çocuk vurularak öldü. Düzeni sağlamak için bir askeri birlik getirildi. Fethi Bey, en sonunda, Gazi'den telgrafla aldığı talimat üzerine konuşmasını yaptı. Bu konuşma, polis kordonu altında olmuş ve Fethi Bey'in kısılan sesi, toplanan büyük kalabalığın işitebileceği kadar çıkmamıştı.

Fethi Bey konuşmasında, partinin biraz belirsiz olan programını açıkladı ve kuruluşunu iyi karşılayan Gazi'yi "milletin manevi önderi" diye övdü. İsmet Paşa'ya karşı liberal sistemi savundu ve bazı alanların devlette kalmasına karşılık, özel girişime de çalışma fırsatı verilmesini istedi. Halk kendisini gürültülü bir çoşkunlukla alkışlıyordu; yalnız bir kişi, Fethi Bey'in fesin ve Arap harflerinin geri getirilmesinden söz etmediğini duyunca, çekip gitmişti.

Fethi Bey bundan sonra gittiği Manisa ve Balıkesir'de de aynı türde gösterilerle karşılandı. Her yerde köylü, yakınmalarını dile getirmek için bu fırsattan yararlanıyordu. Bir yerde, boş bulunup başından şapkasını çıkarınca, dinleyenler de şapkalarını çıkarıp alkışlar içinde yere attılar. Başka bir yerde, "Tanrısız Cumhuriyet'e karşı İman'ın koruyucusu," diye yeşil bayraklarla karşılandı.

Amerikan Büyükelçisi Grew'un dediği gibi, "Yeni parti, ülkenin siyasi ateşini ölçmek için bir termometre olmuştu; ateşin yüksekliğinden kimsenin şüphesi olamazdı." Halk Fırkası gazeteleri, Fethi Bey'e karşı giriştikleri saldırılarla bu ateşi büsbütün körüklediler; Ankara'daki parti ileri gelenleri telaşa düşerek Gazi'ye baskı yapmaya başladılar. Bunun sonucu olarak, o da iyi niyetli tarafsızlık politikasından vazgeçti ve basına verdiği bir demeçte, Halk Fırkası'na olan "tarihi" bağlılığını belirtip, bu bağları koparmak niyetinde olmadığını söyledi. Arkadan, İzmir'de Halk Fırkası merkezine yapılan saldırıyı ve "birkaç sorumsuz kişi"nin hükümete yöneltikleri hareketleri kınayınca, terazinin kefesini bir parça Serbest Fırka aleyhine eğmiş oldu. Bu türden saldırılar, Cumhuriyet yasalarınca cezalandırılacaktı.

Böylece Fethi Bey, Ankara'ya hakkı yenmiş olarak döndü. Partiler arasındaki çatışma, burada Meclis çatısı altında sürdürülmekteydi. Gazi, görüşmeleri açarken, hiçbir partiyi ötekine karşı tutmadığını tekrarlayarak,

iki tarafa da cesaret verdi. Amerikan elçisi, sahneyi, ticaret ataşesinin raporuna dayanarak, şöyle anlatır:

> *“Gazi, özel locasında oturuyor ve kürsüde muhalefetle hükümet arasındaki çekişmeyi seyrediyordu. Bir taraf iyi bir şey yakalayınca gözleri parlıyor, biri bir beceriksizlik edince kaşları çatılıyordu. Gillespie onu, iki karşıt okul tartışma ekibinde yarışan oğullarını, göğsü kabararak seyreden bir babaya benzetmişti. Meclis’in görünüşü bambaşka olmuştu. Hükümetin önerileri eskiden heyecansız ve otomatik olarak kabul edilip onaylanırken, şimdi herkes çoşku içindeydi. Önemli noktalar serbestçe tartışılıyor, yapıcı eleştiriler ileri sürülüyor ve ortada gerçek bir parlamento havası esiyordu.”*

Ancak bu ilk çoşkunluk ateşi çabucak sönecekti. İki partiden hiçbiri, göze görünür bir önderlik ya da olumlu bir politika örneği verememişti. İlerideki genel seçimlerin bir çeşit kostümlü provası niteliğinde olan belediye seçimleri sırasında, iki parti arasındaki gerginlik en yüksek dereceye varmıştı. Seçimler, polis denetimi altında ve Serbest Fırka aleyhine aşırı derecede taraf tutularak yapıldı.

Fethi Bey, 15 Kasım’da bu hileli işlem konusunda dahiliye vekiline şiddetle saldırdı. Tartışma, karşılıklı sövüp saymalar bakımından, Birinci Büyük Millet Meclisi’ni hatırlatacak kadar kızıştı. Gazi, başkanlık locasında, bunları sesini çıkarmadan sonuna kadar dinledi. Canının sıkıldığı yüzünden okunuyordu. On yıldır bunlara demokratik tartışma kurallarını öğretmeye çalışıyordu; hâlâ öğrenememişler miydi? Bununla birlikte, arkadaşlarının başına sarmış olduğu tatsız duruma karışmamak konusundaki kararından caymadı. Oturumun sonunda hükümet, 10’a karşı 225 güvenoyu aldı.

Fethi Bey bunun üzerine, Serbest Fırka’yı dağıtmaya karar verdi. Genel sekreteri Nuri Bey’le beraber Çankaya’ya gitti. Fırka’nın kapatılma tasarısını da yanına almıştı. Bunda, Fırka’nın Gazi’nin garantisi altında kurulmuş olduğu ve bundan dolayı kendisine karşı cephe almasının söz konusu olamayacağı tekrarlanıyordu. Ama, şimdi böyle bir eğilim ortaya çıktığı için, Fırka’nın kapanması gerekmekteydi.

Bu başarısızlık biraz da, Fırka'nın iyi yöneltilmemesinden ileri gelmişti. Fethi Bey, Gazi'nin yüklediği rolü tam anlamıyla yerine getirebilecek yapıda bir kişi değildi. Demokrasiye içtenlikle inanmasına rağmen, gerçek bir siyasi liderin yeteneklerinden yoksundu. Konuşmacılığı zayıf, tartışmacılığı yetersizdi. Yardımcıları arasında da yüksek kıratta pek az kişi vardı. Halk Partisi'nin Meclis'teki pişkin ve oturmuş ekibine karşı büyük bir varlık gösterememişti. Beş yıl süreyle yurtdışında kalmış, böylece hem Meclis'teki politik ve kişisel akımlarla, hem de kamuoyu ile bağlantısını kaybetmişti. Üstelik bir taktik yanlışı da yapmıştı. Birdenbire yurt ölçüsünde ortaya atılacak yerde, Rauf Bey'in başta Terakkiperver Fırka ile yaptığı gibi, Meclis'te iktidar partisi karşısında denetçi durumunda küçük bir baskı grubu olarak kalıp partisini yavaş yavaş örgütlemek yolunu tutmuş olsaydı, daha başarılı olabilirdi. Yerel örgütü çabucak ve rasgele kurulmuş, hoşnutsuzlukları ve aşırıları karmakarışık içine alan bir birleşme yeri haline gelmiş, böylece kamu güvenliğini tehlikeye sokmuştu.

Ama asıl yanlışlığı, Mustafa Kemal yapmıştı. Bundan önce girişiklerinin aksine, bu "ruhsatlı muhalefet" macerasını baştan yeteri kadar düşünerek hazırlamamıştı. Cumhuriyet düşüncesi gibi içten içe gelişmiş ya da öyle olmuş gibi gösterilmişti. Oysa bu, böyle bir şeyi hiç beklemeyen ülkenin karşısına birdenbire, adeta bir kapris sonucu atılıvermişti. Fesin kaldırılması gibi hallerde çok yararlı olan bu çeşit ani taktikler, parlamenter bir demokrasi kurmak gibi köklü işlere pek uygun düşmüyordu, hele bu demokrasinin yasaklanması üzerinden henüz bu kadar az zaman geçmiş olursa. Mustafa Kemal, çift parti sistemine daha beş yıl önce, henüz Devrim'in hızı ve muhalefet liderlerinin kişiliği bunu yürütmeye elverişliyken, karşı koymuştu. Şimdi tam hızı kesilmeye başladığı, siyasi ve askeri zaferin yerini ekonomik bir krize bıraktığı bir sırada, yeniden kurmaya kalkıyordu. Bu demokrasi denemesi, ancak şu koşullarda başarıya ulaşabilirdi: Birincisi, kendisinin de bu işe bütün kalbiyle atılması ve elindeki yetkilerden bir kısmından vazgeçmeye razı olması; ikincisi de yüzlerce yıllık keyfi yönetim yüzünden geri kalmış olan Türk halkının, böyle olgunluk ve sorumluluk isteyen bir sistemi içselleştirebilmeye olan yatkınlığı. Bu iki koşulun ikisi de ortada yoktu.

Bu bozgunun, yine de iyi bir sonucu oldu: Ankara'nın, Türkiye'nin geri kalan kesiminde ne olup bittiğinden haberi olmadığını göstermeye yaradı. Şimdi hiç olmazsa buna bir çare bulunabilirdi. Gazi, Meclis'in kapanış konuşmasını yaptıktan hemen sonra, durumu kendi gözüyle görmek için, üç aylık bir yurt gezisine çıktı.

Yanına, aralarında çeşitli bakanlık ileri gelenleri de bulunan birçok kişi almıştı. Bunlar sosyal ve ekonomik koşullar üzerinde ayrıntılı incelemeler yaparken, Gazi de gittiği yerlerdeki yüksek görevlilerle görüşüyor, çeşitli kurumları denetliyor, halka sorular sorarak dertlerini kendisine açıklamalarını istiyordu. Amacı Devrim'in temelini onlara anlatmak, yazı ve başlık değişikliği gibi yüzeyde kalan simgelerin altında, halkın asıl düşüncesini yoklamaktı.

Öğretmenlikten bir türlü vazgeçemediği için, okullarda öğrencileri boyuna sınava çekiyordu. Sınıflara giriyor, çok kere onu görünce dilleri tutulan öğretmenler karşısında her yanı dolaşıyor, öğrencilere soru soruyor, kitaplarını inceliyordu. Bu kitaplardan birinde birkaç Arapça sözcüğe rastlamıştı. Kitabın yazarı olan Hasan Âli (Yücel) adındaki genç eğitimci, maiyetindekiler arasında bulunuyordu. Gazi onu Dil Devrimi üzerine görüşmek için akşam yemeğe çağırdı. Kendisine matematik üzerine bir sürü şey sordu. Hasan Âli bu konuyla doğrusu pek ilgisi olmadığını açıkladı. Gazi, boyuna soruyordu: "Nokta neye derler? Çizgi neye derler?" En sonunda da sordu: "Sıfır neye derler?"

Nabza göre şerbet vermesini bilen Hasan Âli, "Bunu tarif etmek en kolayı paşam," dedi. "Sizin karşınızda bana derler."

Mustafa Kemal, "İyi ama," dedi. "Sıfırın da önemi vardır."

"Sizin karşınızda olduğuma göre, ben de öyle olmalıyım paşam."

Gazi, Hasan Âli'nin kadehini kendi eliyle doldurdu ve sofradakilerin önünde yüksek sesle, "Sınavı kazandın," dedi. Hasan Âli daha sonra milli eğitim bakanlığına atanarak ödüllendirildi. Bu görevde uzun yıllar kaldı.

Gazi birçok yerde konuşarak halka o anlaşılması güç demokrasi kavramını ve buna bağlı sorumlulukları anlatmaya çalıştı. İzmir'de şöyle konuştu: "Bir vatandaş, 'Ben şunu isterim, ben bunu isterim,' dediği vakit bu, 'Ben şunu ya da bunu yapmalıyım,' demektir." Her gittiği yerde, gerekli önlemleri hemen orada aldı, parti yöneticileri ve memurları değiştirdi. Halk

Fırkası'nın Samsun'daki yönetim kurulunu işbaşından uzaklaştırdı; Havza'da çiftçilere tohumluk verilmesini emretti; Uşak'ta şeker üretiminin artırılmasını istedi; çeşitli yerlerde bankalar açtırdı.

Yaptığı incelemeler, ortada yaşam koşullarından doğan geniş bir hoşnutsuzluk bulunduğunu gösterdi, hem de geçmişteki gibi tevekkülle boyun eğilmeyen bir hoşnutsuzluk. Gazi ile maiyeti İstanbul'a dönünce vardıkları sonuçları özetleyen ve çeşitli alanlarda düzeltmeler yapılmasını tasarlayan bir rapor hazırlandı. Bundan alınan ders şuydu: Serbest Fırka'nın denediği çeşitten herhangi bir siyasi reformun ilkönce halkın sosyal ve ekonomik yaşayışı konusunda temel reformlara dayanması gerekliydi.

İkinci bir ders de, Serbest Fırka'nın dağıtılmasından bir buçuk ay sonra, İzmir dolaylarında Menemen'de çıkan iğrenç bir dini kargaşalıktan alındı. Kürt isyanı gibi bu da bağnaz Nakşibendi tarikatı tarafından hazırlanmıştı. Başlarında bir derviş bulunan bir yobaz grubu, Manisa'dan kalkarak kasabayı ziyarete gelmişti. Bunlar, namaz kılıp oruç tutarak uzun bir hazırlık döneminden geçmişler, incir yiyip su içerek zayıflatıcı bir perhize girmişler, arada bir de afyon çekerek tam cezbe haline gelmişlerdi. Yolda giderken köylüleri de aralarına katılmaya teşvik ediyor, kendilerine silah vermelerini istiyorlardı. Kasaba meydanında toplandılar. Elebaşıları gözü dönmüş bir halde, halkı açıkça isyana çağırdı. Şeriat kanunlarının, fesin, Arap harflerinin geri gelmesini istiyor; imansız Cumhuriyet'in, Müslüman mücahitler tarafından yıkılacağı kehanetini savuruyor; önce Ankara'yı, sonra da dünyayı fethetmek için bir müminler ordusu toplamak istiyordu.

Çevrelerinde biriken kalabalığın ne düşündüğü pek belli değildi. Kimisi ilgisiz duruyor, kimisi merakla dinliyordu. Konuşmacıların sözleri, birtakım kimselerde de uyuyan bağnazlığı yeniden canlandırmıştı. O sırada, Kubilay adında genç bir subay, yanında birkaç erle meydandan geçiyordu. Asileri dağıtmak için, erlere, kurusıkı silah atmalarını emretti. Hiç kimse yaralanmayınca, hocanın biri bağırmaya başladı: “Görüyorsunuz ya, kurşun işlemedi. Bunlar evliya!” Subay arkadan boş bulunarak, elebaşı Derviş Mehmet'le görüşmeye kalktı. Derviş o anda onu vurdu. Kubilay yerde kanlar içinde can çekişirken, derviş, bir testere isteyerek başını gövdesinden ayırdı. Kubilay'ın başı bir bayrak direğine geçirilerek kanları aka aka

sokaklarda gezdirildi. Kudurmuş dervişler de tekbir getirerek peşinden gittiler.

Jandarmalar, isyanı tek başlarına bastıramayınca, ordudan yardım istediler. Askerler gelince, dervişlere ateş etmekten çekinerek durdular. Ancak subaylar bundan çekinecek değillerdi, makineli tüfeklerini isyancılara çevirdiler; dervişlerden birkaçı yere çakıldı ve isyan başka ciddi bir olay çıkmadan bastırılmış oldu. Derhal sıkıyönetim ilan edildi; İzmir'i de içine alan geniş bir çevrede tutuklamalar yapıldı. Yüzden fazla kişi, halkı isyana kışkırtmak ve "Anayasa'yı zorla değiştirmeye kalkmak" suçundan mahkemeye verildi. Kimisi ölüm cezasına, diğerleri çeşitli hapis cezalarına çarptırıldı.

Olay gazetelerde enine boyuna ve heyecan verici şekilde anlatıldı. Bir buçuk ay önce dağılmış olmasına rağmen, Serbest Fırka'nın bundan sorumlu olduğu ima yollu söylendi. Şehit Kubilay'ın kahramanlığı, Türk gençliğine bir ilham kaynağı olarak yüceltildi, anısına toplantılar düzenlendi.

İsyan, yüzyıllar boyunca yurtta yalnız dinin değil, siyasi ve sosyal yaşamın da temelini oluşturmuş olan tarikatların, Meclis'in bir kalem darbesiyle ortadan kaldırılamadığını göstermişti. Bunlar, halkın içine işlemiş oldukları için, yeraltında hâlâ yaşıyor, en ufak bir kıvılcımla patlamaya hazır bekliyorlardı. Çünkü Mustafa Kemal'in dini reformları yeni bir yaşama göreneği gibi geliştirilmemiş; tepeden inme ve yapay bir şekilde yerleştirilmişti. Halkın, kendi adına yapılmış olan devrimin gerçek anlamını kavrayabilmesi için bir, hatta iki kuşak gelip geçmeliydi.

Bu arada, devrimleri kurtarabilmek için demokrasi lafını bir daha ağza almamak gerekecekti. Bunun yerine tek parti yönetimi daha güçlendiriliyor ve genişletiliyordu. Bundan sonra Parti'nin "kuvvetli adamı", genel sekreterliğe atanan Recep Peker olacaktı. Sert, fakat akıllı bir despot olan Recep Bey'in politika felsefesine göre, Gazi'nin ilk zamanlarda "adım adım" yapmak istediği şeyler, "kuvvet ve baskı yolu ile" gerçekleştirilmeliydi.

Aynı zamanda, İsmet Paşa'nın da açıkça söylediği gibi, halkla ilişkisini kaybetmiş olan Parti, daha yumuşak bir araç haline getirilecek şekilde yeniden örgütlendi; üst yönetim kadrosuna daha geniş bir sorumluluk, alt

basamaklara da daha geniş bir denetim yetkisi verildi. Halkla daha yakın bir bağlantı kurmak için eski Türk Ocakları'nın yeni bir biçime sokulması düşünüldü. Başta kültürel bir kuruluş olan Türk Ocakları'nın yerini, yurdun her yerinde yapılan "Halkevleri" aldı. Bunlar politika için de kullanılıyor ve Gazi'nin Halk Fırkası'na verdiği "milletin öğretmenliği" rolünü yerine getirmesine yardımcı oluyorlardı.

Şimdi, millete yeni bir ideoloji aşılanacaktı: Kemalizm. Bunun sembolü "Altı Ok"tu: Baştaki dört ilkeye, Milliyetçilik, Laiklik, Cumhuriyetçilik ve Halkçılık ilkelerine, 1931'de Devletçilik ve Devrimcilik de eklenmişti. Bunlar birbiriyle kenetlenmiş durumdaydı: Devletçilik sömürücülüğe Halkçılık yoluyla karşı koyuyor; Laiklik, Halkçılık'ın sömürülmesini önlüyor, hepsini yabancı saldırısına karşı koruyan Milliyetçilik de, yaşama hızını Devrimcilik'ten alıyordu.

Gazi, öteden beri, hareket özgürlüğünü kısıtladıkları için, ideolojilere karşıydı. Ancak şimdi ortaya çıkan sorunların çeşitliliği ve karmaşıklığı yüzünden belirli bir doktrin gerekiyordu. Türklerin, bir yanlarında faşizm, öbür yanlarında komünizm yükselirken, bunların hiçbirine saplanmadıklarını dünyaya göstermelerinin önemi vardı. Daha esnek bir ideoloji olan Kemalizm bundan doğdu. Kemalizm ilkeleri, hiç olmazsa, kafadan atma kuramlara değil, on yıllık sıkı bir gerçek deneye dayanmak gibi bir değer taşıyordu.

Hükümet, devlet eliyle kurulmuş fabrikaların, devletçiliğe uygun olarak daha da geliştirilmesi için, beş yıllık bir plan hazırladı. Sovyet Rusya örneğinden ilham alan bu planın uygulanması için Rus makinelerinden ve faizsiz bir borçtan yararlanıldı. Ancak Mustafa Kemal, bunun sosyalist kuramlara dayanmadığını belirtmeye önem veriyordu. Komünizmin, amacını ve verdiği sözü gerçekleştirmediğini söylüyordu. Liberalizm de ölmüştü. Türk devletçiliği ikisinden de ayrılıyor, devlet denetiminin yanı sıra özel girişime de yer veriliyordu.

İyi ya da kötü, devletçilik hiç olmazsa ülkeye yararlı endüstrileri kurmayı başardı. Yalnız, yurdun en değerli doğal serveti olan tarım alanında, bu başarıyı gösterememişti. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'nın bulutları ufukta belirmeye başladıktan sonra, "ciddi incelemelere dayanan" bir tarım

politikasına acele ihtiyaç olduğu, ayrıca köylüye toprak dağıtılması ve kimsenin topraksız kalmaması gerektiği anlaşılabildi.

Yeni ekonomi politikasıyla birlikte, yeni bir politikacı ön plana çıktı. Bu da Celal'di (Bayar). Kurnaz bir eski İttihatçı olan Mahmut Celal, sonradan Mustafa Kemal'e yanaşmış, saygı göstermişti. İzmir'de banka memurluğu yaparken, Gazi ona, Cumhuriyet'in bankacılık sistemini örgütleme görevini vermişti. Ondan, "Bir çuval altın verdim, bana bir banka verdi," diye söz ederdi. Mahmut Celal şimdi, iktisat vekili olmuştu. Mustafa Kemal bundan sonra, zaten hiçbir zaman ciddi şekilde ilgilenmemiş olduğu ekonomi politikasını Bayar'a bıraktı ve bütün dikkatini, dış politika üzerinde topladı.

148 Maliyeci Cavit, asılmamış olsaydı, bu dönemde yararı dokunabilirdi. Cavit, Sivas Kongresi sırasında hizmet teklifinde bulunmuştu ama Gazi bu teklifi geri çevirmişti.

ELLİ ALTINCI BÖLÜM

Türkiye’nin Dünyadaki Yeri

Gazi, Türkiye’yi, Batı dünyasına kafasında tasarladığı demokrasiye uygun bir biçimde tanıtmayı ummuş, ama başarısızlığa uğramıştı. Yine de Türkiye’nin, egemenliğini ve sorumluluğunu kavramış, özgür bir devlet olarak, bu dünya içinde yerini almasında kararlıydı. Dünya çapında bir devlet adamı olduğunu elle tutulur, gözle görülür bir şekilde ispatlaması gerekiyordu. 1930’lu yılların Avrupa’sı için, tek parti diktatörlüğü kavramı, hiç de yeni bir şey sayılmazdı. Yeni olan ve şimdi Türkiye’nin komşularına göstermesi gereken şey, dünyada Hitler, Mussolini ve Stalin’in diktatörlüklerinden büsbütün ayrı, barışa içtenlikle inanan, başka bir ülkeye karşı hem siyaset hem de toprak bakımından hiçbir art niyet beslemeyen bir parti diktatörlüğünün bulunuşuydu.

Mustafa Kemal’in parolası, “Yurtta sulh, cihanda sulh”tu. Güttüğü siyaset, barış içinde bir arada yaşama politikasıydı. Türkler, bütün uygar milletlerle dostturlar. Geçmişteki fetih isteklerini de, eski düşmanlıklarını da toprağa gömmüşlerdir. Kafalarında ne ellerinden çıkan yerlerin geri alınması, ne de sınırların düzeltilmesi gibi düşüncelere yer veriyorlardı.[149] Gazi’nin hariciye vekili, Türkiye’nin dış siyasetini şöyle tanımlamıştı: “Türkiye’nin başkasının bir karış toprağında gözü yoktur, ama kendi toprağından da bir karışını bile feda edemez.”

Bütün diktatörlük rejimleri içinde, yalnız Türk rejimi, genişleme değil de, daralma siyasetine dayanıyordu. Mustafa Kemal, daha 1921’de, “Kendi sınırlarımızı tanımalıyız,” demişti. Türkiye’yi, büyük bir ülke haline, ufaltarak getirecekti. Türkiye Cumhuriyeti sadece, toprak bütünlüğü ve

özgürlük peşindeydi. Buna karşılık Türkiye, Batı dünyasına, Doğu'nun tehlikeli bir kesiminde barışçı bir bölge sağlıyordu. Yeni bağımsız Cumhuriyet, Doğu ile Batı arasında, bir istikrar unsuru olacaktı.

Bu yüzden Türkiye'nin, Batı devletleri, Rusya ve komşularıyla olduğu gibi, birer eski Osmanlı vilayeti olan Arap ve Balkan ülkeleriyle de anlaşmalar yapması gerekiyordu. Her şeyden önce de Milletler Cemiyeti ile dürüstlük içinde, şüpheye yer bırakmayacak bir işbirliği yapmak şarttı. Devrimci bir devlet olarak, Türkiye, antlaşmalarına bağlı kalmaya iki kat dikkat edecek, bazen vaat ettiğinden daha azını değil, daha çoğunu vererek itibarını sağlayacaktı. Ankara Antlaşması sonunda İngiltere ile Musul sorununda bu şekilde bir barışa varılmıştı. Şimdi de sıra, Yunanistan'la büsbütün barışmaya gelmişti.

Türkiye ile Yunanistan arasında Lozan'da varılan antlaşmaya göre yapılan nüfus mübadelesi işlemi, iki ülke arasında bir dostluk paktına yol açtı. Bunu, 1930'da Venizelos'un bir Yunan savaş gemisiyle Türkiye'yi ziyareti izledi. Venizelos'un Ankara'da karşılanışı iyi düzenlenmiş; şehir, Yunan bayraklarıyla ve Rumca yazılı kurdelelerle donatılmıştı. Ama, kabına sığmaz Yunan başbakanına göre, bu gösteriler yeteri kadar içten değildi. İsmet Paşa'ya, Atina'ya gelen Türk sporcularının daha sıcak şekilde karşılanmış olduğunu söylemekten kendini alamadı. İsmet Paşa tatlılıkla, Yunanlıların daha sıcakkanlı insanlar olduğu cevabını verdi. Hem onların ülkesi, Türklerinki gibi, saldırıya uğramış değildi.

Bununla beraber, Venizelos'un gelişinin Cumhuriyet'in de yıldönümüne rastlaması şerefine, Ankara Palas'ta büyük bir balo verildi. Hariciye Vekâleti' nde bir ziyafet düzenlendi; Gazi, bu yemekte, çok neşeli göründü. Birlikte askeri bir geçit töreninde bulundular. Gazi ile Venizelos, resmi ya da özel görüşmelerinde birbirleriyle çok iyi anlaşmışlardı. O kadar ki, Venizelos, ortaya iki ülkeyi birleştirecek bir tasarı atacak kadar ileri gitti. Bu proje üzerinde de bir süre konuştular. Aradan çok zaman geçmeden Gazi, eski dini düşmanlıkları da bir yana bıraktı ve beş yüz yıldan beri cami olan Ayasofya'nın, Yunanlıların umduğu gibi, çan seslerinin tekrar duyulacağı gibi kilise haline değilse de, Türkiye ile Avrupa arasındaki kültür yakınlığının bir sembolü olarak, müze şekline sokulmasına izin verdi.

Türk-Yunan Paktı’ndan önce, İtalya ile Türkiye arasında da bir pakt imzalanmıştı. Bu pakt, 1930’dan sonra yıllar geçip de Mussolini’nin emperyalist emelleri kesinleşince ona karşı savunucu bir sınır çizgisi niteliği kazandı. Sivil bir diktatör olmak için üniformasını çıkarmış olan Gazi, Duçe’yi, asker rolüne çıkmış bir aktör gibi, asker üniforması giyip caka satan bir sivil olarak görüyor, ona karşı hiç saygı beslemiyordu. Görünüşe göre, Mussolini, er geç istilacı bir Sezar rolüne heveslenmekten kendini alamayacaktı. Dostlarından birine, “Günün birinde kendi milleti tarafından asılacak,” diye öngörüde bulundu. Bir gün Çankaya’da Mussolini’nin elçisi, ülkesinin Antalya bölgesi üzerinde yeniden öne sürdüğü isteklerden söz etmişti. Gazi, onu hiçbir şey söylemeden dinledi. Sonra birkaç dakika izin isteyerek odadan çıktı. Döndüğü vakit, Cumhuriyet’in ilanından beri ilk olarak, sırtına mareşal üniformasını giymişti. Ses çıkarmadan yerine oturdu ve, “Şimdi devam edin lütfen,” dedi. Susma sırası büyükelçiye gelmişti. Öte yandan, Fırka Genel Sekreteri Recep Peker, İtalya’ya yaptığı bir geziden dönüşünde, Gazi’ye bir rapor sunmuştu. Bunda faşist sistemi övüyor ve birtakım ayrıntılarla Türkiye’de de buna benzer bir hükümet şekli uygulanmasını öneriyordu. Gazi, rapora baktıktan sonra, “Bunları ben öldükten sonra yaparsınız,” diyerek geri verdi.

Hitler’e gelince, Gazi bu konuda, Nazi aleyhtarı bir Alman dostunun söylediklerini yerinde buluyordu. Buna göre kendi diktatörlüğü bir milleti kölelikten kurtarmış, Hitler’in diktatörlüğü ise, özgür bir milleti köle haline getirmişti. Mustafa Kemal, Alman diktatörünü bir seyyar tenekeciye benzetirdi. *Kavgam*’ı okuduktan sonra da “dilinin yabaniliği ve delice düşünceleri karşısında midesinin bulandığını” söylemişti. Bu yüzden Almanlar, verdikleri uzun vadeli kredi ile beş yıllık plan için yaptıkları demiryolu malzemesi yardımı karşılığında, Türkiye’den hiçbir şey koparamamışlardı.

Ama, diktatörlerin arasında en gerçekçisi olan Stalin’e gelince, Gazi, yüz yıl sonra “bütün öteki diktatörlerin adı unutulup gitse bile”, tarihin onu, yirminci yüzyılda yaşamış devlet adamlarının en önemlisi olarak kaydedeceğini söylemişti. Stalin’e karşı duyduğu bir saygı, onu Sovyet Rusya ile olan ilişkilerinde daha da uyanık davranmaya zorluyordu.

Ruslarla özellikle ekonomik nitelikte anlaşmalar imzalıyor, siyasi okşamalarına kapılmadan, aralarında nezaketli bir dostluğu sürdürüyor, ama bu dostluğun kendisini, daha içten bağlandığı Batı dostluğundan ayırmasına da razı olmuyordu.

Hitler'le Mussolini'nin yükselmesi, Türkiye'yi yalnız Yunanistan'la değil, Balkan ülkeleriyle de yakınlaştırdı. Yugoslavya, Macaristan ve Bulgaristan'la zaten paktlar imzalanmıştı. Türkiye şimdi, Alman ve İtalyan emperyalizmine karşı bir denge sağlamak için, bir Balkan antantı kurma peşindeydi. Bu amaçla çeşitli hükümet merkezlerinde beş Balkan ülkesiyle toplantılar yapıldı. Sonunda, 1934 yılı başlarında Balkan Paktı imzalandı. Bu, pek güvenilemeyecek, yarım kalmış bir birleşmeydi. Üye devletlere, bir büyük devletin saldırısına karşı olmaktan çok, kendi bölgeleri içinde garanti sağlıyordu. Ancak bu pakt, Türkiye'nin uluslararası bir liderlik şöhreti kazanmasına yardım etti. Fransız Büyükelçisi Charles de Chambrun, komşularını birleştirme yolundaki tasarılarından söz eden Gazi'ye, "Tıpkı Mösyö Briand gibi konuşuyorsunuz," demişti.

Gazi, "Mösyö Briand gibi düşünüyorum da ondan," diye cevap verdi. Kendine bölgesel bir "Milletler Cemiyeti" kurmaya çalışıyordu.

Bir akşam, bir Batılı devletin büyükelçiliğinde, resmen ilk olarak, İngilizlerin, Prenses Alice ve Kont Athlone şerefine verdikleri ziyafete katıldı. Yemekten sonra, yabancı devlet temsilcilerini çevresinde topladı ve onlara dünya barışının sağlanması gerektiği konusunda bir söylev verdi. Ruslara, Rumenlere ve Çeklere. "Sizler, aranızda boyuna toprak istekleri ve bunun gibi sorunlar üzerinde çekişecek yerde, anlaşmazlıklarınızı ne diye dostça çözümlemiyorsunuz?" diye sordu. Ortada sıkıcı bir sessizlik oldu. Hemen arkasından Kont Athlone, "Ekselans," dedi. "Güçlük şurada ki, bu milletler hâlâ birbirlerine karşı güvensizlik besliyorlar." Gazi, bu düşünceyi, "Bravo! Bravo!" diyerek onayladı. Arkasından gruptakiler poker masasına oturdular.

İstanbul'a özel olarak kısa bir ziyaret yapan Yugoslavya Kralı Aleksandr, Gazi'ye, bir kahraman karşısında duyulan hayranlıkla bağlandı ve ileride bir savaş çıkacak olursa onun emirlerine bir er gibi boyun eğeceğini bildirdi. Birlikte yedikleri yemekten sonra Gazi'ye, aralarında dostluk kurmayı candan istediğini söyledi ve eğer bazı Avrupa devletlerinin sözüne

kanmış olsaydı, Anadolu'ya Yunanlılar yerine Yugoslavların asker çıkarmış olacağını itiraf etti. Gazi, buna, "Geçmiş olsun, majeste," dedi. "Yoksa Yunan ordusu yerine denize Yugoslav ordusu dökülecekti." Manevi kızı Sabiha'yı iyi niyet elçisi olarak Balkanlara gönderdi. İlk Türk kadın pilotu brövesini almış olan Sabiha (Gökçen), kullandığı yeni bir Amerikan bombardıman uçağı ile Balkan ülkelerinde bir tur yaptı.

Türkiye'nin Balkan Savaşları'ndaki eski düşmanları şimdi görünürde onun dostu olmuşlardı. Batı sınırları yeteri kadar güven altına alınmıştı. Rusya ile olan sınırları da öyle. Geriye Rusya'nın komşularıyla ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetleriyle olan sınırlarının güvenliğini sağlamak kalıyordu. Balkan Paktı, bir Doğu paktıyla daha güçlendirilecekti. On yıl önce bu işe, Rus diplomasisi aracılığıyla, Afganistan'dan başlamıştı. İran'la anlaşmaya varmak, Kürt bölgelerindeki sınır uyuşmazlığı ve halifeliğin kaldırılmasının İran'da uyandırdığı tepki yüzünden, daha zor oldu. Ancak bu uyuşmazlıklar artık unutulmuştu. İran'la bir dostluk antlaşması imzalandı. Arkasından da, 1934'te, İran Şahı Rıza Pehlevi, Türkiye'yi resmen ziyaret etti.

Rıza Şah, Gazi'nin asker ve devlet adamı olarak kişiliğine karşı, aralarındaki yaradılış ayrılığını geride bırakan, özel bir hayranlık besliyor ve onun gibi, iki ülke arasında iyi komşuluk ilişkileri kurulmasını istiyordu. Ağrı Dağı çevresindeki Türk-İran sınırı konusunda yapılan görüşmeler bir ara bozulacak gibi olmuştu. Bunun da nedeni, iki tarafın da stratejik güvenlik bakımından üzerinde durduğu küçük ama önemli bir tepeydi. Ancak bu ölü nokta iki devlet başkanının iyi niyeti sayesinde aşıldı. Görüşmeler için Tahran'da bulunan Tevfik Rüştü'nün, Gazi'den aldığı talimat üzerine, İran şahının hakemlik etmesini istemesi, İranlıları şaşırtmıştı. Yüksek rütbeli bir kurmay subay, haritalar getirerek, İran görüşünü savunmak için şahın önüne yaydı. Ama o sırada, şahın söylediğini dinlemediğini ve haritaya değil, kendisine baktığını fark etti. Şah, subayın sözünü keserek, "Beni ilgilendiren bir tek şey var," dedi. "O da Türkiye ile olan dostluk bağlarımız." Bunun sonucunda, sınır çizgisi, Türklerin lehine olarak, dağın sırtını izler şekilde geçirildi. İranlıların da itibarı korunmuş oldu.

Şahın, Gazi'ninkinin tam karşıtı olan bir kişiliği vardı. Az konuşan bir adamdı. Azerbaycan'da askerden, Türkçeyi, Azeri lehçesiyle konuşmayı öğrenmişti. Şimdi de ev sahibiyle daha iyi konuşabilmek için ilerletmeye çalışıyordu. Gazi'yi, "Biraderim," diye selamladı. Çankaya'da ilk gecesi, Gazi'nin alışık olduğu geç saatlere göre düzenlenmişti. Konuklar sofraya ancak akşam dokuz buçukta oturdular. Erken yatmayı seven şah, tam saat onda, birinci yemeği bitirdikten sonra kalkarak izin istedi. Yatma saati gelmişti. Gazi, onu kaldığı eve kadar götürüp geri döndü, tekrar misafirlerine katıldı. Bu arada, beklerken yemek soğumuştu. Gece, bu olaydan sonra daha neşeli bir hava içinde devam etti.

Şah, pokeri, teklifli konuşmalardan daha çok seviyordu. Bir akşam o, Gazi ve İngiliz elçisi Sir Percy Loraine, İran Elçiliği'nde pokere oturdular. Gazi, yeni büyükelçiden pek hoşlanmış ve daha önce de, kendisiyle oyun oynamıştı. O kez, oyun sabaha karşı bitince, gün doğduktan sonra da oturup uzun uzun konuşmuşlar, İngiltere'yle Türkiye'yi ilgilendiren başlıca konularla Akdeniz sorunlarından söz etmişlerdi. Böylece aralarında özel bir bağ kurulmuştu. Bu da yalnız iki ülkenin değil, ortaklarının da gerçekten yararınaydı.

O sırada Gazi, bir el kazandıktan sonra salonda dolaşmak için masadan kalkmıştı, ama dönerek şahın arkasında durdu ve ona Sir Percy'ye karşı nasıl oynaması gerektiğini gösterdi. Öteki misafirler de çevrelerini sarmış, sahneyi merakla seyrediyorlardı. Özellikle Gazi'nin Loraine'e göz kırpıp bu çeşit sıkı bir uluslarası işbirliğinin iyiliklerine değinerek, şöyle dediği gözlerinden kaçmamıştı: "Bakın, ne iyi rakip oluyoruz. Ortak olsak kim bilir ne kadar daha iyi olur."

Şah, ziyareti sırasında Gazi ile birlikte Batı Anadolu'yu gezdi; Eskişehir Hava Üssü'nü, savaş alanlarını, Çanakkale istihkâmlarını gördü. Asker olarak, birbirleriyle iyi uyuştular. Başka bakımlardan alışkanlıklarının ayrı olması birtakım sıkıcı durumlara yol açtı. Özel trende, Gazi bol bol içiyordu. İzmir yolunda Uşak'ta durdukları zaman trenin çevresini saran büyük kalabalık iki devlet başkanının ellerini öpmeye başladı. Aralarında sarıklı, cüppeli bir molla da vardı. Gazi, onu görünce yobazlara karşı söylenmeye başladı.[150] Adam hemen sarığını çıkardı, kalabalığa karışarak ortalıktan kayboldu. Ancak Gazi, tekrar yola çıkmadan önce, Uşak valisinin

hapse atılmasını ve şehrin ertesi sabah bombardıman edilip yıkılmasını söyledi. Ertesi gün bu emir, doğrulanması için kendisine gösterilince, büyük bir pişmanlık duyarak, geri aldı.

Şah, İran'a dönmeden önce, Gazi, kendisini ordu ile vedalaşmaya götürdü ve ona, "Devlet başkanlığından çekilecek olursam, majestelerinin beni ve bu subay arkadaşları maiyetlerine alacaklarını umarım," diye iltifat etti.

Doğu savunması zincirinin tamam olması için, bir halka daha eksikti: Irak. İngiltere 1930'da Irak'a bağımsızlık vermiş ve Kral Faysal, bundan az sonra Ankara'yı ziyarete gelmişti. Diplomatik eğlencelerle geçen bu ziyafet sırasında, İngilizlerin de aracılığıyla, Türkiye ile Irak arasında uyuşmazlıklar, yoluna kondu. Kral Faysal, bir davette, başkalarının duymaması için alçak sesle konuşmaya başlamıştı. Gazi, onun sözünü kesti ve başını İngiliz elçisine doğru dostça eğerek, "Yavaş konuşmanız boşuna," dedi. "Büyükelçi yarın sabah nasıl olsa her şeyi öğrenecektir."

İran ve Irak'la bu çeşit ilişkiler kurulduktan sonra Gazi de, Balkan Paktı'nın Doğu'daki benzeri olan Sadabat Paktı'na kavuştu. Her iki pakt da aslında bir iyi niyet inancının açıklanmasından başka bir şey değildi. Fakat bu iki pakt, hiç olmazsa, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışından ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan beri, Türkiye'de saldırganlığın yerini barışçı niyetlerin aldığını bütün dünyaya ilan etmeye yaramıştı.

Gazi, çevresindeki dünyayı o kendine özgü derin bakışıyla izlerken, ileride neler olacağını bütün açıklığıyla görmüştü. 1934'te kendisini ziyarete gelen General MacArthur'la yaptığı uzun konuşmalarda, geleceği adeta bir kâhin gibi önceden bilerek söylemişti. Yaşadıkları dönemin, bir mütarekeden pek farkı olmadığı kanısındaydı. Çünkü İtilaf Devletleri, yenik devletlerin sorunlarını ve özelliklerini, savaşın derin nedenlerini hesaba katmadan, bir galipler barışı yapmıştı. Amerikalılar, Wilson'un politikasından vazgeçerek Avrupa'dan çekilmiş ve böylece mütarekenin bir barış haline gelmesini engellemişlerdi. Bu yüzden Almanlar, eskiden olduğu gibi, Avrupa'nın kaderini ellerine almışlardı. Gazi, "Çalışkan, disiplinli ve olağanüstü dinamizme sahip bu yetmiş milyon insan, milli hırslarını yerinden oynatacak bir siyasi elemana kendilerini kaptırdıkları

anda, Versailles Antlaşması'nın kökünden yok edilmesini isteyeceklerdir," dedi.

Savaşın 1940-1945 yılları arasında patlak vereceğini önceden söyledi. Fransızlar artık, güçlü bir ordu kurmak yeteneğinden yoksundular. İngilizler bundan sonra, adalarının savunması için onlara güvenemeyeceklerdi. İtalyanlar, savaşın dışında kalabilecek olurlarsa, sonraki barışta önemli bir rol oynayabilirlerdi. Ama Mussolini'nin ihtirası yüzünden bunu yapamayacaklardı. Böylece Almanlar, İngiltere ve Rusya dışında bütün Avrupa'yı işgal altına alacaklardı. Amerikalıların tarafsızlıklarını korumaları olanağı kalmayacak ve Almanlar, savaşı onların karışması sonucu kaybedeceklerdi. Ancak savaşın asıl galipleri, ne Avrupalıların, ne de Amerikalıların bildiği, yeni politik yöntemler kullanmaları ve rakiplerinin en küçük yanlışlarından bile yararlanmaları yüzünden, Bolşevikler olacaktı:

> *"Biz Türkler, Rusların yakın komşusu ve onlarla bütün öteki ülkelerden daha çok savaşmış bir millet olarak, burada olayların akışını yakından izliyor ve tehlikeyi apaçık görüyoruz. Bolşevikler, Doğu'da uyanan milletleri mükemmel şekilde sömürmekte, onların milli hırslarını okşayıp pohpohlayarak kitleleri nasıl ayaklandıracaklarını pek iyi bilmektedirler. Şimdi Bolşevikler öyle bir noktaya varmışlardır ki, yalnız Avrupa için değil, Asya için de en büyük tehlikeyi onlar teşkil etmektedir."*[151]

Gazi, milliyetçiydi, ama dar kafalı bir milliyetçi değil; İmparatorluklar Çağı'nın artık sona erdiğini ve yerini Milletler Çağı'nın aldığını görüyordu. Fakat, her şeyi bir bütün olarak algılayabilen sezgi gücüyle daha da ilerisini, Wells'in Birleşik Dünya Devletleri'nde hayal ettiği egemenlikler karışımı şeklinde bir milletler federasyonunu da göz önünde tutuyordu. Ufak çapta birtakım federasyonların, böyle bir şeyin öncülüğünü yapabilecekleri düşüncesi, ona çekici geliyordu. Bu yüksek noktaya kısa zamanda erişilemeyeceğini bilecek kadar gerçekçiydi. Ancak Rusya'nın bunu komünist ideolojisi koşulları içinde gerçekleştirmeye çalışacağına ve yirminci yüzyılın birinci yarısı nasıl milliyetçi akımlarla canlanmışsa,

uluslararası akımların da ikinci yarısını öyle etkileyeceğine inanıyordu. Bu arada, milletlerin mutluluğu birbirlerininkine bağlıydı:

> *"Bütün insanlığı bir tek vücut ve her milleti de bu vücudun bir parçası gibi düşünmemiz gerekir. Dünyanın bir yerinde bir hastalık çıkmışsa, 'Bundan bana ne?' diyemeyiz... Böyle bir hastalık varsa, ta içimizde çıkmışçasına, bizi de ilgilendirmelidir."*

149 Bir Macar diplomatı bir gün Gazi'ye, eski imparatorluğunun başına gelenlerden üzüntüyle söz edip de karşılığında hiçbir sempati göremeyince, "Sizin çocuklarınız yok da ondan," diye çıkıştı. Gazi, "Bütün Türkler benim çocuklarımdır," diye karşılık verdikten sonra, "dinleyin beni," demişti. "Evet efendim, ben de Makedonyalıyım. Ama hiçbir toprak isteğinde bulunmuyorum."

150 Gazi'nin bu gibi durumlarda, bir sarık ya da fesle karşılaştığı zaman bazen gözü dönerdi. Bir gece Ankara'da bir davette, bakışı Mısır elçisinin kırmızı fesine ilişmiş; fesini çıkarıp koyması için kendisine elinde bir tepsi ile bir garson göndermiş ve, "Kralınıza söyleyin, kılığından hoşlanmıyorum," demişti. Elçi, herhangi bir olayı önlemek için fesini kendisi çıkardı ve izin istedi. Olay Kahire'de duyulunca, Kral Fuat buna pek kızdı. Türkiye ile Mısır arasındaki ilişkilerin kesilmesi ancak iki taraf diplomatlarının ustalıklı çabasıyla önlenebildi.

151 *Cumhuriyet*'in Washington muhabiri, Ankara, 8 Kasım 1951.

ELLİ YEDİNCİ BÖLÜM

Yeni Bir Dil ve Tarih

Gazi, Balkan devletlerinin, Ankara'da Balkan Birliği'ne hazırlık olarak yaptıkları ilk toplantıyı açarken, atalarının hep Orta Asya'dan geldiğini söylemişti: "Karadeniz'in kuzey ve güney yollarıyla, binlerce yıl deniz dalgaları gibi birbiri ardınca gelip Balkanlara yerleşmiş olan insan yığınları başka başka adlar taşımış olmalarına rağmen, aslında bir beşikten çıkan ve damarlarında aynı kan dolaşan kardeş kavimlerden başka bir şey değillerdir."

Bu sözler, Mustafa Kemal'in zihnini iyiden iyiye kaplayan ve daha önemli sorunları unutturmasa bile, değişik bir görünüme sokan yeni kuramları belirtiyordu. Alfabe değişikliğinin, Türkçenin, Arap ve Acem kalıplarından arınmasına yol açması oldukça doğaldı. Ancak, bunun yanı sıra girişilen, Türk tarihini değiştirme çabaları biraz aşırı görülebilirdi. Gazi, bu iki amaç için, iki bilimsel kurum yarattı: Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu.

Gazi'nin bilgi dağarcığı, oldukça bölük pörçüktü. Gerekirse, o da içine doğan bir düşünceyi kitabına uydurmak için, arada sırada bir konuyu daha derinden incelediği olurdu. Ama, sistematik olarak okumaya hiç alışık değildi. Askerlik ve siyaset konularında geniş bilgisi vardı. Ancak, şimdi huzursuzlukla üzerine eğildiği dilcilik konusu, kendi alanının büsbütün dışında kalıyordu. Bununla beraber, hızlı ve kıvrak zekâsıyla, doymak bilmeden, başkalarının kafasını deşmeye koyuldu. Ne kadar dil bilgini bulduysa çevresine topladı. Az sonra, Türk dilinin "genel güzellik ve zenginliği" ve dünya dilleri arasında layık olduğu yere yükselmesi

konusunda kendi görüşlerini güçlü bir şekilde belirtecek duruma gelmişti.[152]

Bu uzmanların görüşü, iki ayrı okulun düşüncesini yansıtıyordu. Bir yanda, dilin yalnız sadeleştirilmesi eğiliminde olanlar vardı. Bunlar, Arapça ve Farsça sözcüklerden, Türkçe karşılığı bulunabilenlerin dilden atılmasını yeterli buluyorlardı ki, bu akım yirmi yıldan beri süregelmekteydi. Öte yandan da dilin büsbütün arınmasını isteyenler vardı. Bunlar bütün Arapça ve Farsça sözcüklerin atılmasını, yerine Türkçe yeni sözcükler uydurulmasını öne sürüyorlardı. Gazi de, "arı Türkçe"cileri tutuyordu.

Türk Dil Kurumu'nun yıllık toplantısı, Dolmabahçe Sarayı'nın muayede salonunda yapıldı. Açılış toplantısında bulunanlar binden fazlaydı. Salona radyo vericileri konmuş ve Gazi'nin verdiği söylev, yurdun belli başlı şehirlerinde alanlara yerleştirilen hoparlörlerle herkese duyurulmuştu. Delegeler arasında dünyaca tanınmış sözlükçülerin yanı sıra uzak bir Anadolu lehçesi üzerinde bir sözlük hazırlamış bir köy öğretmeniyle Sofya'dan gelen bir Ermeni de bulunuyordu. Bu Ermeni'nin dil üzerindeki çalışmaları, Gazi'nin dikkatini çekmişti.

Gazi bundan sonra çoğu zamanını, eski yeni sözlük yığınları ortasında, "arı Türkçe sözcükler" bulmak ya da Türkçe ve yabancı sözcükler arasında filolojik bir bağ aramakla geçirecekti. Halk da dilin arınmasına katılmaya çağrılıyor ve yabancı sözcüklere bulunan Türkçe karşılıklar her gün liste halinde gazetelerde yayımlanıyordu. Gazi, söylevlerinde, dinleyenlerce anlaşılmayan yeni sözcükler kullanıyor, öyle ki kendisine karşı çok büyük bir sevgi besleyen Falih Rıfkı bile bazen buna sinirlenmekten kendini alamıyordu. Kendilerini Gazi'ye beğendirmek isteyenler, karşısında, gündelik dildeki Arapça ve Farsça sözcükleri bile kullanmaktan çekiniyor; bazıları da, hoşuna gitmek için, yeni sözcükler öğrenip kullanmaya çalışıyorlardı.

Gazi, bir ara Viyanalı bir dilcinin ortaya attığı "Güneş-Dil Teorisi" ile ilgilendi. Buna göre ilkel insanın, güneşe bakarken duyduğu korku ve hayranlık karşısında çıkardığı sesler, sonradan sözcük halini almıştı. Bunları Aryan ya da Semitik köklere bağlama çabası başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Ama şimdi, Türkçe ile bağlılıkları açıkça görülüyor, böylece Türkçe "bütün dillerin anası" oluyordu. Gazi, hemen Güneş-Dil Teorisi'nin, Dil-Tarih ve

Coğrafya Fakültesi'nde öğrenilmesini emretti ve bu konuda geniş bir literatürün yayımlanmasını destekledi. Bu kuram, dil devrimcilerine uygun geliyordu. Çünkü böylece Türkçedeki bütün Arapça, Farsça, Latince ve benzeri sözcükler Türk kaynağından çıkmış oluyor ve kullanılmalarında bir sakınca kalmıyordu. Ama bu kuram daha ciddi bilginlerin güçlü eleştirileriyle karşılandı ve en sonunda bırakıldı. Gazi'nin, kendilerinden bu kuramı geliştirmelerini istediği uzmanlar da, gözden düşmüş oldular.

Kendisi de yavaş yavaş, giriştiği denemelerin Türk dilini bir çıkmaza doğru götürdüğünü anlamaya başlıyordu. Bu da eskiden Osmanlı yüksek tabakasının kullandığı dil gibi, her Türk'ün anlayamayacağı bir "Enderun dili" halini almaya başlamıştı. Gazi, Büyük Millet Meclisi'nin açılışında vereceği bir söylevin taslağını okuduğu vakit, mebusların bunu yabancı bir dilde yazılmış sanacaklarını anladı ve bu işten vazgeçti. Böylece dilin arınması siyaseti bir yana bırakıldı ve sözcüklerin sadece yabancı bir kaynaktan geldiği düşüncesiyle dilden atılmasının doğru olmadığı ilkesi kabul edildi. Bundan sonra, Türkçe karşılığı bulunamayan yabancı bir sözcük, "Türkçeleşmiş" sayılıyor ve dilde kalması uygun görülüyordu. Böylece, Türkler, yazı dili ile konuşma dili arasındaki uçurumu kapatan ve okuması olan herkesin anlayabileceği sade bir dile kavuştular. Gazi'nin bütün devrimleri arasında "Türklük bilincini" en çok geliştirmeye yarayan da, belki de bu devrim oldu.[153]

Bu araştırmalar, Türkler ve Türkiye tarihi üzerinde yapılan araştırmalara paralel olarak yürütüldü. Gazi'nin özel sekreteri Hasan Rıza Bey, bir sabah, Çankaya'dan İstanbul'a dönmüştü. Gazi'yi hâlâ uyur bulacağını umuyordu. Çünkü onun geç yatıp geç kalkmaya alışık olduğunu bilirdi. Gazi, uyandığı vakit, genellikle yatağının içinde bağdaş kurarak oturur, geceliğini çıkarmadan sabah kahvesini ve ilk sigarasını içer, kâtibini çağırtarak o günkü işleri konuşur, bir gün önce vermiş olduğu emirleri gözden geçirir, çoğu kez de geri alırdı. Sultanların kullandığı bir sözü o da benimsemişti: "İçerken verilen ferman ayıkken uygulanmaz." Sonra tıraş olur, bazen masaj yaptırır, özenle giyinir ve çalışmaya otururdu. Ama çalışmasının da belirli bir düzeni yoktu.

Ancak o sabah, ortada bambaşka bir durum vardı. Sekretere söylediğine göre, Gazi, iki gece üst üste yatağına girmemişti. Yalnız kahve içerek, arada

bir de sıcak bir banyo yaparak kırk saat durmadan kitap okumuştu. Hasan Rıza, onu kütüphanesinde, geceliğinin üzerine ropdöşambrını geçirmiş, bir kitabın üzerine eğilmiş olarak buldu. Söylediğine bakılırsa, hiç uykusu yoktu. Oysa gözlerinin yorulduğu belli oluyordu. Arada sırada gözkapaklarını ıslak bir tülbentle siliyordu. Okuduğu kitap, H. G. Wells'in *Dünya Tarihinin Ana Hatları*'ydı.

Bu kitap, ona birçok şeyi açıklamıştı. Bitirir bitirmez Türkçeye çevrilmesini emretti. Kitap yayımlandıktan bir yıl sonra da, hemen aynı temellere dayanan bir *Türk Tarihinin Ana Hatları* çıktı. Wells, Gazi'nin en beğendiği adam olmuştu; sofrada ondan uzun pasajlar okuyordu. Wells, büyük bir tarihçi ve peygamberdi; İngiltere'nin en büyük düşünürüydü. Gazi'nin gözlerinin önüne yeni bir tarih görüşü seren adamdı.

Gazi'nin istediği, Türkleri İslamiyet'in aşıladığı "millet üstü ümmet" düşüncesinden kurtarıp onlarda asıl yurtlarına karşı bir bağlılık duygusu uyandırmaktı. Kafasındaki sorunlardan biri de, bunu tüm olarak ele alınan bir dünya içinde Türk tarihine uygun düşecek bir geçmişe bağlamak ve böylece Türkleri yalnız Batı'ya özgü bildiği "uygarlığa" doğru ilerleterek, kendisini boyuna tedirgin eden Doğu-Batı uzlaşmazlığından kurtulmaktı. Wells, insanların aynı kaynaktan geldiği üzerindeki kuramı ile ona bu yolu açmıştı. Şimdi geriye kalan iş, Türk ırkının tarihini böyle genel bir açıklamaya uydurmaktı.

Böylece, 1932'de Ankara'da, Türk Tarih Kurumu eliyle Tarih Kongresi'ni topladı. Bu kongreye Türkiye'nin her köşesinde tarih profesörleriyle öğretmenleri, dünyadan da belli başlı tarih bilginleri çağrıldı. Kongrenin görevi, Türklerin, uygarlığın beşiği olan Orta Asya'dan gelme Aryan bir beyaz ırk olduğunu ispatlayacak araştırmalarda bulunmaktı. Orta Asya'da kuraklık başlayınca Türkler de batı yönünde harekete geçerek Asya ve Afrika'nın çeşitli ülkelerine göç etmiş, uygarlıklarını da birlikte getirmişlerdi. Böylece, Anadolu çok eski zamanlardan beri bir Türk toprağıydı. Gazi, Türklere bu düşünceyi aşılamakla, onlara ırkla toprak arasında bir birlik duygusu vermeyi ve böylece Batılı anlamda bir yurtseverlik düşüncesi yaratmayı umuyordu.

Gazi'nin objektif siyasi amacı buydu. Ama bunun arkasında kişisel ve subjektif bir neden de vardı. Artık yaşlanmaya başlayan ve üzerine aldığı işi

de tamamlamak üzere olan Gazi’ye özel bir mistik gerekiyordu. O, bir yanıyla vatanını kurtaran, devrimleri yaratan bir eylem adamıydı; herkesin gördüğü, anladığı somut bir şekil. Ama, bir de, daha derin olan öbür yanı vardı: Çankaya sırtlarında at üzerinde dolaşır ya da akşamüstü elleri cebinde, arkasında köpeği, omuzları eğik, çiftliğinin korusunda gezinirken, eylemden kurama doğru yönelen, tek başına, yalnız bir adam. Bu da, düşünceleriyle baş başa kalmış bir adamın daha sisli bir hayaliydi. Öyle anlar oluyordu ki, düşüncesi, artık hareketsiz geçen günlük yaşayışının sınırları ve Anadolu’nun dört duvarı arasında hapsolmuş gibi geliyordu ona. Hayalini besleyebilmek için, gündelik hükümet işleri, yurdun çorak ve uykulu steplerine bağlanıp kalmış sert insanları, çevresindeki evet efendimciler ve her sözüne kafa sallayan entelektüel bozuntuları dışında daha değişik bir şeye ihtiyacı vardı.

İnsanlarla yakınlığı giderek azalan, yetiştiği toprağa karşı duyduğu sevgiden büyük sevgi bilmeyen bir adam. Kimdi, nereden geliyordu? Bunun cevabını verecek olan, belki de tarihti; bütün insanlığın yurdu olan bir yerden, dünyanın dört bucağına çeşitli kollarını uzatmış bir ırkın –*kendi ırkının*– insanın dini tasalardan uzak olduğu bir çağa kadar inen tarihi.

Amerikan Büyükelçisi Sherrill’e söylediğine göre, Türkler daha ilk zamanlarda, tıpkı kartal gibi bakışları keskin, uçar gibi hızlı, vücutları da kafaları kadar güçlü insanlardı. Çevrelerinden gelen maddi manevi herhangi bir baskıdan tedirgin olurlardı. Doğdukları yerin kapalılığına, uzaklığına bundan dolayı isyan etmişlerdi. Dünyaya bu yüzden yayılmışlar, hep aynı kökten gelen başka ırklarla dövüşmüş, kaynaşmış, ama onları her zaman kendi uygarlıklarından yararlandırmışlardı. Kısacası, uygar dünyanın ataları, Türklerdi.[154]

Böylece, o zamana kadar askerlik ve siyaset konularında elle tutulur gerçeklere bağlı kalmış, ırk nedenleriyle genişlemek yolundaki gerçekdışı düşünceleri ve bunları doğuran sakat heyecanları şüpheyle karşılamış olan bir zekâ, hayal peşinde koşmak gibi çelişkili bir duruma düşmüştü. Gazi şimdi eylem alanından, yabancısı olduğu kuram alanına yönelmiş, inanmak istediği şeylere inanır olmuş; kafası alışık olmadığı ve gerçeklerin yarı gerçekler ve yanlışlarla iç içe girdiği bir labirentte dolaşmaya başlamıştı. Gün geçtikçe birtakım uzmanlar, sözde uzmanlar, şarlatanlar ve ukalalar

çevresini alıyor; tarih, arkeoloji, antropoloji, kafatasçılık, kökçülük, dilcilik konularında kendilerine uygun teorileri ortaya atıyor; kendi beğendikleri eserleri onu aydınlatmak bahanesiyle öne sürüyorlardı.

Çankaya'daki sofra seminer masasına dönüşmüştü; tarih ve dil sorunları tartışılıyor, arada da şiir ve müzik konularına el atılıyordu. Kadınların katıldığı toplantılar daha resmi oluyor, bunların çoğunda Batı müziği çalan bir orkestra da bulunuyordu. Bu, ilericilik, uygarlık anlamına geliyordu. İnsana tasa ve hüzün veren alaturkanın Ankara Radyosu'nda çalınması yasaklanmıştı. Oysa Gazi, kendisi, bu müzikten hoşlanır ve daha samimi toplantılarda alaturka çaldırarak çoğu kez kendi de birlikte okur, çocukluğunda bellediği Rumeli türkülerinin çeyrek sesli gamlarını rahatlıkla söylerdi. Bir yabancı gramofon şirketi, söylevlerini plağa alması için kendisine bir makine hediye etmişti. Gazi, çoğu kez, plağa şarkı okur, sonra sesini kendi de beğenerek dinler ve dostlarının da beğenmelerini isterdi.[155]

Şiire ayrılan akşamlarda, örneğin Yahya Kemal gibi tanınmış şairler yüksek sesle şiir okur, arada bir Victor Hugo'dan dizeler söylenirdi. Gazi, kendi de on dokuzuncu yüzyıl Türk şairlerinden kalan şiirleri okuyarak bu resitallere katılırdı. Gazi, şairlere karşı içtenlikle saygı duyardı. Öyle ki, bir gün, genç şairlerden Nâzım Hikmet'in, kendisinden bir şiirini okuması istenince, "Ben kabare şarkıcısı değilim," diye izin istemeden masadan kalkması bile bu saygıyı zedelemedi. Gazi kızmadı, sadece üzüldü. Çünkü, gerçekten, bu gençle şiir sanatı üzerine konuşmak istemişti.

Çankaya gecelerinin kendine göre bir göreneği vardı ki, bu, kim gelirse gelsin değişmezdi. Her şeyde titiz olan Gazi, sofranın iyi kurulmuş olmasını ister ve çok kez oturmadan örtüyü, tabakları kendi eliyle düzeltirdi. Misafirler istedikleri yere otururlardı. Yalnız en önemli kişilerin belli yerleri vardı. Arkadan, içki gelirdi. Genellikle, rakı içilir; yanında, sindirime yardımcı olsun diye sakız leblebisi, ayrıca meze olarak barbunya pilakisi, zeytin, beyaz peynir bulunurdu. Ziyafet resmi değilse, bu içki faslı bazen bir saatten uzun sürer, asıl yemek sonra gelirdi. Ama, Gazi daha acıkmamışsa yemeği çoğu kez geri gönderirdi. Böylece, yemekler, gece yarısına doğru bir daha ısıtılıp gelince, tadı tuzu da pek kalmazdı. Gazi, yiyeceğe düşkün değildi, önüne ne konursa yer; en çok da, askerlikte alıştığı

kuru fasulye ile pilavdan hoşlanırdı. Oysa bu, midesine dokunuyordu. Gündüzün çok az yer; ancak yumurtayı her zaman isterdi. Dünyada kendisine tek gerekli şeyin “bir dilim ekmek, bir de dostlarıyla yiyip içebilmek” olduğunu söylerdi. Şimdi, çoğu geceler, bu eski ve yeni dostlarla ciddi tartışmalar yapıyordu. Geleneksel karatahta ile silgi, odanın bir ucunda durur; yorgunluk nedir bilmeyen Gazi, sık sık tahtanın başına geçer, vakit ilerledikçe yorgunluklarını belli etmemek için çaba harcamak zorunda kalan konuklarını da bol bol tahtaya kaldırırdı.

Diktatör Mustafa Kemal, eğitmen olmuştu. Konuklarını bir sınıfın öğrencileri yerine koyuyor, sofrada birbiri ardına sorguya çekiyor, onlara öğrettiği kadar da kendi onlardan bir şeyler öğreniyordu. Hepsinden düşüncelerini belirtmelerini isterdi. Yalnız, aralarından bazıları ihtiyatlı davranır, ötekiler kadar açık konuşmazlardı. Gazi, söylediğinin körü körüne kabul edilmesinden hoşlanmaz, rakipleriyle çekişip onları mat etmek zevki için bile olsa, kendisiyle tartışmalarını isterdi. Ne kadar can sıkıcı ve ukalaca olursa olsun, tartışmadan hoşlanır ve tartıştığı rakip önemsiz de olsa, onu mantığının gücüyle ikna etmek için sabaha kadar uğraşır, yaverlerinin gidip yatması için yalvarmalarını dinlemezdi. Ancak, tartışmaya artık hâkim olamadığı ya da sabrı tükendiği hallerde bile, masada kendisiyle aynı düşüncede olmayanlara kızmazdı. Kendi aklının üstünlüğüne öylesine güvenirdi ki, kendisinden aşağı yaratıkların kusurlarını kolayca bağışlardı.

Uyguladığı yöntemlerden biri de, yemekte davetlilerden birine bir konu vermek ve bunu bir hafta sonra yüksek sesle açıklamasını istemekti. Bir gün, bir tarihçi, çalışmasını okurken Gazi, sözünü kesti ve “sınıf” dağıldıktan sonra kendisini alıkoyarak çalışma odasına götürdü. Orada denemeyi, kendi istediği biçimde, ona dikte etti. Tarihçinin ertesi toplantıda okuduğu bu deneme, Gazi’nin övgüleri, hazır bulunanların da alkışlarıyla karşılandı.

Gazi, bir sentezciydi. Aynı zamanda iki şeyi birden gören, o tartıcı, soğuk bakışlarını masada gezdirerek, kendi konuşurken bile, çevresindeki çeşitli laflara kulak verir, bazen kaçırdığı bir şey olursa araya karışarak sorardı. Düşünceleri ayıklar, parça parça yan yana getirir ve herkesin kabul etmesi gereken bir sentez yaratırdı. Ama şimdi, siyaset alanını bırakarak, bilimin

daha derin sularına gömüldüğü için, bu sentezleri başarmakta da biraz güçlük çekiyordu. Tarih alanında bu sentez, en sonunda, kendinden başkaları tarafından başarıldı ve Türklere, hem bilinebildiği kadarıyla gerçeğe yaklaşan, hem de milli gururlarını okşayan, bir tarih sağlanmış oldu.

Gazi'nin, kadınları özgürlüğe kavuşturmak alanında giriştiği devrimin canlı sembolü Latife Hanım olmuştu. Kültür alanındaki reformları için de yeni bir sembol buldu. Ülkeye en gerekli olan insanlar, öğretmenlerdi. Gazi, bu yüzden yurtiçinde yaptığı gezilerde öğretmen yetiştirme ve eğitme konusuna karşı özel bir ilgi gösterirdi. Bu gezilerden birinde İzmir'de Afet adında genç bir öğretmenle tanıştı. Bir orman müfettişinin kızı olan Afet Hanım, o sırada, eğitimini tamamlamak için, ya İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'na ya da Avrupa'ya gitmeyi çok istiyordu. Gazi, Afet Hanım aslında Makedonyalı olduğu ve kendi söylediğine göre "ailesinden iyilik gördüğü için" onunla ilgilendi. Böylece eğitimini tamamlatmak ve arkadan da öğretmenlik mesleğinde ilerlemesini sağlamak konusunda yardım önerisinde bulundu. Afet Hanım bu öneriyi teşekkürle kabul etti. Önce Lozan'da, sonra İstanbul'da Fransız Lisesi'nde okudu. Daha sonra İsviçre'de doktorasını verdi.

Gazi'nin bu şekilde davranışının anormal bir yönü yoktu. Daha önce de, birkaç çocuğu manevi evlat olarak almış ve annesine bırakarak bakılıp eğitilmelerini sağlamıştı. Bunlar, genellikle, köylerde rastladığı öksüz çocuklardı. Aralarında Zehra ve Rukiye adında iki küçük kız da vardı. Gazi, bunlardan birini bir yetimhaneden almış, ötekini de Latife Hanım'la geçen çocuksuz evliliği sırasında evlat edinmişti. Bu iki kız, şimdi Çankaya'da oturuyorlardı. Üçüncüsü de, Türkiye'nin ilk kadın pilotu olacak olan Sabiha adında, akıllı, güzel bir kızdı. Sonradan, bu manevi kızların arasına, eskiden yanında çalışmış mavi-yeşil gözlü, esmer tenli, ince bir kız olan Nebile de katılmıştı.

Kızlar büyüyüp de sofrasında yer alacak yaşa geldikleri zaman, onların sevimliliklerinin ve yeteneklerinin farkına varmıştı. İçlerinde hiçbirinin olağanüstü bir güzelliği yoktu; bir salon kadını gibi zarif de değildiler. Bir çeşit bir baba-dost-öğretmen durumu, kızlar için belki birtakım psikolojik

zorluklar doğuruyor; ancak Gazi'ye muhtaç olduğu bir aile dekoru sağlıyordu.[156]

Tarih öğretmeni olacak Afet Hanım'ın durumu, büsbütün başkaydı. Gazi kendisini himayesine aldığı zaman küçük bir çocuk değil, olgunluğunun eşiğinde bir genç kızdı. Bu tarihten sonra, yavaş yavaş evin yönetimiyle de uğraşmaya başladı. Afet Hanım, yumuşak, iyi huylu, alçakgönüllü, ciddi bir kızdı. Eve bakıyor, masasında başköşeye oturuyor, halk arasında Gazi'nin yanında yer alıyordu. Gazi'nin düşüncelerini dikkatle not ediyor, Türk Tarih Kurumu'nun ya da sosyal reformlarla ilgili diğer kurumların toplantılarında bunları savunmak için çaba harcıyordu. Afet Hanım, özellikle, Gazi'ye huzur veren bir arkadaş oldu.[157] Böylece, Latife Hanım'ın ayrılışından beri Çankaya'da hüküm süren boşluk doldurulmuştu. Gazi, elli yaş sularında ve hâlâ bekârdı; ama özel bir yaşamdan büsbütün yoksun olmayan bir bekâr.

152 Amacı, Doktor Adnan'ın söylediği gibi, "Türkçeyi, Arap ve Acem kapitülasyonlarından" kurtarmaktı.

153 Öte yandan, dile rasgele birtakım gereksiz yabancı sözcükler sokuldu: "Enternasyonal, ganyan, konkuripik, enformasyon," gibi. Bununla birlikte, ifade şekli öylesine sadeleşmişti ki, eski Osmanlı memurunun, "Zatıâlileri tarafından lütuf buyurulan tekâlif üzerinde imal-i fikreylemek bendeniz için şerefbahş olmuştur," diye uzattığı cümleyi, Cumhuriyet devrindeki memur, "Teklifiniz düşünüldü," diye toparlayabiliyordu (G. L. Lewis, *Turkey*).

154 Bir gün Büyükelçi Grey'den, Amerikan yerlileri üzerinde Türk uygarlığının etkilerini gösteren bir kitap bulunup bulunmadığı sorulmuştu. Gazi'nin, kent kelimesinin Türkçe olduğuna karar vermesi ve bundan Türklerin İngiltere'ye de geçmiş olduğu sonucunu çıkarması, bir İngiliz diplomatını oldukça şaşırtmıştı.

155 Gazi'nin musiki zevkinin iki dallı olması, bir gün İstanbul'da şu şekilde kendini gösterdi: Park Otel'e biri Batı öbürü Doğu müziği çalan iki orkestra çağırtmıştı. Bunları ikide bir çaldıklarını yarıda keserek dinliyor, birini susturuyor, ötekini başlatıyordu. En sonunda, yemeğini bitirince, bu oyundan canı sıkılmış olacak ki, gitmek için ayağa kalktı ve, "Şimdi isterseniz ikiniz birden çalın," diyerek lokantadan ayrıldı.

156 Gazi'nin evlat edindiği erkek çocuklar da vardı. Bunların öğrenim masraflarını verir, kendilerini işe yerleştirirdi. Ancak onlar kızlar gibi Çankaya'da oturmazlardı. Gazi'nin izniyle, Rukiye bir subayla, Nebile de bir diplomatla evlendiler, Zehra, Fransa'da okurken, trenden düşerek öldü.

157 Afet Hanım, Gazi'nin ölümüne kadar yanından ayrılmadı. Şimdi, Doktor Afet İnan adı ile tanınmaktadır (bkz. kaynakça).

ELLİ SEKİZİNCİ BÖLÜM

Türklerin Babası

Gazi, 1935 başlarında, bir yandan içeride ekonomik güçlüklerin çoğaldığı, bir yandan da dışarıda ufuk, Roma-Berlin ekseninden gelebilecek bir saldırı tehlikesiyle karardığı sıralarda, Batılılaşmak yolunda iki adım daha attı. Eskiden ayları miladi, yılları ise hicri tarihe göre hesaplanan Türk takvimi, daha sonra büsbütün miladi takvime çevrildi. Hafta tatilinin Cumadan Pazara alınması da bunun doğal bir sonucu oldu. Böylece Batının dinlenme günü olan Pazar, Türk görenekleri arasına girdi.[158]

Her Türk'ün bir soyadı kullanması yolunda alınan karar daha önemliydi. Türkler, o zamana kadar, tıpkı Araplar ve öbür Müslümanlar gibi, aile adı kullanmazlardı. Herkes, doğuşta edindiği adla, bazen de Ahmet oğlu Mehmet gibi baba adı da eklenmiş olarak tanınır; bu da birbirine benzeyen adların çokluğu yüzünden birtakım karışıklıklara yol açardı. Bundan sonra ise herkesin bir soyadı olacaktı. Gazi, sofrasında her arkadaşına bir ad yakıştırarak eğleniyordu. İsmet Paşa, zaferini kazandığı yere göre İnönü adını aldı; Tevfik Rüştü, görüşmelerini yönettiği Türk-İran sınırı üzerindeki Aras Nehri'nin adını takındı, İktisat Vekili Mahmut Celal "yüksek" anlamına gelen Bayar adıyla vaftiz edildi. Fethi Bey, ailesine danışarak bir ad bulmuştu, ancak Gazi, kendisini bundan vazgeçirerek "can yoldaşı" anlamına gelen Okyar olmasını uygun gördü. Pilot olan manevi kızı Sabiha'ya, Gökçen adını yakıştırmıştı. Aynı zamanda özel adlardan sonra Paşa, Efendi, Bey, Hanım unvanları resmen kaldırılmış ve yerine addan önce gelen Bay ve Bayan konulmuştu. Cumhurbaşkanı bile Gazi ve Paşa unvanlarından vazgeçti.[159] Daha önce, hiçbir Türk devlet başkanının

yapmadığı bir şekilde, Türk olmaktan duyduğu gururu açıklayan bir soyadı aldı: ATATÜRK. Bundan sonra, Mustafa adını da büsbütün bırakarak, imzasını Kemal Atatürk diye atacaktı.

Atatürk, gerçekten de Türklerin babasıydı. Bugün haritada, Osmanlı İmparatorluğu'nun darmadağın kırıntılarından kurtulmuş yoğun bir bütün olarak görünen Türkiye'yi o yaratmıştı. O olmasaydı, Türkiye ancak bu parçacıklardan biri olarak kalacak, başka ülkelerin imparatorlukları arasına sıkışmış, belki de bir uydu durumuna düşüp yutulmuş olacaktı. Atatürk, Türkleri bir millet haline getirmiş, yurt sevgilerini canlandırmış, onlarda kendilerine karşı bir saygı uyandırmıştı. Türkiye'ye, sürekli bir siyasi sistem sağlamıştı. Şimdi, ülkesinin insanlarından; yurdunun çağdaş uygarlık dünyasındaki yerini bulması için ölü geçmişini silkip atmış, kişiliği ve eğitimiyle Avrupa milletleriyle boy ölçüşme yeteneğini kazanmış yeni bir Türk tipi yetiştiriyordu.

Atatürk, her şeyden önce, bir efsane yaratmıştı. Kahramanlara susamış olan bu ülkeye öyle bir inanç getirmişti ki, küçük bir çocuğun elini sıkacak olsa; çocuk –sihri kaçmasın diye– haftalarca bu eli yıkamazdı. Bir gün, yaşı sorulan kocamış bir köylü kadın, “On yedi,” diye cevap vermişti; kendini, Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal'i ilk gördüğü gün doğmuş sayıyordu. Gençliğin gözünde, sözleri kutsallaşıyor, yaptıkları efsaneleşiyordu. Bu söz ve davranışlar, ileride belki daha sayısız kuşaklara milli ülkünün yolunu gösterip aydınlatacaktı. Bu arada, gençliğe bugün için yeni ve uyarıcı bir yaşam sağlıyor, yarının temellerini atacak gücü aşılıyordu. Bir İngiliz yazarının Çağdaş Bir Yakındoğu Cromwell'ı[160] dediği adam, bütün bunları on yılı biraz aşan bir süre içinde gerçekleştirmişti. Bunu da, yalnız yurdunun yararına kullandığı eğilmez kişisel tutkusu, olağanüstü enerjisi ve irade gücü, Doğu karakteriyle Batı kafasını az rastlanan bir şekilde, benliğinde birleştirmesi sayesinde elde etmişti.

Ama bu yeter miydi? Kendi söylediği gibi, bir bahçıvan nasıl bitki yetiştirirse, Atatürk de adam yetiştirmeyi meslek edinmiş, böylece yeni değer ölçüleri olan yeni bir aydın sınıf yaratmıştı. Ama, yeni bir Türk halkı yetiştirmek için zaman isterdi. Anadolu Türklerinin çoğu, eskiden nasılsa hâlâ öyleydi. Daha ilk baştan gördüğü gibi, devrimini başarıya ulaştırması için, milletini kazanması gerekiyordu. Bunu bir süre için elde etmiş;

uyuşukluklarını, kaderciliklerini, tutucu inançlarını yenebilmişti. Bu kazancını, en gerici geleneklerinin hiç olmazsa, dış belirtilerini ortadan kaldırma yolunda kullanmıştı.

Ancak, bunu yaparken bir bakıma bir boşluk bırakmıştı; bu boşluğu da ancak zaman doldurabilirdi. Eserinin tamamlanması daha birçok on yılın geçmesine bağlıydı ve kendi ömrü, ister istemez, bunları tamamlamaya yetmeyecekti. Atatürk, zaferi kazanmış, ama sonucu öğrenemeden savaş alanından ayrılmak zorunda kalmış bir komutana benziyordu. Savaşın hızlı temposuna bu kadar alışmış bir adam için, barışçı bir gelişimin ağır temposuna ayak uydurabilmek, bir baba gibi, yarattığı milletin büyümesini seyretmekten başka yapacak bir şey olmadığını kabul etmek zor şeydi. Ülkesini uygar bir Batı ülkesi haline getirme çabasını başkalarına miras bırakmak, ona ağır geliyordu.

Akılcı felsefeden yoksun bir akılcı olarak, umutsuzluğa ve hayal kırıklığına kapıldı. Artık yapacak bir işi kalmayan bir eylem adamı olarak, kendini, genellikle onun yerini tutan şeye, alkole verdi. Bu da vücut ve kafa sağlığına dokunmaya başladı. Atatürk, sağlığından kuşkulanmak için ortada bir sebep görmüyordu. İlk olarak 1928'de gelen, birkaç yıl sonra da daha hafif bir şekilde tekrarlamış olan kalp krizi yüzünden, tek çekindiği şey kalbiydi. Kalp uzmanı olan özel doktoru ona, bu yönden korkacak bir şey olmadığını söylemişti. Atatürk, içkinin yalnızca kalbe değil, başka uzuvlarına da dokunabileceğini hiç düşünmeden, içkiye devam etti. Doktorları da onu bundan vazgeçirmek için pek bir şey yapmadılar.

Ancak, yakın arkadaşları artık Atatürk'ün eski Mustafa Kemal olmadığını üzüntüyle görüyorlardı. Zihni bulanmaya başlamıştı. Dilcilik ve tarihçilik konularının labirentinde kaybolmuş gibiydi. Bir dediği bir dediğine uymuyordu. Belleği zayıflamaya başlamıştı. Günlük işlerde bir gün önce söylediğini, bir gün sonra unutuyordu. Sinirlerine hâkim olamıyor, çabuk çileden çıkıyor; kafesine iyiden iyiye hapsolmuş bir kaplan gibi, düşmanlarına olduğu kadar dostlarına da dişlerini gösteriyordu.

O zamana kadar, hırçınlıklarını, genellikle, saldırısına dayanabilecek güçte olanlar üzerinde denemişti. Ama şimdi kimse bundan kurtulamıyordu. Bu akşam kulüpte, çatacak bir şey aramış, zavallı bir tarih profesörünü gözüne kestirmişti. Her zamanki gibi yine öğretmen rolünü takınarak,

çevresindeki gençleri tarihten sorguya çekti. Verdikleri cevaplardan memnun kalmayınca, okullarda okunan tarih kitaplarından birinin yazarı olan profesöre dönerek, gençlerin eğitimi yolunda uyguladığı yöntemleri fena halde yerdi. Korkusundan verecek yanıt bulamayan profesör, onu, sağlığına kadeh kaldırıp yaltaklanarak yumuşatmaya çalıştı. Böyle yüreksiz bir davranıştan iğrenen Atatürk, herkesin işitebileceği şekilde, yüksek sesle, “Sen eşeğin birisin! Haydi git, dans et!” diye bağırdı. Profesör de hemencecik ortadan kayboldu.

Bu çeşit olaylar üzerine dedikodular almış yürümüştü. Bununla birlikte yakınındakiler, Atatürk’ün kimseye kötülük etmediğini, sadece bağırıp çağırdığını iyi bilirlerdi. Bir akşam Dolmabahçe’de, Reşit Galip adında bir mebusun, milli eğitim bakanına yönelttiği eleştiriye kızarak, sofradan kalkıp gitmesini söylemişti. Reşit Galip, bu masanın cumhurbaşkanının değil, milletin masası olduğunu ve cumhuriyet idaresinde herhangi bir yurttaşın bir başkasını eleştirmeye hakkı olduğunu söyleyerek itiraz etti. Atatürk cevap olarak, “Pekâlâ, sizi milletle baş başa bırakalım,” diyerek sofradan kalktı. Öteki misafirler de onunla beraber kalktılar. Birkaç ay sonra Reşit Galip’ten öcünü aldı. Bir akşam onu Çankaya’ya davet etti. Reşit Galip, başına bir şey geleceğinden korka korka sofraya oturdu. Gerçekten de, oturmasıyla, Atatürk’ün iki nöbetçi çağırması bir oldu: “Bu bayı yerinden kaldırıp dışarı atın!” Reşit Galip çıkarıldıktan sonra Atatürk, kıs kıs gülerek, “İşte biz, cumhuriyet idaresinde adamı böyle dışarı atarız,” dedi. Daha sonra da Reşit Galip’i, eleştirmiş olduğu adamın yerine milli eğitim bakanlığına atadı.

Atatürk’ün bir günü bir gününe uymaz olmuştu. Yakın arkadaşları, “Acaba bu akşam ne halde olacak?” diye birbirlerine sorup dururlardı. Bazen şeytan kesilir, bazen de karşısında boğa arayan bir boğa güreşçisi gibi olurdu. Gittikçe, Çankaya’da, sofradaki kadınları bir an önce evlerine yollamaya ve sabaha kadar, erkek arkadaşlarıyla oturup içmeye koyulmuştu. Bir kere, yine böyle içerken, sabahın saat beşinde ata binmek istedi. İki yaveri, o saatte çıkmasını önlemek için, atın topalladığını söylediler. Ertesi gün, bunun uydurma olduğunu anlayınca, sekreteri Hasan Rıza’ya, bu iki subayın işlerine son vermesini söyledi. Hasan Rıza, her zamanki gibi, emri hemen yerine getirmedi. Ama, ertesi sabah aldığı notu

Atatürk’e gösterdi. Atatürk kuzu gibi yumuşak bir gülüşle, “Unutalım bunu,” dedi.

Özellikle geceleri, huzursuzluktan kıvranıyordu. Bazen, birdenbire ortadan kayboluyor; bakanlarını, “Acaba nereye gitti?” diye telaşa düşürüyordu. Bir akşam İnönü’yü görmek istemişti. İstanbul’da olduğunu, gece trenle Ankara’ya döneceğini söylediler. Ani bir kararla, yolda kendisini karşılamak için özel bir tren hazırlanmasını istedi. Elde bir tek manevra lokomotifinden başka araç yoktu. Yine de bir tren uydurdular; yola çıktı. Sabaha karşı iki tren buluştukları sırada, Atatürk uykudaydı. İnönü, onu uyandırmaktansa, ekspresin geçebilmesi için, Cumhurbaşkanlığı treninin bir yan hatta alınmasını emretti. Atatürk öğleye doğru uyanınca, çevresindekilere nerede olduğunu sordu. O gün, akşama kadar Ankara’ya dönmedi. Bu arada gazeteler, kendisinin Eskişehir’i ziyarete gittiğini yazmışlardı.

Uyku uyuyamadığı için gece yarısı yalnız dostlarını değil, yabancıları bile görmeye gider, yataklarından kaldırırdı. Bir akşam sofrada zengin bir işadamının, onun herkesten uzak durmasını padişahın haline benzettiğini söylediler: İkisinin de kimse yüzünü görmezdi. Bu söz, Atatürk’ün gücüne gitmişti. Boyuna, “Gerçekten böyle mi dedi?” diye sorup duruyordu. En sonunda, sabahın saat üçüne doğru sofradan kalktı. “Gelin,” dedi. “Gidip kendisine soralım.” Önceden haber vermeden adamın evine daldı. Yanındakiler epey telaşlanmışlardı. Ama Atatürk’ün, adamı kucaklayıp öptüğünü görünce rahat nefes aldılar. Atatürk arkadan adamın çocuklarını da yataktan kaldırıp getirdi, onları da öptü, çevresinde herkese kendini sevdirdi ve ona her zaman bağlı kalacak bir taraftar kazandı.

Ellili yaşların ortasındaki Atatürk, eşten, aileden, sevgiden yoksun bir insandı. Afet Hanım ona bakıyor ve rahatını oldukça sağlıyordu. Bunun dışında, evdeki yaşamının hâlâ bir bekâr subay kantininden farkı yoktu. Gece konuklar gittikten sonra yalnız kalınca, içini bir kendine acıma duygusu kaplıyordu. Latife Hanım’la geçen kısa evlilik dönemi dışında, evlenmek istememişti. Evlilik ne karakterine, ne de mesleğine uygun düşüyordu. Ama, başkaları hesabına da olsa, evlilik konusunu sık sık düşünürdü. “Milletin babası” olarak, çöpçatanlık etmekten hoşlanırdı. Ana babalarının evlenmelerine karşı geldiği gençler çoğu kez ona başvurur, öğüt

ve yardım dilerlerdi. Atatürk; babayı çağırır, bu evlenmeye razı olmasını sağlardı. Boşanmalara karşıydı; boşanmış karıkocaları, muziplik olsun diye, aynı zamanda yemeğe çağırırdı. Tanıdıklarından biri evlendiği zaman, çoğu kez ona başvurur, öğüt ve yardım dilerdi. Atatürk; babayı denetler, eşyanın düzenini eleştirir, perdeleri düzeltir, özellikle yatak odasının döşenişine ve banyoya dikkat ederdi.

Atatürk yaşlandıkça çocukları daha çok sevmeye, çevresinde toplamaktan hoşlanmaya başlamıştı. Bir oğlu olmadığına hiç üzülmüyordu. Bir gün büyük adamların çocuklarının çoğunlukla dejenere olduklarını söylemişti. Atatürk, üstelik babadan oğula kalacak bir iktidar düşüncesine karşı olduğu için, oğlu olmasını siyasi bakımdan sakıncalı görürdü. Ama, başkalarının çocuklarıyla ilgilenir, oynar ve onlara Rumeli türküleri söylerdi. Bir gün, İzmit'te bir okul gösterisinde, küçük bir oğlan çocuğu, Atatürk'e hayran hayran baktıktan sonra birdenbire kucağına atılıp onu öpmeye başladı. Arkadan, öteki çocuklar da öğretmenlerinin elinden kaçıp, Atatürk'ü öpücük yağmuruna tuttular. Atatürk, yanındaki yetişkinlere döndü, "Görüyorsunuz ya," dedi. "Bu çocuklarla ben aynı kuşaktanız."

Çocuklarla en çok, okuma çağına geldikleri zaman ilgilenirdi. Öğrencinin sırasına, yanına oturur, onu sorguya çekerdi. Dağarcığında birtakım hazır soruları vardı. Bunlar arasında en hoşlandığı şuydu: "Fransızcada ihtilal, isyan, ıslahat, ayaklanma, başkaldırma arasında ne fark vardır?" Bazılarını daha derin bir sınavdan geçirirdi. Büyükelçilerinden birinin zeki bir öğrenci olan kızını yemekte, saatlerce tarih konuları, özellikle Napoléon üzerine sorguya çekmişti. Kız, Napoléon'un Josephine'e gönül vermiş olduğunu söyleyince, Atatürk kızdı. Bu kadar işi olan bir adamın âşık olmasına imkân yoktu. Kıza, "Canımı sıktınız," dedi ve konuyu değiştirerek, Sezar'dan söz etmeye başladı. Hangisi daha büyüktü. Napoléon mu, Sezar mı? Genç kız, "Sezar," dedi. Sezar, kendine bir unvan aramak zorunda kalmamış, kendi adı unvan olmuştu. Napoléon ise kendini imparator ilan etmişti.

Atatürk, genç kızı övdükten sonra, "Napoléon, ülkesiyle başladığı işi kendisiyle bitirdi," diye özetledi. Sakarya'da kazandığı zaferin, Austerlitz'le[161] kıyaslanmasından hoşlanmasa da, Napoléon'u bir general olarak çok beğenirdi. Yalnız, kendi ihtirası yüzünden, Fransa'nın milli çıkarlarından çok, dünyayı zapt etmeye değer vermiş olduğunu söylerdi.

Napoléon'un, ülkesinin iç huzuru zararına olarak giriştiği Moskova seferini, Osmanlıların Viyana'ya saldırısına benzetirdi. Napoléon, programının ne olduğu sorulunca, "Sadece burnumun doğrusuna giderim; ilerleyişim bu gidişimin sonucudur," diye karşılık vermişti. Atatürk, bunu, "Sadece burnunun doğrusuna gidenler, kafalarını, Saint-Helena kayasına çarparlar," diye yorumlardı. Napoléon kendisini, denetimi altına almak istediği olayların akışına kaptırmış; bunun sonucunda, demokrasi altmış yıl geriye atılmıştı.

Atatürk'ün, her yönüyle olmasa bile, beğendiği başka bir tarihi kahraman da kendisi gibi Makedonyalı olan Büyük İskender'di. Bir gün İskender'i, kendisiyle kıyaslarken, "kendi yurdunu unutarak daha uzaklara gitmesini" bir kusur olarak nitelemişti. Atatürk, hiçbir zaman böyle bir yanlışlık yapmadı.

Ankara ve İstanbul'daki yabancı çevreler, Atatürk'ün çevresinde bir çeşit efsane yaratmışlardı. Yaşı ilerledikçe, bu efsanelere daha çok fantezi karışmaya başladı. Yabancılar, Atatürk'ü Eski Romalılar benzeri bir eğlence düşkünü gibi gözlerinde büyütüyor, onu kadınlara karşı bitmez tükenmez bir arzusu olan, doymaz ve acımasız bir adam sanıyorlardı. Sözde, Çankaya'da açık açık eğlence âlemleri düzenliyordu. Aslında bu, ilk zamanlarda İstanbul'daki siyasi düşmanlarının ve Ankara'daki yobazların uydurduğu bir dedikodudan başka bir şey değildi. Ama, yabancı yazarlarla diplomatik çevreler, sözde geleneksel duyarlıklarını gıcıkladığı için, bu dedikoduları duymaktan hoşlanıyorlardı.

Gerçekten de Atatürk, onların ölçülerine göre "mazbut" bir hayat sürüyor sayılmazdı. Birçok subay gibi o da, kadınlarla zaman zaman ve önemsemeden birtakım ilişkiler kurmuş, bir kadını canı istediği vakit almış, istemeyince bırakmıştı. Olduğu gibi görünmeyi meziyet saydığı için, içki içtiğini nasıl gizlememişse, bu çeşit eğilimlerini de saklamış değildi. Sonra burjuva kafalıları ve bu koyu yobazları tedirgin etmekten hoşlanır; üstelik bir devlet başkanı için erkeklik şöhretinin halk gözünde iyi karşılandığını da hesaba katardı. Bu yüzden dışarıdan böyle görülmesine pek ses çıkarmazdı. Aslında bu, yaşayışının pek o kadar önem vermediği bir yanını oluşturuyordu. Nasıl ki, gençliğinde işinin çokluğu kendisine evlenmek için vakit bırakmamışsa, şimdi de yaşlandıkça içki, isteklerini öyle azaltıyordu.

Delikanlılığında ve olgunluk çağının başlangıcında fırsat çıktıkça kadınlardan alacağını almıştı. Ama, kırkından sonra istekleri ve gücü azalmaya başlamış; şimdi ise bu güç azaldıkça, aksine çokmuş gibi bir söylenti yayılmasından hoşlanır olmuştu.

Böylece elçiliklerin yemek salonları, kulüpler ve Ankara Palas, Atatürk yine şunu yapmış, bunu yapmış diye birtakım dedikodularla çalkalanır dururdu. Türkler, Atatürk'ün kızlarına da karılarına da kem gözle bakmayacağını bilirlerdi. Ama, yabancı diplomatların karıları, masasına çağıracak korkusuyla, kızlarını toplantılardan uzaklaştırmaya bakarlardı. Oysa, Atatürk bir genç kızı çağıracak olsa da, onu sözlü bir sınava çekmekten başka bir şey yapmazdı. Polonya Elçiliği'nde görüp beğendiği genç bir Polonyalı kızdan, Tanrı'nın varlığını kanıtlamasını istemişti. Evli kadınlarla konuşurken, örneğin kocalarıyla olan ilişkileri üzerine, daha içli dışlı sorular sorardı. Kadınlara karşı ne dereceye kadar ileri gidebileceğini iyi bilir ve kocaları iyi tartardı. Kocasının kıskanabileceği bir kadınla, hiçbir zaman flört etmeye kalkmaz ve buna pek önem vermeyen dostlarına da boyuna bu çeşit gaflar yapmamalarını salık verirdi. Yine de ara sıra, bir diplomat karısının, Atatürk'e aşırı derecede tutularak bir skandala yol açtığı olurdu. Bir keresinde de Atatürk, Amerikalı bir kadının, çiftliğine giderken geçtiği yolun üzerine boylu boyunca uzandığını görünce epey eğlenmiş, bu kadını Çankaya'da birkaç gün misafir etmişti.

Yine de, bütün kaprislerine ve ortaya atılan bütün dedikodulara karşın, yabancı diplomatlar, dış siyaset üzerindeki sapasağlam görüşleri yüzünden ona karşı büyük bir saygı beslerlerdi. Dil ve tarih gibi konularda belki kararsız olan zihni, şimdi Avrupalı diktatörlerin gittikçe büyüyen tehditleri altındaki dünya sorunları üzerinde, her zamanki kadar canlı ve kuvvetliydi. Kendileriyle, protokol sınırları dışında konuştuğu elçileri, vakit ne kadar ilerlemiş, hava ne kadar samimileşmiş olursa olsun, vatandaşlarına yaptığı gibi sıkı bir sorguya çekerdi. Sir Percy Loraine anlatıyor: "Bu, bazen bir soru yağmuru biçiminde, bazen de kendi düşüncelerini belirten uzun bir açıklama şeklinde olur, sonra çatık kaşlarının altında çelik mavisi gözlerinin delici bakışıyla sorgu dolu bir bekleyiş halini alırdı. İnsan, zamanla, bu bakışla ne demek istediğini anlardı. Bu şu demekti: Kaçamaklı davranma, erkek erkeğe konuşuyoruz. Anlıyorum, benden bir şeyler gizlemek

istiyorsun. Ama, evet efendimcilikten hiç hoşlanmam ve senin ne düşündüğünü öğrenmek isterim. Belki de bana söyleyeceğin ilginç bir şey vardır, çekinme, söyle!”

Atatürk şimdi bütün dikkatini, yakında başlayacağını önceden kestirdiği İkinci Dünya Savaşı’ndan önce, Türkiye ile Batı arasındaki çözümlenmesi gereken sorunlar üzerinde yoğunlaştırmıştı. Savaşa hazırlık niteliğinde olan sinir harbinde Türkiye’ye ilk tehdidi savuran Mussolini olmuş, 1934 baharında verdiği bir söylevde Asya ve Afrika’daki tarihi hedeflerini açıklamıştı. Bu açıkça bir savaş ve istila tehdidiydi. Türkler buna Ege kıyılarında gösterişli manevralarla karşılık verdiler. Mussolini –aslında Habeşistan seferine hazırlık olarak– Türk kıyıları önündeki Leros Adası’nı tahkim etmeye başlayınca, Atatürk tutumunu açıklamak için kendine göre bir yöntem seçti.

Bir akşam, Ankara Palas’ta yemek yerken, yandaki masada İtalyan büyükelçisini gördü. Arnavutluk elçisi de oradaydı. Gazi; o akşam içkili değildi. Ama kendini içmiş göstermek daha işine geldi. Arnavut’a doğru eğilerek, “Asaf Bey,” dedi. “Gazetelerde acayip resimler görüyorum. Neler oluyor sizin Arnavutluk”ta? Operet mi oynuyorsunuz?” Bunu söylemekle, Kral Zogu’nun şatafatlı üniformalarına taş atıyordu. “Hem,” diye devam etti. “Cumhuriyetten ne kötülük gördünüz? İlle de başınıza bir kral geçirmeye ne lüzum vardı? Üstelik, güttüğünüz siyaset de çok tehlikeli; İtalyanlar Balkanlara sızmak için sizi maşa olarak kullanacaklar.”

İtalyan büyükelçisi söze karışmak istedi. Atatürk, ona döndü; sözlerini herkesin duyması için tercümana yüksek sesle tekrarlatarak, Antalya’yı isteyen İtalyan öğrencilerinin Roma’daki Türk Büyükelçiliği önünde gösteri yapmalarına takıldı. “Antalya bizim İtalya’daki elçiliğimizin cebinde değil ki,” diye açıkladı. “Antalya buradadır. Ne diye gelip almıyorsunuz? Ekselans Duçe’ye bir teklifim var. Askerlerini karaya çıkarsın, ondan sonra savaşalım. Kim kazanırsa Antalya onun olur.”

Büyükelçi, “Bu bir savaş ilanı mı ekselans?” diye sordu.

Atatürk, “Hayır,” dedi. “Ben burada herhangi bir vatandaş gibi konuşuyorum. Türkiye adına savaş ilan etmeye yalnızca Türkiye Büyük Millet Meclisi yetkilidir. Ama şunu da kafanızdan çıkarmayın ki, Büyük

Millet Meclisi, zamanı gelince, benim gibi basit yurttaşların duygularını da göz önüne alır.”

Atatürk bunun arkasından, hesaplı boşboğazlığının sonucundan memnun olarak, otelden ayrıldı. Habeş Savaşı patladığı vakit; Türkiye, Atatürk’ün milletler topluluğuyla işbirliği yapma kararını bir daha belirterek, Milletler Cemiyeti üyesi sıfatıyla, İtalya’ya karşı zorlayıcı önlemler alınması yolunda oy kullandı. Bu işbirliği dileği, Türkiye’nin, 1936’da, Lozan Antlaşması’ndaki Boğazlar rejiminin değiştirilmesini resmen istemesi ile bir kez daha ortaya konmuş oldu. Bu sefer söz konusu olan, artık Boğazların serbestliği değil, güvenliği sorunuydu. Başvuru, Milletler Cemiyeti Antlaşması’nın, Boğazların herhangi bir tehdide uğraması halinde ortak bir dayanışmayı öngören maddesine uygun olarak yapılmıştı.

Atatürk, bu başvurunun yolunu da, zamanını da gayet iyi seçmişti. Bunda İngiliz Büyükelçisi Percy Loraine’le arasındaki yakın dostluğun da payı vardı. Atatürk, bir gün poker masası başında, onu Akdeniz’deki biricik as’ı elinde tutan adam olarak tanımlamış, o da Atatürk’e, Boğazlar bölgesine asker yollamak ya da ültimatom vermek gibi davranışlardan kaçınmasını salık vermişti. Türkiye’nin başvurusu, İngiltere’nin Boğazların güvenliğinden epey kuşkulandığı bir zamana rastladı. Almanların Ren bölgesini almalarından, İtalya’nın da Habeşiştan’ı istilasından sonra, Cenevre’de, Türklerin silahsız bölgeye yürüyerek, dünyayı yeni bir oldubitti karşısında bırakmalarından korkuluyordu. Atatürk’ün, bir çözüm yolu ararken, dürüst bir şekilde, hukuk yolunu seçmesi, Batılı devletler üzerinde olumlu bir etki yapmıştı. Almanlarla Türklerin 1914’teki gibi birbirlerine yaklaşmasından çekinen İngilizler de, Türk-İngiliz dostluğunu koruyabilmek için birtakım ödünler vermeye hazırdılar.

Bunun sonucu olan konferans, Montrö’de toplandı. İtalyanlar, konferansı boykot etmişlerdi. Sorun çabucak bir çözüme bağlandı. Türkiye her istediğini elde etmişti. Boğazlarda asker bulundurmasına izin verildi; eski Boğazlar Komisyonu dağıtıldı. Türkiye, geçmişte Osmanlı İmparatorluğu’nun yaptığı gibi, Boğazlardan geçişi tam olarak denetleyebilecekti. Savaş zamanında harp gemilerinin geçişini denetleyebilecek; kendini bir savaş tehdidi karşısında hissederse, bu denetim hakkını, barış zamanında da kullanabilecekti. 30.000 Türk askeri

böylece, 20 Temmuz gecesi saat on ikide Boğazların askerden arınmış bölgesine yürüdüler. Başlarında *Yavuz*’un bulunduğu Türk donanması onları orada karşıladı. 1914’te Mustafa Kemal’in bütün gücüyle, ama pek bir sonuç alamadan karşı koyduğu tarih olayı, en parlak bir şekilde ortadan kaldırılmıştı.

Bu çözüm, ne Almanya’nın ne de İtalya’nın işine gelmişti. Ama, şimdi Türkiye ile bir savaşı hiç de göze alabilecek durumda değildiler. Kont Ciano, 1937 başlarında Milano’da yapılan bir toplantıda, Tevfik Rüştü ile pazarlığa girişmek istemiş, Türkiye’nin bir ticaret anlaşması karşılığında Roma-Berlin mihverine uygun bir tutum benimsemesini sağlamaya çalışmıştı. Ancak Türk hükümeti, “sadece Barış Bloku’na bağlı olduğunu ve başka hiçbir blokla ilişiği bulunmadığını” açık olarak bildirdi. Almanlar da, Boğazların tahkim edilmesi işi, Türkiye ile ticaret ilişkileri bulunan Krupp’a değil de, daha yüksek fiyat istemiş olan Vickers firmasına verilince, üstü kapalı bir hakarete uğramışlardı. Montrö Antlaşması’nın bazı maddelerine itiraz edecek oldular. Ama Türkler, verdikleri sert cevapta Almanya’nın bu sorunla bir ilgisi olamayacağını bildirdiler. Çünkü Almanya, Montrö Antlaşması’nı imzalayan devletler arasında olmadığı gibi, bir Akdeniz devleti de değildi.

Rusya da bu antlaşmadan pek memnun kalmamıştı. Antlaşma, Rusya’ya bazı avantajlar sağlamış; ama, istediklerinin tümü, özellikle Boğazların savaş halinde bütün yabancı gemilere kapanması gerçekleşmemişti. Atatürk’ün politikası, bir yandan da en yakın denizci devlet olan Sovyet Rusya ile iyi geçinmekti. Bu yüzden, Rusları hem Montrö Antlaşması, hem de Sadabat Paktı konularında yatıştırmak için Tevfik Rüştü’yü bir heyetle birlikte Moskova’ya gönderdi.

Atatürk’ün, İngiltere’ye karşı dostluğunu belirtmesi için başka bir fırsat çıkmıştı: 1936 eylülünde Kral VIII. Edward, Akdeniz’de *Nahlin* yatıyla yaptığı bir gezi sırasında, Türkiye’ye de gayriresmi bir ziyarette bulundu. Sir Percy Loraine bu ziyareti, Almanya ile İngiltere’nin ekonomik savaşta Türkiye’ye kredi vermek için yarıştıkları bir sırada, bir iyi niyet gösterisi olarak teşvik etmişti. Bu, kırk yıl önce kayserin Abdülhamit’i ziyaretinden beri, Avrupalı bir hükümdarın Türkiye’ye yapacağı ilk ziyaretti. Sir Percy Loraine, ziyaretin resmi nitelikte olmasını ve kralın Ankara’ya gelerek

cumhurbaşkanına saygılarını sunmasını istemişti. Ancak bir dinlenme gezisinde olan kral bunun gayriresmi olmasını daha uygun gördü. Atatürk'ün bir an için canı sıkıldı. Ama, protokole körü körüne esir olmadığı için, kralı görmeye İstanbul'a gitti.

Kralın yatı, Dolmabahçe Sarayı önlerinde demirledi. Kral yanında Atatürk olduğu halde, açık bir otomobille İstanbul sokaklarından geçerek İngiliz Büyükelçiliği'ne gitti. Sir Percy Loraine bunun, camları kurşun geçirmez otomobille dolaşmaya alışık olan devlet başkanı tarafından, krala bir iltifat olduğunu söyledi. Binlerce kişi, kralın gelişini görmek için Boğaz kıyılarında gecelemişti. Pencerelerde Türk ve İngiliz bayrakları yan yana dalgalanıyordu; karanlık bastıktan sonra minarelerdeki *"Welcome, Edward Rex"* yazılı mahyalar aydınlatılmıştı. Kralla konukları –ki aralarında en önemlisi Bayan Simson'du– şerefine eğlenceler düzenledi. Ay ışığıyla aydınlanan Boğaz sularında Türk donanmasının da katıldığı bir "Venedik Gecesi" ile Marmara'da yapılan yarışlar bunlar arasındaydı. Verilen ziyafetlerden birinde, garsonun biri, elindeki büyük yemek tabağını yere düşürmüştü. Atatürk, konuğundan özür diledi: "Şu millete her şeyi öğrettim de, uşaklık etmesini bir türlü öğretemedim."

Kralla cumhurbaşkanı, Almanca olarak yaptıkları görüşmelerde, dostluk ilişkileri kurmuşlardı. Gerçekten de bu ziyaret, Kral Edward'ın büyükbabası VII. Edward'ın yabancı ülkelere yaptığı gezileri andırırcasına giriştiği bir diplomatik dostluk denemesiydi. Ziyaret, psikolojik bakımdan, Birinci Dünya Savaşı'ndan beri İngilizlere düşman gözüyle bakan Türk halkının da tutumunu değiştirdi. VIII. Edward, Türk kamuoyunda yeni bir havanın yaratılmasına yardımcı olmuştu. Bundan sonra yıllarca, İstanbul ve Anadolu kahvelerinin duvarları, iki devlet başkanını, ülkelerinin bayrakları altında yan yana oturmuş gösteren renkli resimlerle süslendi. Bu Türk-İngiliz *entente cordiale*'inin[162] unutulmamasına yarayacak bir semboldü.

Ama Türklerin daha Fransızlarla da böyle bir anlaşmaya varmaları gerekiyordu. Franklin-Bouilon'la yapılan anlaşmadan beri askıda kalan İskenderun Sancağı ya da Hatay işi hâlâ çözümlenmemişti. Bu konu, Suriye'ye bitişik, ancak nüfusunun çoğu Türk olan bir vilayeti ilgilendiriyordu. İskenderun Limanı da, Türkiye'nin güneyde yararlanabileceği tek limandı. Fransız mandası altında bu iş, sancağa

Türkiye’nin çıkarlarını göz önünde tutan özel bir rejim uygulamak yoluyla, dostça düzenlenmişti. Ama, Fransa 1936 yazında Suriye’ye bağımsızlık vermeyi ve Hatay’ı da bu ülkenin sınırları içine katmayı önerdi. Sorun, Milletler Cemiyeti Konseyi’ne getirildi. Konsey, vilayetten Fransız askerlerinin çekilmesini ve yerlerine tarafsız bir jandarma birliği gönderilmesini isteyen Türk önerisini tartıştı. Fakat şimdilik, yalnız üç tarafsız gözlemci göndermeyi ve görüşmeleri ilerideki bir tarihe bırakmayı uygun gördü.

Bunun üzerine Atatürk, uzlaşmazlığa kendisi el attı. Parti toplantısında, işlemin yavaş yürümesi protesto edilmişti. Böylece desteklenen Atatürk, Fransızlara karşı bir kuvvet gösterisine girişmeye karar verdi. Saldırısını, kurnazlıkla, Fransız Büyükelçisi Mösyö Ponsot’nun Paris’ten dönüşüne rastlatarak, özel bir trenle güney orduları genel karargâhının bulunduğu Konya’ya gitti. Görünüşe göre, orduyu güney sınırına doğru harekete geçirmek niyetinde olduğu anlaşılıyordu. İhtiyatlı İnönü, onu Toroslardan öteye gitmekten vazgeçirdi. Ama, Atatürk’ün bu davranışı işe yaramıştı. Fransızlar, Türklerin Hatay sınırına yığınak yaptığını ve vilayetin içinde de Türklerle Araplar arasında çatışmalar başladığını duyunca telaşa düştüler. Bunun sonucu olarak, Paris’le Ankara arasında, Türklerin lehine bir hava içinde, görüşmelere girişildi.

Sonunda yine Atatürk’ün pek sevdiği balo diplomasisi yoluyla bir anlaşmaya varılabildi. Bunun temelleri Ankara Palas salonlarında verilen bir baloda atılmıştı. Atatürk, yanında Sir Percy Loraine ve daha birkaç kişiyle birlikte, her zaman oturduğu köşedeydi. Fransız Büyükelçisi Mösyö Ponsot ile eşini yanına çağırdı. Biraz öteden beriden konuştuktan sonra müziğin ve dansın durdurulmasını emretti ve elçiye Hatay konusunu anlattı. Fransız-Türk dostluğunu candan arzuladığını belirttikten sonra, buna rağmen, Meclis’e, Hatay’ı almak için söz verdiğini ve bu sözden cayamayacağını söyledi. Hatay, onun için kişisel bir dava olmuştu.

Sorunu bu temel üzerinde Ponsot ile tartışmak için, davetliler arasından Fransızca bilen bir kadın çağırtarak tercümanlık yapmasını istedi. Bir yanlışlık olmaması için söyledikleri önce kâğıda not edilecek, sonra Fransızcaya çevrilecekti. Vakti gelince Fransızlara karşı, Atatürk’e yardımda bulunmaya söz vermiş olan Sir Percy Loraine de tartışmalara

katıldı. Güneşin ilk ışıkları, Ankara Palas'ın Şark taklidi pencerelerinden içeri sızıncaya kadar bu sorunu konuşmaya devam ettiler. Atatürk'e bir ilham gelmişti, uygulanabilecek nitelikte bir çözüm yolu ileri sürdü.[163]

Mösyö Ponsot, kendisi, böyle bir uzlaşmaya oldukça hazırdı. Hatay'ın tam bir Arap vilayeti olmadığını o da kabul ediyordu Üstelik, Adana ovasında apaçık bir İskenderun, Türkiye için doğal bir limandı. Suriyelilerin burayı savunmaları da güçtü. Ancak *Quai d'Orsay*, Suriye'nin parçalanmasına pek çabuk razı olamıyordu. Çünkü bu, askeri bir çekilme anlamına gelecekti. Öte yandan Atatürk, Ren havzası için bile savaşı göze alamamış olan bir ülkenin, herhalde Hatay için dövüşmeye kalkmayacağını iyi biliyordu. Ama, yine de Fransızların *mour propre*'unu[164] kollamak gerektiğini anlıyordu. Bu yüzden, bir yandan, Hatay üzerinde baskısını sürdürürken, bir yandan da konferans masasında sabırlı davranacaktı.

En sonunda, Paris, Cenevre, Ankara ve Suriye arasındaki dörtlü çapraşık görüşmeler, 1937 başlarında bir anlaşma ile sonuçlandı. Buna göre Hatay, ayrı bir siyasi varlık oluyor, içişlerinde tam bir bağımsızlığa kavuşuyor, yalnız gümrük ve para bakımından Suriye'ye bağlı kalıyordu. Suriye, Hatay'ın dışişlerini de yönetecekti. Türkçe ve Arapça olmak üzere iki resmi dil bulunacaktı. Şimdi iş, bu anlaşmanın pratik olarak nasıl işleyeceğini görmeye kalmıştı.

158 Bu değişiklikle birlikte, yirmi dört saatlik uluslararası saat bölümü de kabul olundu.

159(1) Bununla birlikte paşa unvanı kolay kolay bırakılamadı: Atatürk, bir akşam kendisine, "Paşa hazretleri!" diyen bir bakana dönerek, "Ne demek paşa hazretleri? Paşa hazretleri yok. Bundan sonra bana paşa demeyiniz," diye çıkışınca, bakan, "Başüstüne paşa hazretleri," diye cevap vermişti. Falih Rıfkı Atay'ın *Çankaya*'sından.

160 İngiltere Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Oliver Cromwell (1598-1658) bir ihtilal yapmış, krallık ordularını yenmiş, Kral Charles'ı ölüm cezasına çarptırtmış ve İngiltere'de bir çeşit cumhuriyet ve diktatörlük kurmuştu. (ç.n.)

161 Napoléon, Çek dilinde adı Slavkov olan Austerlitz'de, Rus ve Avusturya ordularını bozguna uğratmıştı (2 Aralık 1805). (ç.n.)

162 Samimi ilişki. (ç.n.)

163 Atatürk, başka bir sefer de, Karpiç lokantasında, gayriresmi bir fırsattan yararlanarak daha eksantrik bir baskı yoluna başvurmuştu. Bir masada Fransız büyükelçisini görünce kendi masasındaki kadınlara ellerini havaya kaldırıp, "Hatay'ı istiyoruz!" diye bağırmalarını söyledi. Manevi kızlardan biri çantasından küçük bir tabanca çıkararak havaya ateş etti. Mösyö Ponsot silah patlamasından ürkmüştü. Atatürk, şakacıktan polis çağırıp ruhsatsız tabanca kullandığı için kızı

yakalattı. Sonra da İnönü’ye, Türk kadınlarının Hatay’ı ne pahasına olursa olsun istediklerini bildirerek, vilayeti onlar adına Fransızlardan istemesi için talimat verdi.

164 Özsaygı.

ELLİ DOKUZUNCU BÖLÜM

Ciddi Bir Hastalık

Atatürk, İstanbul'da geçirdiği bütün yaz süresince rahat etmemişti. O bir türlü bağdaşamadığı kasvetli padişah sarayı ona bir hapishane gibi geliyor, içinde sıkıntıdan patlıyordu. Saraydan kaçmak için hep birtakım entrikalara başvuruyor, tepedeki halk kahvesinin yanı başında bir köşk yaptırıp orada oturmayı tasarlıyordu. Arada bir, kimseye belli etmeden kaçtığı da oluyordu. Bir akşam, okul kaçağı bir çocuk gibi, erken yatacağını söyleyerek sofradan kalkmış, nöbetçilerini atlatmış ve saraydan sıvışarak geceleyin ortadan kaybolmuştu. Uzun bir aramadan sonra Boğaz'da bir Rum balıkçı meyhanesinde bulundu. Kolunu, balıkçının omzuna atmış, Trabzonlu bir gemicinin çaldığı kemençeye ayak uydurarak dans ediyor, içiyordu.

Yine böyle bir gece, askeri okul öğrencilerinden bir grup yanlarında duran bir taksinin içinde Atatürk'ü tek başına görünce şaşırdılar. Onlarla yolun kenarına oturup askerlik sorunlarından konuştu. Biraz sonra uzaktan otomobil ve motosiklet sesleri işitildi. Atatürk, "Yakalandık," diye söylendi. "Peşimden geliyorlar." Otomobiller gelince, içlerinden çıkan bir sürü kuşkulu memur, cumhurbaşkanını alıp götürdü.

Atatürk, bu uzun yaz günleriyle gecelerinde, Boğaz'da, Marmara'da ve Adalar'ın çevresinde dolaşmaktan hoşlanırdı. Halk, küçük *Ertuğrul* yatını görmeye alışmıştı. Bir akşam, yatla Boğaz'ın son iskelesine kadar uzandı. Kaptana birdenbire, Boğaz'dan Karadeniz'e çıkıp Zonguldak'a gitme emrini verdi. Sonra kamarasına girip uykuya daldı. Yanındakiler, epey tasalanmışlardı. *Ertuğrul*, ince ve dar bir tekneydi, bir fırtına çıkacak olursa

Karadeniz’in dalgalarına dayanabilecek hali yoktu. Neyse, sağ salim Zonguldak’a vardılar. Atatürk, o sabah, maden ocaklarını ve fabrikaları denetledi. Ancak, dönüşlerinde fırtına patlayınca, küçük yat, tehlikeli bir yalpaya düştü. Öyle ki, tayfalar bıçaklarıyla yedek yelkenleri kesmek zorunda kaldılar. Atatürk, onların korkularına bakıp gülüyordu. *Ertuğrul*, Boğaz’ın sakin sularını tutuncaya kadar bir çocuk gibi, gramofonda bir zeybek havası çalıp dans etmek istemişti.

Atatürk, saraydan kurtulmak için günlerinin çoğunu, ya artık büyük bir kaplıca şehri haline gelmiş olan Yalova’da ya da Florya’da geçiriyordu. Plajın üstüne bir deniz köşkü yaptırarak canlandırmış olduğu Florya’da, halkın arasında kürek çekiyor, yüzme egzersizleri yapıyordu. Son zamanlarda evlat edindiği Ülkü adında küçük bir kız çocuğunu, sarayda olduğu gibi burada da yanından ayırmıyordu. Bu Tatar yüzlü, çekik gözlü, sevimli, afacan küçük kızı pek sever ve bir işin doğrusunu öğrenmek için, yanındakilerin hepsinden çok ona güvenebileceğini söylerdi.

Bu arada Atatürk’ün çevresinde gizliden gizliye, tatsız bir anlaşmazlığın dedikoduları dolaşmaya başlamıştı. Bu dedikoduların konusu, İnönü’ydü. Atatürk’ün ahbapları, İsmet Paşa’yı, öteden beri sevmezlerdi. Mazbut bir aile babası olan İnönü’nün Çankaya ve Dolmabahçe’deki bu sefahat düşkünü kişilerle çok az ilgisi vardı. Bu adamlar sadece iki şey peşinde koşarlardı: para ve mevki. İnönü de, onların bu iki şeyi elde etmelerine engel oluyordu. Öyle bir şeyi zaten Atatürk de istemezdi. O da çevresindekileri iyi tanır ve hiç kimseyi, yüklendiği sorumluluğu başaramayacaksa, önemli bir yere atamazdı. Ağızlarını kapatmak için, kendilerini inşaat işlerinde serbest bırakır, sanayi girişimlerinde biraz çalıp çırpmalarına göz yumar ve ortada bir skandal tehlikesi belirmedikçe, varlıklarını hangi yoldan edindiklerini inceden inceye araştırmazdı. Ama, İsmet Paşa’nın çoğu kez, bu yolu bile tıkadığı olurdu. Böylece Atatürk’ün çevresinde sürekli bir kişisel entrika havası sürüp giderdi. Bunun da başlıca konusu, İnönü’ye oyun oynamaktı. Atatürk, bir çeşit “böl ve yönet” siyaseti uygular, rakipleri kâh birbirine karşı kışkırtır, kâh kendi önünde barışmaya zorlardı. Düşman olanları masasına çağırıp birbirleri için söylediklerini tekrarlattırmaktan hoşlanırdı. İsmet Paşa’nın dostlarına ve düşmanlarına karşı da bu şekilde davranıyordu. Bazen, yanındakilerden birini İsmet

Paşa'nın önünde hükümeti eleştirmeye kışkırttığı olurdu. Bir kez de İnönü'nün arkasından, yumruğunu masaya vurarak, "Ben istersem bir adamı elime alır, yükseklere çıkarırım. Ama o bunu anlamaz da kendi değeriyle yükseldiğini sanırsa, o zaman da paçavra gibi silkip atarım," demişti.

Atatürk, şimdi çoğu zaman, bu çeşit bir ruh hali içinde bulunuyordu. Sağlığı bozuldukça, İnönü ile aralarındaki önemli yaradılış ayrılığından doğan çekişmeler de artmaktaydı. İkisi de birbirlerini, karşılıklı olarak iğneliyor ve ikisi de bundan alınıyordu. İsmet Paşa, Atatürk'ün kaprislerine, vekillerini eleştirmesine, kabineyi hesaba katmadan emirler vermesine içerliyordu. Gittikçe, Atatürk'ün birbirini tutmaz hallerini ve taşkınlıklarını çekemez olmuş, sabrı tükendiği zamanlarda bu derdini birkaç kişiye açıklamıştı. Onlar da bunu Atatürk'e yetiştiriyorlardı. Atatürk, yıllarca, İnönü'nün ince eleyip sık dokumasına, bilgiçlik taslamasına, karar vermedeki yavaşlığına göz yummuştu. Ama, İsmet Paşa'nın bu eksikleri, kendisine yönelttiği eleştirilerle birleşince, artık Atatürk'ün sinirine dokunmaya başlamıştı.

İnönü'nün kısıtlayıcı ekonomik siyaseti, çok kişinin kendisine karşı cephe almasına yol açmıştı. Ama, Atatürk'le aralarındaki gerginlik en çok, dış siyaset konularından kaynaklanıyordu. İtalyan denizaltıları kendilerine İspanyol süsü vererek Akdeniz'de ticaret gemilerini batırmaya başlayınca, Türkiye de, Atatürk'ün talimatı üzerine, Nyon Konferansı'nda bu korsanlık olaylarına karşı kurulan uluslararası devriye kuvvetiyle işbirliği yaptı. İsmet İnönü, İtalyanlarla savaşa yol açabilecek böyle bir anlaşma yerine, her milletin kendi karasularını denetlemesini daha uygun buluyordu. Buna sinirlenen Atatürk, bundan sonra gitgide İnönü'yü çiğneyerek doğrudan doğruya Tevfik Rüştü ile iş görmeye başladı. İsmet Paşa'nın Hatay işinde de fazla ihtiyatlı davranmasına içerlemişti. Hükümet, Türkçenin resmi dil olarak kullanılması konusunda ısrar edilmemesini uygun görüyordu. Atatürk, İstanbul'dan İnönü'ye telefon ederek, bu öneriyi kesin bir şekilde reddetti.

İkisi arasındaki gerginlik, bir akşam Çankaya'da son haddini buldu. Tuhaftır ki, olay önemsiz bir konudan, bir bira fabrikasını ilgilendiren ekonomik bir sorundan çıkmıştı. İnönü, sinirlerine hâkim olamayarak, "Bu

ülke daha ne kadar bir sarhoş masasından idare edilecek?” diye parladı. Atatürk, sakin sakin, “Seni bu mevkiye getirenin de bir sarhoş olduğunu unutuyorsun galiba,” dedi. Konuşma, bundan sonra daha az tehlikeli konularda, ama sıkıcı bir şekilde devam etti. İnönü gittikten sonra, Atatürk kızgınlığını açığa vurdu ve onu Meclis’e şikâyet edeceğini söyledi. Kendisini bundan vazgeçirdiler. Ancak, başbakanı değiştirme sırası geldiği anlaşılıyordu. Atatürk, ertesi gün trenle resmi bir yurt gezisine çıkacaktı. İnönü’yü özel kompartımanına çağırdı; birkaç hafta resmi bir “sağlık izni” almasını önerdi; bu arada başbakanlığa başka birisi vekâlet edecekti.

On dört yıl çalıştıktan sonra, böyle birdenbire bir kenara itilmek, son zamanlarda zaten birçok tatsız olayla karşılaşmış olan İsmet İnönü’ye çok dokundu. Yolculuk süresince Atatürk’e, kararından cayması için, pişmanlık tezkereleri yolladı. Ama, Atatürk, bunlara cevap vermedi. Aldığı karar kesindi.

İsmet İnönü’nün yerine, son zamanlardaki gözdesi Celal Bayar’ı getirdi. Bayar, ekonomik alanda daha yumuşak bir devletçilik taraflısıydı. Başbakanlık görevine, eşitliğe daha uygun bir vergileme düzenini ve yeni bir beş yıllık planı öngören bir ekonomik programla başladı. Ne var ki, Bayar, İnönü gibi aklı işe eren bir “kurmay başkanı” olmaktan uzaktı. Atatürk az sonra, eski başbakanını aramaya başladı. İşleri Celal Bayar’ın eline öyle güvenle bırakamıyordu. Bayar’ın, başbakanlığa geçişinden birkaç hafta sonra yüzünün yorgun halini gören bir kadın dostuna, “Bizim yeni başbakan yüzünden geceleri rahat uyuyamıyorum ki!” diye yakındı. İnönü ile özel dostluğunu bozmadı. İsmet Paşa, arada sırada Çankaya’ya gelir, birlikte yemek yerlerdi.

1937 kışında, Atatürk’ün ciddi şekilde hasta olduğu anlaşıldı. Ufukta beliren savaşla uğraşan kafası, hâlâ zaman zaman derin bir sezgi gücü gösteriyordu. General Gamelin için, “Bu çeşit adamlar işbaşında bulunduğu sürece Fransa yıkılmaya mahkûmdur,” diye umutsuzluğunu belirtmişti. Maginot Hattı’nı, Nasrettin Hoca’nın türbesine benzetiyordu. Bir ön duvarı, kapısında da koca bir kilidi vardı ama, her yanı açıktı. Canı isteyen arkasından dolaşabiliyordu. Ekim sonunda, Cumhuriyet’in yıldönümü dolayısıyla her yıl olduğu gibi düzenlenen toplantıda birkaç saat yanında oturan Sir Percy Loraine yine şöyle yazıyordu: “Bu, Atatürk’ün zekâsını bir

noktada toplamak konusunda akla hayret veren yeteneğini görmek için bulunmaz bir fırsattı. Çevresine yeni gelen birine ya söyleyeceği ya da ondan öğreneceği bir şey vardı. Her sözü belirli bir amaca yönelikti; insan bunun altındaki sarsılmaz maksadı ve yorulmaz araştırma isteğini görebilirdi. Buna, isterseniz araştırma diyebilirsiniz, ama soruşturma değil."

Bununla birlikte, son bir iki yılda Atatürk'te gerek vücut, gerek kafa bakımından yorgunluk belirtileri görülmüştü. Başı ağrıyor, eskiden olduğundan daha çok üşüyordu. Dışarıdan bakılınca da yaşlandığı belli oluyordu; cildi soluklaşmış yüzünün çizgileri daha derinleşmiş, saçları dökülmüştü. Göbek salıvermişti. Hareketleri de savruklaşmıştı. Enerjisi azalmaya başlıyor, uyku ilaçları alarak öğleden sonraya kadar uyuyordu. Uykudan yine yorgun kalkıyor, eskisinden daha erken içmeye oturuyor, ama yemeğin sonunda canlılığı yine tükenmiş oluyordu. Az yürüyordu. Dolmabahçe Sarayı'na bir asansör koydurmuştu. Her zaman, oturmak için bir bahane arıyor, bazen bağdaş kurup yere çömeliyordu. İki kez grip olmuş, zatürreeden çekinmeye başlamıştı. Bir gün doktoru, kendisine daha iyi bakmasını ve daha az içmesini öğüt verdi.

1938 başlarında Ankara'dan Yalova'ya gitti. Orada kaplıca doktoru, kendisini muayene etti.[165] Bacaklarında kaşıntılardan yakınıyor, banyoların iyi geleceğini umuyordu. Doktor, kendisine karaciğerinin büyümüş ve sertleşmiş olduğunu, kaşıntının da yediği yemekten ve en çok da içkiden ileri geldiğini söyledi. Arkadan özel doktoru da aynı teşhisi koydu. Bunun çaresi dinlenmek, yiyeceğine dikkat etmek ve içkiyi azaltmaktı. Hele, anason kokulu rakı, özellikle zararlıydı. Bir süre için daha az içti. On gün sonra, kaşıntılar dinmişti. Atatürk, daha önce kararlaştırdığı gibi, Bursa'ya gitti.

Ali Fuat (Cebesoy) da onunla birlikte geldi. Atatürk'ün kendileriyle çatıştığı arkadaşlar içinde, ötekilerden daha yumuşak tabiatlı olduğu için, yuvaya dönen yalnızca oydu. Atatürk, Refet Paşa'yla da barışmış, ama eski ahbaplıkları bir daha canlanamamıştı. Rauf Bey, sürgünden döndükten sonra, Halk Partisi ileri gelenleri, Atatürk'le barışmasını önlemişlerdi. Kâzım Karabekir, çağrısı üzerine, Türk Tarih Kurumu'nun İstanbul'da yaptığı bir toplantıya gelmiş ama, aksi bir rastlantı yüzünden birbirleriyle

buluşamamışlardı. Böylece, Atatürk'ün gençlik arkadaşlarından, şimdi yanında yalnızca Ali Fuat Paşa kalmıştı.

Atatürk, Bursa'da yurt gençliğine uyarıcı bir söylev verdi. Bu söylev, ilerideki genç kuşaklar için, kutsal bir parça değeri kazanacaktı. Gerçekten de Atatürk, gençliği, geleceğin bekçiliğine atıyordu.

> *"Türk genci, inkılapların ve rejimin sahibi ve bekçisidir. Bunların lüzumuna, doğruluğuna herkesten çok inanmıştır: Rejimi ve inkılapları benimsemiştir. Bunları zayıf düşürecek en küçük ya da en büyük bir kıpırtı ve bir hareket duydu mu; bu memleketin polisi vardır, jandarması vardır, adliyesi vardır, ordusu vardır demeyecektir. Hemen müdahale edecek, elle, taşla, topla ve silahla, nesi varsa onunla kendi eserini koruyacaktır. Polis gelecektir, asıl suçluları bırakıp suçlu diye onu yakalayacaktır. Yine, 'Polis henüz İnkılap ve Cumhuriyet'in polisi değildir,' diye düşünecek, fakat asla yalvarmayacaktır. Mahkeme onu mahkûm edecektir. Yine düşünecek, 'Demek adliyeyi de ıslah etmek, rejime göre düzenlemek lazım,' diyecek. Onu hapse atacaklar, kanun yolundan itirazları yapmakla beraber... Meclis'e telgraflar yağdırıp haklı ve suçsuz olduğu için tahliyesine çalışmasını, kayırılmasını istemeyecek... Diyecek ki: 'Ben iman ve kanaatimin icabını yaptım, müdahale ve hareketimde haklıyım. Eğer buraya haksız olarak gelmişsem, bu haksızlığı meydana getiren sebep ve amilleri düzeltmek de benim vazifemdir.' İşte benim anladığım Türk genci ve Türk gençliği."*[166]

Bu uyarı okunması altı gün süren *Nutuk*'undaki peygamberce sonucu yansıtıyordu. Atatürk'ün, orada ileri sürdüğü ihtimal şuydu:

> *"Memleketin içinde iktidara sahip olanlar gaflet ve dalalet ve hatta hıyanet içinde bulunabilir. Hatta bu iktidar sahipleri menfaatlerini, müstevlilerin siyasi emelleriyle tevhit edebilirler. Millet fakru zaruret içinde harap ve bitap düşmüş olabilir.*
>
> *Ey Türk istikbalinin evladı! İşte; bu ahval ve şerait içinde dahi, vazifen, Türk istiklal ve cumhuriyetini kurtarmaktır! Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda, mevcuttur!"*[167]

Atatürk, Bursa ziyaretinden dönüşte, vapurla Mudanya’dan ayrılırken, yemekte birden fenalaştı. Yüzü sarardı, sancısı tuttu. Ali Fuat Paşa, kendisini yatmaya zorladı. Atatürk, toplantının, Ali Fuat Paşa’nın ev sahipliği altında devam etmesi şartıyla gidip yattı. Ama kimsede eğlenecek hal kalmamıştı. Gece yarısından az sonra, Cebesoy’u kamarasına çağırdı. Doktor, kendisine ilaç vermiş, sancısı azalmıştı. Atatürk, artık uyuyabileceğini umuyordu. Ama, ona hastalığı uzun sürecek gibi gelmişti. “Yatakta kalacak olursam, canım çok sıkılacak. Yanımda ancak senin gibi arkadaşlar olursa, bu sıkıntıya dayanabilirim,” dedi.

Gemi, sabahleyin Dolmabahçe’ye geldiği vakit, Atatürk daha iyi görünüyordu. O akşam, Kılıç Ali ile beraber Park Otel’e yemeğe gittiler. Pencerenin yanında bir masada, sabahın saat dördüne kadar oturdular; üşümeye başlayınca kalktılar. Ertesi gün Atatürk’ün ateşi çıktı, zatürreeye yakalanmıştı. Bir haftadan fazla bir süre yatakta kaldı. Daha büsbütün iyi olmadan Ankara’ya gitmek için ısrar etti. Yüzünü gören dostları halinden korkmuşlardı. Çok bitkin görünüyordu. Ayakta zor duruyordu. Bacakları ve karnındaki kızartılardan yakınıyordu. Yunan ve Yugoslav başbakanları şerefine verilen bir yemeğe geç geldi. Burnu kanamış, zor durdurulabilmişti. Bu burun kanaması, akciğerdeki bozukluktan ileri geliyorsa, tehlikeli bir belirti demekti.

Kendisini muayene eden Türk doktorları, bir de bir yabancı doktorun görmesini istediler. Atatürk, bir yabancı uzman getirilmesine karşıydı. Hatay işinde yeni bir pürüz çıkmıştı. Hastalığının dışarıda duyulması, işin çözümüne engel olabilirdi. Ama en sonunda Celal Bayar, Dr. Fissinger’i getirmek için kendisini ikna etti. Fransız uzman, Ankara’ya gelip Atatürk’ü görünce derhal siroz teşhisi koydu. Türk halk dilinde, bu hastalığa tutulanlara “canavar yutmuş” derler. Arkadaşları Atatürk’ü yiyip bitiren şeyin bu canavar olduğunu şimdi anlıyorlardı.

Atatürk, doktorlarının sözünü dinlese belki iyi olabilecekti. Fissinger, oldukça iyimser görünüyordu. Atatürk’e, “Sizi iyi ederim,” dedi. “Ama ilkönce siz kendi kendinizi iyi edeceksiniz. Siz, büyük savaşlar kazanan büyük bir komutan olabilirsiniz, ama şimdi sizin komutanınız benim. Siz de bana yardım etmek zorundasınız.” Bu benzetme, Atatürk’ün hoşuna gitmişti. Ne istenirse yapmaya söz verdi. O zamana kadar doktorların

sözünü dinlememiş, kan tahlili yaptırmak istememiş, her gün içtiği sigara sayısı konusunda onları aldatmıştı. (Elli sigara içiyorum dese, 10'a indireceklerdi. Onun için iki yüz diyordu.) Ama şimdi, durumunun ağırlığını anladıktan sonra, uzlaşmaya razı olmuştu. Üç ay yataktan çıkmayacak, günde yalnız bir saat kalkacaktı. Bundan sonra bir yıl gayet sakin yaşayacak, özel bir perhiz uygulayacak ve hiç içki içmeyecekti. Atatürk, "Yalnız üç ay içinse dayanırım," dedi.

İngiltere'den özel bir şezlong getirildi. Atatürk, bu şezlongda uzanabiliyor, yazıp okuyor, devlet yazılarıyla uğraşabiliyordu. Ama böyle sırtüstü yatmaktan sıkılıyor, ikide bir doğrularak bağdaş kuruyordu. Oysa, bu durum, karaciğerdeki kan dolaşımı için hiç iyi değildi. Çoğu akşamlar, çevresinde birkaç arkadaşıyla birlikte, koltuğunda yemek yiyor ve erkenden yatıyordu. Böylece bir ay kadar bir bakımdan sonra biraz kendine gelir, canlanır gibi oldu. İştahı açılmaya başlıyor; enerjisi, düşünme gücü yerine geliyordu. Bu sefer, kuvvetine fazla güvenip yine bir şeyler yapmak için çırpınmaya başlamıştı.

Çünkü, kafası rahat nedir bilmezdi. Nasıl ki, gençliğinde başta askerlik, sonra da siyaset sorunlarıyla uğraşarak geceleri uyku uyumaz idiyse, şimdi de 1938 ilkbaharında savaş eşiğinde olan dünyanın sorunlarıyla uğraşıyor; bu savaş patlamadan kendi eserini bitirmek isteğiyle yanıyordu. Çünkü, Hatay'ın anavatana katılması işi henüz kesin olarak tamamlanmamıştı.

165 Dr. Nihat Reşat Belger. (ç.n.)

166 Bu söylevin gerçeğe uygunluğu, sonradan tartışma konusu olmuş; sonunda Türk Tarih Kurumu, 24 Ekim 1966 günü aldığı kararla yukarıdaki sözlerin Atatürk'e ait olduğunu onaylamıştır. Yalnız, Kurum, söylevin tarihini Şubat 1933 olarak göstermektedir. (ç.n.)

167 Her iki hitabenin de sözleri, 1960'ta, başında Celal Bayar'la Menderes'in bulundukları Demokrat Parti hükümetini devirmek ve yerine, geçici bir askeri rejim getirmek konusunda büyük rol oynamış olan ülke gençliğine ilham kaynağı olmuştur.

ALTMIŞINCI BÖLÜM

Atatürk'ün Ölümü

Türkiye, Hatay'ın özerkliğine kavuşmasını sağlamıştı. Ama, kimin denetimine gireceği ancak seçimlerden sonra anlaşılacaktı. Milletler Cemiyeti'nin seçimleri düzenlemekle görevlendirdiği komisyonca uygulanan sayım sistemi, Türkleri azınlıkta, Araplarla Ermenileri çoğunlukta gibi gösteriyordu. Hatay'daki Türkler, Antakya'da büyük bir miting yaparak, bu sayımın durdurulmasını sağladılar. Türklerin, istediklerini elde edebilmeleri için, yine doğrudan doğruya Fransızlar üzerinde baskı yapmaları gerekiyordu. Eskisi gibi bir kuvvet gösterisinde bulunmak şarttı. Atatürk, hastalığına bakmadan, buna katılmak için ısrar etti.

Yatalak, hasta koltuğundan kalktı. Ankara'da, Gençlik Bayramı'nı izlemekle geçen yorucu bir günden sonra, yanında doktoru ile, Mersin'e gitmek için trene bindi. Tren, güneye doğru ilerledikçe, sıcak daha boğucu bir hal alıyordu. Atatürk, arkadaşlarından birine, "Bu hastalık başka türlü bir şey," dedi. "Şimdiye kadar böylesini görmemiştim." Karnına baktı, "Şişmanlıyorum," dedi. "Pantolonlarım dar gelmeye başladı. Genişletmek gerekecek."

Mersin'de çok yorucu bir programla karşılandı. Askeri geçit törenini izlemek için, yakıcı ve rutubetli sıcağın altında, kırk dakika süreyle ayakta kaldı. Ayakta durmakta güçlük çekiyordu. Arkasında duran Kılıç Ali ile yaveri Salih Bey, "Bize yaslanın," diye fısıldadılar. Bu öneriyi gururla reddetti. Yalnız, kıtaların pek ağır geçmemeleri için, "Hızlı yürüyüş!" emri verdi. Arkadan demiryolu şantiyeleriyle çevredeki görülecek yerleri de

gezmek gerekti. Ancak, gece hava biraz serinledikten sonra, limanda bir motorda birkaç saat nefes alabildi. Ertesi günü dinlenmekle geçirdi. Alaturka plaklar çaldı, bunları aklı başka yerdeymiş gibi dalgın dalgın dinledi. Arada sırada, melankolik bir sesle, şarkılardan birkaç dize mırıldanıyordu. Üçüncü gün, bu sefer de Tarsus'ta, uzun bir geçit töreninde ayakta durdu. Adana'nın Fransız işgalinden kurtuluşunu kutlamak için oraya gitti. Geceleyin trenle Ankara'ya dönecekti. Sıcaktan kurtulmak için trenin bir an önce kalkmasını istiyor, ama törenlerin ve vedalaşmaların bir türlü sonu gelmiyordu. En sonunda içinden bir oh çekebildi, tek başına bir sepet dolusu portakal yedi ve yatağına uzanarak ateşli bir uykuya daldı.

Ankara'nın kuru sıcağında iki gün geçirdikten sonra İstanbul'a gitti. Haydarpaşa'da her zaman, trenden iskeledeki motora kadar, yere serilen kırmızı yol halısı üzerinden yürüyerek giderdi. O sabah yürümekte zorluk çekeceği biliniyordu. Onun için, yol kısalsın diye, kompartımanını trenin başına takmışlardı. Ancak, kimsenin yardımını istemedi ve kendisini neşeli göstermeye çalışarak, motorun başında durup bavulların taşınmasına baktı. Ama, halk, kendisinin saklamak istediği gerçek durumu, kaygı içerisinde, açıkça görmüştü.

O günü, Florya'nın nispi serinliği içinde geçirdi. Gece, saraya dönerken kalbinde birdenbire bir sancı duydu. Arabayı durdurdular. Salih Bozok ona bir kalp ilacı verdi.[168] Dolmabahçe'ye geldikleri vakit doktor, bunun bilindiği gibi bir kalp krizi değil, karaciğer hastalığının bir belirtisi olduğunu açıkladı.

Atatürk, artık hastalığının siroz olduğunu biliyordu. Fransızca bir tıp sözlüğünde bu hastalık üzerine bir yazı okumuş ve arkasından, "Demek ki artık günlerim sayılı," demişti. Yalova'daki doktor, kendisini bir daha muayene etti ve hastalığın ikinci dönemine girmiş olduğunu gördü. Başta genişlemiş olan karaciğer, bu dönemde büzülmeye başlardı. Atatürk'ün kilo alması, karnında su ve gaz birikmesinden ileri geliyordu. Bu da hastalığa bağlı bir su toplama haliydi. Hemen hemen hiç kımıldamadan yatakta uzanıp yatması gerekiyordu. Atatürk'e bildirmeden Fissinger'i Paris'ten bir daha getirttiler. O da aynı teşhisi tekrarladı. Hastanın durumunu beklediğinden de kötü bulmuştu. Atatürk, nekahetten çok erken kalkmış, Mersin yolculuğu da dinlenme döneminin olumlu etkisini sıfıra indirmişti.

Ancak yolculuk, Tevfik Rüştü'nün, Fransızların Hatay'a karışmalarına karşı giriştiği kuvvetli protestolarla aynı zamana rastlamış ve kendi sağlığı bakımından yarattığı ölüm tehlikesine karşılık Atatürk'e, umduğu siyasi sonucu sağlamıştı. Boğazlar konusunda kullandığı buna benzer bir taktik Cenevre'de nasıl aynı havayı yaratmışsa, bu gezi de Paris'te, Atatürk'ün Avrupa diktatörleri biçiminde bir *anschluss*'a[169] hazırlandığı kanısını doğurmuştu. Devletlerarası durum üzerindeki teşhisi doğru çıkmıştı. Avrupa'da Hitler'le başları zaten dertte olan Fransızların, Suriye Devleti'nin bir parçacığıyla uğraşacak halleri yoktu. Suriye de, nasıl olsa er geç tümüyle ellerinden gidecekti. Üstelik şimdi dost Türkiye ile bozuşmanın sırası da değildi. Çünkü isterse, Boğazları kapatır, ilerideki savaşta Fransa'nın muhtemel müttefiki olan Sovyet Rusya'ya giden yolları kesebilirdi.

Bu yüzden, Fransız hükümeti Paris'teki Türk büyükelçisiyle görüşmelere girişti. Bu görüşmeler sonunda, seçimler sırasında düzeni sağlamak üzere bir Türk askeri misyonunun Hatay'a girmesi konusunda anlaşmaya varıldı. Temmuz başlarında iki devlet arasında bir dostluk antlaşması imzalandı. Buna göre Hatay'da düzen, Türk ve Fransız birlikleri tarafından sağlanacaktı. Bu da, Hatay'ın, özerkliğinin ortaklaşa garanti altına alınması şekliyle, Fransızlarla Türklerin denetimine girmesi demekti.

Atatürk, hasta yatağında sabırsızlanarak, Ankara'da Tevfik Rüştü'ye telefonla haber yolladı ve antlaşmanın hemen uygulanmasını istedi. İlk Türk birliği, en geç ertesi çarşamba günü Hatay'a girmiş olmalıydı. Tevfik Rüştü bu sabırsızlığın nedenini anlıyordu: Atatürk, daha başka gecikmeler olmasından ve Hatay'ın Misakımilli sınırları içine girdiğini göremeden gözlerini kapamaktan korkuyordu. Ancak, günlerden cumartesiydi ve Hatay'daki devir işinin nasıl olacağı üzerindeki ayrıntılar henüz kararlaştırılmamıştı. Tevfik Rüştü, Mösyö Ponsot'ya işin çok acele olduğunu anlattı. Atatürk'e büyük bir saygı besleyen Ponsot, durumu çok iyi anlıyordu. Ancak, söylediği gibi Paris'in de antlaşmayı onaylaması gerekliydi. Oysa, hafta sonunda *Quai d'Orsay*'de, kimseyi bulmaya olanak yoktu. Yine de, elinden geleni yapmaya söz verdi.

Tevfik Rüştü, Dışişleri'nde memur olan Zorlu adındaki damadının da yardımıyla, antlaşmaya ek bir sözleşme tasarısını makinede kendi eliyle

yazıp, imza için Paris'e gönderdi. Türk büyükelçisi, Fransız dışişleri bakanını tatilini geçirdiği yerde arayıp buldu. Bir pazar günü bu çeşit bir işlem yapıldığı görülmüş şey değildi. Bu yüzden bir sürü yetkili memurun istirahatı bozulacaktı. Ama, bakan, Atatürk'ün durumu kendisine anlatılınca, kalkıp Paris'e gelecek ve akşamüstü, antlaşma resmen imza edilecekti. Türk ordusu, kararlaştırıldığı gün Hatay'a girdi. Bir ay sonra yayımlanan seçmen kütükleri, Hatay'da, Türklerin çoğunlukta olduğunu gösteriyordu. Türkler seçilen mecliste kırk üyelikten yirmi ikisini kazandılar. Hatay, bundan bir yıl sonra bu meclisin kararıyla Türkiye Cumhuriyeti'ne katılacaktı. Atatürk, ülkesine karşı son görevini de başarmıştı.

Atatürk, bir yıl önce, bir açık deniz yatı ısmarlamıştı. *Savarona* adındaki bu yat, başta, Amerikalı bir milyoner kadın için yapılmış; sonra Hitler satın almaya kalkmış, fakat Türklerin kendinden önce yatı istemiş olduklarını öğrenince talebini geri almıştı. Yatın, İstanbul'a gelişi, Atatürk'ün son hasta oluşuna rastladı. Acı acı gülerek, "Bu yatı, bir çocuğun oyuncağını beklemesi gibi beklemiştim. Meğer bana bir hastane olacakmış," dedi. İstanbul'un bunaltıcı sıcağında, kendisini saraydan, hiç olmazsa deniz rüzgârını alan yata götürdüler. *Savarona,* gerçekten onun hastane gemisi oldu.

Fissinger, artık hemen hemen hiç yanından ayrılmıyordu. Atatürk, doktorların günlük konsültasyonlarını bir savaş konferansına benzetiyordu. Bu savaşın konusu, artık kendi canıydı. Kendi de komutan değil, başkalarının emrinde herhangi bir er durumundaydı. İnönü'nün de hasta olduğunu, bu yüzden İstanbul'a gelemediğini duymuştu. Fissinger'den Ankara'ya gidip kendisini muayene etmesini istedi. Atatürk'ü uzun süre yalnız bırakmaktan korkan Fissinger, yirmi dört saat içinde Ankara'ya gidip geldi. Dönüşünde, İnönü'nün şekerden rahatsız olduğunu, ama ameliyat olmasını uygun görmediğini kendisine söylediğini bildirdi. En sonunda Fissinger de Paris'e dönmek zorunda kaldı. Atatürk kalması için ısrar ediyordu. Fissinger onun yaverlerinden birine, "Bir gün daha kalacak olsam, ben onun dediğini yapmaya başlayacağım. Öylesine güçlü bir iradesi var," dedi.

Atatürk, şezlongunda bir hastanın tekdüze yaşayışını sürdürmeye başladı. Sabahları kamarasından plak sesi duyulunca, uyanmış olduğu anlaşılıyordu. Bunun üzerine, küçük Ülkü yanına gidiyor, oyunları ve gevezeliğiyle onu hemen hemen bütün gün eğlendiriyordu. Genellikle, güverteye üzerinde geceliğiyle çıkıyor, burada Kılıç Ali, eski muhafız kıtası komutanı İsmail Hakkı ve yaverlerinden birkaçıyla oturuyor, Afet Hanım'la Sabiha Gökçen de, çoğu kez orada bulunuyorlardı. Ama resmi bir misafir gelecekse, Atatürk özenle giyiniyor, başına beyaz gemici kasketini, sırtına lacivert ceketini geçiriyor, bazen yakasına bir çiçek iliştiriyordu. Devlet işlerinden konuşulurken, Ülkü'yü de dizlerine oturtur, şefkatle okşardı.

Kendisini ziyaret eden ünlü kişiler arasında, Romanya Kralı Carol da vardı. Ancak, bu ziyaret pek başarılı geçmedi. Kral, Atatürk'e, "Südetler sorunu bugün Avrupa'nın en önemli davalarından biridir," demişti. "Başkan Beneş, bu konuda inat ederek güçlük çıkarıyor. Bunun sonucunda Avrupa'da savaş patlayabilir." Atatürk, şezlongunda dikildi ve gözlerinde eskisi gibi bir parlamayla, Tevfik Rüştü'ye dönerek, "Majestelerine sorunuz," dedi. "Yurdunun bağımsızlığından birinci derecede sorumlu olan bir cumhurbaşkanından ne gibi bir tutum bekleyebilirler?" Kralın rengi uçtu, daha tehlikesiz bir konuya atlayarak Romanya'nın Balkan Paktı içindeki yerinden söz etmeye başladı.

Şimdi artık Atatürk'e, kamara ve salonlarının tavanları basık olan *Savarona*, dayanılamayacak kadar sıcak gelmeye başlamıştı. Kamarasını serinletmek için, çevresine buz kalıpları yerleştirildi. Ancak, Atatürk, sancı ve ateş içinde yanıyordu: "Barsaklarım su içinde yüzüyor. Böyle bir adam nasıl yaşayabilir?"

Bir iki kez, serin hava almak isteyerek, Marmara'ya kadar uzanıp döndü. Bir gün, motorla son olarak, Florya'ya gitti. Plajda, onu böyle her zamanki gibi iyi giyinmiş, başında o kendisine çok yakışan beyaz kasketiyle görenler, Ata'yı deli gibi çoşarak alkışlamaya başladılar. Yerinden güçlükle kalktı, motorun burnuna doğru yürüdü, eliyle halkı selamladı. Canı *Savarona*'ya dönmek istemiyordu. Motorla, Boğaziçi'nde bir gezinti yaptı. Kıyıdaki, yalılardaki insanlar, onu alkışlıyorlardı.

Yata dönünce ateşi yükseldi. Ateş birkaç gün sürdü. Bir gece karnındaki suyun verdiği ıstıraptan ve ateşten üzerine sıkıntı basarak, "Boğuluyorum!"

diye bağırmaya başladı. Sendeleyerek kendini güverteye attı; şezlonga yığıldı. Arkadaşları bu sıcak, nemli havada durmaması, içeri girmesi için yalvardılar. Ama, o, artık her şeye razı olmuş gibi, “Varsın ne olacaksa olsun,” dedi. Kamarasına, güçlükle yürüyerek döndü. Orada kendini bir koltuğa bıraktı. Kılıç Ali’ye, “Annene telefon et de sor,” dedi. “Bu sancı ile ateşe iyi gelecek bir kocakarı ilacı biliyordur belki...” Kılıç Ali’nin telefonu üzerine annesi, yıllardan beri bir köşede hazine gibi sakladığı, bir şişe gül sirkesi gönderdi. Sirkeye bezler batırıp, Atatürk’ün alnına, bileklerine koydular. Bu ona biraz iyi geldi.

Ateşi yükseldiği zaman, belki daha serin olur düşüncesiyle, kendini saraya götürmeye karar vermişlerdi. Bu taşıma, gece yarısı rıhtımdaki ışıklar kimse görmesin diye söndürülerek yapıldı. Doktor, yürümesinde sakınca gördüğü için, kıyıya sedye ile çıkarılmasını söylemişti. Atatürk, bunu öfkeyle reddetti. Bunun yerine bir koltuk getirdiler. Karaya, oradan da sarayın asansörüne bu koltukta götürüldü. Birinci kata geldikleri vakit, yardımcılarını iki yana itti. İtirazlarına rağmen, yatak odasına yürüyerek gitti.

Bu yüksek tavanlı bir odaydı. Ceviz ağacından oymalı bir karyola ve Fransız stilinde eşyalarla döşenmişti. Üç penceresi vardı. Pencereler, ince işlemeli kumaş perdelerle örtülmüştü. Yerin döşemesi parkeydi, tavanda kristal bir avize odayı aydınlatıyordu. Atatürk, cibinlikli yatağa yatınca rahat bir nefes aldı ve, “Aman ne güzel,” dedi. “Bu oda gerçekten yattan daha serinmiş.” Ancak, sarayın odaları da, yat kadar sıcaktı; her gün itfaiyeler gelip odasının dış duvarlarını suluyorlardı. Atatürk, çoğu kez içini çekerek, duvarda asılı bir dağ resmine bakıyordu. Tabloda, ön planda çiçek açmış meyve ağaçları, arkada da yeşil bir orman görünüyordu. Suyun ve gazın basıncıyla acıları, dayanılamayacak kadar çoğalmıştı. Karnı boyuna şişiyor, yatmakta zorluk çekiyor, güçlükle nefes alıyordu. Yüzü kireç gibi beyazlaşmış, gözleri büyümüştü sanki. Doktorlardan suyu almalarını rica etti. Ama, onlar, bu işlemi, elden geldiği kadar ertelemek istiyorlardı.

Atatürk, ameliyatın tehlikeli olduğunu anladığı için, vasiyetini yazdırmak üzere sekreteri Hasan Rıza’yı çağırttı. İlkönce dünya durumundan söz ettiler. Atatürk, Hasan Rıza’nın kendisine özetini okuduğu haberleri, ilgi ile dinledi. Bunlar, düşüncesinin doğru olduğunu ortaya koyuyordu. Savaş bu

yıl olmayacaktı. Ne Almanlar, ne de İtalyanlar henüz hazırdılar. Savaş ya 1939'da ya da 1940'ta patlak verecekti. Atatürk, arkadan, biraz heyecanlanmış görünerek Hasan Rıza'ya elini uzattı ve yatağın içine bağdaş kurarak oturdu. Yüksek pencerelerden Boğaz'ın Anadolu kıyısına doğru bakarak, ona nesi varsa bir listesini çıkarmasını söyledi. Makinede bir vasiyetname taslağı hazırlandı. Atatürk bunu, kendi elyazısıyla, ayrıntılar ve cümleler üzerinde ufak tefek değişiklikler yaparak kopya etti.

Bir noter çağırdılar. Atatürk yatağından kalktı, sakalını tıraş ettirdi, geceliğini çıkarıp ipekli bir pijama ve kırmızı işlemeli bir ropdöşambr giydi. Boynuna kırmızı bir ipek eşarp sardı. Boğaz'a bakan pencerenin önüne oturdular. Kahvelerini içerlerken, noterlerin görevlerini düzenleyen yeni kanunu tartıştılar. Sonra Atatürk vasiyetnamesini uzattı. 5 Eylül 1938 günü yazılmış ve imzalanmış olan bu vasiyetnamenin koşullarına göre Çankaya ve içindekiler de dahil olmak üzere, bütün taşınmaz mallarını Cumhuriyet Halk Partisi'ne bırakıyordu, bunları şimdiye kadar olduğu gibi İş Bankası yönetecekti. Gelirleri, belirtilen şekilde kız kardeşi Makbule ile beş manevi kızına ödenecekti. Sabiha Gökçen'e ayrıca, bir ev alabilmesine yetecek kadar para bırakmıştı. Bayan Makbule Atadan, ömrünün sonuna kadar Çankaya'daki evinde kalabilecekti. İsmet İnönü'nün oğullarının yükseköğrenimleri için belli bir para ayrılacaktı.[170] Gelirin artakalanı, Türk Dil Kurumu ile Tarih Kurumu arasında eşit olarak paylaşılacaktı.

Fissinger, Fransa'dan yine geldi ve Atatürk'ü dikkatle muayene etti. Oturmakta bile güçlük çekiyordu. Karnından bir miktar su almanın zamanı gelmişti. Atatürk, su alındıktan sonra Kılıç Ali'ye yavaş sesle, "Çıkardıkları suyu gördün mü?" dedi. "Bir insan böyle bir yükün altında nasıl durur?" Kılıç Ali'ye, sanki birdenbire incelivermiş, yatağın içinde saatten saate eriyormuş gibi geldi. Çok halsizdi, ama yine gelen evrakı imzalıyor, gazeteleri okuyor ya da Afet Hanım'a okutuyor, radyo ve gramofon dinliyordu.

Bir yandan doktorların ziyaretleri önlemesi, bir yandan da çevresindekilerin kuşkulandıkları kimseleri içeri bırakmamaları yüzünden, Atatürk az kişiyle görüşüyordu. Ali Fuat Paşa, birkaç başarısız denemeden sonra, en sonunda yanına girebildi. Atatürk, karnının şişliğini göstermemek için, yatak örtüsünü yukarı çekti. Güçlükle soluk aldığından yakınıyordu.

Sonra kaşlarını çatıp, çelik mavisi gözlerini Ali Fuat'a dikerek derin bir nefes aldı ve uzun uzun gelecekten söz etmeye başladı. Bugün ortada, Mütareke'de birlikte karşılaşmış olduklarından daha nazik bir durum vardı. Bir çift maceracı, zora dayanarak dünyaya el atmak, hâkim olmak yolunda yürüyorlardı. Onlara kafa tutacak güçte başka devlet adamı da yoktu. Sovyet Rusya iki tarafın da yanlışlarından yararlanmayı bilecek; dünyanın dengesi baştan başa değişecekti.

"Bu devre esnasında doğru hareket etmesini bilmeyip en küçük bir yanlış yapmamız halinde, başımıza Mütareke senelerinden daha çok felaketler gelmesi mümkündür. Bu ikinci umumi harp, beni yataktan kımıldatamayacak halde yakalayacak olursa ülkenin hali ne olacaktır? Ben devlet işlerine mutlaka müdahale edecek bir duruma gelmeliyim," dedi. Sonra hastalığından söz etti. Ali Fuat Paşa ona cesaret vermeye çalıştı. Ancak Atatürk, "Fuat," dedi. "Beni boş yere avutmaya uğraşma, gerçekleri olduğu gibi görmek gerekir." Birbirinden ayrılırken öpüştüler. Ali Fuat bundan sonra da Atatürk'ü görmek istediyse de, bir daha yanına sokulmadı.

Cumhuriyet'in on beşinci yıldönümü, 29 Ekim 1938, yaklaşmaktaydı. Atatürk, birkaç hafta önce, Kılıç Ali ile Salih Bozok'u çağırttı. Başucundaki masanın üzerindeki sargılarla uzun yün çorapları göstererek, "Ankara'ya giderken bunlardan hangisini giyeyim?" diye sordu. Salih Bozok, gönlü olsun diye, "Paşam," dedi. "Bende varis çorapları var, onlar bacaklarınızı daha iyi tutar." Evden çorapları getirdiler. Atatürk, "Bunları bacağıma geçirir, boynuma da bir atkı atarım," dedi. "Gazi İstasyonu'nda trenden iner, doğru Çankaya'ya gideriz. Bunu hemen yapmalıyız."

Ancak, suyun alınmasından birkaç gün sonra komaya girdi. Koma kırk sekiz saat sürmüştü. Doktorlar, Atatürk'ü daha dar bir karyolaya yatırdılar. Arada bir açtığı gözleri donuk ve cansızdı. Durup durup, "Ah, yok efendim, yok, yok..." diye mırıldanıyordu. Herkes artık umut kalmadığını sanıyordu. Ama, yine kendine geldi. Ankara'dan çağrılan Celal Bayar'ı başucunda buldu. Sordu: "Bana ne oldu? Bana bir şey oldu!..."

Celal Bayar, "Derin bir uyku uyudunuz," dedi. "Her zamankinden biraz daha uzun.." Gerçeği anlamasın diye küçük Ülkü'ye on iki saat uyuduğunu söylemesini tembih etmişlerdi. Ama o, bunun yerine, "Çok uzun uyudunuz," dedi. Her zamanki gibi, gerçeği yine ondan öğrenmişti. Yatağını

niye değiştirdiklerini sordu. “Bu yatak daha temiz de ondan,” dediler. “Anlaşıldı,” dedi. “Çok sormasam daha iyi olacak.” Yine Ankara’ya gitmekten söz etti. Meclis’te okuyacağı konuşmayı hazırlaması gerekiyordu. Vekiller notlarını versinler, Bayar da nutkun taslağını hazırlasındı, sonra o Ankara’da kendi üslubuna göre yazardı. Kendini fazla yorgun hissedecek olursa, biraz kısaltabilirdi. Kutlama törenleri için, hipodroma, onu tribüne çıkaracak bir asansör konuldu. Meclis’te de özel bir kürsü hazırlandı, buraya yaslanırken yarı oturmuş olacak, ama dışarıdan bakanlara ayakta duruyormuş gibi görünecekti.

Ancak doktorlar, yolculuğun söz konusu olamayacağını söylüyorlardı. Trenin sarsıntısı bile tehlike yaratabilirdi. Atatürk söz dinlemiyor, ısrar ediyordu: “Ankara’ya gidelim. Başıma ne gelecekse, orada gelsin.” Ama, sonuna kadar gerçekçiliği elden bırakmayarak, kararlarına boyun eğdi. “Pekâlâ,” dedi. “Oraya gitmenin bir anlamı yok.” Hiç olmazsa trenden otomobile ve otomobilden Meclis’e yürüyerek gidebilecek halde olmalıydı. Oysa artık bunu bile yapamayacak kadar güçsüz olduğunu biliyordu.

Söylevi, Meclis’te Celal Bayar okuyacaktı. Atatürk, başbakanı ropdöşambrla kabul etti ve söylevi baştan aşağı dinlemek istedi. Zihni, her zamanki kadar uyanıktı ve politika ile uğraşmak onu yoracak yerde, yeniden hayat veriyor gibiydi. Bayar’a bazı paragrafları baştan okuttu, yanlışları düzeltti, onunla birlikte başını ve sonunu yeniden yazdı. Sonra şu sözleri ekledi: “Büyük Meclis’e girişeceği bütün işlerde başarılar dilerim.” Topluma söylediği son sözler bunlar olacaktı.

Cumhuriyet’in on beşinci yıldönümü günü geldi. Kuleli Askeri Lise-si’nden bir grup öğrenci, vapurla Dolmabahçe Sarayı’nın önünden geçiyorlardı. Hep bir ağızdan, “Ata’mızı görmek istiyoruz!” diye bağırmaya başladılar. Atatürk, seslerini duyunca, yanındakilerin kendisini tutmak için uğraşmalarına rağmen, pencereye gitmekte ısrar etti. Bir iskemleye oturttular. Dışarıya, öğrencilere baktı. Gençler onu görünce, sevinçle haykırmaya başladılar. Bazıları üniformalarıyla suya atlayıp onu daha yakından görmek için saraya doğru yüzdüler. O gece bütün şehir ışıklarla donatıldı. Celal Bayar, Ankara’dan dönerek geçit törenini ve halkın bunu nasıl çoşkunlukla izlediğini ayrıntılarıyla anlattı.

Şimdi artık karara bağlaması gereken bir tek sorun kalmıştı. Cumhurbaşkanlığına kimin geçeceği sorunu. Atatürk, kendinden sonra İnönü'nün cumhurbaşkanı olmasını istiyordu. Bunun için Ankara'ya birini göndererek İnönü'yü yanına çağırtmıştı. Yola çıkamayacak kadar hasta olduğunu söylediler. Bununla birlikte, kendi çevresindeki İsmet Paşa düşmanlarının onu yanına yaklaştırmadıklarından da şüpheleniyordu. Bir ara İnönü'nün öldüğünden ve ölümünü ondan sakladıklarından bile kuşkulandı. Bu yüzden, dişçisi Doktor Sami Günzberg'i gizli olarak Ankara'ya göndererek durum üzerine kendisine bilgi vermesini istedi.

Gerçekten de, çeşitli söylentilerin dolaştığı Ankara'da Celal Bayar'la arkadaşlarının, Atatürk'ün ölümünden sonra, iktidarı ele geçirmeye hazırlandıklarına inananlar yok değildi. Böylece birtakım sorumlu kimseler, İnönü'ye, eğer öldürülmek istemiyorsa, İstanbul'a gitmemesi yolunda ısrarlı öğütler vermişlerdi. Sonradan bütün bu dedikoduların, hiçbir temele dayanmadığı ortaya çıktı. Bayar, belki Atatürk'ten boşalacak yere geçmeyi umuyordu; ama kamuoyunun, İnönü lehine ağır bastığını anlamıştı. Akla gelebilecek bir aday olan Mareşal Fevzi Çakmak da bu isteğinden vazgeçti. Fethi Okyar, İnönü'nün seçilmesini Bayar'la görüşüp kesinleştirmek için, İstanbul'a gitti. Artık sonun çok yakın olduğu anlaşılınca, İsmet İnönü ile Mareşal Fevzi Çakmak, Ankara'da bir kabine toplantısına çağrıldılar. Burada Atatürk'ün doktorlarından biri, Ata'nın sağlık durumu üzerine bilgi verdi. Cumhurbaşkanlığının devri işi de karara bağlandı.

6 Kasım'da Atatürk, yataktan son olarak kalktı. Afet Hanım'la yanında hizmet edenler onun ayağa kalkmasına yardım ettiler. Omuzları incelmiş, kemikleri fırlamıştı. Yalnız elleri o güzel biçimini kaybetmemişti. Hepsine teker teker elini uzattı, onlar da bunu bir daha yapamayacaklarını iyi bilerek, bu eli öptüler. Ertesi gün doktorlar, bir ponksiyon daha yaptılar ve yine çok miktarda su aldılar. Bundan sonra canı enginar istedi. İstanbul'da bu mevsimde enginar bulunmadığı için Hatay'dan ısmarladılar. Ancak enginar gelince Atatürk'e yemek kısmet olmadı. Aradan çok geçmeden, şiddetli bir nöbetten sonra, "Allahaısmarladık," diye mırıldandı. Son komaya girdi. Görünüşe bakılırsa sakin ve rahattı.

Ertesi gün gece yarısına doğru, kriz en yüksek noktasına varmıştı. Artık son anlarını yaşadığı belli oluyordu. Doktorlardan biri ağlıyor, öteki ikisi

ayaklarını ovuyorlardı. Hasan Rıza, Kılıç Ali ve İsmail Hakkı, asker gibi yatağın ayakucunda hazır ol vaziyetinde duruyorlardı. Hasan Rıza, Kılıç Ali'ye, "Bak," dedi. "Bir tarih parçası ölüyor." Yüzünde hiç renk kalmamıştı. 10 Kasım 1938 sabahı, saat dokuzu biraz geçe, gözlerini açtı. Bu gözler, bir an için yine her zamanki mavi ışığıyla, kendini bilmeden, çevresindekilere doğru parıldadı, sonra kapandı. Başı yastığın üzerine düştü. Kemal Atatürk, ölmüştü.

İstanbul neye uğradığını anlamamış gibi acı bir sessizliğe gömülmüştü. Çocuklar başlarındaki fiyonkları, kurdeleleri çıkardılar. Sokaklarda kadınlar ağlaşıyor, Ata'nın siyah tüllere bürünmüş resimleri önünde dua ediyorlardı. Naaşı tahnit edilerek, merasimle Dolmabahçe Sarayı'ndaki muayede salonunun, avizeleri söndürülmüş yaldızlı kubbesi altına konuldu. Abanoz ağacından yapılmış tabutu, Türk bayrağına sarılmıştı. Tabutu, altı meşale aydınlatıyor, kara, deniz, hava kuvvetlerinden dört subay, yalınkılıç, katafalkın çevresinde nöbet tutuyorlardı. Üç gün, üç gece böyle kaldı. Bu süre içinde, yüz binlerce İstanbullu, bitip tükenmez bir insan seli halinde, önünde sessizce, saygı ile eğilerek geçiyor. Yavaş sesle, "Atam... Atam..." diyerek ölmüş Ata'ları için dualar mırıldanıyorlardı.

Son gece, sabaha kadar sokaklarda kaldılar. Uzun cenaze alayını görebilmek için kaldırımları doldurmuş, ağaç dallarına çıkmış, camilerin kubbelerine, minarelerine tırmanmışlardı. Kız kardeşinin ısrarıyla kılınan cenaze namazından sonra, tabut erlerin çektiği bir top arabasına yerleştirildi ve alay, sarayın rıhtımından ağır ağır yola çıktı. Arkasında, kadife yastık üzerinde bir tek madalyalı, İstiklal Madalyası'nı taşıyan bir subay yürüyordu. Alay, Chopin'in Cenaze Marşı'na ayak uydurarak Galata Köprüsü'nden geçti. Tabut önce bir muhribe, oradan da Sarayburnu açıklarında bekleyen *Yavuz*'a kondu. Başka milletlerin, kısa bir süre sonra birbirlerine karşı savaşa girişecek olan gemileri de, *Yavuz*'un yanında yer almışlardı. Bunların arasında, son padişahı sürgüne götürmüş olan *Malaya* da vardı. Toplar selam atışlarını yaptıktan sonra, gemiler, *Yavuz*, Boğaz'dan çıkıp yavaş yavaş Marmara'ya açılıncaya kadar ona eşlik ettiler, oradan ayrıldılar.

Atatürk, Ankara'da toprağa verilecekti. Tabut, o akşam, İzmit'te Cumhurbaşkanlığı'nın beyaz treninde, Atatürk'ün özel kompartımanına

yerleştirildi. Çevresinde yine altı meşale yanıyor, yalınkılıç dört subay nöbet tutuyorlardı. Işıksız tren, gecenin içinde ağır ağır yol alırken, yalnız O’nun kompartımanı, ışıklı bir dikdörtgen halinde Anadolu’nun sonsuz kırlarına doğru ilerliyordu. Yol üzerinde biriken binlerce köylü, treni bekliyor, Ata’larının son geçişini görmek istiyorlardı. Meşalelerini sallıyor ve ellerindeki azıcık petrolü yere dökerek tutuşturuyorlardı; toprağından yeni bir Türk Milleti yaratmış olduğu Anavatan’a dönüş yolunu ışıklandırmak için.

168 Salih Bozok, Atatürk’süz yaşamaya dayanamayacağı için, onun öldüğü gün kalbine bir kurşun sıkarak kendini öldürmüştür.

169 Bağlantı.

170 İnönü’nün kendi ailesine bakacak ve çocuklarını okutacak kadar parası vardı. Ama, Atatürk bu arada onu, olduğundan daha çok hasta sanıyor ve erken ölecek olursa diye şimdiden önlem almak istiyordu.

SON SÖZ

Kemal Atatürk, yeni bir Türkiye yaratmıştı. Onu tecrübeli bir şefin, verimli bir yönetimin ve sırası gelince daha liberal bir şekilde gelişebilecek esnek bir parlamenter sistemin ellerine bıraktı.[171] Ülkesini ortaçağdan çağımızın eşiğine, hatta bundan bir adım ileriye getirmişti. Gerideki boşlukları doldurup ülkeyi yeni alanlarda daha ileriye götürmek, ondan sonra yerine geçeceklere düşen bir görevdi.

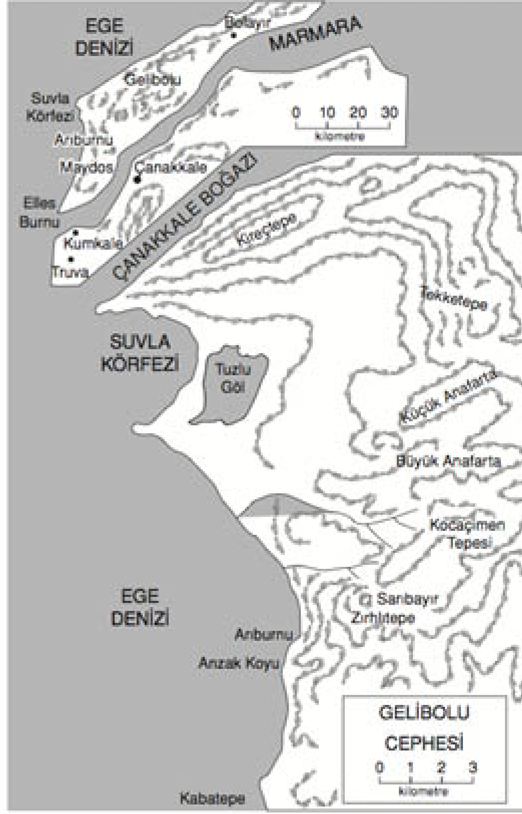
İlerleme hızlı olmuştu; belki de bazıları için fazla hızlı, Atatürk, yarım kuşaklık bir süre içinde yeni bir Türk toplumu yaratmak istemişti. Yüzyılların dini geleneklerini birdenbire söküp atmış, ama bunların yerine yeni bir laik kültür geliştirmeye vakit bulamamıştı. Bu hal, Türk halkından bir kısmının kafasında ve yaşayışında birtakım sarsıntılar doğurdu. Öyle ki, Atatürk'ün ölümünden yirmi yıl sonra, yerine geçenlerden biri, uyuklayan dini güçleri, siyasi amaçlar uğruna yeniden canlandırıp sömürerek, Atatürk Devrimi'ni tehlikeye düşürebilecekti.[172]

Sosyal bakımdan Türkiye'nin, Atatürk'ün kazandırdığı birliği sağlamlaştırması için, okumamış köylüsüyle okumuş burjuvazisi arasındaki gediği kapatması gerekiyordu. Şimdilik, Türk Devrimi'nden asıl yararlanan bu şehirli sınıftı. Atatürk'ün, merkeziyetçi bir hükümete yardımcı ve yönetici olarak yetiştirdiği bu Batılılaşmış seçkinlerin, bütün iyi şeylerden henüz tüm payını almamış olan köylü ile daha yakın ilişki kurması gerekmekteydi. Bu gedik, ancak eğitimin gelişmesi ve ekonomik sorunların etkili bir şekilde ele alınmasıyla kapatılabilirdi. Atatürk kuşağı bu sorunların yabancısıydı. Ölümünden yirmi beş yıl sonra, 1963'te ülkeyi bir bütün olarak üretici bir ekonomik temele yerleştirmek için yeni bir milli savaş açılacaktı.

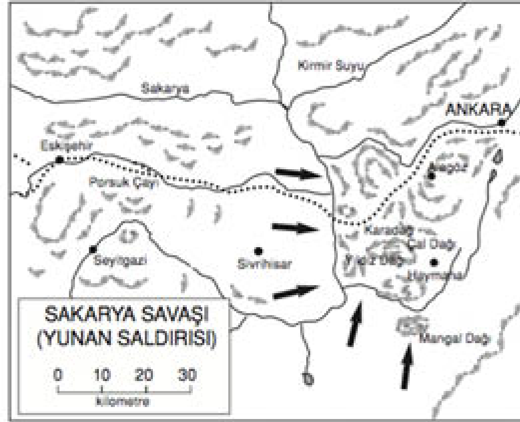
Ama bütün bunlar, herhangi bir yeni milletin çektiği büyüme sancılarından daha fazla bir şey değildir. Atatürk, kurtardığı Türkiye'ye sağlam temeller ve ilerideki gelişmesi için belirli bir amaç bırakmıştı. Ona yalnız sağlam kuruluşlar vermekle kalmadı; kökünü yurtseverlikten alan, kendi kendisine karşı güven duygusuyla beslenen ve yeni enerjiler için verimli ödüller vaat eden bir milli ülkü de sağladı. Sözleri ve davranışlarıyla, kahramanlara tapmaya alışmış bir milletin hayalini besleyecek özel bir efsane yarattı. Onlara Batı demokrasisinin değerlerine inanmayı öğretti; bu demokrasiye varmak için tutulan yol değişik bile olsa, ona karşı içten saygı duymalarını sağladı. Atatürk'ün bütün verdikleri, bugünün Türk'ünde canlı bir kuvvet olarak hâlâ yaşamaktadır.

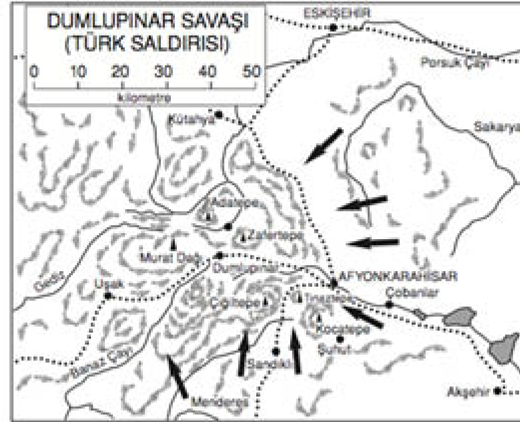
Bunun mantıki sonucu, Türkiye Cumhuriyeti'nin Batı'nın güvenilir bir müttefiki olarak ortaya çıkması oldu. Asker Atatürk, zamanında başka hiç kimsenin başaramayacağı şekilde, Avrupa devletlerinin kendisine karşı planlarını altüst edip, tarihin yüzünü değiştirerek, ülkesini kurtarmıştı. Devlet adamı Atatürk, ülkesinin bu devletlerce eşit koşullarla kabul edilmesini ve Yakındoğu gibi sık sık değişikliğe uğrayan bir bölgede bir istikrar unsuru olarak kalmasını sağladı.

İşte, "Türklerin Atası" Mustafa Kemal'in gerçekleştirdiği büyük eser.

EGE
DENİZİ
Bolayır
MARMARA
Gelibolu
Suvla
Körfezi
Arıburnu
Maydos
Çanakkale
Elles
Burnu
Kumkale
Truva
ÇANAKKALE BOĞAZI
0 10 20 30
kilometre
Kireçtepe
Tekketepe
SUVLA
KÖRFEZİ
Tuzlu
Göl
Küçük Anafarta
Büyük Anafarta
Kocaçimen
Tepesi
Sarıbayır
Zırhlıtepe
EGE
DENİZİ
Arıburnu
Anzak Koyu
Kabatepe
GELİBOLU
CEPHESİ
0 1 2 3
kilometre

TÜRKİYE
Urfa
Adana
Antep
Mersin
İskenderun
Halep
Fırat
Hama
KIBRIS
Humus
Trablusşam
Baalbek
Beyrut
Rayak
AKDENİZ
ŞAM
SURİYE
Kisve
Hayfa
Nasıra
Megiddo
Derie
Nablus
Yafa
Acun
Kudüs
Gazze
Lut Gölü
Bur Sait
Birsaba
Kantara
Süveyş
Süveyş Kanalı
SİNA
Akabe
SURİYE CEPHESİ
0 50 100 150
kilometre
MISIR

SAKARYA SAVAŞI
(YUNAN SALDIRISI)
0 10 20 30
kilometre
Sakarya
Kirmir Suyu
ANKARA
Eskişehir
Porsuk Çayı
Seyitgazi
Sivrihisar
Karadağ
Çal Dağı
Yıldız Dağı
Haymana
Mangal Dağı

DUMLUPINAR SAVAŞI
(TÜRK SALDIRISI)
0 10 20 30 40 50
kilometre
ESKİŞEHİR
Porsuk Çayı
Kütahya
Sakarya
Adatepe
Zafertepe
Murat Dağı
Dumlupınar
AFYONKARAHİSAR
Gediz
Uşak
Çiğiltepe
Tınaztepe
Çobanlar
Kocatepe
Banaz Çayı
Sandıklı
Şuhut
Menderes
Akşehir

FRANSA
RUSYA
İSPANYA
SIRBİSTAN
BOSNA-HERSEK
KARADENİZ
İSTANBUL
GÜRCİSTAN
AZERBAYCAN
ERMENİSTAN
İRAN
Ankara
CEZAYİR
TUNUS
AKDENİZ
RODOS
GİRİT
KIBRIS
SURİYE
HAVRAN
ARABİSTAN
HİCAZ
MISIR
En geniş döneminde
OSMANLI İMPARATORLUĞU

171 1950’deki serbest seçimler sonunda, muhalefetteki Demokrat Parti iktidara gelmiş, Bayar da cumhurbaşkanı olmuştur.

172 Bu da Demokrat Parti’nin başkanı Adnan Menderes’ti. Kendisine Tanrı tarafından bir hak verilmiş gibi davranarak diktatörlüğe kayması, 27 Mayıs 1960 ihtilaline yol açtı; Menderes rejimi yıkıldı. Türkiye, kısa süren bir askeri yönetimden sonra, yeni bir Anayasa’ya kavuştu.

KAYNAKÇA

Yayımlanmamış Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Arşivleri, Çankaya, Ankara.

İnkılap Tarihi Belgeleri, Ankara Üniversitesi.

National Archives (Ulusal Arşivler), Washington.

Louis E. Browne'ün Belgeleri, Stanford Üniversitesi, Kaliforniya.

Amiral Bristol'ün Belgeleri, Kongre Kitaplığı, Washington.

Büyükelçi Joseph E. Grew'un Belgeleri, Harvard Üniversitesi.

Sir Horace Rumbold'un Belgeleri, Özel.

Amiral Sir Bertram Thesiger: *Naval Memoirs,* 1875-1894, Özel.

Frederick P. Latimer, *The Political Philosophy of Mustapha Kemal Atatürk (Mustafa Kemal Atatürk'ün Siyasi Felsefesi),* Doktora Tezi (Princeton 1960).

Waler F. Weiker, *"The Free Party of 1930 in Turkey" (Türkiye'de 1930'daki Serbest Fırka)*, Doktora Tezi (Princeton 1926).

Türkçe Kitaplar

Abalıoğlu, Yunus Nadi, "Babıâli'nin Milli Hareketi Dağıtmak ve Mustafa Kemal'i Tevkif Etmek Teşebbüsü," *Ali Galip Hadisesi*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Mustafa Kemal Paşa Samsun'da, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve İsyanlar, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Ankara'nın İlk Günleri, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Çerkes Ethem Kuvvetlerinin İhaneti, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Afet İnan, Prof. Dr., *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası, Atatürk ve Devrimi Serisi No. 10, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959.

Ağaoğlu Samet, *Babamın Arkadaşları*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1959.

Arar, Asım, *Son Günlerinde Atatürk*, İstanbul, 1958.

Arif, Mehmet, *Anadolu İnkılabı*, İstanbul, 1924.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Cilt 1-3, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, MEB Basımevi, İstanbul.

Anafartalar Muharebelerine Ait Hatıralar, Nakleden: Uluğ Iğdemir, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 1-3, Derleyen: Nimet Arsan (Unan), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1961.

Atatürk'ten Düşünceler, Derleyen: Prof. Enver Ziya Karal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1956.

Atay, Falih Rıfkı, Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri, Sel Yayınları, İstanbul 1955.

Babanız Atatürk, İstanbul, 1955, 1966, Doğan Kardeş Matbaacılık AŞ

Atatürk'ün Bana Anlattıkları, Sel Yayınları, İst., 1955.

Çankaya, Cilt 1-2, Dünya Yayınları, İstanbul, 1958.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Ankara, 1959.

Tek Adam, Cilt 1-3, İstanbul, 1964, 1966, Remzi Kitabevi.

Banaoğlu, Niyazi Ahmet: *Nükte, Fıkra ve Çizgilerle Atatürk*, Cilt 1-3, Ercan - Nurgök Basımevi, İstanbul, 1954.

Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay*, İstanbul, 1945.

Bayar, Celal, *Atatürk'ten Hatıralar*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Baydar, Mustafa: *Atatürk'le Konuşmalar*, 2. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 1955.

Belger, Prof. Dr. Nihat Reşat, *Atatürk'ün Hastalığı* (Konuşmayı yapan: Ruşen Eşref Ünaydın), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1959.

Bıyıkoğlu Tevfik, *Atatürk Anadolu'da* (1919-1921), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959.

Cebesoy, Ali Fuat: *Milli Mücadele Hatıraları,* Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953.

Moskova Hatıraları, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1955.

Gnrl. Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları, Kısım 1-2, Vatan Gazetecilik AŞ, İstanbul, 1957-1960.

Cemal, Behçet, *Şeyh Sait İsyanı*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Çağlar, Behçet Kemal, *Dolmabahçe'den Anıtkabir'e Kadar,* Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Dursunoğlu, Cevat, *Milli Mücadele'de Erzurum*, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara, 1946.

Emre, Ahmet Cevat, *İki Neslin Tarihi: Mustafa Kemal Neler Yaptı?,* Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1960.

Gökbilgin, Prof. Dr. Tayyip, *Milli Mücadele Başlarken*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Atatürk ve Devrim Serisi, No. 5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959.

İmece, Mustafa Selim, *Atatürk'ün Şapka Devrimi'nde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri, 1925*. Türkiye İş Bankası Yayınları, Atatürk ve Devrim Serisi, No. 6, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959.

İnal, Mahmut Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar,* İstanbul, 1940-1953.

Kandemir, Feridun: *İzmir Suikastinin İç Yüzü*. Cilt 1-2, Ekicigil Basımevi, İstanbul, 1955.

Siyasi Dargınlıklar, İstanbul, 1955.

Serbest Fırka Nasıl Kuruldu, Nasıl Kapatıldı?, Ekicigil Basımevi, İstanbul, 1955.

Karabekir, Kâzım, *İstiklal Harbimiz,* Cilt 1, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Atatürk*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1946.

Kılıç Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

İstiklal Mahkemesi Hatıraları, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Atatürk'ün Son Günleri, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Kunter, Macide Vildan, *Atatürk'ün Hayatı ve Başarıları,* Maarif Kütüphanesi, İstanbul, 1953.

Sevük, İsmail Habib, *Atatürk İçin* (Ölümünden Sonra Hatıralar ve Hayattayken Yazılanlar), Cumhuriyet Basımevi, İstanbul, 1939.

Şapolyo, Enver Behnan, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, Berkalp Kitabevi, Ankara, 1944, Rafet Zalimler Kitabevi, İstanbul, 1958.

Tülbentçi, Feridun Fazıl, *Cumhuriyet Nasıl Kuruldu?*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1951.

Ünaydın, Ruşen Eşref: *Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal ile Mülakat*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1954.

Türk Dili Tedkik Cemiyeti Kurulduğundan İlk Kurultay'a Kadar Hatıralar, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1933.

Atatürk'ü Özleyiş, Hatıralar, Kitap 1, Zafer, Türkiye İş Bankası Yayınları, Atatürk ve Devrimi Serisi, No. 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1957.

Atatürk ve Milli Tesanüt, Milli Tesanüt Birliği Yayınları, İstanbul, 1954.

Atatürk, Tarih ve Dil Kurumları Hatıraları, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1954.

Atatürk'e Ait Hatıralar, Derleyen: Ahmet Hidayet Reel, Cumhuriyet Basımevi, İstanbul, 1949.

Atatürk'ün Yakınlarından Hatıralar, İstanbul, 1955.

Atatürk'ün Nöbet Defteri, 1931-1938, Toplayan: Özel Şahingiray, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1955.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıtları, 1920-1923.

Türkçe Gazete ve Dergiler

Atadan, Makbule, *Ağabeyim Mustafa Kemal*, Milliyet, İstanbul, Kasım, 1955.

Atatürk, Kemal, *Corrinne Lütfü'ye Mektuplar*, Milliyet, İstanbul, Kasım, 1955.

Coşar, Ömer Sami, *Alfabe Değişikliği*, Milliyet, İstanbul, Kasım 1960.

Çerkes Ethem'in Hatıraları, Dünya, İstanbul, Mayıs-Haziran, 1962.

Deliorman, Necmettin, *Atatürk'ün Sofya Hatıraları*, Hergün, İstanbul, Eylül-Ekim, 1955.

Eldeniz, Perihan Naci: *Atatürk Hatıraları*, Belleten LXXX Ankara.

İnönü, İsmet, *Hatıralar*, Akis, Ankara, Ocak-Eylül, 1959.

Orbay, Rauf, *Hatıralar*, Yakın Tarihimiz, İstanbul, Mart 1962 - Ocak 1963.

Genelkurmay Askerlik Tarihi Komisyonu, *Askeri Mecmua*, İstanbul, 1939.

Türkçeden Başka Dilde Kitaplar

Allen, W.E.D. - Muratoff, Paul, *Caucasian Battlefields* (Cambridge, 1953).

Armstrong, Harold, *Turkey in Travail* (Londra, 1925).

Atatürk, Kemal, *A Speech. Delivered at Angora, 15th-20th October*, 1927, İngilizce Çevirisi (Leipzig, 1929),

Aspinall-Oglander, Brig, - Gen. C.F., *Military Operations: Gallipoli*. 2. Cilt, (Londra, 1929-1932).

Baldwin, Oliver, *Six Prisons and Two Revolutions* (Londra, 1925).

Bean, C.E.W., *The Story of Anzac*, 2. Cilt (Sydney, 1921, 1924).

Beaverbrook, Lord, *Politicians and the Press* (Londra, 1935).

The Decline and Fall of Lloyd George (Londra, 1963).

Benett, J.G., *Witness* (Londra, 1962).

Bennett, Ernest N., *With the Turks in Tripoli* (Londra, 1912).

Bischoff, Norbert de, *La Turquie dans le Monde* (Paris, 1936).

Brémond, E., *La Cilice en 1919-1920* (Paris, 1921).

Buxton, C. Roden, *Turkey in Revolution* (Londra, 1909).

Callwell, Major - General Sir C.E., *Field-Marshall Sir Henry Wilson: His Life and Diaries* (Londra, 1927).

Child, Richard Washburn, *A Diplomat Looks at Europe* (New York, 1925).

Churchill Randolph, *Lord Derby* (Londra, 1959).

Churchill, Winston, *The World Crisis: The Aftermath* (Londra, 1923).

Davison, Roderic H., *Turkish Diplomacy from Mundros to Lausanne (The Diplomats 1919-1939)* [Princeton, 1953].
Deny, Jean, *Souvenirs du Gazi Mustafa Kemal Pacha* (Paris, 1927).
Edip, Halide, *Memoirs* (Londra, 1926).
The Turkish Ordeal (Londra, 1926).
Edmonds, C. J., *Kurds, Turks and Arabs* (Oxford, 1957).
Ellison, Grace, *An Englishwoman in Angora* (Londra, 1924).
Turkey Today (Londra, 1928).
Evans-Pritchard, E.E., *The Sanusi of Cyrenaica* (Oxford, 1949).
Eversley, Lord, *The Turkish Empire* (Londra, 1917).
Fischer, Louis, *The Soviets in World Affairs*, Cilt 1 (Londra, 1930).
Georges-Gaulis, Berthe, *Angora, Constantinople*, *Londres* (Paris, 1922).
Le Nationalisme Turque (Paris, 1921).
La Nouvelle Turquie (Paris, 1924).
Gentizon, Paul, *Mustapha Kemal ou I'Orient en Marche* (Paris, 1929).
Gibbs, Sir Philip, *Adventures in Journalism* (Londra, 1923).
Graves, Philip P., *Briton and Turk* (Londra, 1941).
Graves, Sir R. W., *Storm Centres in the Near East* (Londra, 1933).
Grew, Joseph Clark, *Turbulent Era* (Boston, 1952).
Hamilton, General Sir Ian, *Gallipoli Dairy* (Londra, 1920).
Harington, General Sir Charles, *Tim Harington Looks Back* (Londra, 1940).
Haydar, Alaeddin, *A. Angora Auprès de Mustapha Kemal* (Paris, 1921).
Hemingway, Ernest, *The Snows of Klimanjaro* (Londra, 1963).
Henderson, Sir Nevile, *Water Under the Bridges* (Londra, 1945).
Herbert, Aubrey, *Ben Kendim* (Londra, 1924).
Haslip, Joan, *The Sultan* (Londra, 1958).
Heyd, Uriel, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Language Reform in Modern Turkey* (Kudüs, 1954).
Hodge, E.R. Vere, *Turkish Foreign Policy*, 1918-1948 (Cenevre, 1950).
House, E.M. and Seymour, C., *What Really Happened at Paris* (Londra, 1921).
Howard, Henry N., *Partition of Turkey* (Oklahoma, 1931).

İnönü, İsmet, *Negotiation and National Interest (Perspectives on Peace, 1910-1960)* [New York, 1960].

Islamic Encylopedia (İslam Ansiklopedisi), *The Life of Atatürk,* İngilizce Çevirisi, (Ankara, 1961).

Jaeckh, Ernest, *The Rising Crescent* (New York, 1944).

Jaeschke, Gotthard (ve Erich Pritsch) *Die Türkei seit dem Weltkriege,* Berlin, 1929.

Mustafa Kemals Sendung nach Anatolien (Aus der Geschichte der Islamischen Orients) [Tübingen, 1949].

Jemal, Ahmet, *Memoirs of a Turkish Statesman* (Londra, 1922).

Karpat, Kemal H., *Turkey's Politics: The Transition of a Multi-Party System* (Princeton, 1959).

Kannengiesser, Hans, *The Campaign in Gallipoli* (Londra, 1928).

İsmail Kemal Bey, *Memoirs* (Londra, 1920).

Knight, E.F., *The Awakening of Turkey* (Londra, 1909).

Larcher, Commandant, M., *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale* (Paris, 1926).

Lawrence, T.E., *Seven Pillars of Wisdom* (Londra, 1935).

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra, 1961).

Lloyd George, D., *The Truth about the Peace Treaties* (Londra, 1938).

Loti, Pierre, *Disenchanted* (Londra, 1906).

Mears, E. G., *Modern Turkey* (New York, 1924).

Benoits-Méchin, *Mustapha Kemal, ou la Mort d'un Empire* (Paris, 1954).

Mikusch, Dagobert van, *Mustapha Kemal* (Londra, 1931).

Moorehead, Alan, *Gallipoli* (Londra, 1956).

Morgenthau, H., *Secrets of the Bosphorus* (Londra, 1918).

Nicolson, Harold, *Sweet Waters* (Londra, 1928).

Lord Carnoch (Londra, 1930).

Peacemaking 1919 (Londra, 1933).

Curzon: The Last Phase (Londra, 1934).

Orga, İrfan, *Phoenix Ascendant* (Londra, 1958).

Orga, İrfan ve Margareth, *Atatürk* (Londra, 1962).

Ostrorog, L., *The Angora Reform* (Londra, 1927).

Owen, Frank, *Tempestuous Journey: Lloyd George, His Life and Times* (Londra, 1955).

Paillarés Michel, *Le Kemalisme devant les Alliés* (Paris, 1922).

Pallis, A.A., *Greece's Anatolian Venture - and After* (Londra, 1937).

Papen, Franz von, *Memoires* (Londra, 1951).

Pears, Sir Edwin, *Forty Years in Constantinople* (Londra, 1916).

Petroff, Sultane, *Trente Ans â la Cour de Bulgarie* (Paris, 1927).

Presland John, *Deedes Bey* (Londra, 1942).

Price, G. Ward, *Extra-Special Correspondant* (Londra, 1957).

Ramsaur, E.E., *The Young Turks* (Princeton, 1957).

Rawlinson, A., *Adventures in Near East* (Londra, 1922).

Robinson, Richard D., *The First Turkish Republic* (Harvard, 1963).

Ronaldshay, Earl of, *Life of Lord Curzon*, 3 Cilt (Londra, 1928).

Ryan, Sir Andrew, *The Last of the Dragomans* (Londra, 1951).

Sanders, Liman von, *Five Years in Turkey* (Londra, 1927).

Sciaky, Leon, *Farewell to Salonika* (Londra, 1946).

Sforza, Kont Carlo, *Makers of Modern Europe* (Londra, 1930).

European Dictatorships (Londra, 1932).

Sheridan, Clare, *Nuda Veritas* (Londra, 1927).

Sherrill, C.H., *A Year's Embassy to Mustafa Kemal* (New York, 1934).

Smith, Elaine, Diane, *Turkey: Origins of the Kemalist Movement and the Government of the Grand National Assembly, 1919-1923* (Washington, 1959).

Sperco, Willy, *Mustapha Kemal Atatürk* (Paris, 1950).

Spector, İvan, *The Soviet Union and the Moslem World* (Washington, 1956).

Tekinalp, Moise, *Le Kemalisme* (Paris, 1957).

Temperley, H.M.V., *A History of the Peace Conference of Paris*, Cilt 6 (Londra, 1924).

Townshend, Maj. Gen. Sir Charles, *My Mesopotamian Campaign* (Londra, 1922).

Toynbee, Arnold, J., *The Western Question in Greece and Turkey* (Londra, 1922).

Vansittard, Sir Robert, *The Mist Procession* (Londra, 1958).

Waugh, Sir Telford, *Turkey, Yesterday, Today and Tomorrow* (Londra, 1930).

Wavell, A.P., *The Palestine Campaigns* (Londra, 1929).

Allenby, Soldier and Stateman (Londra, 1946).

Webster, Donald Everett, *The Turkey of Atatürk* (Philadelphia, 1939).

Windsor, The Duke of, *A. King's Story* (Londra, 1951).

Yalman, Ahmet Emin, *Turkey in the World War* (Yale, 1930).

Turkey in My Time (Oklahoma, 1956).

Yeats-Brown, Francis, *Golden Horn* (Londra, 1932).

Zeine, Zeine, N., *The Struggle for Arab Independence* (Beyrut, 1960).

Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922-1923 (H.M.S.O., Londra, 1923).

Paper Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919 (Washington, 1934).

Survery Of International Affairs, 1925 Cilt 1; 1936, 1938, Cilt 1 (Oxford 1927, 1931, 1941).

Türkçeden Başka Dilde Gazete ve Kitaplar

A. Adnan. *Ten Years of Republic in Turkey*, Political Quarterly VI., Londra, 1935.

Anon. *Turkish Facts and Fantasies*, Foreign Affairs III., New York, Temmuz, 1925.

J. Walter Collins., *Contempopary Review XIV'de makale*, Londra, 1938.

Sister Ethel Curry (E. McLeod Smith), *A Prisoner in Aleppo*. Nurses'League Journal VII. Kensington, Londra, Aralık, 1919.

Maj. - Gen. James Harbord, *American Military Mission to Armenia*, International conciliation CLI, New York, Haziran, 1920.

Investigating Turkey and Trans-Caucasia ve Mustapha Kemal Pasha and his Party., World's Work XL., New York, Mayıs-Haziran, 1920.

Enver Ziya Karal, *History-Writing in Turkey*, Middle Eastern Affairs, New York, Ekim, 1959.

King-Crane Raporu, New York, Aralık, 1922.

Sir Percy Loraine, *Kemal Atatürk: An Appreciation*, Londra BBC radyosunda 10 Kasım 1948'deki konuşmanın basılı metni.

Clair Price, *Kemal Pasha; Creator of a New Turkey*, Current History XVI (New York, 1922).

Dankward R. Rustow, *The Army and the Founding of the Turkish Republic*, World Politics XI (Yale, 1959).

Foreign Policy of the Turkish Republic (Foreign Policy in World Politics), Englewood Cuffs, (New Jersey, 1958).

Talat Pasha, *Posthumous Memoirs*, Current History (New York, 1921).

The Chicago Daily News

Dail Express

Daily Mail

The Manchester Guardian

The Times

Sözlü Kaynaklar

Teşekkürler bölümünde gösterilmiştir.